Sense memòria no hi ha futur

Actes de les III Jornades
de Joves Historiadors i Historiadores
de la Universitat de Barcelona

Associació
de Joves Historiadors
i Historiadores
de la Universitat de Barcelona

editorial afers

Sense memòria no hi ha futur

Associació de Joves Historiadors i Historiadores
de la Universitat de Barcelona

Sense memòria no hi ha futur

Actes de les III Jornades de
Joves Historiadors i Historiadores
Barcelona, Museu d'Història de Catalunya,
13, 14 i 15 de març del 2003

Comitè Organitzador

Juli Cuéllar / Paola Lo Cascio
José Manuel Rúa / Queralt Solé
Frederic Vázquez / Rosa Maria Prats
Jordi Prades / Marta Pérez
Carme Pérez / Giovanni Cattini
Mateu Chalmeta / Francesc Poblet

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA
0701165044

CEHI

editorial afers
Catarroja-Barcelona-Palma
—2004—

Aquesta edició de les Actes de les III Jornades
de Joves Historiadors i Historiadores
de la Universitat de Barcelona
ha rebut el suport del Centre d'Estudis Històrics Internacionals,
del Centre d'Història Contemporània de Catalunya
i del Museu d'Història de Catalunya

Aquest llibre no podrà ser reproduït,
ni totalment ni parcialment,
sense el permís escrit de l'editor.
Tots els drets reservats.

primera edició: setembre 2004
© els autors
© d'aquesta edició: Editorial Afers
Apartat de Correus 267
46470 Catarroja (País Valencià)
e-mail: afers@editorialafers.com
http://www.editorialafers.com
disseny, coberta i maquetació: Rosa Muñoz i Izquierdo
imprès: Impremta Palàcios (Sueca)
ISBN: 84-95916-28-2
dipòsit legal: V- 2990-2004

ÍNDEX

PRÒLEGS
Rafael ARACIL: La investigació com a eina de futur 11
Jaume SOBREQUÉS: Presentació 13

INTRODUCCIÓ
ASSOCIACIÓ DE JOVES HISTORIADORS I HISTORIADORES DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA: Els joves historiadors i historiadores prenen el relleu 17

PODER POLÍTIC I MOVIMENTS SOCIALS
Conxita MIR: Repressió, poder polític i franquisme: per a una història social del poder 21

Gerard PEDRET: La CNT als cinemes de Barcelona: presència i protagonisme (qüestions pendents) 33
Joan Carles GELABERTÓ: L'esquerra comunista germanoholandesa i la Guerra Civil espanyola 39
Carolina RÚA: El cartell com a creador de consciència col·lectiva i arma política: el cas del bàndol republicà a la Guerra Civil espanyola 45
Josep GELONCH: Carlistes dins FET y de las JONS: entre la integració i l'enfrontament. Lleida, 1938-1939 53
Oriol DUEÑAS: L'Arxiu General Militar de Guadalajara 59
Francesc BONASTRE: El franquisme a Pineda de Mar: el retorn del caciquisme? 65
Gloria BAIONA: Moviment social al món laboral a l'Espanya del seixanta 71
Abel CALDERA: L'independentisme català i els organismes antifranquistes durant la Transició 77
Raimon COLLET i Manel LÓPEZ: La qüestió dels Països Catalans durant la Transició ... 83
Toni VIVES: Les resistències de la Mallorca rural als processos de modernització en un context postindustrial envers l'expansió de la indústria turística (1959-1983) ... 89
Josep Vicent PENADÉS: Espais històrics de socialització homosexual a Ontinyent 95
Jordi PONS: El moviment associatiu ciclista a Menorca durant la primera meitat del segle XX 103
Josep Ramon SEGARRA: Provincialisme i política progressista durant el segle XIX: el cas de Vicent Boix 107
Giovanni C. CATTINI: Els antecedents de la crisi de l'Estat liberal a Espanya i Itàlia: una visió comparada (1875-1895) 113
Albert PALÀ: Sistema de torn i transformisme. La pràctica política clientelar a Espanya i Itàlia (1861/75-1914) 117
Xavier ANDREU: Els antiherois del republicanisme: Ayguals de Izco i el significat de Cabrera (1846-1848) 123
Pere SALAS: Clergat i poder a la Mallorca rural (1875-1900) 129
Jordi ALBALADEJO: La creació del sindicalisme de masses: Joan Peiró a Badalona (1908-1920) 135
Òscar DE LA TORRE: Darwinisme social i integració indígena a Bolívia, 1880-1910 139
Soledad BERTRÁN: Identitat i poder polític en la formació de la Primera República cubana 145
Carla PEÑALOZA: En nom dels absents. La batalla per la recuperació de la memòria dels detinguts desapareguts a Xile 151
Ivonne URRIOLA: El gènere del consens xilè: 1990-2000 157
David MAYOL: L'intel·lectual i el seu ecosistema. Les relacions amb la societat, les estructures productives i el partit. Un cas català: Rafael Tasis i Marca (1906-1967) 163

Carles Tosses: El naixement de Catalunya. La revolució feudal: estat o nació 169
Francesc Poblet: Francesc Ferrer i Guàrdia i el periòdic *La Huelga General*. El pensament de l'anarquisme català a l'inici del segle XX 175
Fèlix Villagrasa: Breu introducció a l'estudi biogràfic de Francesc Xavier Llorens i Barba: la cultura com a instrument polític social 181
José Manuel Rúa: *Ens vigilen!* Normes de seguretat al PSUC clandestí (1956-1976).. 187
Xavier Bosch: Danys a les instal·lacions elèctriques durant la Guerra Civil 193
Marta Pérez: Consells de guerra 201
Rosa Maria Prats: Complicitats de postguerra: la Comissió d'Incorporació Industrial i Mercantil núm. 2 i el Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques 209
Queralt Solé: El «Destino» de Burgos 213
Jordi Prades: La vida quotidiana del règim franquista (1939-1959) 221
Miquel-Àngel Velasco: El futbol, eina de la diplomàcia franquista 227

Les tecnologies de la informació i la recerca històrica
Antonio Rodríguez de las Heras: Les tecnologies de la informació i la recerca històrica . 237
Anaclet Pons: La història de la xarxa: un amuntegament de recursos 241

Gemma Caballer: La caiguda dels murs i el desconcert amb les fonts: els historiadors i les revistes electròniques 253
Sebastián Romero: Aplicació de programes informàtics sociològics a la investigació històrica 259
Desafectos: Presentació de la revista electrònica *Desafectos* 263
R. H. U.: Presentació de la revista *R. H. U.* de la Universitat de Girona 265
Ivan Favà i Adrià Chavarría: Presentació de *Rels. Revista d'Idees i Cultura* 267
Raül Digón: Història i filosofia: raons per a una aproximació 269
Frederic Vázquez: De les ruptures i les continuïtats històriques, 1931-1945 273
Jordi Pons: Documents d'enllà per a la història d'ençà: arxius estrangers per a la història contemporània dels Països Catalans 279
Arturo Bolaños: Guia i primer catàleg de les fonts documentals per a la història del sud-occident de la república de Colòmbia existent en l'Archivo General de Indias (Sevilla) . 285
Cristina Sanjust: La infermeria del monestir de Santa Maria de Pedralbes a través de les fonts 291
Myriam Almarcha: Andorra: estat actual de la recerca a partir de les fonts orals 297
Mònica Borrell: Història de les dones, fonts orals i mètode biogràfic 301
J. A. Armero, Jordi Cañameras i Carlos Díaz: Catalunya sense història de Catalunya? Una paradoxa de secundària 307

Globalització: societats capitalistes i desenvolupament
Josep Fontana: Globalització i desenvolupament: la perspectiva dels historiadors 315

Marc Jordà: Globalització i capitalisme: quatre línies d'investigació 325
David Gallardo: Feixes i barraques: el llegat rural que se'ns fa invisible 331
Paola Lo Cascio: Les comarques: mite o realitat? 337
Josep M. Ortiz: Partits polítics i societat catalana contemporània: elements de reflexió historiogràfica 343
Carmen Pérez: La visió de l'altre en el rerefons del conflicte palestinoisraelià: des dels orígens del sionisme fins a la creació de l'Estat d'Israel (1896-1948) 349
Pilar Abellán: Comunitats diaspòriques i estats nació: la comunitat Goan de Zanzíbar 355
Asunción García: La perspectiva històrica com a instrument d'anàlisi antropològica: el cas de Goa (Índia) 361
Carles Viñas: Música *skinhead* a l'Estat espanyol: una eina de captació política 365
Antoni Riera: 30 anys del GOB (1973-2003). De la il·lusió conservacionista al desengany progressista 371
Juli Cuéllar: Aproximació a l'organització sindical del franquisme 377
Emili Cortavitarte: Globalització, reformes laborals i conflictivitat laboral a l'Estat espanyol 383
Walter O. Arias: Si Zapata visqués. El camp mexicà en temps postzapatistes 391
Berta Rodrigo: Esquerra i globalització: el Brasil de Lula 395

Pròlegs

LA INVESTIGACIÓ COM A EINA DE FUTUR

Rafael Aracil
Director del Centre d'Estudis Històrics Internacionals

El Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), adscrit a la Universitat de Barcelona i ubicat al Pavelló de la República, té com una de les fites més remarcables de les seves activitats la potenciació de la investigació històrica. És per això que, fa ja més de tres anys, vam estimular els becaris del CEHI i del Departament d'Història Contemporània a constituir un grup de treball molt ampli que es plantegés realitzar activitats encaminades a impulsar la jove historiografia catalana.

En aquest sentit, ens sentim satisfets a l'hora de valorar la tasca endegada tres anys enrere per un grup de candidats al doctorat i que tot just veiem materialitzada en aquest voluminós treball col·lectiu.

Les actes expressen un resultat i, per tant, obren les portes a la continuïtat i a la renovació del camp historiogràfic català. Cada aportació és el resultat d'un esforç col·lectiu, que es va posar en escena els proppassats 13, 14 i 15 de març del 2003 en el marc de les III Jornades de Joves Historiadors i Historiadores, realitzades al Museu d'Història de Catalunya sota l'esperó del seu director, Dr. Jaume Sobrequés, de l'Editorial Afers amb el Dr. Agustí Colomines, de l'Associació de Joves Historiadors i Historiadores de la Universitat de Barcelona i del CEHI.

Després de les dues edicions anteriors d'aquestes Jornades, i malgrat un llarg període d'interrupció, que no d'amnèsia (les Primeres es van celebrar a l'octubre de 1984 i les Segones a l'octubre de 1988), es confirma la continuïtat, no cal dir-ho, i es torna a manifestar la vitalitat de la història a casa nostra. El coneixement i la divulgació científica del passat són una necessitat social cada cop més urgent i sol·licitada al món en què vivim. Fet i fet, la història ens retorna, en forma de clau intercultural, unes vivències, uns referents i un imaginari en els quals la nostra societat pot contrastar i dibuixar respostes als reptes que se li plantegen.

Aquest plec de comunicacions que ara us oferim dóna a conèixer els resultats de desenes de treballs d'investigació, que altrament restarien inèdits i sense el reconeixement corresponent. Per tant, la publicació respon a una voluntat de servir de plataforma de llançament dels historiadors i de les historiadores, molts dels quals ja han encarrilat els estudis del tercer cicle i les respectives investigacions de tesi doctoral. De ben segur que en els propers anys, igual que succeí en les darreres edicions, molts dels qui hi han pres part, seran professors, divulgadors o docents de primera fila de la nostra historiografia. Sempre que, a més de posar tota la dedicació possible, tinguin sort, un element necessari en la societat actual.

Més enllà de la promoció personal i de la divulgació de les recerques, aquestes jornades han complert amb tots els seus propòsits inicials. S'han encetat nous temes, noves perspectives i noves interpretacions, diferents de les existents; això sí, seguint criteris d'universalitat i de rigor científic. A més a més, cal assenyalar diversos aspectes, en bona manera continuadors de les anteriors edicions, però que reflecteixen la societat en què ens movem.

Primer de tot, el debat sobre el paper social dels historiadors, que es palesà en les taules rodo-

nes sobre l'ensenyament i de publicacions d'història catalanes. Tot seguit, la preocupació per la precarietat i les dificultats sociolaborals que han d'afrontar, igual que anys enrere, les joves promocions de llicenciats i, particularment, els qui opten per la recerca i la investigació.

La docència i la divulgació segueixen sent puntals de la dignificació de la professió d'historiador, però, i aquest sí que és un aspecte innovador, es va palesar la necessitat d'obrir-se i adaptar-se a les demandes d'una societat que avança al ritme de les noves tecnologies i de la cultura de l'oci, que obliga a replantejar els mètodes de treball tradicionals. I, en darrer terme, també es palesà la voluntat d'abraçar el conjunt de centres universitaris i de recerca dels Països Catalans, la qual cosa reforça un espai cultural i comunicacional propi. Prova d'això fou la participació d'historiadors del País Valencià, les Illes Balears o d'Andorra.

De tot plegat, en teniu el recompte en les planes que segueixen i que esperem que puguin tenir continuïtat en l'organització, no gaire llunyana en el temps, de la quarta edició de les jornades de joves historiadors i historiadores. Nosaltres sempre estarem disposats a col·laborar.

PRESENTACIÓ

Jaume Sobrequés i Callicó
Director del Museu d'Història de Catalunya

Les Jornades de Joves Historiadors —aleshores encara no estava de moda aquesta banalitat reiterativa de posar *historiadors* i *historiadores*, perquè el masculí s'acceptava com a genèric dels dos gèneres i no tenia cap caràcter discriminatori— varen començar ara fa vint anys. Amb un triple objectiu: reflexionar sobre l'ofici d'historiador i sobre la seva projecció social; fer balanç dels mètodes i tècniques d'aquest ofici; i, finalment, detectar, i omplir en la mesura del possible, els buits temàtics de la historiografia catalana.

Les quatre ponències d'aleshores varen ser encarregades a historiadors joves, ja amb un estatus professional més o menys consolidat com a professors universitaris: Antoni Simon i Tarrés va parlar de les fonts i els arxius; Andreu Mayayo i Artal, de la història local i la història total; Josep M. Delgado i Ribas, de la història moderna de Catalunya; i, finalment, Agustí Alcoberro i Pericai, de les aportacions, en els anys anteriors, referides a la història contemporània. Molts dels comunicants de 1984 són avui investigadors reconeguts en els diversos àmbits de la historiografia catalana.

Tant el 1984 com el 2003 he tingut ocasió, des de la direcció de dues institucions molt emblemàtiques del país —l'Arxiu Històric Municipal de Barcelona, el nom oficial del qual era Institut Municipal d'Història, i el Museu d'Història de Catalunya—, de donar suport a la realització i edició de les Jornades. Bé que no existeix, en tots els seus elements humans, una pura continuïtat entre les dues experiències —amb raó s'ha dit que la joventut és l'únic mal que es guareix amb el pas dels anys o, si voleu, que és l'únic privilegi que té data de caducitat—, sí que s'ha mantingut l'esperit entre les dues convocatòries: una voluntat de compromís dels joves professionals amb la realitat social del moment, un desig de no girar-hi l'esquena i una preocupació per fer útil la tasca quotidiana.

Però, més enllà d'aquests trets genèrics, els vint anys marquen diferències essencials. A un cert autisme historiogràfic manifestat, el 1984, al voltant d'anàlisis sobre l'estat de salut de la historiografia catalana, que es va expressar en estudis molt acadèmics sobre aquesta qüestió, les aportacions del 2003 han eixamplat l'horitzó damunt del qual s'ha projectat la visió dels participants. De manera positiva, en general, però posant de manifest un cert desordre, un cert confusionisme, una mena de tot s'hi val. Tot molt acord amb el signe dels temps que vivim, i potser deixant-se portar massa pels grans tòpics que envaeixen els mitjans de comunicació, sovint a través d'anàlisis fets sota els patrons de la moda —la moda, sobretot en el vestir, però no només en el vestir, és la norma de capteniment que segueixen aquells que renuncien a tenir idees pròpies i que s'encomanen al dictat que imposa no se sap ben bé qui, generalment els poderosos i aquells que n'obtenen beneficis—, d'una moda expressada en els grans anunciats de les Jornades: *Globalització: societats capitalistes i desenvolupament* o *Les tecnologies de la informació i la recerca històrica*. Per fortuna, la majoria de comunicants no s'han deixat arrossegar per aquests llocs comuns i ens ofereixen aportacions valuoses al coneixement i comprensió del passat català i del món.

Sí, del món, perquè, a diferència de 1984 —estudis, tots, sobre els Països Catalans—, les jornades del 2003 han vist com els joves historiadors intenten volar pel damunt d'aquell estricte àmbit nacional, i han preparat estudis referits a àmbits geogràfics tan diversos com Israel, Zanzíbar, la Índia, Mèxic, el Brasil o Colòmbia. Que l'enriquiment temàtic i geogràfic comporti una certa dispersió, no resta valor a unes aportacions que obren horitzons nous a la nostra historiografia. S'ha dit sovint en to de queixa: des de Catalunya, no es fa història universal; entre els grans historiadors catalans dels darrers setanta anys, no n'hi ha cap que destaqui per haver fet una contribució notable al coneixement de la història mundial, ni tan solament europea, perquè els estudis sobre la història de l'Amèrica del Sud cal entendre-la com història d'Espanya; així, almenys, l'han considerada aquells historiadors espanyols que s'hi han dedicat. Que els historiadors peninsulars no s'hagin ocupat d'investigar aspectes del passat europeu, potser està relacionat amb l'extrema feblesa del sentiment europeista que ha tingut la classe intel·lectual peninsular fins fa quatre dies, i, també, sens dubte, a la manca dels recursos necessaris que ha tingut la universitat espanyola —la catalana inclosa— per enviar joves investigadors a treballar als arxius i centres de recerca de fora de les nostres fronteres.

Els estudis publicats en aquest volum tenen un valor doble. El primer, aquell que es desprèn del contingut de cada un d'ells, és a dir: aquell que tenen les aportacions científiques que es fan al llarg de les més de quatre-centes pàgines del llibre. El segon, i no menys important, aquell que tenen aquests treballs com a llavor que, en molts casos —els precedents de les anteriors Jornades són contundents— donarà fruits de primer ordre en un futur no llunyà. Si així va ser el 1984 i el 1988, estic segur que ho serà també el 2004. Algú ha de fer el possible per escurçar el llarg lapsus de temps que es va escolar entre les segones i les terceres jornades. Els membres de l'Associació de Joves Historiadors i Historiadores de la Universitat de Barcelona poden comptar amb el meu modest suport i amb el de la institució que tinc l'honor de representar.

Introducció

ELS JOVES HISTORIADORS I HISTORIADORES PRENEN EL RELLEU

Associació de Joves Historiadors i Historiadores
José Manuel Rúa, Queralt Solé, Jordi Prades, Rosa Maria Prats de la Iglesia, Frederic Vázquez, Giovanni Cattini, Xavier Bosch, Marc Díaz, Mateu Chalmeta, Fèlix Villagrasa, Marta Pérez, Juli Cuéllar, Paola Lo Cascio, Francesc Poblet i Carmen Pérez

En un marc cultural on l'hegemonia del pensament únic ha decretat la mort de la història i beneeix el xoc de civilitzacions, un grup de joves historiadors i historiadores de la Universitat de Barcelona, convençuts que sense memòria no hi ha futur, vam posar en marxa, ara fa uns tres anys, la preparació de les terceres jornades de Joves Historiadors i Historiadores. Aquestes jornades pretenien esdevenir un punt de trobada obert a tots els joves historiadors i historiadores (aquells i aquelles que encara no havien fet públics els resultats de la seva feina, independentment de la seva edat) per tal d'intercanviar experiències, actualitzar coneixements, plantejar noves línies de recerca i repensar el paper social de la nostra disciplina acadèmica i, tant de bo algun dia, professional.

Amb la inestimable ajuda del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI), el Museu d'Història de Catalunya (MHC), el Departament d'Història contemporània de la Universitat de Barcelona i l'Editorial Afers, les jornades van materialitzar-se els dies 13, 14 i 15 de març del 2003 al MHC. El resultat, a nivell quantitatiu, un centenar de participants, més de seixanta comunicacions agrupades a l'entorn de tres ponències —«Poder polític i moviments socials»; «Globalització, societats capitalistes i desenvolupament»; i «Tecnologies de la Informació i recerca històrica»— i tres taules rodones —«Ensenyament, història i ideologia»; «Situació sociolaboral dels joves historiadors»; i «Publicacions d'història dels Països Catalans»—. Però encara més important que això, a nivell qualitatiu, les jornades van servir per visualitzar un grup de joves, inexpert però agosarat, que partint d'una àmplia diversitat metodològica i documental, una sana pluralitat ideològica i un dispers, però atractiu, ventall d'inquietuds, aspirava a conjugar el rigor científic de la recerca amb la passió per la divulgació del coneixement. Una passió que no esdevenia estèril (si és que n'hi ha, de passions estèrils), en considerar-la una passió cívica.

En uns moments on el paper de l'historiador s'ha vist marginat dels debats intel·lectuals i mediàtics (per què hem de consultar els historiadors si vivim la dictadura del present?) i on els dèficits pressupostaris del sector públic vénen acompanyats de la precarietat laboral en qualsevol dels sectors, nosaltres, els joves historiadors i historiadores, rebutgem la possibilitat de tancar-nos en torres d'ivori des d'on encetar discussions que només interessin els membres de l'Acadèmia, nosaltres volem fer trontollar aquestes torres de d'ivori, i de retruc, tota la societat. Continuem reivindicant que el coneixement històric fa per la nostra societat les funcions de la memòria per l'individu: donar-nos una identitat, en aquest cas una identitat col·lectiva. Nosaltres, els joves historiadors i historiadores, malgrat les adversitats materials del moment històric que ens ha tocat viure, volem contribuir a aquesta important tasca cívica aprofitant tota una sèrie de possibilitats que no podem deixar perdre: mai com fins ara no havíem gaudit de tantes fonts històriques (arxius, fonts orals i audiovisuals...) ni de tantes plataformes per difondre els resultats de la nostra recerca (revistes electròniques, associacions culturals de tot tipus...).

Constatem que hi molt de camí per recórrer però, alhora, que ja hem fet el primer pas amb la

publicació de les ponències i comunicacions d'aquestes jornades. Unes comunicacions que, independentment del seu objecte d'estudi, marc cronològic, espai geogràfic o enfocament teòric, posen de manifest la nostra voluntat de no aïllar-nos del món en què vivim, cosa que evidencia que per als joves historiadors i historiadores «res humà no ens és aliè».

Poder polític i moviments socials

REPRESSIÓ, PODER POLÍTIC I FRANQUISME: PER A UNA HISTÒRIA SOCIAL DEL PODER

Conxita Mir Curcó
Universitat de Lleida

L'estiu de 1937, l'arquebisbe de Toledo, el cardenal Isidro Gomà, mostrava una confiança en la possibilitat d'arribar a la *pau cristiana* que ben aviat resultaria mancada de tot fonament. Deia, en la restaurada cerimònia d'ofrena a l'apòstol Santiago, oficiada el dia 25 de juliol: «Cuando llegue la hora de esta paz...no se oirá sobre los campos rotos de España el *Vae Victis* de los paganos; ni deberán quedar flotantes los odios de los hermanos sobre los viejos campos de batalla...».[1] Les polítiques repressives, desencadenades sobre els vençuts tan bon punt s'ocupava un territori fidel a la República, mostraren com va ser-ne de fal·laç l'apel·lació del cardenal al «corazón magnánime del Generalísimo». Lluny d'això, la repressió, que va comptar amb una rellevant implicació eclesiàstica, va ser un dels elements de cohesió del nou règim, necessitat de suports i adhesions incondicionals per eliminar qualsevol brot d'oposició i consolidar-se en el poder.

Crec pertinent, per això mateix, en el marc d'aquesta sessió sobre «Poder polític i moviments socials», reflexionar sobre les relacions que, en el procés d'institucionalització del règim franquista, van establir-se entre poder i societat, a resguard de la violència política i el control social que van caracteritzar la postguerra.[2]

Va ser durant els primers anys d'implantació del nou ordre quan la compenetració entre pàtria, religió, política i milícia —o si es vol de manera més sintètica, entre l'espasa i la creu, fent nostres les paraules d'Hilari Raguer—, va servir d'aixopluc a tots els excessos. No es deixaren escletxes per on pogués traspuar la menor contestació. La supervivència enfront de l'opressió, la misèria i l'exclusió social va constituir el viure diari.

Aviat, però s'entaulà una dialèctica entre consens i col·laboració, que es féu especialment evident en els àmbits rurals del país. O si més no, és en el camp on resulten més fàcil de veure alguns dels principals elements de la cohesió social entorn al règim, un cop s'allunyà de l'horitzó la violència indiscriminada dels primers moments de terror calent.[3]

---

[1] Aquesta cerimònia, instaurada el segle XVII i suspesa el 1931 pel govern republicà, va ser recuperada al segon any del cop militar, tal com explica Giuliana Di Febo, *Ritos de guerra y de victoria en la España franquista*, capítol III de la primera part, «¡Santiago y cierra España!», pp. 49-56. Al llarg d'aquesta obra se'ns ofereixen diversos exemples de com el Nou Règim tractà de generar consens entre les classes populars, a través de la celebració de solemnes cerimònies litúrgiques i del rellançament de cultes vells i recents.

[2] Alguns dels altres aspectes abordats en aquesta ponència es troben més desenvolupats en el llibre de l'autora, Mir, C., *Vivir es sobrevivir. Justicia orden y marginación en la Catalunya rural de postguerra*, Editorial Milenio, Lleida, 2000.

[3] Sobre la qüestió del consens entorn del règim segueixen essent útils, entre d'altres, els treballs de Barballo, F., Borderias, C., et al., *Franquisme. Sobre resistència i consens a Catalunya, 1938-1959*, Barcelona, Crítica-CTD, 1990; Molinero, C., Ysàs, P., *El règim franquista: feixisme, modernització i consens*, Vic, Eumo, 1992. La relació entre poder i consens és un dels fils conductors del darrer treball de Saz, I., Gómez, Roda, A. (Eds.), *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*, Valencia, Episteme, 1999. I és l'eix, per posar un exemple dels molts possibles, de la tesi doctoral de Calvo Vicente, C., *Poder y consenso en Guipúzcoa durante el franquismo, 1936-1951*, Departamento de Historia, Medieval, Moderna y Contemporánea, Universidad de Salamanca, 1994.

El progressiu accés a arxius, fins fa poc inaccessibles, permet avançar en aquesta direcció, alhora que possibilita saldar la paradoxa sobre la qual ha descansat l'estudi de la repressió durant anys, sustentada en fonts indirectes, ja que no es podia acudir a la informació primària recollida en els consells de guerra sumaríssims o en els expedients governatius, per esmentar només algunes de les sèries documentals que darrerament s'han posat a l'abast dels estudiosos.[4] És precisament en la consulta d'aquesta documentació on radica la superació de treballs de caràcter quantitatiu, així com el replantejament d'aspectes susceptibles de ser aprofundits i matisats. Per altra part, l'accés a aquestes noves fonts ha creat un context favorable a l'hora d'emprendre l'estudi d'allò que Ángela Cenarro ha denominat recentment «*la quiebra de la sociedad civil*», expressió referida a la fractura social que va produir-se arran de la implicació de col·lectius importants en les pràctiques repressives de postguerra, una qüestió ben coneguda per profans i estudiosos, però encara amb importants dèficits en la seva anàlisi historiogràfica.[5]

En qualsevol cas, serà a partir d'aquests pressupòsits —món rural, binomi consens-col·laboració i possibilitats obertes per l'accés a noves fonts d'informació— que tractarem d'aproximar les relacions que s'entaularen entre poder i societat durant el període inicial de construcció del nou règim. Veurem, més concretament, com va ser possible la fiscalització sistemàtica dels aspectes més insignificants de la vida quotidiana gràcies a la concurrència d'uns poders públics omnipotents i omnipresents, amb sectors socials aquiescents amb el nou ordre.

De la legitimació del poder al monopoli estatal de la violència

Ja a finals del mes d'agost de 1936, una vegada la revolta militar s'havia legitimat i ungit amb els atributs de *Cruzada,* la promulgació d'una nova legislació s'acompanyà de l'escenificació d'una litúrgia del poder que abastava dels afusellaments a la simbologia religiosa, tot integrat dins d'un cerimonial pensat, en bona mesura, com una operació mediàtica dirigida a acontentar els sectors socials més conservadors, perfectament planificada pels nous mandataris polítics.

Després de més de dues dècades d'estudis sobre els extrems per on es va moure aquesta litúrgia, és molt el que ja es coneix en relació amb l'ús de la violència política per part del franquisme. Tenim xifres cada cop més aproximades sobre les víctimes de la repressió de postguerra. No obstant això, cal seguir interrogant-se sobre qui va exercir aquesta repressió, sobre quines foren les polítiques repressives més habituals i, igualment, sobre les conseqüències que aquestes van tenir amb vista a la construcció del nou ordre. En relació amb aquestes qüestions que giren en torn a la legitimació del poder i al monopoli estatal de la violència, la informació recollida en els sumaris militars, que tot just s'han començat a consultar, corrobora de manera clara com, efectivament, en un país eminentment rural la veritable justícia s'impartí al dictat de veïns compromesos, mentre els tribunals creats per dur a terme aquesta funció, centralitzada i regulada des de dalt, es van limitar a donar forma jurídica a un procés en el qual els nous poders locals tenien la potestat d'assegurar culpables i de triar les víctimes.

Encara avui, la memòria dels qui van viure aquests moments es resisteix a oblidar que va ser a les petites comunitats pageses, sense anonimat ni clandestinitat possible, on la repressió franquista va registrar les cotes més elevades de destrucció física i moral entre aquells que van perdre la guerra. Allí va ser possible, millor que en qualsevol altre indret, crear l'atmosfera de por necessària perquè seguir amb vida arribés a ser per a molts un bé caigut del cel més que un dret inalienable de la persona.

A Catalunya van ser les comarques més pobres, localitzades a les províncies de Tarragona i Lleida, les que van registrar, en relació amb la seva població, el nombre més elevat de morts degudes a la repressió franquista. Els índexs d'execucions sumàries oscil·laren entre un 5 i un 4 per

---

[4] D'acord amb la Llei orgànica 4/1987, de 15 de juliol, que venia a suposar l'existència d'una autoritat judicial independent dels alts comandaments de les forces armades, es crearen els Tribunals Militars Territorials, subjectes a la superior autoritat del Tribunal Suprem i del Consell Superior de Justícia. Aquests tribunals van ser els que es van fer càrrec, a partir de l'1 de maig de 1988, de la custòdia dels arxius tutelats per les antigues capitanies generals. Vegeu la ponència de Risques, M., «Arxius i fonts documentals del món concentracionari i penitenciari espanyol» a les actes del congrés *Els camps de Concentració i el món penitenciari d'España durant la guerra civil i el franquisme*, Barcelona, 2002. També *Justicia en Guerra. Jornadas sobre la administración de justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales,* Ministerio de Cultura, Madrid, 1990.

[5] Ángela Cenarro ha reflexionant sobre la violència de guerra i postguerra en diversos treballs, en el darrer dels quals abunda encertadament en la qüestió de la col·laboració amb el règim: Cenarro, Ángela, «Matar, vigilar y delatar: la quiebra de la sociedad civil durante la guerra y la posguerra en España (1936-1948)», a *Historia social*, número. 44, 2002, pp. 65-86.

mil de la població a la Conca de Barberà, la Terra Alta o les Garrigues. Les tres comarques tenien en el seu haver una història de conflictes socials relacionats amb la propietat i la possessió de terres. Uns problemes que la República, com explica Jaume Barrull per les comarques de Lleida i Andreu Mayayo per les tarragonines, va tractar de resoldre en favor dels sectors més desfavorits. Tot plegat nodrí, en bona mesura, la violència revolucionària que es desencadenà a la major part de les comarques catalanes a partir del 18 de juliol de 1936, la qual no resultà fàcil de controlar al llarg dels tres anys de guerra i revolució. Després vindrien els efectes de la repressió franquista, metòdicament calculada i implacable, encara que el retard en l'ocupació del territori català per Franco, i la facilitat de fugida que proporcionava la proximitat de la frontera, féu que la proporció de víctimes entre les atribuïbles a la repressió franquista i les morts degudes a la violència revolucionària oscil·les d'1 a 3 aproximadament.

Però, si de Catalunya passem a Andalusia, regió ocupada en la seva major part des del mateix moment de la revolta militar i en la qual el pes del món rural era predominant, la relació que es va produir entre la repressió franquista i la republicana, s'inverteix de manera ostensible. A Huelva la proporció de víctimes entre ambdues repressions, la franquista i la del període revolucionari, va ser de 40 a 1 (5.455 víctimes enfront de 145). A Sevilla de 16 a 1 (8.000 víctimes enfront de 480). A Còrdova de 5 a 1 (9.579 víctimes enfront de 2.060).[6]

A la llum d'aquestes dades i salvant les distàncies corresponents, es possible sostenir, gràcies als estudis fets tant sobre Catalunya com sobre Andalusia, que les conseqüències socials de la derrota afectaren principalment una massa de camperols sense terra, expressament exclosa de tota perspectiva de benestar a causa del suport que donà a la causa republicana. A Andalusia, aquest caràcter extrem i selectiu de la violència franquista va ser assenyalat, ja a mitjans dels anys vuitanta, per Francisco Moreno en els seus estudis sobre Còrdova. En els seus recents treballs sobre Sevilla, Huelva o Badajoz, Francisco Espinosa ha arribat a les mateixes conclusions.[7] Mentrestant, a l'hora de cercar les arrels de la violència política de postguerra, Francisco Cobo Romero i Teresa Mª Ortega López, parteixen de la província de Jaén, on ser jornaler i pobre i morir a la postguerra —el 60% dels executats a Jaén es dedicaven a les labors del camp— no sols va aparellat sinó que es remunta, segons les seves recerques, no a la violència que va precedir el triomf de les tropes sollevades, sinó a un conflicte social llargament covat. La repressió franquista va respondre, diuen, al desig cobejat d'un heterogeni conglomerat de propietaris per acabar amb la creixent combativitat de jornalers i camperols amb poca terra, bel·ligerants i sindicalment organitzats —principalment a la UGT— des de començaments de segle.

Són aquests sectors populars els que proporcionen l'estimació de 150.000 víctimes mortals directes de la repressió franquista estesa per tot el país.[8] Unes actuacions cruentes atribuïbles, després d'un primer moment, al monopoli estatal de la violència, legitimat a través d'un corpus legal i normatiu encaminat a afermar la primacia de la justícia militar, que fins a la creació del Tribunal de Orden Público (TOP), el 1963, no va veure limitades les seves atribucions.[9] Junt a la preeminència de l'exèrcit[10], del codi de justícia militar i de la multiplicitat de jurisdiccions especials creades al respecte, la Falange i l'Església reforçaren amb el seu concurs l'eficiència de la coacció legal centralitzada des del poder.

Altrament, la vigència de l'Estat de Guerra fins a l'any 1948, va ser l'aixopluc necessari perquè, de dalt a baix, les pràctiques encaminades a imposar una nova realitat política i social es reforcessin mútuament, alhora que s'obviava qualsevol via vers la concòrdia. Al contrari, el recurs de la violència indiscriminada com a foc purificador, promogut des del poder, va trobar en les milícies de Falange, o en sectors franquistes bel·licosos, uns fidels executors sense escrúpols, els quals acompanyaven el triomf dels revoltats allí on es produïa, posant en marxa l'empresa depuradora i exemplificant que se'ls encomanà.

---

[6] Les proporcions s'han extret de JULIÁ, Santos (coord.), *Víctimas de la Guerra Civil,* Temas de Hoy, Madrid, 1999.

[7] ESPINOSA MAESTRE, Francisco, *La Justicia de Queipo. Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936. Sevilla, Huelva, Cádiz, Córdoba, Málaga y Badajoz*, Sevilla, 2000.

[8] Cent mil morts abans d'acabar la guerra i cinquanta mil durant la primera dècada de postguerra. La importància de la xifra d'afussellats un cop acabada la guerra és destacada en el llibre Julián CASANOVA (coordinador), *Morir, matar, sobrevivir la violencia en la dictadura de Franco,* Barcelona, Crítica, 2002.

[9] Sobre aquest tribunal vegeu, ÁGUILA, Juan José del, *El TOP la represión de la libertad, 1963-1977*, Barcelona, Planeta, 2001.

[10] L'autèntic partit franquista, segons sosté Gabriel CARDONA en el llibre *La manicura del tigre,* dedicat a Franco i els seus generals.

Javier Ugarte ha trobat rastres prou alliçonadors d'aquestes actituds en els seus treballs sobre la repressió a Àlaba,[11] constatant que les seccions d'ordre públic del Requeté i Falange propugnaven, pel maig de 1937, que no podien deixar-se «...dominar por un casuismo innecesario, ni empacharnos con un legalismo caduco y trasnochado».

A mesura que es coneix millor l'actuació d'aquests cossos paramilitars, queda fora de dubte que arreu van fer-se creditors d'accions intempestives. Les seves actuacions van ser un antídot que allunyà de l'horitzó qualsevol possibilitat de reconciliació imminent. Al contrari, aquestes milícies van esdevenir arreu paladins de la lògica redemptorista, animada des del poder, segons la qual la violència de postguerra es justificava com a resposta legítima a la violència revolucionària.

Tot analitzant l'actuació de diversos falangistes i altres elements d'ordre a la petita localitat aragonesa de Calanda, un poble que comptava llavors amb tres mil habitants, Ángela Cenarro il·lustra amb encert aquesta lògica. Acudeix al consell de guerra que va incoar-se, la primavera de 1940, a diversos homes i dones de la localitat, instigats sobretot pel que va ser cap local de Falange i pel secretari de l'Ajuntament —i a la vegada delegat de l'Auxili Social— per haver-se extralimitat en tot tipus d'agressions —des de l'assassinat a la tortura, els insults, les extorsions i la violació— sobre els republicans que retornaven al poble un cop acabada la guerra. Gent il·lustre de la població, «ciudadanos corrientes», diu l'autora, que inicialment fou condemnada a sancions dures, entres les quals hi havia, també, alguna pena de mort. Amb tot, les diverses revisions del procés —la documentació acumulada en la tramitació de la causa ultrapassà les 600 pàgines— va acabar en una tèbia sentència final, que s'allunyà ostensiblement de la que s'havia emès a l'inici del procès.[12]

Si d'Aragó passem a Galícia, es poden resseguir els treballs de María Jesús Souto en els quals també s'expliquen diversos casos de falangistes processats per les seves implicacions en actes de violència incontrolada en una zona que va ser zona nacional des del començament de la guerra. Una situació que mereix ser comentada és la que va produir-se al municipi de Cervantes, una població d'uns 7.000 habitants situada en una zona aïllada de Lugo, el municipi menys desenvolupat de la província gallega més endarrerida, on Falange apareix com una institució al servei tant de les operacions de neteja endegades pel règim com d'interessos personals satisfets a través de la corrupció i el caciquisme, congènit en aquella zona del país. En aquest poble el processat principal va ser el secretari municipal, i a la vegada cap de l'esquadra de Falange destacada en la localitat, un jove del clan local de los Rosón, ben conegut a la zona.[13] Les actuacions judicials i governatives que s'instrueixen contra aquest milicià falangista s'iniciaren ja l'any 1937, any en què va ser presentada una denúncia signada per 20 persones que asseguraven haver estat objecte d'extorsions econòmiques per ser familiars de republicans fugits, així com d'haver patit detencions irregulars, acompanyades de pallisses, abusos sexuals i altres vexacions.

Un sumari interessant, que ofereix un clar contrast amb allò que va esdevenir a Calanda. Al poble aragonès, davant d'uns excessos que algunes instàncies del règim trobaven intolerables, va ser el mateix governador civil de Terol qui va denunciar els fets a l'auditoria de Guerra de la cinquena regió militar amb seu a Saragossa. Per contra, a la població gallega la causa militar que es va incoar al jove falangista no es va iniciar per usar la violència contra els vençuts —al cap i a la fi aquesta era la seva funció—, sinó després de posar-se en antecedents, a partir de la denúncia presentada, d'una presumpta estafa de l'encausat, que recaptava subscripcions de cent pessetes per comprar queviures per a l'exèrcit.

Aquest només és un dels molts exemples de corrupció dels que tenim notícia sovint a partir de sumaris oberts per extorsió, coacció o xantatge, lligats amb l'emissió dels anhelats avals, o amb la bona disposició de tants a l'hora de beneficiar-se il·legítimament d'unes activitats relacionades amb l'estesa pràctica de l'estraperlo. Una activitat que l'Estat no va voler ni va poder controlar, ja que la llei era a bastament conculcada pels mateixos responsables que n'havien de garantir el seu compliment. Fet i fet, també a Galícia, els excessos de la milícia falangista van quedar, com en tants altres indrets, impunes. Si finalment val la pena estudiar aquests sumaris és perquè permeten documentar l'existència de vexacions, sobretot adreçades a les dones, sobre les quals només disposem de testimonis orals, i encara escassos i no sempre fàcils de contrastar.

D'aquí la importància que té el fet de poder accedir a les fonts que ens informen sobre actuacions dutes a terme per organismes o grups d'addictes que integraven el moll dels ossos del nou

[11] UGARTE TELLERÍA, J., *La Nueva Covadonga insurgente: orígenes sociales y culturales de la sublevación de 1936 en Navarra y el País Vasco,* Biblioteca Nueva, Madrid, 1998.

[12] CENARRO, A., «La lógica de la guerra, la lógica de la venganza: violencia y fractura social en una comunidad bajo aragonesa, 1939-1940», a *Enfrontaments Civils: postguerres i reconstruccions*, Actes del Segon Congrés Recerques, Lleida, 2002, pp. 703-716.

poder polític. Ens permeten, en definitiva, avançar en el coneixement de la historia social del poder franquista. O, si es vol dir de manera més modesta, en el coneixement de la intrahistòria de les relacions que, a través de les pràctiques repressives en joc, van donar-se entre l'Estat i la societat sorgida de la guerra i construïda entre la subordinació i la cooperació amb el nou poder.

Entre la subordinació i la cooperació amb la repressió

El capellà de Cervantes, el municipi de Lugo de què ens parla María Jesús Souto, semblava que no tenia dubtes quan l'any 1937 deixa escrit que: «Todos, los más ricos y los que tienen estudios, se adhirieron al Glorioso Movimiento porque las circunstancias les obligaron y además porque les convenía para conservar su situación social y privada».[14]

Aquesta observació no fa més que reflectir com la sistemàtica desmobilització política i social aconseguida a través del terror propicià la participació de capes importants de la població en la repressió. Si més no, permet insistir en aquesta qüestió, que al món rural resulta inqüestionable. Tothom, des dels representants del poder als sectors més populars i marginats del sistema, quedaren sota la jurisdicció d'un poder judicial ideologitzat i instrumentalitzat que actuà sobre una societat mancada de cohesió i, per això mateix, desarmada per a fer front a l'opressió.

Aprofundir en els mecanismes emprats per informar, desqualificar o desacreditar el vençut, suposa introduir-se en el complex univers de la delació, amb escassos rastres on explorar precisament tant per trobar-se sustentada en l'arbitrarietat més flagrant, com per la resistència dels protagonistes a parlar d'una qüestió tan incòmoda

Tot i haver-se lliurat a l'autoritat pertinent, sobretot en els primers anys de la postguerra, un nombre molt important de delacions, avals o informes, a Espanya encara no s'ha trobat cap arxiu semblant al fitxer Tulard localitzat a França,[15] que dóna constància irrevocable de les denúncies practicades per particulars contra els jueus durant l'ocupació,

No obstant això, a Espanya, els milers de consells de guerra incoats, les causes per responsabilitats polítiques, o els expedients de depuració que es van tramitar, amb el concurs de molts delators i testimonis més o menys forçats, donen igualment fe documental de la tasca realitzada en aquesta direcció. Una col·laboració que segurament es podria resseguir més fàcilment si es pogués acudir directament als arxius de la policia, de la guàrdia civil, de les parròquies o de Falange, institucions emissores de desenes i desenes d'informes i avals reclamats pels tribunals i altres instàncies governamentals.

L'estudi de l'actuació de la policia política durant el franquisme segueix essent necessari per entendre la seva implicació en la repressió practicada sobretot a les ciutats, on jugaren, junt a d'altres organismes, i a banda d'altres funcions, un paper informatiu i executor clau. Tret de la ja clàssica obra de Manuel Ballbé, comptem només amb obres produïdes per membres del cos mateix, com les recents de Martín Turrado o Julio de Antón López, que acostumen a passar per alt les implicacions en matèria repressiva.[16]

Tampoc resulta fàcil accedir als papers sortits dels Serveis d'Informació i Investigació de Falange d'àmbit provincial o comarcal. Incursions fetes en aquesta direcció com la de la jove historiadora Mª Magdalena Garrido Caballero, a la localitat murciana de Molina de Segura entre 1939 i 1943, avalen la importància dels escrits emesos per aquest organisme a l'hora de procedir a l'escarment dels «desafectos». Una actuació que en aquesta localitat va produir fins i tot reaccions contràries a les esperades, ja que en un dels escrits consultats es pot llegir un dolgut i infreqüent reconeixement de la injustícia que s'estava cometent amb els que van perdre la guerra: «Creíamos prestar servicios a la patria —deien aquests falangistes decebuts en relació amb una situació particular—, pero en realidad no hemos hecho otra cosa que condenar a estos pobres infelices y a sus familias a la pena y la miseria, siendo el uno viejo y el otro principal sostén de su hogar».[17]

---

[13] Souto, Mª J., «Violencia, corrupción y caciquismo en el municipio lucense de Cervantes durante la Guerra Civil y la Posguerra», a *Enfrontaments Civils: postguerres i reconstruccions*, Actes del Segon Congrés Recerques, Lleida, 2002, pp. 1247-1262.

[14] Souto, Mª J., «Violencia, corrupción...», op. cit. pàg. 1258.

[15] Vegeu el llibre que sobre aquesta font ha fet Annette Khan, *Le fichier*, Ed. Robert Laffont, 1993.

[16] Turrado Vidal, A., *La policia en la historia contemporánea de España, 1766-1986,* Ministerio del Interior, Dykinson, 2000; Antón López, Julio de, *Historia de la policía española: la policía del reino, la policía republicana, la policía del régimen, la policía democràtica,* Tecnovic, Madrid, 2000 i *Policía y guardia Civil en la España Republicana,* Edibero Wells, Madrid, 2001.

[17] Garrido, Mª M., «La represión franquista en la localidad murciana de Molina de Segura», a *Enfrontaments Civils: postguerres i reconstruccions*, Actes del Segon Congrés Recerques, Lleida, 2002, p. 839.

Però les actituds comprensives són l'excepció. Com bé palesa l'estret compromís amb el nou règim de les forces vives locals, expressat en l'eficaç emissió dels preceptius informes sobre els milers d'inculpats que se'ls reclamà. Estem d'acord amb Francisco Moreno quan diu que, atenent-nos a aquests escrits, cada província —o cada poble en particular, si es vol— va disposar del seu propi fitxer de denunciants o informants, compromesos amb el nou règim de manera inapel·lable.

Especialment interessants resulten els escrits tramesos pels representats de l'Església. Així, davant d'uns arxius eclesiàstics encara de molt difícil accés, els informes adjunts als expedients incoats pels Tribunals de Responsabilitats Polítiques, emesos pels capellans de tot el país sobre actuacions i antecedents polítics i socials dels seus feligresos, mostren no només l'arbitrarietat en què es recolzà la repressió, sinó el compromís inequívoc de la clerecia amb un règim[18] que retornava a l'Església el control de la moral i els costums públics i privats del país.

Ja en els anys de la dictadura de Primo de Rivera, els sectors catòlics més conservadors havien recolzat la campanya moralitzant empresa pel directori, al temps que demanaven la seva intervenció activa en el control de la moral quotidiana. Durant el franquisme, la facultat d'intercedir en qüestions que atenyien els joves, les dones, el lleure, la cultura o l'educació, fou quelcom que l'Església defensà amb decisió, intercanviant amb l'Estat informes, avals, que tingueren conseqüències vitals per als represaliats, en nom de la defensa d'una religiositat externa i d'un clar afiançament del seu pes social dins del nou ordre.

Aquesta predisposició a complir curosament la funció informativa —ben establerta sobretot a províncies petites com Lleida, Lleó, Segòvia o Sòria—[19] que se'ls reclamava, no feia més que reflectir la cara més terrenal d'una institució que es mostrà, a la llum dels seus escrits i actituds, resistent al perdó i a la compassió. Només apel·lant a la condició humana es fa comprensible l'actuació de molts clergues que mai van entrar en discrepància amb els comportaments observats per altres representats del poder polític local, cridats a intervenir plegats en l'acció repressiva.

Historiar la repressió partint d'àmbits locals permet establir amb facilitat la piràmide de col·laboracions construïda a l'entorn del nou ordre. En la cúpula hi apareixen els poders locals que s'assenten sobre una àmplia base, integrada per veïns als quals es demanà —quan no oferien lliurement el seu concurs— la seva participació. La denúncia, la delació i la testificació vers el contrari foren elements constitutius bàsics del consens polític i social amb el franquisme a escala local.

La historiografia recent posa de manifest com, en efecte, són els comportaments fixats en àmbits reduïts els que millor permeten arribar a conclusions que vagin més enllà que la simple intuïció. Antoni Gavaldà ho mostra a partir dels expedients de la *Causa General* per al poble de Valls (Tarragona); Jaume Crosas explora diverses fonts que li permeten aproximar la realitat del municipi de l'Esquirol, un poble de 2.300 habitants de la comarca de Osona, arquetipus d'una àrea rural d'aquelles en les quals «mai no passa res», precisament perquè les tensions socials acostumen a deixar escassos rastres documentals.[20] Mentre Jesús Mª Palomares, en el seu estudi sobre el primer franquisme a Valladolid, a partir dels expedients governatius de postguerra i d'altres fonts de caràcter local,[21] constata com, emprant les seves pròpies paraules, «*la sombra del gobernador civil es alargada*» per arribar al indrets més recòndits.

La majoria dels treballs que parteixen de la història local recorren a la història oral, aprofitant les múltiples oportunitats que aquesta ofereix com a font de contrast, o com a complement de la

---

[18] Entre els apel·latius emprats trobem els de: «masón a sicario, subversivo maleante, desgraciado, estúpido o simplemente malo». També expressions com «Vino de Madrid, en dónde negociaba con mujeres», «Se amparó en la ley laica para divorciarse y vive todavía con otra», «Mezclado con los que mandaban», «comunista hasta la médula», «militó como dirigente», «extremista del todo», «estúpido izquierdista», «se le conceptúa matador» o «se le ha señalado como asesino y ladrón».

[19] Referències a la qüestió es poden trobar a Rodríguez González, J., «La construcción de un estado tras la Guerra Civil (1936-1951)», a *Enfrontaments Civils: postguerres i reconstruccions*, Actes del Segon Congrés Recerques, Lleida, 2002, pp. 1155-1169; Vega, S. , «La implantación del Franquismo en Segovia. La incautación de bienes a los oponentes políticos», a *Tiempos de Silencio,* Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo, València, 1999, pp. 127-133; Frías Rubio, A., «Una aproximación al análisis del personal político y del Movimiento Nacional en la provincia de Soria», a Tusell, J. et al. (dirs.), *Estudios sobre la derecha contemporánea,* Madrid, UNED, 1993.

[20] Crosas Casadesús, J., «Protagonisme de les forces tradicionals en la repressió del primer franquisme a l'Esquirol (Osona)», a *Actes de les Jornades sobre la fi de la Guerra Civil,* Olot, Patronat d'Estudis d'Olot i Comarca, 1999, pp. 467-485

[21] Els arxius històrics provincials són els organismes dipositaris de fonts governatives, així com dels expedients de presons o de les audiències provincials i jutjats de primera instància. Milers de sumaris no sempre a disposició dels historiadors, per trobar-se massa freqüentment sense catalogar.

documentació escrita. El llibre de Jordi Font sobre la formació d'actituds polítiques a la comarca de l'Empordà durant el primer franquisme, parteix sobretot de les fonts orals, tant per aprofundir la qüestió del control social de la vida diària, com per reconstruir el procés de formació d'actituds a l'entorn del règim, en la línia dels treballs que Ismael Saz i José Alberto Gómez han elaborat partint de la València urbana durant aquest mateix període.[22] En el cas dels agricultors del Pirineu català, les conclusions a què arriba l'autor no s'allunyen molt de les que ha constatat per al camp gallec Lorenzo Fernández Prieto.[23] És a dir: que una de las conseqüències més nefastes de la repressió en el camp espanyol va ser la destrucció de l'organització societària, deixant les classes populars en la indefensió, tal com Javier Ugarte també posa de manifest per a la província d'Àlaba i Francisco Cobo i Mª Teresa Ortega per al camp andalús, com hem assenyalat.

En qualsevol cas, pel que fa a la destrucció de les xarxes de sociabilitat o en relació amb la col·laboració de la societat civil en la repressió, va ser l'aspiració de retornar les coses al lloc on estaven abans de l'adveniment de la República l'objectiu que va animar molts en la fermesa de rematar els vençuts. Operació en la qual, almenys durant la immediata postguerra, van jugar el seu paper les xarxes caciquils que havien interferit sense interrupció en la implantació del liberalisme polític en el país. Unes xarxes, per tant, antigues i arrelades.

María Jesús Souto corrobora aquesta realitat a partir del cas particular de Lugo, el qual li permet parlar de clans enfrontats pel control del poder local, amb un perfil ben poc diferent dels que proliferaren per aquesta zona en els anys de la Restauració. Roque Moreno Fonseret constata, per la seva part, que va ser Castella i Lleó la regió espanyola en què a les eleccions de 1948 es van presentar més candidats no lligats a FET y de las JONS (un 51,21%), seguida de La Rioja. Mentrestrant, José Mª Gómez Herráez, recorda que a Albacete les formes democràtiques implantades per la República no van desplaçar les antigues tàctiques caciquils, les quals van ressorgir de la mà de les Comissions Provincials de Recuperació Agrícola, constituïdes a mitjans d'abril de 1939 per tal de desmantellar les iniciatives col·lectivitzadores que durant la guerra s'havien impulsat en aquella zona.[24]

Sigui com sigui, s'ha de convenir que només des de la por —des de l'obediència més que des de la convicció— que va ser capaç de generar el franquisme es pot tractar de comprendre l'important nombre de persones voluntàriament implicades en las injustícies comeses. Sobre l'embrutiment de la societat a través de la delació, utilitzada per passar comptes velles amb el veí o fer-se un lloc en la nova societat, no poden ser més explicites les paraules d'un falangista gironí, que a primers d'agost de 1939 es planyia del que observava, tot lamentant que: «Jamás ha sido noble el desear el triunfo de nuestros ideales para saciar bajas pasiones, para dilucidar cuestiones personales y hacer salir a la superficie instintos perversos, cargados de odio y preñados de rencor».[25]

Però el procés de fabricació de culpables —concepte clau a l'hora d'entendre la funció de les diverses polítiques repressives en joc— es desencadenà, gairebé de manera inevitable, des del moment en què es va optar per impartir una justícia venjativa i exemplificant. Sobre algú calia fer-la recaure, després que l'exili posés a bon resguard tantes persones.

Els sumaris militars permeten penetrar en l'essència d'un procés calculat de fabricació d'inculpats. Permeten, també, refer trajectòries personals, biografies polítiques de personatges amb un cert pes social, tot descobrint esglaons perduts, sovint ignorats pels mateixos coreligionaris que n'han conservat la memòria.

La causa oberta al dirigent marxista Santiago Palacín Nadal, militant del POUM de les terres de Lleida, que he tingut oportunitat de consultar,[26] resulta il·lustrativa en aquest darrer sentit, ja que el perfil dibuixat pels testimonis que acudiren a testificar, ens dóna una imatge ben diferent de la que ha quedat en el record de molts dels qui van conèixer-lo. Tingut per un home d'actituds socials radicals, especialment enfront de la religió, a través del sumari sabem que va tenir amaga-

---

[22] FONT AGULLÓ, J., *¡Arriba el campo! Primer franquisme i actituds polítiques en l'àmbit rural nord-català*, Girona, Diputació de Girona, 2001.

[23] FERNÁNDEZ PRIETO, L., «Represión franquista y desarticulación social en Galicia. La destrucción de la organización societaria campesina, 1936-1942», a *Historia Social,* núm. 15, 1993, pp. 49-68.

[24] GÓMEZ HERRÁEZ, J. M., *Instituciones, perspectivas económicas y problemas sociales durante el franquismo: Albacete, entre el silencio y el éxodo rural 1939-1962*, Albacete, Instituto de Estudios Albacetenses, 1993.

[25] Paraules de José PLA COMAS, «Falange es la verdad», en *El Pirineo*, 7 de agosto de 1939, recollides de l'article de Josep CLARA, «Repressió i violència sota el règim franquista. Estat de la qüestió i noves dades sobre la demarcació de Girona», en Conxita MIR, Carme AGUSTÍ, Josep GELONCH (Ed.), *Violència i repressió a Catalunya durant el frnquisme. Balanç historiogràfic i perspectives*, Espai i Temps, Lleida, núm. 42, p. 67.

[26] Vegeu «El consejo de guerra contra un dirigente marxista: Santiago Palacín Nadal, militante del POUM», capítol III del llibre MIR, C., *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra,* Lleida, Milenio, 2000, pp. 241-251.

des, durant els primers moments de la revolució, unes novícies que després avalaren la seva actuació davant del tribunal que el jutjava. Un exemple que recullo en la meva intervenció perquè em permet insistir en la necessitat de seguir reflexionant sobre la cura i precaució amb què cal acudir a la memòria oral, sens dubte una font útil i necessària. En aquest mateix sumari es recullen, també, altres testimonis —junt al de les religioses esmentades— que avalen les qualitats humanitàries de l'encausat. L'expedient ens dóna a conèixer els informes altament favorables dels directors dels penals pels quals va passar en compliment de la llarga condemna que se li imposà, els quals el presenten com una persona d'un comportament exemplar. Però no sempre les coses són així.

En altres casos, especialment en molts consells de guerra oberts i tancats amb una rapidesa inusitada, corresponents gairebé sempre a inculpats analfabets, pobres, mancats de recursos —la possibilitat, per exemple, d'accedir al concurs d'un advocat— i condemnats a la pena capital, la fabricació de culpables s'acompanyà de denúncies i testimonis maquinats, imprecisos i sovint falsos. A la llum dels coneixements de què avui disposem es pot presumir que foren milers les causes en què accions i intencions es confonien de manera perversa, a partir d'una acusació *a la carta*, n'ha dit algú, on es feia constar que l'encausat participà «...en todos los desmanes y hechos delictivos acaecidos durante la dominación rojo-sovietica», cosa que la majoria de vegades es traduïa en una imputació genèrica dels robatoris, assassinats i qualsevol barbaritat de la qual existís constància al poble de l'encausat.

La imatge més divulgada de molts republicans acusats a la Causa General —el nostre particular fitxer de denúncies i delacions, segons Julián Casanova— o en els sumaris militars és la d'uns delinqüents impenitents i violents, jutjats per fets i opinions que es confonen sense cap pudor. L'alcalde d'una localitat de les Garrigues, després de formular tota classe d'improperis contra el primer republicà pres per la guàrdia civil, el dia 12 de febrer de 1939, tot just una setmana després de l'ocupació de Catalunya per Franco, i condemnat a mort i afusellat, deia que, «...desde luego no se le puede considerar como hautor de los asecinatos si bien se halegro mucho de los mismos (sic)».[27] Tot un perfil construït partint només de les inclinacions ideològiques dels procesats, cosa que es feia amb freqüència, que difícilment podrà ser contrarestat en un futur pròxim per la història oral, quasi sempre l'únic camí possible de contrastació historiogràfica de documents tendenciosos com aquests, avui consultables per estudiosos i profans.

En realitat, les generacions futures preocupades per reconstruir la memòria de la guerra civil i la postguerra, tindran a l'abast unes fonts escrites esbiaixades, i a la vegada perillosament engrescadores, donat el caràcter sovint morbós de les històries que s'hi expliquen, il·lustrades amb tota mena de detalls reals o inventats en el procés de falsificació d'inculpats a què ens estem referint.

Tot plegat, una altra conseqüència, aquesta de molt llarg abast, de la violència franquista. La possible manipulació de la memòria dels vençuts a partir d'unes fonts que es posen a pública consulta, sense que la verificació que requereixen sigui susceptible de practicar de manera fàcil, convida a reflexionar sobre els límits de la veritat històrica o de la veracitat historiogràfica, que de ben segur no deixarà d'abordar-se les diverses trobades, jornades i seminaris en perspectiva sobre els problemes que acompanyen la reconstrucció de la memòria històrica i la restitució als vençuts d'un passat massa temps escamotejat.[28]

Hem accedit a la consulta de 40 causes militars d'una petita població de la Catalunya interior, en la qual la repressió de guerra i postguerra va ser especialment dura. La revolució es va cobrar 23 víctimes, enfront de 18 execucions efectuades pels franquistes, mentre que s'ha aproximat un llistat incomplet de més d'un centenar de persones represaliades o denunciades com a responsables polítics, que passaren a l'exili o se'ls incoà el corresponent consell de guerra. El contingut literal dels documents ens fa reiterar la necessitat de prendre amb molta precaució, pel que fa a informes i testimonis, la informació recollida a les causes militars. Uns sumaris, per altra part, la

[27] MIR, C., *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra,* Lleida, Milenio, 2000, p. 263.

[28] Que aquesta és una preocupació que comparteixen moles estudiosos resta palès només fent un breu recorregut pels diversos congressos i jornades programats en aquests moments. El VII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea, a celebrar a Santiago de Compostel·la el setembre de 2004, es proposa tractar de «Memoria e Identidades», reservant la tercera sessió a «(Des)Memoria de la Guerra Civil y la Dictadura». El VII Congrés d'Història Local de Catalunya, a celebrar a Barcelona el novembre de 2003 porta per títol «Identitat local i gestió de la memoria. Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones», és el títol de les Jornades celebrades a Alcalà de Henares el passat mes de novembre de 2002, organitzades pels departaments d'Història II i el d'Història I i Filosofia. *Memoria Histórica y Guerra Civil: Historia Oral*, és el títol del simposi organitzat pel Departament d'Història de la Universitat d'Extremadura, a celebrar els dies 25-26 de març del 2003. Són alguns dels exemples a citar, sense fer menció dels diversos cursos d'estiu que s'estan preparant amb aquest contingut.

consulta dels quals esdevé imprescindible a l'hora d'intentar reconstruir les cadenes de lleialtats creades a l'entorn del sistema a partir de la participació directa en la repressió.

Els sumaris oberts als republicans processats d'aquesta localitat ens mostren com van acudir a testificar en contra seva familiars, veïns i amics de les víctimes de la violència revolucionària. En les seves paraules van descansar els processos judicials que situaren tants veins enfront d'un escamot d'execució o els privaren durant molt temps de llibertat. Ha estat a partir de les compareixences enregistrades en aquests sumaris que s'ha pogut constatar la implicació de més de 50 famílies i 60 veïns en unes sòlides xarxes de col·laboració —susceptibles de ser gràficament plasmades en uns suggestius quadres genealògics—, animades per llaços de consanguinitat i veïnatge.[29]

La investigació duta a terme, no contradita en les seves conclusions per altres estudis fets en la mateixa direcció, fa possible intentar algunes generalitzacions en relació amb el sistema d'involucració de la societat civil en la repressió. En aquest sentit, una primera consideració a fer és que els sumaris deixen entreveure que la col·laboració amb el règim es va professionalitzar des d'un primer moment. Es produí un repartiment de funcions en el qual les autoritats locals se situaven al cim d'un complex entrelligat de lleialtats, derivat de la pràctica d'uns judicis en què la normativa establia que com a mínim era preceptiva la presència de quatre testimonis. No crec agosarat afirmar que tots els qui van implicar-se d'una o altra manera en el procés repressiu en aquesta localitat estaven en el secret, car només així s'explica que tot i trobar-se en més d'una ocasió davant d'una injustícia manifesta, fossin pocs els qui intentessin restar-ne al marge, ni menys alçar la veu denunciant els abusos comesos, d'altra banda prou coneguts de tots.

El nivell d'autovigilància desenvolupat resultà gairebé sempre, almenys en comunitats petites, prou eficaç per evitar que ni els representats del mateix bloc de poder s'atrevissin a emetre informes exculpatoris, i quan es feia era ben bé una excepció. A la vista de la situació registrada pot dir-se que els grups de filiació i la força de la sang procurava operativitat i cohesionava un poder que s'anava construint a mesura que practicava la depuració de tots els elements que haurien pogut posar en entredit la seva actuació. En el procés, joves orfes i vídues jugaren un paper que ratifica i tracta de legitimar la lògica de la venjança repressiva en què se sustentà el règim sorgit de la guerra.

En el cas de les dones, cal dir que, un cop superats els primers moments de postguerra, la immensa majoria retornà a la llar, tal com manaven els cànons del moment, segons els quals la família i el pes de la dona en la mateixa era fonamental. En el cas dels joves, la col·laboració en les tasques d'informació i testificació va ser per a molts una porta oberta a la meritocràcia, per més que sovint van recórrer al rumor i a la suposició per tal de fonamentar greus inculpacions.

Tot estava entrelligat. Però el dilema que aviat es va plantejar al règim va ser comptabilitzar l'eliminació de la dissidència —activa fins als cinquanta sota formes de protesta individuals o col·lectives— amb la necessitat de convèncer. Així fou com, al temps que es conformava un grup còmplice amb les tasques de neteja, feia aparició, també, un espai obert a la cooperació, adobat per les dures condicions en què es desenvolupava la vida material. Un espai en el qual les petites complaences, favors, o connivències amb el règim foren propiciades des del mateix poder, a través de la gestió dels consums i abastos, per exemple, o tolerant petites transgressions en el camp de la cultura i la diversió, a canvi d'una fidelitat més o menys laxa. Tot un món a explorar, que s'insereix en àmbits públics i privats de la vida quotidiana penetrats pel nou règim.

III. *De la intervenció de la societat i el control dels sectors marginals*

En un començament, però, el control primà sobre la voluntat de generar complicitats. El franquisme com a règim autoritari —*«el menos fascista de los regímenes fascistas o el más próximo al fascismo de entre los no fascistas»*, en expressió que ha fet fortuna d'Ismael Saz—[30] no podia deixar de desplegar radicals mesures d'intervenció social, especialment sobre aquells sectors més marginals del sistema, aquells que no tenien res a perdre i, per tant, podien qüestionar en la seva activitat diària i a través d'actes intranscendents i quotidians, les imposicions i arbitrarietats del nou ordre.

---

[29] Es poden consultar a Mir, C., *Vivir es sobrevivir...*, pp. 275-276.

[30] Saz, I., «El franquismo. ¿Régimen autoritario o dictadura fascista?, a Tusell, J., et al., *El régimen de Franco (1936-1975)*, Madrid, UNED, 1993. pàg. 191. Del mateix autor «Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la posguerra», a Saz, I. y Gómez Roda, A, (Eds.), *El franquismo en Valencia*, València, Episteme, 1999.

En aquest context, els tribunals ordinaris també esdevingueren un instrument més al servei de la consolidació del poder polític. Nens, joves, pobres de solemnitat, retornats de l'exili, o persones agredides a través de múltiples organismes, són els integrants d'uns col·lectius sobre els quals es desplegà una repressió incruenta, poc evident, però no per això menys contundent i desmobilitzadora.

La sort d'aquests desvalguts, d'aquests protagonistes anònims de la Història, a l'estudi dels quals ens podem aproximar a través dels milers d'expedients incoats per aquests tribunals ordinaris, així com a través dels expedients oberts per les autoritats governatives, permeten copsar en primer lloc com la misèria de tants esdevingué un mecanisme repressiu d'eficàcia provada, a sumar a les pràctiques derivades de la coacció directa, en un país en què la seva classe política dirigent es preocupava molt més pel control social que pel desenvolupament econòmic. Gestionar la misèria i jugar amb la fam va ser un dels objectius de la Llei de Responsabilitats Polítiques de febrer de 1939.[31] Per la seva part, Pablo García Colmenares en els seus estudis sobre les condicions de vida de la població de la zona minera de Castella i Lleó, la que millor vivia en una regió predominantment agrària, ressalta amb encert com «*las difíciles condiciones de vida, la miseria y el hambre, así como la falta de servicios sociales acabaron afectando también el rendimiento del trabajo, lo que se convirtió* —recalca— *en un problema laboral de primer orden para los empresarios mineros*», que van arribar a parlar, en 1944, de la conveniència de «militarizar» els seus treballadors per tal d'exigir-los més rendiment.[32]

Aquest va ser un complement més dels efectes de la repressió militar que, junt als processos de depuració que van seguir-se en el món del treball, acabà afectant transversalment a tots els grups socials, sense deixar indemne ningú que hagués mostrat simpaties en pro de la República, atemorint aquells que, només disposant d'un treball del qual viure, res més podien oferir al nou Estat, tret del seu silenci i submissió.

Altrament, la nova realitat econòmica i social abocà a molts vers la delinqüència comú, un terreny situat, durant aquests anys de fam i misèria, entre la simple apropiació dels béns aliens i les pràctiques més pedestres de mercat negre. La meitat dels expedients incoats per la justícia ordinària entre 1939 i 1950, a províncies com Lleida o Albacete —dels pocs indrets que en sabem alguna cosa—, foren per delictes contra la propietat. Furts de productes vitals per a viure —cereals, patates, llegums, animals de corral, roba d'abric, fluid elèctric...—, sovint sancionats amb penes exemplars, com no podia ser d'altra manera per part d'un règim que identificava els darrers reductes de l'enemic entre els més desvalguts.

Així fou com la misèria acompanyà la por en la construcció d'un ordre que convertia la vida quotidiana en una experiència humiliant i degradant per a molts. L'objectiu a assolir va ser fer prendre consciència als marginats que, a més de perdedors i pobres, personificaven el mal «roig». Aquesta fou la conclusió a què va arribar el psiquiatre Vallejo Nágera a partir dels seus experiments amb presoneres republicanes del penal de Màlaga, dipositàries segons ell d'una violència de caràcter genètic que les duia a prostituir-se o a cometre actes tan monstruosos com vendre els seus fills per 400 pessetes, tal com la premsa de l'època s'aplicava a difondre.

El segon grup en importància entre els tipus de sumaris oberts per la justícia ordinària en els anys quaranta, a les províncies que estem prenent de referència Lleida i Albacete, va ser el que investigava morts per circumstàncies «fortuïtes». Entre aquestes morts és possible detectar —com passa per exemple a províncies com Valladolid— un degoteig de «*cadáveres sin identificar*», així com múltiples defuncions atribuïdes a accidents de trànsit o a imprudències no determinades.[33]

Víctimes d'una violència encoberta, no convencional, que se'ns mostra del tot socialitzada quan s'atén a les malalties o a d'altres externalitats inseparables de la reconstrucció material de la societat de postguerra. Només cal mirar les vides que es va cobrar el tifus a Màlaga entre 1939 i 1942 entre les classes populars, epidèmia que per la seva incidència ha merescut l'atenció dels estudiosos d'història de medicina.[34] O les persones que van ser víctima de la tuberculosi, malaltia

---

[31] Aquesta qüestió es pot trobar més desenvolupada a Mir, C., Corretgé, F., Farré, J., Sagués, J., *Repressió econòmica i franquisme. L'Actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

[32] García Colmenares, P., «Represión obrera y conflictividad laboral. Los mineros de Castilla y León (1940-1962)», a *Enfrontaments Civils: postguerres i reconstruccions*, Actes del Segon Congrés Recerques, Lleida, 2002, pp. 797-816.

[33] Així ho assenyala Isaías Lafuente, *Tiempos de silencio. Viaje a la España de posguerra*, Temas de Hoy, madrid,1999.

[34] Jiménez Lucena, I., *El Tifus en la Málaga de la postguerra: un estudio historicomédico en torno a una enfermedad colectiva*, Málaga, Universidad de Málaga, 1990.

molt més comuna, present en qualsevol referència relativa a aquest període. Per no parlar dels estralls patits per la població arran de l'abandó de material bèl·lic que accidentalment s'activava, ferint nens, agricultors o pastors —uns perquè jugaven i els altres perquè treballaven a camp lliure—, les principals víctimes sobre les quals també els sumaris civils ens donen notícies múltiples.

Tret d'alguns casos singulars, encara coneixem menys un dels efectes més patètics, directament derivat de la repressió de postguerra, com ho foren les morts per suïcidi. David Ginard està reconstruint la biografia de la presonera comunista Matilde Landa, induïda a tirar-se al buit des d'una galeria de la presó de Palma de Mallorca el 26 de setembre de 1942, on es trobava complint una llarga condemna. Un cas recordat per molts, donada la projecció pública d'aquesta lluitadora antifranquista, compromesa dins i fora de la presó. També Francesc Vilanova ens ha explicat, en el seu treball sobre els efectes del Tribunal de Responsabilitats Polítiques sobre republicans i conservadors catalans de postguerra, el final del germà del president Companys, impotent a l'hora de resistir les perspectives d'un futur incert.

Algunes d'aquestes històries van deixant l'anonimat, cosa que no passarà amb d'altres trajectòries també vitals i dramàtiques, les quals restaran ignorades per sempre més. Homes que es decidien a penjar-se, segons els atestats de la Guàrdia Civil, per «la gran responsabilidad que tenía ante la justicia». O bé, perquè la víctima en qüestió havia perdut «*...dos hijos durante la guerra y otros dos tiene huidos por su actuación durante la dominación roja, sin que al parecer tenga noticia de ellos...*». Els informes de la Guàrdia Civil són, en aquest sentit, alliçonadors, sobretot quan qui els fa es decideix a opinar sobre les causes que, al seu entendre, havien induït la decisió de produir-se la mort. No en va, el «*temor de condena*» «*disgustos de la vida*», «*estado psicótico*» o «*exaltación política*», eren algunes de las catorze causes que la administració tipificà com a inductores del fet inexpugnable de renunciar a la pròpia existència.[35]

En un altre sentit, tampoc podem deixar d'esmentar l'interès dels règims autoritaris en posar ordre a les qüestions relacionades amb la transgressió de la nova moral social, una forma afegida de repressió que mereixeria major consideració per part dels historiadors, almenys en relació amb el paper jugat en la construcció del nou ordre. La missió desplegada en aquest sentit compta amb l'entusiasta concurs de l'Església, convertida, juntament amb els tribunals, en vigilants amatents dels comportaments observats sobretot per dones i joves. El reformat codi penal de 1944 reforçà la legislació emesa des del primer moment per les noves autoritats amb vista a la regulació d'actuacions considerades delictives per atemptar contra la institució familiar o provocar escàndol públic. En el mateix paquet de lleis es regulà l'abandó de família, de menors, l'infanticidi, l'avortament, la violació, l'estupre, els abusos deshonestos, la corrupció de menors, el rapte i la prostitució. Així va ser com es van desplegar actuacions que, a l'esguard de la persecució de formes de delinqüència comuna, van tenir repercussions directes sobre la situació de la dona i els avenços socials aconseguits durant la República.

És sota l'òptica de criminalitzar la República i els que li donaren suport que s'explica que casos d'avortament, junt, per exemple, a d'altres d'infanticidi i de nens abandonats, que van arribar als tribunals ordinaris, es relacionessin més amb la depravació dels vençuts que amb les condicions de vida material que abocaven moltes dones al rebuig d'una altra boca per alimentar. Els treballs de Mary Nash sobre l'avortament, o les aproximacions de Montserrat Duch sobre repressió i gènere, a partir de les sentències trobades als expedients corresponents a preses del centre de reclusió de dones de Tarragona, s'expressen en aquesta direcció, mentre les causes penals que hem analitzat a Lleida proporcionen igualment molts exemples al respecte.[36] Entre els casos explorats, els sumaris oberts a moltes noies dedicades al servei domèstic permeten constatar el cinisme desplegat des del règim en nom de la salvaguarda de la moralitat. Sobretot si no es perd de vista que només s'acudia als tribunals si alguna d'aquestes noies acabava embarassada i el problema no s'havia pogut resoldre per altres vies. Era llavors quan no s'estalviaven les acusacions de prostitució, vida lleugera i pràctiques immorals que acostumaren a llençar contra tantes dones sense protecció familiar, sovint filles de represaliats.

Si bé és cert que mai resulta fàcil dilucidar responsabilitats en qüestions de caràcter sexual, el que està fora de qualsevol dubte a la llum de més d'un sumari és que, entre les parts implicades, qui comptava amb un passat republicà —sovint traduït en l'absència d'un pare mort o a la presó— tenia les de perdre davant dels tribunals. De tal manera que, amb el concurs de la llei, van

---

[35] A la província de Lleida, els suïcidis atribuïts al supòsit «temor de condena» van suposar, entre 1939 i 1952, un 8,9% sobre el total suïcidis per causa presumiblement coneguda.

[36] Duch, M., «Supervivència i repressió en la postguerra: una perspectiva de gènere», a *Tiempos de Silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo,* València, 1999, pp. 28-33.

ser moltes les dones marginades, exposades a abusos propiciats per un Estat que animava la denúncia, el rumor i la maledicència. Veïns indiscrets, imbuïts de manera plena en el paper policial, apareixen en més d'un procés incoat per denúncies d'avortament, abandó de família, prostitució o abusos deshonestos. Un capellà, testificava així sobre una noia d'una localitat del Pirineu lleidatà, acusada d'haver avortat: «*...depravada y corruptora ...que ofrecía su dignidad a bajo precio en los bailes que organizaba en su casa sin más finalidad que la servitud en grado superlativo*», suggerint, a fi de contrarestar les paraules exculpatòries d'uns quants veïns de la localitat, que si es volien més detalls al respecte qui millor els podria donar era el cap local de Falange del poble, tot prescindint en els seus escrits dels diversos testimonis que, en aquesta ocasió, sí que van acudir a declarar davant del que consideraven una injustícia flagrant.

Les referències possibles per a millor caracteritzar la fractura social produïda per la guerra es multipliquen quan s'observa la manera implacable amb que el règim tractà a aquells que gosaren presentar-li una dissidència manifesta, ja fos individual o a través d'una clandestinitat més o menys organitzada. El control de l'ordre públic sempre va ser una qüestió prioritària. Tornem a recordar que l'estat de guerra va estar vigent fins a l'any 1948, amb l'excusa de combatre millor l'oposició de la guerrilla, tot i que la promulgació del *Fuero de los Españoles*, el juliol de 1945, on es contemplaven formalment certs drets dels espanyols, així com els casos en què se suspendrien —concretats, a partit de 1956 en la pràctica dels «estats d'excepció»— feia innecessari el seu manteniment.

A banda de l'actuació hegemònica de la justícia militar, posada específicament al servei d'aquest fi, l'Estat acudí igualment a la legislació ordinària a l'hora d'actuar sobre qualsevol brot de dissensió. El nou poder es mostrà meticulós a l'hora de capturar paraules, d'intervenir cartes o de penalitzar qualsevol protesta lúdica en què es fes la menor menció a l'autoritat de torn. A més a més, naturalment, de vigilar qüestions com la tinença d'armes, el retorn dels exiliats, o les evasions i les fugues, més freqüents i reeixides del que coneixem, de la munió de presons i camps de concentració que es crearen d'una punta a l'altra del país. Tot un univers a prendre en compte que depassa amplament les possibilitats d'aquesta reflexió.

Voldria acabar assenyalant que, a l'hora d'analitzar la lògica de les polítiques repressives que estigueren en la base de l'organització del nou poder, cada víctima hauria de considerar-se en relació amb un conjunt de variables que atenyien a la seva particular trajectòria política i social. Una perspectiva, però, que resulta del tot inviable i inútil amb vista a l'avanç de la recerca històrica. Per això mateix hem tractar d'aproximar alguns criteris generals sobre el caràcter de la funció política de la repressió en l'Espanya franquista, a partir de l'anàlisi crítica de fonts diverses i complementàries, les quals s'han anat exposant al llarg d'una intervenció, que resta oberta a un major i millor aprofundiment, com no podia ser d'una altra manera.

LA CNT ALS CINEMES DE BARCELONA: PRESÈNCIA I PROTAGONISME (QÜESTIONS PENDENTS)

Gerard Pedret

Si hom observa les dades referents a l'afiliació sindical a la CRT de Catalunya – CNT durant la II República, és difícil no interrogar-se sobre el paradoxal contrast entre l'evolució descendent de l'afiliació sindical del període 1931-1936 i el protagonisme dels anarcosindicalistes l'estiu de 1936. Potser la sorpresa és producte, entre altres coses, de l'errònia concepció d'una suposada relació directa entre dades d'afiliació sindical i capacitat mobilitzadora, error que ja fou advertit en el seu moment per S. Tavera i E. Vega en relació a la crisi sindical del període republicà, advertint que «sembla evident que ni la crisi ni el seu abast qüestionaren la combativitat i la capacitat de convocatòria revolucionària dels anarcosindicalistes. L'inici de la Guerra Civil i la resposta que l'anarcosindicalisme militant donà a la sublevació militar fa evident la diferència que plantegem».[1]

Massa sovint una visió simplista o superficial ha fet que hom es deixi emportar per la idea que l'hegemonia que la CNT assolí des dels primers dies de la Guerra Civil en els espectacles públics de Barcelona hagués estat, al cap i la fi, producte de l'eufòria revolucionària capitanejada pels anarcosindicalistes, postura reduccionista aquesta que de forma simplista hom podria estar temptat d'argumentar a partir del caràcter «guadianista» de moltes organitzacions confederals, entre elles el Sindicat Únic d'Espectacles Públics (SUEP-CNT).[2] Seria aquesta una visió reduccionista i simplista que no ajuda a entendre la particular gestió que d'aquesta indústria en van fer els anarquistes durant el conflicte, la qual crec que només pot entendre's observant la dinàmica anterior a 1936,[3] sobre la qual en sabem ben poc avui dia, a causa en bona mesura d'una excessiva atenció sobre els aspectes ideològics del moviment obrer, això és, en definitiva, una atenció preferent a les figures dirigents i a les evolucions doctrinals i estratègiques de les organitzacions en comptes d'uns estudis més «locals» centrats en les dinàmiques de funcionament intern, que en el cas de l'anarcosindicalisme es caracteritzarien per la dinàmica grupal de la militància.

I és a partir d'aquestes constatacions que dono pas al plantejament de la present comunicació: el fet de constatar les dificultats a l'hora de reconstruir la vida de l'anarcosindicalisme en la indústria d'espectacles públics de Barcelona abans de la Guerra Civil no ha de resultar un impediment per intentar apuntar una sèrie de consideracions sobre els orígens i evolució d'aquesta tradició sindical que haurien de servir de punt de partida i guia

---

[1] S. Tavera i E. Vega, «L'afiliació sindical a la CRT de Catalunya: entre l'eufòria revolucionària i l'ensulsiada confederal, 1919-1936», *Revolució i Socialisme*, Barcelona, 1989, p. 344-345.

[2] Un exemple d'això és el fet que aquesta organització no aparegui citada en l'estudi d'Eulàlia Vega sobre la crisi del trentisme a la CNT; E. Vega, *El trentisme a Catalunya: divergències ideològiques en la CNT (1930-1933)*, Barcelona, Curial, 1980.

[3] No en va Ramon Sala es referia a la situació en el sector el juliol de 1936 reconeixent que «*desde 1930 venía funcionando el Sindicato Único de Espectáculos Públicos (SUEP), con sólida implantación en el sector, ya que no sólo contaba con un elevado número de afiliados entre los trabajadores de todas las ramas de los Espectáculos Públicos (cines, teatros, canódromos, estudios y laboratorios cinematográficos, etc.), sino que además, su oponente sindical, la UGT, no representaba una competencia política significativa (...) A nadie sorprendió, pues, que en los días siguientes a la sublevación fuese la CNT la que tuviera bajo su control, prácticamente total, el aparato cinematográfico*»; R. Sala, *El cine en la España Republicana durante la Guerra Civil*, Bilbao, ediciones Mensajero, 1993, p. 49; per la seva banda, F. Burguet ignora una possible presència organitzada de la CNT entre els treballadors d'espectacles de Barcelona, i indica la data del 6 d'agost de 1936 com la de constitució del SUEP; F. Burguet i Ardiaca, *La CNT i la política teatral a Catalunya (1936-1938)*, Barcelona, Edicions 62, 1984.

per al desenvolupament d'una investigació que forçosament hauria de tenir molt en compte la realitat heterogènia de l'anarcosindicalisme com a fenomen polític i cultural, i que per tant obliga a afrontar-la tenint en compte una diversitat de factors que van més enllà del marc concret de la indústria d'espectacles i del referit Sindicat Únic d'Espectacles Públics (SUEP-CNT), cosa que resta encara pendent de realització, com ho demostra l'escassa bibliografia disponible al respecte, generalment centrada en la indústria cinematogràfica col·lectivitzada durant la Guerra Civil o en la producció artística teatral i cinematogràfica del mateix període.

* * *

És molt probable que l'origen del reduccionisme referit anteriorment tingui el seu origen en la manca d'homogeneïtat i continuïtat de les dades d'afiliació sindical a la CRT de Catalunya,[4] que fa de la reconstrucció de l'afiliació sindical a la CNT en el sector abans de la primavera de 1936 (moment pel qual Emeterio Díez, citant dades del mateix sindicat, situa la xifra de 1.500 afiliats),[5] un problema de difícil solució, de manera que ara per ara ens hem de treballar a partir de dades molt parcials.

Una primera mostra d'aquestes dificultats és la manca de dades referents a la població obrera dels espectacles públics de Barcelona, ja que només disposem de dades estatals, que ens parlen de 24.838 treballadors a la indústria d'espectacles públics l'any 1930,[6] entre les quals s'inclou la categoria «d'artistes» (11.185 treballadors). Per tal de salvar d'alguna manera aquest buit podem recórrer a les xifres d'afiliació sindical de l'any 1938 (tot recordant els decrets de sindicació obligatòria de 1936) i extrapolar-les a la dels treballadors d'espectacles de l'any 1936. Així, el 1938 tenim «censats» uns 13.500 treballadors d'espectacles de Barcelona afiliats a la CNT i la UGT (11.000 afiliats per a la Confederació i 2.470 afiliats per a la central socialista).[7] Extrapolant aquest «cens» al de treballadors del sector de l'any 1936, veiem que els afiliats a la CNT la primavera del 1936 en el sector representarien aproximadament un 11% del total de treballadors del sector. Percentatge, és clar, que no tindria en compte una major o menor presència dels diversos col·lectius professionals, però que contrastaria amb les dades referents a l'afiliació a la CNT del mateix any per a la comarca del Barcelonès, que era del 8,1%,[8] cosa que porta a considerar la possibilitat de que la CNT pugui haver assolit, almenys en vespres de la Guerra Civil, una presència entre els treballadors d'espectacles superior, o en tot cas similar, a la que tenia entre el conjunt global dels treballadors de Barcelona, matisant d'alguna manera la idea que fa dels treballadors dels serveis i de «coll blanc» un col·lectiu poc receptiu al discurs anarcosindicalista.

En aquesta línia de precisió convindria determinar també d'alguna manera quin és el percentatge d'afiliats a la CNT respecte al conjunt de treballadors sindicats en el sector. Així, si tenim en compte les dades del Cens Social de la Indústria d'Espectacles Públics,[9] proporcionades per E. Díez, veiem que a la província de Barcelona, l'evolució de les xifres d'afiliats a associacions inscrites en el cens va dels 2.964 afiliats a 6 entitats obreres el 1931 als 3.853 afiliats a 17 entitats per al 1933 i als 4.758 afiliats a 11 entitats l'any 1935, evolució positiva de l'afiliació que contrasta amb les dades per al conjunt de l'estat, que són, respectivament per als mateixos anys, de 10.938, 21.637 i 13.270 afiliats, i que, a primera vista, podria confirmar tant el desenvolupament econòmic del sector a Barcelona (quant a un possible augment de treballadors), com podria indicar una menor incidència de la crisi sindical del període entre les organitzacions obreres del sector[10].

En qualsevol cas, però, podríem incloure entre les xifres d'aquest Cens les relatives als sindicats de la CNT en el sector? Potser un cop d'ull a les xifres d'afiliació a la UGT pugui servir per orientar la nostra recerca. Així, si observem les dades d'afiliació a la UGT en el sector a Barcelona veurem que, malgrat la seva activa postura favorable als Jurats Mixtos, la implantació del sindicat socialista és mínima, amb només 407 afiliats representats en el seu congrés de 1934 sobre un total de 12.462 afiliats a la Federació Espanyola de la Indústria d'Espectacles Públics (FEIEP-UGT), una presència mínima fins al punt que la UGT no organitzaria una Federació Regional d'Espectacles fins a finals d'estiu de 1936.[11] Vistes així les coses, no seria agosarat considerar la possibilitat d'incloure els afiliats del SUEP-CNT entre els indicats pel referit Cens Social, tenint en compte, és clar, que aquesta inclusió podria establir-se en funció de sindicats o seccions d'ofici concrets del SUEP.

---

[4] S. Tavera i E. Vega, «L'afiliació...», p. 347.

[5] E. Díez, Historia *del movimiento obrero en la industria española del cine. 1931-1999*, València, Edicions de la Filmoteca, 2000, p. 28.

[6] E. Díez, *Historia...*, pp. 20-22.

[7] E. Díez, *Historia...*, pp. 48-50. Aquesta extrapolació d'afiliats-població obrera crec que s'aproximaria més a la realitat que la indicada per Emeterio Díez, quan situa la xifra de 45.000 treballadors en la Indústria d'Espectacles Públics en el bàndol republicà però sense precisar les fonts d'aquesta xifra ni la seva possible distribució geogràfica; E. Díez, «Cine anarquista. Producción libertaria durante la guerra civil», *Historia 16*, any XXVI, núm. 322, febrer del 2003, p. 56.

[8] El recurs a l'àmbit comarcal per a l'estudi de les dades d'afiliació es justificava perquè «és la mateixa CNT la que barreja a les seves dades xifres d'afiliació corresponents a sindicats d'ofici o branca (depèn del moment), amb les de federacions locals i comarcals. A partir d'aquí és possible sotmetre-les a un criteri uniforme reagrupant-les per comarques, però no a l'inrevés»; S. Tavera i E. Vega, «L'afiliació...», p. 344.

[9] Aquest cens està realitzat des del Ministeri de Treball i era la llista on el Jurat Mixt recollia les persones que treballaven en cada ofici.

[10] Sobre aquesta crisi vegeu el ja referit estudi de S. Tavera i E. Vega, «L'afiliació...»; també, E. Vega, *El trentisme...*

[11] R. Sala, *El cine...*, p. 49; també, F. Burguet i Ardiaca, *La CNT...*, p. 29.

Ara bé, com podríem interpretar l'evolució de les dades del cens social del sector i relacionar aquest augment d'afiliació en el sector amb la crisi sindical del període 1931-1936? En primer lloc caldria saber els percentatges d'afiliació sindical dels treballadors del sector per comprovar si podem parlar o no de crisi sindical i si aquesta afectaria la CNT, donat que tot sembla indicar que és l'organització majoritària en el sector a Barcelona. Així, prenent la xifra d'uns 13.500 treballadors per a l'any 1936 a Barcelona, veurem que els 4.758 inscrits en el Cens per a l'any 1935 representen aproximadament un 40% de la població obrera del sector a la província de Barcelona, xifra que situa entre les apuntades per E. Díez per al conjunt del sector a Espanya durant el període.[12] Si tinguéssim en compte només l'evolució de les xifres estatals del sector podríem pensar que la crisi sindical afecta també els sindicats dels espectacles de forma relativa, ja que si bé el període 1931-1935 representa un augment del 17% dels afiliats inscrits en el Cens, no s'ha d'oblidar que el període 1934-35 significa una pèrdua del 38% dels afiliats inscrits. En canvi, pel que fa a Barcelona, la dinàmica sempre és ascendent, cosa que porta a pensar que la crisi sindical no afecta el sector a Barcelona, si bé encara resta per aclarir el percentatge dels afiliats inscrits en el Cens que podem incloure a la CNT, perquè és evident que els 1.500 afiliats del SUEP el 1936 és una xifra molt allunyada dels 4.758 inscrits en el Cens l'any 1935, en el qual, d'altra banda, també inclou els associats a la SGAE, que més que una associació de treballadors és un gestor de béns, i que l'any 1933 reunia 2.366 socis a tot l'estat. També s'ha de tenir molt present que les dades del Cens són provincials, mentre que el SUEP-CNT té abans i durant la Guerra Civil implantació a la ciutat de Barcelona i rodalia i entre determinats col·lectius professionals (fonamentalment treballadors de sales d'espectacles).[13]

Així doncs, seria un sector econòmic el dels espectacles públics en el que no sembla pas tenir gaire incidència la crisi sindical del període, no només pel fet que es produeixi un notable desenvolupament econòmic d'aquesta indústria, sinó pel fet que probablement aquest desenvolupament comporta una afluència de mà d'obra provinent de sectors industrials en crisi que portarien amb ells una certa tradició sindical a les esquenes.[14] Potser més que parlar d'un transvasament d'afiliats d'un sector econòmic a un altre seria més interessant observar la presència de figures vinculades als sectors de l'anarquisme més doctrinari (i més allunyat, per tant, del sindicalisme fabril), que no hauria de menystenir-se considerant-la com un fet anecdòtic.[15]

Totes aquestes consideracions impliquen necessàriament cridar l'atenció sobre la realitat heterogènia de l'anarcosindicalisme català, en la línia ja indicada per exemple per S. Tavera, qui argumentava com «*cabe retener la necesidad de abandonar apriorismos políticos de todo signo y abordar que el anarquismo ha sido y es un movimiento de naturaleza 'heterogénea' y relativamente 'diversa', lo cual no lo distingue en sentido estricto de otros movimientos sociales, pero nos plantea interrogantes muy concretos, incontestados aún, acerca de las dinámicas que tal diversidad genera*».[16]

* * *

Una diversitat que, al marge de valorar i identificar les particulars dinàmiques de funcionament grupal de l'anarcosindicalisme, implicaria també valorar i verificar la possibilitat ja apuntada que la CNT aconseguís ser l'organització hegemònica en la indústria d'espectacles durant l'etapa republicana, a través potser no tant d'una participació activa en els Jurats Mixtos, com d'un ús determinat de la legislació laboral, cosa que no tenia per què entrar en contradicció amb la pràctica confederal de *l'acció directa*, és a dir, el refús a la mediació entre patrons i obrers, ja que al cap i la fi, per què rebutjar la participació en un sistema de relacions laborals susceptible de reafirmar el paper hegemònic del Sindicat Únic, i imposar-lo com a únic interlocutor davant els empresaris? Al respecte, E. Díez ja apuntava com es pretenia que «*nadie pueda trabajar en la Industria de Espectáculos Públicos a menos que esté inscrito en el censo correspondiente a la profesión que desea desempeñar (...) pero para ingresar en el censo se ha de demostrar primero que se ejerció anteriormente el oficio. ¿Cómo? Con un contrato de trabajo o, mejor, con un carné sindical*».[17]

En relació al pes específic de la tradició sindical en el sector anterior a 1930, hauríem de tenir present que la indústria d'espectacles es desenvolupa a Barcelona de forma notable durant els anys 20, coincidint amb el període de forçada clandestinitat de la CNT, cosa que porta a pensar que l'aparició d'un SUEP a Barcelona el 1930

[12] E. Díez, *El movimiento...*, p. 21.

[13] Al respecte, Castells Duran explicava com «Anteriorment als esdeveniments del juliol de 1936, els components de les diverses professions i oficis que laboraven al ram de l'espectacle s'enquadraven en diferents organitzacions. Uns formaven part d'organitzacions de tipus corporatiu, com la Societat d'Autors i la Societat Autònoma de Músics, i d'altres com els operadors cinematogràfics, els electricistes, els porters, etc., del sindicat de la CNT»; A. Castells Duran, *Les col·lectivitzacions a Barcelona, 1936-1939*, Barcelona, Hacer editorial, 1993, p. 199.

[14] Sobre la relació existent entre evolució positiva de l'afiliació sindical i una conjuntura econòmica favorable vegeu: S. Tavera, «El món de la Confederació Nacional del Treball (CNT) durant la República i la Guerra Civil», J. Casassas Ymbert (coord.), *Lluís Companys i la seva època*, Barcelona, Pòrtic, 2003, p. 84.

[15] Ens referim a personatges com Marcos Alcón, (present en la fundació de la FAI el 1927 i sempre molt vinculat a Juan García Oliver) o Liberto Callejas entre d'altres. Per a una breu resenya biogràfica d'aquests vegeu, Mª T. Martínez de Sas & P. Pagès (coords.), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, EUB-Public. de l'Abadia de Montserrat, 2000.

[16] S. Tavera, «La historia del anarquismo español: una encrucijada interpretativa nueva», *Ayer*, 45, 2002, p. 30.

[17] E. Díez, *Historia...*, p. 33.

al marge del tradicional Sindicat d'Oficis Varis (on s'enquadrarien els treballadors dels espectacles en altres localitats de Catalunya), indicaria una tradició sindical en el sector prou important fins aquells moments. I sobre el traspàs d'efectius entre el Lliure i la CNT, la recent historiografia sobre l'anarcosindicalisme català ha matisat i desmentit molts dels tòpics establerts al voltant de l'adscripció ideològica anarquista dels obrers catalans.[18] Perquè lluny d'una «natural» adscripció llibertària dels obrers catalans, tal com sintetitza S. Tavera seguint la línia apuntada ja per Pere Gabriel, aquests s'incorporaren a la CNT perquè la CNT mostrà una gran capacitat d'acció i mobilització en les vagues dels anys 1918-1919 i per les mateixes raons l'abandonaren quan la repressió extrema impedí que els Sindicats Únics gestionessin les reivindicacions obreres, aprofitant-se d'aquesta situació a Catalunya *el Lliure*; la dinàmica es repetí però a la inversa el 1930, quan va caure Primo de Rivera i la CNT va recuperar la legalitat.[19] Tot plegat porta a apuntar la idea que algunes organitzacions sindicals del sector s'integressin el 1930 a la CNT per formar el SUEP, en el marc del qual actuarien per mantenir i imposar sobre els empresaris una regulació de les relacions laborals que, en una lectura extrema representaria la possibilitat d'imposar un «control sindical» sobre el mercat laboral. Un intervencionisme sindical que no tenia res de nou ja que, per exemple, els projeccionistes de cinema aconseguirien imposar sobre els empresaris, després de recórrer a la vaga, unes bases de treball el 1929.[20]

I no pot passar-se per alt la idea que aquesta voluntat de control sindical era una característica present en la Confederació, des de la seva «refundació» del 1918 en forma de Sindicats Únics, tal com expressava Ucelay da Cal: «el mateix nom de Sindicat Únic emprat per la CNT implica el *closed shop*, o el «taller tancat», que no admetia més que obrers organitzats del mateix sindicat».[21] Una voluntat que podem contemplar com una resposta a les aspiracions d'amplis sectors professionals, la qual es mantindria viva durant la dictadura de Primo de Rivera, quan molts dels sindicats de la CNT es passen al Lliure i a través d'aquest intervenen en l'OCN i els seus *Comitès Paritaris*, una estructuració de les relacions laborals que malgrat no pretendre passar de ser un instrument de control dels conflictes socials, era susceptible de representar una seriosa amenaça per als empresaris en el moment en què desaparegués el poder coercitiu de la dictadura, com així ho reconeixia en el seu moment Gabriel Maura: «*Llegado este trance de la reinstauración de una normalidad y el libre juego de voluntades y pasiones, ni la clase patronal se podría enfrentar con la obrera en igualdad de condiciones dentro de los comités paritarios; ni los intereses económicos amparados por el intervencionismo dictatorial resistir el huracán de la libre concurrencia*».[22]

Igualment, hem de tenir en compte que tal com indicava P. Gabriel,[23] l'actitud revolucionària de molts dirigents confederals hauria de conviure amb una base sindical que mantindria sempre un elevat to professionalista i laboralista, el qual el podem trobar molt present entre determinats col·lectius de treballadors d'espectacles, com els referits operadors de cinema, els quals no deixen de ser una barreja d'obrers qualificats i obrers manuals, ja que malgrat la seva inclusió en una indústria del sector serveis i una necessària qualificació professional, tampoc eren en un sentit estricte «treballadors de coll blanc». Aquesta particular configuració professional és la que en darrera instància ens podria ajudar a entendre la vocació cenetista de determinats col·lectius de treballadors del sector. Perquè l'esmentat to laborista i professionalista de la base sindical («els homes dels sindicats» com els identifica Pere Gabriel per distingir-los dels «homes de la CNT»)[24] explicaria la «*refundación de la Regional catalana de la CNT, que así expresaba su aspiración a transformarse en un «contra-poder» sindical que, basado en el modelo utópico de los obreros manuales, el sector que lideraban los Sindicatos Únicos, debía sustituir el conjunto del orden social burgués*».[25] Un discurs corporativista que, evidentment, passava per un enquadrament total dels treballadors en els Únics, una tasca que a Catalunya molts dirigents sindicals cenetistes esperaven aconseguir amb la connivència de l'ERC i la Generalitat,[26] tal com exposava F. Cucurull en relació a l'actitud favorable als interessos sindicals del conseller de Treball Martí Barrera, quan els Jurats Mixtos van passar a dependre de la Generalitat la primavera de 1934.[27]

* * *

[18] S. Tavera, «La historia...», p. 27.

[19] S. Tavera, «Els anarcosindicalistas catalans i la Dictadura», *l'Avenç*, 72, juny de 1984, pp. 64-65; també, E. Vega, «Anarquismo y Sindicalismo durante la Dictadura y la República», *Historia Social*, núm. 1, 1988, p. 57.

[20] E. Díez, *El movimiento...*, pp. 31-35.

[21] E. Ucelay Da Cal, *La Catalunya Populista*, Barcelona, Edicions de la Magrana, 1982; també, E. Bar, *La CNT en los años rojos. Del sindicalismo revolucionario al anarcosindicalismo (1910-1926)*, Madrid, Akal, 1981, p. 543.

[22] Cito a través de P. Malerbe, «La Dictadura», Tuñon de Lara (dir.), *Hª de España, IX, La crisis del Estado: Dictadura, República, Guerra (1923-1939)*, Barcelona, Labor, 1981, p. 65. Sobre el grau de percepció de les possibilitats que oferia un ús adequat d'aquesta legislació corporativa per als sindicats cenetistes, vegeu E. Vega i, *El trentisme...*, pp. 22-28.

[23] P. Gabriel, «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares», *Ayer*, 45, 2002, p. 114.

[24] Idem, pp. 106-107.

[25] S. Tavera, «La historia...», p. 33.

[26] Sobre aquestes particulars relacions entre la CNT i la Generalitat, vegeu D. Martínez Fiol i S. Tavera, «Corporativismo y Revolución: los límites de las utopías proletarias en Cataluña (1936-1939)», *Historia Social*, 32, 1998, p. 58.

[27] F. Cucurull, *Catalunya republicana i autònoma (1931-1936)*, La Magrana, Barcelona, 1984, pp. 127-128.

Aquest corporativisme referit anteriorment, era alhora causa i conseqüència de la tradicional vocació confederal de la població obrera fabril, i «*se concretaría en el desprecio hacia los trabajadores del campo y, sobre todo, de los servicios, los cuales nunca fueron considerados verdaderamente obreros. De hecho, la CNT transformó esta visión claramente corporativa en un discurso revolucionario de clase, sacralizado, que prometía a los trabajadores manuales una reorganización industrial y política de Cataluña, basada en la colectivización de las grandes empresas y en la substitución del tradicional tejido familiar y de relación interclasista*».[28] Vistes així les coses, podríem pensar que difícilment uns treballadors qualificats i dels serveis se sentissin atrets per aquest discurs, i més si tenim en compte la particular estructura econòmica del sector, caracteritzada per una realitat de petites empreses, que podien contribuir a generar vincles socials molt directes entre patrons i obrers que familiaritzessin les relacions laborals i suavitzessin així una possible conflictivitat laboral. Però el que interessa és apuntar la possibilitat que entre determinats col·lectius professionals, el desenvolupament i reforçament d'un sentiment d'exclusivisme professional, en un context de transformació econòmica susceptible d'alterar «l'equilibri» sociolaboral del sector (atès que implica una afluència de mà d'obra nova no necessàriament qualificada), podia fer-los molt receptius al discurs corporativista de la CNT, entre altres coses perquè aquest exclusivisme s'articulà a partir d'una consideració pròpia d'obrers artesans (obrers manuals però qualificats), susceptibles de ser proletaritzats i perdre un estatus laboral «privilegiat».[29] Una situació que, paradoxalment, trobava molts paral·lelismes amb la que M. Lladonosa descrivia la realitat quotidiana dels «tan odiats» treballadors mercantils vinculats al CADCI, que si d'una banda mantenien com a gran aspiració l'esdevenir burgesos, a l'hora de la veritat «*la proletarització, doncs, era el contrapunt dels somnis i les ambicions, una proletarització que venia impulsada, d'altra banda, pel procés de concentració empresarial*»[30], realitat especialment ostensible a partir de la I Guerra Mundial i que, malgrat totes les desconfiances mútues, fou advertida també per la CNT, que començaria a admetre també entre les seves files els sectors tècnics i treballadors de «coll blanc» a través dels Sindicats Mercantils, els d'Oficis Varis, etc.

És en el marc d'aquest sentiment d'exclusivisme professional que podríem contemplar la defensa que els treballadors del sector, a través del corresponent sindicat, en fan d'una legislació laboral susceptible de convertir el sindicat en la garantia d'un estatus professional privilegiat davant de la voluntat empresarial de desregulació de les relacions laborals, cosa que ajudaria a entendre com es produiria una confluència entre la renascuda CNT de 1930 i les seves aspiracions de convertir-se *la* organització dels obrers catalans, i els interessos particulars de determinats col·lectius professionals dels treballadors dels espectacles; en paraules d'Emeterio Díez: «*El SUIEP surge en 1930 para, como bien indica su nombre –Sindicato Único– unir a todos los trabajadores del espectáculo (teatro, variedades, música, cine, etc.), ya que en aquellos momentos la reconversión al cine sonoro provoca graves enfrentamientos entre los propios trabajadores. La tecnología sonora, por ejemplo, obliga a un reciclaje de los operadores de cabina, deja sin trabajo a los músicos que amenizaban las películas mudas y amenaza el nivel de vida de los artistas y técnicos de teatro, pues tienen que trabajar con unos precios muy ponderados para competir con las películas habladas*».[31] Així, el recurs a una organització sindical unificada i coordinada es podia correspondre amb una visió corporativista de l'ofici, a una voluntat «ordenadora» que impedís els abusos dels empresaris del sector i que permetia al sindicat controlar el mercat laboral a través dels Censos Socials, impedint la inclusió en ells de qualsevol treballador no sindicat.[32]

Tot plegat explicaria en bona mesura el fet que durant la Guerra Civil, la gran prioritat de la CNT seria mantenir en funcionament la indústria d'espectacles amb el major nombre de treballadors en actiu, deixant al marge consideracions ideològiques i morals, qüestió aquesta que provocaria nombrosos enfrontaments en el si de l'organització sindical en relació al rumb que calia donar a aquesta indústria un cop col·lectivitzada[33]. Però això ja forma part d'una altra història...

* * *

Començàvem aquest escrit apuntant la idea que, malgrat les dificultats que hi ha per observar l'evolució de l'afiliació sindical a la CNT entre els treballadors d'espectacles de Barcelona, tot sembla indicar que la presència de la CNT fou prou important com per excloure qualsevol altra organització sindical important en el sector, de manera que qualsevol estudi de la indústria d'espectacles públics a Barcelona durant el període republicà que pretengués anar més enllà dels aspectes purament artístics i culturals per tal d'aprofundir en els aspectes socials i econòmics, forçosament hauria de prestar una especial atenció a la presència de l'organització anarcosindicalista en aquesta indústria.

---

[28] D. Martínez Fiol i S. Tavera, «Corporativismo...», pp. 55-56.

[29] E. Díez, ja indicava com la principal finalitat de les bases laborals de les sales de cinema era acabar amb la pràctica patronal del recurs al «treballador per a tot», alhora que en el cas dels operadors de cabina s'establia la necessària formació d'aquests en l'ús dels equips sonors per part dels empresaris, evitant així acomiadaments amb l'excusa de no adaptació a les noves necessitats tecnològiques; E. Díez, *El movimiento...*, pp. 31-32.

[30] M. Lladonosa, *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903 i 1923*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988, p. 45.

[31] E. Díez, «Cine anarquista...», p. 60.

[32] E. Díez, *El movimiento...*, pp. 34-35.

[33] R. Sala Noguer, *El cine...*, en especial pp. 221 i ss.

A partir d'això, hem plantejat la possibilitat que la CNT es convertís en l'organització hegemònica en el sector gràcies a factors com:

- el desenvolupament econòmic del sector (que evitaria aquí un desfermament de la profunda crisi sindical que caracteritza el període) i l'afluència de mà d'obra provinent d'àmbits industrials en crisi i en els quals la CNT havia tingut tradicionalment una presència considerable;
- la presència en el sector d'elements vinculats a l'anarquisme més doctrinal i que, donat el marcat caràcter grupal de l'anarcosindicalisme, podrien haver actuat com una garantia per a la CNT per al manteniment de la seva «projecció» sobre els obrers sindicats d'aquesta indústria;
- la possibilitat que determinats col·lectius professionals, donada la particular estructura econòmica d'aquesta indústria i la seva evolució durant el període, esdevinguessin especialment receptius al discurs corporativista de la CNT.

I tot plegat, finalment, emmarcat en la idea que, lluny de resultar un «accident» o una «anomalia», la tan important presència cenetista entre aquests treballadors es devia al manteniment d'unes dinàmiques de funcionament que, vistes en perspectiva, representaven una continuació de les dinàmiques i pràctiques d'etapes anteriors fins al punt de projectar-se fins i tot, en un context tan particular com el de la Guerra Civil.

L'ESQUERRA COMUNISTA GERMANOHOLANDESA I LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

Joan Carles Gelabertó

La present comunicació forma part d'un treball de major abast que consisteix en la publicació de la traducció de tots els textos contemporanis a la guerra espanyola que produí el GIC (Groep van Internationale Communisten, Grup de Comunistes Internacionals) en alemany i neerlandès. El GIC fou un petit grup de comunistes dels Països Baixos provinents de la descomposició del KAPD (Partit Comunista Obrer d'Alemanya). Els textos foren fotocopiats de l'hemeroteca de l'*Internationaal Instituut van Sociale Geschiedenis* d'Amsterdam. El treball s'inscriu en una tasca de recuperació dels escrits que els diversos corrents del marxisme i anarquisme revolucionaris dedicaren al conflicte espanyol, rescatant-los del seu oblit i menyspreu interessat per part de la historiografia acadèmica interessada a ocultar els aspectes més antagonistes de la Guerra Civil. Tant acadèmics com marxistes oficials han confluït a amagar la dimensió revolucionària dels esdeveniments de la II República i Guerra Civil, legitimant els pactes de la transició democràtica i afavorint l'amnèsia històrica.

Menyspreada per la historiografia, l'esquerra comunista germanoholandesa és reduïda a la categoria de petit grup sectari aïllat del Moviment Obrer real, fulminat teòricament per Lenin en «L'esquerranisme, malaltia infantil del comunisme», i assimilat abusivament a l'anarquisme.

El comunisme de consells es caracteritza pel rebuig al reformisme de la II Internacional, dels sindicats com a mediadors entre capital i treball, del front únic amb la socialdemocràcia, del parlamentarisme, del treball sindical i de tota aliança antifeixista per a la defensa de la forma democràtica de dictadura del capital i de tot moviment d'alliberament nacional i pel rebuig de tota dictadura de partit sobre la classe obrera i de les avantguardes revolucionàries, al quals oposen l'autoorganització de la classe en consells obrers, que seran els encarregats d'exercir el paper central en la revolució socialista.La lluita contra el capital s'efectuaria a través de l'acció directa amb vagues salvatges, ocupacions de fàbriques i insurreccions armades.

En la trajectòria política de l'esquerra germanoholandesa hom pot dir que es començà a delimitar políticament al si d'una escissió radical de la socialdemocràcia dels Països Baixos:[1] el tribunisme sorgit el 1909, amb Herman Gorter (1864-1927) i Anton Pannekoek (1873-1960), ajudant a configurar l'ala esquerra dins la socialdemocràcia internacional junt a Rosa Luxemburg i Lenin entre d'altres. La ruptura de la socialdemocràcia a l'agost de 1914 donà lloc a l'esqueixament de les minories revolucionàries, en confrontació amb el centre kautskista. L'ala esquerra es configurà a la Conferència Internacional de Zimmerwald, mentre Luxemburg, Roland-Holst i els tribunistes mantenien una posició més centrista i ambigua.

La Primera Guerra Mundial acabà amb la penetració del capital en tota la societat, a la vegada que en les empreses amb major concentració de capital i tecnologia irromp una capa d'obrers massa no qualificats al marge dels sindicats d'ofici, que s'unifica per empreses i branques de producció creant consells de delegats i organitzacions d'empresa.

Impulsada per la revolució d'Octubre s'estengué una onada revolucionària que forçà la burgesia a aturar la guerra i a llançar una sagnant repressió contra els obrers revolucionaris a Alemanya a principis de 1919. En aquest moment es fundà el KPD (PC d'Alemanya), amb una

[1] Països Baixos i llengua neerlandesa són designacions més correctes que Holanda, simple regió dels Països Baixos, encara que la més important i habitada, o que holandès o flamenc, designacions regionalitzadores d'una mateixa llengua: la neerlandesa.

majoria antiparlamentària i antisindical i una direcció centrista provinent de la Lliga Espartaquista.

Al llarg de 1919 es materializà un corrent comunista d'esquerres a nivell internacional oposada al parlamentarisme, als sindicats i al dret a la autodeterminació amb ramificacions —a part d'Alemanya i Holanda— a Rússia, Bèlgica, Itàlia, Gran Bretanya, EUA, Bulgària i també Espanya.[2]

Però els bolxevics imposaren a la Internacional Comunista l'orientació parlamentària i de treball sindical. La Central del KPD amb Levi i Radek féu el mateix a l'octubre de 1919 expulsant la majoria d'esquerres. La qual a l'abril de 1920, amb Pannekoek i Gorter, acabarà constituïnt el KAPD, paral·lelament a la creació de les Arbeiter Unionen, organismes de lluita antisindicals a les fàbriques i regions econòmiques que agrupaven 150.000 obrers el 1920-21. El KAPD es concebia a si mateix com a partit-nucli revolucionari que fomenta l'agitació insurreccional. Al llarg de 1920 s'escindiren d'aquest la tendència nacionalbolxevic i la tendència antipartit anarquitzant d'Otto Rühle.

El fracàs de la insurrecció de març de 1921 a Alemanya Central significà la fi del cicle revolucionari i la grupusculització del KAPD, que patí múltiples escissions. A primers dels anys 30 restaven poques expressions del comunisme de consells. Una part desaparegué amb l'arribada del nazisme al poder. A Xicago, Mattick i Korsch editaven *Internacional Council Correspondence*. Als Països Baixos hi havia el KAPN, i a partir d'aquest el GIC. El qual entre 1927-1940 realitzà una tasca teòrica de balanç programàtic, fent evolucionar l'esquerra comunista cap a formes de consellisme més acabades i negant la necessitat del partit d'avantguarda.

El GIC i la guerra civil espanyola: un cop d'ull als textos

Malgrat ser assimilat a l'anarquisme, el consellisme neerlandès no concilià amb l'anarquisme en la guerra espanyola i es manté fidel a les posicions de l'esquerra comunista, a diferència dels consellistes de Xicago amb Mattick i Korsch.

Pannekoek assenyala a *Els Consells Obrers*: «(A Barcelona) els grups armats, dominant els carrers, vetllaven per l'ordre i l'abastament i, mentre les principals fàbriques seguien funcionant sota la direcció dels sindicats, duien la guerra contra els exèrcits feixistes a les províncies immediates. Amb això, els líders entraren en el govern de la república democràtica de Catalunya, integrat per republicans petitburgesos aliats amb polítics socialistes i comunistes. Això significava que els treballadors en comptes de lluitar per la seva classe, havien de combatre per la lluita comuna i alinear-se per ella».[3]

Els obrers es limiten a atacar manifestacions parcials de l'opressió capitalista i a expropiar la burgesia i a armar-se, però sense afrontar la destrucció de l'estat capitalista ni la construcció d'un de propi enquadrant-se militarment sota la direcció de la burgesia republicana i a autogestionar empreses sense eliminar el treball assalariat ni la mercaderia, en transició cap a una forma de capitalisme d'estat, subordinant-se les col·lectivitats a les necessitats bèl·liques de la República.

Per culpa de la CNT els proletaris a Barcelona es dirigiren a lluitar contra una forma de dominació burgesa, la dictatorial, i no contra el capitalisme, que el deixaren reviure, enrolant-se en la guerra antifeixista en defensa de l'estat republicà. La guerra pretén la massacre del proletariat i la destrucció de l'amenaça revolucionària, i secundàriament determinar quina fracció de la burgesia, o la republicana o la feixista, controlarà l'estat per a fer-lo apte per a la valorització del capital nacional, anticipant la nova guerra imperialista, servint per a enquadrar la classe obrera mundial darrere del bloc democràtic. Comptat i debatut aquesta fou la posició de Pannekoek, i de forma més incoherent la del GIC, respecte a la guerra civil espanyola.

La valoració dels fets d'Espanya dividí el consellisme dels Països Baixos. D'un cantó, De Arbeidersraad, provinent del KAPN, donava suport, igual que el RSAP de Sneevliet, a la guerra antifeixista i al POUM i la CNT-AIT. Per l'altre costat, el GIC, el grup consellista de La Haia provinent del KAPN que editava *Proletariër* i *Proletarische Beschouwingen* i el grup escindit del GIC que editava *Discussie* de matís anarquitzant.

Tots tres grups rebutjaven l'antifeixisme crític, divergint en la caracterització de la societat espanyola, per als dos últims grups aquesta és semifeudal i a Espanya es desenvolupava una revolució burgesa en continuïtat amb les revolucions del XIX però executada per la classe obrera. Posició sostinguda encara per l'encara viu Cajo Brendel, tal com exposà en C. Brendel i H.Simon: *«De l'antifranquisme à l'après-franquisme-illusions politiques et lutte de classe» Echenges et Mouvement*, 1979. I en la introducció del mateix Brendel al llibre *Expectativas Fallidas*, 1999. En canvi, per a la majoria del GIC a Espanya ja no havia cap revolució burgesa pendent.

Tanmateix, el grup de La Haia desenvolupà posicions de derrotisme revolucionari similars a les de «Bilan». La guerra de Espanya seria una lluita entre dos grups capitalistes, en la qual el proletariat es bat al si de formacions militars burgeses en defensa de la República contra la reacció feudal. La consigna no és defensar la revolució burgesa contra el feudalisme sinó l'organització autònoma del proletariat en consells enfront de totes les fraccions de la burgesia.

[2] Encara que poc conegut el primer nucli comunista a l'Estat espanyol, el Partit Comunista espanyol, creat a l'abril de 1920 a partir d'una escissió de la Federació de Joventuts Socialistes; influït per l'esquerra comunista antiparlamentària internacional. El seu principal dirigent, Juan Andrade, mantenia correspondència a través de Rutgers i G. J. Geers amb Gorter, Pannekoek, Roland-Holst, Van Overstraeten i Bordiga.

[3] *Pannekoek et les conseils ouvriers*, EDI, París, 1969, p. 280.

En els textos del GIC referits a Espanya

En el primer, de setembre de 1931, «El Paper de la CNT en la Revolució espanyola» analitza la situació espanyola posterior a la proclamació de la República. Caracteriza la societat espanyola com a feudal al camp i el capitalisme només seria clarament dominant a Catalunya i a les empreses de capital estranger. La caiguda de la monarquia obria el camí cap al ple desenvolupament del capitalisme, amb el Movimient Obrer com a suport de la vacil·lant burgesia republicana, directament el PSOE i la UGT, i de forma més dissimulada i ambigua la CNT, donant suport als republicans durant la Dictadura, i amb Pestaña i els trentistes aliats crítics de la República. L'anarcosindicalisme abdicà la seva actuació política en ERC i el republicanisme. Com a sindicat, la CNT actua com a intermediària entre capital i treball, i amb separació interna entre dirigents i afiliats, evitant que els obrers més radicals poguessin adoptar formes autònomes de lluita. Els principis del sindicalisme revolucionari només podien conduir a la gestió de l'economia capitalista sota la forma de capitalisme d'estat i no a la seva destrucció. L'oposició anarquista radical de la FAI és una il·lusió enganyosa canalitzant la combativitat dels obrers cap a accions estèrils i evitant l'emancipació ideològica dels obrers més radicals de l'anarquisme perquè desenvolupessin un antagonisme entre classe i estat.

El segon text «Eleccions i front unitari a Espanya» dedicat a les eleccions de febrer de 1936 denuncia el Front Popular com a fre per al moviment autònom de classe amb òrgans propis dels obrers. Malgrat la combativitat incontenible de les lluites, aquestes són sabotejades i desviades pel Front Popular al terreny de l'antifeixisme.

La primera reacció del GIC a l'esclat de la guerra civil espanyola fou de qualificar-la de guerra de classes entre proletariat i burgesia en l'article «Klassen-kampf in Spanien» en Rätekorrespondenz núm. 18/19 d'agost de 1936. Assimilant la reacció obrera al cop de Franco, a la resistència dels obrers russos contra Kornilov o a la formació de l'Exèrcit Roig del Ruhr el 1920 contra el putsch de Kapp, per al GIC els primers signes d'una revolució proletària eren presents en la península Ibèrica: la derrota del pronunciamient milirar en les principals ciutats, l'armament del proletariat, el control dels carrers, la creació de comitès, el terror sobre la burgesia i el clergat, les col·lectivizacions i la creació de milícies, la ruptura parcial del poder estatal i el fracàs del govern de Martínez Barrio per la reacció obrera. Seria una lluita contra la contrarevolució expressada en l'atac obert de la «Guàrdia Blanca» formada pel bloc social oligàrquic i les seves forces mercenàries i amb el suport implícit de la burgesia republicana i del Front Popular, que va deixar actuar impunement als conspiradors i intentà un compromís amb ells. No hi ha lluita entre el feixisme i la democràcia, sinó entre el proletariat i tota la burgesia, republicana i feixista, amb el sabotatge de la primera. Cal fer notar com els proletaris reaccionaren el juliol de 1936 contra el terror burgès, malgrat l'adscripció formal de seva fracció més avançada a la bandera de l'anarquisme, desbordant les seves pròpies organitzacions, CNT i POUM, són els anomenats «incontrolats» que actuaren al marge de les consignes de les seves organitzacions, imposant formes elementals de dictadura del proletariat contra la propietat privada i la burgesia. Fins que no passen uns dies, CNT i POUM, no seran capaces d'aturar el primer impuls revolucionari dels proletaris i desviar-los al terreny antifeixista i de la gestió de les unitats productives pels mateixos obrers en funció de las necessitats bèl·liques de la burgesia republicana sense alterar les relacions mercantils ni el treball assalariat. L'apoliticisme anarquista desvià els obrers de seu terreny de classe, permetent la reconstitució de l'estat capitalista.

Assimilant les lliçons de l'onada revolucionària posterior a 1917 el GIC no deixà d'assenyalar l'aïllament dels obrers espanyols en un context internacional contrarevolucionari, i la impossibilitat del triomf d'una revolució en un país aïllat si no s'estenia internacionalment. Sinó, la guerra espanyola acabaria integrant-se en el marc d'un conflicte internacional imperialista. Com així passà, les milícies acabaren col·locant-se sota l'autoritat de l'estat legal i integrades en un exèrcit regular convencional armat pels soviètics en una guerra entre dues estructures capitalistes.

El GIC afirmava que els comitès locals, sorgits de l'eclipsi de les funcions de l'estat, no eren veritables consells sinó el resultat d'un compromís entre les organizacions d'esquerres, com els consells d'Alemanya el 1918.

Finalment l'article assenyala que si els obrers espanyols no abaten el govern democràtic i la revolució no pren un caràcter internacional el conflicte es transformaria en guerra imperialista entre el bloc feixista i l'antifeixista per l'hegemonia de la Mediterrània. La intervenció del proletariat internacional no pot ser demanar ajut militar dels governs democràtics per al Front Popular espanyol o l'enviament d'homes sinó situar-se en el propi terreny de classe «reprenent la lluita revolucionària contra la pròpia burgesia fent impossible la intervenció (imperialista)». El GIC critica el trotskitzant RSAP per demanar la intervenció dels estats democràtics i per situar-se en el bàndol antifeixista, i vaticina el suport de la IV Internacional al bàndol antifeixista en la Guerra Mundial, tal com en efecte es donà.

A l'article «Het anarcho-syndikalisme in de spaansche revolutie» d'octubre de 1936 a PIC el GIC, vista l'evolució dels esdeveniments, constata com l'inici de revolució s'ha transformat en una guerra capitalista, així com la fallida de les concepcions anarcosindicalistes. El GIC no deixa de mostrar com l'apoliticisme anarquista que rebutja la presa del poder polític i planteja la «llibertat per a tots els corrents antifeixistes» resultà nefast. Fruit de la manca d'un marc reformista i parlamentari l'anarquisme espanyol es veia confrontat a una prova de dimensions devastadores. El rebuig a la presa del poder els féu col·laborar en el restabliment de l'es-

tat republicà, i com a sindicat la CNT «s'oposa a la construcció d'òrgans de poder de la classe obrera al seu conjunt». Així els comitès, són parlaments dels diferents partits però no són veritables consells obrers. El Comitè de Milícies Antifeixisistes de Catalunya és un òrgan de conciliació de classes. En el terreny militar les milícies «no són tancades formacions de classe» sinó exèrcits de partits, que a més actuen descoordinadament. Si els obrers volen vèncer Franco «només ho podran fer prenent ells mateixos el poder polític, en comptes de deixar-lo a mans d'un govern del Front Popular. Això vol dir que la defensa de la revolució unicament és possible sobre la base de la dictadura del proletariat mitjançant els consells obrers i no sobre la base de la col·laboració de tots els partits antifeixistes. La destrucció del vell aparell d'Estat i l'exercici de les funcions centrals del poder pels obrers mateixos són la pedra basal de la revolució proletària».

En l'article «Illustraties van de ontwikkeling in het revolutionaire Spanje»(Il·lustracions del desenvolupament a l'Espanya revolucionària) de novembre de 1936 a PIC, critica la desorganització i la ineficàcia de les milícies i que resten subordinades a una direcció burgesa. Els obrers sols desenvoluparan un front de classe si trenquen amb la unitat antifeixista i estableixen un poder propi i un exèrcit roig centralitzat i derroquen el govern del Front Popular, alliberant-se de la tutela de la CNT.

El GIC donà prioritat a la confrontació teòrica amb l'anarquisme, mostrant la crisi política i la integració de la CNT en l'estat republicà. L'apoliticisme i el principi de «llibertat per a tots» i el rebuig a la dictadura del proletariat és concretà en l'anarquisme d'estat, que implica treure els obrers del seu terreny de classe, integrant-los en l'estat i front militar republicà sota la direcció de la fracció democràtica de la burgesia. En el camp econòmic l'anarquisme impedeix als obrers exercir a través dels consells les funcions econòmiques i polítiques de la societat limitant-se a gestionar els sindicats les fàbriques vers una forma de capitalisme d'estat.

El febrer i març de 1937 es publicaren a PIC dos articles sota el títol de «l'Anarquisme i l'Organització militar i econòmica de la revolució», que aparagueren refosos en un article en alemany al núm. 21 de «Rätekorrespondenz» i en anglès a ICC de juny 1937 núm. 5-6, i que Bourrinet atribueix a Helmut Wagner, exiliat en aquell moment a Suïssa, exmembre dels Rote Kämpfer i en relació amb el grup de Mattick i redactor de les Tesis sobre el bolxevisme. L'article va aparèixer en castellà a *Expectativas Fallidas*, representa una regressió respecte a les postures abans expressades: la qüestió de qui deté el poder polític no seria decisiva sinó com estructurar l'economia pels consells obrers en la línia dels principis de la producció i la distribució comunista. El viratge contrarevolucionari a Espanya s'atribueix a la intervenció feixista i soviètica i a la manca d'extensió internacional de la revolució, cosa que en el camp republicà portaria a l'esclafament de les formes d'organització autònomes.

Per tant, sembla que dins del GIC van existir dues minories informals: la primera composta per un membre que acudí individualment a combatre a les milícies del front d'Aragó. La seva acció no fou desautoritzada políticament, dues cartes d'aquest element són reproduïdes a PIC sense cap comentari, les cartes sense signar com tots els articles del GIC per no fomentar liderismes, i exposen posicions d'antifeixisme «crític» semblants a les de la LCI belga, la Union Communiste, o les del trotskisme i sostenint la necessitat de combatre als fronts militars de la República i lamentant les lluites «fraticides» dels Fets de Maig. La segona, expressada a l'article «Lessen uit Spanje» (Lliçons d'Espanya) de febrer de 1937, no sabem si provenia de dins del GIC o d'un cercle proper, analitza els fets com una revolució burgesa, tal com ho feia el grup de La Haia, on els obrers estan reduïts a fer de mà d'obra de la burgesia democràtica, presoners de l'antifeixisme i del front militar republicà en una lluita per la transformació burgesa de la societat i estat espanyols.

El març de 1937, per tal de rebatre aquesta postura, el GIC publicà una rèplica «Lessen uit Spanje (Antwoord op discussie-artikel)», on s'afirma que l'època de les revolucions burgeses havia passat amb el capitalisme monopolista i que a Espanya el capital i les relacions de treball assalariades regulen totes les activitats econòmiques i socials fins i tot a les regions agricoles més endarrerides. Per tal de confrontar la insubordinació obrera, el capital es polaritza en dues ales: l'antifeixista amb la República i el Front Popular, i la reacció de la dreta oligàrquica, que lluny de significar una reacció feudal, pot dur a terme la unificació per la força de tota la burgesia, accelerar la monopolització de l'economia i la tendència cap al capitalisme d'estat i destruir l'existència d'organitzacions obreres autònomes, tant reformistes com no integrades al capital. La guerra, que el Front Popular va haver de confrontar a desgrat seu, per cert, no fóra una lluita entre la reacció feudal i la burgesia progressista amb el proletariat com a força de xoc sinó un conflicte entre dues formes polítiques d'estat capitalista emmarcat en una guerra imperialista en preparació, que té per objectiu el doble esclafament dels proletaris, tenint la guerra de fronts la funció d'evitar la guerra social de classe contra el capitalisme al seu conjunt i fixar els obrers en la defensa de línies territorials allunyant-los de les regions industrials. Per tant, la consigna que dóna el GIC enfront de la indiferència dels de La Haia és que els obrers espanyols trenquin amb la UGT i la CNT i el Front Popular i se situïn en el terreny de la guerra social per tal de confrontar a tota la burgesia i subvertir les relacions socials.

L'article «De Spaanse Strijd» (La Guerra Espanyola) constata l'evolució cap a una guerra imperialista a l'abril de 1937. Es reprodueix un manifest de les Joventuts Llibertàries de Catalunya del mateix mes, on hom denuncia l'imminent cop contrarevolucionari, manifest que el GIC creu que desenvolupa l'autonomia política del proletariat espanyol contra el Front Popular. De forma estranya roman silenciós davant l'aparició dels «Amics de Durruti».

En l'esclat dels Fets de Maig el GIC signa una declaració conjunta «Klassen-oorlog in Spanje» (Guerra de classes a Espanya) amb la LCI belga, *Proletenstemmen* (grup d'agitació del GIC entre els aturats) i el grup de Gant IARV (Internationale Arbeiders Raden Vereniging, Unió dels obrers internacionals dels consells), que mantenia una comunitat de treball amb el GIC. Es denuncia l'agressió armada burgesa-estalinista, els *Noske* espanyols, contra el proletariat, amb el suport de les potències democràtiques i de l'URSS. I criden a l'activitat autònoma de les masses mitjançant els consells d'obrers i soldats, que creuen ja existents des de juliol de 1936 a fàbriques i milícies, per poder aturar l'ofensiva armada de la burgesia republicana i i transferir tot el poder als consells, trencant amb la CNT. I a una solidaritat internacional basada en la represa de la lluita de classes, per trencar l'aïllament dels obrers d'Espanya i paralitzar la intervenció imperialista.

En el text «Revolution und Kontrarevolution in Spanien», núm. 22 de *Rätekorrespondenz* de juny de 1937, constata l'esclafament dels proletaris de Barcelona i el pas a la contrarevolució de l'anarquisme espanyol i la bancarrota de les seves concepcions, amb les seves crides a la deposició de les armes els líders anarquistes s'encarregaren de desorientar i paralitzar la resposta obrera facilitant la derrota i el desarmament dels obrers de Barcelona. Tot el text és una vehement denúncia de com la CNT en nom de la unitat antifeixista participa en la reconstrucció de l'estat republicà i col·labora en la derrota de la resposta revolucionària de maig de 1937.

Finalment, l'últim text referit a Espanya «Violència armada i alt comandament», a *Persdienst van de GIC* (Server de Premsa del GIC), de juliol de 1937, constata la derrota dels obrers a Catalunya, on l'anarcosindicalisme va jugar un paper anàleg al del partit dels «independents» socialdemòcrates d'esquerra a Alemanya. El predomini de l'anarquisme seria el producte de les condicions relativament endarrerides d'Espanya. Però per al GIC la lluita decisiva es donarà als principals països industrials a través d'una revolució internacional sota la forma d'un moviment de vagues salvatges a partir de lluites econòmiques, en les quals s'han de crear consells obrers, per possibilitar la presa del poder per la classe, l'organització de la producció pels consells i la creació de formacions militars proletàries dependents dels consells, que practiquin la guerra social dissolent les forces burgeses.

La defensa intransigent de les posicions revolucionàries del GIC en la qüestió espanyola fou acompanyada d'importants ambigüitats. Els textos del GIC demostren una gran confusió sobre la qüestió del poder, parlen de poder de la classe obrera o de revolució, quan als pocs dies posteriors al 19 de juliol l'únic que hi havia era enquadrament cap a la guerra capitalista i la desvirtuació dels organismes sorgits de la insurrecció, convertits en òrgans de col·laboració de classe i en engranatges del recompost estat republicà en avortar-se la presa del poder per decisió de la direcció de la CNT. D'altra banda la distància i el fet d'haver-se de refiar d'informacions periodístiques, feia que sovint els faltés informació i caiguessin en errors de consideració.Tampoc és de rebut anomenar «comunistes» als estalinistes com es féu en alguns casos.

Aquesta ambigüitat es manifesta en l'actitud del GIC davant d'Union Communiste i la LCI, defensores d'un antifeixisme «revolucionari» i dels fronts militars de la República, publicant textos d'aquestes organitzacions sense cap comentari crític, presentat-los com a contribucions a la discussió.

Fruit d'aquesta ambigüitat el GIC, mitjançant Canne-Meijer, va participar en una Conferència Internacional desenvolupada a París el 6 i 7 de març de 1937 sobre els fets d'Espanya i la situació internacional, on hi havia un conglomerat heterogeni de grups, més propers al trotskisme i al POUM que no al consellisme. El POUM, també convidat, no acudí a la conferència.Van ésser presents la UC de Chazé, la LCI, la minoria de «Bilan», el GIC, la Revolutionary Workers League nord-americana d'Hugo Oehler, provinent del trotskisme i grups menors. La conferència fou un fracàs, la caracterització de l'URSS i la creació d'una IV Internacional o no, es van convertir en punts de divergència irreconciliables. No es va aprovar cap resolució conjunta, i el butlletí de discussió internacional acordat, no va veure mai la llum. Però en la conferència s'establiren contactes entre el GIC i la LCI d'Hennaut, que evolucionà cap al consellisme.

En apropar-se la guerra mundial, el GIC fou diluint les seves activitats. El juny de 1937 va desapaèixer *Rätekorrespondenz*, única revista orientada a l'exterior. El 1938 va desaparèixer *Persdiesns van de GIC(PIC)* i el 1939 el full d'agitació entre aturats *Proletenstemmen* (La Veu dels Proletaris). De 1938 al 1940 s'edità *Radencommunisme*, revista teòrica en neerlandès amb interessants contribucions de Pannekoek i Canne-Meijer, el 1939 reproduí un article sobre Espanya del grup marxista alemany de Maslov i Ruth Fischer. Fidel als principis internacionalistes, l'esclat de la guerra va agafar el GIC mal preparat per a la clandestinitat.

En continuïtat amb les posicions de l'esquerra comunista i de l'internacionalista el GIC no s'orientà cap a l'anarquisme o al trotskisme com d'altres consellistes. Sorgit de les millors tradicions de l'esquerra comunista alemanya i d'una reacció en negatiu de la revolució russa, el consellisme del GIC derivà en un antibolxevisme primari, en un economicisme i gestionisme anarquitzants, en un informalisme disgregador de l'organització i negador del partit, mentre que s'elevà el consells obrer a la categoria de panacea universal. Tanmateix, va saber mantenir-se dins d'un terreny de classe, en un dels rars pols a l'esquerra dels trotskisme com l'esquerra comunista italiana i el seu òrgan en francès «Bilan»(7). »Bilan» i GIC van coincidir (encara que de forma més confusa) en el cas de la guerra espanyola, en la necessitat de destruir l'estat i instaurar una dictadura dels consells obrers i de l'extensió internacional de la revolució, i en constatar la traïció històrica de la CNT i POUM, convertits en ala esquerra del Front Popular i en la negativa a sostenir al bàndol antifeixista espanyol. Sense arribar als nivells

de claredat teòrica de «Bilan», el GIC tampoc cau en algunes de les posicions més excèntriques de «Bilan» causades pel seu leninisme, que li portà a una idealització del partit i de l'experiència de la revolució russa.

«Bilan» negà l'existència de cap revolució a Barcelona perquè no hi havia partit revolucionari (bordiguista per més senyals), i com que no hi havia partit ni tan sols podia donar-se una situació revolucionària. Per tant, s'imposava el derrotisme revolucionari i la fraternització amb les tropes franquistes a l'espera que el partit resorgís des de no se sap on.

El maig de 1937 apareix com una reacció obrera inexplicada en una guerra imperialista. «Bilan» trasplanta mecànicament les consignes internacionalistes de la I Guerra Mundial. El proletariat espanyol havia estat capaç d'una insubordinació social continuada durant la II República (perllongació local de l'onada revolucionària de 1917-21) i de plantejar una situació revolucionària el juliol de 1936, forçant la burgesia republicana a resistir l'*Alzamiento* en contra de la seva voluntat, i inutilitzant parcialment els aparells coercitius de l'estat, generant un buit de poder estatal, i incautant parcialment a la burgesia. Però en absència d'avantguarda revolucionària, de partit, que plantegi la presa del poder i la creació d'un estat obrer, aquesta situació revolucionària es va frustrar i l'apoliticisme anarquista que cobria aquesta absència imposa la unió sagrada antifeixista i amb ella el ràpid restabliment de l'estat republicà en totes les seves funcions. Aquestes són les lliçons que es poden extreure dels fets de la guerra d'Espanya enfront de la idealització de les col·lectivitzacions i de les milícies i la falsificació acadèmica.

Bibliografia

AUTHIER, Denis i BARROT, Jean: *La izquierda comunista en Alemania 1918-1921*. Zero-Zyx, Madrid, 1978.

BOCK, Manfred: *Syndikalismus und linkskommunismus von 1918-1923*. Meisenheim am Glan, 1969.

BOURRINET, Philippe: *La Gauche Hollandaise: aux origins du courant communiste intenational des conseils*. Corriente Comunista Internacional, 1990

Revista Internacional (CCI): números 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 97, 98 i 99. (1995-1999).

Théorie Commniste: núm. 14 (desembre 1997): «L'Ultra-Gauche (Gauche germano-hollandaise)-Exposé historique et thématique».

EL CARTELL COM A CREADOR DE CONSCIÈNCIA COL·LECTIVA I ARMA POLÍTICA: EL CAS DEL BÀNDOL REPUBLICÀ A LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA

Carolina Rúa Fernández
Universitat Pompeu Fabra

Presentació

El present treball pretén un estudi de l'activitat cartellística republicana espanyola com a transmissora i creadora d'ideologia durant la Guerra Civil. Amb aquesta finalitat, he estructurat la meva comunicació en cinc parts: una introducció, un apartat on es tracta la importància del cartell per a la República i les seves funcions, una evolució sobre les influències del cartell, l'explicació de la representació enemiga i una conclusió.

1. Introducció

Entre 1936-39 la producció cartellística esdevé frenètica. La seva popularitat va ser tal, que cada sindicat, petit comitè, professió, ofici... va sortir amb un per trencar les cadenes opressores i donar la benvinguda al nou món. El govern —per motius que veurem més endavant— va promoure la seva producció i fins i tot, la mateixa població hi va participar molt activament: aportant opinions, pegant cartells al carrer, etc. L'objectiu era clar: recordar i gravar en la retina popular unes consignes que impulsessin la gent a defensar la República.

L'explosió cartellística va impressionar a tothom, per a C. Fontseré suposà «*el certificado de la revolución*»[1] mentre que per a F. Tomás les ciutats van esdevenir el suport de l'art popular. Popular per la seva creació, pel seu procés de producció industrial i, sobretot, per la massiva participació del públic. Com a síntesi cito de nou a Fontseré per la seva claredat: «Avui dia les parets no tenen solament oïdes com diu el tòpic, sinó que han après a enraonar, a cridar. Fixats sobre els vells murs... els cartells exalten els imperatius actuals ...i són sembradors de llums de vida nova».[2]

Un cop vist això, fixem-nos en les raons del seu èxit i de la seva existència.

2. Importància del cartell

La seva rellevància és molt variada; en el context de la guerra civil ajudava a combatre les mancances o carències al front difonent campanyes de reclutament, conscienciació, augment de producció, solidaritat, alfabetització, etc. De fet, la nostra investigació històrica permet una anàlisi que posa de manifest la correspondència entre el que succeïa al front, les necessitats a la rereguarda o l'assistència als refugiats amb l'activitat cartellística. És a dir, els cartells feien referència a totes les necessitats bàsiques o tocaven tots els aspectes quotidians d'una societat mobilitzada per la guerra.

A l'actualitat en canvi, per a nosaltres com a historiadors, la producció cartellística és un mirall històric que ens ajuda a estudiar el conflicte de la Guerra Civil. Amb ella podem revisar les fases de la guerra i, a més a més, veure les característiques dels dos bàndols.

Els mitjans de comunicació com a elements redreçadors de la societat

Però potser el més significatiu a assenyalar és que el cartell és un exemple de com els mass-mèdia són utilit-

---

[1] FONTESERÉ, C., MIRAVITLLES, J., TERMES, J. *Carteles de la República y de la Guerra Civil*. Ed: Centre d'Estudis d'Història Contemporània, Barcelona, 1978. Pàg. 364.

[2] TOMÁS, F. *Los carteles valencianos en la guerra civil española*, Ed: Ayuntamiento de València, València, 1986, pàg. 11.

zats en democràcia pels poders tradicionals a l'hora de combatre la dissidència.

El cartell republicà és fruit d'una llarga evolució —que veurem més tard—, però podem avançar que no és casualitat el fet que sigui al s. XX quan es consumi el pas de cartell comercial al de propaganda política fent d'aquest darrer un dels fenòmens més típics de la nostra era. Això és conseqüència de la necessitat de la classe dominant de mantenir un ordre social determinat davant una conjuntura històrica que, per primer cop, i després de molts segles de lluita, ha permès d'accedir les masses a la política. Lligat a això, el progrés tecnològic situa en un primer pla els mass-mèdia per fer front als elements dissidents. El cartell s'impregna llavors d'ideologia perquè els seu objectiu és adequar els homes a una estructura governant. En altres paraules: inserir-los dissimulant les contradiccions reals i reconstruint sobre un plànol imaginari un discurs relativament coherent que els serveixi d'horitzó, donant com a resultat una forma natural i lògica a les seves representacions.[3]

Així, pel que fa al cartell tindrem sempre dos funcions o, més ben dit, totes les possibles funcions recauran principalment en dos pols: *el reproductor* i *el transformador.*

En la societat capitalista tots els cartells comercials compleixen la missió primària d'augmentar les vendes, certs corrents de pensament, etc., però subsidiàriament, com assenyala Renau, fan una apologia perquè les estructures socials romanguin inalterables. Només els grups i partits revolucionaris inciten la població a transformar les condicions de la seva existència.

Moles i Enel van establir una sèrie de funcions que penso que són interessants per determinar la meta del cartell. Són les següents:

La informativa: la diferència entre les dues vessants (transformadora o reproductora) consistirà en el tipus d'informació subministrada (una Espanya republicana i lliure o l'Espanya catòlica, classista i militar).

La persuasiva i l'econòmica que sedueixen per aconseguir un determinat comportament provocant necessitats que augmentin vendes i mantinguin l'equilibri producció-consum.

La funció asseguradora desculpabilitzant que només té sentit en un sistema repressiu perquè, amb altres mitjans, el cartell convenç del fet que les greus deficiències i diferències entre persones poden superar-se adquirint un cotxe nou, un altre vestit o fent servir l'últim detergent del mercat.

La funció ambiental i estètica oculta en el cartell la misèria urbana de certs barris. Anem on anem, a una *fabela* del Brasil o a Manhattan, penso, trobarem atractius joves bevent coca-cola als cartells!

Finalment, *la funció educativa*, com la informativa, ha de precisar al servei de qui està i per a què ja que tanmateix pot incitar tant a la cooperació i la defensa dels drets humans com a la violència i a les guerres.

Sent l'art una manifestació més de la cultura i la vida, en el moment en què es decanta per la revolució, l'artista del 36 pren consciència que la seva producció artística no pot complir la mateixa funció que havia tingut fins aleshores; a partir d'ara lluitarà amb el poble per constituir una societat nova i millor. L'art es declara llavors un element d'utilitat pública i el seu autor es considerarà com un treballador més que cobra un salari per assolir aquest objectiu. Com diu I. Julián: «*El arte abandonó su función de ente cerrado en su torre de marfil, para salir a la calle y contribuir junto al pueblo a la transformación del sistema*».[4]

A mode de resum i com a exemple de pol reproductor tenim cartells amb lemes com «*España ha vuelto*», «*España resucita*» o «*La cruzada*» pel bàndol nacional i que al·ludeixen a la típica societat patriarcal, classista, desigual, religiosa, etc.,[5] mentre que en la vessant transformadora trobem «*Antes del 19 de julio caridad, después solidaridad*» o «*Campesino, antes sólo te permitían cultivar la tierra, ahora con la República puedes llegar a ingeniero agrónomo*». (Il·lustracions núm. 1 i 2.)

Les diferències entre la producció cartellística republicana i nacional

Sovint s'afirma que la producció cartellística republicana és més nombrosa i de millor qualitat que la franquista. Tal consideració té com a explicació el fet de sobres conegut que entre el territori republicà van restar gairebé fins a la fi del conflicte Madrid, Barcelona i València, el triangle més important de la indústria tipogràfica. Tot i això, hi ha una altra consideració de base, ideològica concretament, que a més a més reforça la diferent importància atribuïda per cadascun dels bàndols a aquest tipus de producció.

Primer que tot, situem-nos i tinguem en compte el moment on s'encaixa el cartell republicà. A la dècada dels 30 s'inaugura la II República, un règim polític amb pretensions democràtiques de donar veu als grans oblidats, les masses populars. La República és per naturalesa un sistema igualitari i com a tal està interessat perquè tots els sectors de la població trobin el seu lloc. També però, i molt important, és un sistema que necessita un alt grau de participació i compromís polític per part d'aquesta. No sent un sistema basat en la força o la repressió, la República obté el seu poder de la voluntat popular. El consens, el diàleg i el recolzament del poble

[3] JULIÁN, I. *El cartel republlicano en la guerra civil española*. Ed: Ministerio de cultura, Madrid, 1993, pàg. 50.

[4] JULIÁN *apud*, pàg. 88.

[5] Al respecte em sembla força il·lustrativa la declaració de Mola: «*El movimiento triunfante tendrá que revisar todo lo legislado, especialment en materia de religión y social procurando volver a lo que España siempre fue. Hay que ir a la estructuración del país, desechando el actual sistema liberal y parlamentario*», o les mateixes paraules de Julián quan explica que sota les expressions altisonants del moviment nacional s'amagaven objectius concrets de la defensa a ultrança «*de lo viejo, de lo oliárquico, de todos los privilegios amontonados durante siglos*». Julián, *apud*, pàg. 40.

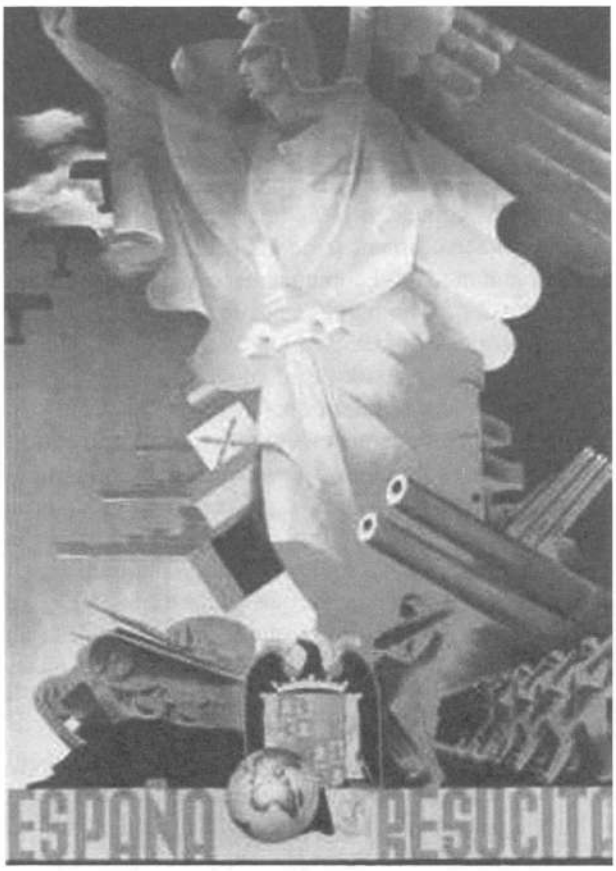

1. «España resucita», anònim.

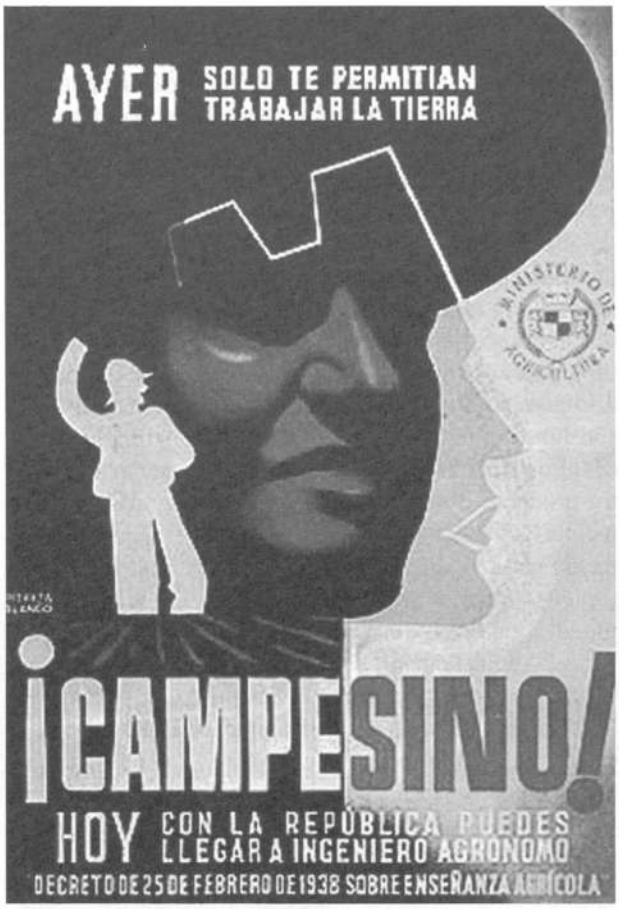

2. «Campesino, antes sólo te permitían trabajar la tierra, ahora con la República puedes llegar a ingeniero agrónomo», Renau.

són el seu pilar. Donat això, si el que es tractava era de fomentar aquest diàleg o debat entre el govern i les masses quins eren els mitjans de comunicació i relació entre ambdós? Encara no hi havia televisió, la ràdio gairebé no arribava a molts llocs i la premsa poc podia fer amb l'alt analfabetisme regnant.

La propaganda política amb fenòmens com el cartell representaven conseqüentment una base imprescindible per al manteniment i estabilitat de la institució republicana. Amb això s'entén i derivem que el nombre de cartells sigui diferent entre els dos bàndols, ja que mentre l'un, el republicà, intenta promoure el consens o persuadir amb l'educació, la integració de la dona o altres oportunitats derivades d'una societat més justa socialment, l'altre, el franquista, només pretén imposar-se, obligar i manar. (Il·lustració núm. 3.)

En suma, la clau per comprendre la filosofia productora de cartells entre els dos moviments giraria entorn de fomentar —incloure— aplaudir o no el dinamisme social de les masses i la seva voluntat. Així, els productes seran diferents, el cartell republicà és més proper, s'adreça a una immensa majoria de població, mentre que el nacional s'allunya del seu poble i sense importar-li la seva derrota a les urnes utilitza una retòrica messiànica, populista i demagògica.

3. Influències

Fins a arribar al cartell polític i més concretament al republicà hi ha un llarg camí i evolució. A continuació

3. «Es necessiten 100.000 dones», Friedfeld

farem un breu itinerari sobre aquest i ens centrarem en els punts que més l'han influït: el cartell comercial, l'avantguarda, el realisme rus, la doctrina marxista i el cartell de la I Guerra Mundial, però abans fixem-nos en les raons del seu naixement.

Amb la revolució industrial i burgesa es va obrir un procés de democratització general, doncs en necessitar un mercat de consum, aquest es va fer massiu en els dos darrers segles. Industrials, comerciants i artistes necessitaven que la figuració bidimensional accedís a un públic nombrós, així, en aquest moment l'evolució de la litografia artística corre en paral·lel a la de les tècniques d'impremta: els basalts de pedra, pesades i voluminoses, són substituïdes per planxes de zinc que agilitzen el procés. Ens trobem llavors, davant un caràcter representatiu producte d'avenços tècnics —la litografia— que a més a més es converteix en un dels principals instruments per a la difusió d'idees progressistes per la seva rapidesa, economia del procediment, les tirades il·limitades, etc. Passem llavors a les seves influències:

- L'eco del *cartell comercial* és fàcilment visible en la producció de guerra per la seva minuciositat i detallisme extrems, perquè a l'igual que en el primer cas, el cartell de la República exigeix un tractament fidel de l'objecte o tema en qüestió de cara a facilitar la seva familiaritat i veracitat. Com a curiositat, sembla irònic pensar que el pòster/cartell concebut per fer gala de les meravelles del mercat, del món del consumisme en fi, de *l'American way of life*, engendrés un corrent que tingués per finalitat animar a la construcció d'una alternativa al capitalisme.

- A partir de la ruptura cubista, el pes de *l'avantguarda* és sistemàtic a la cartellística espanyola en aspectes com «l'espai» o «la màquina». Autors com Lissitzky, Malévich, Tatlin o Rodchenko revelen una nova configuració visual de l'espai i de les formes sorgides del moviment geomètric (el suprematisme) que permeten la unió de totes les formes abstractes: quadrats, trapezis, etc. La força d'aquesta nova pintura resideix no ja en la relació forma-color, sinó que ho fa en el pes, la velocitat i la direcció del moviment.

Pel que fa a la màquina, Le Corbusier pensava que la integració de la pintura en l'univers de la maquinària i una rigorosa ordenació racional de l'obra eren condicions imprescindibles perquè aquesta es considerés moderna. Leger diria al respecte: «*La obra de arte tiene que poder compararse con cualquier objeto fabricado*».[6]

També el dadaisme afecta el cartell espanyol per la seva violenta reacció contra les belles arts i que mira de trobar un espai diferent d'intervenció artística utilitzant materials fins llavors menystinguts. O el neoplasticisme holandès i la Bauhaus que revaloritzen la línia recta i demanden arts útils respectivament.

Malgrat això, la necessitat última de fer accessible el cartell a la societat, sovint analfabeta, va portar a deixar de banda els aspectes més radicals i a un acostament definitiu al realisme. El país director i impulsor d'aquestes tesis serà l'URSS, trobant ja al cartell republicà mimetisme ideològics com l'afirmació d'un humanisme proletari-internacionalista i una seguretat o optimisme històric basat en les teories economicistes de la II Internacional. La coincidència de la crisi capitalista i el seu possible enderrocament (crac del 29...) amb l'alternativa d'un nou model (el comunisme soviètic) que impressionà a tot el món amb l'augment de producció dels seus plans quinquennals (1930-32), provocà la utilització de certs models derivats de la ideologia estalinista, entre ells, el de l'home i el del treball.

Tenint en compte que un cop derrocat el tsarisme, el treball ja no es plantejava en termes d'explotació, la propaganda feia servir un imaginari proletari de punys, braços i mans que es multiplicaven per treballar en la construcció de la nova societat. Així, la mà transmuta i esdevé font de dignitat, perquè la mà treballadora és garantia d'un futur millor i que a més, convida a un redescobriment de l'home. Un home que emergeix de les tenebres gràcies a l'esforç del treball però també de la cultura, imprescindible en la seva redempció.

De fet, perquè l'home sigui home i mai més mercaderia o ésser que només ven la seva força de treball, el cultiu de la intel·lectualitat serà fonamental. Així, *la doctrina marxista*, i entrem ja en el punt següent, mirarà de promocionar un art amb la funció principal de propagar idees, és a dir, un art polític que transmeti ideologia. Per a la doctrina marxista «*El arte no era un simple reflejo de la realidad ya que consciente o inconscientemente el escritor desempeña también el papel de predicador*». L'art és ara una força social, un poderós instrument de propaganda que agita les consciències, les educa i incita a un comportament determinat.[7]

Tot i això, la doctrina marxista no és pionera en aquesta concepció de l'art com a eina política ja que el precedent modern més assenyalat és el cas de la Revolució Francesa.

La Revolució del 1789 va ser un dels períodes que iniciaren l'era de la persuasió, perquè va portar a terme una acció dirigida a la totalitat de les masses i creà nous mites. C. Grimau exposa que «*todo proceso de ruptura revolucionària se acompaña necesariamente de un movimiento de reestructuración social, vehiculando por y a través del uso del cartel sus nuevos símbolos iconográficos (bandera tricolor, gorro frigio...) y sus nuevos mitos «positivos» (Liberté, Égalité et Fraternité) con el objetivo de fijar ante la historia los nuevos marcos de inteligibilidad operativos que configuran la imagen del nuevo orden social*».[8]

- *La Primera Guerra Mundial* va introduir una sèrie de canvis en relació a les guerres anteriors que sens dubte va repercutir en la producció cartellística. Les grans dificultats i crueltat d'una guerra fins llavors inimagina-

[6] GRIMAU, *El cartel republicano en la guerra civil*, Ed: Cátedra, Madrid, 1979, pàg. 20.
[7] JULIÁN, *apud*, pàg. 59.
[8] GRIMAU, C. *apud*, pàg. 68.

ble i que afectava considerablement la producció i el proveïment van obligar els governs a emprar mecanismes que mantinguessin la cohesió social. Ara més que mai, es produeix una explosió cartellística que dóna forma i perfila en els seus exemplars el soldat de l'era moderna. La guerra total ritualitza gestos, rostres, i salutacions que remeten a l'obediència o la jerarquia; la dona en el paper de mare o treballadora significarà el recolzament per al soldat, la tendresa i protecció per als infants o la seguretat de la producció; finalment l'enemic, serà animalitzat com a drac, àliga o serp. Destaca també un cert caràcter intimidatori i d'ordre en les figures com el *«Your country needs you!»* —que influirà poderosament al cartell republicà— on l'home es bat per una pàtria que és la imatge de la seva família encarnant així un cert sentit del patriotisme individual.

4. El cartellisme republicà: l'exemple de la representació de l'enemic

El cartell és un reflex de la realitat. Les seves consignes revelen el ritme de la guerra: l'espontaneïtat dels primers moments, les diferents concepcions polítiques, les necessitats, etc., però també són mostra d'una particular visió del mon. Als *affiches* apareixen un seguit de tipus icònics, prototips,[9] fruit de les tendències fonamentals del pensament modern. Entre ells, destaca el prototip dels bons i el dels dolents encara que per qüestions d'extensió només ens referirem a aquest darrer.

El prototips del dolent admet una subdivisió: l'enemic i els representants dels defectes propis. L'enemic és malvat, el pol oposat de l'heroi, sobresurt per la seva perversió i manca de qualsevol virtut.

Juntament amb el malvat hi ha uns pocs personatges més representatius dels distints sectors socials que recolzaren la causa nacional com el bisbe,[10] el ric, el militar, l'estranger alemany, italià o marroquí i el militant falangista.[11]

Potser, alguns dels cartells més significatius sobre la temàtica de l'enemic sigui *«Los nacionales»* de Morales, també atribuït a Cañavete i Caballero, i *«El generalísimo»* de Pedrero. El primer representa els components del bàndol franquista navegant literalment en una petita closca de nou. En ell s'amunteguen un militar, dos moros, un capitalista amb jaqué i esvàstica a la solapa, monocle i cabell ros (alemany) i un bisbe. Pels tres ulls de bou de babord —la nau es vista de costat— treuen el cap tres marroquins i fusells; al centre del vaixell, un mapa d'Espanya penja d'una forca i sobre ella, un voltor mira el mapa amb satisfacció i ansietat, esperant que es converteixi en cadàver. Al pal de la forca, junt amb la corda, hi ha un paper amb la recorrent inscripció d'*«Arriba España!»*, paraules que contrasten (igual que el títol *«Los nacionales»*) amb el ros nazi, els soldats moruns i la imatge de l'Espanya penjada. (Il·lustracions núm. 4 i 5.)

En aquest cas, l'autor no es remet a prototips, ni a mites, no es burla de l'enemic. Es limita a caracteritzarlo de forma ben pedagògica exhibint els atributs que la

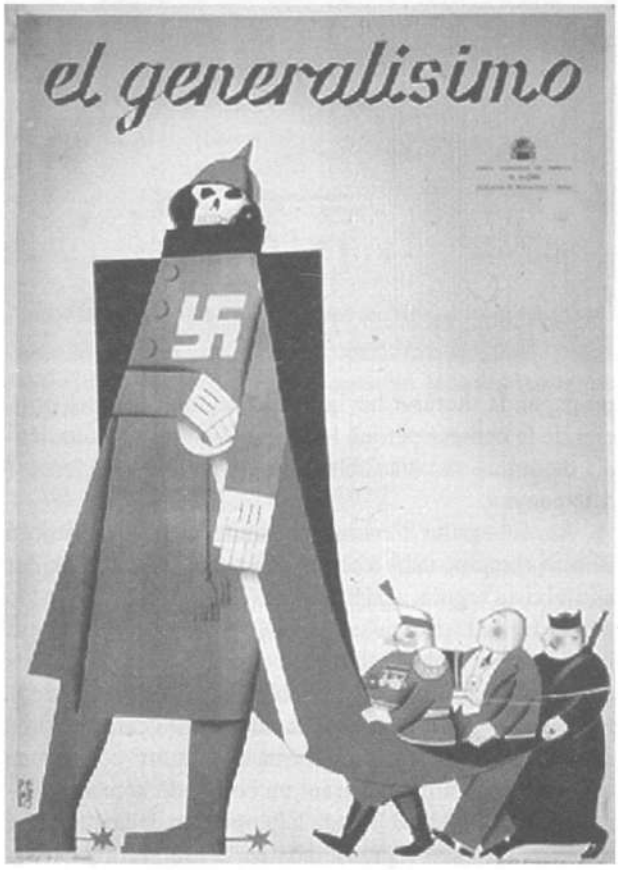

4. «El generalísimo», Pedrero.

[9] Prototip: *Ejemplo o modelo. Primer ejemplar de una cosa, que sirve de modelo para hacer otras iguales. Ser que reúne en sí en el más alto grado las características de cierto tipo de cosas y puede representarlas.* Tomás, *apud*, pàg. 71.

[10] L'Església espanyola no havia participat en la preparació de la sublevació, però quan esclatà va prendre part. En 1936, la *«palabra beligerante»* de l'Església legitimà l'agressió militar convertint una sublevació política en guerra religiosa i decidint a molts a optar per un dels dos bàndols. El bisbe de Salamanca, Plá y Deniel, assentà les bases doctrinals de la rebel·lió en qualificar-la de *«cruzada»* i va definir la religió catòlica com a element essencial de la Pàtria: *«Una España laica ya no es España»*. Finalment al juliol del 37 es publicà la Pastoral col·lectiva signada per una gran majoria de bisbes on identificaven l'ordre amb els interessos de la classe tradicionalment dominant, així, la religió catòlica fou un dels elements fonamentals del nou Estat. Era l'inici del nacional-catolicisme, la unió Església-Estat. Garcia-Nieto *Guerra civil española*, Ed: Salvat, Barcelona, 1982, pàg. 57.

[11] Alemanys i italians són demonitzats. El Führer no dubtà a ajudar els franquistes per motius ideològics, estratègics (necessitava un recolçament al Mediterrani front a França) i econòmics. Els acords de Roma i Bayreuth van ser el punt de partida d'una ajuda ininterrompuda fins a 1939. En aquests, es decidí la tramesa d'avions, el reclutament de voluntaris i la creació de dues empreses comercials, mitjançant les quals es canalitzaren les compres i trameses d'armament alemany, convertint-se a més a més en els primers canals del comerç exterior dels insurrectes. Alemanya i Itàlia es van adherir a la No Intervenció però van seguir enviant militars com Roatta o Wartimont, armes, així com la *Legión Condor* o el *Corpi Truppe Volontarie* italians, compostes no només per voluntaris. En juny es nomenaren els primers ambaixadors a Roma i Berlín per continuar proveint els sublevats. Garcia-Nieto, àpud, pàgs, 26-27.

5. «Los nacionales», Morales.

propaganda literària havia estat declarant des del principi de la contesa perquè la població prengués consciència de quins eren els sublevats i els pretesos «defensors d'Espanya».

Altres vegades, l'enemic transmuta metafòricament en bèstia (vampirs, cucs o serps) als que fa front el lluitador antifeixista seguint així la tradició iconogràfica d'Apol·lo o Sant Jordi. L'enemic també pot ser més real i no menys inquietant: són els avions que solquen els cels disposats a bombardejar les ciutats republicanes com «ocells de la mort», voltors o corbs. Però la imatge més característica de l'enemic és la que pren forma de la mort: pot ser una segadora o un àliga devorant un colom de la pau. Es recupera així mateix la imatge iconogràfica de la guerra tal i com havia estat representada en la literatura pacifista anterior al conflicte. Feixisme i guerra queden identificats i el missatge és clar: aquesta ha estat provocada per aquell i aquells que volen impedir com sigui els avenços polítics i socials propis de la democràcia.

En fi, la representació de l'enemic no té límits en les atribucions de la crueltat. D'aquesta manera, burlescament o terroríficament, l'enemic és l'encarnació mateixa del Mal, com al cartell abans esmentat de Pedrero, «*El generalísimo*».

En aquest, el cap dels exèrcits enemics no és una persona concreta, és el Príncep del Mal, l'Exterminador, l'Amic de la Mort, la mort mateixa. Prim i allargat com un esquelet, té per cap una calavera, vesteix amb uniforme gris amb capa negra i vermella, porta inscrit en el seu cor la creu gammada al temps que es cobreix amb casc prussià. La seva mà està presta per treure el sabre.

Tres diminutes figures li porten la capa, tres servidors, un general amb uniforme de finals del s. XIX, un ric amb vestit jaqueta i escàpula i un capellà trabucaire. No es pot comunicar gràficament millor una idea: els poders clàssics del capitalisme han trobat un mortífer defensor, el feixisme.

Pedrero no pretén promoure confiança en la victòria, sinó acréixer l'odi. La burla es dirigeix únicament als tres que porten la capa del monstre. De l'Amic de la Mort no se'n riu ningú perquè manifesta terror. No té entitat personal, és la seva actuació el que el defineix. El cartell reclama els principis pels quals es lluita, i simplement intenta fer evident la necessitat de seguir-los defensant, la impossibilitat de trobar una altra sortida.

L'enemic també apareix retratat a la propaganda nacional personificant els mals d'Espanya: marxisme, massoneria o separatisme. En moltes ocasions, la «*bestia roja*» assedegada de sang resumeix tots els perills.

Però tornem als enemics vistos pels republicans i més concretament als considerats «perills» interns. Com que els sublevats controlaven un terç del territori abastant les zones de blat que asseguraven el proveïment de les tropes, apareixen llavors entre els republicans cartells amb la finalitat d'estimular un augment de la producció i realitzar una bona distribució dels productes. Tots els partits sense excepció advocaren per una política emulativa perquè consideraven la producció i la collita com la rereguarda dels combatents. Així «*trabajo y producció*» esdevenen les principals consignes destinades a la població civil. El cartellisme va difonent conseqüentment una imatge idíl·lica del treball i de l'esforç que encaixa amb l'esperit stajavonista rus; elabora un calendari de guerra en la producció (d'aquí les denominades «*Batalles d'ou*» i «*de siembra*») i la lluita contra el mercat negre o la inactivitat. (Il·lustració, nº 6.)

Acaparadors, ganduls, esquerrans, lladres, eren de fet, vistos com les tares a combatre perquè amb el seu comportament un soldat republicà podria perdre les seves forces per manca de roba o aliment en la batalla. El Departamento de Orden Público de Aragón editaria al respecte el característic cartell «*Un vago es un faccioso*», on el personatge apareix recolzat en la gegantesca paraula «*Vago*» (Il·lustració, nº 7.)

També eren considerats com una càrrega i es reprimien durament els derrotistes i pessimistes, gairebé tant com els *bulistes* o espies perquè amb els seus arguments desmoralitzaven els treballadors i soldats republicans com si d'una plaga es tractés. En tots els cartells que fan referència a això últim, el procediment expressionista resultava especialment efectiu perquè la representació de l'espia el converteix en un enorme ull que tot ho veu, amb grans orelles en forma d'antenes o amb una llarga llengua.

5. *Conclusió*

Només voldria subratllar de nou la idea que si en les zones republicanes les parets cridaven al ritme de la guerra de molt distintes maneres per la gran diversitat

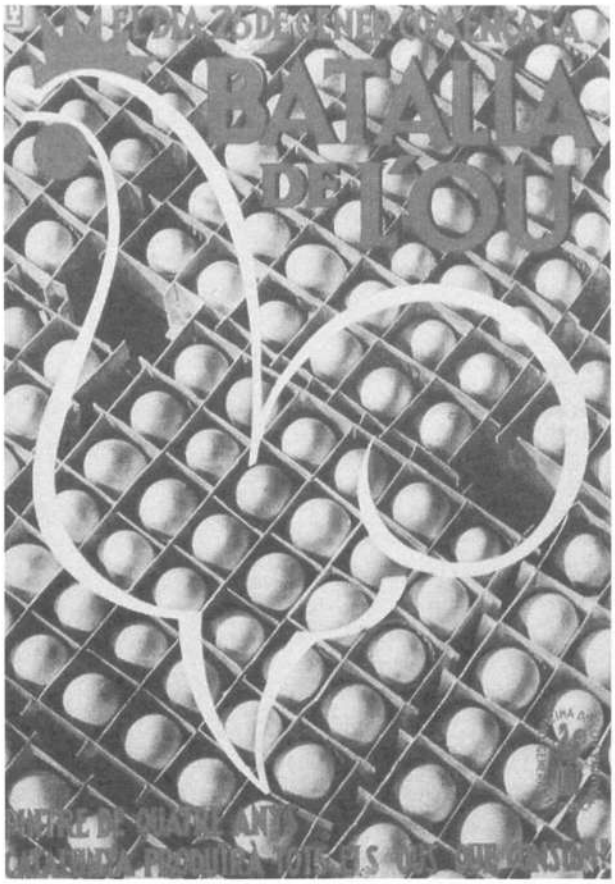

6. «Batalla de l'ou», Lewy.

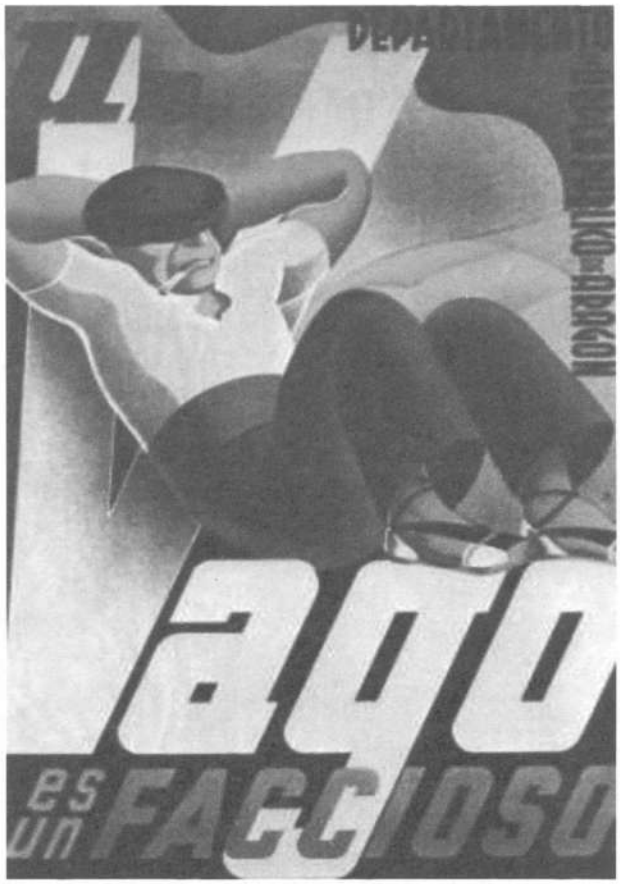

7. «Un vago es un faccioso», Departamento de Orden Público de Aragón.

intel·lectual i política, en la part nacional gairebé no trobem res. Això encaixa com un guant amb el rerefons ideològic d'ambdós moviments: un busca la persuasió, l'altre només la imposició. A més a més, té a veure amb la manca de cos teòric i polític per part dels sublevats: l'agressió militar contra el govern popular havia estat un atac tan directe i evident a la constitucionalitat que avergonyiria qualsevol demòcrata. Així, sense res real en què basar la seva propaganda, les zones nacionals eren cobertes amb retrats de Franco, amb apel·lacions a conceptes tan amplis, relatius i manipulables com «ordre», «pàtria» o «religió», o directament amb res. Començava llavors un silenci que duraria 40 anys i que no sembla del tot resolt quan molts d'aquests cartells —i altres documents— continuen encara avui a Salamanca.

Bibliografia

Obres de consulta sobre cartellisme:

FONTESERÉ, C., MIRAVITLLES, J., TERMES, J. *Carteles de la República y de la Guerra Civil*. Ed.: Centre d'Estudis d'Història Contemporània, Barcelona, 1978

GRIMAU, Carmen. *El cartel republicano en la guerra civil*. Ed.: Cátedra, Madrid, 1979.

JULIÁN GONZÁLEZ, Inmaculada: *El cartel republicano en la guerra civil española*. Edita Ministerio de Cultura, Madrid, 1993.

TOMÁS, Facundo. *Los carteles valencianos en la guerra civil española*. Edita: Ayuntamiento de Valencia, València, 1986.

Imágenes en guerra. Memoria estampada en la España de los años 30. Edita la Universitat de València, València, 1998.

La Guerre d'Espagne, affiches et caricatures, exposició organitzada per l'ULB i la seva comissió cultural del 24 d'octubre al 15 de novembre del 1986.

RODRIGUEZ, J. Antonio. *Medios de masa e historia del arte*, Ed.: Cátedra, Barcelona, 1990.

Manuals d'Història:

JACKSON, Gabriel. *La República Española y la Guerra Civil*, Ed:Crítica, Barcelona, 1999.

GARCIA-NIETO, M.ª Carmen. *Guerra civil española 1936-39*. Ed.: Salvat, Barcelona, 1982.

CARLISTES DINS FET Y DE LAS JONS: ENTRE LA INTEGRACIÓ I L'ENFRONTAMENT. LLEIDA, 1938-1939

Josep Gelonch i Solé
Universitat de Lleida

El Decret d'Unificació de 19 d'abril de 1937 suposà la partida de naixement de FET y de las JONS, partit únic fruit de la fusió dels partits FE de las JONS i Comunión Tradicionalista, els dos majoritaris de la coalició reaccionària que havia donat suport a l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936. Els altres dos, CEDA i Renovación Española, quedaven dissolts. El Decret va ser fruit de la voluntat de mantenir la unitat política a la rereguarda *nacional* i suposà el pas definitiu en la consolidació del poder personal de Franco: sotmeses les milícies nacionals a l'exèrcit,[1] ara se sotmetien les forces polítiques a través d'un partit únic del qual el general s'atribuïa les regnes, en una mena de *«golpe de Estado a la inversa»*.[2]

FET y de las JONS fou dotat d'una voluntat totalitària, un programa i una retòrica falangistes, els quals controlaren gairebé tots els ressorts de poder. Això féu que les altres forces polítiques reaccionàries —sobretot els tradicionalistes— es consideressin marginats en la construcció del nou règim victoriós i, en conseqüència, que la cohabitació de les diverses famílies dins el partit únic no fos gens fàcil.

Les actituds polítiques dels carlins lleidatans vers la unificació decretada i la implantació i desplegament inicial de FET y de las JONS a Lleida, entre l'abril de 1938 i la tardor de 1939, és l'objecte d'anàlisi de la comunicació.[3] Fer-ho des d'una perspectiva local, més enllà de fornir-nos exemples il·lustratius de les explicacions generals, ens permet observar com (en quin grau, sentit...) aquestes s'adapten a les variables específiques locals, i com unes i altres es matisen o modifiquen, en constant diàleg entre els dos nivells d'anàlisi.

El carlisme lleidatà durant la II República

No podrem entendre les actituds polítiques dels tradicionalistes lleidatans davant la unificació a partir de 1938 —objecte de la comunicació—, sense fer un cop d'ull a la situació política i social de l'esmentat partit durant el període immediatament anterior, la II República. Òbviament, per fer-ne unes pinzellades descriptives, no podem aïllar-lo de la trajectòria del carlisme espanyol durant aquells anys.[4]

El 14 d'abril de 1931 confirmà la creença carlista que Espanya es trobava a l'antesala de l'abisme revolucionari, de manera que, després d'un segle lluitant contra el liberalisme, el carlisme adoptà una postura radicalment contrària al nou règim republicà.

Durant aquells anys, els cercles tradicionalistes —veritables espais de sociabilització política des de finals del segle XIX—[5] recuperaven les funcions polítiques d'instrucció, formació i assistència, així com recreatives i socials i, en conseqüència, el carlisme augmentà la seva militància i activitat. A Lleida, com va afirmar Jaume

---

[1] BOE núm. 64, 22-XII-1936, Decreto número 112.

[2] D. Ridruejo: *Casi unas memorias*, Planeta, Barcelona: 1976, p. 106.

[3] La comunicació és fruit d'un estudi més general sobre la instauració del règim franquista a les terres de Lleida, per la realització del qual gaudim d'una beca del DURSI, referència 2001 FI 00098. Una borsa de viatge de tres mesos (oct./des. 2002) i l'amical acollida del Dr. Feliciano Montero i el Departamento de Historia II de la Universidad de Alcalá m'han permès consultar documentació de la qual m'he servit per confegir-la.

[4] M. Blinkhorn: *Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939*, Crítica, Barcelona: 1979.

[5] J. Canal: «Sociabilidades políticas en la España de la Restauración: el carlismo y los círculos tradicionalistas (1888-1900)», *Historia Social*, núm. 15 (1993), pp. 29-47.

Barrull, el tradicionalisme era la força de dretes més estesa geogràficament i socialment, més estructurada i més combatent, malgrat que mai sabé traduir aquesta presència en resultats electorals.[6]

Les seves arrels cal cercar-les en el context de modernització política del carlisme de finals del segle XIX. El 1890 s'inauguraven els cercles tradicionalistes de Lleida i Balaguer, i l'any següent els de Mollerussa, Cervera i Tàrrega. El 1896, la província comptava amb 17 cercles, alguns dels quals —Lleida i Balaguer— disposaven de 317 i 140 socis respectivament, xifres gens menyspreables. Sobre la base dels cercles, una atapeïda xarxa de juntes i delegacions locals i l'edició de diversos periòdics, el carlisme lleidatà finisecular s'organitzà com a partit, amb la voluntat de guanyar un espai polític propi beneficiant-se de la Llei d'Associacions (1887) o la instauració del sufragi universal masculí (1890).[7]

A finals dels anys 20, després de l'escissió mellista el 1919 i la crisi política durant la Dictadura, ens trobem amb un carlisme anquilosat, sense alè, cansat. La proclamació de la República li'n renovà les forces, l'activitat i el discurs contrarevolucionari. Els anys republicans, els tradicionalistes comptaven a Lleida amb un cercle de més de 400 socis, amb l'organització de la Joventut Tradicionalista, el Requetè, les Margarides, el Requetè Infantil (Pelayos), els Socors Blancs i l'Agrupació Escolar Tradicionalista. Controlaven el Sindicat Agrícola Catòlic i tenien diferents òrgans de premsa —el diari *El Correo* o el setmanari *Terra Ferma*, com a més destacats. A la resta de la província disposava de 10 cercles, 8 delegats comarcals, 6 juntes de districte, 28 juntes locals i 45 delegacions locals. Els nuclis més actius eren Cervera, Juncosa, Llardecans, Solsona, Vilanova de la Barca, Vilanova de Bellpuig, Mollerussa, la Seu d'Urgell i les Borges Blanques, on disposaven del periòdic *Horitzó* i la seva influència era tan notable que, segons Barrull, no existia cap delegació de la Lliga Catalana.

De l'organització carlista provincial destacaven Alfons Pinyol Salvat (president del Consell Comarcal Tradicionalista de Lleida, constituït el 1933), Joan Lavaquial Llastari (vicepresident, en funcions de president per l'edat de Pinyol), Cassimir de Sangenís Bertrand (diputat a Corts el novembre de 1933), Lluís Besa Cantarell i Joan Llavaneras Borràs (regidors municipals el gener de 1934), Lluís Ortiz Estrada, els germans Ramon M. i Xavier Bernat Guixà, Josep Condal Fontova o la família Recasens Gassió.

Reflex del que succeïa a nivell espanyol, els tradicionalistes lleidatans cercaren formalitzar un front contrarevolucionari amb les altres forces dretanes per derrotar els partits republicans i d'esquerra a les eleccions. Reintegrats mellistes i integristes —les dues branques escindides del tronc carlí—, i es buscà l'aliança amb la Lliga Regionalista/Catalana. La frustrada experiència de la Lliga Ciutadana de Dretes, el novembre de 1932, originà de nou les dissidències internes en la Comunió: el sector majoritari intransigent i els possibilistes, disposats a la col·laboració. Alguns d'aquests últims, com els germans Miquel i Josep Baró Bonet, es passarien a Acció Popular Catalana l'octubre de 1934. La trajectòria política tradicionalista basculà entre la voluntat d'aliances i la voluntat de mantenir l'autonomia orgànica —vegeu si no les reticències a integrar-se al Bloque Nacional de Calvo Sotelo, el 1934.

El carlisme gaudia d'una gran capacitat de mobilització entre afiliats i simpatitzants, amb la solemnització d'un calendari propi: 6 de gener, festa de la Monarquia tradicional; 10 de març, dia dels Màrtirs de la Tradició; o el 8 de desembre, la Immaculada Concepció, patrona del Requetè i de les joventuts. Els aplecs (Montserrat, Poblet, Balaguer...) eren les manifestacions públiques més destacades del partit i suposaven la conquesta de l'espai públic. El setembre de 1933 l'excursió al Sant Crist de Balaguer acabà amb l'enfrontament entre carlins i elements de l'esquerra balaguerina, amb un comunista mort i 39 carlins detinguts.[8] L'aplec de Poblet, el 2 de juny de 1935, aplegà unes 40.000 persones (2.000 dels quals, requetès uniformats), amb nombrosa representació lleidatana desplaçada amb autobusos disposats pels cercles. Aquell dia, Manuel Fal Conde proclamà que «*ha llegado nuestra hora, (...) la hora de que se nos dé el Poder, y si no se nos da, entonces habrá que ir al Poder. Y eso será, ¿cuándo? Cuando se mande*».[9] A partir de 1934 s'havia intensificat l'actitud conspirativa bel·ligerant dels carlins contra el règim: el Requetè, fundat el 1907, esdevingué la milícia armada més nombrosa i millor preparada entre les de la dreta espanyola.[10] La derrota electoral del febrer de 1936 confirmà que l'única forma d'acabar amb el règim seria a través d'un cop violent. Les activitats conspiradores donarien fruit aquell mateix estiu.[11]

---

[6] J. BARRULL: *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, *L'Avenç*, Barcelona: 1986; o «Carlistes i integristes: presència institucional i debat ideològic durant el primer terç del segle XX» a C. MIR (ed.): *Carlins i integristes: Lleida segles XIX i XX*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida: 1993, pp. 209-229; C. MIR: *Lleida (1890-1936). Caciquisme polític i lluita electoral*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona: 1985.

[7] J. CANAL: «Els èxits i els fracassos del "carlisme nou" (1889-1900): una aproximació des de la Catalunya occidental» a C. MIR (ed.): *Carlins i integristes...*, 1993, pp. 127-145; o F. CLOSA: *Catalanisme i renovació a la premsa carlina a Lleida. Ideologia i poder a El Almogávar leridano, El Loredan i l'Almogáver (1890-1910)*, Pagès Editors, Lleida: 2002.

[8] *Terra Ferma*, núm. 48, 15-9-1933.

[9] *Terra Ferma*, núm. 138, 7-6-1935.

[10] E. G. CALLEJA / J. ARÓSTEGUI: «La tradición recuperada: el Requeté carlista y la insurrección», *Historia Contemporánea*, núm. 11 (1994), pp. 29-54.

[11] J. UGARTE: *La nueva Covadonga insurgente. Orígenes sociales y culturales de la sublevación de 1936 en Navarra y el País Vasco*, Biblioteca Nueva, Madrid: 1998.

Participació carlista en l'aixecament militar a Lleida

Tradicionalistes, falangistes i elements d'Acció Popular tingueren un paper rellevant en l'aixecament militar que, a Lleida, es produí a les primeres hores del diumenge 19 de juliol, tant en la seva preparació com en l'execució.

Organitzada a principis de 1934 per Pablo Valledor, i posteriorment dirigida per Francesc Boldú, FE de las JONS no havia aglutinat més d'una trentena de joves, la majoria d'ells estudiants i fills de famílies dretanes, atrets per la retòrica revolucionària de José Antonio. No passà de ser una força marginal, amb una activitat que es reduïa a repartir fullets clandestins, sense cap òrgan de premsa ni cap personalitat destacada.[12]

Acció Popular Catalana havia aparegut l'octubre de 1934, després del trasbals revolucionari. Adherit a la CEDA, va créixer ràpidament gràcies al transvasament de militància procedent de les rengles de la Lliga, carlins i catòlics. Dirigida per Josep Baró Bonet i Josep Abizanda Puntas (cap civil de la conspiració de juliol de 1936), es feren amb cert espai polític a Lleida, Tàrrega o Balaguer.

És valuosa la declaració del dirigent carlí Joan Lavaquial en el procés de la Causa General, segons la qual els tradicionalistes lleidatans havien mantingut contactes amb els caps militars i Falange, seguint ordres del dirigent espanyol José M. Lamamié de Clariac. Les paraules de Lavaquial es refereixen també als moviments preparatius del cop: reunions amb el cap regional Tomàs Caylà, amb el cap provincial del Requetè Ramon M. Bernat, quotes dels militants i els fons disponibles, intents frustrats per aconseguir armament, etc.[13]

El dissabte 18 de juliol joves carlins, falangistes i *japistes* sortiren armats al carrer, controlant punts estratègics de la ciutat. L'endemà al matí, proclamat l'estat de guerra, ocuparen els edificis i serveis públics, el Castell, la Casa Cros... on resistiren el dia 21, quan les forces lleials recuperaren el control de la capital.[14] El diumenge 19 de juliol de 1936, el coronel Josa de Gomar designava el carlí Joan Recasens Ros per ocupar l'alcaldia de Lleida.[15]

Hem de considerar exagerada l'afirmació de Lavaquial que els tradicionalistes lleidatans disposaven d'un Requetè de 4.000 individus preparats per sumar-se al cop militar, encara que no dubtem dels seus nombrosos efectius. Grups tradicionalistes de Juncosa, Llardecans o Montoliu es desplaçaren a la capital, mentre d'altres de preparats hagueren de tornar als seus domicilis per manca de transport; causa principal aquesta, juntament amb les males notícies del cop barceloní, del fracàs de l'aixecament a Lleida, per Lavaquial.

El 20 de juliol, tradicionalistes i membres del cos armat d'Acció Ciutadana es feren amb el control del poble de Llardecans i hagueren de ser reduïts per les forces obreres i republicanes, amb el suport de milicians lleidatans. Com recull Joan Sagués, set dels implicats detinguts foren condemnats a mort pel Tribunal Popular de Lleida i la resta a diferents penes de presó.

La implicació tradicionalista en el cop frustrat explica que en les llistes de víctimes mortals de la repressió republicana apareguin dirigents seus com Cassimir de Sangenís, Lluis Besa, Ramon M. Bernat, Josep Condal i seu fill Miquel, Ignasi Morera, Joan Recasens i els seus fills Jesús i Lluís, Humberto Bahíllo Rojo, etc. Altres foren empresonats, hagueren d'amagar-se o, en el millor dels casos, passaren a l'Espanya de Franco. L'activitat de la cinquena columna a Lleida fou gairebé inexistent i tan sols les «margarides» del Socorro Blanco, clandestinament, mantingueren algunes de les seves funcions: confecció de roba, recaptació de donatius, fer d'enllaços, etc.

El carlisme lleidatà «unificat»: de la integració a l'enfrontament, 1938-1939

Amb l'ocupació de la franja catalana més occidental, l'abril de 1938, s'organitzaren les prefectures provincials de FET y de las JONS de Lleida i de Tarragona. La distribució de poder en cadascuna d'elles afavorí de forma exclusiva els falangistes. Joan M. Thomàs n'ha trobat la raó en la desigual correlació de forces, en aquells moment, dels diferents sectors al si de la Delegació Territorial de Catalunya de FET y de las JONS a Burgos. Els falangistes, des del Decret d'Unificació, controlaven la Delegació Territorial i mantenien estrets vincles amb la Secretaria General, també en mans de falangistes.[16]

Javier Bañeres Piniés, falangista natural d'Osca, fou designat cap provincial de FET y de las JONS de Lleida, càrrec que ocupà fins al juliol de 1939.[17] Sembla que el Secretari General de FET y de las JONS, Raimundo Fernández Cuesta, tenia preparada la designació per al càrrec un carlí, però arran d'una denúncia presentada

---

[12] A més de l'obra citada de J. Barrull, trobem alguna minsa referència a la Falange de preguerra a A. Jarne: *La Secció Femenina a Lleida. Els anys «triomfals»*, Pagès Editors, Lleida: 1996; o J. M. Fontana: *Los catalanes en la guerra de España*, Samarán, Madrid, 1951.

[13] Declaració de Joan Lavaquial Llastari (17-11-1941). Archivo Histórico Nacional (AHN): Causa General (CG), lligall 1468.

[14] J. Sagués: *Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)*, tesi doctoral, Universitat de Lleida: 2001. (Publicada recentment amb el títol *Una ciutat en guerra: Lleida en la Guerra Civil espanyola (1936-1939)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona: 2003).

[15] Es reuniren amb el coronel els carlins Recasens i Cassimir de Sangenís i els membres d'Acció Popular Josep Baró i Josep Abizanda. Coincideixen diversos testimonis: Joan Lavaquial, Ignacio Pierola, Carles Larrosa... AHN: CG, lligall 1468.

[16] J. M. Thomàs: *Falange, guerra civil, franquisme. FET y de las JONS de Barcelona en els primers anys de règim franquista*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona: 1992. Les referències de Thomàs han estat extretes d'aquesta obra.

[17] BMFET, núm. 18, 15-4-1938. El nomenament, signat el 31-3-1938, n'especificava el caràcter interí.

contra l'escollit hagué de suspendre el nomenament, improvisant el de Bañeres. Tanmateix, en demostrar-se que la denúncia era falsa no es revocà el nomenament. La trama falangista, segons Joan M. Thomàs, es beneficià del nomenament del carlí terrassenc Lluís G. Ventalló Vergés pel càrrec de Governador Civil que exercí fins a l'agost de 1938 i que podia representar un repartiment de poders en la Lleida *recuperada*. Els carlins eren marginats del control del partit sense respectar la resolució de maig de 1937 que establia *«la adjudicación a la Comunión Tradicionalista de las Jefaturas de las cuatro provincias catalanas»*, fruit de la voluntat de concedir la direcció a un membre de l'organització majoritària i la secretaria a un de l'altra en cada província.[18]

El desplegament de la prefectura provincial de FET y de las JONS es féu a partir del reduït nucli de *camisas viejas* locals,[19] dels falangistes arribats amb els caps provincials forans[20] i dels nouvinguts a la Falange procedents de la Lliga Catalana o la CEDA.[21] Els carlins, que des de 1931 havien encapçalat les opcions de la dreta lleidatana, eren exclosos de la direcció del Partit Únic, en paral·lel al que succeïa a nivell estatal. Tan sols se'ls assignà el control de la delegació de Frentes y Hospitales, per a la qual fou nomenada la farmacèutica i expresidenta de les «margarides» lleidatanes Maria Recasens Gassió.[22] Tan sols el tradicionalista Eduardo Martínez exercí diversos càrrecs al Partit durant tots els anys quaranta: delegat provincial d'Administració, o cap provincial de Prensa y Propaganda.[23]

La monopolització falangista del poder a FET y de las JONS va estar a la base de les disputes entre carlins i falangistes que s'observen a partir de febrer de 1939. Joan Sagués recull l'altercat que tingué lloc al cementiri amb motiu de l'homenatge als *màrtirs* que s'hi celebrà el 12 de febrer de 1939: la «margarida» Claudina Gibert, esposa i mare de tradicionalistes afusellats, increpà Julio Corderas Mestres, secretari provincial de FET y de las JONS. La multa que li imposà el Delegat d'Ordre Públic, finalment, fou condonada.[24]

Acabada la definitiva ofensiva militar, es tenia la suficient perspectiva per constatar la marginació carlista en la direcció del Partit Únic a Catalunya. L'1 de març de 1939, els carlins catalans enviaven a Franco un document en el qual reclamaven la direcció de FET y de las JONS de tot Catalunya, en compliment dels compromisos adquirits. Entre els quinze antics dirigents de la Comunió Tradicionalista catalana que signaren l'escrit, hi havia els lleidatans Joan Lavaquial, Xavier Bernat i Lluís Ortiz (representant aleshores a Barcelona del pretendent don Javier i Fal Conde).[25]

Quant a la independència orgànica del partit, malgrat l'evident necessitat d'aliances dretanes, els carlins catalans (entre ells els lleidatans) havien estat més propers a Fal Conde que no al seu predecessor al capdavant de la Comunió, el Conde de Rodezno. El Decret d'Unificació havia reproduït posicions diverses en les rengles carlistes: favorables i oposats a la unificació, representades de nou per Fal Conde i Rodezno. L'oposició a ser unificats, ara es ratificava per la submissió que se'ls havia reservat al nou partit únic; submissió a la qual els carlins lleidatans no es resignaren.

Com ha explicat Antonieta Jarne, Frentes y Hospitales es convertí en el nucli d'aglutinament i reconstrucció de la militància carlista lleidatana. La delegació desenvolupà les seves atribucions d'una forma autònoma i sovint amb pugnes i competències amb l'Auxilio Social. El maig de 1939 en fou decretada la desaparició, absorbida per la Secció Femenina. Aleshores afloraren les tensions internes i la delegada falangista fracassà a l'hora d'integrar les «margarides» a les activitats d'aquella. La culminació de la dissidència carlista femenina es produeix el 1941, amb la definitiva expulsió de les cinc germanes Bahíllo Rodrigo.[26]

La desaparició de Frentes y Hospitales significà un cop molt dur per al carlisme lleidatà, que s'esforçà a partir d'aleshores per recuperar els seus antics centres i locals. Resultat d'això fou la creació a Lleida del Círculo España, una societat cultural i recreativa domiciliada al

---

[18] L'acord no s'havia respectat en la designació de José Ribas i Mariano Calviño, ambdós falangistes, com a delegat i secretari de la Delegación Territorial de Catalunya.

[19] Només sobrevisqueren la guerra, militants com Víctor Hellín, Carlos i Miguel Cava de Llano, Luis C. Franco de Gaminde, Joan Piñeiro Miarnau, Francesc Pons Castellà, Antonio L. Herce Fernández o Carlos Castillo Pereña. Cfr. A. Jarne: «Dominio político y organización del poder en la Lleida del primer franquismo. Perspectivas de trabajo para su estudio», *V Encuentro de Investigadores del Franquismo*, València, 17/19-11-1999, pp. 216-218.

[20] Dels cinc caps provincials que passaren per la prefectura lleidatana fins a la unificació dels càrrecs polític i governatiu, l'abril de 1943, tan sols Ramon Trepat Andreu (octubre 1939-setembre 1940) era originari de la província, en concret de Tàrrega. La resta —Javier Bañeres Piniés (abril 1938-juny 1939), Francisco Mora Sádaba (juny 1939-octubre 1939), Ángel Abril Lefort (setembre 1940-octubre 1941) i Cándido Sáez de las Moras (octubre 1941-abril 1943)— eren forans.

[21] Exlliguers significats com Josep Sol Ballespí o Josep M. Porcioles exerciren càrrecs de responsabilitat a la primigència FET y de las JONS lleidatana.

[22] BMFET, núm. 39, 10-12-1938.

[23] BMFET, núm. 60 (10-7-1939) i núm. 364 (20-9-1948).

[24] J. Sagués: «La societat de la tensió i de la sospita. Disputes i enfrontaments entre els vencedors a les comarques de Lleida, 1938-1939» a Arnabat, R / Marín, M. (eds.): *Franquisme i transició a les terres de parla catalana. Actes del 2n Congrés de la CCEPC*, Edicions Cossetània, Valls, 2001, pp. 741-753.

[25] J. M. Thomàs: *Falange, guerra civil, franquisme...*, 1993, 362-364. El 2 de març, el navarrès Jesús Elizalde també havia enviat una carta a Raimundo Fernández Cuesta, queixant-se de la situació.

[26] A. Jarne: «La branca femenina del carlisme lleidatà. República, Guerra Civil i Primer Franquisme» a C. Mir (ed.): *Carlins i integristes...*, 1993.

carrer Major núm. 43, al local de l'antic Café Suizo, amb l'objectiu de «*fomentar el espíritu católico y verdaderos patriotas españoles*». El 6 de juny de 1939, els carlins Joan Lavaquial, Xavier Bernat i Josep Pané Miralles en presentaven els estatuts al Governador Civil, que la inscrivia al registre d'associacions. A finals de juny imprimien un pamflet informant de la constitució oficial del Círculo España, «*entidad cultural y recreativa nacida para agrupar bajo el nombre glorioso de nuestra amada Patria, a cuantas personas sientan el orgullo de ser españoles y el anhelo de su grandeza, además de los postulados indeclinables de nuestra Santa Religión*».[27]

Presidit per José Martínez de Sanmiguel, antic dirigent de la Unión Patriótica, entre les persones que formaven la Junta Directiva hi trobem Enric Bosqué Miranda, Joan Llavaneras Borrás, Joan Vilella Brunet i Joan Usurbil Garbisu, tots ells tradicionalistes destacats. La completaven Emili Reimat Mola, Pere Segú Parés, Francesc Cervera Torres, Eduard Albertí Siscar i Miquel F. Mor Castany, vocal.

La voluntat de reconstruir el cercle tradicionalista a Lleida no passà per alt els falangistes, que posaren en coneixement del governador que el Círculo España seria un centre «*donde se siguiera burlando el Decreto de Unificación y donde se incumplirían las disposiciones del Movimiento*».[28] L'informe resultant de la inspecció de Pablor Ruiz de Alda a la prefectura provincial el 3 d'agost de 1939 assenyalava dues causes del desprestigi d'aquella: la desencertada actuació del primer cap provincial Javier Bañeres i la manca de suport de les autoritats. En referència al Governador Civil, Juan A. Cremades Royo, es deia que «*(...) aunque las relaciones con el actual Jefe Provincial son buenas y el contacto entre ellos permanente, no tiene afecto ni simpatía por la Falange*».[29] I continuava: «*(...) acaba de acceder a ser Presidente de Honor de una entidad, de indudable matiz político, llamada "Círculo España", en la que se agrupa el sector derechista reaccionario catalán, integrado por tradicionalistas y elementos de la Lliga, que no ya en forma encubierta, sino descaradamente, intentan iniciar una labor opuesta a la Falange. El crédito de 70.000 ptas. empleado en la creación de este Círculo ha sido avalado por el Alcalde y dos Diputados provinciales*».[30] Queda de manifest la bona relació dels tradicionalistes lleidatans amb les institucions locals, en especial el governador Cremades.

Els funerals en record de los *caídos por Dios y por España*, sovint es convertiren en escenaris on es manifestaren les tensions entre carlins i falangistes. Uns dies després dels actes celebrats en record de les 20 persones assassinades al Camp de Mart tres anys abans per la columna anarquista de Garcia Oliver,[31] apareixia al diari *La Mañana* una esquela recordant Ramon M. Bernat, cap provincial del Requetè el 18 de juliol de 1936 i afusellat al Camp de Mart. L'esquela, ressaltant el càrrec de Bernat i que havia «*muerto gloriosamente en el Campo de Marte por Dios, por la Patria y por su Rey*», convocava al funeral que se celebraria l'endemà, 30 d'agost, a mig matí, a l'església de la Puríssima Sang.[32] Segons informació falangista, els components de la Junta Directiva del Círculo España i altres hi assistiren amb boina roja i borla i camisa caqui. Un cop acabat el funeral, recorreren els carrers de la capital «*cantando el Himno del Movimiento* [l'Oriamendi, suposem] *y más tarde se dirigieron a la Jefatura Provincial donde promovieron un altercado que fue rapidamente sofocado por el Jefe Provincial*». L'altercat s'afegia al que s'havia produït al local del Círculo España el 9 de juliol, quan dues camarades postulants d'Auxilio Social foren expulsades i insultades de «*rojas*».[33] Per als falangistes, aquests eren els motius que «obligaren» el Governador Civil a clausurar el cercle a finals d'agost de 1939.

Tanmateix, tot apunta que la causa del tancament del centre no van ser aquests incidents, ja que el 29 d'agost el vicepresident, Emilio Reimat, adreçava un escrit al Governador Civil explicant que el Círculo España quedava fora dels efectes de l'ordre del Ministerio de la Gobernación per la qual es disposava la dissolució automàtica d'aquelles associacions constituïdes després del 17 de juliol de 1936 la finalitat de les quals fos el manteniment dels cercles d'esbarjo.[34] Per a Reimat, «*su fin principal, a base del lema "Dios y Patria" es pura y esencialmente cultural*».[35] L'ordre de clausura, per tant, havia estat anterior a aquells incidents i atenia a la normativa.

No resulta descabdellat pensar, doncs, que els carlins haguessin interpretat la clausura del centre com el resultat de les pressions falangistes. Pensem que els incidents documentats no foren la causa del tancament sinó la seva immediata conseqüència. I més, si observem que els darrers dies d'agost i primera quinzena de setembre es produí una «resposta» dels carlins, que es resistien a ser

[27] Arxiu Històric Provincial de Lleida (AHPL): Fons Govern Civil (FGC), Associacions, c. 14-G. El 5 de juliol de 1939, aparegué la notícia de la constitució del Círculo España al diari saragossà *Heraldo de Aragón*; però no al diari local falangista *La Mañana*.

[28] Archivo General de la Administración (AGA): Secretaría General del Movimiento-Delegación Nacional de Provincias (SGM-DNP), c.20868, «Información relacionada con nuestro escrito nº 18141 sobre Lérida», 5-10-1939.

[29] Advocat saragossà que procedia de la CEDA, exercí el càrrec entre el gener de 1939 i l'abril de 1943, i es caracteritza per la seva oposició a FET y de las JONS, especialment en temps de Cándido Sáez de las Moras, al capdavant del Partit.

[30] AGA: SGM-DNP, c. 20615, «Inspección de la Jefatura Provincial de Lérida», 7-8-1939. L'alcalde en qüestió és Ramon Areny Batlle, nomenat l'abril de 1939, monàrquic alfonsí procedent de Renovación Española.

[31] *La Mañana*, «El tercer aniversario del vil asalto a la Cárcel», 26-8-1939. S'erigí i beneí una Creu al lloc de la massacre i els assistents hi dipositaren flors, corones i banderes nacionals.

[32] *La Mañana*, 29-8-1939.

[33] AGA: SGM-DNP, c. 20868, «Información relacionada...», 5-10-1939.

[34] BOE, núm. 227, 15-8-1939.

[35] AHPL: FGC, Associacions, c. 14-G.

absorbits per un Partit Únic que els reservava un paper de comparsa.[36] Al diari *La Mañana* hi trobem esqueles i escrits en record de carlins morts durant la guerra, alguns d'ells amb certa dosi de bel·ligerància verbal. Per exemple, l'esquela de Josep Amorós Garrofé —que fou president local de les Joventuts Tradicionalistes de Lleida— on s'hi llegeix «*Requeté: (...) ante Dios nunca serás héroe anónimo*»; o la de Cassimir de Sangenís: «*dio su vida por Dios y por España (...) Murió con el grito en los labios de ¡Viva Cristo Rey!*»; o l'erecció d'un monument en record dels quinze requetès de Juncosa morts, «*para perpetuar de manera eficiente su memoria*».[37]

Malgrat la clausura del cercle de Lleida (també el reobert a Llardecans), pervisqué el de Juncosa, del qual eren socis la majoria dels tradicionalistes de la localitat. Segons reconeixien els falangistes, a les Borges Blanques i Solsona «*la disidencia de los antiguos componentes del Tradicionalismo se manifiestan en todos sus actos, festividades del Partido, uniformidad, etc.*».[38]

Per cloure

A finals d'estiu de 1939 podem considerar esgotada l'actitud dels carlins lleidatans marcada per la voluntat de mantenir la pròpia identitat (discurs, organitzacions, centres...) i la reclamació de les quotes de poder acordades —no acomplertes— arran del Decret d'Unificació.

Joan M. Thomàs constata un canvi d'actitud similar entre els carlins barcelonins durant el 1939 i el considera fruit de la carta tramesa per Manuel Fal Conde al general Franco durant aquella primavera, en la qual l'antic cap-delegat de la Comunió presentava el programa carlí com a alternativa al règim i rebutjava clarament el partit únic. En el cas lleidatà, sense negar la possible influència de la carta de Fal Conde en la direcció provincial, el canvi d'actitud ve donat per la frustrada voluntat de mantenir l'autonomia i per la incapacitat d'accedir al poder. Considerant els termes en què es produeix el canvi d'actitud, creiem que cal analitzar-lo des d'una òptica de repartiment de poder, en un marc local o provincial.

Aleshores, a la tardor de 1939, els carlins ja es consideraven els *vençuts* d'entre els vencedors de la guerra civil, malgrat la seva preuada participació en el triomf dels sollevats. A partir de llavors, els carlins lleidatans giraren l'esquena al partit únic, passant a l'automarginació i oposició a FET y de las JONS. Una defecció que restà molts suports i adhesions al partit únic entre la població lleidatana que, per tradició política, se sentia molt més identificada amb els postulats monàrquics, tradicionals i catòlics carlins que no al discurs anticatalanista, revolucionari i paganitzat del nacionalsindicalisme falangista. Una oposició que es mostrava més en termes antifalangistes que no pas antifranquistes, i que esclataria el 1942 adoptant nou contingut polític atesa la previsible derrota dels feixismes europeus. Això, però, ho deixem per a una millor ocasió.

---

[36] El cap provincial Francisco Mora sol·licitava el 23 de setembre un nou termini per sol·licitar l'ingrés a FET y de las JONS, ja que «*son desgraciadamente muchos los remolones, que a pesar de la campaña de proselitismo que se ha llevado a cabo y de haberles invitado no lo han solicitado*». AGA: SGM-DNP, c. 20868.

[37] *La Mañana*, 27-8-1939; 13-9-1939; 31-8-1939.

[38] AGA: SGM-DNP, c. 20868, «Información relacionada...», 5-10-1939.

L'ARXIU GENERAL MILITAR DE GUADALAJARA

Oriol Dueñas

Introducció

En aquest treball es realitza una introducció al món dels batallons de treballadors durant la guerra civil i els primers anys del franquisme. Per fer-ho s'utilitzarà la documentació que es troba a l'Arxiu General Militar de Guadalajara sobre Camps de Concentració i Batallons de Treballadors, a part de l'escassa bibliografia que hi ha sobre el tema.

L'objectiu principal de la ponència és presentar la dita documentació, ja que aquesta és força desconeguda i ha estat poc treballada, i intentar explicar què eren i com funcionaven els Batallons de Treballadors.

Al mateix temps, també s'intentarà demostrar que el franquisme des del seu primer moment va realitzar una important repressió. En aquest cas la repressió que van patir els integrants dels batallons anava destinada a castigar i humiliar a tota aquella gent que va lluitar al costat de l'exèrcit republicà. Els joves que van lluitar amb aquest exèrcit, per convicció o obligats per lleva, van haver de patir manca de llibertat en aquests batallons, la qual cosa va significar una experiència que mai han pogut oblidar. El no oblit d'aquells fets va ser un dels màxims triomfs del franquisme per poder-se imposar a la societat i així mantenir-se en el poder durant 40 anys. Aquest treball vol ser un homenatge per a tota aquella gent que va haver de patir l'esclavitud i la tirania d'aquell moment simbolitzada en els Batallons de Treballadors.

L'Arxiu General Militar de Guadalajara: el seu fons

L'origen d'aquest arxiu se situa a l'any 1967, quan a causa de la gran saturació que patia el dipòsit de Segòvia es va decidir traslladar part del seu fons.

A partir de 1969 la nova localització d'aquest fons va quedar establerta a Guadalajara, on a partir d'aquell moment va anar arribant anualment la documentació del personal de tropa que passava a situació de llicenciatura absoluta.

El centre està integrat per una superfície total de 4.887 m^2 i té capacitat per emmagatzemar informació en un espai de 23.434 m^2. D'aquests, 3071 m^2 i 16.622 m^2 estan dedicats al dipòsit de documentació, els quals es distribueixen en vuit sales. En aquestes vuit sales hi ha dipositats 153.325 lligalls, en els quals trobem 17 milions d'expedients de zona, 178.000 expedients de camps de concentració i batallons de treballadors i 160.000 expedients de penes.

El fons i la seva classificació

1. Expedients reglamentaris de tropa, d'acord amb la legislació sobre el servei militar:
   1.1. Zones de reclutament, caixes de reclutes i centres provincials de reclutament.
   1.2. Unitats d'enquadrament.
2. Expedients personals de soldats relatius a la seva activitat en les que van estar destinats en el servei militar.
3. Ministeri de l'exèrcit. Comissió Central de Penes: 160.000 expedients de commutació de penes de mort i commutació de penes de 30 anys.
4. Presons militars i camps de concentració. D'aquests últims trobem 178.000 expedients.

Els batallons de treballadors

Abans d'iniciar l'anàlisi dels batallons de treballadors, s'ha de realitzar en primer lloc una diferenciació

entre els creats durant la guerra civil i els creats posteriorment, durant els primers anys del franquisme.

Els batallons de treballadors es van crear al 1937 amb l'objectiu d'utilitzar com a mà d'obra barata a tots els presoners que anava acumulant les tropes franquistes durant el seu avenç en els diferents camps de concentració. Aquestes unitats militars estaven integrades per presoners de guerra i es van mantenir fins a mitjans de 1940, més d'un any després que finalitzés el conflicte.

A partir de 1940 es van crear els batallons disciplinaris de soldats treballadors, els quals van seguir realitzant les mateixes tasques que els anteriors, però amb la diferència que no estaven integrats per presoners de guerra sinó per tots aquells joves de les lleves de 1936 a 1941 que havien de realitzar el servei militar i que havien estat classificats com a desafectes al règim.

Finalment trobem els batallons disciplinaris de soldats penats, els quals van començar a funcionar entre 1942 i 1943. En aquestes unitats van anar destinats els joves que havien de realitzar el servei militar però que no s'havien pogut incorporar al seu regiment amb els de la seva lleva per estar complint alguna pena a la presó. Eren joves que havien realitzat alguna acció considerada per al nou règim com a penal. Per aquest motiu estaven condemnats a sis anys de presó, els quals eren commutats a canvi que servissin durant un temps concret en un batalló de penats.

Els batallons de treballadors (1937-1940)

La creació dels camps de concentració i dels batallons de treballadors es va produir a l'any 1937 com a conseqüència del gran nombre de presoners que va anar acumulant les tropes franquistes. Per poder coordinar aquest tipus de recintes i unitats, en aquell mateix any es va crear la Inspección de Campos de Concentración y Prisioneros. Un cop els soldats de l'exèrcit republicà eren capturats o presentats, passaven a ser internats en un camp de concentració. En aquests camps, els quals es van anar distribuint per tota la geografia del país, els presoners eren classificats en 5 apartats: A afectes, B desafectes sense crims, C i D desafectes que havien tingut responsabilitats polítiques o militars o persones tacades de sang. A part d'aquests quatre apartats hi havia un cinquè que corresponia al dels dubtosos. Aquest darrer apartat corresponia als presoners que no havien pogut demostrar la seva adherència al moviment nacional. Per poder demostrar la seva adhesió els presoners havien de sol·licitar una sèrie d'informes a les seves poblacions d'origen. En els informes persones respectables o membres de falange devien acreditar la seva adherència al moviment nacional. Els presoners que rebien uns informes positius aconseguien la llibertat. Els alliberats normalment eren obligats per les autoritats corresponents a allistar-se a les files de l'exèrcit nacional. Aquest fet es pot veure en alguna documentació de diferents persones que en el seu historial militar apareix «*procedente de campo de concentración causa alta en esta unidad...*»

Per altra banda, als considerats dubtosos i contraris al moviment nacional se'ls enviava a un batalló de treballadors. Els dubtosos havien d'esperar que arribessin els informes oportuns per poder ser alliberats del batalló o per contra per empitjorar la seva situació i ser empresonats.

Els classificats C i D eren enviats a la presó. Els classificats com a B o dubtosos, d'aquesta manera, eren conduïts a un altre camp de concentració. En el nou camp de concentració es formava el batalló de treballadors, a partir d'anar repartint els presoners. En el moment que el presoner entrava a formar part del batalló se li obria una carpeta amb una mitja filiació.

Aquestes carpetes, on es guarda tota la documentació personal que generava el presoner, són les que es troben en el fons de l'Arxiu General Militar de Guadalajara. En la tapa de la carpeta es troba el número del batalló on treballava el presoner, el seu nom i cognoms, el reemplaçament i la data d'entrada al batalló. Les carpetes varien molt segons el batalló que les realitzava. Cada batalló tenia el seu propi model de documentació. Fins i tot, i a causa de la manca de paper que hi havia per culpa de la guerra, es troben carpetes realitzades sobre fulls ja escrits per una cara. També es troben models realitzats en impremtes on a dins de la carpeta el cap del batalló havia de realitzar un petit informe sobre el comportament de la persona. En l'informe hi ha apartats on el comandant del batalló havia d'omplir si el presoner havia treballat bé o si «*se encuentran signos externos de saneamiento ideológico*».

Un cop s'obria la carpeta a cada soldat treballador se li realitzava una mitja filiació. Cada batalló també tenia el seu propi model de fitxa, encara que totes posaven en general les mateixes dades. En les mitges filiacions, a part de figurar totes les seves senyes i dades personals, hi figuren el punt de captura o de presentació amb la data, força republicana on havia servit, camp de concentració on va ser classificat, camp de concentració o batalló on havia estat destinat, professió, empreses, diners que guanyava, dades familiars i data de canvi de batalló o de alliberació, amb el motiu d'aquesta.

A part de la fitxes, en les carpetes es troba documentació corresponent a la roba que rebia el presoner. En el moment que s'organitzava el batalló en el camp de concentració, els presoners es vestien amb la roba d'uniforme que se'ls donava en aquests. Una vegada estaven organitzats els batallons, aquests dotaven als seus membres la roba i efectes que poguessin necessitar. Quan es feia donació de la roba als presoners s'obria a cadascun d'ells una relació que servia per portar el control oportú d'aquests. En aquesta relació apareix el tipus d'objectes que es donaven i la data en què es rebien. Veient la relació de roba que es donava es pot afirmar que aquells soldats treballadors en rebien molt poca i que la que rebien els hi havia de durar molt de temps. Un cop els presoners es posaven l'uniforme, aquest havia d'anar senyalitzat amb una T, perquè d'aquesta manera es poguessin diferenciar de la resta de la tropa. Havia de quedar ben clar quins eren els presoners i quins no ho eren, sent

un exemple més de la humiliació que van patir tota aquella generació.

En les carpetes personals de cada soldat treballador es recull tota la documentació administrativa que anava generant. Cada expedient és diferent, però en general en les carpetes que es troben al fons de camps de concentració hi apareix la mitja filiació i la relació de roba. També es pot trobar altre tipus de documentació com poden ser escrits entre batallons demanat informació concreta d'algun treballador, cartes de familiars o empresaris demanat l'alliberació i informes.

Un cop omplertes les mitges filiacions, i abans de ser destinats a les diferents feines, els presoners havien de passar un reconeixement mèdic. En el reconeixement s'havia de decidir si el presoner era útil per treballar o no. En el cas de no ser útil s'havien d'al·legar les causes, mentre que els útils eren destinats i vacunats

Els objectius principals dels batallons de treballadors eren el d'aprofitar una nombrosa mà d'obra per realitzar diferents tipus de treballs amb un cost econòmic mínim. Aquests objectius amagaven d'altres molt clars. Un primer objectiu era el de la utilització pràctica del mateix treball. El segon tractava d'aconseguir la correcció moral, social i patriòtica dels presoners. Per aconseguir-ho en els batallons es van organitzar diferents actes de propaganda que buscaven convèncer el presoner de la veritable ideologia que havia de seguir.

Els batallons de treballadors es dividien en companyies, les quals eren destinades per tota la geografia del país. En cada indret on es feia necessària la seva presència eren enviades aquestes companyies. Les seves feines principals van ser la de fortificació, construcció de pistes, carreteres, ponts, reconstruir vies de ferrocarril, treball en mines, reconstruccions urbanes com Beltiche i d'esglésies, i la de recuperació de material. Les destrosses de la guerra havien de ser reparades pels perdedors. Cada companyia estava formada per 100 soldats treballadors, els quals es dividien segons el seu grau d'especialització a l'hora de realitzar un treball. Per això en les mitges filiacions apareixen les professions del presoners per així poder-los distribuir. A part dels presoners la companyia estava integrada per soldats escolta, que s'encarregaven de la vigilància i de passar llistes per controlar els presoners, els diferents oficials, el metge i un capellà. La presència de capellans en els batallons és un exemple més de la vinculació entre el franquisme i l'església oficial.

Els batallons de treballadors estaven concentrats en diferents poblacions. Tenien un règim de mobilitat constant. Aquest fet provocava que el seu sistema habitual de residència fos el de concentració provisional en cada població.

Les condicions de treball en els batallons eren molt dures, mentre que la higiene era quasi inexistent. La manca de seguretat en el treball i d'higiene en els llocs de residència provocava que molts presoners haguessin de passar per hospitals. La permanència en hospitals apareix reflectida en molta de la documentació. En els expedients dels soldats treballadors que van patir algun accident o malaltia es troben papers on es diu la causa de l'hospitalització i els dies d'aquesta. En altres casos fins i tot s'obria una investigació per aclarir les causes de l'accident. En la documentació es troben informes judicials que buscaven aclarir els fets a partir de testimonis i de la redacció dels fets per poder responsabilitzar o no l'afectat de la causa que havia provocat l'accident.

Els batallons de treballadors es van mantenir actius fins al juliol de 1940, data en què van ser substituïts pels batallons disciplinaris de soldats treballadors. Els presoners que encara es trobaven destinats eren alliberats o per contra eren destinats als nous batallons. D'aquesta manera desapareixien aquest tipus d'unitats disciplinàries, les quals van servir per explotar i humiliar els vençuts.

Els batallons disciplinaris de soldats treballadors (1940-1942)

Els batallons disciplinaris de soldats treballadors, a partir d'ara (BDST), van ser els encarregats de substituir els batallons de treballadors a partir de juliol de 1940. En aquests batallons hi van formar part soldats que havien de realitzar el servei militar obligatori i que pertanyien únicament als reemplaçaments d'entre 1936 i 1941 de la zona nacional que havia estat alliberada. Els soldats que formaven part d'aquestes lleves i que eren classificats per les seves caixes de reclutes com a desafectes al règim eren destinats als BDST.

En els BDST es feien els mateixos treballs que en els Batallons de treballadors, però amb l'única diferència que els seus membres no eren presoners de guerra sinó soldats que havien de realitzar el servei militar obligatori. La utilització dels joves d'aquestes lleves per fer feines forçades és un clar exemple de la repressió franquista, la qual no volia «perdonar la gent que havia lluitat en contra seu». L'objectiu era que ningú s'oblidés de qui anava a manar a partir d'aquell moment i que ningú intentés aixecar-se en la seva contra.

La majoria dels joves que van formar part dels BDST havien participat en la guerra en les files de l'exèrcit republicà com a voluntaris i tenien antecedents polítics relacionats amb partits d'esquerres, nacionalistes o havien format part de sindicats de manera activa. Tots els joves classificats com a desafectes eren destinats a aquestes unitats, les quals es van repartir per tot el territori nacional, incloent-hi les illes i el Marroc espanyol.

La documentació que es troba sobre els BDST a l'Arxiu General Militar de Guadalajara es divideix en dos fons. El primer fons és el de camps de concentració i batallons de treballadors, al qual ja s'ha fet referència. En aquest fons es barregen els expedients personals dels soldats treballadors de batallons de treballadors i de BDST. A part d'aquest fons, també es troba documentació de personal que formava part dels BDST en el fons de zones de reclutament. Els expedients de zones de reclutament els fulls tenen forma tipus foli. Els expedients d'aquests soldats vénen encapçalats pel número de

batalló disciplinari on el soldat realitzava el servei militar. Sota l'encapçalament apareix una filiació, amb totes les dades personals i descripció física, en quina qualitat realitzava el servei, amb el temps total, els batallons on havia servit amb el seu respectiu temps.

Al final de la documentació es troba l'historial del soldat. En aquest historial es descriu any per any totes les vicissituds que tenia el soldat. Es descriuen els batallons on eren enviats, amb les dates d'entrada i de sortida, els indrets on es concentraven i totes els fets que poguessin ser remarcables. En alguns historials es parla de les feines que realitzava el batalló, com el BDST Nº 17 que va estar destinat a Torruella de Montgrí (Girona) construint el pont del Tinent General Orgaz sobre el riu Ter al 1940, a Bescanó (Girona) reparant la línia ferroviària d' Olot i Girona i a Osor (Girona) al gener de 1941 construint una pista entre la carretera de l'esmentat poble i Susqueda, per finalitzar a Manresa on va construir un pont sobre el riu Cardener. Aquests batalló al juliol de 1941 va ser destinat a la província de Cadis on va seguir realitzant treballs del mateix tipus fins a octubre de 1942.

A part de la documentació descrita, en els expedients de zones es troba el full de filiació realitzat per l'ajuntament de la població del mosso. Els ajuntaments eren els encarregats de classificar els futurs soldats, els quals podien ser considerats afectes, indiferents i desafectes. Els afectes i indiferents eren destinats, un cop classificats, a una caixa de recluta per realitzar el servei militar en una unitat armada. Per la seva banda els desafectes, com ja s'ha dit, eren enviats a un BDST. Els soldats considerats contraris al règim eren enviats en primer lloc a la caixa de recluta, la qual els destinava a diferents dipòsits de concentració. Cada zona geogràfica tenia el seu dipòsit, destacant el de Reus (Catalunya), el Miguel Unamuno (Madrid), Rota (Cadis) i Miranda de Ebre (Burgos). En els dipòsits de concentració els soldats treballadors eren destinats a diferents batallons disciplinaris.

Per tal de poder classificar els soldats, els ajuntaments, seguint l'ordre publicada al DO núm. 68 de 22 desembre de 1939, havien de comprovar la fidelitat al règim, la seva indiferència o la seva infidelitat, a partir dels seus antecedents polítics a l'octubre de 1934, al 18 de juliol de 1936 i durant el moviment. Per poder saber tot això els ajuntament utilitzaven els diferents informes que realitzaven del jove Falange, el comandant de la Guàrdia Civil de la seva localitat i de l'alcalde del poble. Tots aquests informes es poden trobar tant al fons de camps de concentració com en el de zones de reclutament. Els informes d'aquestes tres institucions vénen encapçalats per l'entitat que el realitzava i pel segell d'aquesta, amb el nom de la població al costat. En ells s'explica l'actuació, el comportament i la filiació política que havia tingut el jove abans que es produís l'alçament nacional i durant aquest, és a dir, durant la guerra. Finalment el qui el redacta l'informe realitza una valoració del noi examinat, dient si era afecte o no al règim. Al final d'aquest era firmat pel responsable i s'indica el destinatari.

Els soldats que havien de ser classificats podien aportar la seva pròpia documentació que justifiqués la seva adherència al règim. La documentació que podia aportar el futur soldat podia ser algun aval o informes que justifiquessin la seva permanència en un camp de concentració o batalló de treballadors durant la guerra acompanyats d'avals que acreditessin la seva fidelitat al règim. L'aportació d'aquesta documentació servia en primer lloc per demostrar la seca afecció i en segon lloc per intentar rebaixar el temps de servei militar a partir de compensar-lo amb el temps que havia servit en un batalló. Tots aquests papers que presentaven els joves es troben dins dels seus expedients personals del fons de zona de reclutament.

Un cop aportada tota la documentació i realitzada la classificació per l'ajuntament, aquesta era ratificada per la caixa de recluta, la qual s'encarregava de destinar el soldat. Tant la filiació de caixa com la de l'ajuntament eren firmades per l'interessat o per un representant, ja que l'interessat podia estar absent. L'absència es podia deure al fet que no estigués al país o per estar treballant en un batalló.

Les persones que no podien aportar documentació que demostrés la seva permanència en un batalló o en un camp de concentració, per així poder aconseguir la reducció del servei militar, la podien demanar al Comandant encarregat de la Sección Archivo de la Comisión Liquidadora de la Jefatura de Campos de Concentración, organisme que substituïa la Inspecció de Camps de Concentració. Aquest organisme s'encarregava de proporcionar a les persones que ho sol·licitaven el temps total que havien estat en camps de concentració o en batallons de treballadors.

En el fons de camps de concentració de l'Arxiu General Militar de Guadalajara hi ha, com ja s'ha dit, expedients personals de gent que va passar per BDST. En les carpetes individuals es troba mitges filiacions, papers de la roba que es donava, informes dels tres organismes anteriorment descrits i molta documentació de tipus administratiu, la qual es repeteix molt. La documentació administrativa fa referència a demanar informació sobre un soldat treballador, les altes o baixes que tenia en un batalló, la de sol·licituds de permisos per temes determinats, etc. La característica principal de la documentació és que d'un mateix document dins de l'expedient apareixen moltes còpies. Es generava molta documentació d'aquests tipus a causa també que un soldat treballador en el temps que servia podia ser destinat a diferents batallons disciplinaris. Tots els canvis de destins provocaven la realització de l'informe pertinent, del qual es feien diferents còpies, que es guardaven en l'expedient del soldat treballador.

A part d'aquesta documentació, la Inspección de Campos de Concentración tenia una secció de justícia en la qual es feien diferents consells de guerra. En aquests consells una persona era jutjada per rebel·lió militar. En el fons de camps de concentració es troben descrits judicis d'aquests tipus, en els quals en la majoria d'ocasions els acusats eren absolts de les acusacions que teni-

en i destinats a un batalló de treballadors. Per aquests, motiu es troben aquests consells de guerra en el fons.

Els BDST van desaparèixer per llei de manera definitiva a l'octubre de 1942, encara que en algun cas van seguir funcionant fins a finals de desembre del mateix any. Els soldats que hi formaven part eren destinats a regiments convencionals on havien de finalitzar el seu servei militar obligatori. En les unitats armades els exsoldats treballadors ja eren considerats com a soldats de l'exèrcit espanyol ja que realitzaven l'acte de jurament de fidelitat a la bandera. Cap soldat treballador realitzava aquest acte durant la seva permanència en una unitat disciplinària, sent un exemple clar que no realitzaven el servei militar sinó que seguien purgant el seus «errors», però de manera encoberta. El franquisme amb la fi dels BDST finalitzava una primera etapa de la seva repressió.

Els BDST, a part de la funció repressiva que tenien en ells mateixos, van servir per acabar de classificar a tota aquella gent que havia lluitat l'exèrcit republicà i que no havia passat per un camp de concentració o un batalló de treballadors. A partir de cridar a files aquelles lleves que van participar de forma més elevada en el conflicte es va voler acabar de controlar i reprimir la població. Per altra banda, amb els BDST el nou règim va voler seguir disposant d'una mà d'obra quasi gratuïta per poder anar reconstruint el país.

Els batallons disciplinaris de soldats treballadors penats (BDSTP)

Els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats, a partir d'ara (BDSTP), van crear-se a finals de 1942 i es van mantenir en actiu fins a finals de 1945. En els BDSTP van formar part persones que havien estat condemnades a sis anys i un dia de presó. A totes aquestes persones se'ls hi va commutar la pena a canvi que formessin part dels mencionats batallons. Els BDSTP van tenir una numeració específica, amb l'objectiu de diferenciar-los dels altres. En concret la numeració que van rebre va ser la dels números 92, 94, 95 i 96. En la seva majoria aquests batallons van ser destinats a la zona del Marroc espanyol i les seves condicions de treball i de vida van ser molt dures.

En l'Arxiu General Militar de Guadalajara el fons de BDSTP es troba separat del fons anteriorment descrit. La desaparició dels BDST va suposar la creació de dues agrupacions de BDSTP. En aquests cas són els de la II Agrupació depenent de la Capitania General de la 2a Regió Militar els que es troben en l'arxiu. La documentació dels soldats treballadors penats es pot trobar tant al fons de penats com al de zona de reclutament. La documentació de zona de reclutament de soldats penats és igual a la de BDST, amb l'única diferència que es remarca que es tractava d'un soldat treballador penat. En el fons de penats la documentació també està formada per expedients personals amb mitges filiacions, informes, control de la roba i altra documentació administrativa que anava generant el soldat. Les carpetes també són com les de BDST, però amb la diferència que es fa referència al fet que eren unitats penades.

Conclusió

Com s'acaba de veure els camps de concentració i els batallons de treballadors van ser una primera manera que va tenir el franquisme per reprimir i imposar-se a la població. La gent que va passar per aquestes unitats disciplinàries, la majoria d'ells joves amb una vintena d'anys, a part de patir una humiliació personal i una explotació en tots els àmbits, van perdre el tresor més gran que té l'home durant la seva vida, que és la joventut. Aquella generació que va patir la guerra, la postguerra i la repressió, formant part dels batallons per acabar realitzant després un servei militar inacabable, van perdre la joventut, una pèrdua que mai podran recuperar. L'únic que es pot fer per ells és donar-los el reconeixement que es mereixen, sent aquest petit treball un homenatge per a tota aquella generació que va patir en silenci la repressió sota l'acusació de haver defensat la democràcia i la llibertat.

Bibliografia

LAFUENTE, Isaías, *Esclavos por la patria.* Ed. Temas de Hoy, M. 2002.

LLARCH, Joan, *Batallones de trabajadores.* B. 1978.

PASCUAL, Pedro, *Campos de Concentración en España y Batallones de Trabajadores. Historia 16,* febrer 2002, p. 10 – 29.

SANTOS, Juliá (Coord.), *Víctimas de la Guerra Civil.* Ed. Temas de Hoy, M. 1999.

TORRES, Rafael, *Los esclavos de Franco.* Ed. Oberón, M. 2000.

TORRES, Rafael, *Víctimas de la victoria.* Ed. Oberón, M. 2002.

EL FRANQUISME A PINEDA DE MAR: EL RETORN DEL CACIQUISME?

Francesc Bonastre i Santolària

1. Introducció

El poder polític a Pineda de Mar abans del franquisme havia estat en mans de la candidatura socialista-republicana. Sera i Moret, cofundador de la Unió Socialista de Catalunya, havia trencat en part el caciquisme a partir de 1914 desenvolupant una modernització de l'Ajuntament, unes reformes socials i culturals mitjançant ajuts del consistori i subvencions de la Mancomunitat i de la Caixa de Pensions i, impulsant una vida associativa més democràtica.

La dictadura de Primo de Rivera va retornar la classe política del passat i va significar la censura dels moviments socials. En la II República va haver una represa, una lluita i una alternança entre la democràcia, el conservadorisme autoritari i la revolució que va acabar en la victòria del bàndol franquista el 1939, la qual, significa, políticament, una mescla del caciquisme amb el feixisme i un domini de les manifestacions polítiques, culturals i esportives de la societat.

2. Poder polític

2.1. Ajuntament

L'Ajuntament republicà de Pineda de Mar a principis de l'any 1939 era una mínima representació dels regidors que correspondria a causa de l'avançament dels exèrcits franquistes, els quals van entrar en la localitat el 31 de gener. El franquisme va voler instaurar un model de règim feixista principalment basat en el totalitarisme polític i l'autarquia econòmica. Però existien problemes, perquè la Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET i de les JONS) no tenia prou recursos humans com hi havia hagut en el feixisme italià i el nacionalsocialisme alemany. Per això, a nivell local, es va posar en el primer moment un ajuntament format per persones del caciquisme, la dictadura de Primo de Rivera i del Bienni Negre, el qual, creiem que va durar fins al 9 de setembre de 1940.[1] Així, el General Comandant del Raggrupamento Carristi O.M.S. va nomenar l'alcalde i, aquest, fen ús de les facultats del càrrec va nomenar els regidors. L'alcalde era el que tenia el poder executiu i els regidors tenien alguna missió concreta ordenada per ell, quan volia fer vacances només ho deia i després deixava el càrrec al primer o segon tinent d'alcalde segons les circumstàncies. Les comissions que es van crear eren designades pel Governador Civil i suposem que eren degudes a propostes fetes des del mateix municipi. Les principals activitats de l'alcaldia eren el compliment de les ordres rebudes i la contestació d'informes majoritàriament de presoners republicans. La corporació va aconseguir una represa de la situació social i va aconseguir organitzar la FET i de les JONS, però no va aconseguir un retorn ni una normalització de la situació econòmica d'abans de la República.

El 9 de setembre de 1940 el Governador Civil de la província de Barcelona va enviar una carta per renovar tota la Comissió Gestora; aquest nou consistori estava format per càrrecs i afiliats a la FET i de les JONS. Així, el personal polític a partir d'ara estarà estructurat majoritàriament per persones de l'antiga Lliga, pels excombatents de l'exèrcit nacional, pels excaptius, etc. (tots membres de la FET i de les JONS). L'alcalde continuava tenint el poder executiu, però a partir del 5 de febrer de 1943 va delegar o compartir part de les seves funcions en les comissions de Foment, Hisenda i Cultura.

[1] Falta el llibre d'actes número 32.

Amb la rendició de l'Alemanya nazi el 1945, el franquisme va iniciar una sèrie de reformes per dir als altres països que el feixisme s'havia acabat a Espanya. Per això, es va fer la Llei de Bases de Règim Local el 17 de juliol de 1945, la qual no s'apartava de l'Estatut Municipal de 1924. Creiem, que així, tornava el caciquisme legalment; l'alcalde era designat i cessat oficialment pel Governador Civil, però realment era el resultat del consens, les pugnes i la influència dels prohoms locals, els quals feien arribar d'una forma o altra al Governador Civil el seu candidat. Els regidors, eren elegits per un sistema de terços —familiar, sindical i corporatiu— i eren renovats per la meitat cada tres anys. A pesar que es feien unes relacions de persones que podien exercir els càrrecs de regidors —tots homes de dretes, propietaris agrícoles, industrials, membres de la Hermandad Sindical de Labradores, Acció Catòlica, etc. (tots membres de la FET i de les JONS)—, a Pineda és probable que els candidats del terç familiar fossin proposats per quatre regidors del municipi, així mateix, com que el nombre de candidats proclamats era igual al de regidors que havien d'elegir-se, eren proclamats definitivament i no es feia votació.

El terç sindical era elegit pels organismes sindicals del municipi, però a la pràctica l'elecció era indirecta, perquè els 10 compromissaris estaven afiliats a la Central Nacional Sindicalista (CNS) i l'alcalde, els regidors o la FET i les JONS s'encarregaven que els números quadressin. Així, de la llista que proposaven, uns ja havien estat proclamats pel terç familiar i, els altres, quedaven proclamats automàticament sense necessitat de votació. El mateix passava amb els regidors del terç corporatiu a pesar que s'enviava una llista al Governador Civil amb un ordre de preferència dels veïns que pertanyien a les entitats econòmiques, culturals i professionals. Perquè aquest, només retallava els que passaven del màxim legal de candidats.

Per acabar-ho d'arrodonir, no és cert que l'ajuntament es renovés per la meitat cada tres anys i, a més, el 6 de febrer de 1949 es va constituir la Comissió Permanent que estava formada per l'alcalde, dos regidors i el secretari d'ajuntament. Això no vol dir res, però si diem que dels cinc alcaldes que hi van haver a partir de 1940 fins a 1976, tres van tenir una vinculació a la Comissió Permanent o als Plens Municipals des de 1940 fins a 1976. I si a això afegim el fet que dels altres dos, un havia estat cap d'Auxili Social i l'altre era un empresari tèxtil recolzat pels tres que havien estat alcaldes, regidors, membres del Ple o Comissió des de 1940 fins a 1976. Això, és demostrar la continuïtat d'un grup minoritari de persones que tenien el poder polític.

Els ajuntaments de l'any 1940 fins a principis dels anys 1950 estaven políticament organitzats, però continuaven sense aconseguir un retorn ni una normalitat de l'economia des de la II República. Primer va haver-hi l'autarquia amb problemes d'abastaments i, després, la falta d'energia (talls de llum) i una manca de productes (sucre, llet, cotó). A partir de 1958 la situació canvia; el turisme va augmentant i el sector industrial tèxtil comença a ser més important que l'agrari. Això, influeix que en 1966 sigui nomenat un alcalde que no té res a veure amb el personal polític que va de 1940 a 1960, però sí que rep el seu recolzament.[2] De 1966 a 1976, els ajuntaments no mostren gaires novetats, però sí que existeix una voluntat individual de canvi l'any 1973 per part d'un candidat. Ara, això era insignificant, perquè el govern minoritari d'un grup de persones sense unes eleccions democràtiques va continuar uns quants anys més. El testimoni de J.M.A., diu que el referèndum de la Llei Orgànica de l'Estat de 1966 va estar molt condicionat, ens corroboraria gairebé el mateix que va passar amb el referèndum para la Ley de Sucesión de 1947: que els membres de la mesa electoral eren addictes al règim, que era imprescindible la presentació de la targeta blanca de la cartilla de racionament per posar *votó*, que havia certificats que justificaven el vot per rebre el sou, que el vot era obligatori i que la persona que no exercís aquest deure era sancionada, que els electors havien d'agafar les paperetes de vot al col·legi electoral i marcar Sí o No o agafar la del Sí o la del No dintre del recinte i que el vot no era secret perquè no hi havia cabines amb cortines. Certament, l'exercici de poder votar i l'augment d'electors pel terç familiar a partir de la meitat de la dècada dels anys seixanta no va poder canviar les coses.

2.2. La FET i de les JONS

El partit únic a Pineda de Mar se'ns mostra en part ja que existeix un problema de fonts documentals i orals.[3] La FET i de les JONS va estar a tot arreu i controlava els organismes polítics i els moviments socials. Així, el partit estava en els ajuntaments, en el sindicat i en les entitats esportives i culturals; des del 6 de febrer de 1939 es va anar organitzant. El Consell Local estava format pel cap local, el secretari, el tresorer, els delegats locals de serveis: Secció Femenina, Obres Socials (Auxili Social), la CNS, l'Organització Juvenil (Frente de Juventudes), Informació i Investigació, Premsa i Propaganda, Excombatents i el cap local de Milícies.

El personal polític de la FET i de les JONS estava format majoritàriament per persones de l'antiga Lliga o

[2] José Aragonés Montsant va entrar com a regidor pel terç familiar l'any 1964, l'any 1966 és nomenat alcalde i el 1976 rep el suport de Juan Tuto Lluelles, Jaime Pujadas Durlán i Francisco Ballester Durlán. Tots aquests havien estat alcaldes i caps locals de la FET i de les JONS. A pesar d'això, José Aragonés no era el cap local de la FET i de les JONS el 1968 si fem cas de la llista que apareix en el I Consell Econòmic Sindical de la comarca de Calella.

[3] Només hi ha les actes de la FET i de les JONS des de l'any 1951 fins a l'any 1961. La resta s'ha completat per les sèries de correspondència i eleccions de l'arxiu municipal, per diferents carpetes d'entitats culturals, pels programes, cartells, etc., de la col·lecció local de la biblioteca popular Manel Serra i Moret i per les entrevistes a M.C.C., Francisco Morell Montsant i R.C.C. (delegada de la Secció Femenina, delegat del Servei d'Informació i d'Investigació, membre del Consell Local del Moviment).

afins a ella, per persones que havien estat represaliades o mortes en combat pels republicans després de l'aixecament militar del 19 de juliol de 1936 (excaptius, viudes, orfes) i per excombatents del bàndol franquista.

És interessant assenyalar la coincidència del càrrec d'alcalde amb el de cap local en tots els alcaldes exceptuant el primer i l'últim; també ho és remarcar que les reunions del Consell no segueixen una regularitat, que les persones entrevistades membres d'aquest parlen de reunions informals o de manca de reunions quan hi ha proves documentals d'aquestes, que va existir una falta d'assistència d'un alcalde i cap local i de tres regidors durant 9 anys aproximadament.

La FET i de les JONS de Pineda depenia de la Jefatura d'Arenys de Mar fins a 1946; la seu principal era la casa de Serra i Moret (carrer Major), la qual havia estat confiscada per responsabilitats polítiques, fins que va passar a Can Comes. Auxili Social probablement no estava en aquell lloc, però l'abril de 1939 ja tenia un *comedor infantil* i la *cocina de hermandad*, després, va fer una tasca benèfica assistencial a *ancianos, enfermos y viudas*. La Secció Femenina abans d'anar a Serra i Moret havia tingut les cases de Can Payeres i Can Comes; l'Escuela Hogar es va inaugurar el 5 de març de 1944 i les seves activitats eren: *corte y confección, trabajos manuales, trabajos en paño, cocina, religión, floricultura, plancha, repujado, labores, nacional-sindicalismo, puericultura i economía doméstica*. La Secció Femenina també s'encarregava del Servei Social i dels balls folklòrics. El Frente Juventudes (FJ) tenia també el seu local al carrer Major, però després va fer algunes activitats al carrer Ciutadans al costat de l'ajuntament. L'Hogar del FJ es va obrir al públic el 1959 i les tasques desenvolupades eren fer instrucció premilitar els diumenges al matí, l'educació política, l'educació física i les conferències espirituals. Van haver-hi resistències individuals a l'obligatorietat d'aquestes activitats a partir de l'any 1941. La CNS també estava a la casa de Serra i Moret a pesar que havia confiscat l'edifici de la Cooperativa Obrera de Pineda; aquesta estructura sindical anul·lava tota acció reivindicativa dels treballadors. Els que van tenir més influència en els sindicats primer van ser els terratinents, després, els industrials tèxtils. La Hermandad Sindical de Labradores y Ganaderos controlava els abastaments. La CNS mitjançant Educació i Descans també organitzava i participava en activitats socials: balls, concerts, esports, però sobretot teatre i sardanes. Part de la feina de control i vigilància de la societat pinedenca la realitzava el Servei d'Informació i Investigació de la FET i de les JONS, el qual feia informes per escrit sobre antecedents i activitats de persones i sobre aspectes econòmics.

És interessant assenyalar que ser membre de la FET i de les JONS tenia uns beneficis polítics, socials i econòmics; per exemple, dues coses que podrien ser avui irrellevants, però que tenen la seva importància en l'època viscuda: l'entrada als espectacles o al cinema era més barata per als excombatents, i les quotes que es pagaven en els serveis d'esports del FJ i de la Secció Femenina eren d'un preu més elevat per als no militants. També és remarcable que les fonts orals parlen d'una cessació gradual de l'estructura de la FET i de les JONS, però a pesar d'aquesta realitat van haver-hi actes organitzats per la celebració de l'Aniversari de la *Liberación* de Pineda fins a l'any 1975.

3. Moviments Socials

El franquisme va dominar totes les manifestacions esportives i culturals, però a pesar d'això va haver-hi una mínima resistència cultural a partir de la meitat de la dècada dels anys seixanta amb el cinema fòrum. Les expressions ideològiques o corrents d'opinió compromesos amb la II República van ser anul·lats i no fou fins al retorn de Vicenç Riera Llorca, el 1969, que es va començar a recuperar la memòria del passat en certs àmbits culturals del poble.

Pel que fa a la llengua catalana i al ball de la sardana s'ha de procedir cautament; a 1 d'agost de l'any 1940 i obeint les ordres del Governador Civil de la província, a l'ajuntament s'havia de parlar l'idioma nacional i les persones que no entenguessin el castellà havien d'anar acompanyats d'algú que l'entengués. Malgrat això, no es pot negar que el 25 de desembre de 1940 es va representar *Els Pastorets* i que les obres de teatre amb títol en català van augmentar a partir de l'any 1945. També és veritat que el 12 i 13 d'octubre de 1940 es van fer sardanes. Però creiem que l'increment de títols en català a les obres de teatre, que les caramelles en català a partir de l'any 1948 i el ball de sardanes des de 1940, només eren factors folklòrics promoguts pels antics membres de la Lliga com a intent d'articulació de la població perquè aquesta com a mínim no mostrés el seu rebuig al règim franquista. Això no va canviar fins a la meitat de la dècada dels anys seixanta amb l'ensenyament del català a la biblioteca popular de la Diputació i les actuacions musicals de La Nova Cançó.

3.1. Esports

Abans de la Guerra Civil, els esports que més es practicaven eren el ciclisme i la natació. Les curses de bicicletes van retornar uns anys després; així, en la festa major de Pineda de l'any 1942, el FJ organitzava una cursa ciclista, en la qual els interessats havien de presentar obligatòriament el carnet del FJ de la instrucció premilitar per participar. La natació va ésser suplida pel basquetbol; és interessant veure com a partir dels anys quaranta es van crear tres equips de bàsquet i que tots estaven relacionats amb l'estructura política franquista. Per un costat hi havia l'equip del FJ, per l'altre, el de les Joventuts d'Acció Catòlica Espanyola (JACE) i, finalment, hi havia el d'Educació i Descans (CNS). En els anys cinquanta va haver-hi només dos equips, el del Centre Cultural (afí a l'Església i Acció Catòlica) i el Club de Bàsquet Pineda, que tenia al capdavant l'antic dele-

gat del FJ. L'any 1952 es va crear la Unió Esportiva Pineda amb l'aprovació de l'Ajuntament i així es va anant unificant tos els esports en una sola institució.

Altres esports com el ping-pong, el gimnàs i la boxa es feien en el Tívoli, el qual era un edifici amb cafè, cinema, teatre i saló de ball propietat d'un dels prohoms de la FET i de les JONS. L'escoltisme no es va crear a Pineda fins a l'any 1963; l'Agrupament Montpalau es basava en els Boy Scouts i tenia el local en el Centre Cultural i Recreatiu.

3.2. Cultura

El Centre Cultural i Recreatiu té els seus orígens l'any 1929 amb l'impuls de Mossèn Antoni Doltra; el 1932 la Joventut Catalanista de Pineda (les joventuts de la Lliga) va ajudar al manteniment econòmic de l'edifici a canvi d'un lloc per reunir-se i fer actes. Al finalitzar la Guerra Civil, Acció Catòlica i la CNS (Educació i Descans, oficialment constituïda l'agost de 1940), retornaran el teatre i faran també concerts musicals. Des de 1940 va haver-hi obres teatrals amb títol català com *Els Pastorets* de Josep M. Folch i Torres[4] que van anar augmentant a partir de 1945: *La Puntaire, Muntanyes del Canigó, La Dida, Els dos Didos, La Ventafocs, L'Anell Meravellós, La Marqueseta que no sap que té*, etc. Cal assenyalar que el capellà de l'església de Pineda donava vals de descompte per al Centre Cultural als qui anaven a Doctrina.

Hi va haver altres llocs on es feia teatre, però eren el Tívoli, La Constància i anys més tard el Delfos. El Tívoli era un cafè i el Delfos un cinema on a vegades es feia teatre. La Constància era un cafè i sala de ball i tenia com a propietaris persones vinculades amb la CNS i per això es feien activitats d'Educació i Descans.

A partir del dia 8 de novembre de l'any 1939, a les 21.00 hores, retornaven les sessions de cinema en dies laborables al cafè Tívoli. Les pel·lícules que van projectar van ser *El Correo de Bombay* i *Tres Lanceros Bengalies*. Des del 29 d'octubre de 1940 es van projectar els noticiaris LUCE (Italià) i UFA (Alemany), que volien mostrar les bones qualitats dels feixisme italià i del nacionalsocialisme alemany, als quals, més tard, els va suplir el NO-DO. El Tívoli va projectar pel·lícules en la festa major de Pineda fins a 1948, el 1949 el cinema Delfos, administrat per un dels cabdills de la FET i de les JONS, comença l'època comercial del cinema, a la qual es vol incorporar el cinema Royal l'any 1955, però que no continuarà en el transcurs del temps com el Delfos. En la dècada dels anys cinquanta a l'hotel Mont-Palau es va fer cine-club, però no fou fins al 19 d'abril de 1967 que va començar el cine fòrum al Centre Cultural; es va projectar la pel·lícula *En el Umbral de la vida,* que estava comentada per Miquel Porter Moix, Altres obres cinematogràfiques presentades per ell van ser *Plácido*, l'*Evangeli de Sant Mateu* de Paolo Passolini i *La Jauría Humana*. Segons el testimoni de J.M.A., després de les pel·lícules es feia un debat en què d'una forma amagada es feien comentaris socials i polítics; entre els participants hi havia Riera Llorca, Francisco (Paco) Frutos i Porter Moix. De fet Vicenç Riera i Llorca no s'instal·la a Pineda fins a l'any 1968/69 i, no fou fins més tard que entra a formar part d'aquest grup: «Amb motiu de guanyar el Prudenci Bertrana (1970), la junta del Centre Cultural em va demanar que els ajudés a organitzar un cicle de conferències. Hi havia un grup que tenia inquietuds i amb el pretext de fer xerrades sobre literatura o història vam iniciar una certa activitat política».[5] Però hem d'anar amb cura, perquè podia fer referència als anys de la Transició i a la seva vinculació al Moviment Socialista de Catalunya. La comèdia eròtica espanyola no es va projectar —que sapiguem— a Pineda fins a l'any 1976.

Pel que fa als balls, la dansa de la sardana es va ballar des de l'any 1940, però creiem que hi havia una articulació des del poder franquista per incorporar-la com a dansa folklòrica regional d'Espanya i que no era un símbol d'identitat nacional catalana. Aquest enllaçament el va fer primer Educació i Descans de la CNS i, després, la Secció Femenina de la FET i de les JONS, la qual també feia ballet. De la mateixa manera hi havia balls de saló per parelles en el Tívoli, La Constància i l'hotel Mont-Palau i, en les festes majors i altres festivitats i celebracions del poble i nacionals espanyoles (Sant Joan Baptista, Sant Antoni, Sant Isidre Llaurador, Aniversari de l'Alliberament de Pineda, Exaltació del treball, etc.) van haver-hi balls amenitzats per orquestres. Pel que respecta a la cançó, un grup local que es deia Els Cantaires de Pineda i que cantava caramelles la diada de Pasqua des de l'any 1925, va retornar el 1948 després de la suspensió de 1936; en el centre Cultural van interpretar sarsueles en català i castellà: *L'Empordà, Cançó dels Traginers, Cançó d'Amor i de Guerra, La del Soto del Parral, La Tabernera del Puerto* i *Luisa Fernanda*. A partir de la segona meitat dels anys cinquanta el turisme va augmentar i això va fer que en els hotels el flamenc fos freqüent. La Nova Cançó es va iniciar a Pineda en el Centre Cultural el 14 de desembre de 1968; a les 22.30 es va fer el I Gran Festival de Cançó Catalana amb l'actuació de cinc cantants o grups, entre altres, van participar-hi Maria del Pilar i Dos + Un. El 18 de gener de 1975, en el Pavelló Municipal d'Esports, es va fer un Gran Recital de Cançó Catalana patrocinat per la Unió Esportiva i Recreativa amb l'actuació de Maria del Mar Bonet. Per finalitzar amb la música, el 7 de maig de 1975 l'Ajuntament va fer una sessió en homenatge a Pau Casals.

4. Un exemple de connexió entre el poder polític i els moviments socials

El desembre de 1970 va haver-hi un consell de guerra contra 16 membres d'ETA que es coneix com el Judici

[4] Actualment encara es fa en les festes nadalenques. Altres com *La Passió* es van fer fins a l'any 1956.

de Burgos; es van produir manifestacions interiors contra les sentències de mort als etarres que havia fet el règim franquista i aquest va decretar l'estat d'excepció. Per aquests motius i per demostrar l'adhesió al cap de l'Estat (Franco) i a l'exèrcit, el franquisme va fer una sèrie de manifestacions a diverses ciutats d'Espanya: Burgos, Madrid, Salamanca, Sevilla i Barcelona.

A Pineda de Mar, la bibliotecària va rebre la següent carta de l'alcalde el 19 de desembre de 1970: «*en cumplimiento de instrucciones recibidas, se le invita a asistir a la magna manifestación de fervor patriótico que ha de tener lugar en Barcelona el próximo martes, día 22 a las 8 de la noche. Para ello, deberá V. estar presente en esta Casa Consistorial en dicho día y puntialmente (sic) a las seis de la tarde, al objecto de efectuar el desplazamiento a la Ciudad Condal*».

Ja es pot veure que el règim utilitzava tota l'estructura política per moure els moviments socials de tots els pobles. Com hem dit anteriorment, abans de la manifestació de Barcelona s'havien fet altres; a Madrid es va fer el dia 18 i és interessant assenyalar els comentaris de Manuel Aznar a *La Vanguardia Española*: «*No se sabia quién convocaba a los posibles manifestantes. Las notas periodísticas y las octavillas repartidas iban respaldadas por una entidad de la que nadie tenia noticia hasta ahora ¿A dónde habrían llegado las cosas en el supuesto de que Franco hubiera sido el convocante?*».[6] En efecte, el dimarts dia 22, *La Vanguardia*, va publicar una nota periodística que deia el següent: «*Las hojas volanderas que han ido apareciendo por nuestras calles convocan hoy al pueblo de Barcelona a las ocho de la noche en la plaza de Cataluña. La convocatoria tiene una doble finalidad: manifestar la cohesión de unidad nacional que preside nuestra vida y expresar nuestra repulsa a quienes desde el otro lado de nuestras fronteras han estado hostigando al orden interior del país. No hay convocante formal: se trata de un movimiento elemental*». Els fulls volants que coneixem diuen: «Els obrers de Barcelona volem treball i justícia, no terrorisme i, Dona barcelonina. Lluita per la pau de la teva llar». A pesar d'aquestes notes periodístiques i aquests fulls volants, només van anar, segons *La Vanguardia* del dia 23 de desembre, 300.000 persones a la manifestació de Barcelona. De fet, el règim només va poder mobilitzar tota la seva estructura política i els moviments socials que controlava i Franco va commutar les penes de mort per cadena perpètua. Malgrat això, creiem que aquest exemple és una bona mostra de la connexió entre el poder polític i els moviments socials en el franquisme. El poder polític era jeràrquic i, per això, primer dominava tots els moviments socials i, després, els va controlar per no perdre el seu poder polític fins a la mort de Franco.

Fonts

1. Arxius

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona:
La Vanguardia, desembre 1970.
Arxiu Municipal de Pineda de Mar:
Llibres d'actes ple. Sèrie 1.2.1. Administració general (1938-1976), exceptuant el llibre núm. 32 perquè no hi és.
Llibres d'actes comissió de govern (1949-1976).
Alcaldia. Bans, edictes. Sèrie 1.3. (1939-1953).
Expedients personals. Sèrie 1.6.4.
Correspondència. Sèrie 1.7. (1939-1954).
Pressupostos. Sèrie 2.2.2. (1939-1952).
Beneficència. Assistència Social. Sèrie 4.
Eleccions municipals. Sèrie 10.1. (1934-1976).
Eleccions: *Referéndum para la Ley de Sucesión*. Sèrie 10.7. Capsa 219, exp. 3. 1947.
Llibres d'actes del Consell local de la F.E.T. y de las J.O.N.S. (1951-1960).
Cultura, entitats locals: 1) carpeta de programes de la fiesta de liberación de Pineda (1940-1959). 2) Carpeta d'Educación y Descanso (C.N.S.). 3) Carpeta del Frente de Juventudes (Auxili Social). 4) Carpeta de la festa del 18 de juliol. 5) Carpeta de La Constància (teatre, cinema). 6) Carpeta de l'Església. 7) Carpeta de l'Hermandad de Labradores y Ganaderos. 8) Carpeta del Tívoli (cafè, cinema). 9) Carpeta del cinema Delfos.

2. Biblioteca

Biblioteca Popular Manuel Serra i Moret:
AMAT I TEIXIDÓ, Jordi. *Pineda entre dos temps 1931-1939.* Ajuntament de Pineda, 1995.
Cartes (1940-1953).
Col·lecció local: Programes (1939-1976).
Col·lecció local: Cartells, vària (1939-1976).
I Consejo Económico Sindical de la comarca de Calella, 1968.
Diaris de la biblioteca popular Manuel Serra i Moret. (1935-1953).
Josep FERRER i Joan PUJADAS. Biblioteca Popular Manuel Serra i Moret 75 anys d'història (1922-1997) Pineda de Mar. Ajuntament de Pineda de Mar, 1997.
JULI I BATALLE, Josep. Records del centre 1930-1980. Pineda, Centre Cultural, 1995.
Diversos autors. *Pineda en el temps.* 3a edició, Ajuntament de Pineda, 2000.
Diversos autors. *El Bàsquet a Pineda 1940-1994.* Unió Esportiva Pineda, 1994.
Vicenç RIERA LLORCA. *Fent Memòria.* Ajuntament de Pineda, 1992.

[5] Vicenç Riera Llorca. *Fent Memòria*. Ajuntament de Pineda. Pàg. 35. 1992.
[6] *La Vanguardia Española*, diumenge, 20 de desembre de 1970, p. 9.

3. Entrevistes

M.C.C. (Delegada de la Secció Femenina), 11 de febrer de 2000.

Francisco Morell Montsant (Delegat del Servei d'Informació i d'Investigació), 1 de març de 2001.

R.C.C. (Membre del Consell Local de la FET i de les JONS i regidor d'ajuntament), 23 de gener de 2003.

J.M.A. (Ciutadà de Pineda de Mar), 8 de març de 2003.

MOVIMENT SOCIAL AL MÓN LABORAL EN L'ESPANYA DELS SEIXANTA

Gloria Baiona Fernández
Universitat d'Alacant

La falta d'ajustament entre el sistema polític franquista i la realitat social, va comportar importants processos de crisi, que en bona mesura es devien a la incapacitat del règim per afrontar les conseqüències socials de la transformació econòmica que el mateix havia potenciat a partir dels anys seixanta.[1]

Sens dubte, un dels aspectes centrals per comprendre la crisi en aquests anys són els comportaments de classe, amb un important augment de la conflictivitat social, la qual es convertirà en un tret característic d'amplis sectors de la societat espanyola.[2]

La població estudiantil s'enfrontarà al règim, exigint noves formes organitzatives, celebrant assemblees en els principals districtes universitaris i fent campanyes per demanar llibertats i democratització tant de la Universitat com de la societat espanyola.

La freqüència de les vagues i manifestacions, mostrarà a una nova generació nascuda en el franquisme i contrària a la dictadura. Al costat d'ells, grups de professors universitaris, intel·lectuals i artistes manifestaven igualment els seus desitjos de canvi.[3]

A partir del Concili Vaticà II, un sector de l'Església també va sofrir un canvi cultural, que implicarà una major capacitat crítica, un major compromís amb els ciutadans i per això la seva inclusió en el temporal, que va dur necessàriament a un posicionament contra el règim polític franquista per la seva falta de respecte als drets humans.

La barrera entre la pastoral i la il·legalitat va ser cada vegada més difusa. Aquesta serà l'eterna font de problemes, el que per a uns és obligació per a uns altres no és més que una inadmissible incursió en assumptes temporals o el que és el mateix, una extralimitació en les funcions sacerdotals.[4]

Els sacerdots més progressistes, sense deixar de denunciar de paraula o amb accions més o menys cridaneres (manifestacions, concentracions) els abusos del règim, van participar directament en moviments d'oposició i per això van ser represaliats.[5]

---

[1] MOLINERO, C.; YSÀS, P.: «Movimientos Sociales y actitudes políticas en la crisis del Franquismo» dins *Historia Contemporánea*, núm.8 (1992), pp. 267-279. I «Economía y sociedad durante el Franquismo» dins MORENO, R; SEVILLANO, F.: *El franquismo, Visiones y Balances*.- Universidad de Alicante.- Alacant, 1999, pp. 271-296

[2] FUSI, J.P.: «La reaparición de la conflictividad en la España de los sesenta» dins FONTANA, J. (ed.): *España bajo el franquismo*.- Crítica.- Barcelona, 1985, pp. 160-169.

Aquest autor assenyala que serà a partir dels anys seixanta quan el règim haurà d'enfrontar-se a uns nivells molt importants de conflictivitat social, pel fet de no haver resolt harmònicament el gran malestar generat en un país de transformació accelerada, demostrant la impossibilitat d'adaptar la seva estructura política a les noves realitats socials.

[3] GARRIDO, A.: La rebeldía universitaria.- Madrid, 1975; LIZCANO, P.: *La generación del 56. La Universidad contra Franco*.- Grijalbo.- Barcelona, 1981; RODRÍGUEZ TEJADA: «Democracia antes de la Democracia. El Movimiento estudiantil antifranquista en la Universidad de Valencia» dins *Tiempos de Silencio. IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*.- Universitat de València- FEIS.- València, 1999, pp. 394-400.

[4] BLÁZQUEZ, F.: *La traición de los clérigos en la España de Franco. Crónica de una intolerancia (1936-1975)*.- Totta.- Madrid, 1991; DÍAZ SALAZAR, R.: *Iglesia, dictadura y democracia. Catolicismo y Sociedad en España (1953-1979)*.- HOAC.- Madrid, 1981; RUIZ RICO, J..J.: *El papel político de la Iglesia católica en la España de Franco*.- Tecnos.- Madrid, 1977

[5] Moltes individualitats sacerdotals van ser perseguides i empresonades entre d'altres: Jorge Beltrán Quintana, consiliari de la JOC de Barcelona, Antonio Tutusa García, a Tolosa el coadjutor de la parròquia de Los Luises Carlos Aguirre Gargarza, José Ballo Ramonde capità castrense de València, Rafael Ampudia a Lleó, Ricardo Gil González, Lucas Peña Erasti, consiliari de l'HOAC de San Nicolás a Miranda de Ebro... Convé destacar per les repercussions socials que va tenir a Catalunya la detenció de Josep Dalmau Oliva (Gallifa) que

La creixent implicació en accions indirectament o directa antirègim té molt a veure amb l'evolució de l'Acció Catòlica en aquests anys. Evolució que està marcada per la creixent difusió del model de l'AC especialitzada i del seu mètode pedagògic, al conjunt dels moviments i organitzacions.[6] L'activitat dels grups cristians lligats al món obrer (HOAC, JOC) al costat de l'actitud adoptada per una banda del clergat van evidenciar que l'Església espanyola ja no era tan monolítica en el recolzament ideològic del règim. L'ensorrada de l'edifici nacional catòlic s'experimentarà com a, d'una banda, compromís d'acció amb la classe obrera i, per una altra, com a possibilitat de ser cristià sense definir amb això una determinada opció sociopolítica. Del primer es va seguir l'oposició del sector catòlic al franquisme i l'assimilació dels valors que identificaven llavors les lluites obreres: negociació de contractes de treball, manifestacions de solidaritat, reivindicació de llibertat i de democràcia política. Del segon va resultar que des d'ara la jerarquia eclesiàstica espanyola no va poder identificar ni tan sols els continguts mínims que definissin una determinada manera de ser socialment i políticament catòlic.[7]

Centrant-nos en la qüestió laboral en aquesta periodització, cal assenyalar que la reorientació general de l'economia en els anys seixanta cap a una política de creixement, va introduir nombroses tensions, a causa de la disfuncionalitat de les institucions i de la seva incompatibilitat amb els nous requeriments d'una economia en un procés d'industrialització i desenvolupament.[8] Aquesta massiva política d'industrialització, va desencadenar un gran augment de la classe obrera industrial incorporantse al treball, joves sobre els quals ja no pesava el record de la guerra. Es tractarà d'una nova classe obrera, que amb una nova cultura política laboral, utilitzarà la nova pràctica reivindicativa per a obtenir millors condicions de vida i de treball que oferia el nou marc de negociació de la Llei de convenis col·lectius.[9]

En aquest nou marc legal, la nova classe obrera industrial, intentarà compaginar l'augment dels seus salaris i la millora de les seves condicions de treball amb l'increment en la productivitat, és a dir, tractaran de negociar amb els empresaris. En multiplicar-se l'acció negociadora, també es va multiplicar la possibilitat de diferències entre les parts i per tant, els enfrontaments, en trobar-se els obrers indefensos davant la intransigència empresarial i la omnipotència de l'Estat (forta intervenció estatal en l'aprovació dels convenis). Això provocarà una espiral de conflictes laborals, que farà que les mobilitzacions socials obreres ocupin un espai rellevant en la vida sociopolítica i econòmica del país.

Molts investigadors d'aquest període indiquen que el procés de negociació col·lectiva és una de les causes de caràcter laboral més decisiva per explicar el sorgiment per primera vegada en l'Espanya de la postguerra d'una conflictivitat laboral continuada, podent-se establir una relació entre el fet que els convenis afavoreixen la posició negociadora dels obrers i la possibilitat de pressionar a través de la vaga per obtenir salaris més alts. Aquesta reivindicació de salaris més alts es constitueix en una de les principals causes a l'hora d'iniciar una mobilització social per part dels obrers.[10]

Les vagues encara que il·legals s'anaren convertint en una realitat habitual en les relacions laborals, existint una significativa correlació entre la conjuntura econòmica i la seva durada. En les conjuntures econòmiques desfavorables s'escurçava el temps de la protesta, que per contra en períodes alcistes s'allargava com des de 1963-66.[11]

Existeix conforme avança la dècada un cert canvi respecte a les motivacions dels conflictes laborals, que

---

junt amb Ricard Pedrals Blanchart patiren la repressió AGA (Archivo General de la Administración): GE (Gabinete de Enlace).- 568 i 569 (1960-1970)

[6] MONTERO GARCÍA, F.: *La Acción Católica y el Franquismo. Auge y crisis de la Acción Católica especializada*.- UNED.- Madrid, 2000 Ací s'analitzen els moviments especialitzats des de una doble perspectiva atenent al seu dinamisme intern i la seva projecció socioploítica en la transformació de la societat.

[7] DÍAZ SALAZAR, R.; GINER, S. (comp.): *Religión y sociedad en España*.- CIS.- Madrid, 1993; GÓMEZ PÉREZ, R.: *El franquismo y la Iglesia*.- Rialp.- Madrid, 1986; HERMET, G.: *Los católicos en la España franquista*.- CIS.- Siglo XXI, 2 vols.- Madrid, 1985 i 1986; DOMÍNGUEZ, J.: *Organizaciones obreras cristianas en la oposición al franquismo (1951-1976)*.- Ed. Mensajero.- Bilbao, 1985; SOLER, J.L.: «Ver, juzgar y actuar. Catolicismo obrerista, conciencia de clase y cultura obrera: HOAC, JOC en el País Valencia (1946-1970)» dins I Encontre d'Investigadors del Franquisme.- Universitat Autònoma de Barcelona.- Barcelona, 1992; LÓPEZ GARCÍA, B.: «Aproximación a la historia de la HOAC (1946-1981).- Ed. HOAC.- Madrid, 1995, pp.146-149.

[8] DONGES, J.B.: *La industrialización en España*.- Oikos Tau.- Barcelona, 1976; TAMAMES, R.: La Era de Franco. Historia de España dirigida per M. ARTOLA.- Alfaguara, VIII.- Madrid, 1973.

[9] JULIÁ, S.: «Obreros y sacerdotes: Cultura democrática y movimientos sociales de oposición» dins J. TUSELL (et al.): *La oposición al Régimen de Franco*.- UNED, Vol. II.- Madrid, 1988, pp. 147-159; roca vidal, J.M.: «La nueva clase obrera» dins T*iempos de Silencio. IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*... p. 382.

[10] SOTO CARMONA, A.: «Diversas interpretaciones sobre las causas y consecuencias de las huelgas en el Franquismo (1963-1975)», I Encuentro de Investigadores del Franquismo, pp.150-152. En aquesta mateixa línia, centrat a Galicia hi trobem GÓMEZ ALEN, J., que assenyala que la negociació de convenis i els aspectes que l'envolten són un dels factors que es posen en pirmer pla per determinar la conflictivitat a «Huelgas políticas o laborales. El conflicto social en la Galicia Franquista» dins CASTILLO, S.: *Estado, protesta y movimientos sociales*.- Serv. Ed. Universidad del País Vasco.- Guipúzcoa, 1998, p.648. La possibilitat de la negociació col·lectiva afavorí un canvi de cultura i pràctica sindical obrera, que passà de la subordinació i passivitat a les reivindicacions econòmiques com a objectiu prioritari i a la confrontació per aconseguir-les dins JULIÁ, S.: «La sociedad» dins GARCÍA DELGADO, J.L.: *Franquismo. El juicio de la Historia*.- Temas de Hoy.- Madrid, 2000, p. 105.

[11] Les tesis de Leopoldo Moscoso és que hi ha una clara correlació entre els cicles econòmics i els conflictes socials, que sempre estan presents a l'origen de les mobilitzacions, amb la necessitat dels obrers de millorar les seves condicions de vida MOSCOSO, L.: «Ciclo en política y economía» dins *Zona Abierta*, núm.56, Madrid, 1991, pp. 1-25.

tenen com a eix l'any de 1967. Abans el predomini de reivindicacions econòmiques i socials és evident, però a partir d'ara encara que no de forma exclusiva les mobilitzacions anaren acompanyades d'un component solidari o raons sociopolítiques. En aquest últim cas amb peticions de legalització de sindicats lliures i dret a la vaga.

S'ha d'assenyalar la dificultat d'aprofundir en l'anàlisi de la naturalesa de les vagues, més enllà de destacar aquest doble component econòmic –laboral i polític– solidari, atès que les autoritats del règim consideraven com un problema polític tot conflicte laboral que acabava efectivament polititzant-se de forma inevitable, donada la forta repressió exercida des del poder polític. En la pràctica ambdues dimensions econòmiques-polítiques estan presents i s'entrecreuen sempre de forma estreta.[12]

Les investigacions de la conflictivitat laboral són cada vegada més nombroses, i s'han de valorar les aportacions i esforços que això comporta per al coneixement del procés vaguístic dels anys seixanta, analitzant la lluita dels obrers en la reivindicació de millores laborals i majors llibertats sindicals i polítiques.[13]

A l'inici de la dècada, el 1961 a Guipúscoa, Ferrol i Cartagena es van a produir conflictes laborals, que en el cas d'aquestes dues últimes es tractarien dels primers conflictes que van sortir del marc de la factoria.[14] Però serà a Astúries a la primavera de 1962 quan des d'aquesta província es produeixi una imparable irrupció en el panorama de lluites obreres que la van convertir en referència inexcusable.[15] La crisi minera, afectada per la reconversió, explica l'evolució de la conflictivitat laboral asturiana, que impulsa els propietaris a desprendre's de gran nombre de treballadors i aquests a intentar salvar els seus llocs de treball.

Des d'un punt de vista empresarial cal assenyalar les profundes conseqüències que va tenir en la província l'especialització excessiva de l'economia en sectors com el miner en aquests moments d'escassa rendibilitat, sotmès com estava als avatars del mercat internacional. Aquest panorama de difícils expectatives en què els treballadors es veien perjudicats, el permanent desacord obrer-patronal, al costat de la legitimitat de les seves demandes i la pervivència dels valors de la cultura obrera forjats al llarg de tot el segle constitueixen factors que no poden ser ignorats a l'hora d'entendre l'inici de les mobilitzacions. Des de 1962 un creixent segment de la classe obrera va estar cada vegada més amatent a l'acció col·lectiva, necessitant la consolidació i extensió d'una militància obrera articulada fonamentalment a les Comissions Obreres.[16]

Quant a la transcendència que van tenir les vagues iniciades en 1962 a Astúries, cal assenyalar que els múltiples canvis experimentats en la societat espanyola, no són aliens als conflictes ocorreguts a partir d'aquesta data, així com l'acció de les organitzacions obreres clandestines. Aquestes conseqüències de la conflictivitat obrera en la vida socioeconòmica, sovint s'han volgut minimitzar però en realitat per la seva magnitud i repercussions posteriors, aquestes vagues constitueixen una referència obligada en la historiografia sobre el període franquista. La seva extraordinària significació ha d'ésser analitzada des d'un punt de vista extern i intern. Extern per l'eco internacional assolit i intern per haverse estès a gran part de la geografia espanyola. Tenint en

[12] Soto Carmona, A.: «Huelgas en el Franquismo: causas laborales-consecuencias políticas» dins *Historia social* núm. 30 (1998), pp. 39-61; Ysàs, P.: «Huelga laboral y huelga política. España 1939-75» dins *Ayer* núm. 4 (1991) pp. 193-211; Molinero, C. i Ysàs, P.: *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España Franquista*.- Siglo XXI.- Madrid, 1998.

Amb dades del Ministeri de Treball i l'OSE que fan un acurat recompte quantitatiu en un marc de conflictivitat en general amb distribució per províncies i sectors, analitzen les característiques laborals (origen, desenvolupament i actituds obreres per un banda i les patronals i governamentals per l'altra).

[13] Entre les primeres aportacions cal destacar: Maravall, J.M.: *Dictadura y disentimiento político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*.- Alfaguara.- Madrid, 1978 i del mateix autor. *El desarrollo económico y la clase obrera*.- Ariel.- Barcelona, 1970; Benito del Pozo, C.: *La clase obrera durante el franquismo. Empleo, condiciones de trabajo y conflicto (1940-1975)*.- Siglo XXI.- Madrid, 1993; Soto, A. (dir.): *Clase obrera, conflicto laboral y representación sindical*.- Ed. GPS.- Madrid, 1994.

[14] A Guipúscoa s'inicia una conflictividad en la CAF de Beasain on juga un paper decisiu la comissió elegida pels treballadors que rebutgen els representants sindicals, Ibarra, P. (et al.): «De la primavera de 1956 a Lejona 1978. Comisiones Obreras de Euskadi», RUIZ, D. (dir.): *Historia de Comisiones Obreras (1958-1988)*.- Siglo XXI.- Madrid, 1993, p. 115.

A la factoria de Bazán del Ferrol es produí un conflicte quan se sol·licità un augment salarial sense necessitat de fer hores extres. Gómez Alen, J.: «Las Comisiones Obreras de Galicia y la oposición al Franquismo (1962-1978)» dins *Historia de CC.OO. (1958-1988)*... p. 264.

A Múrcia, a la Bazán de Cartagena 1.200 obrers duran a terme una vaga de fam que durarà nou dies en no arribar a un acord pel salari mínim de 125 ptes. Bayona Fernández, G.: «Un ejemplo de conflictividad laboral de ámbito provincial en la década de los sesenta: la empresa naval de Bazán en Cartagena». *III Congreso de Historia Social de España, Estado Protesta y movimientos sociales*... pp. 691-696.

[15] Míguelez, F.: *La lucha de los mineros asturianos bajo el franquismo*.- Laia.- Barcelona, 1997; Benito del Pozo, C.: «La quiebra del modelo autoritario 1959-1975. «El conflicto obrero en Asturias» en *El Régimen de Franco (1936-1975)*. Vol. II.- UNED.- Madrid, 1993, pp. 191-203; Vega García, R.: «Asturias 1962: Huelgas y Comisiones, dins *Tiempos de silencio*... pp. 438-443; García Piñeiro, R.: «Represión gubernativa y violencia institucional en la huelga minera de 1962» dins *El Régimen de Franco (1936-1975)*... pp. 181- 190. Del mateix autor «Los deportados del 62» dins *III Encuentro de Investigadores sobre el Franquismo y Transición*.- Muñoz Moya.-Sevilla, 1998, pp 362-371. El juliol de 2002 es va fer a Gijón una trobada d' investigadors de distintes disciplines que van abastar molts aspectes de les vagues del 1962 a Astúries i la seva repercussió a la resta de províncies i del ressò internacional que assoliren. Com a resultat de tot plegat s'han publicat un parell de llibres importants, coordinats per Vega García, R.: *Las huelgas de 1962 en Asturias*.- Trea.- Gijón, 2002; i *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional*.- Trea.- Gijón, 2002.

[16] La configuració i extensió de las Comissions Obreres no es pot explicar al marge del cicle de la conflictivitat obert el 1962 i a la inversa la conflictivitat no pot obviar la consolidació de les comissions d'obrers, així ho assenyala Ysàs, P. a «Las Comisiones Obreras: orígenes y configuración» dins Vega, R. (coord..): *Las huelgas de 1962*... p. 90.

compte el primer aspecte s'ha volgut veure una íntima connexió del moviment vaguístic amb distints episodis produïts en l'entorn internacional com ara el silenci de les Comunitats Europees davant la sol·licitud espanyola d'ingrés al Mercat Comú, el refredament després del Concili Vaticà II d'un sector de l'Església que s'allunya de la concepció nacionalcatòlica del règim i finalment la reunió que al juny d'aquest any 1962 es farà a Munic a la qual van assistir personalitats de l'oposició democràtica a Franco.[17]

Respecte a l'anàlisi interna la repercussió dintre del país va ser extraordinària, assenyalant que a principis de maig la conflictivitat es radicalitza en la zona nord (Biscaia i Guipúscoa) on, juntament amb Astúries, el Govern hi declara l'estat d'excepció que a pesar d'això no va evitar que s'estengués a Catalunya. A la fi del mes uns 300.000 treballadors de tot Espanya aniran a la vaga tant del sector miner com d'altres indústries.

La conca de Lleó, gairebé sencera, es mobilitza i les causes cal buscar-les al costat de reivindicacions econòmiques, la solidaritat amb els miners asturians.[18] A Terol 1.000 miners van parar a Samper de Calandas, a Còrdova 4.000 obrers a Linares i Peñarroya malgrat tenir notícies de la sortida de la capital de diverses companyies de policia armada per evitar-ho. A Huelva uns altres 4.500 miners de coure i de sofre de Tharsís i Riotinto se sumen al conflicte. Des d'abril i maig, la vaga general s'estén per tot Biscaia i de nou després de l'explosió asturiana al maig ho faran l'empresa naval de Bazán de Ferrol i els tramviaires de Vigo en un total de 2.500 obrers aquests darrers i a la Corunya les empreses de Vulcano i Barreras.[19] A mitjan de mes es declaren en vaga els miners de Sierra Monera de València. També hi va haver aturades a les fàbriques de metall de Biscaia, Guipúscoa, Barcelona i Madrid i a Astúries el dia 18 també ho farien dues empreses metal·lúrgiques.[20]

A la setena setmana de vaga a Astúries i amb aquesta referència ben present, treballadors de molts altres punts i d'altres sectors secundaran el moviment conflictiu fins a afectar en major o menor mesura més de la meitat de les províncies.[21] També a Burgos la perllongada vaga asturiana va inspirar un moviment reivindicatiu en una de les fàbriques més importants de la ciutat, Plastimetal, amb més de 1.000 obrers i on la racionalització del treball i l'explotació arribaven a nivells molt superiors als normals d'Espanya.[22]

Totes aquestes notícies arribaven a Ràdio Espanya Independent que es feia eco de la injustícies que es cometien en diversos col·lectius d'obrers.[23]

A finals de maig el govern comença a cedir i al costat d'Astúries, Puertollano (que es manté en vaga des del 8 d'aquest mes) i la conca de Lleó aconsegueixen un decret elevant el preu del carbó i que l'augment es destini a millorar els salaris. També a Bazán de Cadis, Ferrol i Cartagena s'obtenen pujades salarials. Com un dòmino les demandes reivindicatives econòmiques comencen a atendre's, demostrant la ineficàcia dels sindicats oficials.

Encara que no és qüestionable el protagonisme indiscutible de la conflictivitat obrera en el marc industrial, no s'ha de silenciar la que es produí en altres contextos de treball. Vuit setmanes després del començament de les vagues industrials l'interès es desplaçarà també cap a l'agricultura i la construcció, on es va arribar la xifra de 15.000 vaguistes que van ser sotmesos a una dura repressió laboral.[24]

La veritat és que la conflictivitat de la primavera de

---

[17] BERNECKER, W. L.: «1962, un año crucial para el régimen Franquista: las huelgas, el contubernio y Europa» dins *Las huelgas de 1962 en España y su repercusión internacional...* p. 47.

[18] Manuel Tuñón de Lara situa al nord de Lleó la major zona minera conflictiva després d'Astúries i afirma que no només va suposar l'inici d'una etapa quant a la conflictivitat sinó també l'aparició d'organitzacions obreres que donaran perspectiva i solidesa al moviment obrer; TUÑÓN DE LARA, M.: *España bajo la dictadura franquista, Historia de España* vol. X.- Ed. Labor.- Barcelona, 1981, p. 342. Vid. FERNÁNDEZ, P. V.: «Sindicalismo vertical y conflictos sociales en la minería leonesa 1950-1973», dins BAENA, E. i FERNÁNDEZ, F. J.: (coord.), *III Encuentro de Investigadores sobre el Franquismo y Transición española...* pp. 256-262.

[19] D'això se'n feu ressò *La Tribune de Geneve* (17-5-62). REI (PCE Madrid 1962). Vid. GÓMEZ ALEN, J.: «La organización del trabajo y los conflictos laborales en Galicia. 1960-1975» dins CASTILLO, S.: *El trabajo a través de la* Historia.- Asociación de Historia Social.- Madrid, 1996.

[20] A l'endemà 24 detinguts foren alliberats tot i que a les presons asturianes encara en restaven més de 200. A Cartagena en solidaritat els obrers de Refinería de Escombreras fan aturades i a Cadis l'Empresa Nacional de Bazán també en faran més de 5.000 treballadors MARTÍNEZ, J. i FERNÁNDEZ DE CASTRO, I.: *España Hoy*.-Ruedo Ibérico. París,1963, p.91.

[21] A Sagunt filial d'Altos Hornos de Vizcaya, 2.000 obrers fan vaga i a Peñarroya l'Empresa Nacional Calvo Sotelo de Lubricants sintètics en seran 6.000 i entre d'altres indústries a Jaén estan en conflicte 3.000 treballadors de Land Rover; REI (Archivo PCE Madrid 1962). Per a la mineria murciana vid. BAYONA FERNÁNDEZ, G.: «La minería murciana: niveles conflictivos y productivos». *III Encuentro de Investigadores sobre el Franquismo y Transición española...* pp. 280-290.

[22] VEGARA, J.M.: *La organización científica del trabajo ¿Ciencia o ideología?*. Fontanella.- Barcelona, 1971, p. 169. En aquesta obra l'autor assenyala l'establiment dels ritmes de treball, la determinació dels rendiments normals i dels sistemes de remuneració per rendiment que rendibilitzaven extraordinàriament al capital però que creaven una enorme capacitat de disposició sobre el treball assalariat.

[23] REI. Archivo del PCE Madrid 1962.

[24] A Còrdova 6.000 obrers agraris i de la construcció van fer vaga. També a la Regió de Jerez a Cadis 9.000 obrers agrícoles reclamaven un augment salarial del 100% REI (Archivo PCE Madrid. 1962).

Per estudiar la conflictivitat agrària murciana vid. BAYONA FERNÁNDEZ, G.: «Tipología de la conflictividad laboral en Murcia en los 60», *II Encuentro de Investigadores del Franquismo,* Vol. II.- Instituto de Cultura Juan Gil Albert- Alacant, 1995, pp. 21-27. «Diversificación tipológica de la protesta y conflictividad murciana (1960-1980)» dins *Congreso Internacional Historia de la Transición* y *Consolidación democrática en España (1975-1986).* Vol. II.- UNED – UAM.- Madrid, 1995, pp. 435-447. De la misma autora «Activación de protestas y movilizaciones en la agricultura murciana en los años sesenta» dins CASTILLO, S. i FERNÁNDEZ, R. (coord..): *Campesinos, artesanos, trabajadores, IV Congreso de Historia Social de España.* Editorial Milenio.- Lleida, 2001, pp. 261-275.

1962 iniciada a Astúries obre clarament una nova etapa en les actituds dels treballadors, en la manifestació del conflicte laboral i en el desenvolupament del moviment obrer a Espanya.

Des d'aquesta fita de 1962 comença a produir-se un descens però no un acabament de la conflictivitat corresponent a Barcelona i Oviedo el 1963 les províncies amb major nombre de conflictes.

A partir de 1966, Navarra se suma a les mobilitzacions amb l'empresa Frenos Iruña i abans d'acabar l'any comença la vaga de Bandas en Frío de Basauri. El problema en aquesta última sorgeix com a resposta a una reducció general de primes, un dels suports fonamentals del salari total de la classe treballadora, l'adopció de la nova mesura va conduir a fites inferiors en l'any 1966 a les de 1962. La total intransigència empresarial va ser el factor que determinaria que els treballadors anessin a la vaga.

En un altre entorn geogràfic, les manifestacions al carrer van a ser un recurs utilitzat freqüentment pels treballadors madrilenys fins a 1967.[25] En aquest any es va desencadenar una enorme espiral inflacionista de preus i salaris i el govern procedí devaluant la pesseta i congelant els salaris, cosa que produí un notable increment de la conflictivitat laboral.

El govern respon una vegada més amb una forta repressió laboral, simplificant de manera sorprenent l'acomiadament de l'obrer que participés en una vaga. Aquesta persecució implacable des de diversos fronts va produir un debilitament de les noves formes d'organització obrera (en els seus líders a CCOO) declarant-les il·lícites i subversives després de les manifestacions del gener i l'octubre de 1967. Al novembre el Tribunal Suprem declarava il·legals totes les vagues, inaugurant un veritable «reflux» de l'administració de les institucions d'Ordre Públic amb el consegüent retorn a l'escena dels tribunals castrenses.

Des de 1967, davant del fracàs governamental per plantar cara a una situació de conflicte obert i generalitzat laboral, al qual cal sumar les aspiracions nacionalistes en la zona nord, el govern tirarà mà d'un nou estat d'excepció.[26] La suspensió de les precàries garanties jurídiques, supressió del secret de la correspondència, de la llibertat de residència i de circulació de persones, escorcolls domiciliaris sense mandat judicial, supressió dels drets de reunió i associació, així com de l'*habeas corpus* i del termini màxim de detenció i el consegüent enduriment de la repressió, no donaran el fruit esperat (acció-repressió-acció) i estendran les vagues malgrat que els aparells policials reprimeixen amb gran duresa les manifestacions i fonts de conflicte. Repressió i conflicte que arriben al seu punt àlgid a finals dels seixanta.

El 1970 el sector de la construcció de Granada va protagonitzar una vaga, reprimida violentament per la policia que actuà contra més de mil treballadors i que es va saldar amb tres obrers morts i nombrosos ferits.[27] Els fets de Granada van mostrar les dramàtiques conseqüències que podria tenir la política d'ordre públic franquista en un context d'extensió de la conflictivitat social. Conflictivitat social que des de l'inici dels setanta va en augment (Metalurgia Galaica, SA, Peninsular Maderera a Valladolid, Empresa Bazán del Ferrol, Empreses de Banca privada, RENFE, Sindicats del Metall i Tèxtil...) i el règim semblava incapaç de neutralitzar amb l'ús de la força i de les dures legislacions a les quals tornà a recórrer, i hagué de coexistir amb una continuada alteració de l'ordre públic.[28]

De forma global per províncies les més conflictives en la dècada dels seixanta van ser Barcelona, Madrid, País Basc i Astúries i per sectors en primer lloc la mineria, la metal·lúrgia i la construcció.[29]

El ressò internacional provocat per aquelles vagues constitueix un valuós indicador de la seva transcendència. El reflex obtingut en la premsa en forma tant d'informacions com d'articles i les mostres de solidaritat, configuren un quadre que posa de manifest fins a quin punt els ulls de l'opinió pública internacional es giren cap a Espanya, atents als esdeveniments protagonitzats pel moviment obrer.

---

[25] J. Babiano Mora: *Emigrantes, cronómetros y huelgas. Un estudio sobre el trabajo y los trabajadores durante el Franquismo (Madrid 1951-1977)*.- Siglo XXI.- Madrid, 1995, p. 284; incideix en el paper rellevant de les CCOO madrilenyes quant a l'organització en la totalitat de barris obrers de la capital i poblacions properes malgrat la forta repressió soferta (des de la tardor de 1964 la CCOO que sorgeix en la indústria del metall s'havia convertit en la més consolidada i permanent). A Barcelona al contrari que a Madrid, la CCOO sorgeix de forma clandestina, i sense connexió orgànica amb alguna lluita laboral. La principal disparitat va venir per la diferent rellevància de les estructures negociadores en les dues ciutats que alhora implicaren una base obrera diferent.

[26] Julio Aróstegui defineix la violència política exercida des del Poder com la imposició coercitiva amb utilització de la força, encara que no necessàriament de la força física com en aquests casos dels estats d'excepció, Aróstegui, J. (ed): «Violencia, Sociedad y Política: la definición de la violencia» dins *Ayer*, núm. 13 (1994), p. 32.

[27] J. Domínguez: *La lucha obrera durante el Franquismo en sus documentos clandestinos (1939-1975)*.- Editorial Brouwer.- Bilbao, 1987, pp. 120-121.

[28] Amb la llei de *Movilización Nacional* de setembre de 1969 els codis militars recuperaven la funció que havien perdut com a reguladors de conflictes laborals.

[29] Després dels metal·lúrgics sevillans altres rams com ara la construcció i el transport emprengueren una llarga «guerra de desgast» contra el règim en la qual molt sovint la pagaran en forma d'acomiadaments massius a les empreses i empresonament dels líders més representatius de les organitzacions clandestines, però com assenyalen Rafael Morales i Antonio M. Bernal en aquest prolongat enfrontament ni tan sols en els pitjors moments que van produir-se a continuació de la repressió de 1970 varen cedir en la seva decisió.

L'INDEPENDENTISME CATALÀ I ELS ORGANISMES ANTIFRANQUISTES DURANT LA TRANSICIÓ

Abel Caldera i Pujols

1. Els organismes unitaris d'oposició

La característica política més important dels Països Catalans als anys 70 és sens dubte l'aparició d'amplis organismes unitaris que elaboren una alternativa antifranquista que aconsegueix mobilitzar sectors socials significatius. Aquests organismes unitaris seran una mostra de la ruptura social de la societat catalana amb el franquisme, malgrat que finalment a nivell polític estatal s'adoptés una sortida reformista i pactada a la dictadura.

L'actuació dels organismes unitaris durant la transició marcarà el desenvolupament polític posterior dels Països Catalans de manera desigual. Alhora, la centralitat que adquirirà el programa polític unitari eclipsarà l'actuació de dos moviments polítics presents en la nostra societat: l'independentisme i la dreta regionalista. De l'estudi sobre el desenvolupament i la relació d'aquests espais polítics en podem extreure una visió més desmitificada de la transició i la clau per a una anàlisi futura dels primers vint anys d'autonomies.

a) l'Assemblea de Catalunya

Després de més de vint-i-cinc anys de la seva desaparició pràctica, l'Assemblea de Catalunya encara segueix essent objecte d'interpretacions laudatòries i justificatives que ombregen una visió i anàlisi històrica rigorosa. Bona part d'això és pel fet que la situació política actual, i fins i tot molts protagonistes, són fills de les experiències polítiques de la transició.

Actualment, però, ja és possible fer una anàlisi rigorosa en la distància. De fet, els primers treballs sobre l'Assemblea de Catalunya,[1] malgrat l'aportació de dades interessants, no deixen de ser cròniques de fets concrets. D'altra banda, a nivell documental, deixant a part algunes monografies comarcals,[2] trobem l'extensa tesi doctoral de Roger Bernad,[3] que aporta una ingent quantitat d'informació concreta però no s'immergeix en el camp interpretatiu més general.

L'Assemblea de Catalunya representa un moviment polític ampli i genuí del Principat per a actuar de motor d'un procés democratitzador. Aquest moviment és suficientment flexible com per permetre l'articulació en el seu si de diversos projectes polítics. Alhora, el programa polític que presenta és acceptat per una majoria social força àmplia. Aquests 4 punts programàtics de l'Assemblea de Catalunya no deixen de tenir, però, una ambigüitat calculada. S'hi enuncien tant objectius immediats i concrets (llibertats, amnistia i estatut del 32) com grans declaracions de principis (dret d'autodeterminació, accés del poble al poder econòmic).

L'evolució de l'AC té dues etapes clarament diferenciades. Una primera etapa es desenvolupa entre 1971 i 1973. Es caracteritza per la seva circumscripció metropolitana i es tracta bàsicament d'un moviment de coordinació entre partits polítics i moviments socials.

La segona etapa es desenvolupa bàsicament entre 1975 i 1977. Suposa la consolidació de l'AC com a organisme de masses i, en certa mesura, com a contrapoder local. Això és possible gràcies a una notable extensió territorial, deguda a la incorporació a la lluita política de nous sectors socials en un moment de canvis imminents. Aquest contrapoder local serà en molts casos qui assumirà el poder municipal després de les primeres eleccions locals democràtiques.

---

[2] M. Cusachs, J. Puig: *L'Assemblea Democràtica de Mataró (1973-1977),* Robafaves, Mataró: 1983.

[3] R. Bernad: *L'Assemblea de Catalunya (1971-1982): catalanisme popular i antifranquisme*, Tesi doctoral inèdita, UAB: 1999.

Sobre l'estructura de l'Assemblea de Catalunya hauríem de distingir entre dos nivells. D'una banda hi ha una supraestructura formada pels partits polítics que són qui marquen les pautes polítiques i ideològiques del moviment. Dins aquesta supraestructura esdevindran predominants tres sectors polítics que posteriorment dominaran la vida política del país: comunistes (amb tota la seva evolució cap a l'eurocomunisme), socialistes (amb la seva evolució vers un model socialdemòcrata de tall alemany) i sectors avançats de la burgesia democràtica (que seguiran un model propi de construcció d'un projecte nacionalista i centrista que serà el pujolisme). El programa de l'Assemblea de Catalunya pot representar el programa de tots aquests espais polítics. Pot ser la reconciliació nacional dels comunistes, la construcció d'un catalanisme popular dels socialistes (molt inspirats en el model d'unitat popular xilè) o bé pot ser la consecució d'un model polític homologable a la CEE, aspiració màxima de la burgesia democràtica. És indubtablement en aquest punt on sorgirà la política comuna coneguda com a «consens autonomista».

Aquest consens autonomista es basa en tres punts clau:

- Democràcia parlamentària.
- Estatut d'autonomia. Dins la reivindicació autonòmica hi ha el consens de partir de l'estatut republicà i no de la Mancomunitat. Aquest estatut havia d'assegurar dues coses: l'autogovern en afers interns i l'oficialitat del català.
- No utilització política de la immigració. Realització d'una política integradora sobre les bases teòriques de Candel i Pujol.

En un nivell més de base l'Assemblea de Catalunya representa un mecanisme de participació política i cívica que, sobretot en certes comarques, es dóna al marge del *Movimiento* per primer cop en quaranta anys. Això farà que, lligat a l'efervescència del moment (la majoria d'assemblees democràtiques es creen entre 1975 i 1976), esdevingui el vehicle de participació d'un sector social majoritari identificat amb el catalanisme i la democràcia. En els casos de les assemblees democràtiques locals i comarcals sí que podem afirmar que esdevenen autèntiques escoles de polítics, que després seran la base per a la confecció de les candidatures municipals.

De tot aquest estat de consciència en queden al marge políticament tant la dreta regionalista (d'inspiració camboniana) com l'independentisme. La dreta camboniana, representant de l'alta burgesia catalana, no participarà dels organismes unitaris, ja que jugarà la carta de la reforma, que políticament serà derrotada a Catalunya, i després de diverses vicissituds organitzatives donarà suport, malgrat el seus recels inicials, al projecte pujolista.

La majoria de l'independentisme jugarà a fons la carta de l'Assemblea de Catalunya[4] (quedar-ne al marge políticament no vol dir no participar-hi), però anirà sempre a remolc de la política dels tres espais dominants. En aquest sentit, l'independentisme només podrà actuar com a grup de pressió i introduir algun element de caire simbòlic però de poca efectivitat pràctica. Cal recordar que no podrà fer prevaler l'estatut del 31 (plebiscitat pel poble català) enfront de la postura de caire legalista que va fer prevaldre l'estatut del 32. Alhora, no aconseguirà un reconeixement explícit del marc de Països Catalans i el reconeixement del dret d'autodeterminació l'assolirà després d'una dura discussió i amb el suport d'altres sectors.

b) els organismes antifranquistes del País Valencià

La dinàmica d'oposició al País Valencià es mou en una dialèctica entre els grups nacionalistes partidaris de seguir el model del Principat i els grups d'obediència espanyola que bàsicament segueixen l'estratègia del PCE. Ambdós organismes acabaran confluint a partir de l'acceptació per part dels partits d'obediència espanyola de les reivindicacions autonomistes.

Al País Valencià no es dóna la situació de dispersió organitzativa de l'independentisme, i el PSAN aconsegueix exercir el seu paper de referent. Aquest rol referencial com a símbol del nacionalisme pancatalanista que li atorga la majoria del món nacionalista valencià no podrà ser aprofitat políticament, ja que la majoria d'activistes del nacionalisme valencià, molt més dèbil socialment que el del Principat, optaran per organitzacions autonomistes amb programes més possibilistes, que per la seva pròpia debilitat acabaran dissolent-se dins el PSOE durant el procés d'absorció per part d'aquest partit de les organitzacions socialistes independents i perifèriques.

L'obertura del conflicte civil anomenat «batalla de València», així com la concepció que tenia el centralisme de la necessitat de desfer els Països Catalans, concepció que no fou observada pels polítics autonomistes d'aleshores, i menystinguda pels historiadors actuals, provoquen un procés transitori especialment inacabat al País Valencià, que se saldarà amb la derrota del nacionalisme i l'actitud pragmàtica que representarà la seva entrada en massa al PSOE o, posteriorment, la construcció d'una tercera via entre catalanisme i espanyolisme.

c) els organismes antifranquistes de les Illes Balears

L'aparició d'organismes antifranquistes a les Illes Balears és molt tardana i de molt poc relleu polític. Allò que marcarà políticament la transició és l'evolució dels col·lectius d'esquerres i nacionalistes, que convergiran en el Partit Socialista de les Illes, posteriorment PSM.

Aquesta organització resultarà una versió regionalitzada de les reivindicacions de l'esquerra nacionalista, sota els eixos d'autodeterminació i socialisme. De fet, serà aquesta l'única organització de l'esquerra nacionalista dels Països Catalans que tindrà presència institucional des d'un primer moment.

[4] Només Estat Català i l'organització armada FAC en restaran al marge. El primer per considerar que tota la represetativitat ha de recaure en la Generalitat a l'exili i el segon per considerar l'Assemblea de Catalunya un instrument del revisionisme del PSUC.

Aquesta característica, juntament amb altres factors com pot ser l'evolució autonomista d'un sector de dreta, combinat amb el factor específic de la insularitat, crearà una situació política a les Illes Balears a mig camí entre el sucursalisme del País Valencià i l'espai propi del Principat. Així, l'esquerra nacionalista jugarà un paper polític des de la posició d'una presència institucional minoritària.

2. *L'independentisme als anys 70*

L'independentisme encarnat bàsicament pel FNC pateix el 1968 una escissió que donarà lloc al PSAN. Així, sorgiran dues branques diferenciades. D'una banda, el FNC, representa un independentisme progressista no marxista, molt arrelat a les tàctiques frontpatriòtiques i validat per la trajectòria històrica. De l'altra, el PSAN representa l'intent d'adaptar el nacionalisme català als nous corrents europeus, vinculant independentisme amb marxisme i apostant per la construcció d'un moviment de caire popular i obrer.

A partir d'aquesta divisòria hi haurà una voluntat expressa, sobretot dels sectors marxistes, de diferenciar-se amb l'independentisme no marxista. La trajectòria posterior d'ambdós sectors és diferenciada però abocada al fracàs. El FNC anirà patint defeccions cap a les noves propostes d'articulació política d'un espai progressista i catalanista (CDC i PSC-C). El PSAN anirà patint les escissions i divisions pròpies dels moviments marxistes i serà incapaç de consolidar (ni ell ni les seves escissions) cap tipus de moviment estable. Ambdós corrents, el marxista i el no marxista, arribaran a l'etapa constituent (1976-1980) totalment delmats i desorientats políticament.

El projecte independentista és globalment un projecte gradualista, ja que considerava l'autonomia i la democràcia com a objectius intermedis imprescindibles en el camí cap a la independència; per tant, abonaven tàcticament allò que per als tres espais dominants cada dia s'anava convertint més en un objectiu estratègic.

De fet, si analitzem els programes dels diversos espais polítics catalans, podrem veure clarament el seguidisme que feia l'independentisme respecte de l'autonomisme. Això que hem vingut a anomenar consens autonomista (comunistes, socialistes i centre catalanista), tenen com a programa comú la voluntat d'una democràcia parlamentària en el context d'una societat del benestar integrada a Europa, la reivindicació de l'Estatut, especialment pel que fa als aspectes de l'autogovern i la cooficialitat del català, i la integració de la immigració. Davant d'aquest programa l'independentisme només hi oposava certs matisos. Així, l'independentisme marxista creia en una democràcia avançada, a l'estil xilè (cosa que també arriben a propugnar els socialistes), i posen l'accent en la necessitat que l'Estatut reculli el dret d'autodeterminació i la possibilitat de federació amb la resta de Països Catalans. I l'independentisme no marxista encara hi aportarà menys matisos, defensant bàsicament una major fermesa nacional.

La capacitat política de l'independentisme va restar durant els anys 70 per sota de la consciència prepolítica social. Aquesta debilitat de l'independentisme polític rau en diversos factors. D'una banda una confiança en l'autonomia com a pas intermedi, aspecte que atorgarà els vots i la participació política de molts independentistes en partits autonomistes. D'altra banda hi ha la debilitat pròpia d'un moviment que històricament ha tingut moltes dificultats per a situar-se amb veu pròpia dins el camp nacionalista. Aquesta debilitat té aspectes que ja s'arrosseguen durant tot el segle, com pot ser les dificultats d'influència en el món sindical, l'extrema joventut de la majoria de militància i la supeditació als partits autonomistes.

Altres aspectes deriven més directament de la conjuntura política dels 70. D'una banda hi ha una extrema atomització, que s'anirà accentuant a mesura que la situació política es vagi obrint. Aquesta atomització és fruit d'una extrema ideologització que afectava tots els sectors polítics. Aquesta dispersió organitzativa provocarà que l'independentisme sigui un moviment poc cohesionat i amb una manca clara de referent. Ni el PSAN ni el FNC no aconseguiran exercir de forma activa el paper de referent d'una base social, alhora no es produirà l'aparició de cap lideratge fort, perquè les escissions impediran la consolidació de nuclis dirigents estables. Alhora, les experiències de lluita armada (FAC i EPOCA) no gaudiran del suport polític de les dues grans organitzacions independentistes ni reeixiran operativament com per a convertir-se en referents socials. Al contrari, al País Basc, amb una situació d'atomització i ideologització quasi similar a la catalana, el paper referent de la lluita armada mantindrà la unitat social del moviment. L'independentisme ocupa políticament als anys 70 un extrem, en representar una sortida política que molt probablement acabés amb la intervenció de l'exèrcit. Això féu que molta gent optés per donar suport als partits polítics que pretenien donar amb l'autonomia una sortida no rupturista a les reivindicacions del nacionalisme català, per a iniciar la reconstrucció del país i esperar temps millors.

3. *La cultura política de la societat catalana durant la transició*

Un altre element a desmitificar de la transició és la suposada existència d'una àmplia consciència i formació política. L'àmbit polític d'oposició quedava molt reduït i mediatitzat per molts tòpics i pors provinents de la Guerra Civil. Alhora, però, sorgeixen nous elements progressius i democratitzadors, com l'europeïsme i la voluntat modernitzadora, que s'escampen entre sectors importants de la població. D'altra banda, cal tenir en compte certs elements que configuren una consciència prepolítica nacional i de classe, que són l'element clau per a definir posteriorment la societat catalana a nivell electoral com a catalanista i progressista. L'anàlisi de tots aquests elements ens permet traçar l'evolució política posterior de la societat catalana.

Segurament un dels factors més decisius en la construcció d'un nou mapa polític als Països Catalans fou la

immigració. Fins ara els estudis en aquest camp han estat escassos i pràcticament tota la producció escrita sobre aquest tema ha estat feta amb la voluntat propagandística de la integració. El temps transcorregut des dels anys seixanta permet ja abordar sense complexos i analitzar llums i ombres del procés demogràfic que més ha transformat la societat catalana en els últims cent anys. La immigració es convertirà, a nivell polític, en una incògnita. Incògnita sobre la posició que adoptaran enfront del català i l'autogovern i incògnita en el volum de vots que proporcionaran al moviment comunista o bé la seva adhesió a un moviment lerrouxista. És segurament aquesta incògnita, fins i tot tant com l'amenaça de l'exèrcit, allò que farà ser prudents molts sectors socials sobre el grau de reivindicació d'autogovern.[5]

Sobre aquest tema no podem aportar fonts concloents, perquè tota la producció escrita pels agents polítics i socials van en la direcció de donar suport sense fissures a la posició social dominant sobre la immigració, elaborada per Candel i Pujol. Però és precisament aquesta prudència i manca de debat real sobre un tema transcendental allò que ens indica fins a quin punt el mite polític de «la immigració» juga un paper determinant en l'elaboració de polítiques i estratègies. La integració de la immigració conforma, juntament amb la reivindicació de l'estatut, el punt de consens màxim entre les diferents forces polítiques d'oposició. I és precisament la manca de debat enfrontat durant els anys 70, així com una retòrica summament propagandística, allò que confirma aquesta confluència sense fissures.

Malgrat trobar-se en nivells més baixos que als 80 i 90, la consciència independentista prepolítica era als anys 70 molt superior a la capacitat organitzativa i política del moviment. Mentre que als anys 80 diverses enquestes situaven la voluntat política d'independència entre un 20-30%, una enquesta de 1976 la situava entorn d'un 3% (el 57% apostava per l'autonomia i el 12% pel federalisme, enfront d'un 20% que apostava pel centralisme).[6]

Un altre tòpic que podem trencar amb l'anàlisi de la situació política dels 70 és el que equipara major opressió nacional amb major radicalitat nacional. Aquesta equivalència, que sí que es dóna durant la dictadura de Primo de Rivera, resulta totalment falsa aplicada a la segona meitat del franquisme i la transició. De fet, hi ha diversos factors polítics i socials que ho impedeixen. En primer lloc, com ja hem dit, la nova configuració de la societat catalana després del procés immigratori impedeix una ràpida presa de consciència independentista per part d'aquests sectors, molt circumscrits políticament a la cultura comunista/socialista de l'autonomisme.[7] D'altra banda, en aquesta època hi ha el record d'una experiència estatutària, és a dir, existeix una tradició autonomista basada en fets, lleis i institucions, totalment inexistent en l'etapa primorriverista.

En la configuració de les majories polítiques que marginen l'independentisme de la centralitat hi convergeixen diversos factors. D'entrada un factor de consens, és a dir, d'objectius compartits. També tenen molta importància les tradicions històriques (per bé que no tot es remet a això, perquè el republicanisme és pràcticament escombrat i el socialisme aconsegueix quotes socials inimaginables fins aleshores). La cojuntura internacional també té la seva importància, tant pel que fa a exemples d'altres països com pel que fa al finançament d'aquestes opcions polítiques per part de les seves homòlogues estrangeres.

4. *Independentisme i política cultural unitària*

Allí on la influència del moviment independentista fou més notòria va ser en el camp cultural. De fet, aquí és on bona part de l'independentisme va jugar a fons políticament i va fer prevaldre la seva posició referencial, disputada amb el PSUC. L'expressió cultural dels moviments unitaris antifranquistes fou, sens dubte, el Congrés de Cultura Catalana.

Dos factors determinen el pes de l'independentisme dins el camp cultural, sobretot en relació al camp polític. En primer lloc hi ha el fet indiscutible tant per als partits autonomistes com per als independentistes de la necessitat de construcció d'una veritable cultura nacional. Aquest fet farà que no hi hagi una diferenciació entre postures possibilistes i postures maximalistes que provoquin una adhesió social a les primeres com a punt de sortida per a una via gradualista. El segon factor és la important base intel·lectual del moviment independentista. Aquesta base intel·lectual està formada per la nova intel·lectualitat que en bona mesura representarà la generació dels 70. Es tracta d'una intel·lectualitat de nivell mitjà (hi ha una absència d'intel·lectuals de projecció europea), sorgida en bona part d'arreu del territori (en aquest sentit es trenca la tradicional barcelonització de la cultura) i amb una consciència de grup i uns espais de relació definits.

Tot aquest procés de revifalla cultural serà després assimilat per les noves administracions autonòmiques en un procés de funcionarització de la cultura. Quedarà, però, un fil que enllaçarà el moviment cultural dels 70 amb la revifalla cultural de l'esquerra nacionalista de la segona meitat dels anys 90.

---

[5] Una enquesta governamental de finals de 1976 (citada a A. MAYAYO: *La Ruptura Catalana*, Afers, Catarroja: 2002) donava en global a l'espai socialista un 21% dels vots repartits de la manera següent: 12% per al PSOE, 6% per al PSC-C i 3% per al PSC-R. Si tenim en compte la pràctica inexistència del PSOE com a partit a Catalunya podem entendre clarament que l'aportació del vot immigrant no conscienciat (sentiment de classe difús) se l'endú en bona mesura el PSOE.

[6] Una altra enquesta (*Cambio 16*, núm. 274, 7-III-77) donava com a resultats un total del 12 % de la població partidària de la independència, i entre la població immigrada un total del 7%.

[7] Per a un estudi sobre les actituds polítiques i nacionals dels immigrants vegeu C. SOLER: «La «catalanització dels immigrants»», *Taula de Canvi*, 20 (març-abril 1980).

5. Conclusions

L'estudi de la influència de l'independentisme dins els Països Catalans de la segona meitat del s.XX resta encara per fer. Fet i fet, només s'han realitzat una sèrie d'estudis demogràfics, però resta encara per fer una anàlisi de la configuració de la nova societat política als Països Catalans des d'un punt de vista històric. Segurament la nova societat catalana sorgida a partir de 1960 es mou sobre dos eixos: la persistència del problema nacional i els canvis totals que suposarà el fenomen de la immigració, tot això dins una conjuntura europea d'assimilació a la democràcia occidental de les dictadures mediterrànies. La qüestió nacional es mourà entre el pactisme polític i el separatisme sentimental, eixos sobre els quals gravita un moviment tan genuí com el pujolisme. D'altra banda, la nova configuració social catalana suposa introduir dins el pensament social la percepció del risc de conflicte civil identitari en el supòsit d'un procés independentista. Dins aquests dos eixos es mou la necessitat d'obrir línies de recerca històrica dins el camp del moviment independentista. Això, i una perspectiva europea a l'hora d'analitzar els moviments de nacions sense estat, començant pel nostre propi.

LA QÜESTIÓ DELS PAÏSOS CATALANS DURANT LA TRANSICIÓ

Raimon Collet i Diví
Manel López i Esteve

I. Introducció

Els darrers anys de la dictadura franquista i a l'inici de la transició, des de 1975 fins a 1977, el catalanisme d'esquerres va haver d'afrontar una de les qüestions més complexes de la seva lluita democràtica i nacional: la dels Països Catalans i el fet nacional. Intel·lectuals i polítics van sostenir una polèmica que tingué en les reunions de l'Assemblea d'Intel·lectuals, Professionals i Artistes, en el Col·loqui d'Historiadors, en les Jornades de debat sobre els Països Catalans i en el Congrés de Cultura Catalana els moments de major projecció social.

La reflexió i el debat entorn dels Països Catalans, però, ja havia estat present amb certa importància dins el món intel·lectual i polític català, amb el terme explícit de Països Catalans o amb diversa terminologia, molt abans de la fi del règim de Franco i el començament de la transició política i amb la mateixa qüestió de fons: el caràcter nacional dels Països Catalans i la territorialitat dels catalans.

La primera referència als Països Catalans la va fer Benvingut Oliver, de Catarroja, l'any 1876. No seria però fins al 1886 quan d'una forma explicita Narcís Roca i Farreres utilitzà l'expressió de Països Catalans en un article aparegut a *l'Arch de Sant Martí.*[1] A inicis del segle XX trobem també referències als Països Catalans, encara que no amb aquest terme, en l'obra *La nacionalitat catalana*, de Prat de la Riba, on aquest teoritzà sobre el component nacional català, i hi inclogué valencians i mallorquins,[2] així com en altres teòrics del catalanisme com Antoni Rovira i Virgili. Durant la segona república, intel·lectuals, moviments polítics i moviments culturals també centraren la seva atenció en la qüestió dels Països Catalans; ara bé, fou bàsicament en el terreny cultural en el que les iniciatives que contemplaven l'horitzó dels Països Catalans tingueren cert arrelament i incidència social.[3]

Amb el cop militar del 18 de juliol i l'inici de la guerra civil es produí un trencament, per la nova conjuntura bèl·lica que es plantejava, dins dels diversos moviments socials, polítics i culturals que havien considerat la qüestió dels Països Catalans i que s'havien caracteritzat per tenir una creixent activitat i certa representativitat durant la segona república. Tot i això, en la immediata postguerra i en determinats nuclis intel·lectuals i polítics, minoritaris i a l'exili, la qüestió dels Països Catalans hi continuà estant present, on cal destacar el Consell Nacional Català, o el FNC.[4]

---

[1] Pel que fa a l'article *Catalunya separada-Catalunya confederada* aquest pot consultar-se a N. Roca Farreras: *El catalanisme progressiu*, Edicions de la Magrana, Barcelona, 1983, el qual recull bona part dels articles periodístics elaborats per Roca Farreres. Pel que fa a l'expressió citada de Països Catalans es pot consultar a *l'Arch de Sant Martí* del 18 d'abril de 1886, on llegim: «...unió nacional de les províncies catalanes, de tota Catalunya; simpatia de tots els Països Catalans d'ençà i d'enllà de l'Ebre, d'ençà i d'enllà dels Pirineus orientals.» També és interessant per entendre el posicionament de Roca i Farreras consultar F. Cucurull: *Orígens i evolució del federalisme català,* Arts gràfiques Rafael Salvà, Barcelona, 1970.

[2] E. Prat de la Riba: *La nacionalitat catalana*, Barcino, Barcelona, 1990, pp. 144-148.

[3] Vegeu per al període de la segona república J.M. Roig i Rosich: «La República i els processos autonòmics» dins DD.AA: *Història, Política , Societat i Cultura dels Països Catalans*, V: 9, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, pp. 70-89. D. Ginard i Féron: «Els mallorquins i la política catalana» dins DD.AA: *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans,* V: 9, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999, pp. 74-75. A. Sallés: «El nou sitema de partits» dins DD.AA: *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans,* V: 9, Fundació Enciclòpedia Catalana, Barcelona, 1999, pp. 91-107.

[4] D. Díez Esculies: *El Front Nacional de Catalunya (1939-1947)*, Editorial La Magrana, Barcelona 1983.

Serà però a partir dels anys cinquanta, un cop allunyats els efectes més devastadors de la Guerra Civil i en ple inici del desenvolupament econòmic de l'estat espanyol, que caracteritzà el que podem anomenar com a segon franquisme, quan començaran a aparèixer a l'interior del país els primers nuclis de pensadors i intel·lectuals que tornaren a plantejar-se les relacions entre els diferents territoris de parla i cultura catalanes. Són importants en aquest sentit les constants anades i vingudes d'escriptors de València a Barcelona i viceversa, que crearen un nexe d'unió cultural que possibilità la posterior tasca cívica, intel·lectual i política de renacionalització.[5]

És a partir d'aquests contactes entre València i Barcelona que Joan Fuster es consagrà com un dels referents intel·lectuals de València plantejant una renovadora proposta de superació del provincianisme basada en la definició de quin era l'àmbit nacional comú. Aquesta primera reflexió l'expressà en l'article *València en la integració de Catalunya,*[6] on a més de plantejar una proposta clarament unitària i alhora respectuosa amb la complexitat nacional de la qual partia el seu plantejament, atacava el catalanisme de pre-guerra per la seva incomplitud nacional i insuficiència i denunciava que la noció de la Catalunya Gran en els textos clàssics del catalanisme doctrinal era un somni. Fuster concloïa afirmant que mentre el poble de València no fos considerat pels catalanistes estrictes com a llur poble i com un problema rigorosament nacional, el catalanisme no deixaria de ser un moviment fracassat en potència. Més endavant amb la publicació de *Nosaltres els valencians*[7] i *Qüestió de noms,*[8] Fuster exposaria ja d'una manera totalment elaborada la seva formulació nacional unitària. En el *Nosaltres els valencians* Fuster plantejà unes bases crítiques de consciència històrica de la societat valenciana i de la resta dels Països Catalans inexistents fins llavors. Fuster mostrava la historicitat del País Valencià per tal de poder observar els problemes amb claredat i enfocar adequadament la seva resolució.[9]

Cal remarcar que la inciativa per escriure aquestes obres li vingué en part del *Notícia de Catalunya,*[10] de Jaume Vicens Vives, el qual animava a la recerca històrica i social dels territoris catalans a fi de poder escriure una història comuna per als Països Catalans. Així Alfons Cucó assenyalà que el llibre de Fuster era una concepció referent, que historiogràficament contribuïa des del projecte de Vicens Vives a la construcció d'una història nacional a partir de cada formació social.

Al llarg de les dècades dels cinquanta i els seixanta el pensament de Fuster sobre la catalanitat dels valencians i la seva territorialitat van anar desenvolupant-se paral·lelament a la seva difusió entre els cercles més dinàmics del món del pensament, els primers anys a un nivell molt reduït entre els cercles universitaris,[11] per a desplegar-se completament a finals de la dècada dels seixanta i primers setanta entre bona part de la societat.

Per entendre, però, en tota la seva complexitat la influència i transcendència de l'obra fusteriana cal situar-la en el context social, polític i econòmic de l'època, marcada per importants mobilitzacions i protestes. Pel que fa al context social, fenòmens com el maig del 68, les revoltes antiestalinianes de l'Europa de l'Est i els processos d'independència dels països del Tercer Món respecte a les seves metròpolis van caracteritzar aquest període en què els plantejaments més o menys esquerrans, ja fossin reformistes o revolucionaris, eren presents en la majoria de moviments polítics i socials. Pel que fa al context polític dins l'Estat espanyol el gradual esgotament que mostrava el règim de Franco i l'extensió de l'antifranquisme van fer arrelar en certs sectors les propostes de «Països Catalans», fetes per teòrics com Fuster.

En el pla econòmic cal destacar la important transformació que van patir els Països Catalans en el seu conjunt, amb algunes zones en què aquesta transformació fou d'especial intensitat, com el País Valencià, que passà d'una economia clarament dominada pel sector primari a una notable industrialització amb el conseqüent canvi d'estructura social. Aquest canvi a més es produí amb força rapidesa, «de cop i volta» com assenyalà Ernest Lluch.[12]

II. Plantejaments teoricopolítics sobre els Països Catalans

Pel que fa al debat entorn de la qüestió dels Països Catalans durant la transició ben aviat es van dibuixar diferents posicionaments teòrics, que alhora expressaven una determinada opció política i una determinada manera d'enfocar la qüestió nacional a l'Estat espanyol, i que es van concretar en tres grans corrents, definits tots

---

[5] X. Ferré: «Valencianitat (1943-1968)», *Revista de Catalunya*, núm. 133, octubre de 1998 pp. 9-35.

[6] E. Pujol: «Joan Fuster, símbol de la represa nacionalitzadora dels anys 50», Afers, núm. 42-43, pp. 347-360

[7] J. Fuster: *Nosaltres els valencians*, Edicions 62, Barcelona, 1964.

[8] J. Fuster: *Qüestió de noms,* Edicions d'Aportació Catalana, Barcelona, 1962.

[9] A. Cucó: «Notes sobre el pensament nacionalitari de Joan Fuster» dins DD.AA: *Homenatge a Joan Fuster,* Conselll Valencià de Cultura, València, 1994, p. 267.

[10] J. Vicens Vives: *Notícia de Catalunya,* Destino, Barcelona, 1975.

[11] Tal com dirà Vicent Álvarez, coetani i partícip d'aquell context, «Les idees de Joan Fuster desenvolupades en *Nosaltres els valencians* han incidit decisivament sobre l'actual generació que entra a la vida política: d'aquesta manera la conformació ideològica d'una generació està marcada pel plantejament de Fuster» a X. Ferré: «Aportació de Joan Fuster al pensament social: de l'estructura del subjecte a la realitat nacional», *Revista de Catalunya*, núm. 87, juliol-agost 1994. pp. 11-37.

[12] E. Lluch: «Pròleg», dins J.A. Martínez Serrano, E. Reig, V. Soler i J. Sorribes: *Introducció a l'economia del País Valencià*, Ed. Tres i quatre, València, 1980, p. 22.

ells per la seva acceptació o no de la nacionalitat dels Països Catalans. Segons M. Caminal,[13] seguint l'esquema elaborat per Ernest Lluch, existiren tres grans línies teòriques i pràctiques en els què se situaren els diferents intel·lectuals que es plantejaren la qüestió.

El primer d'aquests corrents era el format per aquells intel·lectuals que reconeixien en els Països Catalans uns llaços històrics, lingüístics i culturals comuns, però que creien que aquests no necessàriament conduïen a poder considerar els Països Catalans com una nació, i per tant veien la necessitat d'una estratègia diferent a l'hora d'enfocar l'organització i el procés polític postfranquista per a cada un dels territoris.

Una de les aportacions més rellevants en aquest sentit fou la formulada per Gustau Muñoz, membre del PCE del País Valencià, el qual partint del reconeixement d'uns elements mínims d'acord entre els diferents països, com la identitat lingüística comuna i la identitat d'elements culturals donats tant per la base poblacional històrica com sobretot per l'efecte d'unificació cultural que jugà la comunitat idiomàtica a molts nivells de la producció cultural, apostà per crear una àrea cultural viable a nivell de Països Catalans. Tot i així Muñoz no considerava que l'afirmació de la identitat lingüística i cultural comportés l'afirmació d'una identitat nacional. Per aquest autor els Països Catalans mai havien tingut un desenvolupament nacional comú, sinó que ben al contrari el desenvolupament de les estructures econòmiques i socials del Principat, el País Valencià i les Illes havien estat absolutament divergents en els darrers segles, especialment a partir del 1707. «És evident que els Països Catalans constitueixen una comunitat nacional bàsica, una àrea nacionalitària. La llengua, els elements culturals, l'origen comú, les interrelacions històriques de tota mena han creat uns condicionaments que ens apropen a catalans, valencians i illencs més entre nosaltres mateixos que no amb d'altres comunitats. Però hi ha una distància considerable entre aquesta constatació i l'afirmació d'una estructura nacional plena».[14]

Gustau Muñoz considerava prioritari, analitzant la realitat del País Valencià, afirmar-se com a valencians abans que afirmar-se dins el conjunt nacional dels Països Catalans, i per tant, l'eix fonamental de la seva tesi era l'afirmació de la catalanitat idiomàtica i cultural dels valencians i l'articulació d'instàncies únicament en l'àmbit cultural per al conjunt dels Països Catalans.[15]

En la mateixa direcció que Gustau Muñoz, una altra de les aportacions interessants fou la de Rafael Ribó. Ribó, políticament dins el PSUC, considerava els Països Catalans unes societats diferenciades amb uns elements comuns i uns elements diferenciats. Per a Ribó la consciència col·lectiva de nació a escala de Països Catalans era inexistent i a més mancava un projecte comú a partir del qual hegemònicament es reivindiqués la sobirania política.[16]

Els Països Catalans, amb elements nacionalitaris comuns, com la llengua i la cultura, amb desnivells de sentiment particularista i amb gran diversitat de consciència col·lectiva podien ser denominats segons Ribó com una àrea nacionalitària, com una nacionalitat en sentit sociològic. Ara bé, el fet de pertànyer a una mateixa àrea nacionalitària no volia dir que existís una consciència nacional unificada ni amb un mateix grau d'expressió.

La segona línia o corrent era la formada per aquelles posicions que entenien els Països Catalans, més enllà dels trets culturals i lingüístics, com un marc nacional en ple desenvolupament, el qual tot i partir de diferents situacions a priori, era necessari coordinar i establir «un programa col·lectiu percebut i acceptat per la majoria dels membres d'una comunitat».[17] Com a intel·lectual més destacat dins d'aquest grup trobem a l'historiador Josep Fontana, que analitzant la diversa evolució històrica dels Països Catalans plantejà que l'existència d'una història, d'una cultura i d'una llengua comunes eren condicions necessàries però no suficients per a la creació d'una conciència col·lectiva a escala dels Països Catalans. Per a Fontana iniciar de manera viable la possibilitat unitària dels Països Catalans exigia trobar un programa polític que pogués satisfer, a la vegada que els desigs d'unitat, les aspiracions de la petita burgesia i del proletariat del Principat, que respongués a les necessitats de transformació econòmica i social del País Valencià, fent compatible una industrialització autòctona, més beneficiosa per a la col·lectivitat que la de les multinacionals, amb la resolució dels actuals problemes agraris i que portés noves perspectives de futur a les Illes.

Fontana considerava que aquest projecte havia de ser possible en un futur i mentrestant el que més convenia era mantenir els Països Catalans al més units possible, cultivant tot allò que els apropava, la història la llengua i la cultura, i fent un esforç per a pensar conjuntament aquells problemes que afectaven els Països Catalans com a comunitat. La unitat dels Països Catalans s'havia de basar segons Josep Fontana «en un coneixement real i aprofundit dels diversos pobles que formaven aquesta realitat nacional, essent aquest coneixement insubstituïble amb els recursos emotius, els records del passat ni amb l'anunciació d'un conjunt de receptes revolucionàries tretes de llibres».[18]

---

[13] M. Caminal: «El catalanisme i el debat sobre els Països Catalans als anys setanta» dins DD.AA: *Història, Política, Societat i Cultura dels Països Catalans*, V: 11, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999.

[14] G. Muñoz: «Anticatalanisme i recuperació nacional al País Valencià», Nous Horitzons, núm. 47-48 octubre-novembre de 1978, pp. 75-76.

[15] G. Muñoz: «Els Països Catalans: una perspectiva valenciana», dins DD.AA: *Debat sobre els Països catalans,* Curial, La Magrana, Edicions 62, Anagrama, Laia, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 7x7 Edicions, Barcelona, 1977, pp. 324-329.

[16] R. Ribó: «Conceptes polítics i realitat nacional», dins DD.AA: *Debat sobre els Països Catalans,* Curial, La Magrana, Edicions 62, Anagrama, Laia, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 7x7 Edicions, Barcelona, 1977, pp. 149-170.

[17] J. Fontana: «Reflexions sobre la unitat històrica dels Països Catalans», Taula de canvi, núm. 3, gener-febrer 1976.

[18] J. Fontana: «Reflexions sobre la unitat històrica dels Països Catalans» dins DD.AA: *El debat sobre els Països Catalans,* Curial, Edicions de la Magrana, Edicions 62, Anagrama, Laia, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 7x7 Edicions, Barcelona, 1977, pp. 46-56.

Un altre intel·lectual i polític de força pes dins el món de l'esquerra antifranquista i que prestà atenció a la qüestió dels Països Catalans fou Ernest Lluch, professor de la Universitat de València i impulsor dels partits socialistes tant del Principat com del País Valencià en aquests anys. Dins dels posicionaments sobre els Països Catalans esmentats més amunt el mateix Lluch se situà en un primer moment (a l'inici de la transició amb Franco ja mort i sense haver-se pactat encara el futur i el marc polític de la reforma) dins la segona línia interpretativa, amb la definició que féu de Països Catalans: «...estem d'acord en els trets nacionals comuns a tots els Països Catalans, però tenim també en aquesta qüestió una actitud dinamitzadora i rebutgem els qui es conformen d'acabar consagrant unes situacions de fet» i amb la seva posició política «...(mantenim) una actitud activa, corresponent a la visió exempta que lluita amb vista a un futur de llibertat i plenitud nacional i socialista, dins un procés unitari i divers.»[19]

Aquesta actitud activa Lluch la concretà a realitzar una altra reflexió sobre la nació, un nou model per als Països Catalans que desmuntés l'argument de la dreta burgesa i demostrés el caràcter popular del catalanisme. Ernest Lluch reclamà que «Cal decididament no parlar estrictament d'unitat lingüística i/o cultural, sense traduir-ho en actituds polítiques»[20]. Alhora Lluch afirmava que parlar dels Països Catalans com una nació ja feta era un error, i que per tant la millor solució en aquella conjuntura era la potenciació de les autonomies per a cada un dels territoris i la coordinació entre aquests, a més d'existir també una coordinació a nivell de forces polítiques ja que era la única manera de construir la nació dels Països Catalans que encara no havia arribat a la seva plena configuració.

Lluch fins i tot arribà a plantejar juntament amb Alfons Cucó, Màrius Garcia i Bonafè i Vicent Soler una sèrie de trets unificadors per als tres futurs estatuts d'autonomia per tal d'iniciar la consolidació política dels tres territoris. Aquest trets foren l'ús de la llengua catalana en les relacions mútues, les posicions comunes en els terrenys lingüístics i culturals, la possibilitat de mancomunar-se en determinades matèries estatutàries, excepte en allò referent a la personalitat de cada territori, la possibilitat de federació si aquesta era aprovada per majoria i uns drets socials diferenciats però amb un procés comú de codificació.[21]

Cal destacar per últim en aquest segon bloc, amb posicionaments pràcticament mimètics als anteriors, Alfons Cucó, que exercí una notable influència intel·lectual i política durant el darrer franquisme i la transició entre els moviments d'esquerres antifranquistes al País Valencià impulsant el socialisme valencianista i essent un dels fundadors del PSV (Partit Socialista Valencià) i del PSPV (Partit Socialista del País Valencià).

Per últim, la tercera línia interpretativa entorn de la qüestió dels Països Catalans fou aquella que considerà els Països Catalans com una nació clarament formada i consolidada i per tant l'actuació, la mobilització i les propostes polítiques s'havien de fer en el marc nacional dels Països Catalans i en funció d'aquest.

Dins aquest grup podríem considerar com a representatius entre d'altres Josep Ferrer i Josep Guia,[22] els dos vinculats al PSAN, els quals contribuïren al debat sobre els Països Catalans mantenint posicions d'acord amb els principis de nacionalitat i territorialitat completes. Aquest posicionament, però, acabà exercint una influència força limitada en la configuració del nou sistema polític que s'encetava amb la transició tant per la seva manca d'implantació com per l'enorme distància que hi havia entre aquests plantejaments polítics i el nou sistema que es començava a configurar.

Cal apuntar també per a concloure que d'altres autors,[23] a diferència d'Ernest Lluch i Miquel Caminal, van considerar que únicament es perfilaren dues posicions entorn de la qüestió dels Països Catalans durant la transició: els que creien en un projecte polític comú per a tots els Països Catalans (amb tots els matisos i diferències existents) i els que creien que els Països Catalans només feien referència als llaços historicoculturals i que per tant era irreal plantejar un projecte polític que anés més enllà en la vertebració d'aquests territoris.

D'altra banda és important també d'assenyalar el paper que tingueren iniciatives de tipus cultural que es realitzaren en els anys de la transició respecte als Països Catalans com ara el Congrés de Cultura Catalana, amb una voluntat d'ultrapassar el públic acadèmic, d'assolir un ressò popular o reivindicatiu i d'abastar el conjunt dels Països Catalans, tant pel que fa a l'àmbit d'estudi com a la localització de les activitats del Congrés. El 1978 es publicaren els diversos materials d'aquest congrés en quatre volums, *Congrés de Cultura Catalana,* a càrrec de diverses editorials catalanes, valencianes i mallorquines: Curial, Edicions Catalanes, Edicions 62, La Magrana, Laia, Moll, Tres i quatre, L'Estel, Llibres Turmeda i Publicacions de l'Abadia de Montserrat.[24]

Caldria afegir-hi, d'un abast numèric inferior però no menys significatiu, l'Encontre de Ciències Humanes i

[19] E. LLUCH: «Els Països Catalans, en un procés unitari i divers», Taula de canvi, núm. 3, gener-febrer, 1976, p. 14.

[20] E. LLUCH: «Països Catalans des del socialisme», Taula de canvi, núm.3, gener-febrer 1976, p. 14.

[21] E. LLUCH: «Països Catalans des del socialisme», Taula de canvi, núm. 3, gener-febrer 1976, p. 19.

[22] Vegeu R. CASTELLANOS, A. FERNÁNDEZ, J. FERRER: «Consciència nacional i lluita de classes als Països Catalans» i J. GUIA: «L'estructura política dels Països Catalans» tots dos dins DD.AA: *El debat sobre els Països Catalans,* Curial, La Magrana, Edicions 62, Anagrama, Laia, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 7x7 Edicions, Barcelona, 1977, pp. 239-255 i pp. 279-287.

[23] X. ROMEU: «Presentació» dins DD.AA: *El debat sobre els Països Catalans,* Curial, La Magrana, Edicions 62, Anagrama, Laia, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 7x7 Edicions, Barcelona, 1977, pp. 9-15.

[24] M. LLADONOSA: «Cultura, Història i Antifranquisme: Societat Civil, Cultura i Historiografia entre 1956 i 1970», conferència pronunciada dins el seminari La Transició als Països Catalans realitzat a la Universitat de Lleida entre el 3 i 24 d'abril del 2002. Actualment les ponències presentades en aquest seminari es troben en procés de publicació.

Socials dels Països Catalans a Perpinyà el març de 1976, el Debat sobre els Països Catalans, l'octubre d'aquest mateix any a Barcelona i el segon encontre de ciències humanes i socials a Mallorca el desembre de 1978. Sense oblidar l'existència de la Universitat Catalana d'Estiu a Prada de Conflent a la Catalunya Nord o la creació a Perpinyà del Centre d'Estudis Catalans, inclòs al si de la Universitat de Ciències Humanes i Socials del Centre Universitari de Perpinyà.

III. Les forces polítiques i els Països Catalans

Pel que fa als posicionaments de les forces polítiques entorn de la qüestió dels Països Catalans cal esmentar que dins el que podríem anomenar com l'esquerra catalanista existiren forces polítiques amb diferents àmbits d'actuació política que anaven des d'aquelles d'àmbit estatal passant per aquelles altres d'àmbit nacional de Països Catalans fins a arribar a les d'àmbit regional (Principat, Illes i País Valencià). Ara bé, aquesta diferenciació, que en principi sembla prou indicativa, no aclareix en gran mesura la posició de les diverses forces polítiques sobre els Països Catalans ja que tal i com assenyalà Josep Guia: «és un fet evident que la realitat nacional dels Països Catalans s'obre camí, dia rera dia, fins i tot entre els sectors més reticents», i fent referència a l'impuls popular de la reivindicació de Països Catalans el mateix Guia apuntava que «les realitats socials, la dinàmica de forces populars, exigeixen unes formes d'organització i actuació polítiques, les quals, com a reflex d'unes exigències de base, dels anys seixanta ençà han configurat una dinàmica política de Països Catalans objectivament constatable».[25] Per tant, doncs, l'horitzó dels Països Catalans en l'inici de la transició el contemplaven, amb diferències, la totalitat de les forces polítiques que configuraven l'esquerra catalanista.

Podríem parlar d'un primer grup de forces polítiques format per aquells partits que insistiren en la seva pràctica política en la potenciació quasi exclusiva dels lligams lingüístics, culturals i històrics i per tant en la realització d'una acció política comuna entre els tres territoris exclusivament relacionada amb aquests aspectes excloent-n'hi qualsevol mena de coordinació política i institucional. Aquí hi situaríem els partits comunistes majoritaris d'àmbit estatal com el PCE del País Valencià (més tard Partit Comunista del País Valencià), el PCE de les Illes i el PSUC al Principat, així com en menor mesura el PSOE i el PSP. Són prou il·lustratives en aquests sentit tot un seguit de trobades que mantingueren entre el 1975 i el 1977 els fronts culturals del PSUC i del PCE del País Valencià i les Illes o bé el suport que el PSUC donà al Congrés de Cultura Catalana per tal d'estrènyer i intensificar els lligams entre el Principat, el País Valencià i les Illes.

El segon gran grup de forces polítiques que podríem establir en funció de la seva posició respecte als Països Catalans fou aquell integrat majoritàriament pels partits socialistes d'àmbit únicament català, valencià i balear que ja a la dècada dels seixanta començaren a mantenir contactes entre ells i que a la dècada dels setanta començaren a coordinar-se unitàriament amb la idea que a partir d'un marc nacional comú com era el dels Països Catalans es pogués establir un programa col·lectiu acceptat per la majoria. En aquest grup hi trobem forces polítiques com Convergència Socialista de Catalunya, posteriorment PSC (Congrés), el Partit Socialista del País Valencià, el Partit Socialista de les Illes o el Front Nacional de Catalunya, que a més l'any 1976 varen formar la Coordinadora Socialista dels Països Catalans. També podríem incloure en aquest bloc el Moviment Comunista tant de Catalunya, com del País Valencià i les Illes.

Per últim el tercer bloc era el format per aquells partits que s'organitzaven i actuaven, i per tant consideraven els Països Catalans com una nació plenament formada, a nivell de Països Catalans. En aquest bloc la força més destacada seria la del PSAN, partit polític marxista-leninista i de contingut clarament independentista radical, que entenia els Països Catalans com una nació amb un tronc històric, cultural i lingüístic comú però també com a realitat nacional on s'havia de desenvolupar un projecte polític comú i una mateixa organització i estructuració política, cosa que no treu que poguessin defensar la diferenciació de diferents estatuts d'autonomia per als tres territoris.

Cal assenyalar també que la dinàmica de debat, reflexió i construcció dels Països Catalans es va veure reflectida en les instàncies polítiques unitàries que van caracteritzar la transició i el darrer franquisme. Així és mantingueren i es feren contactes i declaracions entre els diversos organismes polítics unitaris dels tres territoris que contemplaven la qüestió dels Països Catalans.

L'octubre del 1975, el Consell Democràtic del País Valencià donà a conèixer una declaració sobre la reivindicació nacional del País Valencià on s'explicitaven els lligams amb el Principat i les Illes. El mateix mes es féu públic el primer avantprojecte d'Estatut d'Autonomia en què per tres vegades es feia referència especial a les relacions futures amb els Països Catalans. El mateix any 1975 es constituïa el Consell de Forces Polítiques de Catalunya, on en la declaració inicial s'esmentaven les futures relacions que s'havien de mantenir amb el País Valencià i les Illes.

El desembre del 1975 es produí el primer contacte i reunió entre el Secretariat Permanent del Consell Democràtic del País Valencià i la Comissió d'Enllaç de l'Assemblea de Catalunya. D'aquesta reunió en sortí un comunicat conjunt on «ambdues delegacions valoren especialment el fet que, partint d'una problemàtica nacional comuna dins l'Estat espanyol, lluiten per les llibertats polítiques i nacionals, concretant-se aquestes en la formació de governs provisionals en el mateix moment del trencament», i on s'afirmava que «es comprometen a treballar per la coordinació de totes les plataformes unitàries de les Illes, el País Valencià i Catalunya».[26]

[25] J. Guia: «L'Estructuració política dels Països Catalans», Taula de canvi, núm. 3, gener-febrer 1976, p. 29.

I per últim el 1976, el mes de gener, es feu a Barcelona la primera Reunió d'Instàncies Unitàries i Forces Polítiques de Catalunya, el País Valencià i les Illes, on s'arribà a demanar una sèrie d'objectius comuns pels Països Catalans.

IV. Conclusions

En els anys centrals de la dècada dels setanta va anar creixent la identificació de la nació amb el terme dels Països Catalans, i sens dubte els anys 1975-1977 foren una etapa d'especial intensitat de la cultura antifranquista, d'esquerres i reivindicadora dels Països Catalans.

Ara bé, a mesura que anà avançant el procés de reforma política i s'anà consolidant la transició es produí entre els intel·lectuals i forces polítiques que en un principi havien contemplat la qüestió dels Països Catalans com un aspecte central de la lluita democràtica i nacional un replegament a la baixa dels seus plantejaments.

L'aprovació de la llei de reforma política, el 1977, i la convocatòria d'eleccions el 15 de juny de 1977 situaren els diferents plantejaments sobre els Països Catalans en el context real de la reforma com a marc polític dins del qual es desenvoluparia la transició política a l'Estat espanyol.

Les eleccions del 1977 mostraren la gran diferenciació de consciència nacional que existia entre el Principat i els altres Països Catalans. La nula motivació dels partits majoritaris al principat —CDC, PSC-PSOE i PSUC— per intentar definir una política amb relació als Països Catalans, i la reticència enfront del Principat, convertida en fervent anticatalanisme per les forces conservadores del País Valencià, convertiren el projecte i la reflexió que s'havia produït sobre els Països Catalans en una qüestió secundària, o fins i tot inexistent, per a bona part del món polític i intel·lectual un cop institucionalitzada la reforma.

[26] J. Guia: «L'estructura política dels Països Catalans» dins DD.AA: *El debat sobre els Països Catalans*, Curial, La Magrana, Edicions 62, Anagrama, Laia, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 7x7 Edicions, Barcelona, 1977, pp. 279-287.

LES RESISTÈNCIES DE LA MALLORCA RURAL ALS PROCESSOS DE MODERNITZACIÓ EN UN CONTEXT POSTINDUSTRIAL ENVERS L'EXPANSIÓ DE LA INDÚSTRIA TURÍSTICA (1959-1983)

Toni Vives Riera

Aquesta comunicació és el fruit d'un treball d'investigació en el qual s'han intentat identificar diverses expressions de resistència per part de la vila d'Artà (Mallorca) com a comunitat rural, envers processos de modernització de la societat. Aquesta tasca s'ha realitzat a partir de l'anàlisi del discurs d'unes manifestacions de la cultura popular pròpies d'aquesta població (els *arguments*). L'àmbit cronològic de l'estudi en el qual es basa la investigació comprèn des del 1931 fins al 1983, però aquesta comunicació se centra en l'expressió de la resistència a la modernització posterior al procés d'industrialització en base al monocultiu turístic que experimentà Mallorca a partir dels anys seixanta (*boom* turístic). Per qüestions d'espai i temps, aquesta comunicació se centra concretament en les resistències a l'esmentat procés d'industrialització —entès com a procés d'expansió permanent de les activitats de producció i consum.[1] D'aquesta manera, deixam de banda les resistències al procés de nacionalització en clau espanyola que també hem estudiat en el nostre treball d'investigació més general.

Pensam que aquesta comunicació pot aportar qualcunes claus explicatives sobre la percepció per part de la població rural de Mallorca dels diferents discursos generats i adoptats pels partits polítics i organitzacions de la societat civil de l'illa; ens pot ajudar a entendre la dinàmica a nivell polític i de moviments socials de la Mallorca rural (Part Forana); a entendre com s'han conformat les bases socials de les diferents opcions polítiques i a respondre per què certes estratègies de poder i discurs dutes a terme per institucions públiques i organitzacions de la societat civil han tingut èxit a la Part Forana de Mallorca.

Una esquerra autòctona i rural. El context social i polític de caire postindustrial

La formació del govern de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears per l'anomenat Pacte de Progrés ha suposat que per primera vegada un conjunt de formacions polítiques que s'identifiquen majoritàriament amb els valors de les esquerres ocupi les institucions autonòmiques. Aquest fet no deixa de ser sorprenent en una regió que, excepte Menorca, s'ha considerat històricament com un santuari de les dretes. A la societat rural mallorquina el consens de caire clientelar i signe tradicional va persistir tot i la crisi agrària de finals de segle XIX, el col·lapse del sistema de la restauració, la caiguda de la monarquia i la proclamació de la II República.[2] Durant el règim franquista, ningú dubta que les resistències polítiques i ideològiques frontals i explícites van tenir un caràcter marcadament minoritari.[3] Un dels principals objectius d'aquesta comunicació és explicar com en un lloc on tradicionalment els valors de dretes han estat hegemònics, una part important de la població de la Part Forana de Mallorca ha evolucionat fins al punt de convertir-se en part de la base social d'un govern d'esquerres com l'actual.

No fa falta dir que el vertiginós procés d'industrialització en base al turisme que es desfermà a la Part Forana de Mallorca a partir del pla d'estabilització econòmica de 1959, va suposar una transformació molt profunda de la societat mallorquina en clau de modernització econòmica, cultural i política. Aquest procés es va traduir en una progressiva terciarització de l'economia i en l'arraconament del sector agrari cap a un paper marginal. Altres transformacions que s'han destacat per a la

---

[1] A. Dobson: *Pensamiento político verde*. Paidós, Barcelona: 1997, p. 52.

[2] I. Peñarrubia: *Carnaval, codolades i teatre popular: la dissidència a la Mallorca caciquista (1875-1923)*. Documenta Balear, Palma: 1999, p. 25

societat rural mallorquina d'aquesta època són el gran increment de la societat de consum, la transició de l'emigració a la immigració, el gran impacte de la societat urbana i la macrocefàlia de Palma en el conjunt de Mallorca o el pes específic de municipis costaners.[4]

Un dels canvis esmentats va ser l'arribada d'importants contingents de població immigrant procedent de la península Ibèrica sobretot als espais urbans de l'illa: Palma i les urbanitzacions turístiques de la costa. Aquests col·lectius varen conformar el sector més proletaritzat de la societat mallorquina i la base social de l'esquerra més clàssica representada durant el final del franquisme i la transició pel PCE i CCOO. De totes maneres, l'actual Pacte de Progrés representa també els interessos i les sensibilitats d'una part important de la població autòctona i rural que viu a les viles de la Part Forana. És precisament aquest col·lectiu aquell que tradicionalment ha estat identificat com la base social de les forces polítiques de dretes sempre fidels a les elits econòmiques locals i a les institucions eclesiàstiques. Com es pot explicar aquesta evolució d'una part important de la societat mallorquina rural cap als valors i sensibilitats d'esquerres representades per partits polítics com el PSM o per organitzacions de la societat civil com el GOB, l'STEI, Unió de Pagesos o l'Obra Cultural Balear?[5]

Una circumstància que no se'ns pot escapar és que els debats que han dividit les dretes i les esquerres a la Mallorca postturística no s'han basat en les clàssiques qüestions sociolaborals que afectaren el moviment obrer. Si observam els principals elements de divisió entre les dretes i les esquerres en els debats parlamentaris autonòmics o en les mobilitzacions de la societat civil, trobarem per una part la qüestió de la integració de la identitat regional mallorquina a l'estat-nació espanyol. Es tracta d'un debat identitari que ha enfrontat històricament el regionalisme de caire estrictament cultural d'unes dretes còmodes amb l'estat-nació espanyol postfranquista i el regionalisme més polititzat d'unes esquerres filo-catalanistes. Per una altra part, l'altre element de divisió ha estat el debat sobre el model de desenvolupament econòmic de l'illa respecte a problemes de caire ecològic, que ha dividit una dreta desenvolupista i una esquerra amb més sensibilitat ecològica partidària de posar fre al desenvolupament econòmic.

Així idò, en el context de la població autòctona de la Part Forana de Mallorca, les dues principals reivindicacions de les esquerres han estat històricament la conservació de la cultura autòctona davant el procés de nacionalització en clau espanyola i la conservació del medi ambient i l'equilibri ecològic davant un model d'industrialització especialment agressiu. Aquestes reivindicacions són característiques dels discursos polítics i dels moviments socials sorgits a societats postindustrials, en les quals el treball, la producció i el repartiment de la riquesa han deixat de ser els principals eixos de la vida política. Michel Wiewiorka ens parla d'un fenomen de revifalla de les identitats en aquest context en el qual emmarca l'aparició a partir dels anys seixanta i setanta d'identitats de caràcter regional o local —construïdes a partir d'un discurs nacionalista o en termes purament culturals— que suposen el qüestionament de l'estat-nació modern.[6] Segons el mateix autor, en aquests processos de construcció identitària sovint s'ha afirmat una identitat premoderna anterior a l'era de la indústria i l'estat-nació —tot i el risc de construir-la de manera mítica— y s'ha defensat un model de desenvolupament postindustrial obert a preocupacions ecologistes. Així idò, podem veure com les diferents manifestacions de les forces d'esquerres que s'han donat a la Part Forana de Mallorca encaixen perfectament en aquest model de discurs de caràcter explícitament o implícitament postmodern que qüestiona l'estat-nació i els beneficis de la industrialització.

Les resistències del món rural als processos de modernització-urbanització

La idea de *modernitat* implica un procés d'homogeneïtzació cultural a partir d'allò que és urbà. La modernitat s'ha identificat històricament amb la ciutat i la capital, i s'ha entès com un conjunt de significats, valors i pràctiques socials que s'han exportat a un món rural identificat amb la tradició premoderna. La *gavilla de procesos acumulativos que se refuerzan mutuamente*, a la qual fa referència Jürgen Habermas quan ens parla del concepte de modernització, comprèn processos com el de laïcització, expansió de l'educació formal a les escoles, etc.[7] A partir de la definició antropològica del concepte de *cultura*,[8] podem afirmar que la modernització s'ha manifestat, en el món rural d'Europa Occidental, en un procés d'assimilació d'una cultura rural tradicional a la cultura moderna, a partir dels principals centres urbans industrials i polítics. S'ha assenyalat que en l'expansió de la modernitat al món rural, el principal agent social possiblement ha estat l'aparell estatal i moltes de les institucions que contempla (escola, exèrcit, etc.).[9]

---

[3] Per posar un exemple, David Ginard afirma que *no hi ha dubte que una gran part de la població illenca s'adherí, sovint amb notable entusiasme, al nou estat franquista.* D. Ginard: «De l'època de l'autarquia a l'expansió turística» a S. Serra (coord.): *El segle XX a les Illes Balears: estudis i cronologia.* Cort, Palma: 2000, p. 185.

[4] S. Serra: «Dossier. Mallorca després de la calma», *L'Avenç*, núm. 267 (III-2002) pp. 19-48, p. 20

[5] PSM (Partit Socialista de Mallorca-Nacionalistes de Mallorca), GOB (Grup d'Ornitologia Balear i de Defensa de la Natura), STEI (Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament de les Illes) Sobre la implantació predominantment rural d'aquestes organitzacions, podem posar l'exemple del PSM que segons Antoni Marimon té el doble d'implantació a la ruralia que a la ciutat. A. Marimon: *Entre la realitat i la utopia. Història del PSM.* Documenta Balear, Palma: 1998, p. 169.

[6] M. Wiewiorka (ed.): *La France Raciste.* Seuil, París: 1992, p. 32.

[7] J. Habermas: *El discurso filosófico de la modernidad. Doce lecciones.* Taurus, Madrid: 1989, p. 12.

[8] C. Geerts: *La interpretación de las culturas.* Gedisa, Barcelona: 1987 (1973) p. 262.

[9] E. Weber: *Peasants into Frenchmen. The modernization of rural France, 1870-1914.* Stanford University Press, Stanford: 1976, p. 303.

Aquest procés de modernització-urbanització del qual estem parlant va ser especialment lent en el cas del món rural de Mallorca. De fet, no va ser fins als anys seixanta del segle XX que a Mallorca es varen donar les condicions necessàries per a la consolidació definitiva de la cultura de masses lligada a la modernitat.[10] Aquest retard es pot explicar pel fet que després de la Guerra Civil es dona un nou arreplegament sobre la ruralia que va ser fruit de l'aïllament conjuntural causat per raons polítiques (postguerra, política econòmica d'autarquia, aïllament cultural del règim franquista, etc.). S'ha de tenir en compte que el final d'aquesta conjuntura arribà ja en un context postindustrial en el qual valors com el del treball i la producció o institucions com l'estat-nació començaven a ser qüestionats. El retard en el procés de modernització-urbanització del món rural de Mallorca fins a l'era postindustrial és sens dubte una de les explicacions de les característiques ideològiques del discurs de l'esquerra autòctona rural de la qual estem parlant.

Plantejament metodològic i contextualització de la font

Com podem estudiar les resistències de la comunitat rural als processos de modernització amb totes les connotacions de caràcter identitari, polític i ideològic que comporta? L'estudi de la percepció dels canvis que va comportar la modernització per part de la comunitat rural, pot ajudar-nos a entendre les diferents manifestacions de resistència a aquest procés. Per a aquest plantejament s'ha considerat adient un exercici d'anàlisi del discurs i les representacions culturals subjacents que es poden identificar en moltes manifestacions de la cultura popular mallorquina. Per discurs podem entendre un conjunt d'esdeveniments comunicatius específics que es desenvolupen en un context semblant i que gaudeixen de coherència interna fins al punt que es poden identificar com a unitats de significat.[11] De totes maneres el discurs no està confinat a actes lingüístics en sentit estricte i és un ordre en virtut del qual es circumscriu el camp de l'experiència i el saber possible dels col·lectius socials. Segons Michel Foucault el llenguatge és «*una disposición fundamental del saber que ordena el conocimiento de los seres según la posibilidad de representarlo en un sistema de nombres*».[12] Es tracta d'una forma de construir el coneixement sobre les coses a través del llenguatge; d'un grup o formació d'idees o imatges que propicien formes de parlar i conèixer un camp de realitat en particular, a partir del qual es generen formes de control i normes de conducta més enllà del llenguatge.[13]

En el marc de la teoria del discurs Stuart Hall defineix el concepte de representació cultural com l'acte amb el qual, a partir del llenguatge, es dóna un significat socialment compartit a una realitat. Segons aquest autor «*representation means using language to say something meaningful about, or to represent de world meaningfully, to other people (...) Representation is an essential part of the process by which meaning is produced and excahnged between members of a culture. It does involve the use of language, of signs and images which stand for or represent things*».[14] En la nostra investigació hem fet una anàlisi del discurs dels *arguments* i la representació del *boom* turístic que se'n desprèn. A través de l'anàlisi dels discurs dels *arguments* hem intentat estudiar com des d'una comunitat rural com la vila d'Artà s'ha conegut, concebut, representat, percebut i quin significat s'ha donat a l'experiència col·lectiva de la industrialització basada en l'activitat turística.

Els *arguments* són llargues composicions poètiques de caire oral que es canten públicament en el marc de les festes de Sant Antoni a la vila d'Artà. Es tracta de petites cròniques anuals en les quals es dóna notícia dels fets més destacables esdevinguts en l'any immediatament anterior a les festes. Els *arguments* són compostos i cantats per *glosadors*. Una de les principals funcions d'aquests poetes orals ha estat tradicionalment informar dels fets considerats més importants, per la qual cosa se'ls ha qualificat de *preperiodistes*.[15] En la realització d'aquesta funció els *glosadors* tradicionalment han expressat las queixes i reivindicacions populars als representants de l'aparell institucional, per la qual cosa normalment es presenten a si mateixos com la veu del poble.

De les festes de Sant Antoni s'ha destacat sovint el seu caràcter carnavalesc que es manifesta per exemple amb les màscares demoníaques o les cançons d'alt contingut eròtic que es canten. De fet, aquesta festa inaugura el calendari carnavalesc propi dels mesos anteriors a les restriccions quaresmals. Podem afirmar, seguint E. P. Thompson, que aquesta festa s'ajusta al model de ritual de contestació acotada: un moment únic en el calendari en el qual els representants de l'aparell institucional permeten a la multitud una oportunitat de protesta i pressió sempre dins dels límits del discurs hegemònic.[16]

Siguin o no siguin les *gloses* la veu del poble, el col·lectiu representatiu de la *vila* d'Artà en el seu conjunt com a comunitat rural pot ser entès com el subjecte actiu que transmet el discurs dels *arguments*.[17] En aquest sentit s'ha d'insistir en la idea de la coerció que rep en

[10] J. Buades, S. Serra: «Les Illes Balears des dels anys seixanta al final del franquisme. La transició democràtica i el règim pre-autonòmic (1960-1983)» a S. Serra (coord.): *El segle XX a les Illes...* p. 225.

[11] T. A. Van Dijk: *Ideología. Una aproximación multidisciplinaria.* Gedisa, Barcelona: 1998. pp. 246-251.

[12] M. Foucault: *De las palabras y las cosas.* Siglo XXI, Madrid: 1984 (1966) p. 158.

[13] M. Foucault: *El orden del discurso.* Tusquets, Barcelona: 2002 (1970) p. 14.

[14] S. Hall (Ed.): *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices.* Sage, London: 1997, p. 15.

[15] E. Ayensa: «Glosat i tsàtisma: una aproximació al fenomen del combat poètic a Xipre i a les Balears» a *Randa*, núm. 40 (1997) p. 81.

[16] E. P. Thompson: *Tradición, revuelta y conciencia de clase.* Crítica, Barcelona: 1979, p. 58.

[17] Sobre el concepte de *subjecte* en relació a la teoria del discurs... S. Hall (Ed.): *Representation...* pp. 54-61.

la seva creació l'autor estricte individual dels *arguments* —el *glosador*—, tant per part de l'aparell institucional local com per part de la comunitat rural en el seu conjunt. Estem parlant, en aquest darrer cas, del col·lectiu al qual van dirigides aquestes cròniques poètiques i del grup social que ha de comprendre-les, aprovar-les i acceptar-les[18].

La percepció del boom *turístic des de l'ètica pagesa de la supervivència*

Les resistències de signe tradicional al procés d'industrialització no són l'objecte d'aquesta comunicació, però és necessari fer un resum de les principals conclusions que s'han extret de l'estudi dels *arguments* anteriors al *boom* turístic per fer entenedor aquest text. En aquestes *gloses*, podem identificar certs elements de resistència al discurs industrialista, sempre lligats a les concepcions de l'economia pròpies d'allò que James C. Scott ha anomenat l'*ètica pagesa de la supervivència.*[19] A partir d'aquesta ètica el contracte clientelar de la població pagesa amb les elits de poder de les comunitats locals s'entén com un intercanvi, normalment simbolitzat amb presents, entre la fidelitat i l'obediència del pagès i la seva pròpia supervivència garantida pel senyor. Segons aquest codi ètic, si el senyor no acompleix la seva part del pacte o abusa del seu poder és considerat un *mal senyor* i això legitima la desobediència envers ell. Aquesta forma d'entendre les relacions socials fa que els fenòmens econòmics siguin percebuts sempre des del punt de vista del consumidor, no del productor, i es tradueix en una visió conservadora i prudent del creixement econòmic per part de la població pagesa, ja que la subsistència a llarg terme és entesa com a prioritat econòmica per davant de l'acumulació de riquesa.

Els elements de resistència rural enfront del procés industrialitzador s'expressen en els *arguments* preturístics en severes crítiques cap a la cultura de consum, que crea noves necessitats per satisfer, en un context de precària industrialització i falta de poder adquisitiu generalitzada. Es pot observar també una forta crítica a la mercantilització dels recursos naturals i l'activitat humana, sobretot a l'aparició de formes d'oci mercantilitzades com els espectacles taurins o el futbol.

Així idò, tenint en compte aquesta forma de concebre l'economia i les relacions socials per part de la comunitat rural tradicional, no ens ha de sorprendre que la percepció del procés d'industrialització i del *boom* turístic que es dóna en els *arguments* estigui carregada de connotacions negatives. S'ha de destacar que el nou model econòmic industrial basat en el monocultiu turístic és percebut en tot moment com a insostenible. La preocupació conservadora d'assegurar la supervivència en un primer moment, i deixar en segon terme l'activitat mercantil i l'enriquiment monetari, ens indica la desconfiança pròpia de la cultura rural tradicional cap a l'economia de mercat, ja que és considerada inestable, efímera i poc sòlida: «*Ai...! si mos deixa es turisme / així com a près sa vida / tant la gent s'ha ensenyorida / que pot causà un cataclisme*» (Femenies, 1973-74, 73-74).[20] Un altre exemple el trobam a l'*argument* de 1977: «*Sa industria hotelera, / enc que no mos agradi gaire, / es una riquesa a l'aire / que té poc de vertadera; / es qui la té sempre espera / que li tocarà un mal aire*» (Sancho, 1976-77, 65). Al *glosat* de 1974 no es veu el procés d'industrialització com una passa endavant irreversible i definitiva cap al progrés econòmic: «*no sempre perfectes van, / ses coses amb so progrés. / Quan mos pegará un revés, / es no tudats se voran. / Tants de cotxos sobraran / com faran falta dobbés*» (Femenies, 1974-75, 62). En aquest cas el *glosador* parla dels *tudats* com aquella part de la població que ha adoptat els nous hàbits de la cultura de consum i ha deixat de tenir una actitud prudent i conservadora respecte a l'economia.

La comunitat rural davant la problemàtica ecològica. Tradició i consciència

La desconfiança cap al mercat i cap al creixement industrial pròpia de l'ètica pagesa de la supervivència implica una visió conservadora de l'economia que enllaça fàcilment amb les preocupacions de caràcter mediambiental que començaren a sorgir a partir dels anys setanta en el si d'organitzacions i grups polítics de caire ecologista. Així idò, es poden identificar línies de continuïtat entre la tradició de resistència al procés industrialitzador pròpia de la comunitat rural tradicional i el qüestionament de la industrialització dut a terme per les elits intel·lectuals i certs grups minoritaris identificats amb l'ideari ecologista. De fet, des del punt de vista de la filosofia política, pensadors com Joe Weston han assenyalat les afinitats entre pensament conservador i pensament ecologista: «*el análisis verde de cuestiones medioambientales y sociales está dentro de la estructura amplia de la filosofía e ideologia de derechas. La creencia en los límites naturales para la conquista humana, la negación de las divisiones de clase y la visión romántica de la naturaleza hunden sus raices en las divisiones políticas conservadoras*».[21]

Molts dels objectes de crítica clàssics dels grups ecologistes a Mallorca també podem trobar-los com a motiu explícit de preocupació en els *arguments* dels anys

[18] R. Chartier: «De la historia social de la cultura a la historia cultural de lo social» a *Historia Social*, núm. 17 (1993) p. 100.

[19] J.C. Scott: *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in South-East Asia.* Yale University Press, New Haven/ London: 1976, pp. 13-35.

[20] Per citar els diferents exemples dels *arguments* hem posat en primer terme el nom del *glosadors* que l'han compost, l'any al qual fa referència l'*argument*, l'any en el qual s'ha cantat l'*argument* (l'immediatament posterior) i el nombre de l'estrofa que s'ha citat. Tots els quaderns dels *arguments* es poden consultar a la Biblioteca Municipal d'Artà.

[21] Citat a A. Dobson: *Pensamiento...* p. 54.

seixanta i setanta. Així idò, la consolidació del procés d'industrialització turística va fer que la resistència a la industrialització per part de la comunitat rural evolucionàs de la defensa de l'economia rural tradicional cap a l'adopció de preocupacions més lligades a l'equilibri ecològic. Els temes de preocupació més recurrents en els *arguments* postturístics són l'escassetat d'aigua corrent, l'acumulació de deixalles, els incendis forestals i l'excés de parc automobilístic.

El *boom* turístic va suposar un important augment del nombre d'habitants de l'illa a causa de la pujada de la natalitat i dels processos d'immigració.[22] Però sobretot va suposar un gran augment de visitants de l'illa a la temporada estival, la qual cosa es va traduir en una espectacular pujada del consum d'aigua corrent i en la crònica escassetat d'aigua a partir dels anys seixanta.[23] Aquesta escassetat és reflectida en els *arguments* a través de l'expressió sistemàtica de la preocupació, per no dir l'obsessió, sobre aquest fenomen. Les al·lusions sobre aquest tema són molt nombroses a partir dels anys seixanta. En algunes ocasions només es dóna testimoni de l'esgotament de les fonts naturals que tradicionalment s'havien fet servir, de la recerca de nous aqüífers o de les celebracions en cas de trobar-ne qualcun de nou. Altres donen testimoni de les restriccions estivals. A l'*argument* de l'any 1963 se celebra la instal·lació de comptadors per mesurar l'aigua que es gasta i evitar abusos en el seu consum: «*ara, per llevar s'abús / d'aigo, posen contadors; / jo compreng que és molt hermós / que aigo no n'abusin pus*» (Femenies, 1962-63, 56). S'ha de destacar que en els *arguments* no només s'esmenta aquest tema de caire mediambiental, sinó que també se'n dóna una visió anti-industrialista. Podem observar que segons aquest *argument* la solució al problema de falta d'aigua és la moderació del consum, mentre que el transport d'aigua o les grans obres públiques són propostes que no apareixen en aquestes *gloses*.

El *boom* turístic a Mallorca, no només ha provocat un problema d'escassetat d'aigua a l'illa. Una altra conseqüència problemàtica d'aquest fenomen ha estat el dipòsit i el tractament d'un excés de deixalles que han augmentat amb l'expansió de l'economia turística i la cultura de consum. Aquest problema també és una preocupació reiteradament il·lustrada als *arguments* posteriors al final dels anys seixanta. La preocupació per les possibles conseqüències per a la salut dels abocadors incontrolats de deixalles, i el seu impacte ambiental i paisatgístic es veu reflectida en la següent glosa: «*Avui s'escampa basura / per tot una mala fi / tant per torrent com per camí / contrapassa sa mesura / mos vorem si no s'atura / ninguns a no poder sortir*» (Femenies, 1974-75, 74).

L'excés en nombre del parc automobilístic de la vila també és denunciat en varis *arguments*, a través de crítiques sobre la intensitat del trànsit rodat o el testimoni dels freqüents accidents automobilístics. A l'*argument* de l'any 1979, es fa una queixa del nombre excessiu de cotxes circulant i de la permissivitat de les autoritats locals al respecte: «*A s'autoritat local / un poc l'haurem de tocar / no ha de deixar aparcar / cotxos davant un portal; / molts de carrers és un mal / amb tants de cotxos que hi ha*» (Terrassa, 1979-80, 70). Un vegada més hem d'anotar que no es fa una crítica del problema des d'un punt de vista industrialista, ja que la reivindicació de la prohibició d'aparcar cotxes davant els portals de les cases no va acompanyada d'una petició d'augment de places d'aparcaments.

La sensibilitat cap als problemes de tipus ecològic dels *arguments* posteriors a la industrialització turística, també es pot observar amb les freqüents *gloses* que fan referència als incendis forestals. El testimoni sobre aquest fenomen sempre va lligat a una crítica sobre l'abandonament de camp i les tasques agro-ramaderes tradicionals. Segons la majoria d'*arguments*, la causa de l'augment d'incendis forestals en aquesta època és la dràstica reducció de caps de ramat, que es tradueix en un abandonament dels boscos i una excessiva acumulació de massa forestal que finalment provoca l'incendi en els secs mesos d'estiu: «*Es qui ses montanyes mira, / pas no veurà pe'n lloc / que sa llenya a poc a poc / ha crescut tant que retgira / casi per tot una pira / enguany hi hagut de foc*» (Femenies, 1973-74, 72).

S'ha de destacar que aquestes preocupacions que s'expressen en els *arguments* són paral·leles, i en molts casos anteriors, a l'aparició d'organitzacions polítiques i associacions de caire ecologista en la societat civil de Mallorca. De fet el GOB apareix l'any 1973[24]. Aquest fet ens planteja la qüestió sobre les relacions de causa-efecte entre els discursos generats des de les elits culturals i polítiques d'una societat i la seva relació amb els estrats populars. Ens hauríem de demanar si els *arguments* expressen preocupacions comuns a l'ideari ecologista a causa de la tasca de conscienciació de les masses per part de grups ecologistes; o si la raó d'aquesta coincidència es troba en el fet que les elits intel·lectuals i polítiques ecologistes han adoptat les resistències al procés d'industrialització que tradicionalment s'han donat en el marc de la comunitat rural. Crec que aquesta comunicació ofereix prou evidències per pensar que des dels estrats populars de la comunitat rural de la vila d'Artà hi ha hagut una certa predisposició a adoptar reivindicacions de caire ecologista pel fet que aquestes ofereixen línies de continuïtat respecte a la tradició de resistència al procés d'industrialització basada en l'ètica pagesa de la supervivència i la conseqüent concepció conservadora de l'economia. Podríem dir que almanco una part de la societat rural mallorquina ha estat un ter-

[22] Mallorca passa de 363.199 habitants l'any 1960 a 568.187 l'any 1991. a M. Santana, M. Pujals: «La població. Dades de la seva evolució» a «Dossier. Mallorca després de la calma... p. 22.

[23] El nombre de places turístiques va passar a Mallorca de les 19.000 de 1960 a les 476.000 de 1989. S. Serra: *Els elements de canvi a la Mallorca del segle XX*. Cort, Palma: 2001, p. 150.

[24] M. Santana, M. Pujals: «Una societat que es mobilitza» a «Dossier. Mallorca després de la calma... p. 45.

reny adobat per a l'apropiació i l'arrelament de l'ideari ecologista.

Conclusions

Els canvis que suposà el *boom* turístic en les formes de resistència de la comunitat rural enfront del procés de modernització es veuen clarament reflectits en el discurs dels *arguments*. Podríem resumir aquests canvis afirmant que es passa d'un discurs de resistència frontal envers la industrialització i de defensa aferrissada de les velles concepcions econòmiques i socials de la comunitat rural tradicional, a una apropiació selectiva de certs valors i pràctiques socials lligades a la modernitat que va anar acompanyada, no obstant això, a un qüestionament postmodern del procés d'industrialització que es manifesta en la preocupació envers problemes de caràcter mediambiental.

D'aquesta manera podem arribar a la conclusió que aquelles forces d'esquerres de Mallorca que han trobat una població autòctona i rural receptiva al seu discurs polític són aquelles que han centrat les seves reivindicacions en la conservació de referents identitaris i culturals de caràcter rural considerats com a autòctons i en el qüestionament del desenvolupament industrial i la conservació del medi ambient. A partir d'una concepció del poder pròxima al pensament de Michel Foucault,[25] podríem afirmar que aquestes organitzacions han dut a terme una estratègia de poder encertada respecte a la població autòctona de la Part Forana i les relacions de poder quotidianes que protagonitzen com a subjectes històrics, ja que el seu discurs s'integra en la tradició de resistència de la comunitat rural als processos de modernització.

Aquesta esquerra rural de la qual parlam, neix en un context postmodern en el qual es comencen a qüestionar el procés d'industrialització i creixement econòmic. És precisament aquest context que permet explicar que un discurs conservador de resistència al procés d'industrialització s'autorepresenti i sigui percebut per la societat en general com un discurs d'esquerres.

[25] Sobre la concepció de poder de Foucault es pot consultar: M. FOUCAULT: *Vigilar y castigar.* Siglo XXI, Madrid: 1994 (1975), p. 33.

ESPAIS HISTÒRICS DE SOCIALITZACIÓ HOMOSEXUAL A ONTINYENT

Josep Vicent Penadés i Aliaga

«Els joves mascles de la nostra espècie, quan s'eduquen junts, sentint eixa classe de força que la natura comença a desenvolupar entre ells, i no trobant l'objecte natural al qual deu conduir-los el seu instint, es llancen sobre un objecte semblant, sovint un jovenet».

Voltaire

Introducció

En la comunicació que hem presentat a aquestes jornades hem tractat, d'una banda, de contribuir a un millor coneixement de la societat ontinyentina dels darrers anys, i de l'altra banda, a aprofundir en les dinàmiques de socialització homosexual en un medi rural.

De manera espontània havíem tingut constància de l'existència a Ontinyent (País Valencià) d'una sèrie d'indrets que eren usats per hòmens amb la finalitat d'obtenir relacions sexuals immediates i anònimes. A partir d'aquesta pobra informació ens preguntàrem des de quan els homosexuals havien usat els susdits llocs per a relacionar-se, com i per què havien sorgit, etcètera. Per a aprofundir en la història d'aquests llocs la metodologia que vam creure idònia era la que ens proporcionava la història oral.

Les entrevistes realitzades[1] i els resultats obtinguts ens han ofert una panoràmica inèdita a Ontinyent i la seua comarca, la Vall d'Albaida, de com s'han produït els contactes personals homosexuals en el camp de l'amistat, dels vincles afectius o de la sexualitat. Hem pretès, ni més ni menys, conèixer l'entitat històrica dels espais de socialització homosexual. Som conscients de que la nostra recerca emfasitzarà només un aspecte particular entre tots aquells possibles amb què els homosexuals s'han interrelacionat a la Vall d'Albaida.

Per últim, volem advertir el lector que en aquesta comunicació hem atorgat la prioritat als resultats de la nostra investigació. És per això i pel fet que no coneixem cap altre treball que tracte de les pràctiques del *cruising*[2] en un medi rural que no hem reflectit com hauria estat desitjable les contribucions fetes per altres investigadors.

El mètode

Tècniques d'investigació

Les tècniques bàsiques en aquesta investigació han estat les entrevistes a informants i l'observació participant. El millor mode per a contactar amb persones que conegueren aquests llocs i a les quals entrevistar era buscar-les en els mateixos espais de socialització. Prèviament havíem tractat de contactar amb hòmens fora dels susdits espais, usant la nostra pròpia xàrcia social. D'aquesta manera vam contactar amb cinc persones (els nascuts en 1953, 1959, 1971, 1975 i 1977). Vam parlar amb dotze persones en total (una en el domicili d'un entrevistat, dues en el domicili d'un conegut en comú, dues en un bar i set en els espais aquí referits). Només un (nascut en 1971) va accedir a ser enregistrat amb una gravadora, la qual cosa s'explica perquè era una persona que ja coneixíem de feia molts anys. Un altre (nascut en 1939) es va oferir per contar-nos les seues memòries i va accedir, per tant, a ser enregistrat. L'observació participant la vam fer principalment en el Xarco i en el barranc dels Tarongers i, en menor mesura, en el Pou Clar, i ens va ajudar a comprendre la dinàmica d'aquests llocs en l'actualitat.

Alguns problemes

Donat que es tractava d'una qüestió que, segons els entrevistats, podria originar greus conflictes per a la seua persona i el seu entorn, especialment per a aquells casats, no vam enregistrar cap de les entrevistes. D'aques-

[1] El text íntegre de les entrevistes es troba dipositat a l'Arxiu Municipal d'Ontinyent (País Valencià).

[2] *Cruising* és el terme anglés una accepció del qual és «activitat consistent a cercar sexe immediat i anònim en un espai a l'aire lliure».

Característiques generals dels entrevistats

	Any naixement	*Població on viu*	*Estat civil*	*(1)*	*(2)*	*(3)*
1	1967	Albaida	Solter	80 %	30 % són de la província d'Alacant	2001
2	1939	Ontinyent	Solter	80 %		Des de ben jove
3	1975	Ontinyent	Solter		Benigànim, Bocairent, Banyeres	
4	1971	Ontinyent	Solter	25 %	Aielo de Malferit, Benissoda, Bocairent, tota la Vall d'Albaida	1990
5	1948	Ontinyent	Casat			
6	1977	Ontinyent	Parella masculina		Banyeres	
7	1959	Ontinyent	Parella masculina			1994
8	1936	Ontinyent	Solter			Des de ben jove
9	1958	Muro	Solter			1997
10	1968	Bocairent	Solter	Majors de 45 anys: 100 %	Majoria d'Ontinyent. Aielo, Xàtiva, Bocairent, Banyeres, Alcoi, Villena	
11	1953	Ontinyent	Solter	75 %		Des de ben jove
12	1978	Ontinyent	Solter	50 %	Majoria d'Ontinyent. Bocairent, Albaida, Villena	1997

(1) Percepció de l'entrevistat del percentatge d'hòmens casats que van als espais de socialització actualment.
(2) L'entrevistat ens dóna compte a partir de la seua experiència de l'origen geogràfic del públic dels espais de socialització.
(3) Any en què va freqüentar per primera vegada algun dels espais de socialització amb una finalitat sexual.

ta manera, des del primer moment vam usar un quadern de camp que vam emprar per a prendre apunts d'allò que se'ns anava contant o anàvem observant. Cap de les persones a les quals ens vam adreçar *in situ* per preguntar-los si volien colaborar ens van donar una resposta negativa.

El fet que no puguem contrastar les informacions obtingudes dels informants amb altra mena de fonts ha dificultat la reconstrucció de les dinàmiques que històricament s'han adoptat. Per altra banda, algunes de les dades que se'ns han donat han estat confuses. Encara que hem pretès fer entrevistes exhaustives, la major part dels informants no tenien una bona memòria que permetés ubicar o concretar la cronologia dels esdeveniments. Moltes vegades, han tendit a emprar *abans* i *ara* de manera molt general.

Els espais

Algunes dades socioeconòmiques sobre Ontinyent (País Valencià)

Ontinyent és el nucli més poblat de la seua comarca, la Vall d'Albaida. Es troba a vuitanta quilòmetres al sud-oest de la ciutat de València. Posseeix una important tradició industrial que ja es troba plenament consolidada, en tot cas, per al periode aquí estudiat. Com es pot observar, entre 1950 i 2001 s'experimenta un increment demogràfic d'un 222%.

Anys	**1950**	**1960**	**1970**	**1981**	**1991**	**2001**
Població de fet	14.689	18.787	23.685	28.123	29.511	32.664

Font: Institut Nacional d'Estadística.

Característiques generals dels indrets

Nom del barranc	*Tipus de públic*	*Ús predominant en l'actualitat*	*S'hi practica el nudisme?*	*(1)*
Pou Clar	Tota mena de públic	Esbargiment. S'hi va tot l'any. És un espai natural molt visitat i apreciat	No. Hi ha constància d'algun cas aïllat	Tot l'any
Un barranc sense nom	Exclusivament homosexual	Actualment no s'hi pot accedir	Sí	(No s'usa)
Barranc dels Tarongers	Exclusivament homosexual	Escalada, pas d'excursionistes	No	Tot l'any
Xarco	Exclusivament homosexual	Obtenció de relacions sexuals. Nudisme homosexual	Aparcament: No Barranc: Sí	Tot l'any
Viverets	Predominantment heterosexual, forta presència homosexual	Esbargiment. Nudisme. S'hi poden obtenir relacions sexuals	Sí	Primavera i estiu
Pou l'Olleta	Tota mena de públic	Esbargiment	No. Hi ha constància d'algun cas aïllat	Tot l'any

(1) Estació de l'any en què l'espai és més visitat en l'actualitat.

Característiques generals dels indrets

Si bé el Pou Clar[3] és el lloc més representatiu, ja que s'hi poden aplegar fàcilment més d'un centenar de persones i, a més a més, és conegut arreu de la Vall d'Albaida, no és l'únic. Altres espais amb característiques semblants (tolls d'aigua, zones ombrívoles, possibilitat de pescar o de jaure sobre pedres de llosa) hi són presents en el terme d'Ontinyent, la major part dels quals es troben a prop del Pou Clar (Viverets, el Xarco). El Pou l'Olleta és troba a només un parell de quilòmetres de la ciutat i s'hi va per un camí veïnal.

Com s'hi arribava

Aquells que coneixen els Viverets des de la dècada dels seixanta afirmen que aleshores s'hi arribava a peu. Una persona (nascuda el 1936) ens conta que ell i un amic empraven l'autobús que feia el trajecte d'Ontinyent a Bocairent i que, si bé no hi havia teòricament parada, sol·licitaven baixar davant del camí que va als Viverets. És molt probable que no foren els únics que usaven l'autobús si tenim en compte que els Viverets eren molt freqüentats per tota mena de públic i que es tractava d'una època on encara no s'havien popularitzat els automòbils. Aquest enquestat, que en l'actualitat freqüenta sovint el Xarco, hi aplega amb un ciclomotor. Actualment, però, el públic s'hi acosta gairebé exclusivament amb cotxe. Excepcionalment amb ciclomotor.

El Pou Clar

El Pou Clar és el paratge natural més conegut d'Ontinyent i normalment s'hi pot trobar gent a qualsevol hora del dia, procedent tant d'Ontinyent com de la resta de la comarca. Un entrevistat (nascut en 1953) ens diu que al Pou Clar es pot trobar sexe a partir de les vuit de la vesprada. Un altre informador (nascut en 1968) opina que «tota aquesta història va escomençar en el Pou Clar». Ens diu que ell ha lligat en el Pou Clar però que «és molt difícil ja que no hi va un públic exclusivament gai i hom s'exposa a *clavar la pata*».

Un barranc sense nom

D'aquest indret només ens han parlat dos entrevistats (els nascuts en 1953 i 1968), que s'han referit a ell emprant els noms de *casuqueta* i *casa vella*. Està a uns cinquanta metres al sud del Pou Clar en la carretera que va a Bocairent. S'hi accedia directament des de la carretera, que en aquest tram és paral·lela al barranc i només s'eleva per sobre d'ell uns cinc o sis metres. La gent hi anava caminant des del Pou Clar o aparcava el cotxe a la vora de la calçada. El caminet que permetia baixar des de la carretera fins al riuet que hi havia en el barranc sembla que servia als propietaris d'una casa que hi havia en eixe mateix lloc per baixar al fons del barranc. Donat que la casa es trobava deshabitada hom podia baixar sense massa dificultats però «des de dalt podien

[3] Aquest paratge està a uns tres quilòmetres del nucli urbà.

vore qui estava baix, per la qual cosa tenies que estar alerta». Cap a 1994, poc abans que l'eixamplament de la carretera del port de Bocairent motivara la desaparició de la casa i l'accés al barranc en eixe punt, un entrevistat (nascut en 1953) va contabilitzar tretze o catorze individus prenent el sol, alguns d'ells nuets, o xarrant.[4] L'altre informador ens conta que s'hi feia nudisme i que tenia, així mateix, un ús semblant al Xarco.

Barranc dels Tarongers

És conegut pels bocairentins com la Vall de Lluna. Es tracta d'una antiga senda que comunica Ontinyent amb Bocairent. Actualment arranca de la carretera que comunica Ontinyent amb Bocairent (CV-81) i que porta, també, fins a Villena. Aquesta senda permet el pas d'automòbils des de la carretera fins uns 800 metres; després és una senda pròpiament dita. Als 700 metres trobem una plaça d'uns quinze metres de diàmetre des d'on s'accedeix a les instal·lacions d'un dels pous d'aigua que abasteixen Ontinyent. Aquest placeta és usada a les vesprades pels esportistes que practiquen escalada pel voltant. Als 750 metres trobem un brollador conegut com la font del barranc dels Tarongers. La senda (PR-V-122) forma part d'una xàrcia més ampla que uneix Gibraltar amb el Peloponès (GR-7, E-4). Sovint hi passen ciclistes.

Sobre el moment de la seua incorporació al circuit d'espais de socialització hi ha poques discrepàncies entre els entrevistats.[5] Va produir-se a finals dels anys vuitanta. No se'ns ha parlat (exceptuant un entrevistat) del seu ús per part dels homosexuals abans de 1985.

El Xarco

Es tracta d'un espai situat en el fons del barranc al qual s'accedeix des de la carretera que va d'Ontinyent a Bocairent. El camí que du al Xarco, d'aproximadament dos-cents metres i que permet el pas d'un automòbil, dóna a una plaça en la qual caben una desena de cotxes i on es troba un edifici no massa gran d'ús industrial i que actualment està tancat i molt deteriorat. Aquest edifici es troba en la mateixa vora del riuet. Un entrevistat (nascut en 1968) afirma que al Xarco s'hi va en totes les estacions de l'any, «igual que el barranc dels Tarongers» ens diu. Reconeix que el Xarco és molt més discret i que la gent hi va especialment per a obtenir sexe d'ell o per a fer sexe amb algun amant.[6]

Els Viverets

És conegut pels bocairentins com el barranc d'Eusebio. Als Viverets s'accedeix també des de la carretera que va d'Ontinyent a Bocairent. El trobem a mig quilòmetre al sud del Xarco i sembla que pertany al terme de Bocairent. Al final del camí trobem una indústria que encara està activa. Eixa circunstància explica, segons un entrevistat (nascut en 1968) que «s'use els caps de setmana» ja que «la gent que freqüenta aquests llocs vol en general discreció». Un altre entrevistat (nascut en 1936) ens diu que els propietaris de la indústria que hi ha en el camí que du als Viverets venien «coca-coles de litro i cerveses». Ell, que gairebé hi anava tots els diumenges a dinar, mai no portava líquids ja que sempre els comprava en la tendeta.

El Pou l'Olleta

El Pou l'Olleta (també conegut com Vil·lapesquera) i el Pou Clar són els llocs menys emprats sistemàticament per a l'obtenció de sexe entre hòmens. És el més proper al casc urbà i es troba distant de la resta de barrancs almenys quatre quilòmetres. S'assembla al Pou Clar pel fet de tenir grans superfícies de llosa on jaure i tolls que permeten nadar. Ha tingut i té tota mena de públic. Segons diversos testimonis, sembla que ha estat el feu, gairebé exclusiu, d'un únic home al qual també hem entrevistat. Aquesta persona (nascuda en 1939) ha freqüentat el Pou l'Olleta amb una asiduïtat diària. Ens diu que encara que no és un indret identificat amb sexe o promiscuïtat ha estat un lloc on ell ha conegut unes quatre persones amb les quals ha mantingut una relació estable superior a un any. Empra el terme *treballar-se* [la persona] per a definir la manera com ha establert un grau de confiança recíproca entre ell i l'altre individu amb el qual finalment ha tingut una relació afectiva i sexual. Explica que el temps emprat per a construir eixa confiança abans de tenir les susdites relacions sexuals és de *molts mesos*, fins i tot *anys*. Diu que eixes quatre persones estan totes casades actualment. Allò de *treballar-se* la gent diu que va començar cap a 1965-70. Aquesta persona és coneguda per bona part dels homosexuals d'Ontinyent. Posseeix fama de tenir predilecció pels adolescents. Ens va proposar contar-nos les seues memòries.

---

[4] A més a més, l'entrevistat s'ha referit a aquest indret com «Sodoma i Gomorra» i ens diu que ha vist «quatre *tios* enganxats que pareixien conills».

[5] Un entrevistat (nascut en 1968) ens explicava que actualment el dia de més afluència de gent és el dilluns, seguit del dimecres i el dijous, després el dimarts i, finalment, el divendres.

[6] Aquest entrevistat ens conta que durant uns anys, a principis dels noranta, va acudir cada dijous al Xarco per a trobar-se amb un amant que havia conegut en el barranc dels Tarongers. Aquí podem observar com cadascun dels barrancs s'ha *especialitzat*. El barranc dels Tarongers és l'indret més accessible de tots i, per tant, el més usat. Nogensmenys, el fet que sempre tinga tant de públic i pocs amagatalls provoca que sovint el sexe es tinga en el Xarco. Un altre entrevistat (nascut en 1948) també es queixa del fet que el barranc dels Tarongers només serveix per lligar i que no es pot realitzar sexe. Ens conta que per a tenir les relacions sexuals se'n va al Xarco, ja que els canyars existents permeten una major discreció.

La socialització

L'origen

No hem estat capaços d'ubicar cronològicament el començament d'un ús deliberat per part dels homosexuals dels espais aquí anomenats de socialització. És molt probable que eixos llocs hagen estat utilitzats per a tal fi durant segles i que, en tot cas, aquests només siguen els hereus d'altres encara més antics. Un entrevistat nascut en 1936 ens conta que quan ell era adolescent ja hi anaven hòmens majors al Pou l'Olleta per a tractar d'obtenir sexe dels jovenets.

El nudisme

Sembla ser que el nudisme s'ha practicat des dels anys cinquanta en els Viverets. El fet que el seu naixement no puga atribuir-se a cap moda fàcilment identificable, etcètera, i el fet que el nou Estat franquista deuria pesar negativament en l'adopció i difusió dels hàbits nudistes, ens porta a pensar que el nudisme deuria ser una pràctica tradicional a Ontinyent[7] afavorida per la presència d'un riu, barrancs, zones ombrívoles amb canyars, etc.

Un entrevistat (nascut en 1936) recorda que a finals dels vuitanta «pujaven cinc o sis xiques, que tindrien uns 22 o 23 anys, a fer nudisme. Una d'elles portava un xiquet xicotet». Açò és confirmat per un altre entrevistat (nascut en 1968) qui, a més o més, opina sobre la qüestió del nudisme que no és una activitat *per se* sinó que es practica perque s'espera obtenir sexe mostrant el propi cos nuet: «No es pretén prendre el sol si no ensenyar el cos nuet per a atraure l'altre».

Segons ens informa un entrevistat (nascut en 1968), en la serra del Torrater «hi ha un lloc molt ben arregladet pels propis nudistes per a practicar el nudisme». Donat que actualment no hi constància de l'existència de dones nudistes en els Viverets ni tampoc d'heterosexuals, és probable que aquests s'hagen traslladat a la susdita serra.

L'anonimat

L'anonimat ha anat lligat a les relacions sexuals esporàdiques puntuals, tant en els anys cinquanta com en l'actualitat. Les relacions que no han estat anònimes són, d'una banda, aquelles que provenen d'una amistat prèvia i han esdevingut una relació afectiva, d'una altra, aquelles que després d'un contacte sexual esporàdic i anònim han originat l'establiment d'una relació periòdica de caràcter exclusivament sexual.

Un dels entrevistats (nascut en 1953) ens parla que al Cine Pere hi havia un codi consistent a no saludar-se quan es trobaven pel carrer.

Com s'han produït els contactes sexuals

Potser aquesta és la qüestió més difícil de respondre. De fet, la circumstància que s'hagen produït molts o pocs contactes legitimarà que es puga parlar amb propietat d'*espais històrics de socialitzacció*. Sembla que les relacions s'haurien pogut establir amb una relativa freqüència.[8] Si ara l'afluència de persones ha minvat, segons coincideixen els testimonis,[9] i, així i tot, al barranc dels Tarongers hi va haver gent totes les vesprades que vam anar, suposem que antigament el públic era idèntic en nombre o major.

Els que hi van per a obtenir exclusivament sexe no acostumen a perdre el temps i, de fet, han desenvolupat una certa habilitat ja que «quan arriba un cotxe ja sé qui és només per la matrícula i ni tan sols cal mirar la persona a la cara», ens conta un informant (nascut en 1968).

Només contactes sexuals?

Hem estat testimonis de com en el barranc dels Tarongers dos hòmens majors d'uns seixanta anys es van besar en les galtes quan es van trobar. Quan es van acomiadar un d'ells va besar breument en els llavis l'altre. Tots els entrevistats de més edat (nascuts en 1936, 1939, 1948 i 1953) es coneixen entre ells i afirmen haver compartit moltes vesprades en Viverets o en el Xarco quan eren joves. Un d'ells (nascut en 1936) va conéixer cap al 1960 un xic d'uns 16 o 17 anys en el Pou Clar. Sembla que ambdós van mantenir una relació afectiva.

Un enquestat (nascut en 1939) ens conta que en els anys cinquanta va anar sovint d'acampada amb un amant a Viverets. La qual cosa evidencia el fet que no només s'hi ha anat per obtenir alguna cosa (un amant, un amic) sinó que també s'hi ha tornat amb eixa mateixa persona.

Un entrevistat que va conèixer per primera vegada el barranc dels Tarongers en 1990 (nascut en 1968) opina que ell no ha fet mai cap nuvi i que la gent va a *follar*.

Dinàmica de la socialització

Els llocs d'Ontinyent que s'han emprat des dels anys 50 per a aconseguir relacions sexuals homosexuals s'han caracteritzat per estar localitzats en el camp, concreta-

[7] Un enquestat (nascut en 1968) ens informa que a Alcoi hi ha un brollador dit del Salt on també es practica el nudisme.

[8] Aquesta freqüència podem precisar-la encara més. Actualment es pot obtenir sexe gairebé diàriament. En els anys cinquanta, etcètera, sembla que era idèntica a hui en dia.

[9] «Antigament pujava molta gent», ens conta un testimoni referint-se als Viverets. «Abans hi anaven xavalets i ara queden les mòmies de la època egípcia, que les toques i es desarmen», ens conta un altre (nascut en 1953). Un informant (nascut en 1939) ens conta que «als Viverets la gent ja no puja com abans perquè no passa aigua pel riuet».

ment en barrancs. Al contrari del que succeeix en les ciutats, no tenim constància que s'hagen emprat altres espais urbans (tals com lavabos, parcs, etc.). Un dels informants s'ha referit al Cine Pere[10] d'Ontinyent per a exemplificar un lloc on hom podia tenir relacions sexuals sense necessitat d'acudir als barrancs. No obstant, no hem pogut contrastar aquesta informació ni tampoc ubicar-la com caldria en el context de la nostra recerca, els límits de la qual excedeix.

Caldria posar en relació l'emergència d'aquests llocs amb espais que tradicionalment han estat usats pel conjunt dels ontinyentins i ontinyentines, però sobretot, amb l'ús que la comunitat masculina ha fet d'eixos llocs. D'aquesta manera trobem que el Pou Clar ha estat tradicionalment un espai natural on s'ha anat a banyar-se, pescar, arreplegar plantes, berenar o passar tot un dia. Per a l'època que abasta el nostre estudi aquests llocs tingueren una gran afluència d'hòmens de totes les edats però principalment d'adolescents. En l'actualitat, encara hi acostuma a haver una major presència masculina. Açò s'explica en part per la freqüència de pas d'hòmens que treballaven al camp (bé siga a peu, amb bicicleta o amb moto), l'absència de piscines privades o públiques que minvessen els efectes de la xafogor estiuenca, el fet que molt hòmens jóvens tendesquen a buscar un circuit exclusivament d'hòmens, on poguessen deconnectar dels problemes familiars o domèstics, o la forta càrrega que suposava per a la dona les tasques domèstiques.

En aquests espais van anar teixint-se amistats entre els més jóvens i entre els jóvens i els adults. Bona part del sexe que s'hi tenia era circumstancial, a l'igual que ocorre hui en dia entre els adolescents. Encara que tot no era sexe. Un informador ens conta que ell no ha anat mai al barranc dels Tarongers a buscar sexe sinó a xarrar amb les persones que hi havia que, afegeix, eren homosexuals: «Vaig fer amics i després hi anava sempre».

Si bé nosaltres no en teníem, de constància, abans de realitzar les entrevistes, la majoria dels informadors ens va referir la presència de nudistes no necessàriament masculins, com ja hem vist. Així doncs, el nudisme està clarament relacionat amb els llocs que els homosexuals han freqüentat històricament.

Els entrevistats de més edat han assenyalat, però, que el sexe es tenia en tots els llocs imaginables i sempre que es podia. Un entrevistat (nascut en 1939) afirma que el sexe es podia tenir «en qualsevol riba o barranc».

Per a un entrevistat «la gent d'ací se'n va a buscar sexe lluny i ací vénen els d'allà, la qual cosa explica que sovint hi haja gent de Villena o d'Alcoi». Aquest raonament, que simplifica un dels aspectes del funcionament actual dels espais de socialització, caldria matisar-lo. En efecte, el costum d'allunyar-se de la població d'un mateix quan es vol establir relacions sexuals no s'ha produït fins que han aparegut els mitjans de transport que ho han permès. És per eixe motiu que fins els anys vuitanta aquests espais van ser freqüentats gairebé de manera exclusiva per ontinyentins.[11]

El fet que en l'actualitat aquests llocs encara romanguen actius s'explica perquè: ès molt temptadora la idea de poder obtenir sexe sense desplaçar-se fins a València o Alacant; encara segueix actiu el cercle d'amistats que ha nascut d'aquests indrets; i, per últim, la curiositat d'alguns adolescents que hi van espontàniament.

Cal assenyalar que un entrevistat (nascut en 1948) va visitar durant les falles de 2003 la sauna de l'avinguda del Port de València i que altres dos informadors (nascut en 1939 i 1953) van visitar durant abril de 2003 el cinema del carrer Alcoi de València.[12] El recurs als espais de socialització no es produiria, per tant, pel fet que el seu públic desconega altres llocs on obtenir sexe.

Conclusions

A Ontinyent hi ha hagut una sèrie d'indrets en els quals s'ha pogut obtenir sexe. La qüestió que no hem resolt satisfactòriament és fins a quin punt se'ls freqüentava per sistema. Pel que sembla, en els anys cinquanta les relacions sexuals anaven precedides d'un primer contacte amistós i no considerem que foren més abundants en els barrancs aquí descrits del que ho serien en altres barrancs, camps, eres, camins o canyars d'Ontinyent. Només un estudi aprofundit d'un ampli nombre de biografies d'homosexuals permetria situar pertinentment en context el Pou Clar, el Xarco, Viverets i el Pou l'Olleta.

En l'actualitat el barranc dels Tarongers s'ha convertit en un espai de *cruising* de característiques molt semblants als que podem trobar a les ciutats i amb un públic de totes les edats. Fins i tot, s'ha constatat la presència de prostituts.

En la nostra investigació no hem pretès demostrar en cap moment que a Ontinyent han existit allò que en un llenguatge actual s'anomenaria *llocs d'ambient*. Ans al contrari, hem constatat que el públic homosexual ha tendit a reunir-se en uns llocs concrets, els quals han estat freqüentats, alhora, per excursionistes, nudistes, o banyistes d'ambdós gèneres.

---

[10] El Cine Pere era un dels cinemes que existien a Ontinyent i es va enderrocar en la dècada de 1990. L'entrevistat afirma que també es podien tenir relacions sexuals al Cine Lux i al galliner del Cine Echegaray, si bé era més fàcil trobar-les en el Cine Pere. D'aquest ens diu que «es lligava molt i es feia de tot», «era una norma buscar sexe en els *palcos* o en les primeres files» però «sempre en *la última* sessió».

[11] Un bocairentí (nascut en 1968) afirma que quan ell era xicotet anava a Viverets (barranc d'Eusebio per als bocairentins) a banyar-se amb la colla d'amics.

[12] En aquest cinema es projecten pel·lícules de contingut pornogràfic. El públic és tant heteresoxual com homosexual. Un dels dos hòmens que hi van anar (nacut el 1953) va pagar per a tenir sexe amb un jovenet de Bulgaria. La prostitució és una activitat comuna en aquest cinema. Els joves prostituts acostumen a ser magribins.

Bibliografia

BERSANI, Leo: *Homos*. Cambridge (MA), 1995.

ENGUIX GRAU, Begoña: *Poder y deseo. La homosexualidad masculina en Valencia*. València, 1996.

ERIBON, Didier: *Identidades. Reflexiones sobre la cuestión gay*. Barcelona, 2000.

FRENTE HOMOSEXUAL DE ACCIÓN REVOLUCIONARIA: *Documento contra la normalidad*. Barcelona, 1979.

KRANTZ, Frederick (ed.): *History from below*. Oxford, 1988.

LLAMAS, Ricardo: *Teoría torcida*. Madrid, 1998.

NEGRE I RIGOL, Pere: *La prostitución popular: Relatos de vida*. Barcelona, 1988.

NIETO, José Antonio: *Cultura y sociedad en las prácticas sexuales*. Madrid, 1989.

THOMPSON, Paul: *La voz del pasado. Historia oral*. València, 1988.

EL MOVIMENT ASSOCIATIU CICLISTA A MENORCA DURANT LA PRIMERA MEITAT DEL SEGLE XX

Jordi Pons Bosch[1]

L'afecció al ciclisme i el seu conseqüent moviment associatiu es va iniciar a les Illes Balears a finals del segle XIX. L'esport de la bicicleta es va començar a popularitzar entre les classes populars gràcies a l'abaratiment de la producció d'aquesta. Això va ajudar a convertir aquesta mitjà de transport tant en una eina de treball com en un mitjà d'oci. Deixant de ser un element quasi exclusivament de les classes benestants.

A Mallorca a la dècada dels anys noranta del segle XIX es començaren a construir els primers velòdroms com eren el de Felanitx (1892), Manacor (1893) o el del Tirador de Palma (1899). Paral·lelament naixia el 1888 la Societat Velocipedista de Palma.[2] Mentre a Mallorca s'iniciava aquest esport a França sorgia la Federació de ciclisme creada el 1881, mentre que a l'Estat espanyol no apareixeria fins el 1896.[3]

Quasi paral·lelament a la mateixa cronologia que això succeïa a Mallorca, a l'Estat espanyol o a Europa, a Menorca apareixia el 1892 la primera associació que pretenia aglutinar el ciclisme. Així, el 1892 es va fundar a Maó el Centro Velocípedo Mahonés.

El moviment associatiu vinculat a l'esport del ciclisme a Menorca es va concentrar exclusivament a Maó. Entre 1892 i el 1909, moment en què va desaparèixer la darrera entitat, tan sols a l'illa sorgiren tres associacions vinculades a aquest esport i totes estigueren localitzades a Maó.

NOM	*DATA INICI-DATA FINALITZACIÓ*
Centro Velocípedo Mahonés	1892-1900
Centro Ciclista Mahonés	1900-1909
El Isleño Ciclista	1900-1907

Tot i això, a les altres poblacions sí que es feren curses ciclistes vinculades a esdeveniments socials o a celebracions de caire esportiu entre aficionats als diferents esports practicats. Així, amb aquest sentit amb l'objectiu d'inaugurar el nou local social del club de futbol *Zamora* de Ciutadella es va organitzar un programa amb esdeveniments d'aquest tipus. Entre aquests actes es trobava una cursa de bicicletes, un partir de futbol i a la nit una il·luminació amb focs artificials.[4] També altres entitats com casinos o societats recreatives en alguna ocasió organitzaren curses, però no fou un fet massa freqüent.

També cal destacar el fet que entitats esportives com el cas del Centro Sportivo España que nasqué amb una vocació clarament vinculada al futbol, el 1930 va introduir una reforma als seus estatuts amb l'objectiu d'aglutinar altres esports. Els objectius eren:

> *«Artículo 1º Bajo la denominación de "Centro Sportivo y Recreativo España" se constituye en ésta localidad, una Sociedad de aficionados al deporte de foot-ball siendo su fin fomentar y propagar este y otros deportes para mejorar el desarrollo físico de la juventud y recreo de la misma».*[5]

En poblacions petites o mitjanes de l'illa com el cas d'Es Castell no era gens estrany intentar aglutinar en l'única societat esportiva les persones que no desitjaven practicar l'esport que podríem qualificar de masses com el futbol i per això ampliaren els estatuts per intentar donar cabuda a la resta d'aficionats a l'esport. Tot i això aquesta entitat va seguir tenint una predilecció cap al

[1] Membre del Grup d'Estudi de la Cultura, la Societat i la Política al Món Contemporània de la Universitat de les Illes Balears.

[2] E. Garcia Amengual: "El ciclisme a Mallorca. Dels orígens fins a 1936" a *Lluc*, núm. 818-819. 2000. Pàg. 42.

[3] X. Pujadas, C. Santacana: "Deporte y modernización en el ámbito mediterráneo. Reflexiones para una historia comparada (1870-1945)" a *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 3. 2000. Pàg. 48.

futbol en detriment dels altres esports, ja que aquest era el que més aficionats tenia dins la població.

A partir de 1909 va desaparèixer la darrera entitat dedicada al ciclisme i no fou fins a la postguerra quan aparegueren altres entitats totes elles de nova planta vinculades al ciclisme. Així el 1951 sorgia a Ciutadella el *Club Ciclista Oar* vinculat a Acció Catòlica i ja dins la dècada dels anys seixanta del segle XX sorgiria la *Peña Ciclista* a la mateixa localitat. A Maó, en canvi, no sorgiren noves entitats únicament dedicades a aquest esport que va tenir una certa incidència a la població als inicis del segle XX.

Aquest fet contrasta amb la incidència que va tenir aquest esport a Mallorca a on mirant el registre d'associacions del Govern Civil localitzam nombroses entitats esportives a diverses localitats de l'illa i a més la construcció dels nombrosos velòdroms.

A través del mapa[6] següent podem observar la distribució d'entitats ciclistes a l'illa de Menorca entre 1892 i 1960.

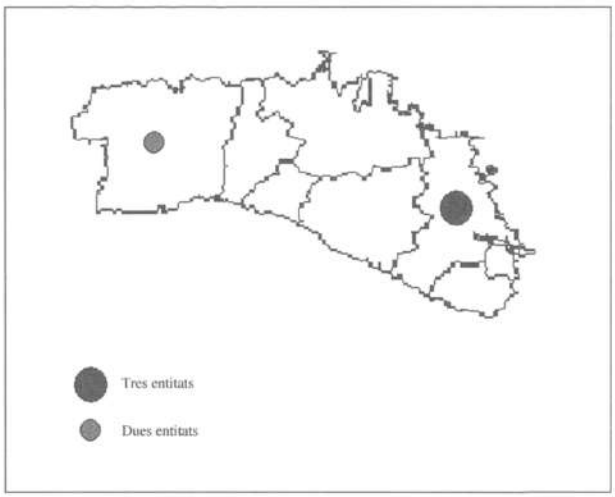

Un cop establert el nombre i les entitats ciclistes establertes a l'illa cal fer una anàlisi amb profunditat de les seves característiques. Respecte a les denominacions d'aquestes entitats són molt típiques i denoten que estan especialitzades en el ciclisme. Dues d'elles, el Centro Ciclista Mahonés i L'Isleño Ciclista denoten ja en la seva denominació la dedicació a aquesta finalitat, a més la primera especifica que únicament pertany o té el seu camp d'acció a Maó. L'altre entitat que té una denominació diferent és el Centro Velocípedo Mahonés, aquesta tot i no dur l'apel·latiu ciclisme també denota amb la paraula velocíped que es dedica al ciclisme i que està radicada a Maó.

La primera associació com ja hem esmentat abans fou el Centro Velocípedo Mahonés fundat l'1 de desembre de 1892 amb l'objectiu de:

> *«fomentar la locomoción por medio del velocípedo, organizando al efecto; paseos, excursiones, records y carreras, así como todo otro génerode diversiones y esparcimiento lícitos que acuerde celebrar la Junta Directiva.»*[7]

Les altres entitats expressaren en els seus estatuts unes finalitats semblants a aquesta entitat, per tant les entitats tan sols volien dedicar-se a la promoció i gaudi del ciclisme entre els seus socis i entre la població en general. Però tampoc deixaven la possibilitat de celebrar altres esdeveniments encara que no estiguessin relacionats directament amb el ciclisme.

Un altre element important en els estatuts d'aquestes entitats és la prohibició de jugar a jocs il·lícits, sobretot referint-se a jocs de cartes amb apostes i també la prohibició de discussions polítiques i religioses. Aquests dos elements són constants en els seus estatuts, deixant ben explícit que tan sols volien dedicar-se a finalitats recreatives i sobretot al foment del ciclisme.

Tot i això aquestes entitats anaren més enllà de la promoció del ciclisme. Els seus locals socials, la majoria llogats, en el cas del Centro Ciclista Mahonés va arribar a canviar tres vegades de local social en sis anys, cap entitat va adquirir en propietat cap local social, també es convertiren en vertaders centres recreatius, instructius i d'oci per a la població. Per tant el local no tant sols era un lloc per dipositar el material, sinó que també era un lloc de reunió. Aquest fet ve documentat de la compra de mobiliari com cadires o bancs per tenir en el local social. En aquest sentit El Isleño ciclista va comprar el 1900 al voltant de 32 cadires i 3 bancs i l'any següent va instal·lar un tendal en el local social a l'estiu, fet que s'anà repetit cada temporada estival.

En dues de les tres entitats, concretament en el Centro Velocípedo Mahonés i l'Isleño ciclista hem detectat que estaven subscrits a determinats diaris i publicacions de la població. Algunes d'elles fins i tot ho deixaren ben explícit en els seus estatuts com és el cas del Centro Velocípedo. A l'article novè diu:

> *«Todos los socios tendrán a su disposición dentro del local que ocupa la sociedad, los libros, periódicos y demás publicaciones que existan pero no podrán por ningún concepto, sacarlas de la misma, salvo previo permiso del Sr. Presidente y en cuyo caso no podrá durar más de quince días.»*[8]

A més d'oferir la lectura del diari i de llibres, suposadament vinculats al ciclisme, també es preocupaven perquè no desapareguessin aquests del local social. En el cas del l'Isleño Ciclista coneixem els diaris als que

---

[4] D. Mercadal Bagur: *El juego del fútbol en Menorca*, Editorial Menorca, Maó. 1985. pp. 170-171.

[5] AHM. Delegació del Govern. Expedient núm. 303. *Centro Sportivo España-Villacarlos. Estatutos y Reglamentos* —a màquina— (21 d'octubre de 1922).

[6] Mapa d'elaboració pròpia.

[7] AHM. Delegació del Govern. Expedient núm. 31. *Reglamento del Centro Velocípedo Mahonés* —a mà—. Article segon. (1 de desembre de 1892).

[8] Íbid. Article novè.

estava subscrita l'entitat, aquests foren El Bien Público i El Liberal. El primer d'ideologia monàrquica i conservadora i el segon d'ideologia liberal i republicana. El fet d'estar subscrits a diaris antagònics evidencia que les entitats no tingueren una clara finalitat política, sinó que dins la seva massa social tenien associats de diverses tendències polítiques.

Altres activitats que oferiren als socis foren balls o celebracions de caire festiu. Tot i que per celebrar aquests esdeveniments moltes vegades havien de recórrer a la utilització d'altres espais aliens al propi local social, segurament pel seu espai reduït. Una de les entitats que va celebrar amb més freqüència esdeveniments d'aquest tipus fou el Centro Ciclista Mahonés, que amb motiu del carnaval solia celebrar balls de màscares al Teatre Principal de Maó.

El mateix centre ciclista es va engrescar a promoure una reforma dels seus estatuts un any després de la seva fundació amb l'objectiu d'instal·lar dins l'entitat els esports de gimnàstica i tir al blanc. Això deixa en evidència que no tant sols es dedicaren a fomentar el ciclisme sinó que tingueren un altre vessant.

Les activitats eminentment relacionades amb el ciclisme foren les següents:

1. Activitats com permetre dipositar les bicicletes als socis en el local social, segurament per la manca d'espai a les seves respectives vivendes i per l'embalum que ocasionava la bicicleta al domicili particular del soci.
2. Les excursions foren una altra activitat predilecta per a aquestes entitats. Per programar una excursió les entitats solien tenir una comissió emanada de la Junta Directiva, que era la que organitzava i programava l'esdeveniment. Altres entitats a part de la creació de la comissió també tenien la figura del capità i del subcapità respectivament, que s'encarregaven de dirigir l'excursió. Aquests càrrecs amb una vigència curta eren elegits entre els mateixos excursionistes, sempre atenent les indicacions de les respectives juntes directives.
3. El darrer esdeveniment per excel·lència eren les curses ciclistes. Aquests esdeveniment es podien realitzar dins la mateixa localitat o entre localitats properes i hi podien participar tots els associats. Algunes de les entitats fins i tot deixaren ben explícit en els estatuts, com és el cas de l'Isleño Ciclista que quan els fons de l'entitat ho permetia a cada poble de l'illa dipositarien en un lloc determinat una bomba i el material necessari per a les reparacions de les bicicletes. Altres entitats com el Centro Velocípedo crearen la figura del soci corresponsal. Aquests eren persones que residien fora de Maó i adquirien la insígnia de socis de número, però tan sols n'hi podia haver un a cada localitat, segurament amb la finalitat de donar suport en activitats d'aquestes característiques.

Referent al tema dels associats, les categories varien depenent de les entitats. El Centro Velocípedo tenia cinc categories que eren les següents: socis fundadors, socis honoraris, socis de número, socis transeünts i els socis corresponsals. Mentre que l'Isleño Ciclista tan sols tenia dues categories de socis, fundadors i numeraris.

Entre aquestes diferents categories hi destaca una certa homogeneïtat en l'edat a accedir a soci que per a la majoria de les entitats eren els 15 anys. A on sí que trobam més divergència és en el tema de la quota. Al Centro Velocípedo aquesta era d'una pesseta mensual i en l'Isleño Ciclista era de 50 cèntims mensuals. Aquest fet és indicatiu respecte als socis, ja que els del Centro Velocípedo eren associats amb un poder adquisitiu més elevat i un poc més interclassistes que els de les altres entitats.

Referent al nombre d'associats tan sols tenim dades de l'Isleño Ciclista entre el 1900 i el 1906. Referent a les altres entitats tan sols tenim dades indicatives.

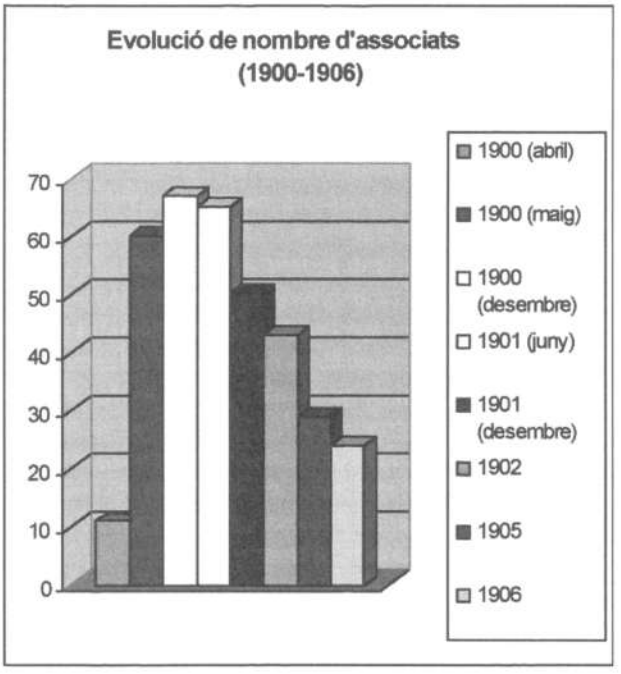

FONT: Elaboració pròpia a partir dels balanços de l'entitat El Isleño Ciclista localitzats a l'AHM. Delegació del Govern. Expedients núm. 18 i 133.

ANY	*NÚMERO SOCIS*
1900 (abril)	**11**
1900 (maig)	**60**
1900 (desembre)	**67**
1901 (juny)	**65**
1901 (desembre)	**50**
1902	**43**
1905	**29**
1906	**24**

FONT: Elaboració pròpia a partir dels balanços de l'entitat El Isleño Ciclista localitzats a l'AHM. Delegació del Govern. Expedients núm. 18 i 133.

Com podem observar a través del gràfic a de la taula el màxim d'associats que va tenir aquesta entitat fou el desembre del 1900 amb 67 associats i el seu ràpid creixement a partir de 1900 que s'inicià l'entitat amb 11 socis. En menys d'un any l'entitat augmentà amb uns 56 associats. Aquest fou el sostre referent a nombre de socis d'aquesta entitat. A partir d'aquesta data el nombre de socis al voltant dels 40-50 es va mantenir estable el 1901 i el 1902. Però a partir del 1905 s'inicià una decadència amb 29 socis que portà aquesta entitat a la seva desaparició. La majoria d'entitats desaparegueren a causa d'aquest motiu, paral·lelament a la minva d'ingressos econòmics.

Pel que fa a les altres dues entitats segurament es varen mantenir amb unes xifres d'associats semblants a les de l'Isleño Ciclista.

Els ingressos d'aquestes entitats s'evidencien a través dels balanços que presentaven davant la Delegació del Govern com qualsevol altra entitat. De l'única entitat que diposam d'una sèrie de balanços complerts és també de l'Isleño Ciclista, que ens permeten veure l'evolució econòmica d'una d'aquestes associacions ciclistes.

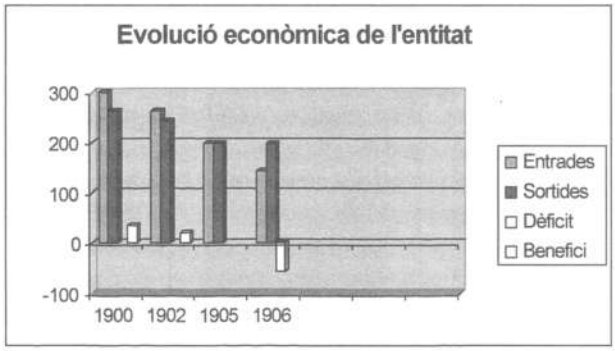

FONT: Elaboració pròpia a partir dels balanços de l'entitat El Isleño Ciclista localitzats a l'AHM. Delegació del Govern. Expedients núm. 18 i 133.

Com podem observar en aquest gràfic les entrades sempre foren superiors a les sortides des de 1900 fins al 1905 amb el consegüent superàvit en aquest període. El 1905 es produí un equilibri entre entrades i sortides, però a partir d'aquesta data i accentuat l'any següent és produeix un dèficit que portà la desaparició de l'entitat.

Pel que fa a quins eren els ingressos en un 90% provenien de les quotes dels associats, convertint-se en la principal font de finançament de la societat. Respecte a les despeses es destinaven bàsicament a la subscripció a diaris i compra de llibres, el lloguer del local social i el seu manteniment, la compra de material per a aquest, una assegurança per al local social i la instal·lació del tendal a l'estiu.

Les causes de la desaparició de les entitats foren les mateixes: el problemes econòmics i la manca de socis. A més des de 1900 fins a 1907 convisqueren a la mateixa localitat dues entitats ciclistes, fet que suposava una major competència i rivalitat entre elles i minvava el seu potencial. Tot i això la darrera entitat que desapareix, el Centro Ciclista Mahonés també va argumentar les mateixes causes abans esmentades.

Després de 1909 no serà fins a la postguerra quan tornaren a aparèixer a Menorca entitats vinculades al ciclisme.

Bibliografia bàsica

COMAS ROSSELLÓ i M. FLAQUER PALMER: *Mallorca, los mallorquines y la vuelta ciclista a España*, Club Ciclista de Palma, Palma. 1991.

D. MERCADAL BAGUR: *El juego del fútbol en Menorca*, Editorial Menorca, Maó. 1985.

E. GARCIA AMENGUAL: "El ciclisme a Mallorca. Dels orígens fins a 1936" a *Lluc*, núm. 818-819. 2000.

F. A. CANTO ARROYO: *El ciclismo*, Editorial Sintes, Barcelona. 1925.

J. GARCÍA MARÍN i G. MARÍN RODRÍGUEZ: *Historia del ciclismo en Mallorca*, Miramar, Palma, 1991.

S. RUFO: *100 años de ciclismo*, Ibérico Europea de ediciones, Madrid. 1970.

X. PUJADAS, SANTACANA, C.: "Deporte y modernización en el ámbito mediterráneo. Reflexiones para una historia comparada (1870-1945)" a *Cercles. Revista d'Història Cultural*, núm. 3. 2000.

PROVINCIALISME I POLÍTICA PROGRESSISTA DURANT EL SEGLE XIX: EL CAS DE VICENT BOIX

Josep Ramon Segarra i Estarelles*
Universitat de València

Al País Valencià del segle XIX, la moderna idea de nació anava íntimament associada al projecte liberal de pàtria espanyola que es va articular a partir de la Constitució de 1812 i a través d'un llarg procés de lluita contra la monarquia absoluta. Els estudis de J. Millán, M.ª C. Romeo, A. M.ª Garcia Rovira o I. Burdiel han posat de manifest el caràcter rupturista (tant en sentit socioeconòmic com polític) de la revolució liberal a Espanya, així com el paper fonamental que en eixe procés revolucionari tingué una mobilització política sense límits socials restrictius.[1] La partença revolucionària de la nova societat va ser decisiva en la consolidació de la nova identitat nacional però, alhora, va deixar una herència política molt difícil de manejar en el context postrevolucionari. Un llegat especialment conflictiu en aquelles ciutats on el liberalisme més avançat havia marcat el ritme del procés revolucionari i a partir de 1843 es va veure bandejat del poder.

Des del meu punt de vista, prendre en consideració tot aquest bagatge historiogràfic invita a replantejar-se, com ja han fet alguns autors, l'anàlisi de les identitats col·lectives al País Valencià i a l'Espanya del vuit-cents. En concret, l'emergència de propostes «provincialistes» o regionalistes durant el segle XIX i la relació que puga establir-se entre aquests discursos, la construcció de la identitat nacional espanyola i el sorgiment dels nacionalismes alternatius a finals de la centúria. I fer-ho, a més, des d'una perspectiva que valore les diferències entre els liberalismes durant i després de la revolució.

Pel que fa al cas valencià, M. Martí i F. Archilés han insistit que durant el segle XIX al País Valencià es va dur a terme una efectiva construcció simbòlica de la regió dins del marc del procés de formació de la identitat nacional espanyola.[2] Aquesta perspectiva s'ajuda del concepte de «doble patriotisme» que proposés J. Mª Fradera ja fa alguns anys.[3] Tot plegat permet fer una lectura més rica del procés de nacionalització i d'articulació de les identitats al País Valencià del segle XIX. En especial, obri la possibilitat de plantejar-se la construcció d'identitats locals i regionals no en termes contradictoris (ni molt menys com a pervivències), sinó com a part del procés de construcció de la nació espanyola.

En la present comunicació tracte, en primer terme, d'analitzar el procés de formació i la genealogia d'un discurs «provincialista» en l'obra de l'historiador i literat valencià Vicent Boix. Situant-lo respecte al context específicament caracteritzat per la construcció de l'Estat centralista del moderantisme. En segon terme, intente posar de manifest les relacions que s'estableixen entre els processos polítics del segle XIX i el desenvolupament d'eixe «provincialisme» liberal.

Vicent Boix i el sorgiment d'un discurs «provincialista»

Després dels cronistes d'època moderna, el conjunt de l'obra de Vicent Boix constitueix la primera interpre-

* L'autor participa en el projecte BH2002-01073 finançat per la DGI (Ministerio de Ciencia y Tecnología).

[1] Vegeu els treballs continguts en P. Preston i I. Saz (Eds.): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, Biblioteca Nueva / Universitat de València, Madrid / València: 2001; i A. M.ª Garcia Rovira: *La revolució liberal a Espanya i les classes populars*, Eumo, Vic: 1989.

[2] F. Archilés i M. Martí: «Satisfaccions gens innocents. Una reconsideració de la Renaixença valenciana», *Afers. Fulls de recerca i pensament*, V:38 (2001), pp. 157-178. Dels mateixos autors, «La construcción de la nación española durante el siglo XIX: logros y límites de la asimilación en el caso valenciano», *Ayer*, 35 (1999), pp. 171-190.

[3] J. M.ª Fradera: *Cultura nacional en una societat dividida*, Curial, Barcelona: 1992.

tació global del passat valencià. Però, més encara, la seua obra historiogràfica i literària ve a ser una reinvenció de la identitat valenciana en clau liberal que està en la base de la Renaixença valenciana i que, en alguns dels seus elements, arriba fins els nostres dies. A aquests efectes, l'extensa obra de Boix sembla fonamental, en la mesura en què posa en circulació tota una xarxa de referències que, en avant, no podrà ser passada per alt en l'imaginari regionalista. Açò converteix l'obra de Boix, amb tot el dret, en part de la història valenciana contemporània; de fet, la seua aportació posa les bases per a pensar aquesta història com a tal.[4]

En l'obra de Vicent Boix es configura una narrativa sobre la identitat valenciana que posa l'accent, sobretot, en l'especificitat juridicopolítica que va significar el regne de València. Aquesta reimaginació del regne medieval s'ha d'entendre a partir del projecte liberal de nació espanyola que parteix de la Constitució de 1812 i que va tenir un moment d'inflexió clau en la conjuntura de 1843-1845 quan es tancà el procés revolucionari i el moderantisme en el poder va impulsar un model d'estat autoritari i centralista. Un projecte de nació que remet a una cultura política, la del primer liberalisme espanyol, que dipositava una confiança il·limitada en la política com a instància capaç d'engendrar un nou ordre social.[5] En aquest context polític i conceptual aquest autor va desenvolupar una reflexió «provincialista» que, des de dins del progressisme, es va pensar com una crítica al projecte polític dels moderats.

Vicent Boix freqüentà tots els camps del que en l'època es coneixia com a belles arts, des de la literatura i la història a la poesia. Pràcticament el total de la seua obra es pot considerar representativa del provincialisme de caràcter «neoforalista» al que he fet referència. Des de la monumental *Historia de la Ciudad y Reino de Valencia* (tres volums, 1845-47), els *Apuntes históricos sobre los Fueros del antiguo Reino de Valencia* (1855) o les tres novel·les històriques de tema valencià: *El Encubierto de Valencia* (1852, amb una segona part el 1859), *La campana de la Unión* (1866) i *Omm-al-Quiram o la expulsión de los moriscos* (1867), que van conèixer entre el públic local un èxit gens menyspreable, puix que foren reeditades com a fulletons fins al primer terç del segle XX.

Boix s'havia format en el magma del progressisme avançat durant els anys de la revolució liberal. Escolapi (exclaustrat el 1837), V. Boix fou allunyant-se del seu progressisme inicial per a prendre partit per la tendència republicanodemòcrata que es va articular a València a finals dels anys trenta i que va governar la ciutat, en un clima d'extrema crispació política, durant el trienni esparterista (1840-1843).[6] Això no obstant, la seua exaltació liberal trobà aleshores el punt d'inflexió. Desenganyat del govern d'Espartero, va participar molt activament en l'heterogènia coalició opositora que protagonitzà l'aixecament de juny de 1843. Amb el triomf dels moderats, però, les seues passades vel·leïtats radicals el van condemnar a l'ostracisme polític. Malgrat tot, la seua formació cultural i les bones relacions amb alguns membres de la nova elit política, li permeteren ocupar una posició destacada en el context cultural valencià. A partir de mitjan de la dècada de 1840 es va dedicar a fer-se una posició acadèmica, circumscrita als límits de la província, que era tant com dir de la capital.

Entre 1838 i 1843 Vicent Boix va viure anys d'una febril activitat cultural i política. Aleshores va començar a participar d'un discurs patriòtic absolutament centrat en una sèrie de continguts de caràcter històric que havien estat fixats, en part, per la tragèdia espanyola del segle XVIII (motius goticistes, el Cid, Don Pelayo, etc.) i, en part, per la tradició historiogràfica derivada dels debats constitucionals de Cadis (fonamentalment els distints episodis que haurien marcat el procés de pèrdua de les llibertats medievals i el consegüent avanç de l'absolutisme).[7] Això no obstant, molt probablement va ser ja durant el trienni esparterista, en plena eufòria republicana a la ciutat de València, quan aquest autor va començar a substituir els referents històrics castellans per altres provinents de la història valenciana. La seua proposta com a membre de la Junta de Salvament, pel juny de 1843, perquè la capella dels Reis del convent de Sant Domènec fóra declarada *«panteón provincial»* és indicativa al respecte.[8] Aquests també van ser els anys en què va projectar la seua obra més important, la *Historia de la ciudad y reino de Valencia*, perquè, segons deia, *«halagaba nuestro espíritu de provincialismo»*.[9] Això no obstant, el seu discurs provincialista i neoforalista es va definir, sobretot, al llarg de la dècada de 1840, en un context marcat per la construcció de l'Estat centralista dels moderats.

En eixe procés, la sèrie d'articles sobre la revolta de la Germania que va publicar entre 1846 i 1847 en la revista *El Fénix* representen un moment clau. En aquests articles el llenguatge «foralista» desplaça completament

[4] J. R. Segarra: *De la república a la regió. «Provincialisme» y doble patriotisme en l'obra de Vicent Boix (1813-1880)*, Treball d'Investigació de Tercer Cicle inèdit: 2002. E. Ortega: *Vicent Boix. Aproximació biográfica al romancisme valencià*, IVEI, València: 1987.

[5] M.ª C. Romeo: «La cultura política del progresismo: las utopías liberales, una herencia en discusión», *Berceo*, 139 (2000), pp. 9-30. He tractat aquests aspectes en J. R. Segarra: «El nervio de la sociedad. La patria en el lenguaje político liberal durante la revolución: el ejemplo valenciano (1833-1843)»: (en premsa).

[6] F. Rodríguez Serres: *Vida política valenciana durante el periodo de la regencia de Espartero*, Universitat de València, (tesi de llicenciatura inèdita): 1985.

[7] Per als referents històrics del liberalisme gaditià, vegeu X. Arbós: *La idea de nació en el primer constitucionalisme espanyol*, Curial, Barcelona: 1986 i J. M.ª Portillo: *Revolución de nación. Orígenes de la cultura constitucional en España, 1780-1812*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid: 2000.

[8] V. Boix, *Memoria histórica de la apertura de las capillas de S. Vicente Ferrer y de los Reyes en el estinguido convento de Santo Domingo de Valencia*. València, Imprenta de J. de Orga, 1844, p. 6.

[9] «Introducción» a V. Boix, *Historia de la ciudad y reino de Valencia*. València, Imprenta de Benito Monfort, 1845.

els temes procedents de la història castellana i, a més a més, la nova sensibilitat s'expressa a contracorrent. Per a Boix era necessari donar a conèixer «*nuestro antiguo sistema foral*», l'especificitat del qual hauria d'ajudar a distingir «*la guerra de la Germania de la que con el nombre de comunidades asoló al mismo tiempo las Castillas*», ja que la primera constituïa el model de la lluita del poble «*por sostener ilesos sus antiguos recuerdos, y sus leyes, y su independencia*».[10]

D'aquesta manera presentava allò considerat valencià en contraposició a Castella i, al mateix temps, aquest «foralisme» es posava al servei d'una evocació de la plenitud perduda i, per tant, d'una reflexió sobre la decadència valenciana. Així, recreava el poble valencià del segle XVI com un exemple de virtuts, que respectava i participava del règim de llibertats instaurat i garantit pels furs. L'ordre foral se sustentava en l'equilibri entre totes les classes, en particular en la participació activa dels plebeus en els afers públics com a contrapartida del major poder privat dels nobles. La «guerra» de la Germania va ser el resultat de la ruptura d'aquell ordre virtuós per part d'una noblesa que «*excesivamente rica*» no tolerava «*sujetarse á las severas y espartánicas leyes del consejo*»[11]. Per conseqüent, els aristòcrates valencians —massa poderosos— pugnaven per trencar «*el equilibrio que los fueros habían establecido entre todas las clases de la sociedad valenciana*». Per això, «[l]*a medianía de unos y la grandeza de los otros, se puso en abierta lucha*».[12]

L'esquema interpretatiu subjacent a la sèrie d'articles sobre la Germania prové de l'obra del jurista i diputat a les Corts de Cadis Francesc Xavier Borrull, sobretot pel que fa a la importància que V. Boix atorgava a la idea d'equilibri com a característica essencial del sistema polític instaurat per Jaume I.[13] Vicent Boix, però, no segueix Borrull en les seues derivacions més aviat reialistes i antiliberals, sinó que es limitava a apropiar-se, principalment, de la interpretació antidespòtica de la constitució foral que hi ha en l'obra del jurista valencià.[14] De fet, la genealogia dels plantejaments «foralistes» de Boix és extraordinàriament complexa i difícil de delimitar. Vicent Boix es fa eco d'una tradició procedent dels debats constitucionals de 1810 (de què forma part Borrull), però, alhora, la seua obra recull eixe discurs a través del *juntismo* dels anys trenta, per al qual les antigues constitucions forals no eren tant fonts doctrinals en què inspirar-se com el símbol de les llibertats medievals, que podia oposar-se a la monarquia absoluta en crisi. Durant l'estiu de 1835, les referències a l'antiga Corona d'Aragó, per part de les juntes revolucionàries de València i Barcelona, es poden considerar més aviat retòriques, però també indicatives de l'existència, entre el liberalisme més avançat, d'una determinada imatge de les llibertats medievals reelaborada al caliu de les lluites polítiques.

En la formació d'eixe discurs tan característic no es pot menystenir la importància de l'experiència directa que Vicent Boix tingué de la revolució. Boix imaginava el regne medieval com un univers virtuós, en el qual la societat era regida per un *rei-pare* com una mena de gran família i, alhora, els furs vertebraven l'esfera publicopolítica a través d'un procedimentalisme sever i inalterable, que garantia el *funcionament* ordenat amb la mínima intervenció d'intermediaris «ministerials». Eixa reinvenció d'un regne com a mecanisme gairebé automàtic, en el qual la participació popular en la política està rígidament institucionalitzada, connotava una forta aprensió als perills d'una política tumultuària que podia derivar d'una mobilització sense límits socials. Per tant, la mirada escapista de Boix era profundament trasbalsada pels conflictes del seu present i per la frustració que, per a les seues expectatives polítiques, va significar l'hegemonia moderada.

Tota aquesta lloança del passat foral, per tant, també expressava una crítica de l'Estat centralista que llavors estava construint-se, una crítica que aniria fent-se cada vegada més explícita. En eixe sentit crític cal entendre el «provincialisme» de Vicent Boix. De fet, durant els primers anys cinquanta, provincialisme i anticentralisme (com les dues cares d'una moneda) van ocupar cada vegada més el centre de la seua reflexió. En aquest sentit, les idees expressades a la introducció —escrita a finals de 1853— al seu llibre *Apuntes históricos sobre los Fueros del antiguo Reino de Valencia* són ben significatives:

> *La centralización exagerada de nuestros días ha dado el último golpe á la exigua independencia que disfrutaban todavía nuestras Municipalidades. Las provincias no son ya más que unas colonias desangradas: envían al corazón su sangre, sus riquezas, su historia; la vida va de los extremos al centro: en cambio recibimos la Gaceta.*[15]

Vicent Boix podia presentar l'Estat centralitzat del seu temps com la continuació de la tradició despòtica dels Borbó, que, a més a més, era una «idea», afirmava, «*importada de Francia*» i per tant aliena al caràcter espanyol.[16] Aquesta crítica del centralisme la feia Boix, com ja s'ha vist, des d'un patriotisme «provincial» que,

[10] V. Boix: «Origen y carácter de la guerra de la Germanía II», *El Fénix*, 8 d'agost de 1847.

[11] Ibid.

[12] V. Boix: «Origen y carácter de la guerra de la Germanía V», *El Fénix*, 29 d'agost de 1847.

[13] C. Garcia Monerris: «Lectores de historia y hacedores de política en tiempos de fractura 'constitucional'», (en premsa), pp. 43-44.

[14] Ibid., pp. 39-40. Vegeu, així mateix, J. M.ª Portillo: *Revolución de nación. Op. cit.*. pp. 270-275.

[15] V. Boix, *Apuntes históricos sobre los Fueros del antiguo Reino de Valencia*, València, Imprenta de Mariano Cabrerizo, 1855, pp. VII-VIII (les cursives, en l'original).

[16] Amb la Nova Planta, deia Boix, «*España perdió su primitivo carácter nacional, y desde entonces, casi siempre satélite de la Francia, ha visto perder sus costumbres y sus tradiciones*» en *Xàtiva. Memorias, recuerdos y tradiciones de esta antigua ciudad*, Imprenta y librería de Blas Bellver, Xàtiva: 1857, p. 245.

per una banda, s'emmarcava en el projecte liberal de nació espanyola i, per una altra, remetia sense solució de continuïtat a un ideal eminentment municipalista que estava en el centre de la tradició progressista.

Les possibilitats polítiques d'un provincialisme progressista

La trajectòria de Vicent Boix no és tan singular com en principi puga semblar i els seus interessos intel·lectuals tampoc. En aquest sentit, la seua relació amb el món cultural català pot ser aclaridora. Des de 1845 va mantenir una estreta amistat amb Víctor Balaguer, des del meu punt de vista, una figura clau per a entendre la cruïlla entre liberalisme i regionalisme durant el segle XIX. Víctor Balguer fou, sens dubte, l'exponent més clar d'un corrent progressista i provincialista que, en el seu cas, des de dins del món cultural català, va participar molt activament en la política espanyola.[17]

L'amistat entre Boix i Balaguer datava de l'estada que el literat català va fer a València a l'octubre de 1845, quan va entrar en contacte amb el grup d'*El Fénix*; revista en la qual va publicar algunes poesies i narracions de caire medievalitzant.[18] De fet, sembla molt probable que Balaguer animés els projectes literaris de Boix a més de servir-li de pont amb el món cultural barceloní. Però les seues coincidències anaven més enllà dels interessos literaris, o millor dit, aquests no poden separar-se de la seua comuna tradició política.

En efecte, l'anticentralisme emfàtic de Boix no podia deixar de tenir implicacions polítiques més o menys directes. Inevitablement, les seues manifestacions «provincialistes» suposaven una crítica contundent a l'elit moderada. Tot fa pensar que, entre 1853 i 1854, Boix es va convèncer que hi havia esperances de canvi, que fins i tot la política tornava a ser possible. En la conjuntura del Bienni semblava que el seu provincialisme progressista tenia sentit.[19] Tot recordava l'esperit d'unió dels patriotes de 1843 i l'esperança en un liberalisme d'ordre, però integrador, el conduiria de nou a l'acció política. Les evocacions històriques de Vicent Boix no només no eren un mer escapisme, sinó que tenien una projecció política essencial.

Vicent Boix, junt a l'historiador aragonès Jerónimo Borao i Víctor Balaguer, com a representants de les respectives juntes, van dur a terme gestions al més alt nivell. El 1854, tots tres mantingueren una reunió amb el general Espartero per a propiciar un govern progressista.[20] Eixe mateix any Boix, Borao i Víctor Balaguer eren els caps visibles d'un nou periòdic que va fundar Balaguer a Barcelona: *La Corona de Aragón*, que es presentava amb un propòsit ben explícit: «*La Corona de Aragón como recuerdo, modelo y ejemplo de las patrias libertades; España constitucional y regenerada como patria común; la Unión Ibérica como ideal y aspiración suprema*».[21] Així, des de les pàgines del periòdic es mobilitzava una determinada imatge de la Corona d'Aragó en què les institucions forals eren el model de la veritable tradició nacional «*que se absorbió violentamente a las plantas de Felipe V*».[22] En eixe sentit, s'identificava la pèrdua dels furs amb l'inici de la decadència d'Espanya sota la fèrula d'un rei estranger. L'articulació de la nació espanyola en un Estat centralista d'encuny castellà era, segons Boix, «*un desprecio a nuestra historia*» que només s'explicava pel «*temor del principio democrático (...), de los derechos del pueblo (...) y de la libertad*».[23]

En el context del malmès progressisme català, el nou periòdic es va aplicar a donar forma a una opció progressista d'ordre a partir d'un programa que, a grans trets, el formaven els següents punts. D'entrada es presentava com un projecte patrici que optava per una política econòmica proteccionista i per una disposició conciliadora respecte a «*las clases obreras*»; apostava per superar la Constitució de 1845 mitjançant l'elaboració d'una nova carta magna intransigent en els principis de sobirania nacional i monarquia constitucional, una nova constitució que podria ser una actualització de la de 1837; a més a més el nou model d'Estat havia de basar-se en la descentralització municipal i provincial que era, deien, l'«*espíritu*» de «*nuestros antiguos fueros*» i, finalment, la línia editorial del periòdic apostava decididament per Espartero com a líder natural d'aquest progressisme recompost.[24]

Aquest projecte enarborava una representació de l'antiga Corona d'Aragó però, com ja és evident, no era un projecte aragonès, català i valencià sinó que s'adreçava, sobretot, a l'espai públic barceloní. Precisament allí on la imatgeria d'un provincialisme progressista tenia més possibilitats de traduir-se en un projecte polític, però també on la figura del general Espartero era molt malament presentable des que ordenara el bombardeig de Barcelona el novembre de 1842. A l'altura de 1855-56 les possibilitats polítiques d'aquell liberalisme «foralista» es van revelar més aviat minses. Això no obstant, amb el revulsiu del llenguatge de les nacionalitats que aleshores recorria Europa, Víctor Balaguer aconseguí

[17] J. Palomas: «Víctor Balaguer. De catalanista progressista a notable liberal», *El contemporani*, 24: (juliol-desembre 2001), pp. 20-24 i el dossier «Víctor Balaguer. Romàntic i liberal», *L'Avenç*, 262: (octubre 2001).

[18] R. Roca Ricart: «Víctor Balaguer i la revista valenciana *El Fénix* (1844-1849)», en *El segle Romàntic. Actes del col·loqui sobre romanticisme*, Biblioteca-Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú: pp. 526-527.

[19] F. Dechent, «Vida de Don Vicente Boix», *Obras literarias selectas de Don Vicente Boix*, València, T. Llorente: 1888., p. 41.

[20] R. Rodrigo: « Vicent Boix i Víctor Balaguer: dues biografies en convergència», en *Miscel·lània Joan Fuster VII*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Barcelona / València: 1993, pp. 206-207.

[21] «Prospecto»; *La Corona de Aragón*, aparegut el diumenge 22 d'octubre de 1854.

[22] *La Corona de Aragón*, 16 de novembre de 1854.

[23] *La Corona de Aragón*, 5 de novembre de 1854.

[24] *La Corona de Aragón*, 22 d'octubre, 5 i 16 de novembre i 3 de desembre de 1854.

refer la seua posició i continuar una carrera política especialment reeixida.

La implosió del progressisme català el 1856 va deixar un espai polític susceptible d'ésser recompost si es tenien les eines adequades. Com ha posat de manifest Albert Garcia Balanyà, Víctor Balaguer estava disposat a capitalitzar les seues habilitats per a la política simbòlica posant-les al servei del progressisme en obligada reconstrucció. En bona mesura, Balaguer es va fer un espai entre el progressisme català gràcies a la seua gestió gairebé populista de la guerra d'Àfrica i de la figura del general Prim, en la qual col·laboraven eficaçment les referències als almogàvers i a les glòries medievals.[25]

En canvi, per a Vicent Boix el resultat de l'aventura política del Bienni Progressista fou, una altra vegada, frustrant. Aquest nou fracàs polític l'allunyaria definitivament de tota vel·leïtat partidista. En aquest aspecte, les trajectòries de Vicent Boix i Víctor Balaguer segueixen vies divergents. Com ha indicat Jesús Millán, la major integració de l'espai polític valencià no oferia el tipus d'oportunitats que va saber aprofitar Víctor Balaguer a Catalunya[26] i Boix no va participar del revulsiu que va ser el llenguatge de les nacionalitats per a Balaguer. A més a més i a falta de més investigacions sobre el progressisme valencià, tot fa pensar que el tipus de provincialisme que Vicent Boix va articular s'hi trobava bastant aïllat en el context valencià. Cal afegir, endemés, que Boix no semblava disposat a seguir la via mobilitzadora i, fins i tot populista, en què tant còmode se sentia Balaguer. Això no vol dir, però, que no s'entusiasmara amb el clima nacionalista que va rodejar la guerra d'Àfrica. De fet, l'octubre de 1859 Vicent Boix va assumir la direcció de la revista *El Guadalaviar* i va ser a partir d'aleshores que aquesta publicació cultural va dedicar l'edició completa a temes relacionats amb la guerra i als territoris africans que —segons deia Boix aquells dies— havien de ser «redimits» de la seua barbàrie pels soldats espanyols.[27] Però a partir de 1856, Boix reorientà la seua postura cap a un apoliticisme característic de la cultura postrevolucionària i que, en el seu cas, significava un viratge respecte a l'efectiva transcendència política que el seu provincialisme havia tingut durant el Bienni.

L'any 1857 obria el llibre que va dedicar a Xàtiva, la seua ciutat natal, amb aquestes paraules:

> *Vuelvo á mi soledad, perseguido por nuevos desengaños: vuelvo á mi pobre tugurio, buscando la paz del corazón, y atravesando, para llegar á él, la espantosa behetría que producen los gritos de las pasiones políticas. Nada nuevo he dejado todavía en ese campo de ardiente lava: la humanidad que camina á su progreso y á su perfección se ve aun condenada á agitarse en estrechos círculos de hierro, donde la sujetan los más encontrados intereses.*[28]

La voluminosa obra sobre Xàtiva exposa una especial disposició afectiva, sentimental i, en aquest cas, deliberadament apolítica. Un discurs fortament afectiu que complia a la perfecció la intenció de l'autor de fer una ofrena, un homenatge a la ciutat que el va veure nàixer, però que, a més a més, permetia presentar la labor cultural i erudita com una alternativa a l'acció política i, encara, com una barrera davant la mobilització de les masses. Així es felicitava del fet que el poble de Xàtiva fora «*bueno, dócil, sufrido y obediente*», un caràcter que «*le salva de las funestas consecuencias de una lucha (...) encarnizada*».[29] En aquell moment, es tractava de dur a terme una tasca d'elevació del poble, a través d'una literatura moralitzadora i pedagògica:

> *¿Quién personificará la fuerza de atracción hacia lo mejor? En los primitivos siglos fue la fuerza material; en los que le siguieron la creencia ciega y fanática: en los siglos modernos, que las revoluciones han atravesado, será la fe instruida, la fe apoyada en la Historia: la salvación de la sociedad actual se cifra en la instrucción de las masas.*[30]

Calia disseminar entre el poble això que Boix anomena confusament «*lo mejor*». Més enllà de la pedagogia no hi havia salvació. La mobilització del poble, ja s'havia vist, no conduïa sinó a aguditzar les passions polítiques i els egoismes irreconciliables, que s'allunyaven més i més de l'horitzó en què el bé comú no es deixava copsar. Vicent Boix arribà a la conclusió que l'única reforma política possible passava per una pedagogia pacient i allunyada de fatals il·lusions revolucionàries. Així, el regne medieval podia ser presentat com el model de perfecció i patriotisme autèntic a recuperar. La narració d'eixe procés de perversió i decadència, que era la història, n'era el camí.

La proposta de V. Boix, és cert, renunciava a la mobilització popular. Tanmateix, és important destacar que l'ordre social a què implícitament aspirava aquest discurs no era excloent en el sentit que ho era el projecte moderat. El que es propugnava era una integració subordinada del poble, en el cas de Boix, mitjançant un projecte d'elevació moral.[31] Però aquest projecte també podia desenvolupar-se a través de modalitats simbòliques d'integració bastant més agosarades i, per cert, més

[25] A. Garcia Balanyà: «El primer Balaguer o la temptativa populista a la Catalunya liberal (1859-1869)», *L'Avenç*, 262 (2001), pp. 36-41.

[26] J. Millan, «El País Valencià en l'inici de l'Estat centralista del vuit-cents. Una aproximació» en *Homenatge a Mañé i Flaquer, un cas paradigmàtic*, Museu Nacional d'Història de Catalunya, Barcelona: 2002.

[27] *El Guadalaviar* el 4 de novembre de 1859.

[28] V. Boix: *Xàtiva..., op. cit.*, p. VII.

[29] Ibid., p. 407.

[30] Ibid., p. XI (les cursives són meues).

[31] M. C. Romeo: «Los mundos posibles del liberalismo progresista» (en premsa).

tòpicament nacionalistes. En aquest sentit, la gestió populista de la campanya d'Àfrica per part de Víctor Balaguer té un inconfusible encuny progressista.

En definitiva, doncs, els avatars dels discursos provincialistes aconsellen obrir la interpretació de la cultura regionalista a una lectura més atenta a la diversitat de les cultures polítiques dels liberalismes en els termes en què efectivament es van desenvolupar durant segle XIX. Probablement, una perspectiva que valore el caràcter obert —no teleològic— dels «dobles patriotismes» ens permetrà apropar-nos millor a la complexitat de les identitats que, provisionalment, es van construir durant el segle XIX.

ELS ANTECEDENTS DE LA CRISI DE L'ESTAT LIBERAL A ESPANYA I ITÀLIA: UNA VISIÓ COMPARADA (1875-1895)

Giovanni C. Cattini

El resum que aquí s'ofereix és la síntesi d'un treball de recerca doctoral en curs que té com a objecte una anàlisi d'història comparada que es planteja esbrinar les dinàmiques politicoculturals i l'acció dels intel·lectuals espanyols i italians, davant al tema de la crisi de la forma d'Estat, liberal i parlamentària, el darrer quart del segle XIX. La nostra recerca pretén inserir-se dins d'aquell corrent d'estudis que, durant els últims anys i gràcies a l'empenta rebuda pel procés d'unificació europeu, ha plantejat la investigació sobre àrees macroregionals, entre les quals la mediterrània ha donat unes primeres i significatives aproximacions.[1] La cronologia i l'espai en què ens movem, obeeixen a unes lògiques politicoculturals que es reafirmen en el marc sud-europeu del període. De fet, la segona meitat dels anys setanta veu l'afirmació de realitats estatals amb unes fisonomies comparables; així mateix el 1895 pot considerar-se com una data de cesura, com a avís d'una crisi significativa: la Tercera República Francesa, amb un parlament de sufragi universal i un senat restringit, engega una vida política fraccionada i inestable (de 1875 a 1914 es registren 50 governs) que s'articula en una sèrie de clienteles dirigides per una oligarquia de notables i que pateixen les amenaces de les forces monàrquiques i militars. Però és més aviat en el terreny cultural i intel·lectual de la segona meitat dels anys noranta on trobem la fi d'un període històric, gràcies a Ferran Brunetiere (qui dóna les pautes d'un debat intel·lectual d'abast sud-europeu posant en dubte la ciència) i al posterior Affaire Dreyfus. L'Espanya de la Restauració comença oficialment amb la Constitució de 1876, malgrat que la seva vida política electoral s'estabilitza cap al 1878 i, des del 1881 amb el primer govern dels liberals de Sagasta, inaugura el *sistema del torn* que durarà, en la major part del seu territori, fins a la dictadura de Primo de Rivera. En aquest context, el 1895 marca per a Espanya el començament de la guerra de Cuba, que acaba en el conegut desastre i els efectes corresponents en la *Weltanschauung* dels intel·lectuals ibèrics. Finalment, la Itàlia del transformisme que, amb la revolució parlamentària de 1876, coneix la primera experiència estatista d'Agustí Depretis de la *Sinistra Storica*, inaugura una hàbil estratègia del *transformisme*, que sobreviurà a l'estatista. D'altra banda, la segona meitat dels anys noranta es distingeix per la creixent inestabilitat social i, sobretot, per la crisi colonial que, sense ser comparable al 98 espanyol, té en la derrota d'Adua (1896) un moment d'inflexió significatiu.

Amb aquest punt de partida, els terminis generals que ens ajuden a conceptualitzar els elements de crisi en el si dels estats liberals espanyol i italià de final del vuit-cents són múltiples i complexos: en primer lloc, el tema socioeconòmic. És rellevant el fet que ambdós països arribin tard a la industrialització i ho facin mantenint uns trets majoritàriament agraris. La mateixa qüestió rural implica una conflictivitat social creixent, que desborda

[1] Per a unes referències interpretatives i bibliogràfiques d'història comparada italoespanyola de l'última dècada vegeu E. D'AURIA i J. CASASSAS, *El estado moderno en Italia y en España*, Barcelona, UB i CNR, 1993; M. SUÁREZ CORTINA, *La Restauración entre el liberalismo y la democracia*, Madrid, Alianza Editorial, 1997; S. CASMIRRI i M. SUÁREZ CORTINA, *La Europa del Sur en la época liberal. España, Italia y Portugal. Una perspectiva comparada*, Santander i Cassino, Servicio de Publicaciones universitarias Universidad de Santander – Università di Cassino, 1998, S. CASMIRRI, *Intorno al 1898*, Milano, Angeli, 2001, I. PASCUAL SASTRE, La Italia del Risorgimento y la España del Sexenio, Madrid, CSIC, 2002, F. GARCÍA SANZ, *Historia de las relaciones entre España e Italia. Imagénes, Comercio y Política Exterior (1890-1914)*, Madrid, CSIC, 1994, M. MUGNAINI, *Italia e Spagna nell'età contemporanea. Cultura, politica e diplomazia (1814-1870)*, Torino, Edizioni dell'Orso, 1994.

els camps per arribar a l'espai urbà. D'aquesta perspectiva, doncs, i mirant cap a l'Europa central i septentrional, destaca un dualisme econòmic, amb regions d'un dinamisme significatiu respecte d'altres endarrerides.[2] Un altre camp que sobresurt és aquell que fa referència a la situació política de les dues penínsules mediterrànies. Ambdós presenten un notable desequilibri en consideració als motlles que donen les pautes dels nous sistemes polítics administratius liberals. Si l'Estat modern es distingeix pel fet d'assajar la definició d'un nou espai polític interior i exterior, juntament amb una nova concepció de la ciutadania, la seva implantació és d'una natura paradoxal per intentar «coartar la llibertat», i fer conviure moment autoritari i moment lliberal. Aquest intent de subordinar cada articulació a la seva raó individualista —i a la seva sobirania política— conviu, al mateix temps, amb el fet que l'Estat liberal busca reduir al màxim la seva intervenció en les autonomies socials. Unes autonomies socials que s'enriqueixen per la complexitat dels contrastos entre els interessos de la representació, parlamentària i de cens, i els interessos territorials del sistema administratiu.[3] Ens trobem així amb un problema que té com a objecte assumptes antitètics de difícil resolució. Davant aquesta realitat complexa, veiem com, a l'últim quart del segle XIX, els estats espanyol i italià elaboren unes vies peculiars i pròpies de modernització política. El *transformisme* i *el sistema del torn* tenen un punt de trobada en representar un procediment per garantir l'exclusió dels sectors extrasistema i la viabilitat d'un projecte polític conservador del qual gaudeixen determinats estaments productius i burgesos.[4] Altrament, no s'ha d'oblidar que ambdós obtenen una relativa estabilitat política i, gràcies a això, també aconsegueixen una modernització de les respectives societats. Enfront de la tendència liberaldemocràtica, *transformisme* i *torn* es poden interpretar, per tant, com uns instruments de direcció de les oligarquies burgeses per suavitzar els canvis de l'època i les transformacions socials que es registren en mig d'una tensió i una violència en augment. Aquestes representen el fruit d'uns canvis estructurals, que es tradueixen en uns processos de dèbil industrialització i de creixement demogràfic i urbanístic, en un entorn que es manté rural. A més, els sistemes polítics italià i espanyol comparteixen igualment monarquies constitucionals, refractàries a una efectiva implantació de les institucions parlamentàries i responsables d'una centralització administrativa amb resultats molt discontinus. Igualment, malgrat que no caldria recordar-ho, les divergències entre les dinàmiques polítiques i institucionals dels dos països són notables: per als contemporanis l'Estat espanyol podia presumir de l'existència d'un marc estatal que es remuntava en els segles, mentre que la Itàlia no l'aconseguirà fins a la segona meitat del vuit-cents, mitjançant les guerres de la monarquia piemontesa. El procés de construcció dels estats sud-europeus tendeix a imitar el model francès, que per la seva naturalesa és unitari i centralista. L'anàlisi de la seva aplicació al cas italià i espanyol ens ofereix respostes heterogènies. Les supervivències forals del nord de la península Ibèrica com els drets històrics i jurídics catalans, fins a l'últim quart del dinou, semblen indicar uns elements que diferencien prou els processos de *Building-nation* indicat, una diferència que s'aguditza, al final del segle, amb la posada en marxa de forces centrifugues, a Catalunya i al País Basc.

De totes maneres, la nostra perspectiva privilegia el camp de la història de la cultura i dels intel·lectuals, raó per la qual ens sembla important subratllar que entre els grans elements que configuren l'horitzó d'aquest darrer quart del XIX, podem observar altres elements de notable significació: la percepció del canvi que produeix la sensació de l'afirmació inevitable de noves relacions presagiades com l'ocàs de la vella societat, amb la seva cultura i els seus protagonistes respectius. Hi convergeixen també les tendències cap a una creixent secularització de l'espai comunitari i cap a una democratització de l'espai públic. I encara, el canvi evoca una inestabilitat política que assumeix trets diferents i que porten amples sectors d'intel·lectuals a posar en dubte el model d'estat nacional modern vigent. A les dues últimes dècades del segle XIX són els intel·lectuals els qui emergeixen i s'imposen conduint el debat, amb la prerrogativa d'ésser els primers a percebre els senyals de crisi i també, en qualitat de productors d'ideologies, a proporcionar-ne les propostes per pal·liar-ne els efectes.[5]

---

[2] Juntament a les referències bibliogràfiques citades a la nota anterior, on apareixen assaigs de comparació econòmica entre les dues penínsules, recordem l'estudi d'A. Grohmann, *Due storiografie economiche a confronto: Italia e Spagna*, Milano, Egea, 1991.

[3] R. Romanelli, *Il commando impossibile. Stato e società nell'Italia liberale*, Bologna, Il Mulino, 1988.

[4] L'anàlisi comparada *transformisme* i *sistema del torn*, com també les diferències entre *clientelismo* i *caciquismo*, ha estat objecte de diferents estudis entre els quals destaquen els citats de Manuel Sánchez Cortina i els de Gabriele Ranzato, en particular vegeu de G. Ranzato, *La difficile modernità*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1997 i també el coordinat per S. Forner, Democracia, elecciones y modernización en Europa, Siglo XIX y XX, Madrid, Cátedra, 1997. Estudis italians de referència, sobre el transformisme i el parlamentarisme de l'època, són els de G Carocci, *Il Trasformismo dall'unità ad oggi*, Milano, Unicopli, 1992 i el volum d'història de la institució parlamentària a cura de L. Violante dels annals de l'editorial Einaudi (*Il Parlamento*, Torino, Einaudi, 2002); per al cas espanyol vegeu J. Varela Ortega (dir), *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo (1875-1923)*, Madrid, Marcial Pons, 2001 i també el monogràfic de la revista *Historia Social*, «Clientelismo, caciquismo y poder en la Restauración», València, núm. 36 (2000). Per al cas francès es remet a A. Garrigou, *Le vote et la vertu. Comment les Français son devenus électeurs*, Paris 1992; P. Rosanvallon, *La Rivoluzione dell'uguaglianza. Storia del suffragio universale in Francia*, Milano, Anabasi, 1994 (Gallimard 1992) i també a M. Battini, *L'ordine della Gerarchia. I contributi reazionari alla crisi della democrazia in Francia 1789-1914*, Torino, Bollati Borunghieri, 1995. Juntament amb aquestes referències s'ha de tenir en compte la importància del llibre d'Arno J. Mayer, *La persistencia del Antiguo Régimen. Europa hasta la Gran Guerra*, Madrid, Alianza, 1986, que contribuí a engegar, a l'Estat espanyol, una densa bibliografia que reinterpretà aquelles categories de «fracàs i retard» espanyol, que havien estat àmpliament explotades per la historiografia al llarg del segle XX. La nova historiografia, des dels anys vuitanta, defensà l'específica trajectòria espanyola dins els processos de modernització dels estats europeus del període.

[5] C. Charle, *Gli intellettuali nell'Ottocento*, Bologna, Il Mulino, 2002 (1 1996) i també el seu epíleg a l'edició italiana de R. Pertici,

En aquest context ens interessa analitzar els terminis generals del sector intel·lectual a l'àrea mediterrània i allò que poden ésser els trets respectius que puguin conferir o no homogeneïtat al sector mateix; pel que fa referència a la seva actitud enfront del canvi i a les acceleracions que comporta la modernització. Per la seva vocació al comandament, per la qual s'imposa la nova dialèctica entre generacions, escoles, tendències i orientacions polítiques. Per la seva voluntat d'afirmació del paper del valor i per l'autonomia de la seva condició, que es tradueix en una corporativització professional i en el seu reconeixement específic en el si de les classes dominants. Paral·lelament per la nova dimensió política que, cada vegada més, caracteritza la seva acció per poder subliminar l'espai polític liberal del XIX, considerat com a corrupte i causa de tot retard. I això sense oblidar la tensió cap a les dinàmiques culturals europees, on si el mestratge dels Taine, Renan i de la intel·lectualitat francesa és un referent ineludible per a tot el sector dels professionals liberals de l'època, ho és també el referent al món germànic, que, en el període, incideix en la política estatal en nom d'un intervencionisme social fins aleshores desconegut.[6]

Com a eina heurística per aproximar-nos a l'estudi de l'acció i de les reflexions dels intel·lectuals professionals hem elegit l'anàlisi dels seus portaveus, que representen aquells instruments mitjançant els quals els intel·lectuals intenten aconseguir l'hegemonia de llurs projectes sociopolítics i culturals i aplicar-los a la realitat. Les revistes són també un instrument d'intercanvis d'idees entre distintes àrees. En són una demostració les traduccions d'articles d'altres portaveus o els referents constants als grans periòdics o autors estrangers que marquen unes pautes per a tots els professionals de la cultura.

Puix que les dinàmiques idiosincràtiques de l'estat espanyol, al llarg del segle XIX, impedeixen la consolidació d'unes revistes amb una continuïtat com la francesa *Revue des Deux Mondes*, això no evita que l'anàlisi d'una revista menor ens brindi l'oportunitat d'esbrinar les dinàmiques intel·lectuals en el sentit recordat. En aquest context per a l'àrea catalana-espanyola vam privilegiar, principalment, la revista *La España Regional* (1886-1893)[7] mentre la italiana és *La Nuova Antologia*[8] (1866 fins avui) que sí que respon als criteris d'un portaveu clau dins les xarxes intel·lectuals entre els segles XIX i XX.

La nostra recerca comparada, malgrat que sovint podríem considerar-la una juxtaposició, tracta no sols dels temes referents a les dinàmiques intel·lectuals sinó dels grans temes afrontats pels portaveus: la reforma del model d'Estat liberal i les propostes intervencionistes dels distints sectors intel·lectuals que hi col·laboren, amb unes polítiques concretes de defensa de les peculiaritats administratives, culturals i lingüístiques. El tema fonamental de la secularització tant de la política com de l'espai públic, en un moment en què poderosos sectors reclamen la confessionalitat de l'Estat. Així mateix a l'àmbit doctrinari i pràctic es vol avaluar la importància del món de la jurisprudència, en un ascendent europeu, del segle XIX, en què la formació intel·lectual de les classes polítiques dirigents i dels seus propòsits de govern està força influenciada per l'autoritat del Dret.[9] Un ulterior camp d'interès també rau en la percepció de les gran influències estrangeres, de l'adopció d'uns determinats esquemes interpretatius de la realitat, tant en el camp cientificoeconòmic com en el filosòfic, el polític o el literari.

«Appunti sulla nascita dell'«intellettuale» in Italia»; L. Mangoni, *Una crisi di fine secolo*, Torino, Einaudi, 1985; R. Pozzi, *Hyppolite Taine: scienze umane e política nell'Ottocento*, Venezia, Marsilio, 1993; J. Casassas i Ymbert, *L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostres dies*, Barcelona, Magrana, 1986, ídem, *Entre Escil·la i Caribdis*, Barcelona, Magrana, 1990, ídem (coord.) *Intel·lectuals i poder a Catalunya (1808-1975),* Barcelona, Proa, 1999.

[6] Per les grans influències estrangeres, dins els sectors intel·lectuals, vegeu la bibliografia citada i també E. Valentí Fiol, *El primer modernismo literario catalán y sus fundamentos ideológicos*, Barcelona, Ariel, 1973; F. Pérez Gutiérrez, *Renan en España*, Madrid, Taurus, 1988, R. Lill i N. Matteucci, *Il liberalismo in Italia e in Germania dalla rivoluzione del '48 alla prima guerra mondiale, Bologna, Il Mulino, 1980;* G. Gozzi , *Modelli politici e questione sociale in Italia e in Germania fra Otto e Novecento*, Bologna, Il Mulino, 1988, I. Porciani, *L'Università tra Otto e Novecento: i modelli europei e il caso italiano*, Napoli, Jovene, 1994.

[7] *La España Regional* no ha estat objecte de cap monografia específica però hi ha referències a les obres citades de J. Casassas, i també a Carrera i Pujal, la *Historia política de Cataluña en el siglo XIX,* Vol. VII, Barcelona, Bosch, 1957-58, a J. Llorens i Vila, *La Unió Catalanista i els orígens del Catalanisme polític*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia del Montserrat, 1992; J. Coll i Amargós, *Narcís Verdaguer i Callis (1862-1918) i el Catalanisme possibilista*, Barcelona, PAM, 1998, a més J. Pich i Mitjana, *El Centre Català. La primera associació política catalanista (1882-1894)*, Catarroja, *Afers*, 2002.

[8] Per la gran envergadura de *La Nuova Antologia* i pel seu paper dins de la cultura italiana assenyalem que n'hi ha referència a tots els clàssics italians d'història de la cultura, de Garin, *La cultura italiana tra Ottocento e Novecento*, Bari Roma, Laterza, 1962, a Asor Rosa, *La cultura, in Storia d'Italia*, vol. 4, *Dall'Unità ad oggi*, tomo II, Einaudi, Torino 1975, etc., mentre que l'estudi monogràfic que tracta el nostre període és R. Ricciarda, *La «Nuova Antologia» 1866-1915*, Padova, Liviana editrice, 1980.

[9] L'escola conservadora catalana obeeix força a aquestes influències com ho demostra l'extensa bibliografia de la qual recordem, a part els llibres citats, l'estudi de A. Comalada Negre, *Catalunya davant el centralisme*, Barcelona, Sirocco, 1984; A. García Balañà, *Política burgesa i identitats conservadores*, en P. Gabriel (coord.), *Historia de la Cultura Catalana. Naturalisme, positivisme i catalanisme 1860-1890*, Barcelona, Ed. 62, 1996; B. de Riquer i Permanyer, *Epistolari polític de Manuel Duran i Bas. Correspondència entre 1866 i 1904*, Barcelona, PAM, 1990; ídem, *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*, Vic, Eumo Editorial, 2000. S; Jacobson, «Els advocats de Barcelona, 1830-1880» a J. M. Fradera (coord.), *Societat, política i cultura a Catalunya, 1830-1880*, Barcelona Quadern d'Història, núm. 6 (2002). Pel que fa al dret italià, fonamentals són les obres de A. Mazzecane (coord.) I *giuristi e la crisi dello Stato liberale in Italia fra Ottocento e Novecento*, Napoli, Liguori editore, 1986, i de A. Schiavone (coord), *Stato e cultura giuridica in Italia dall'Unità alla Repubblica*, Roma-Bari, Laterza, 1990.

SISTEMA DE TORN I TRANSFORMISME. LA PRÀCTICA POLÍTICA CLIENTELAR A ESPANYA I ITÀLIA (1861/75-1914)[1]

Albert Palà

L'objectiu d'aquesta comunicació és analitzar el clientelisme polític durant la Restauració espanyola i la Itàlia liberal unificada en una perspectiva comparada. Considerant el clientelisme com un mecanisme adaptador de sistemes de poder liberals a realitats socioeconòmiques preindustrials, intentarem esbossar les similituds i diferències entre el funcionament d'aquest als dos països.

D'aquesta manera, en primer lloc definirem comparativament el sistema de torn i el transformisme i veurem com s'han estudiat historiogràficament. Posteriorment, analitzarem les similituds i diferències en el funcionament del clientelisme polític a Espanya i Itàlia i, a l'últim, acabarem assenyalant les coincidències constitutives i evolutives entre els dos sistemes polítics prenent com a punt de partida el funcionament del clientelisme.

L'anàlisi pren com a base cronològica, per al cas espanyol, tota la Restauració fins a 1914 i per a Itàlia tota l'etapa unitària fins a la Primera Guerra Mundial. Es tracta de períodes temporalment amplis; no obstant això, són els necessaris si el que volem fer és analitzar processos polítics de llarga durada a nivell nacional.

La utilitat de l'enfocament comparatiu rau en la similitud entre els dos sistemes polítics, que formaven part de la síntesi oligarquicoliberal de l'Europa mediterrània, resultat de l'adaptació de principis polítics liberals a unes societats meridionals europees que compartien certs problemes d'estructuració política[2] —debilitat de l'estat, debilitat de l'exèrcit, desequilibris regionals importants— que fan pensar que una anàlisi relacional del clientelisme polític pot aportar novetats sobre el seu paper en la construcció de l'estat. Existeixen, així, similituds en el marc polític que expliquen la utilitat d'un enfocament comparatiu sobre el clientelisme, que abordarem en aquesta comunicació des d'un punt de vista polític sense descuidar, però, les seves implicacions socials i econòmiques.

1. Sistema de torn i transformisme: una definició comparada

Les bases del sistema de torn i del transformisme són les pràctiques polítiques clientelars. En efecte, si entenem el clientelisme en la clàssica definició antropològica d'intercanvi de béns entre parts desiguals convindrem que les bases del sistema de torn i del transformisme —repartiment de favors a canvi de lleialtat— eren comunes. Ara bé, no podem assimilar el transformisme italià al sistema de torn espanyol.

El sistema de torn es fonamentava, a nivell estatal, en el repartiment pactat del poder entre els partits conservador i liberal. Aquests partits estenien la seva influència a partir del caciquisme, que tenia la seva base en el control del poder polític a nivell local. El cacic, així, dominava electoralment i econòmicament una població i les relacions entre cacics s'estructuraven, a nivell municipal, en base a clienteles que li garantien lleialtat i suport a canvi de favors relacionats amb beneficis econòmics o polítics.

D'altra banda, el transformisme era, a Itàlia, el joc polític que s'establia al parlament en base a clienteles que permetien a un govern obtenir una majoria política.

---

[1] Agraeixo a Giovanni C. Cattini els comentaris fets a un esborrany de la comunicació, alguns dels quals han estat decisius en la seva redacció definitiva.

[2] Per a una anàlisi comparativa d'aquesta síntesi oligàrquico-liberal a l'Europa mediterrània, vegeu el monogràfic «Entre el liberalismo y la democracia liberal: características y crisis del liberalismo oligárquico en sociedades meridionales», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea* núm.7 (1989-1990).

En aquest cas, les relacions s'estructuraven nacionalment en base a tàctiques polítiques que s'establien en funció de repartiments de poder. Aquest transformisme, a més, estava basat, estructuralment, en un fort clientelisme local, que podem associar parcialment al caciquisme espanyol.

Aquestes pràctiques tenien una importància de primer ordre en l'estructuració dels dos sistemes polítics. Passem a veure com han estat estudiades historiogràficament.

2. *El debat historiogràfic: funcionalisme i materialisme històric*

Sistema de torn i transformisme han estat interpretats historiogràficament de forma paral·lela a Espanya i Itàlia produint-se un debat general —amb matisos particulars a cada país— entre enfocaments liberal-funcionalistes i marxistes. Vegem-ho.

Pel que fa a l'estudi del torn espanyol,[3] l'escola funcionalista se situa al voltant de Raymond Carr i els seus deixebles —J. Varela, J.J. Linz i J. Romero Maura—[4] que estudien el torn des d'un punt de vista bàsicament polític. El seu punt de partida era la consideració que el domini de l'oligarquia fou possible gràcies a l'articulació de sistemes de poder excloents i a l'establiment de mecanismes de pacte entre les elits. El sistema de torn estaria fonamentat així en la manipulació electoral, però, a la vegada, existiria una connexió entre analfabetisme, ruralisme i apatia política de manera que la desmobilització política seria un dels motius fonamentals de l'estabilitat i l'èxit del domini oligàrquic, i, contrastant amb aquesta desmobilització, seria durant la Restauració quan es produiria una autèntica professionalització de l'activitat política.

Des del funcionalisme, doncs, s'han explicat els mecanismes de domini de l'oligarquia des d'un punt de vista essencialment polític i no s'han analitzat en profunditat les seves bases socials i econòmiques. És precisament aquesta parcialitat la que critica Tuñón de Lara argumentant que les forces dominants, durant la Restauració, s'apropien del poder polític per mantenir la coerció dins de la societat de classes. Tuñón de Lara, recollint arguments del regeneracionisme, mostra la connexió entre poder polític i poder econòmic i el control d'aquests per part d'unes elits que impedeixen la modernització del país. No obstant això, aquesta anàlisi economicista passa per sobre dels mecanismes polítics de consens que s'establiren al voltant del torn, que també foren una part important del sistema i necessitarien ser explicats per una correcta interpretació d'aquest.[5]

Per últim, és també cert que investigacions de base sobre el caciquisme han ajudat a replantejar esquemes interpretatius parcials ressaltant les particularitats de la pràctica política clientelar a cada zona —que depenen fonamentalment, però no només, de l'estructura econòmica de la mateixa zona— i la seva inserció diferenciada dins del sistema polític de la Restauració a nivell estatal depenent, en aquest cas, de l'estructura de les xarxes clientelars a la zona estudiada.[6] Així, l'estudi del sistema de torn a nivell local ha estat —a causa de la seva naturalesa més empírica que teòrica— cosa que ha aconseguit matisar les posicions teòriques del funcionalisme i del materialisme.

El transformisme,[7] per la seva banda, ha estat criticat especialment des del materialisme històric italià per la marginació política de les classes populars que suposà. Els punts d'arrencada d'aquesta tendència foren Antonio Labriola, que començà a dotar el materialisme històric italià d'instruments reflexius des de la filosofia de la història i Gramsci —que introduïm com a marxista en la seua anàlisi política malgrat la complexitat del seu pensament— que denuncià en els seus *Quaderns de la presó* la ignorància del proletariat i el repartiment desigual de la terra com a base del domini oligàrquic.[8] Les seves aportacions serien represes al debat historiogràfic dels anys 60-80 per G. Candeloro i G. Carocci, per als

---

[3] Per a un estat de la qüestió sobre el clientelisme polític durant l'Espanya de la Restauració, A. Robles Egea: «Introducción», a A. Robles Egea (coord.): *Política en la penumbra. Patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea,* siglo XXI, Madrid: 1996.

[4] Dins d'aquesta tendència cal destacar el manual d'història d'Espanya de R. Carr (R. Carr: *Historia de España (1808-1936),* Ariel, Madrid: 1976) i, pel que fa al tractament específic del caciquisme, J. Varela Ortega: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900),* Marcial Pons, Madrid: 2001). També Tusell ha estudiat la política de torn a Andalusia (J. Tusell: *Oligarquía y caciquismo en Andalucía (1890-1923),* Planeta, Barcelona: 1976). Una revisió actualitzada dels plantejaments funcionalistes a J. Varela Ortega (coord.): *El poder de la influencia: geografía del caciquismo en España (1875-1923),* Marcial Pons: Madrid, 2001.

[5] En aquest corrent, a destacar M. Tuñón de Lara: *Poder y sociedad en España (1900-1931),* Espasa Calpe, Madrid: 1992. Dins d'una interpretació integradora del caciquisme com a sistema de poder de base economicosocial també A. Yanini: *El cacique,* Alfons el Magnànim, València: 1984. No obstant això, aquest llibre no menysté el consens entre elits que suposava el caciquisme, sinó que estudia el caciquisme al País Valencià centrant-se en l'estructura econòmica dels diferents districtes estudiats. En aquest sentit voldria clarificar que la distinció entre els corrents funcionalista i materialista inclou matisos molt diversos en el seu interior.

[6] Altres estudis regionals, sense voler ser exhaustius: C. Frías: *El caciquismo altoaragonés durante la Restauración. Elecciones y comportamiento político en la província de Huesca (1875-1974),* Diputació Provincial, Osca: 1987; C. Mir: *Lleida (1890-1936). Caciquisme polític i lluita electoral,* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona: 1985; A. Garrido Martín: *Favor e indiferencia. Caciquismo y vida política ren Cantabria (1902-1923),* Public. de la Univ. de Cantabria, Santander: 1998.

[7] Una anàlisi de la historiografia sobre la Itàlia unificada a N. Tranfaglia (coord.): *L'Italia unita nella storiografia del secondo dopoguerra,* Milà, Feltrinelli: 1980. També G. Pescosolidlo: «Il periodo 1870-1915», a DDAA: *La storiografia italiana degli ultimi vent'anni. III. Etá contemporanea,* Biblioteca di Cultura Moderna Laterza, Roma (1989) pp. 35-104.

[8] A. Labriola: *La concepción materialista de la historia,* ed. 7 i _ , Barcelona: 1979; A. Gramsci: *Cuadernos de la cárcel,* Era, Mèxic D.F.: 1985 i *La Questione meridionale,* Editori Riuniti: 1972.

quals Itàlia seria, abans de la Primera Guerra Mundial, un país políticament i econòmicament desestructurat que les elits només podien mantenir cohesionat a partir de la coerció i del clientelisme polític que mereixia, per als dos historiadors, una valoració globalment negativa.[9]

L'enfocament materialista italià ha estat contestat des de posicions polítiques liberals que, tot i acceptar que el sistema era oligàrquic i es basava en la desigualtat econòmica, incidiren sobretot en l'estudi de la configuració política de la Itàlia liberal.

El punt de partida d'aquesta línia fou Croce,[10] que realitzà la història política de la Itàlia unificada prestant, però, una atenció secundària a l'esfera social i a les pràctiques clientelars del règim liberal. Després de 1945, altres historiadors liberals han repres l'estudi de la Itàlia unificada. Uns bons exemples serien F. Chabod,[11] que prengué com a base del seu discurs la política exterior, però la relacionà estretament amb la política interior, la societat i l'economia i D. Mack Smith,[12] que des d'un prisma liberal anglosaxó criticà, des del propi liberalisme, les pràctiques oligàrquiques de les classes dominants italianes, la seva manca de suport i el seu autoritarisme en la direcció del país.

Mack Smith, doncs, tendí a imprimir un sentit crític a les pràctiques oligàrquiques i, a la vegada, a donar molta importància als processos polítics de configuració del poder del sistema liberal —entre els quals hi hauria el transformisme— com a base per a la comprensió de la seva estabilitat durant més de 50 anys. Aquesta interpretació del clientelisme arrelà amb força a la historiografia italiana i només últimament s'ha emfasitzat el paper del clientelisme com a base per a la modernització de les activitats polítiques, sobretot pel que fa a la nacionalització de l'activitat política entre elits i la modernització de les pràctiques polítiques en general.[13]

En efecte, últimament sembla que hi ha hagut certs canvis i —en la línia interpretativa de Varela— s'ha emfasitzat més el paper adaptador del clientelisme que no pas la seva funció coercitiva. Segons Romanelli «*tanto el caciquismo como el transformismo han atraído un juicio negativo de tipo moral y político para luego solicitar una atención más neutral de inspiración politológica y antropológica que presenta muchos aspectos funcionalistas (se trata de comprender la función sistémica de los respectivos mecanismos)*».[14] En aquest direcció, i a partir de les novetats interpretatives de les aportacions sobre clientelisme polític de base local —que a Itàlia exemplifiquen estudis com els de Chubb o White—[15] sembla que no està tot dit sobre aquests fenòmens i caldrà seguir atent, per tant, a les novetats historiogràfiques.

3. Clientelisme i poder: sufragi, control electoral i parlamentarisme a Espanya i Itàlia

Per analitzar els dos règims liberals des del punt de vista del clientelisme polític, hem de profunditzar en l'anàlisi dels diferents nivells d'articulació de la política clientelar. Un primer nivell seria la política local —la composició del sufragi i de l'ajuntament— un nivell intermedi inclouria les diputacions espanyoles i les prefectures italianes i, per últim, un darrer nivell, inclouria la representació parlamentària. Estudiarem aquests nivells separadament, però de forma integradora i comparativa en sentit ascendent tot buscant la seva relació en una perspectiva comparada.

A nivell local, cal ressaltar que mentre a Espanya el sufragi universal masculí s'aconseguí al 1890, a Itàlia no s'obtingué fins al 1912. Això vol dir que mentre el sistema era teòricament igualitari a Espanya des de 1890 —només entre els homes— a Itàlia encara tardà més de vint anys a ser-ho. Això implicava que, de fet, mentre a Espanya les classes dominants manipulaven de forma descarada les eleccions per evitar les conseqüències d'una democratització real, a Itàlia, com que la democratització no es produí fins a les vigílies de la Primera Guerra Mundial, no fou necessària una manipulació electoral tan flagrant a nivell local —tot i que el frau també existia— perquè el sistema no necessitava de la corrupció electoral sistemàtica per consolidar-se.

Segons Ranzato,[16] a més, la major disponibilitat de recursos per part de les elits italianes del nord servia per comprar sufragis a les zones del sud, on el clientelisme era més fort. Això contrastava amb les elits provincials espanyoles que, en absència d'una estructura estatal mínimament sòlida, havien de confiar en els propis recursos per adulterar les eleccions i, en els casos en què això no fos possible, manipular descaradament el resultat. D'aquesta manera, les diferències en la composició i manipulació del sufragi feren que a Espanya, a dife-

---

[9] Les aportacions de la historiografia marxista dels 60-80: G. Candeloro: *Storia dell'Italia moderna,* Feltrinelli, Milà: 1975; G. Carocci: *L'Età dell'imperialismo(1870-1918),* Il Mulino, Bologna: 1989; G. Carocci: *Agostino Depretis e la politica interna italiana dal 1876 al 1887,* Torí 1956; E. Ragioneri: *Politica e amministrazione nella storia dell'Italia unita,* Laterza, Bari: 1967.

[10] B. Croce: *A History of Italy (1871-1915),* Oxford University Press, Oxford, 1929.

[11] F. Chabod: *Storia della politica estera italiana dal 1870-1986* (2 vols.), Laterza, Bari: 1951.

[12] Mack Smith, D.: *Italy. A Modern History,* University of Michigan, Michigan: 1959.

[13] Un bon exemple d'aquest punt de vista, tant en el cas italià com en el cas espanyol, el trobem en el monogràfic «Entre el liberalismo...».

[14] Romanelli, R.: «El estado unitario», *Ayer* núm. 36 (1999), p.103.

[15] Pel que fa als estudis regionals o locals sobre el clientelisme polític italià –sense ser exhaustius: J. Chubb: *Patronage, Power and Poverty in Southern Italy: a Tale of Two Cities,* Cambridge University Press, Cambridge: 1982; S. Tarrow: *Between Center and Periphery. Grassroots Politicians in Italy and France,* Yale University Press, New Haven: 1977; A. H. Galt: «Rethinking Patron-Client Relationships: the Real System and the Oficial System in Southern Italy», a *Anthropological Quarterly,* vol.47 núm.2 (1974), pp. 182-202; C. White: *Patrons and Partisans. A Study of Politics in Two Southern Italian Communi.* Cambridge University Press, Cambridge: 1980.

[16] G. Ranzato: «La forja de la soberanía nacional», *Ayer* núm. 3 (1991) p. 135.

rència d'Itàlia, el sistema clientelar fos incompatible amb un funcionament mínimament digne de les eleccions.

Si en el sufragi les diferències entre els dos règims eren significatives, la plasmació d'aquesta diferència en la política local fou també important. En efecte, el fet que el sufragi espanyol fos teòricament universal a partir de 1890 comportà l'adopció d'estratègies de control polític caciquil a nivell local que incloïen pràctiques com el *pucherazo*, el *cunerismo*, l'*encasillado*, la intimidació dels votants i la falsificació i la compra de vots. Així, la consecució del sufragi universal masculí al 1890 obligà les elits dominants a establir un control polític fort des de la base. Això es complementava amb un sistema electoral majoritari, basat en districtes amb representació uninominal i un sistema d'estructuració de l'estat que permetia al governador civil controlar les eleccions. No obstant això, a part d'establir un control efectiu a nivell local, les elits també necessitaven pactar per elegir el representant provincial al parlament, essent el camp local un dels fonamentals de la política de la Restauració ja que suposava l'establiment d'un acord entre els diferents oligarques de la zona per dominar la regió sense fissures.

A Itàlia, la manipulació era més simple a nivell local. En efecte, el control polític de les eleccions s'efectuava gràcies al sufragi censatari, cosa que facilitava les coses a les oligarquies, que havien d'utilitzar mitjans manipuladors o coercitius per adulterar el sufragi en una intensitat menor que a Espanya. Per altra banda, s'establia un pacte entre elits a nivell local que suposava l'acord de les diferents faccions de poder en un diputat que seria el representant del districte i actuaria en nom de tota l'elit. No obstant això, el pacte local continuava a nivell nacional. En efecte, les distincions ideològiques entre els partits italians eren fins i tot inferiors a les dels espanyols i la política parlamentària fou, més que un espai de debat ideològic, un lloc de pacte entre els representants oligàrquics dels diferents districtes. En aquest sentit, el parlamentarisme italià, tot i que limitava la influència de les clienteles locals a les altes instàncies nacionals, sí que donava un gran poder als diputats, que actuaven segons els seus interessos personals.

La diferent articulació del consens entre les classes dominants i el control polític de base als dos països l'ha posat de manifest Lyttelton en les seves coordenades bàsiques afirmant que «*en España el sistema de partidos se basaba en una oposición de partidos a nivel nacional y una solidaridad extraoficial entre las clientelas de ambos partidos a nivel local; por el contrario, el sistema italiano se distinguía por una solidaridad oficial de los diputados de mayoría gubernamental y una oposición extraoficial entre las clientelas locales que a menudo pertenecían nominalmente a un mismo partido*».[17] D'aquesta manera, tot i canviar els mitjans concrets de manipulació electoral, s'aconseguia el mateix: l'exclusió dels sectors populars de la política i l'establiment de sistemes de consens entre les elits polítiques que permetien l'exercici arbitrari del poder per part de l'oligarquia.

Pel que fa al nivell regional, cal assenyalar que la diputació —o la prefectura en el cas italià— era una instància de poder dominada per clienteles que condicionaven l'activitat política a nivell local i nacional. En efecte, tant prefectes com governadors tenien un paper bàsic en l'organització de les eleccions i havien d'actuar a favor del partit de govern en un determinat territori. Els dos eren homes del poder central, però no podien ser posats sense el consentiment de les oligarquies territorials, sobretot a Espanya, on el pes de les clienteles locals era molt fort i el pacte era gairebé sempre necessari —sobretot en els districtes més actius políticament— per una administració eficaç. En aquest sentit, tant prefecte com governador actuaren de mitjancers entre les clienteles regionals i el poder central. El seu paper, doncs, fou importantíssim en l'estructuració d'un sistema efectiu de domini, donat que, al mateix temps que el seu nomenament era fruit d'un acord entre elits nacionals i locals, ells foren els autèntics engranatges entre la política local i la nacional.[18]

Per últim, el parlament i el govern, a Itàlia i Espanya, complien la mateixa funció —representació de les elits i repartiment del poder entre aquestes— però amb diferències de matís substancials. A Espanya el sistema parlamentari es basava en un torn pacífic entre els dos partits dinàstics que garantia l'estabilitat i possibilitava recanvis polítics en temps de crisi. Així, les eleccions eren sistemàticament manipulades per realitzar el torn entre els dos partits, que mantingueren una oposició formal fins al final del sistema.

A Itàlia, en canvi, el paper del parlament era més important des d'un punt de vista regional. En efecte, la recent unificació i la poca penetració de l'administració piemontesa al sud convertien el parlament en una cambra de representació dels diferents interessos territorials. En aquest sentit, el transformisme convertí política nacional en un joc d'interessos regionals i personals més que no pas en una cambra de representació política de les tendències ideològiques.

D'aquesta manera, a Itàlia, les disputes regionals de poder i les voluntats d'autonomia foren la base del joc polític de manera que arribaren a incidir en la política nacional essent certament determinants en la formació de governs per la mateixa naturalesa del transformisme[19]. A Espanya, el regionalisme fou també un punt de dis-

[17] LYTTELTON, N.A.O.: «El patronazgo en la Italia de Giolitti», *Revista de Occidente X*. Madrid (1973) p. 98.

[18] Per la importància de la política clientelar a nivell regional, per al cas espanyol, J. TUSELL: *Oligarquía...*, pp. 53-74 i VARELA ORTEGA, J.: *Los amigos...* ps. 413-415; i per al cas italià, E. RAGIONERI: *Politica e amministrazione...*; S.F. SILVERMAN: «Patronage and Community-Nation. Relationships in Central Italy», a *Ethnology*, núm.4, vol.2 (1965), ps. 172-189; R. RUFFILLI: *La questione regionale dall'unificazione alla dittatura (1862-1942)*, A.Giuffrè, Milà: 1971.

[19] Un bon exemple dels comportaments polítics en busca de l'interès regional al parlament italià a P. SORCINELLI: «La questione della «Media Italia» e il centralismo giolittiano», a A. VARNI (coord.): *Storia dell'autonomia in Italia tra Ottocento e Novecento*. Bologna: Il Mulino, 2001.

putes polítiques però les dissensions internes entre les mateixes elits dominants i la negativa de part d'aquestes oligarquies a discutir una descentralització administrativa portaren a la formació de partits que defensaven el regionalisme des de posicions diferents a les del liberalisme dinàstic, el paradigma dels quals fou la Lliga Regionalista.

De totes maneres, els principis que regeixen la política d'aquests dos règims són els mateixos. En efecte, els dos principis que Varela veu en la política espanyola —renúncia de l'esquerra dinàstica a una reformisme que inclogués el sufragi universal i manca de debat ideològic—[20] són extrapolables a la política italiana. En efecte, el parlament italià no era un lloc de debat ideològic i l'esquerra liberal havia abandonat els principis mazzinians per convertir-se en un conglomerat d'interessos liberalconservadors per disputar el poder a la dreta.

En aquest sentit, tant en el control del sufragi com en el parlamentarisme, veiem uns principis comuns a la política espanyola i a l'italiana ja que s'estableixen mecanismes privatius d'accés i administració del poder per part de les elits destinats a apartar les forces populars del parlament. En conseqüència, el parlament no fou, ni a Itàlia ni a Espanya, una cambra popular, sinó una cambra de representació de l'oligarquia econòmica i, així, el debat polític va realitzar-se sempre entre elits.

Així, es tractava de sistemes oligàrquics que aconseguiren una notable continuïtat a causa de l'estabilitat que proporcionava un parlamentarisme que permetia acords entre les elits i garantia una certa cohesió del grup dominant enfront dels seus enemics.

Pel que fa a les diferències estructurals entre els dos sistemes, també importants, cal observar que la diferència bàsica fou que els motors econòmics dels dos estats tingueren un paper diferent en política i això es traduí en una major importància del clientelisme polític de base —el caciquisme— a l'Estat espanyol.

En efecte, si a Itàlia el motor de la unificació va ser el Piemont, la zona més moderna i més industrialitzada —i, per tant, menys basada en relacions de poder clientelars— a Espanya, l'estat estava comandat per les elits castellanes, amb uns interessos fonamentalment agrícoles i menys interessades en la industrialització, que es realitzà a la perifèria de l'estat.

D'aquesta manera, si a Espanya les elits oligàrquiques rurals que centraven el seu poder en el caciquisme ocupaven el vèrtex de l'estat, a Itàlia aquest vèrtex va estar dominat per l'elit industrial, menys dependent d'interessos clientelars. En aquest sentit, la diferència entre els estats espanyol i italià ha estat ben explicada per G. Ranzato considerant que «*il maggior dinamismo economico impresso dal Settentrione in qualche misura a tutto il paese, contribuí in Italia ad arginare, anche se certo in modo insufficente, l'assalto delle clientele allo Stato*».[21]

D'aquesta manera, a Espanya la política clientelar estava arrelada tant al vèrtex com a la base del sistema, mentre que a Itàlia, el domini de l'estat per part de les elits septentrionals afavorí una menor penetració de les clienteles a les altes instàncies polítiques. No obstant això, a Itàlia, tot i que el poder dels diputats no es basava en cacicats a l'estil espanyol, la pràctica política entre els parlamentaris es fonamentava en el transformisme, que adulterava també el funcionament teòricament liberal del sistema.

Per últim, cal ressaltar que la superació dels dos sistemes va anar lligada a la modernització econòmica de les respectives societats. En efecte, la industrialització portà agregats uns canvis socioeconòmics que feren molt difícil el control de l'activitat política per part de les elits; en aquest sentit, cal destacar que la ruptura dels dos sistemes representatius es produí a ciutats industrialitzades, ja fos per una burgesia disconforme amb els interessos de l'estat o per un proletariat cada vegada més actiu políticament que començà a votar partits revolucionaris.

En aquest sentit és important destacar que, malgrat les dificultats que trobà la universalització del sufragi també a les zones industrials —posades de manifest per Ranzato—[22] els mecanismes de control del sistema trobaren especials resistències a les ciutats. En efecte, en els dos països, l'increment de la industrialització i la Gran Guerra actuaren com a catalitzadors de la mobilització política i el fet que el sufragi s'escapés del control de les elits suposà un autèntic trasbalsament de l'ordre. Va ser, de fet, una ruptura dels mecanismes informals de poder que, tot i no portar agregada cap ruptura formal immediata, acabà dinamitant el sistema polític.

L'increment progressiu de representativitat del parlament fou així innegable i significà un autèntic canvi polític que suposà una autèntica nacionalització de la vida política i una extensió lenta però progressiva de la democratització, focalitzada sobretot als àmbits urbans.

Va ser precisament quan les elits veieren amenaçat el seu poder en base a aquesta democratització política que es produí un autèntic esgotament del sistema. En efecte, amb la Gran Guerra i els canvis socials, econòmics i polítics agregats, la política de torn i el transformisme com a mitjans de control polític deixaren de ser operatius i, davant la necessitat de les elits de continuar mantenint el poder, el feixisme fou vist com a nova solució als problemes d'organització estatal als dos països.

4. *Conclusions*

En aquesta comunicació s'han intentat comparar les pràctiques polítiques clientelars dels règims de la Restauració espanyola i de la postunificació italiana tot veient quines són aquestes pràctiques, quines funcions tenen, quines són les diferents visions historiogràfiques

[20] J. Varela: *Los amigos...* pp. 501-515.

[21] G. Ranzato: «La fucina della sovranità nazionale: le elezioni nei sistemi liberali italiano e spagnolo», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea* núm.7 (1989-90), p.70.

[22] G. Ranzato: *La aventura de una ciudad industrial: Sabadell entre el Antiguo Régimen y la modernidad*, Península, Barcelona: 1987.

donades sobre elles, quin és el context polític en què s'insereixen i com s'articulen per ser realment efectives.

En l'anàlisi dels diferents corrents historiogràfics, ha quedat clar que existeixen molts paral·lelismes entre la historiografia dels dos països a l'hora d'estudiar aquests sistemes de poder; en aquest sentit, els enfocaments economicistes de base marxista es contraposen amb els funcionalistes, centrats sobretot en la política.

Pel que fa al clientelisme, es constata que la seva articulació concreta és diferent als dos països —a remarcar sobretot els mecanismes de funcionament del parlament i de les eleccions— però la seva funció és similar, col·laborant en la consolidació d'un sistema de control per part de l'oligarquia dominant gràcies a l'establiment de consens dins de l'elit.

El clientelisme, doncs, facilitava el pacte entre les minories dominants i, a la vegada, assegurava el domini de les masses, i és en aquest sentit que podem considerar-lo com a autèntica vèrtebra de l'estat liberal. En efecte, en absència d'un estat fort, foren les pràctiques polítiques clientelars les que carregaren amb la responsabilitat de garantir el control social a Espanya i Itàlia i es constituïren, d'aquesta manera, en un instrument de construcció de l'estat modern.

En aquest sentit, i com a conseqüència del rol del clientelisme en la construcció de l'estat i en l'adaptació del liberalisme a Espanya i Itàlia, podem confirmar que la Restauració espanyola i la Itàlia unificada comparteixen, amb especificitats pròpies, un model de construcció de l'estat. Aquest model liberaloligàrquic de construcció de l'estat —a finals del s. XIX i principis del s. XX— tenia el clientelisme polític com un dels seus eixos principals; clientelisme que, per altra banda, fou decisiu pel que fa a l'ampliació de l'activitat política i a l'enfortiment de les estructures estatals. D'aquesta manera, les pràctiques polítiques clientelars, deixaren una profunda marca als dos països; una marca que seria molt difícil d'esborrar, tant pels feixismes com per les posteriors democràcies.

ELS ANTIHEROIS DEL REPUBLICANISME: AYGUALS DE IZCO I EL SIGNIFICAT DE CABRERA (1846-1848)*

Xavier Andreu Miralles

En la primera entrega, el 18 d'octubre de 1846, de la història-novel·la *El tigre del Maestrazgo ó sea de grumete á general*, Wenceslao Ayguals de Izco advertia els lectors dels propòsits i motivacions que l'havien dut a escriure aquella biografia: «Rindan en buena hora adulador incienso a su ídolo menguados apologistas para quienes Ramon Cabrera ha sido el héroe entre los héroes, que no han de faltar españoles celosos de la dignidad nacional, que venguen con el acento de la verdad, el vilipendio con que se amancilla el decoro de la cuna de los Cides y Pelayos».[1] Ayguals es dirigia a una sèrie d'autors que havien exaltat des de les files del carlisme la figura de Cabrera. *El tigre del Maestrazgo* s'inseria, així, dins d'una lluita per definir el significat del cabdill carlí i de la guerra civil.

L'obra, una novel·la per entregues escrita entre 1846 i 1848, cal situar-la en la cultura política (alhora part i partícip en la seua contínua redefinició)[2] d'un republicanisme que, després de l'experiència esparterista, començava a dibuixar les seues fronteres respecte al progressisme (que quedava a dos aigües, entre el seu radicalisme i el moderantisme triomfant el 1844),[3] però també, amb majors dificultats, en relació amb un socialisme que apareixia en l'escena europea arran les revolucions de 1848. En Ayguals de Izco, eixa definició es fonamentava en la concepció del poble com a subjecte de sobirania política, d'una banda, i en la defensa de l'autonomia de la societat civil respecte a l'esfera política, de l'altra.

La literatura (sobretot la destinada a un públic ampli, com la novel·la per entregues o el fulletó) va fer en aquesta tasca un paper central i, per tant, també el féu en el procés de construcció de les diverses cultures polítiques vuitcentistes. És en aquests texts on, en major mesura, s'inventen i reinventen els significats socials i on s'escriuen les narratives dins les quals els actors històrics poden (o no) fixar la seua identitat.[4] El gènere al qual recorregué fou la 'història-novel·la' (segons Ayguals, de la seua invenció). Alhora que es construïa la modernitat sobre la separació entre l'esfera pública i la privada, en la literatura s'iniciava també un divorci entre història i novel·la (realitat i ficció). La biografia es quedava a mig camí entre una i altra.[5] L'obra d'Ayguals es troba en la cruïlla d'aquestes complexes distincions.

A través de la vida de Cabrera, aprofitant «l'exorbitant poder d'intel·ligibilitat del relat biogràfic»,[6] un dels gèneres més populars del segle XIX, Ayguals escriu múltiples narratives individuals i socials, cadascuna de

---

* L'autor participa del projecte BHA2002-01703, finançat pel DIGCYT.

[1] Wenceslao AYGUALS DE IZCO: *El tigre del Maestrazgo ó sea de grumete á general*, Imp. de Ayguals de Izco, Madrid: 1846-1848, p. 5. He seguit, per la seua major accesibilitat, la reedició de 1849. A partir d'ara em referiré a aquesta obra amb el cognom del seu autor.

[2] K. M. BAKER: «Introduction» a Inventing the French Revolution: essays on French Political Culture in the Eighteenth Century, Cambridge, CUP, 1994, pp. 1-11.

[3] M. C. ROMEO MATEO: «La cultura política del progresismo: las utopías liberales, una herencia en discusión», *Berceo. Revista riojana de ciencias sociales y humanidades*, 139 (2000), pp. 9-30.

[4] M. R. SOMERS: «¿Qué hay de político y de cultural en la esfera pública y la cultura política?», *Zona Abierta*, 77/78 (1996/97), pp. 31-94. Respecte a la importància de l'estudi de la ficció per a l'anàlisi històrica, vegeu I. BURDIEL i J. SERNA: *Literatura e historia cultural o ¿por qué los historiadores deberían leer novelas?*, Eutopías, València: 1996.

[5] Respecte a la biografia vegeu I. BURDIEL: «La dama de blanco. Notas sobre la biografía histórica», en I. BURDIEL i M. PÉREZ LEDESMA (coords.), *Liberales, agitadores y conspiradores. Biografías heterodoxas del siglo XIX*, Espasa, Madrid: 2000, pp. 17-47.

[6] J.-C. PASSERON: «Biographies, flux, itinéraires, trajectoires», *Révue française de sociologie*, XXXI (1989), pp. 3-15.

les quals duu, i alhora recrea, múltiples identitats (també individuals i socials a la vegada)[7] que, en el procés narratiu, són naturalitzades.[8] A través de l'apropiació (o no) de les identitats narratives, els lectors poden (o no) reinterpretar-se i objectivar-se a sí mateixos[9] i actuar en relació amb elles.[10] Les cultures polítiques es construeixen, així, a través d'eixes narratives socials (múltiples i contradictòries). Tot i que es fa difícil conèixer fins a quin punt i com eixes narratives són apropiades o no pels actors històrics, la seua anàlisi ens permet conèixer les identitats que en un determinat moment podien ser fixades i definides com a base per a l'acció.[11]

1. Ayguals de Izco: literatura, política i veritat

I

El 1846, Wenceslao Ayguals de Izco (1801-1873) era ja un personatge conegut. El que sabem de la seua vida és, fonamentalment, allò que el mateix Ayguals explicà de forma dispersa al llarg de les seues obres, en què es representava com un veritable liberal, el defensor del poble contra els tirans i els poderosos en nom de la democràcia, i l'encarregat de guiar-lo en la seua il·lustració, d'ensenyar-li la veritat.[12] Aquest 'anhel biogràfic', una voluntat de ser reconegut com a home de lletres i com a valerós liberal, contrasta amb la indiferència o disgust que li professaven la major part dels seus 'col·legues'. Aquests el consideraven autor 'xocarrer' i 'de mal gust' en literatura, i personatge poc respectable i perillós agitador de les masses en política.[13]

Malgrat això, els autors 'cultes' contemporanis d'Ayguals no pogueren deixar de reconèixer el seu èxit entre les classes populars. Amb la introducció de modernes estratègies comercials i amb una qualitat d'impressió que contrastava amb la barator dels preus, des de la Sociedad Literaria esdevingué per a aquells sectors un dels caps visibles d'una premsa i literatura popular situada, políticament, dins del magma radical demòcrata-republicà.

II

Durant la Regència d'Espartero, i al voltant d'un seguit de periòdics, un grup, no compacte ni homogeni, d'intel·lectuals i membres de les professions liberals iniciaren la vertebració del que seria un embrionari partit republicà que es dirigí al 'poble' amb la intenció de mobilitzar-lo en nom de l'ideari democràtic.[14] Una tasca en què destacà Ayguals des dels diversos periòdics en què participà o dirigí, especialment destinats a les classes populars.

Amb les dissensions al si del grup demòcrata-republicà, generades en bona mesura al voltant de l'estratègia a seguir davant el desengany experimentat respecte al govern d'Espartero, que acabà suspenent els periòdics republicans, Ayguals, un dels diputats a Corts que votà en contra de la majoria d'edat d'Isabel II el 1843, hagué d'acceptar el triomf del moderantisme i es retirà de la vida parlamentària.[15]

Això, però, no vol dir que deixara de banda la seua activitat política. A partir de 1844 s'intensificà el treball d'Ayguals des de la Sociedad Literaria. L'editorial, fundada l'any 1841, es trobava en una immillorable posició econòmica, amb una xarxa de distribució ben organitzada que arribava fins a Ultramar i amb un mecanisme comercial de compres, per part d'un públic nombrós, molt desenvolupat. Al novembre de 1845 aparegueren les primeres entregues de la que fou l'obra més popular d'Ayguals, *María, ó la hija de un jornalero*, de la qual es feren a Espanya nou reedicions completes (set abans de 1849). A través de les novel·les, Ayguals aconseguí dirigir-se a un públic més ampli (i esquivar la censura del govern moderat) per exposar el seu ideari polític i social.

El 18 d'octubre de 1846 aparegué la primera entrega d'*El tigre del Maestrazgo*, la tercera 'història-novel·la' d'Ayguals (després de *María ó la hija de un jornalero* i *La marquesa de Bellaflor*). No obstant això, la seua major part seria escrita i publicada el 1848, i fou reeditada en dues ocasions el 1849.[16]

---

[7] P. Joyce: Democratic Subjects: the 'Self' and the 'Social' in Nineteenth-Century England, Cambridge University Press, Cambridge: 1994, p. 148.

[8] I. Burdiel i M. C. Romeo: «Historia y lenguaje: la vuelta al relato dos décadas después», *Hispania* , LVI/I, núm. 192 (1996), pp. 333-346.

[9] P. Ricoeur: «La identidad narrativa» dins Historia y narratividad, Paidós, Barcelona: 1999, pp. 215-230.

[10] M. R. Somers i G. D. Gibson: «Reclaiming the Epistemological «Other»: Narrative and the Social Constitution of Identity» dins C. Calhoun (ed.): Social Theory and the Politics of Identity, Blackwell, Cambridge: 1996, pp. 37-99.

[11] G. ELEY: «Is All the World a Text? From Social History to the History of Society Two Decades Later», dins T. J. McDonald (ed.): The Historic Turn in the Human Sciences, University of Michigan Press, Ann Arbor: 1996, pp. 193-243.

[12] Eixa imatge la difongué a través de la mateixa Sociedad Literaria de Madrid; B. M. Araque: Biografía del señor Don Wenceslao Ayguals de Izco, Imp. de Ayguals de Izco, Madrid, 1850.

[13] R. Benítez: Ideología del folletín español: Wenceslao Ayguals de Izco (1801-1873), Porrúa Turanzas, Madrid: 1979.

[14] F. Peyrou: El republicanismo popular en España, 1840-1843, Universidad de Cádiz, Cadis: 2002.

[15] D. Castro Alfín: «Orígenes y primeras etapas del republicanismo en España», dins N. Townson (ed.): El republicanismo en España (1830-1977), Alianza Universidad, Madrid: 1994, pp. 59-85.

[16] El juliol de 1850 es venia completa, en edició de luxe, a 56 rs. a Madrid a 56 rs. i a 70 rs. a províncies, i en edició econòmica, per 30 rs.; Catálogo de las obras escogidas publicadas por la Sociedad Literaria de Madrid bajo la dirección de D. Wenceslao Ayguals de Izco, Madrid, 1850.

III

El tigre del Maestrazgo el dedicà al seu germà, Joaquín Ayguals de Izco, qui el 18 d'octubre de 1836, sent capità de la Milícia Nacional de Vinaròs, fou assassinat junt amb altres seixanta-dos 'herois' a la vila d'Alcanar a mans de les tropes de Cabrera. Contra l'intent d'alguns historiadors de fer d'aquest darrer un heroi nacional, Ayguals respongué dibuixant el seu veritable significat, fent del carlí el model en negatiu de l'heroi republicà.[17] En fer-ho, definia també el significat de la guerra carlina, una guerra en la qual havia participat directament, com a corresponsal d'*El Huracán* i com a comandant de la milícia i alcalde constitucional de Vinaròs.

La seua pretensió de 'veritat' fou, però, rebatuda pels detractors d'Ayguals i admiradors de Cabrera. A l'abril de 1848, quatre carlins signaren un article en *La Esperanza* acusant Ayguals d'inventar faules i mentides en la seua obra. La resposta de l'escriptor vinarossenc fou assegurar que «*El interés dramático que hemos creído conveniente escitar en nuestra obra engalanándola con los amenos atavíos de la novela, lejos de inducirnos á hacer la menor alteración en los hechos históricos de significación é importancia, no será óbice para que al relatarlos nos atengamos estrictamente á la pura verdad*».[18] Aquesta aparent contradicció s'explica, al nostre parer, pel fet que, més que una biografia clàssica, Ayguals està escrivint una extensa semblança biogràfica: el que es busca és l''essència' del personatge biografiat.[19]

La ficció no està renyida amb la 'veritat'. La profusió de documents amb què Ayguals ompli les seues obres (sovint, simplement per aconseguir 'emplenar' una entrega) i la seua invocació de la imparcialitat, que justifica citant obres dels seus adversaris, no és tampoc contradictòria amb aquesta forma de mostrar la 'veritat'. Els documents són interpretats a partir d'un significat previ que s'origina en la privacitat dels personatges. Si l'autor reprodueix un discurs de Cabrera, afirma que donada la seua ignorància, és evident que eixe discurs deu d'haver-li'l escrit algun 'frare adulador' dels que el rodegen. Si cita un fragment d'algun dels seus apologistes és per llegir entre línies allò que aquest parcial fanàtic intenta ocultar. La veritat del personatge públic s'origina en la seua privacitat.

IV

Així doncs, l'objectiu d'*El tigre del Maestrazgo* és mostrar al poble la 'veritat històrica' sobre Cabrera. Una veritat que Ayguals coneix i que cal ensenyar al poble per il·lustrar-lo i moralitzar-lo i aconseguir d'eixa manera el triomf universal (irremeiable i irreversible) de la llibertat. És així com s'entrarà en una era de progrés indefinit i de fraternitat entre tots els homes.

El procés que duu a eixe triomf serà llarg i complex, i haurà d'estar guiat i dirigit pels que saben què li convé al poble. Entre ells troba el seu paper Ayguals, representant dels 'veritables liberals' que iniciaran un reformisme progressiu, conformat per tant amb els temps, que anirà aproximant les corrompudes lleis humanes a les naturals o divines i que comportarà, conjuntament, la 'regeneració moral' de l'home.

En aquest sentit, l'element religiós esdevé fonamental en el pensament social i polític d'Ayguals. Quan, el 1848, es produeix la «*gloriosa revolución*» que estén els principis de la «*santa democracia*» arreu d'Europa, la visió que fa d'aquesta és quasi apocalíptica i profètica: si el triomf de la fraternitat universal sota els preceptes de la democràcia ha de ser fruit de la il·lustració dels homes al llarg del temps, el seu sobtat «*advenimiento*» no pot ser sinó interpretat, en bona mesura, com un acte de la gràcia, que durà una república veritablement propera als principis divins i, per tant, intemporal. Eixa revolució, però, ha estat l'obra de la progressiva il·lustració i moralització del poble (dins del temps secular).[20]

El problema a resoldre és la manipulació interessada de l'opinió. La veritat s'oposa no a la ficció, sinó a la fantasia o la faula. Aquesta mentida fantasiosa és la que empren els jesuïtes i frares per aprofitar-se de la ignorància dels pobles i sumir-los en el fanatisme i la superstició de l'absolutisme; la dels aduladors cortesans que omplin d'irreals esperances un Carles Maria Isidre comparat a un Quixot que somnia despert; la dels especuladors borsaris que posen en perill la necessària confiança que ha de regir les relacions mercantils; o la d'uns socialistes i comunistes que exploten les utòpiques esperances de les classes més miserables en benefici propi. Ensenyat i moralitzat el poble, lliure l'opinió, serà capaç d'identificar els millors governants i de prevenir la corrupció i la tirania.

2. *Definir l'antiheroi: el significat de Cabrera*

I

Ramon Cabrera és la negació de la resta dels homes. La humanitat, per a Ayguals, és la comunitat dels fills de Déu, que naixen iguals i amb igual dignitat davant d'Ell, amb uns drets naturals (com el de la vida) que són

[17] En concret, Ayguals es dirigeix als historiadors Buenaventura de Córdoba i a Dámaso Calbo y Rochina de Castro autors de dues biografies sobre Cabrera de 1845.

[18] AYGUALS, p. 211.

[19] De fet, Ayguals desenvolupa la breu semblança biogràfica que fan de Cabrera F. Cabello, F. Santa-Cruz i R. M. Temprado, a *Historia de la guerra última en Aragón y Valencia*, Madrid, 1845, pp. 63-65. Els perfils biogràfics, que foren els més practicats al s. XIX, buscaven trobar el 'significat' o l''essència' d'un personatge, sintetitzant-la en unes poques línies. Els personatges no evolucionen, no són polièdrics.

[20] Sobre la concepció del temps en la tradició republicana vegeu J. G. A. POCOCK: *El momento maquiavélico. El pensamiento político florentino y la tradición republicana atlántica*, Tecnos, Madrid: 2002.

d'origen diví i contra els quals no pot atemptar la societat. Com tota identitat, però, la humana es construeix també en relació amb un 'altre': el no humà. Cabrera és exclòs de la humanitat mitjançant la seua bestialització: no és un home, sinó una bèstia, un 'tigre' (fent un joc de paraules amb el sobrenom popular amb què era conegut el cabdill carlí). El seu no és el món de la raó, sinó el dels instints. Sobre ell acumula Ayguals tots els vicis i perversions possibles, que fan de la satisfacció de les seues passions el motor de la seua existència.

Alhora, l'ateu i irreligiós Cabrera nega la comunitat fraternal dels fills de Déu: és l'encarnació del mal. Seguint Cousin i desmarcant-se dels comunistes, als qui acusa d''ateus' i 'materialistes', Ayguals considera la fraternitat entre els homes i l'esperit religiós com els fonaments de la humanitat. Els principis democràtics són presentats com els veritables principis cristians, intentant apropiar-se, així, també, del veritable significat del cristianisme.

El govern humà, però, no ha de ser un govern de Déu. A l'home li és impossible comprendre la «*Suprema Inteligencia*»; per tant, un govern teocràtic serà sempre fals i mentider. Els frares carlins i els jesuïtes són considerats 'sacrílegs' i 'blasfems' que proclamen el nom de Déu contra els veritables cristians: els 'màrtirs' o 'heretges' liberals als quals volen exterminar restablint el Sant Ofici. El ferotge anticlericalisme d'Ayguals pot ser entès així com el revers d'un pensament on fa un paper central la religió, que no està renyit amb la gran valoració que es fa de les virtuts cristianes.

Eixa igualtat natural dels homes els fa iguals, també, davant la justícia divina. L'home honrat i virtuós, creient i religiós, tot i la seua pobresa o existència miserable, pot alçar-se amb dignitat per la seua innocència i és feliç per la seua pau interior (que li assegura la salvació), a diferència dels remordiments dels poderosos, que saben que no els queda més destí que l'infern.

Però en cap cas implica una igualtat material. Els homes són diferents i la seua diferència s'estableix en raó dels seus mèrits, talents i virtuts. En un món regit per la Providència i la Fortuna, el que cal fer és acceptar la 'sort' que Déu els ha repartit, però no resignar-se a ella, sinó posar en marxa les seues virtuts per millorar la seua situació: fer front a la prova divina que se'ls imposa. Actuar en la societat per posar en marxa la narrativa del progrés.

II

La societat és definida per Ayguals sobre la base de tres principis: família, treball i propietat. El poble és format per un conjunt de famílies de treballadors honrats d'on queda exclòs el món de la 'cràpula' i el 'vici', dels 'malfaeners' i de la taverna al qual pertany Cabrera. La família és una unitat natural, la cèl·lula bàsica de la societat. No l'individu. Cabrera és definit com a individu solitari en tant que negació de la societat i de la família (no té família ni la desitja, i es complau a destruir la dels altres). En la constitució d'aquesta i, per tant, en la imatge de la societat que està definint, l'atribució 'natural' de rols diferents a l'un i a l'altre sexe esdevé fundamental.

L'acció es reserva a l'home. Si pren la iniciativa la dona, eixa actitud es considera viril, impròpia del seu sexe. Al contrari, la manca de resolució i la covardia són considerades, en l'home, indicis de 'feminitat', com sovint destaca Ayguals en Cabrera. L'ideal del matrimoni i la submissió al marit és l'única narrativa que se li presenta a la dona per escapar de la senda de la misèria i la prostitució.

L'home virtuós farà front a les circusmtàncies amb l'estudi i el treball honrat, les dues narratives del progrés personal que nega Cabrera. En fer-ho, aquell no actua en profit 'individual', sinó de la seua família. Ho fa pels seus fills i, així, pel futur i prosperitat de tota la societat.

La base de tot el que existeix és fruit del treball honrat, del qual s'aprofiten malfaeners com Cabrera o poderosos que han arribat a la seua posició seguint la seua ambició i explotant el poble treballador. En eixe treball profitós per a la societat s'inclouen el del 'valent' i 'innocent' llaurador, el del comerciant i l'artesà, les classes treballadores més 'il·lustrades' i 'civilitzades', i també el de l'artista o literat, que, amb l'ús de la seua intel·ligència, fa créixer la cultura i avançar la civilització.

La propietat és fruit del treball; l'herència, l'estímul que fa que un pare treballe pels seus fills. Atemptar contra propietat i herència és atemptar contra la base de la societat mateixa. En aquest punt, Ayguals segueix directament Thiers (de qui dirigí la traducció de *De la propiedad*) en allò que sembla ser una rèplica a les acusacions que vincularien republicans i socialistes arran de les revolucions europees de 1848. En l'epíleg a *El tigre del Maestrazgo*, Ayguals identifica Cabrera com a deixeble d'Owen i Cabet, als qui acusa de desestabilitzadors de la societat, ja que prediquen absurdes doctrines contra Déu, família i propietat.

Durant la dècada dels quaranta, els republicans espanyols entraren en relació i van prendre, en alguns casos, algunes de les idees dels primers socialismes europeus. Segons Castro Alfín, l'any 1849, el Partit Demòcrata es fundà amb la unió entre els 'vells republicans' (entre els quals es trobava Ayguals) i una nova generació més propera a aquests socialismes.[21] Però el 1848 Ayguals se situava clarament en contra de les noves doctrines, a les quals acusà de voler retornar l'home a un passat primitiu, és a dir, les excloïa de la narrativa del progrés. Les comparava amb l'absolutisme i les atribuïa a la ignorància i a l'ambició personal d'uns líders que intentaven aprofitar-se de la credulitat dels pobres. La igualtat entre els homes no és una igualtat material,

[21] D. Castro Alfín: «Unidos en la adversidad, unidos en la discordia: el Partido Demócrata, 1849-1868» dins N. Townson, op. cit. pp. 59-85.

sinó una igualtat davant la llei i d'oportunitats. Que tots els homes puguen exercir les seues virtuts i que puguen competir entre ells (sense la interferència arbitrària del govern) per assegurar la prosperitat de la nació. L'Estat només ha de garantir la llibertat social del poble, res més.[22]

Ayguals sap de l'existència de rics i pobres, però això no implica conflicte, com proposa el comunisme, sinó l'obligació de viure en harmonia social. Els pobres han d'acceptar i reconèixer els rics que han arribat a la seua posició gràcies al seu treball, i mirar-los com a exemples a seguir i a imitar. Els rics, no deuen fer ostentació ni menyspreu dels pobres, sinó ajudar-los amb la caritat i acceptar-los com a iguals en la seua dignitat. Ayguals es col·loca del costat del poble treballador, però no contra els rics (que, si són honrats, també formen part d'eixe poble), sinó contra els seus explotadors, d'una banda, i contra la 'xusma' malfaenera que vol aprofitar-se del fruit del seu treball, de l'altra.

La societat meritocràtica que proposa Ayguals, però, només podrà desenvolupar-se sota unes determinades condicions: cal una forma de govern en què eixe poble treballador puga exercir la seua llibertat social. La resposta als problemes del poble està en la política i en la nova doctrina democràtica.

III

L'heroi d'Ayguals és un heroi públic (i, per això mateix, masculí), però nascut de la societat i reconegut des del seu 'caràcter' privat. Cabrera, enemic de la humanitat i de la societat, no pot ser un heroi nacional. La nació pot ser entesa com una família, històricament conformada (dins la família universal dels fills de Déu), en la qual els bons fills són els que treballen i vetllen per la seua prosperitat, els que anteposen l'interès general al particular. Cabrera és un mal fill, també de la nació. En lloc de treballar per ella ho fa per egoisme i ambició, en una actitud que li suposa, a Espanya, la seua 'deshonra' i la seua possible destrucció.

En aquest sentit, la guerra carlina és concebuda com una lluita 'fratricida', entre germans, que han de reconciliar-se. Ayguals no nega el valor i coratge d'alguns dels cabdills carlins, ni dels ignorants camperols que es baten amb ells, que creuen que amb el que fan, seguint les seues conviccions, actuen en benefici de la seua nació (Cabrera, per contra, únicament utilitza el partit del tron i l'altar per afavorir el seu interés personal). El problema rau en el fet que estan enganyats i que el govern no ha sabut resoldre els seus problemes i els ha explotat i tiranitzat: quan siguen capaços de percebre la 'veritat', els perills que impliquen, per a la nació, l'absolutisme i el fanatisme, quedaran resolts.

Eixos perills són, fonamentalment, les dissensions: el trencament d'una família d'orígens immemorials. El carlisme és, així, un gran error, fruit del mal govern (el moderat), d'uns polítics que, en lloc de governar el poble amb preocupació i protecció 'paternal', se'n desentenen buscant només la seua ambició personal. El resultat d'això és l'allargament de la guerra, no per una veritable força carlina sinó per la «criminal apatia» i incompetència del govern de Martínez de la Rosa. En un món regit per la fortuna, el bon governant ha d'afrontar la situació (no deixar-se dur com fa l''aventurer' Cabrera) i actuar amb resolució fent ús de la virtut que li correspon: la prudència (resultat de l'exercici de la seua intel·ligència). Aquesta virtut no és extensible a tot el poble, sinó que pertany a aquells més talentosos, que es mouen per honor i no per ambició, i entre els quals s'inclou el mateix Ayguals i el 'nosaltres' en nom de qui parla: els demòcrates o veritables liberals.[23]

L'estiu de 1837, les tropes de Carles Maria Isidre, acabat d'arribar a Espanya, amenaçaven Vinaròs. El poble de Vinaròs, ben dirigit per un govern local format pels seus 'notables' que actuà amb intel·ligència i energia, féu prova de la seua virtut: la defensa de la llibertat de la pàtria, que anteposà a tot interès particular, inclós el de la pròpia vida.[24] L'heroi públic de la guerra civil fou, així, la ciutat liberal. La nació, en Ayguals, es construeix des de la comunitat local (la reunió dels pares de família honrats), passant per la província. Es construeix, així, de baix a dalt, la qual cosa no suposa en cap cas qüestionar la unitat nacional, sinó tot el contrari.[25] Foren ciutats com l'heroica Gandesa o la immortal Requena les que 'salvaren la pàtria', i ho feren mitjançant la Milícia Nacional. Només el poble en armes, diu Ayguals, és capaç d'assegurar la llibertat i l'ordre de la pàtria. Enfront de l'exèrcit servil i 'mercenari' de bandolers de Cabrera, que es mouen només per egoisme i per satisfer les seues passions, s'alça la molt més valerosa milícia, formada per eixe poble treballador i honrat que és el més interessat perquè es respecte l'ordre i que fa de la defensa de la llibertat de la pàtria davant els tirans la seua virtut pública.

Això sí, el govern de la nació ha de quedar en mans dels més virtuosos: els 'savis' de què parla Ayguals, els més prudents i, per tant, més dotats per descobrir quin és l'interès general de la nació. Els més talentosos seran reconeguts pels seus conciutadans a través de l'exercici de la seua sobirania política: el sufragi universal (que exclou, però, tots aquells que no són definits com a part

[22] Segueix Thiers per parlar de llibertat social, entenent-la com la llibertat de tot home de treballar i de gaudir dels fruits del seu treball i d'exercir els seus drets civils, sense la interferència de l'Estat.

[23] Els 'heroics' liberals amb què Ayguals es reconeix són, especialment, els de 1823; p. 181.

[24] Reunits els personatges més 'notables' de la ciutat «alzóse un patriota» (Ayguals) qui instà a deixar la vida en defensa de la pàtria i proposà mesures que la «patriótica asamblea (...) aplaudió y aprobó» i que foren «egecutadas con energía e inteligencia» per l'ajuntament i la milícia, colmant l'«heroica exaltación del espíritu público»; AYGUALS, p. 277.

[25] Els moments més dolents de la història d'Espanya s'identifiquen amb els regnats en què s'han produït guerres civils i ha estat en perill eixa unitat; AYGUALS, p. 156.

d'eixe poble d'homes caps de família treballadors i honrats). Eixos representants 'públics' necessiten ser reconeguts sobre la base del seu comportament 'privat'. L'àmbit on aquest pot ser reconegut és la comunitat local.

Tot aquest sistema només podia desenvolupar-se, segons Ayguals, en una forma de govern republicana, donat l'inherent perill de corrupció a l'existència de la Cort.[26] Quan Ayguals es dirigeix als explotadors del poble, als poderosos que s'enriqueixen deshonrosament aprofitant-se del seu treball, ho fa titllant-los de «*palaciegos*» o «*cortesanos*», que ocupen càrrecs oficials i escons polítics només per ambició personal, i impedeixen amb tot tipus de pràctiques que uns altres més virtuosos (que es mouen només per honor) hi accedisquen. La Cort és el món dels aduladors i els servils, que busquen favors i corrompen la societat sencera, perquè impedeixen la meritocràcia i són la causa de la ruina de la nació. El servilisme implica dependència i, per tant, subjecció a un altre, manca de llibertat. La il·lustració i moralització del poble serviran perquè aquest siga capaç d'advertir la corrupció inherent a tot govern cortesà i perquè eixe poble trie els 'bons governants' que són capaços de transcendir-la.

Conclusió

En fixar el significat social de Cabrera, Ayguals de Izco dibuixava en negatiu la imatge d'un heroi republicà que es manifestava com a tal en l'esfera pública, però que era definit des de la seua privacitat: el cap de família treballador i honrat que prenia les armes per defensar la llibertat de la pàtria i un govern virtuós. En aquest, els més talentosos i millor preparats durien a terme les reformes necessàries per dirigir el poble cap a una era de prosperitat i de fraternitat universal.

El lector (i la comunitat de lectors de la qual forma part) és definit, en *El tigre del Maestrazgo*, com a membre d'un poble honrat i treballador que és explotat pels corruptes; com a bon cristià, fill de Déu, que procura la seua salvació; com a cap de família o com a 'virtuosa' muller...[27] En cada cas, amb la lectura es veu obligat a definir-se en relació amb totes aquestes narratives socials i, en fer-ho, constitueix el seu 'jo' (siga per negar-les o per afirmar-se al seu costat), en el context de l'Espanya moderada de 1848, agitada per les revolucions europees, l'aparició dels socialismes i el rebrot de la guerra carlina.

L'obra d'Ayguals és una crida a l'acció. En un món d'infortunis regit per la Providència, l'home virtuós és aquell que sap fer-li front amb el seu treball o esforç. La 'llibertat social', en què cadascú s'enfrontarà a eixe món i obtindrà el premi que es mereix, però, es veu amenaçada també pel vici i les passions d'homes i dones. La biografia novel·lada de Cabrera i de la guerra civil és així la lluita inconciliable entre el bé i el mal, la virtut i el vici, que només pot acabar amb la victòria d'un sobre l'altre. Per fer front a la corrupció i a la tirania cal l'acció política d'un poble heroic que defense la llibertat de la pàtria contra els dèspotes i vigile el govern perquè no esdevinga corrupte triant, democràticament, els més preparats i virtuosos (els demòcrates). Cal un Estat que protegisca els ciutadans perquè puguen fer ús de la seua llibertat social i que siga virtuós: el millor Estat, el que escapa als perills de la corrupció inherent a tota cort, és la república.

[26] Tot i que no es declare 'republicà' explícitament, sinó 'demòcrata pur', vetlladament es reconeix la defensa de la república com la millor forma de govern: AYGUALS, pp. 211, 406. La no explicitació del seu republicanisme (que havia estat evident durant el trienni esparterista) en aquests moments, pot deure's a la censura o als problemes que suposava fer-ho en el context repressiu del govern moderat.

[27] En tots els casos és tractat com un lector digne (a qui els límits de la decència no permeten explicar determinades coses) i amb una capacitat moral que li permet jutjar els actes que narra l'autor.

CLERGAT I PODER A LA MALLORCA RURAL (1875-1900)

Pere Salas Vives
Universitat de les Illes Balears

Consideracions generals

La present comunicació té com a objectiu principal l'estudi de la conflictivitat entre el poder secular —bàsicament representat per les elits locals— i l'església —alhora també representada pel clergat local— en l'àmbit rural mallorquí en el darrer terç del segle XIX.

Cronològicament l'estudi abraça el primer període de la Restauració, una època especialment complexa, marcada políticament pel domini del liberalisme oligàrquic però que no va ser acceptat per bona part de l'Església, recalcitrant davant la Constitució del 1876 i més concretament per culpa del seu article 11 que possibilitava la llibertat de cultes a Espanya.[1] Així mateix, a tota l'Europa occidental assistim durant el mateix període a l'enfortiment de l'aparell estatal i d'altres institucions públiques, com els mateixos ajuntaments, que intervindran cada cop més en la vida quotidiana dels ciutadans (Mann, 1997. Swaan, 1992. Tilly, 1992). A l'Estat espanyol, l'educació, la beneficència, determinats i molt importants aspectes de la sanitat (Moll, 2000. Barona, 2002), i, fins i tot, la recaptació dels imposts seran realitzades pels ajuntaments (Salas, 1997). I, no cal oblidar-ho, no es féu marxa enrere en els terrenys desamortitzats. En aquest sentit, W. J. Callahan (2003: 21-22) afirma que l'Església temia sobre totes les coses el procés de secularització que el liberalisme estava impulsant.

Lògicament aquest procés, que sostreia importants esferes d'actuació i de poder a l'Església, tant de tipus polític com social, no va deixar impassible certs sectors del clergat. Uns sectors que a Mallorca varen esdevenir majoritaris a la dècada dels 70 i 80 del segle XIX[2] i que bascularen de cap a posicionaments cada cop més integristes, la qual cosa es podia traduir en una certa conflictivitat a la ruralia.

Municipalitat i clergat

Dels quatre municipis estudiats podem anticipar que les relacions entre els respectius ajuntaments i el clergat local no foren uniformes, prova per una part que no es produí un enfrontament total de l'Església amb el poder civil, però que alhora no foren unes relacions completament pacífiques. Fins i tot a Vilafranca i a Llubí, dos pobles petits[3] sense unes elits locals prou fortes com per gaudir d'un autèntic poder local, les relacions entre els respectius consistoris i la parròquia no foren uniformes. Concretament a Vilafranca, existia per una part un aclaparador domini econòmic de Joan Sureda i Boixadors, cinquè marquès de Vivot, propietari de més del 50% de les terres del terme i conegut carlí (Peñarrubia, 1990). Tanmateix, l'Ajuntament durant la Restauració no estarà copsat totalment pels seus representants, sinó, almanco

[1] Per altra part, no podem oblidar l'arrelada oposició de l'Església catòlica al nou Estat liberal, que s'havia imposat a partir de determinats episodis revolucionaris a tota l'Europa occidental a partir de les primeres dècades del segle XIX, i que tendrà el seu punt àlgid en la creació del regne d'Itàlia. Aquest fet va produir la condemna explícita del liberalisme per part de Pius IX en el *Syllabus* el 1864. Una condemna, per cert, que no va ser retirada per part de Lleó XIII el 1878, tot i el seu tarannà més flexible en relació al liberalisme. Aquesta oposició és perfectament copsada per al cas espanyol per W. J. Callahan (2003).

[2] Per comprendre la situació general del clergat a Mallorca en aquesta època vegeu P. Fullana i B. Bennàssar (1993), P. Fullana (1994) o S. Trias (1995).

[3] Vilafranca tot just sobrepassà els 1.000 habitants al darrer terç del segle XIX, així al padró municipal de 1880 tenia 1.214 habitants (AMV). Per la seva part, Llubí tenia el 1860, 2.016 residents. I ambdós pobles havien gaudit de la independència municipal a partir de la revolució liberal, encara que no es consolidaria fins a la dècada dels 30 del vuit-cents.

en determinats períodes, per una facció de veïns oposada al mateix marquès. Ara bé, de l'anàlisi de les Actes municipals no es desprèn cap mena de conflictivitat entre el consistori i la parròquia, ni tan sols en els anys en què dominen políticament els veïns oposats al marquès. Tant és així que el tema eclesiàstic és pràcticament inexistent en la documentació consultada. A Vilafranca no hi ha demandes del clergat desateses pels polítics ni, tampoc, ajudes o col·laboració especialment important entre ambdues institucions.

Pel que fa a Llubí, la situació es presenta diferent. Per una part, els petits propietaris que dominen l'Ajuntament durant el Sexenni, no arriben a un acord per ampliar el temple parroquial i encara que no es manifesti una actitud clarament anticlerical, el consistori va acordar que el vicari *in capite* de la parròquia[4] *(...) se abstenga en lo sucesivo de hacer ninguna cuestación por si ni otra persona delegada fuera de la Iglesia»* (AMLl, Acta 29-04-1870). A més, el vicari va manifestar al bisbe de la diòcesi l'actitud contrària a la seva persona per part del consistori del moment (ADM, III/122/59). Per altra part, durant la Restauració l'entesa i la cordialitat entre ambdues institucions sembla que va ser una realitat fins a finals de la dècada dels vuitanta. Aquesta situació es demostra amb la col·laboració decidida de l'Ajuntament en l'ampliació del temple parroquial a partir de 1878[5] i en les festes d'inauguració del mateix el 1883 (AMLl, acta 10-06-1883). Poc temps després, però, les relacions entre el nou vicari, Gabriel Artigues, i l'Ajuntament es tornaran cada cop més problemàtiques a causa del tarannà decididament carlí del primer. Fins que al final esclatarà en una lluita oberta entre el cap de l'església de Llubí i el batle el 1888, tal com és denunciat al bisbat en carta de 10 de juny de 1888 (ADM, III/122/74). Alhora, també es posa de manifest que en aquest conflicte com els principals contribuents de Llubí, tant locals com externs, feien costat al batle.

Sineu i Pollença són dues localitats d'un volum més important de població i socialment més diversificada i desigual, tot i la presència majoritària del sector agrari,[6] que no Llubí i Vilafranca. A Sineu ja es constata una forta problemàtica el 1857 entre el prevere Joan Albertí i l'Ajuntament dominat per una de les faccions en què es dividien els notables de la localitat, concretament la liderada per Francesc Gacias, major contribuent del moment (AMS, acta 25-10-1857 i successives). Fins al 1858 no es produirà una reconciliació i aquesta no serà per unanimitat del consistori, sinó que restarà en contra el grup afí als Gacias, ara en minoria (AMS, acta 18-8-1858), un grup que tornarà a dominar l'Ajuntament durant el Sexenni encara que sense problemes amb l'Església dignes de ressenyar.

La Restauració significa per a Sineu un altre recanvi de facció en el poder. A partir de 1875 la família Font, concretament Joan i Pere, fills de Pere Font, seran els qui acapararan el consistori. Doncs, al contrari del que era d'esperar, començarà a partir de 1883 un nou seguit de problemes entre l'Ajuntament, encapçalat pel batle Guillem Real[7] i l'ecònom. El primer símptoma evident apareix a l'acta del 14 de novembre (AMS), en la qual s'especifica l'acord d'enviar un comissionat al rector de la parròquia, Rafel Ignasi Rubí, per tal de discutir la propietat de la «placeta del portal petit». Exactament no sabem com acabà la qüestió, però és d'imaginar que no es va resoldre definitivament. Els mateixos protagonistes inicien un any després dos nous plets: el de la Creu d'en Pastor i el dels bancs de l'Església. Així, a l'acta de dia 3 de setembre es denega a l'ecònom la reforma dels bancs. Al mateix any, l'Ajuntament es nega a construir de bell nou la «Creu d'en Pastor» (AMS, acta 14-11-1883) i el 1884 qualifica d'impossible el pagament en exclusiva de les despeses de la seva construcció.

Les noves eleccions de 1885 suposaren l'entrada a la batlia del mateix Joan Font i lògicament perdurà la mateixa conflictivitat dels anys anteriors. L'assumpte dels bancs torna a reeixir el 1885, quan l'Ajuntament «*suplica* [a l'ecònom] *que coloque los bancos de este Ayuntamiento a cierta distancia del público, tal como requiere la dignidad y decoro de toda autoridad municipal*» (AMS, acta 25-2). Un mes més tard, els bancs segueixen allà mateix i el consistori torna a instar el rector que els separi (AMS, acta 21-3-1885). Era aquesta una actitud de menyspreu del rector de cap a l'autoritat municipal, en considerar els seus representants en el mateix nivell que la resta de parroquians, una actitud que no era admesa pels polítics de Sineu. Aquest fet arribarà a provocar la intervenció del governador mitjançant una carta a favor del batle, mentre que sembla que el bisbat recolzava l'ecònom. Tanmateix, aquest va creure que el més prudent era procedir a un recanvi al capdavant de la parròquia, encara que això no s'ha d'entendre com un correctiu o desaprovació de l'actitud del Sr. Rubí, ja que li encomanà la parròquia de Manacor, el municipi més important de Mallorca després de la capital. Així, el 1887 entrarà un nou ecònom, Joan Ripoll Llinàs, el qual aconseguí suavitzar les relacions amb l'Ajuntament, però no acabà la problemàtica amb l'anterior ecònom (AMS, acta 19-10-1887), el qual, a més,

[4] Llubí formava part de la parròquia de Muro, de la qual encara no s'havia independitzat eclesiàsticament, i per això formava una *vicaria in capite*.

[5] «*el Sr. Presidente espuso los vivos deseos manifestados por el Señor vicario de que el Ayuntamiento como representante del pueblo intervenga en todo lo que atañe a las obras de ensanche de esta Iglesia*». La corporació va rebre positivament aquesta idea convidant el vicari i «*demostrando á la Corporacion la necesidad que tenia el pueblo de hacer un esfuerzo para llevar a término los trabajos paralizados de la Iglesia para lo cual pedia la cooperación de todo el vecindario y (...) de la corporacion municipal.*» (AMLl, acta 14-7-1878).

[6] Segons els padrons de població Sineu (AMS) tenia el 1885 3.574 habitants, mentre que Pollença el 1890 arribà als 9.072 (AMP).

[7] Guillem Real és un propietari rendista, que no figura, no sabem per quin motiu, a les llistes de majors contribuents de 1881 per votar a les Corts (BOPB), però a la del 1894 és el desè major contribuent de Sineu (BOPB). Per altra part, s'ha de constatar que figura dins la facció de la família Font (Salas, 1997).

encara era recolzat pel clergat local i el bisbe de Mallorca.[8]

De totes formes, a la dècada dels noranta la situació es normalitzà, la qual cosa suposà l'aprovació per part del Consistori d'una reforma a l'església (AMS, acta 2-9-1891), la compra d'un vel al «Crist de la Sang» i la restauració del pal·li (AMS, acta 24-3-1897). Però el més important de tot és que aviat es va tornar a fer explícit a les actes l'ajut municipal a la processó del Dijous Sant, un fet que havia estat característic a Sineu abans del conflicte i fins i tot es compraren llànties noves (AMS, acta 29-2-1888).

El cas de Pollença presenta per una part similituds amb el de Sineu, però per l'altra hi ha importants diferències marcades no només per la singularitat de cada localitat, sinó per la presència en aquesta vila d'un republicanisme molt important i una capella protestant. De fet, els notables de Pollença alhora que estan dividits en faccions, també ho estaven per motius clarament ideològics. Així, per una part hi ha diverses famílies irreconciliables políticament, tot i que d'ideologia molt semblant, que formarien part dels partits liberals oligàrquics i que s'alternarien en l'ocupació dels càrrecs consistorials més importants. Però per l'altra, un grup de notables recolzarien opcions polítiques diferents a les dels partits del torn. Així, un dels majors propietaris locals, Francesc Asprer, conegut carlí ja des del Sexenni, creà el partit tradicionalista a Pollença; mentre que Guillem Cifre de Colonya, Pere Aloy Llobera (cinquè i segon major contribuent respectivament) i Joan Albis (metge i propietari rendista) organitzaren el partit Republicà Centralista, agrupant bona part dels antics republicans federals que havien dominat l'Ajuntament entre el 1872 i 1874 (Serra de Gayeta, 1981). Tampoc es pot oblidar que durant la I República destacaren les actituds clarament anticlericals dels polítics locals i la supeditació de l'Església al poder polític, que esveraren el clergat pollencí. No cal dubtar que l'anticlericalisme viscut, així com el posterior robatori del copó comès a la Parròquia el 23 de maig de 1874 i el saqueig de la sagristia, conjuntament amb l'ambient de tensió amb l'Ajuntament, varen radicalitzar el posicionament del nou ecònom que prengué el càrrec el 19 de gener del 1874, Joan Cifre Cànaves. Es pot dir que aquest no acceptà ni els atacs que experimentà l'Església ni la situació que es creà a partir de 1875. De fet, el règim de Cànovas, en comptes de retornar totalment al concordat de 1851, permetia l'existència legal del republicanisme, de la llibertat de cultes i de l'ensenyament laic, que com veurem no foren aliens al municipi de Pollença durant els anys de la Restauració.

Així, en aquest municipi, des de finals de la dècada dels 70 començà una situació que fou difícil d'assumir pel clergat local, que va veure com tots els mals que denunciava la jerarquia a nivell estatal[9] s'abatien sobre una vila de la ruralia mallorquina. Concretament, el 1879, Guillem Cifre de Colonya, estret col·laborador de Francisco Giner de los Rios, Nicolàs Salmeron i present en la fundació de la Institució Lliure d'Ensenyança (ILE) de Madrid, va retornar al seu poble natal per fer-se càrrec de la important herència que li deixà el seu pare adoptiu i per engegar un important projecte de regeneració moral i material del poble. El primer que va fer fou fundar una escola a semblança de la ILE de Madrid el mateix any; després, el 1880, fundava una Caixa d'estalvis i el 1885 entrava a l'Ajuntament, juntament amb dos companys més, com a membre del Partit Republicà Centralista. Tot un repte per a l'ecònom Joan Cifre, que començà una tasca de creació de contrapesos molt important, que comptaren amb la col·laboració de personatges rellevants dins la vida local, com era Miquel Costa i Llobera, fill del major contribuent de la vila i recentment ordenat sacerdot.

La preocupació del clergat arribà a un punt màxim des del moment que s'adonà de la impossibilitat legal de ni tan sols controlar mitjançant la inspecció diocesana les escoles del municipi. Al contrari del que desitjava l'Església local i regional, les autoritats provincials recolzaren sense embuts la tasca pedagògica del col·legi laic de Pollença[10] i aprovaren definitivament els seus estatuts el 1885, que foren publicats al BOPB de dia 22-10-1885. Aquest fet seria denunciat repetidament en el diari catòlic *El Ancora* durant el mateix any[11] i per les autoritats eclesiàstiques locals, com, per exemple, durant la inspecció de 1891.[12] Lògicament, amb aquesta actitud varen aconseguir el recolzament de part del poder local i, tot s'ha de dir, de la comunitat, i per això s'explica la negativa de l'Ajuntament a concedir una subvenció a l'escola, al contrari del que havia fet el govern central, encara que no s'aconseguís el seu tancament i molt manco el de la Caixa. Però aquesta situació encara seria superada per la creació d'una capella protestant també a mitjans de la dècada dels vuitanta, que, com preveia la llei, no va ser tancada per les autoritats civils. És més, aquestes la defensaren d'un atac tumultuós que succeí el març de 1886 (AMP, acta 21-3-1886), el qual

[8] Recordem que en aquests anys el bisbe de Mallorca era Jacint Maria Cervera, de conegudes tendències carlines, encara que partidari d'aconseguir la unitat dels catòlics per no perdre més terreny social tal com s'exigia des de la Santa Seu (Fullana, 1994).

[9] Ens referim bàsicament al republicanisme, el laïcisme i el racionalisme. Per exemple, la condemna a aquest darrer extrem queda clarament exemplificat en el BOEOM de 15-9-1881, a l'article «Censuras Pontificias» on s'afirma textualment que «*Todos los partidarios del naturalismo y del racionalismo son Apostatas, cuando su asentimiento a estos errores es formal, exterior y dado con conocimiento de causa*».

[10] Com queda de manifest en l'informe que va fer José Maria de Barcia Gómez el 16 d'octubre de 1881 (AMP, Junta municipal d'ensenyament-2975).

[11] Vegeu per exemple el diari catòlic *El Ancora* de dia 24-10-1885 o el de dia 3-11-1885 entre d'altres.

[12] A l'informe de la inspecció a les escoles que realitzà el ja esmentat J. M. Barcia el 17 d'octubre de 1891, es va fer notar la protesta explícita de l'ecònom del moment, Antoni Bonet, per l'existència d'una escola laica en el poble. Protesta que va ser, un cop més, desatesa per l'inspector (AMP, Junta municipal d'ensenyament-2975).

sembla fou instigat per l'integrisme catòlic local. Tanmateix, la capella durà almanco fins al 1905.[13]

A Pollença també es produïren durant la Restauració friccions directes entre el clergat i l'Ajuntament com a conseqüència de la reclamació de drets sobre terrenys concrets o sobre determinades actuacions públiques, de forma semblant a les analitzades a Sineu, però que en cap cas suposaren una ruptura de relacions institucionals. Un dels casos més emblemàtics fou el de la disputa de la propietat del Puig de Maria (AMP, acta 15-1-1899 i 19-1-1900. AMP, Correspondència-2003) que implicà, per una part, el mateix Miquel Costa i Llobera recolzat pel bisbat i l'Ajuntament, per l'altre; o, com a Sineu, el de la col·locació d'una creu en un lloc públic, concretament en el punt conegut com els *Fiters,* el 1885 (AMP, Acta 27-9-1885). En aquest darrer cas, la creu es va posar amb els vots en contra dels republicans i part dels liberals fusionistes, encara que l'Ajuntament no participà econòmicament en l'expropiació dels terrenys tal com pretenien els promotors de l'acte.

Amb aquest context i el conjunt de fets descrits, es posava en evidència que la situació política de la Restauració pressuposava un marc d'acció diferent del que bona part de l'Església desitjava. Lluny de produir-se un retorn a l'etapa preliberal, el poder polític i l'eclesiàstic es trobaven separats, amb una clara situació d'inferioritat del segon respecte al primer. Així, no és d'estranyar que l'Església engegués un seguit d'actuacions alternatives a les pròpies institucions civils, vist el procés de secularització que es començà a aplicar. Es tractava de no perdre el control social ara que semblava haver perdut la total comunió amb les institucions governatives. En aquest context, el 1880 es fundà a Pollença una escola nocturna a l'antic edifici de Monti-Sion amb clares finalitats populars i alternatives a l'escola laica de Guillem Cifre; i el 20 de gener de 1882 Joan Cifre, l'ecònom, continuà la tasca creant la Congregació Mariana de Joves de San Luis de Gonzaga (Torres, 1971). El 1893 es creà la Conferència de Sant Vicenç de Paül, aprofitant l'ambient de fervor catòlic provocat per una «Santa missió» que el bisbe J. M. Cervera havia enviat a Pollença el febrer del mateix any, amb la finalitat de recristianitzar la població i en el marc de l'ofensiva antiprotestant que començà a tota la diòcesi el 1887.[14] La Conferència, de la qual es conserven les actes a l'Arxiu Parroquial de Pollença,[15] era una associació de caràcter assistencial de clergues i seglars, però que també realitzava tasques formatives i d'adoctrinament catòlic. A més, a les mateixes actes són freqüents les lamentacions per l'estat moral de la població i els intents del clergat local per posar-hi remei, davant la impossibilitat que fes aquesta tasca regenerativa la classe política.[16] Per si això no bastés, es fundà un Banc Agrícola el 9 d'abril de 1893, clarament promogut per l'Església local i avalat per personalitats conservadores, algunes d'elles pertanyents a la noblesa ciutadana amb terres en el municipi (Fullana, 1994). Així i tot, l'acció social de l'Església topava amb entrebancs difícils de resoldre. Per exemple, no va ser possible la creació d'un Centre d'Obrers Catòlics fins al 1908, tot i la reconeguda necessitat d'aquest i les exhortacions del bisbe J. M. Cervera al seu favor, com va ocórrer el 1888 (CIFRE, 1991: 68).[17]

Recapitulacions

Un cop analitzats els casos que representen quatre municipis de la ruralia mallorquina és evident que no podem plantejar tesis concloents sobre la convivència del clergat local i les autoritats municipals que siguin vàlides per a tot Mallorca. Però sí que ens atrevim a puntualitzar una sèrie de trets definidors sobre aquesta.

a) Durant els primers estadis de la Restauració les relacions entre l'Església i els polítics locals en els municipis de Mallorca sembla que no foren senzilles ni de total connivència. La progressiva secularització de la societat i la separació de poders, que implicava una legal subordinació de l'Església en els assumptes seculars, no fou acceptada de bon grat pel clergat, o almanco, per una part d'ell, que seguia entestat a recolzar el carlisme o l'integrisme.[18]

b) De totes formes, no es tracta, a diferència del succeït durant el Sexenni o els primers estadis del liberalisme, d'un enfrontament obert entre l'Església mallorquina i el poder secular. No hem trobat cap cas explícit d'actituds anticlericals per part dels polítics del moment.

c) Tanmateix, no es pot oblidar que el poder local no és exercit per una classe social de forma monolítica. La presència de faccions és una realitat durant tot el segle XIX i la interacció entre l'Ajuntament i el clergat no

[13] En aquest any es va produir una denúncia de l'Església contra José Torner Capdevila (qualificat com el *pastor de la secta protestante*) per irreverències al viàtic (ADM, III/142/324). Podria ser que aquest fos el final del protestantisme en aquest municipi, ja que l'esmentat pastor va fugir a Barcelona a conseqüència d'aquest assumpte.

[14] La Santa Missió tenia com a objectiu principal acabar amb el protestantisme de Pollença, però no es va ocultar per part del bisbat que l'Escola Laica era la *fuente del mal que ahí existe* (citat per Fullana, 1994: 184).

[15] *Libro de actas de la Conferencia de San Vicente de Paul.* Tom III. De 1893-1897. Sense inventariar.

[16] Per exemple, es diu a la conferència del 13 d'agost: «*El crecer de vecinos en nuestro puerto y los peligros que el espiritu alli revuelve, aticen nuestro querer en la fundacion de doble escuela, la de letras y la de Jesucristo*». Igualment interessant és l'afirmació de l'acta del 18-11-1893: «*Abierta todavia la capilla protestante y tenaces en novedades peregrinas algunos compollensines, encendamos voluntat y fatiga en la dilatacion en las saludables soberbias de la fe católica*». O encara més explícita és la del 18-10-1896: «*Renovemos lo tan á menudo repetido; es de gravisimo menester la creacion de dos ligas, liga Anti-Casinal, Liga de Propietarios. Con la primera salvaríamos la fé, la piedad y la educacion. La segunda libraria haciendas y capital de amenazas estremecedoras*».

[17] Tal com es demostra a ADM, III/142/281 o al Llibre d'Actes de Sant Vicenç de Paül (APP).

[18] De fet, no era possible per l'integrisme catòlic del moment la separació radical entre autoritat civil i autoritat religiosa, tot i que en la pràctica cada una d'elles gaudís d'esferes d'actuació que li eren pròpies (Trias, 1995).

podrà passar per alt aquest fet. En ocasions, tal com passa a Sineu i, sembla que a Llubí, la presència d'un o altre grup en el poder determinarà el grau de conflictivitat entre l'Església i el consistori. Això no vol dir, però, que tot s'hagi de reduir a aspectes personals, ja que aquesta problemàtica es manifesta i desenvolupa en un context general que l'afavoreix. Un context que ve marcat per les reticències de l'Església espanyola en general i la mallorquina en particular al liberalisme. Així, també podríem argumentar que són els diferents grups polítics els qui s'aprofiten d'una problemàtica existent per tal de possessionar-se favorablement.

d) Per últim, amb aquests exemples podem intuir, no demostrar evidentment, una actitud de fons certament recelosa o, si es vol, incòmoda de certs sectors de la jerarquia i del baix clergat amb el joc polític de l'Estat liberal, que obligà l'Església a adoptar una actitud defensiva. Primer contra els qui monopolitzen el poder polític del moment (conservadors i fusionistes), però després i de forma més directa, contra aquells que eren exclosos del sistema, però que per això mateix competiran en el mateix terreny que l'Església per augmentar la seva presència dins la societat. Ens referim en el cas de Mallorca als republicans i més tard als socialistes, tal com passà a Pollença. Així, l'Església combatrà, un cop deixat de banda el contenciós legal amb l'Estat, l'acció republicana fomentant les escoles i l'associacionisme catòlic. I tot i que en principi sembla que l'èxit és total, en el moment en què els republicans i el socialistes arribin veritablement al poder, ja durant la segona república, els temors del que podria arribar a produir el liberalisme es feren evidents per a una part majoritària del clergat.

Abreviatures

ADM: Arxiu Diocesà de Mallorca
AMLl: Arxiu Municipal de Llubí
AMP: Arxiu Municipal de Pollença
AMS: Arxiu Municipal de Sineu
AMV: Arxiu Municipal de Vilafranca
APP: Arxiu Parroquial de Pollença
BOEOM: *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Mallorca*
BOPB: *Boletín Oficial de la Província de Baleares*
ILE: Institución Libre de Enseñanza

Bibliografia

BARONA, Josep Lluís (2002): *Salud, enfermedad y muerte. La sociedad valenciana entre 1833 y 1939.* València, Institució Alfons el Magnànim.

CALLAHAN, William J. (2003): *La iglesia católica en España (1875-2002).* Barcelona, Crítica.

CIFRE, Ramon (1991): *Dos-cents anys de vida parroquial a Pollença.* Pollença, Punt Gràfic.

FULLANA, Pere (1994): *El moviment catòlic a Mallorca (1875-1912).* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

FULLANA, Pere i BENNÀSSASR, Bartomeu (1993): *Carlisme i integrisme a Mallorca (1887-1889).* Palma de Mallorca, el Tall.

MANN, Michael (1991): *Las fuentes del poder social, I.* Madrid,Alianza.

— (1997): *Las fuentes del poder social, II.* Madrid, Alianza.

MOLL, Isabel (2000): «De la beneficencia a los servicios públicos: nuevos ámbitos de actuación de las instituciones de poder local a finales del siglo XIX y principios del XX» a *Ayuntamientos, Estado y Sociedad. Los poderes municipales en la España contemporánea.* Valladolid, Ayuntamiento de Valladolid, pp. 219-232.

PEÑARRUBIA, Isabel (1990): «El caciquisme a Mallorca (1917-1923)» a *L'Avenç*, núm. 142.

TORRES, Bartomeu (1971): *Miguel Costa y Llobera; 1854-1922.* Barcelona, Balmes.

TRIAS MERCANT, Sebastià (1995): *Història del pensament a Mallorca*, Vol. II. Palma de Mallorca, Ed. Moll.

SALAS, Pere (1997): *El poder i els poderosos a les viles de Mallorca (1868-1898).* Palma de Mallorca, Documenta Balear.

SERRA DE GAYETA, Francesc (1981): *Aportació a la història de Pollença.* Pollença, ed. Cort.

SWAAN, Abram de (1992): *A cargo del Estado.* Barcelona, Pomares-Corredor.

TILLY, Charles (1992): *Coerción, capital y los estados europeos, 990-1990.* Madrid, Alianza Editorial.

LA CREACIÓ DEL SINDICALISME DE MASSES: JOAN PEIRÓ A BADALONA (1908-1920)

Jordi Albaladejo i Blanco

La figura de l'anarcosindicalista Joan Peiró i Belis (Barcelona 1887 - Paterna 1942) ha tornat a ocupar un espai destacat en la vida pública arran dels actes de record i homenatge del seixantè aniversari de la seva mort. L'històric dirigent i exministre de la CNT va ser afusellat pel franquisme el 1942. El seu cas té força paral·lelismes amb el del president de la Generalitat, Lluís Companys, ja que després de la Guerra Civil ambdós s'exiliaren a França on van ser detinguts pels nazis i entregats a les autoritats franquistes. Després d'uns processos singulars sense cap mena de garanties jurídiques, els van passar per les armes.

Sobre Joan Peiró hi ha escrita una extensa bibliografia, però, un dels punts menys coneguts és el desenvolupament de la seva activitat sindical i periodística en l'etapa que va residir a Badalona. Entre els anys 1908 i 1920, Peiró va convertir-se en una figura emergent de l'anarcosindicalisme català i a la vegada va ser un dels impulsors per excel·lència d'aquesta tendència a Badalona, ciutat industrial en què podem seguir de prop la seva trajectòria. Es tracta, doncs, d'establir amb major concreció els fonaments ideològics i socials expressats en la militància sindical de Peiró.

L'interès pel sindicalisme i el mite revolucionari

Joan Peiró, barceloní de naixement, va traslladar la residència a Badalona els primers anys de segle XX. El sindicalista badaloní Joan Manent i Pesas, deixeble de Peiró, va anotar en les seves memòries l'any 1905. Per altra part, l'historiador Pere Gabriel ens diu l'any 1908: Peiró va contraure matrimoni amb Mercè Olives, treballadora de l'Espanya Industrial, i plegats van traslladar la residència al Poble Nou el 1907, i és el 1908 quan Peiró se'ns apareix per primera vegada com a treballador de l'empresa vidriera Costa i Florit de Badalona.[1]

Va ser precisament l'estiu de 1908 —entre l'u i el catorze de juliol— quan Peiró va secundar una vaga en l'empresa on treballava d'ajudant de vidrier i va protagonitzar la primera mostra pública d'interès respecta l'organització sindical dels obrers. Els vaguistes reclamaven un millor repartiment dels guanys per al conjunt d'empleats ja que treballaven a preu fet. Els obrers després d'un estira-i-arronsa amb la direcció, que ja tenia el precedent d'una vaga sense èxit l'octubre de 1907, van assolir el seu objectiu. L'èxit, però, va ser contestat pel sector professional del mestres vidriers que acusaren en una assemblea el president de la Societat de Vidriers de Badalona, Jaume Pladevall, de beneficiar més el col·lectiu d'ajudants i d'aprenents (aquests darrers exclosos de la societat vidriera). Peiró va intervenir en l'assemblea on va defensar fermament el dirigent de la Societat de Vidriers i la importància d'organitzar-se conjuntament perquè tots els obrers de la indústria vidriera milloressin les condicions generals de treball.[2]

Aquest episodi s'emmarcava dins un context de renovació organitzativa dels obrers badalonins. Hi ha diversos factors que així ho indiquen: la creació a Badalona d'una federació de Solidaritat Obrera el març de 1908 que tenia en l'oncle de Peiró, Josep Belis Cortes, un dels seus màxims dirigents; la celebració el 25 de març de 1908 d'una assemblea provincial de Solidaritat Obrera en el teatre Cervantes de Badalona amb l'adhesió de 70

---

[1] J. Manent i Pesas: *Records d'un sindicalista llibertari català, 1916-1943*, Edicions Catalanes de París, 1976, pp. 43, 327-330; Pere Gabriel: «Cronología sobre Joan Peiró», *Revista Anthropos* núm. 114, (1990).

[2] J. Manent: *Records d'un sindicalista...* pp. 327-330

societats obreres de Catalunya; la proliferació dins el setmanari *La República*, òrgan d'Unión Republicana, de notícies relacionades amb denúncies dels obrers badalonins destinades a la Junta Local de Reformes Socials, mediadora en els conflictes entre capital i treball; la participació de les societats obreres conjuntament amb la Unión Republicana i la Joventut Radical Republicana en les mobilitzacions engegades des de la Societat Protectora de l'Ensenyança Racionalista en defensa de l'Escola Moderna de Badalona (1907-1909). Precisament en aquells anys, el Partit Radical d'Alejandro Lerroux, mentre el sindicalisme era apolític, es nodria amb una retòrica revolucionària i anticlerical de l'imaginari d'emancipació social de l'electorat obrer i oferia, d'altra banda, una sèrie d'oportunitats i serveis a les societats de resistència obreres: reunions i actes de caràcter obrerista a la Casa del Poble, vetllades artístiques, uns espais per a notícies i articles en els òrgans de premsa republicans.[3]

Un segon episodi que va marcar la trajectòria de Joan Peiró van ser les vivències personals abans, durant, i després, de la Setmana Tràgica l'estiu de 1909. Uns mesos abans de l'esclat revolucionari, la implicació creixent de Peiró dins la Societat de Vidriers i dins de Solidaritat Obrera, el van fer «estrenar-se» en un míting públic a la plaça Torner de Badalona juntament amb el seu oncle, Josep Belis, i Emili Roca (un obrer metal·lúrgic). El motiu era protestar contra la puja del cost de la vida i els atropellaments policials a Barcelona.[4] D'altra banda, un altre element de crispació social va generar-se entre les societats obreres de resistència i les autoritats locals encapçalades per homes de la Lliga Regionalista: el motiu va ser la manipulació per part del Gremi de Fabricants i Industrials i les Societats Catòlico-obreres d'acord amb l'alcalde Martí Pujol, de les eleccions a la Junta Local de Reformes socials, les quals van arribar a ser anul·lades pel Governador Civil, Angel Ossorio.[5]

El malestar popular contra la crida als reservistes per anar a la Guerra del Marroc, però, fou el detonant previ a la Setmana Tràgica (dies 26-31 de juliol i 1 d'agost). A Badalona la pressió antibel·licista va deixar-se sentir en dues concentracions el dia 20 de juliol: una manifestació al matí d'unes 500 persones davant l'Ajuntament mentre es realitzava el Ple Municipal, i una segona a la nit d'unes 400 persones que, en sortir d'un míting en la Casa del Poble organitzat per la Joventut Radical Instructiva, va recórrer espontàniament els carrers del centre fins a la Plaça de la Vila. Els dies següents grups de sindicalistes, entre ells Joan Peiró, van visitar les fàbriques i tallers per secundar una vaga general revolucionària. El dia 26 de juliol va començar la vaga general i paral·lelament van esclatar greus disturbis a la ciutat: el tall de les comunicacions, la crema de burots i garites de consum, l'assalt a l'edifici dels frares carmelites del carrer Sant Miquel (primer episodi de violència anticlerical a Catalunya durant la Setmana Tràgica). El dia 27 unes 2.000 persones van manifestar-se pels carrers del centre de la ciutat, entre elles Joan Peiró, fins a ser dispersades per forces de cavalleria arribades a Badalona. L'estat de guerra va impedir noves accions de protesta tret de la vaga general i la paralització de la vida ciutadana. El 2 d'agost la ciutat va tornar a la normalitat.[6]

A conseqüència dels fets de la Setmana Tràgica, l'historiador Pere Gabriel ens diu que Peiró fou empresonat per primera vegada, i per altra part Joan Manent ens diu que Peiró va veure's obligat a amagar-se una temporada. En aquesta època sembla que Joan Peiró va aprendre de manera autodidacta a llegir i escriure, i caldria relacionar aquests fets amb el primer article de Joan Peiró publicat a *Juventud Rebelde*, òrgan a Badalona del Partit Radical lerrouxista, el novembre del 1910. Una notícia prèvia relacionada amb Joan Peiró i *Juventud Rebelde* va tenir lloc l'octubre de 1910 quan el setmanari va anunciar dins la secció «Los que Trabajan» la inscripció civil d'un fill de Peiró i Mercè Olives que va registrar-se amb els noms de «Liberto, Elio, Breeci».[7]

Els primers articles de premsa

Joan Peiró amb la signatura Juan Fuentes (en record d'una afició juvenil per aquest torero) va iniciar la seva empremta periodística al setmanari badaloní *Juventud Rebelde* el 26 de novembre de 1910. Ho va fer en la secció «Los que trabajan», l'apartat que l'òrgan radical cedia a la lliure expressió dels obrers. Peiró va dedicar el seu primer article, «Democracia Neroniana», al president del govern José Canalejas, identificat políticament com a demòcrata i sociòleg, però, segons Peiró, que permetia els abusos d'una burgesia que malgastava els diners en luxes mentre els obrers tenien uns salaris de fam. Una qüestió que portava Peiró a demanar solidaritat amb uns vaguistes de Sabadell en lluita.[8]

El següent escrit signat per Joan Peiró amb el seu pseudònim va fer-se esperar fins abril de 1912 i va tornar a

[3] Arxiu Històric Ciutat de Badalona: *La República* (organització de Solidaritat Obrera a Badalona: 28-III-1908, 11-IV-1908, 30-V-1908; notícies de la Junta de Reformes Socials: 21-III-1908, 2-V-1908, 30-V-1908, 20-VI-1908, 4-VII-1908, 12-XII-1908; suport de les societats obreres a l'Escola Moderna: 30-XI-1907). L'atenció del republicanisme i del lerrouxisme als obrers pot seguir-se principalment a Badalona amb la consulta dels setmanaris *Verdad* (1903-1904), *La República* (1903-1909), *La Lucha* (1905-1907), *La Voz Pública de la Ciudad de Badalona* (1907-1908), *Juventud Rebelde* (1909-1919).

[4] J. MANENT: *Records d'un sindicalista...* pp. 331.

[5] AHCB: *El Eco de Badalona* (28-XI-1908, 5-XII-1909, 13-III-1909); *La República* (19-XII-1908, 23-I-1909, 30-I-1909, 20-II-1909).

[6] J. MANENT: *Records d'un sindicalista...* pp. 331-332, 335; J. PADRÓ I WERNER: «Els badalonins i la revolta de juliol de 1909», *Revista Carrer dels Arbres*, núm. 2, (1979), pp. 7-16 .

[7] AHCB: *Juventud Rebelde* (23-X-1910).

[8] AHCB: *Juventud Rebelde* (26-XI-1910).

aparèixer dins la secció «Los que trabajan». Es titulava «Moral de redención» i era el primer d'una sèrie sobre la bondat primigènia de l'home en la línia del pensament de F. Pi i Margall i on l'empremta de P. J. Proudhon s'expressava amb el convenciment que la raó del més fort va crear la propietat privada i les lleis socials orgàniques, així com els efectes manipuladors de les religions.[9]

Els articles de Peiró a *Juventud Rebelde* van aparèixer periòdicament entre 1912 i 1916 i van incidir en l'anàlisi crítica de la realitat, la necessitat d'instrucció dels obrers i l'esforç per organitzar-se en diversos rams d'ofici i forçar la construcció d'un nou marc social emancipat de la tutela burgesa. Així, en la seva vessant d'articulista, Peiró va anar despullant les contradiccions del progrés econòmic i social capitalista fins a oferir una alternativa, la llibertat positiva: la revolució social a partir de la instrucció dels obrers, i la presa de consciència que organitzant-se podrien *«reclamar un lugar en el banquete de la vida»* que fins al moment els hi era negat. Un exemple de la necessitat d'instruir-se per saber com actuar, Peiró va reflectir-lo el desembre de 1913 amb l'opció possibilista d'intervenir en els Tribunals Industrials on els representants obrers amb la força de la seva organització al darrere podrien intervenir en la producció i l'economia.[10]

Les idees del sindicalisme revolucionari francès eren ben presents en els escrits de Peiró quan criticava els lligams del partits polítics amb la burgesia explotadora i afirmava que: *«la emancipación de los trabajadores ha de ser obra de los trebajadores mismos»*. En diferents ocasions Joan Peiró va prendre protagonisme per denunciar actituds que entenia contraproduents per assolir els objectius dels obrers: va criticar les especulacions interessades dels socialistes en el conflicte ferroviari de 1912; dos anys més tard, el 1914, va criticar obertament la vinculació dels socialistes amb la política; des de la seva tribuna escrita va demanar cohesió i solidaritat amb els vaguistes en successius conflictes laborals, manifestant-se molt dur amb els esquirols: *«aquél que esta supeditado a la tutela del burgués sin estar asociado no es hombre, no es obrero, no es nada, es un indigno que no merece las carícias del aire ni del sol»*.[11]

Altres aspectes tractats en l'etapa de Peiró a *Juventud Rebelde* van ser: la preocupació per la situació de la dona treballadora que considerava que calia allunyar-la de l'injust món laboral en benefici del seu paper cabdal dins la família i la maternitat (unes idees que va seguir exposant anys després a *La Colmena Obrera*), l'antibel·licisme en contra del colonialisme espanyol a l'Àfrica, o contra la Primera Guerra Mundial; el desig d'emancipació civil de la societat esdevenint un dels impulsors del Grup Anticlerical Benèfic de Badalona (1915), associació destinada a fer-se càrrec de les despeses d'actes civils com ara enterraments.[12]

Una gran capacitat de lideratge i dedicació

L'activitat intel·lectual i sindical van convertir Joan Peiró en un dels líders obrers més enllà de Badalona que van encapçalar el procés associatiu obrer sobre la base de les idees del Sindicalisme Revolucionari: com a membre de la Societat de Vidriers de Badalona, Peiró va ser un dels fundadors de la Federació Local de Societats Obreres (1915). Paral·lelament va impulsar la reorganització de la Federació Espanyola de Vidriers i Cristallers (fundada el 1907), i va ser director de *El Vidrio*, òrgan de premsa de la Federació des de gener de 1916. Aquell mateix any Peiró va ser nomenat secretari general de la Federació Local de Societats Obreres de Badalona, càrrec que va detenir fins a 1920 quan va ser substituït per Joan Manent i Pesas. Peiró també va ser un dels impulsors de *La Colmena Obrera*, òrgan de premsa de la federació local de sindicats de Badalona, que va aparèixer l'agost de 1915. El primer director va ser Josep Arbós Buxo que va ser substituït el maig de 1917 per Joan Peiró després de discrepàncies internes respecte a la identificació de la federació local de societats obreres amb la CNT. Precisament, Joan Peiró va ser qui va fer entrar formalment la federació local dins la CNT en el Congrés de Sants l'estiu de 1918. En aquell mateix estiu, l'article de premsa *«Remember»*, publicat a *La Colmena Obrera*, en què Peiró acusava la Guàrdia Civil i l'empresa Cros de la sagnant repressió d'una vaga a la fàbrica badalonina (van haver-hi quatre morts i nombrosos ferits), va ser considerat injuriós per les autoritats i el va portar a ser detingut i empresonat.[13]

Com veiem, els anys 1915-1918 van representar per a Joan Peiró un període en què el seu compromís i capacitat de direcció sindical van marcar les traces de la posterior trajectòria dins la CNT i el corrent anarcosindicalista català. Entre 1915 i 1916 l'organització sindical dels obrers badalonins va anar guanyant força reivindicativa i autonomia operativa respecte a qualsevol protecció de cap partit polític, en especial el lerrouxista. L'augment dels preus dels productes de primera necessitat derivat de la Primera Guerra Mundial, i la crisi productiva i econòmica posterior, van tenir contestació amb l'augment de la conflictivitat laboral i social, i el creixement associatiu dels obrers.

L'onada sindical a Badalona va reflectir-se a *La Colmena Obrera* i *El Vidrio* amb nombroses notícies de

[9] AHCB: *Juventud Rebelde* (6-IV-1912, 20-VI-1912, 11-V-1912).

[10] AHCB: *Juventud Rebelde* (instrucció dels obrers: 11-V-1912; participació en el Tribunal Industrial: 27-XII-1913).

[11] AHCB: *Juventud Rebelde* (crítica al tactisme socialista i la vinculació amb la política: 5-X-1912, 14-III-1914, 5-IX-1914; crida a la solidaritat obrera: 5-IX-1914, 15-V-1915).

[12] AHCB: *Juventud Rebelde* (sobre el treball femení: 8-VI-1912, 28-VI-1912; antibel·licisme: 6-IV-1912, 17-V-1917; anticlericalisme: 17-VII-1915, 28-VIII-1915). *La Colmena Obrera* (més sobre el treball femení: 9-IX-1916, 23-IX-1916, 7-X-1916).

[13] E. Garcia Pons: *Historia de la Prensa Badalonesa*, Ajuntament de Badalona, 197?, pp. 126-130; J. Manent: *Records d'un sindicalista...* pp. 331; AHCB: *El Vidrio*, *La Colmena Obrera* (es conserven alguns exemplars d'ambdues publicacions).

mítings i denúncies d'incompliments de les condicions laborals a la Junta de Reformes Socials, amb informacions sobre les vagues en curs, algunes exitoses pels obrers com la consecució de les 8 hores i un augment dels jornals en la indústria vidriera de tot l'Estat el juny de 1917, o l'augment de sou després d'una llarg conflicte al Cotonifici de Badalona entre gener i juliol de 1918.[14] D'altra banda, també l'activitat sindical i socialitzadora dels obrers i obreres van tenir un paper important en la creació i les activitats de l'Ateneo Sindicalista de Badalona i en la premsa obrera.[15]

En aquest context Joan Peiró va deixar les col·laboracions a *Juventud Rebelde* ja que va dedicar tots els seus esforços a les tasques sindicals cada cop més interrelacionades a nivell català i estatal, i a tirar endavant *La Colmena Obrera* i *El Vidrio*, publicacions pròpies dels obrers. A més, van produir-se diversos episodis de controvèrsia quan la Federació local de societats obreres va acusar els republicans nacionalistes i lerrouxistes que formaven l'equip de govern de Badalona de fer el buit a les mobilitzacions obreres per l'amnistia, en contra de la carestia de la vida, i a favor de la solució a la crisi del treball a finals de 1916, declarant-se *La Colmena Obrera* com a *«único defensor de la clase obrera»*. El gener de 1917, Peiró va criticar des de *La Colmena*, *«la política de escaparate municipal»* que va ser contestada des de *Juventud Rebelde* en l'article «En defensa propia», i el mes de maig Peiró en l'article «El 'Requeté' rojo» des de la seva tribuna de premsa sindical va denunciar la posició intervencionista dels lerrouxistes respecte a la guerra mundial exposada en un míting en la Casa del Poble.[16]

Joan Peiró va tenir un protagonisme important per cohesionar la Federació de Vidriers i Cristallers especialment quan una societat «groga» de vidriers d'acord amb la patronal va irrompre en el panorama sindical de Badalona deteriorant-se l'ambient obrerista a la ciutat.[17] La repressió policial, el locaut empresarial com a resposta a la força creixent de la CNT, l'aparició del Sindicat Lliure i el pistolerisme van potenciar una alta inestabilitat social que, conjuntament amb la major responsabilitat sindical, van portar Joan Peiró a tornar al seu barri natal de Sants l'any 1920.

[14] AHCB: *Juventud Rebelde* (protestes de la Federació sindical de Badalona contra l'encariment de la vida: 26-I-1918); *La Colmena Obrera* (denúncies d'incompliments de les condicions laborals: 29-VII-1916, 26-VIII-1916; vaga del Cotonifici de Badalona: 19-I-1918, 13-VII-1918); *El Vidrio* (triomf reivindicatiu dels vidriers: 30-VI-1917).

[15] *El Vidrio* (activitats de l'Ateneo Sindicalista: 30-XI-1917); *La Colmena Obrera* (impuls a la sindicació femenina: 5-X-1918, 1-XI-1918, 8-XI-1918).

[16] AHCB: *Juventud Rebelde* (crítiques a l'alcaldia republicana: 11-XI-1916, 20-I-1917; crítica a la posició intervencionista dels lerrouxistes respecte a la guerra mundial: 17-V-1917).

[17] AHCB: *Juventud Rebelde* (acusacions al sindicalisme «groc»: 4-V-1918, 11-V-1918, 18-V-1918, 1-VI-1918, 15-VI-1918).

DARWINISME SOCIAL I INTEGRACIÓ INDÍGENA A BOLÍVIA, 1880-1910*

Òscar de la Torre
Universitat de Barcelona

Les últimes dècades del segle XIX i les primeres del XX són una època fonamental en la història d'Amèrica Llatina. En ella hom pot apreciar l'execució i desenvolupament dels estats-nació segons els models fixats en les dècades anteriors per les oligarquies criollomestisses, encaminats a constituir estats nacionals dominats per un poder oligàrquic de caire liberal-conservador, amb una economia exportadora de primeres matèries. Així doncs, veiem continuïtats importants en tots els àmbits: el comerç d'exportació creix i es diversifica, amb una industrialització molt incipient i primerenca, hi ha una extensió de les infrastructures de transports i comunicacions; sorgeixen les capes mitjanes d'assalariats i els nuclis urbans creixen substancialment; la vida política es democratitza, tot apareixent el sufragi universal masculí, i l'exèrcit adquireix un protagonisme creixent, en la tònica també del tercer quart del segle XIX.

Dins aquest context les elits llatinoamericanes adopten com a forma de pensament el positivisme clàssic decimonònic (*«ordem e progresso»*), per bé que en una vessant darwinista social (Bushnell i Macaulay 1989: 192; Demelas 1981: 59; García Jordán 1992: 963; Giner 1994: 585; Langer 1988: 84), és a dir, d'aplicació dels mecanismes de la selecció natural teoritzats per Charles Darwin (1809-1882) a l'estudi de la societat humana. Aquesta síntesi fou duta a terme per Herbert Spencer (1820-1903), teòric social anglès que fixà així un model explicatiu basat en l'«evolucionisme social». Recordem que aquest tipus de determinisme biològic afirmava que les diferències socials entre «races», classes, nacions i individus dins una mateixa societat eren conseqüència lògica i inevitable de la selecció natural, i que l'evolució de l'espècie humana conduiria a la dominació de les «races inferiors» per part de les «races superiors», en un procés «saludable» que conduiria al progrés de la civilització humana (Lalueza 2001: 15; Demelas 1981: 59).

Òbviament, el darwinisme social s'entén en termes de la seva funcionalitat per als projectes d'aquestes elits de finals del segle XIX. Pensem que, per exemple, en els països andins l'accés al poder econòmic i polític se'l reservaven en exclusiva grups dirigents *criollos* o bé criollo-mestissos, en un espai en què la població indígena (majoritàriament aimara o bé quítxua) constituïa gairebé el 90% del total.[1] Però una explicació únicament funcional no ens ajuda a comprendre per què s'emprà per confeccionar discursos legitimadors basats en objectius i premisses diferents, no recull variables contextuals imprescindibles d'avaluar.

Des del punt de vista de la historiografia dels països andins, és necessari precisar en l'estudi del darwinisme social, perquè presenta importants diferències en les formes en què s'adoptà en ells. La tesi principal d'aquesta comunicació és que a Bolívia aparegueren unes teories socialdarwinistes amb unes característiques diferenciadores, intel·ligibles només a partir del context particular d'aquesta república andina i necessàries de copsar per entendre com s'intentà incorporar (o excloure) els indígenes de la nació boliviana.

---

* Aquesta comunicació es basa en un treball de curs per a l'asignatura *Història d'Amèrica Contemporània I,* impartida per la Dra. Pilar García Jordán, a la qual he d'agrair els seus consells i indicacions.

[1] El cens de 1846 a Bolívia ens diu que el 89% de la població del país vivia en l'àmbit rural i parlava alguna de les llengües prehispàniques (citat per Klein 1996: 137 i ss.), el de 1900 manté percentatges que varien poc o gens respecte a aquest (ibíd. 176 i ss.).

Un intent de caracterització del darwinisme social en la variant autòctona

A partir d'una anàlisi tant del discurs com dels fets de l'època podem apreciar alguns punts de contacte entre els usos comuns que van fer-se d'aquestes teories en l'àmbit andí. Començarem per ells, per a després endinsar-nos en allò propi del nostre cas.

En primer lloc, postular la «superioritat racial» de la mancomunitat criollo-mestissa permetia justificar el monopoli del poder per part d'aquest col·lectiu. Així succeeix tant a Bolívia com al Perú (García Jordán 1992: 963), per exemple. Fet i fet, podem trobar aquest discurs legitimador a quasi tota l'Amèrica Llatina, discurs que per cert és molt anterior a l'arribada de les teories socialdarwinistes i encara avui es troba molt estès socialment. Es tracta simplement de racisme justificat. El 1880 Eliodoro Camacho, un dels creadors del Partit Liberal bolivià, formulava una petició retòrica significativa:

«*Refórmese la ley electoral en el sentido de conceder este derecho* [de sufragi] *tan sólo al que dé garantías de comprender su importancia y dé su capacidad para ejercerlo con conciencia*». (Lora 1970, destacats meus) i es referia, és clar, a la incapacitat tàcita dels indígenes per participar de la representació política inherent a l'estatus de ciutadà.

En segon lloc, aquesta teoria social proporcionava una explicació coherent (dins el discurs criollo-mestís) del fracàs en la creació d'una nació moderna. L'indígena, en ser inferior, havia estat l'«obstacle» per a la construcció de l'Estat-Nació, era «incapaç» pel seu infantilisme d'exercir el dret de vot i d'assumir responsabilitat política, argument que es reelaborà una i altra vegada durant el segle XIX amb justificacions molt diverses. D'altra banda, segons aquest discurs, l'indígena és un obstacle al progrés perque s'entesta a viure i treballar en comunitat, no com a individu, tal i com exhalta l'ideari liberal en la seva essència genuïna (Gray 2002: 10 i s.). Per això se'l reclou en una imatge essencialista, negativa i culpabilitzadora:

«Todos esos elementos que contienen en sí verdadera riqueza, permanecen improductivos por la negligencia del indígena, cuyas poquísimas necesidades limitan el cambio, que es el instrumento más poderoso en el desarrollo del trabajo.» (citat en Platt 1982: 182).

En tercer lloc arribem a la característica fonamental de la variant boliviana del darwinisme: la seva vocació de progrés. Dit d'aquesta manera pot resultar estrany, però el cert és que els darwinistes socials més notables de Bolívia van aconseguir generar esperances de progrés i modernització reals en proposar una «integració» dels indígenes a la Nació, amb l'Estat exercint la seva tutela mitjançant l'educació i la incorporació al treball assalariat. En aquest cas «integració» equival a «assimilació», «desindianització», però no significa un reconeixement i acceptació dels trets propis dels indígenes, ni tampoc eliminació física o un exili forçat (tot i que aquestes opcions van arribar a estar presents en les discussions entorn de la «qüestió indígena»), solució que sí s'intentaria en altres països (Xile, Perú, Uruguai), de manera més o menys efectiva.

Què és el que va fer que l'oligarquia boliviana es decantés per aquesta solució? Veiem el com i el per què del fet d'haver escollit aquestes opcions i no pas unes altres.

1. El projecte de l'elit boliviana

L'element clau d'aquest projecte, pel que ara ens interessa, és que la mancomunitat criollo-mestissa es reserva per a si mateixa l'accés al poder polític. Això implica que es negà la representació política als indígenes, no se'ls considerà ciutadans amb plens drets civils i polítics. Des de la Independència i al llarg del XIX, però, aquesta exclusió no sempre fou tan monolítica com sembla: com qualsevol fenomen històric, varià amb les diferents conjuntures i processos que en cada moment es donaren al si de la societat boliviana i andina.

Des de la creació de la República de Bolívia fins a la dècada de 1860, el fet de ser indígena no constituïa necessàriament una negació de la ciutadania: el govern postindependentista reconegué els indígenes com a propietaris legals de les seves terres, encara que per necessitats econòmiques conjunturals (Irurozqui 1999: 711; Klein 1996: 120). Per tant, en la Constitució de 1825 s'abolí el tribut indígena i les prestacions laborals no remunerades, la principal d'elles la *mit'a*. Però ben aviat es farà palesa la necessitat que l'Estat té del tribut indígena, donada la situació de crisi de la mineria de l'altiplà. Fou restablert dos anys més tard.

S'inaugura així un període d'*antiguo régimen tributario* (Platt 1982: 36), en el qual «*la reserva andina está restaurada en sus funciones coloniales por el mismo estado*» (Piel 1986: 329; Langer 1988: 63), és a dir, en què les comunitats andines mantenen la vinculació a l'estat i als mercats amb els mateixos mecanismes que durant la colònia: el treball agrari i el tribut indígena. Per tant, per als *ayllus* andins,[2] el «pacte de reciprocitat» amb l'estat bolivià està plenament vigent (Platt 1982: 20), per bé que l'exercici polític de la seva ciutadania queda en l'aire, amb la qüestió de l'alfabetització sempre pendent, en unes dècades d'absència d'un projecte nacional unificat i viable que convertís la República en una nació.

Aquest panorama variarà cap a la dècada de 1860, amb el govern de Mariano Melgarejo (1818-1871). Una sèrie de processos s'havien donat durant els anys anteriors: el sector econòmic extractiu de l'argent es desenvolupà i recapitalitzà, per tant l'Estat deixà de dependre fiscalment de la recaptació del tribut, i la nova elit mi-

[2] Els *ayllus* són les comunitats indígenes originàries dels Andes, la cèl·lula bàsica d'organització comunal prehispànica, que perdura en molts espais rurals andins fins a l'actualitat, per bé que les seves funcions han mutat amb el temps.

nera pressionà per aprofundir en les mesures liberals (privatització de mercats i mà d'obra, abolició dels monopolis estatals, etc.). D'altra banda, arribà en un moment de represa del reformisme liberal a tota Llatinoamèrica, donat el pacte interelits per articular estructures polítiques i econòmiques que donessin resposta a la demanda mundial creixent de primeres matèries (BUSHNELL i MACAULAY 1989: 193).

Melgarejo representà, en la república de l'altiplà, l'arribada al poder de l'elit minera i el seu programa de lliure comerç selectiu. Així, la creació d'un mercat de terres al camp mitjançant expropiació i subhasta pública era un mecanisme que clarament buscava estendre el latifundi a costa dels *ayllus* andins, i que sorgia dels greus problemes de la hisenda pública, més que no pas d'un programa seriós de foment de la propietat privada amb petits productors agraris (LANGER 1988: 70; IRUROZQUI 1999: 725; KLEIN 1996:. 145). En una visió de conjunt, el programa melgarejista fou paternalista i d'impuls al latifundi, i quedà diluït en corrupteles polítiques i autoritarisme militar cabdillista, resultat de la manca d'articulació d'un projecte de construcció nacional hegemònic (el dels miners altiplànics era més aviat incipient i no nacional en un sentit real).

Fruit del seu intent de reforma agrària, de resultats desiguals i majorment anul·lats amb posterioritat, la posició de l'elit boliviana respecte a l'indígena començarà a variar i a tornar-se més hostil, donada la resistència d'aquest a l'espoli de les terres, la por creixent que intervingués públicament i al fet que les finances de l'Estat ja no depenguessin del seu tribut. La imatge de l'indígena esdevé així més bàrbara, retardada i bestial, i es troba cada vegada més lluny, segons l'imaginari criollo-mestís, de la condició de ciutadà (IRUROZQUI 1999: 730).

Aquesta tendència s'accentuà amb la Ley de Exvinculación del 1874, en la qual el govern buscava eliminar la propietat comunal, vista com a pervivència de l'Antic Règim i obstacle per al progrés segons les coordenades liberals, convertir els indis a propietaris individuals, implantar un sistema rendístic basat en un impost únic (dit «*impuesto predial rústico*») i, en suma, articular un «capitalisme agrari» susceptible de permetre una acumulació primària de capital que conduís el país a la industrialització (DEMELAS 1994: 320; PLATT 1982: 71; IRUROZQUI 1999: 732; LANGER 1988: 81). Es tracta d'una variant de la «Via Prussiana» de reformes agràries liberals, en la qual aristocràcia latifundista i Estat es troben fusionats quant a interessos immediats es tracta, més que «pactar» una solució de conveniència per ambdós (FONTANA 1975: 151).

No cal dir que aquest projecte generà un conflicte intens amb els *ayllus*, que provaren d'evitar l'execució d'aquesta llei per via legal i, en últim terme, per via de l'aixecament armat. Les operacions de «Revisita», taxacions de les terres per poder ser venudes dutes a terme per funcionaris estatals, hauran de ser aturades i represes successivament en diverses ocasions: el 1874 i 77 s'han d'aturar per la resistència dels *ayllus*, el 1880 per la manca de recursos fiscals derivada de la Guerra del Pacífic, entre 1881 i 83 (ja sota un govern civil oligàrquic)[3] es dóna el gruix de vendes, però de nou la resistència comunal fa impossible la continuació de les Revisites, i entre aquest any i 1899 els enfrontaments s'agreugen i sovintegen (DEMELAS 1994:319-323; PLATT 1982: 106).

Tornarem més endavant al significat i la forma de la resistència de les comunitats indígenes, però per ara podem establir amb certesa que l'oposició dels *indios* a la propagació de la propietat privada en el camp, resultat del que per a ells significava un trencament del pacte de reciprocitat anteriorment establert amb l'Estat, fou interpretada per la intel·lectualitat criollo-mestissa del país com a «obstacle al progrés», pervivència del passat, mostra de «bestialitat» i demostració pràctica de la incapacitat d'aquest grup social per poder tenir responsabilitat política autònoma (IRUROZQUI 1994: 88).

Per tant es dóna en aquest últim quart de segle un dissentiment progressiu envers la incorporació del subjecte indígena a la Nació boliviana. Per aquest motiu se'l reclou en una imatge essencialista i apolítica, mitjançant la criminalització i la infantilització, i se'l converteix en subjecte passiu, en fer de la discussió entorn «el problema indígena» una qüestió pública. D'altra banda, com també veurem més endavant, aquesta qüestió esdevé un terreny on dirimir les lluites de poder intraelit, ja que la seva resolució podia beneficiar els interessos d'una o altre facció de la mancomunitat criollo-mestissa, depenent de quines fossin les seves bases de poder local (IRUROZQUI 1994: 121).

Tanmateix, havent vist tot el procés, cal recapitular i enumerar els perquès de l'exclusió política indígena, en virtut del programa de l'elit boliviana. El primer és el desig dels indígenes d'entrar a les formes de convivència de la mancomunitat criollo-mestissa, expressat en l'ús de mitjans legals per dur a terme les seves demandes, en la participació en els mercats locals i regionals, en el compliment, en suma, del pacte de reciprocitat amb l'Estat bolivià. Aquest desig existí: les comunitats altiplàniques eren conscients de la seva relació amb aquest, per això el recurs a l'aixecament armat era només la solució última. Però donar curs a aquesta demanda hauria plantejat una redefinició total de la ciutadania, un canvi susceptible de fer variar la base de legitimitat que detenia l'elit del moment. El segon motiu és perquè la discussió entorn d'«el problema *indio*» s'emprà com a disputa intraelit a través de la qual guanyar o perdre parcel·les de poder: la força de treball indígena era una de les bases de poder rural del Partit Conservador (IRUROZ-

[3] El Congrés Constituent de 1880 marca en aquest Estat el començament del primer règim oligàrquic civil parlamentari i estable en la seva història (IRUROZQUI 1994: 38; KLEIN 1996: 161). És el clàssic sistema bipartidista decimonònic emmarcat en un projecte propi, ara sí, que respon als interessos de l'elit minera altiplànica. Per tant, la vinculació als mercats internacionals és el que determinarà en últim extrem l'economia boliviana a partir d'aquest moment.

QUI 1999: 734 i 1994: 153). El tercer, perquè les organitzacions comunals eren vistes com a estructures anacròniques que obstaculitzaven l'articulació del lliure mercat a Bolívia.

Aquests són els motius que expliquen la posició de l'indi en el projecte de l'elit boliviana. Veiem ara les altres variables que demostren la particularitat del darwinisme social altperuà.

2. *El procés de Mohoza*

En la Guerra Federal de 1899 entre els liberals pacenys, dirigits pel General Pando, i els conservadors «*alonsistas*», que constituïen el grup dominant fins aquell moment, la primera facció demandà l'ajuda militar d'alguns *ayllus* del nord de la rodalia de La Paz i el llac Titicaca sota promesa de retornar-los les terres afectades pels decrets d'exvinculació promulgats pels conservadors uns anys abans.

En el transcurs de la confrontació, un esquadró federalista (de la facció del Partit Liberal) és mort a mans dels indígenes comunaris del Cantó de Mohoza, comandats per Pedro Zárate Willka (rebatejat més tard com a Zárate «el temible» Willka) i un grup de *curacas* de la zona. A partir de la massacre, només diferent de la resta de matances de la guerra per ser executada per indígenes contra criollo-mestissos, s'organitzà un procés legal contra els comunaris molt significatiu. En primer lloc, el nombre d'encausats ascendia a 288, que són pràcticament tots els individus que hi participaren, incloent-hi Zárate, el rector de Mohoza i els curacas dels *ayllus* de tot el cantó (DEMELAS 1981: 71), la qual cosa dóna una idea del caràcter exemplar del procés. En segon lloc, tant l'acusació com la defensa foren dutes a terme per notoris darwinistes socials reconeguts públicament com a tals (Nicomedes Antelo, Severino Campusano, Bautista Saavedra; IRUROZQUI 1994: 148), fet que implica que els arguments d'ambdues giraran entorn de la incapacitat de l'indígena per regir el seu propi destí. En tercer lloc, l'episodi constitueix el punt àlgid de les teories socialdarwinistes al país andí, el moment on aquestes són més visibles i més esteses entre la intel·lectualitat del moment. En quart lloc, en el transcurs del judici es dirimiran les diferents opcions al voltant de la qüestió indígena existents en aquell moment. Es plantejava la disjuntiva de l'extermini físic, afusellament en massa, exili a l'Orient o blanqueig forçós, d'una banda (una solució «eficaç», tal i com demostrava el «model nord-americà») o bé una incorporació a la nació sota la tutela estatal per la seva educació, mitjançant el treball assalariat i el servei a l'exèrcit (IRUROZQUI 1994: íbid.). Finalment s'opta per la segona opció, per això el procés representa el moment clau de la imbricació entre les idees darwinistes socials i el projecte de l'elit boliviana.

Per descomptat que els comunaris de Mohoza seran executats, una vegada practicades les corresponents proves craniomètriques[4] als culpables d'assassinat, donat que el crim comès atempta frontalment contra la legitimitat jeràrquica de la mancomunitat criollo-mestissa. A més, el cas es presentà a la opinió pública com a exemple claríssim de la impossiblitat de pretendre un estatus d'igualtat jurídica amb els indígenes, donat el seu caràcter salvatge, cruel i sanguinari (IRUROZQUI 1994: 151; DEMELAS 1981: 72).

En el cens de l'any següent es reflecteixen les idees «oficials» que emanen del procés, relatives a la classificació tipològica de la població segons la «*raza*» (CENSO... 1904: II), els països «*mejores*» per posseir població més blanca (ibíd. 1904: XXIV), la «puresa» de la raça criolla dels «*blancos*» bolivians (ibíd. 1904: XXIX) i la superioritat-inferioritat entre races (*ibid.* 1904: XXX), en la jerarquització coneguda.

3. *La tutela estatal, camí al progrés*

Com ja hem vist, una vegada estès el consens envers l'exclusió definitiva de l'indígena de la Nació boliviana, en el decurs de la resistència comunal a la implementació de la reforma agrària *des de dalt*, es plantejaven diverses possibilitats —més o menys viables— entorn del destí d'aquest subjecte social.

D'una banda hi havia les propostes d'inspiració més *arianista*. Aquestes propostes eren deutores ideològicament parlant de les tesis de Joseph Arthur, Comte de Gobineau (1816-1882), diplomàtic francès que en la dècada de 1850 postulà, en una obra sense pretensions científiques, que les «races» eren desiguals entre elles, i que els processos de fusió ètnica conduirien la civilització occidental a una progressiva decadència (LALUEZA 2001: 75-77; DE FONTETTE 1978: 43-54). Per això molts intel·lectuals i polítics bolivians i llatinoamericans proposaven sense embuts l'extermini, exili o blanqueig dels grups de població indígenes i toleraven, amb més o menys disgust, la presència d'habitants mestissos. Al Perú, per exemple, la influència de Gobineau i d'altres teòrics arianistes (Le Bon, Lapouge, Nordau) es va fer hegemònica, fet que podem comprovar en el marc dels projectes de poblament de l'Orient, la zona selvàtica a l'est dels Andes (GARCÍA JORDÁN 1992: 969). La intel·lectualitat i la política republicana reclamaven la implementació de projectes de poblament que perseguien clarament la substitució i progressiva desaparició de les «races» índia, negra i xinesa a canvi de l'arribada de pobladors blancs, especialment nord-europeus.[5] Com a

[4] Vegeu DEMELAS 1981: 73, on apareixen algunes sèries de fotos craniomètriques. Disciplina *anti*científica basada en la utilització d'angles, diàmetres, volums i pesos del crani per caracteritzar la variació humana, tot associant trets morfològics a trets de conducta.

[5] Aquests projectes fracassaran rotundament per múltiples causes: la manca d'incentius reals implementats per afavorir la immigració de mà d'obra, la llunyania del Pacífic, la precarietat de les infrastructures de comunicacions en el país... a banda, òbviament, de l'error de partida, el fet d'excloure grans capes de població dels projectes nacionals, fet que els fa ser difícilment executables (GARCIA JORDAN 1992: 972).

exemple citarem Hildebrando Fuentes, diputat i autor d'un projecte de llei sobre immigració en el Congrés de 1891, qui descrivia així l'element indígena: «*débil por su ignorancia, pesilánime por el tradicionalismo incásico y sin fuerzas ni alientos para recorrer con planta firme el sendero ascendente del progreso*» (citat per García Jordán 1992: 970).

A Bolívia tampoc falten intel·lectuals defensors d'aquest tipus de teories deterministes biològiques amb vocació pessimista. Potser el personatge paradigmàtic d'elles és Nicomedes Antelo, notable de Santa Cruz que intervingué activament en les discussions entorn de la qüestió indígena durant el Procés de Mohoza (Irurozqui 1994: 147). Ja durant els anys setanta n'aparegueren alguns altres, com Vicente Fidel López o bé Villamir de Rada, intel·lectuals criolls pels quals els indígenes havien de desaparèixer per a fer possible el naixement d'una nova societat (Demelas 1981: 70). També existirà amb posterioritat a l'auge darwinista un corrent filosòfic propi fonamentat en bases arianistes, anomenat *arguedismo* pel seu principal exponent, Alcides Arguedas, i que abandonarà l'ideal de progrés per centrar-se en la decadència de la raça en un estil moralitzant i pessimista (Demelas 1981: 79; Irurozqui 1994: 163 i ss.).

Però cal remarcar, més enllà de l'existència d'aquestes propostes, que l'opció que adoptarà l'Estat bolivià en la conjuntura del Procés de Mohoza, i com a resultat dels projectes de construcció nacional de l'oligarquia liberal triomfant en la Guerra Federal de 1899, fou el darwinisme social entès com a via per aconseguir el progrés i basat en la integració tutelada de l'element indígena. Ara bé, per quin motiu va ser així?

Bàsicament perquè en la discussió instrumentalitzada vers la problemàtica indígena, la «integració tutelada», tal com he anomenat la tutela estatal paternalista envers els indígenes, servia a l'elit del Partit Liberal per regenerar el projecte de construcció nacional incloent-hi un element nou, element que li proporcionava una més gran quota de poder al temps que li arrabassava aquest poder a l'oligarquia conservadora (el grup que fins llavors detenia el poder de l'Estat) (Irurozqui 1994: 153). En centralitzar el domini sobre l'indi, els liberals controlaven la més important font de mà d'obra i la base del poder regional tradicionalment conservador.

En síntesi, el model darwinista social a Bolívia fou dut a terme oficialment en la forma de la «integració tutelada» (una forma d'instrumentalització d'un sector social subaltern, al qual s'exclou de la representativitat política) com a resultat de les lluites de poder al si de l'elit o grup dominant, i no pas amb una preocupació real per la inclusió d'aquest sector social en el projecte de construcció nacional que es dugué a terme.

4. Conclusions i reflexions al marge

Com hem vist, podem establir l'especificitat del socialdarwinisme en el marc espacial bolivià a partir de les tres variables esmentades, a saber: el projecte excloent i segregador de l'elit criollo-mestissa en el desenvolupament del seu projecte d'Estat nacional; la conjuntura excepcional del Procés legal de Mohoza, on es fusionen la posició de l'Estat respecte als indígenes i al socialdarwinisme, i la vocació «integradora» envers l'element indígena, que possibilitava el fet de concebre esperances de «regeneració nacional» a partir de l'educació paternalista estatal i que amagava, en realitat, una reestructuració intraelit de les bases regionals del poder polític i econòmic.

Aquesta anàlisi ens condueix a altres reflexions:

En primer lloc cal dir que el model teòric social darwinista tingué una vida més aviat curta (en l'àmbit acadèmic) a nivell internacional i lleugerament més duradora a les repúbliques llatinoamericanes, per diferents motius. Cap al 1910 es revisen les obres de Darwin i alguns científics censuren l'aplicació de les seves teories a la teoria social (Demelas 1981: 77), al temps que Franz Boass (1858-1942) publica un any després *The mind of primitive man*, obra en què elimina acadèmicament l'establiment de jerarquies racials i estableix la igualtat de capacitats entre tots els grups humans, alhora que atribueix a les diferències entre ells una base merament cultural (Lalueza 2001: 70). D'altra banda, en els països andins aviat es constatà que aquests plantejaments ideològics tampoc no solucionaren l'endarreriment econòmic que patien, així que s'evolucionà cap a altres postures sense perdre, però, un caire ominosament racista.

L'arguedisme continuarà a Bolívia impregnant el pensament que allà es produeix durant les dècades següents, en les obres del propi Alcides Arguedas o bé d'Armando Chirveches (Irurozqui 1994: 175; Demelas 1981: 79), per bé que es tracta d'una teorització substancialment diferent del darwinisme social que hem vist. A més, tot i ser rebatut a nivell acadèmic internacional, perdurarà un pòsit de racisme mal dissimulat en forma d'autorebuig i culpabilització de l'element social indígena, tant entre l'elit com entre la població mestissa del país.

D'altra banda, sobre la forma de la resistència indígena als processos d'exvinculació de terres durant el XIX voldria fer algunes apreciacions. La resposta de les comunitats a aquests processos no foren simples manifestacions de «primitivisme» o d'«arcaisme» tal i com sostenia la Història Oficial i Tradicional llatinoamericana, sinó que responia al que en la seva cosmogonia representava un trencament del pacte de reciprocitat que fins llavors havia regulat les relacions entre els *ayllus* i l'Estat bolivià (Platt 1982: 104). A més, aquesta resistència és encara més interessant en el nostre marc d'anàlisi espacial, donat que els *ayllus* de la zona andina que ocupa Bolívia i la rodalia del Titicaca comptaven amb una cultura de participació en els conflictes intraelit amb aliances partidàries i programes de reivindicacions polítiques pròpies, com a mínim des de començaments del XIX (Demelas 1994: 303). Tenir en compte això significa variar força profundament algunes de les premisses bàsiques que fins ara sosteníem quant a participació dels indígenes en els conflictes de les societats republicanes

es tracta. Significa postular que en realitat els indígenes andins manifestaven una voluntat constatable de participació política en els assumptes comuns amb els segments socials criollo-mestissos, i que ho feien amb un projecte polític propi (DEMELAS 1994: 326). Afirmar que no hi ha solució de continuïtat entre lluites camperoles i lluites polítiques obre una nova perspectiva d'estudi per a l'anàlisi de la conflictivitat andina en els segles XIX i XX.

Un altre aspecte col·lateral a esmentar és la generació d'unes conseqüències negatives a llarg termini a partir de projectes com el que hem vist, excloents i segregadors, que han llastat el desenvolupament polític, econòmic i social de Bolívia amb uns problemes que encara avui perduren. Construcció nacional inacabada (discriminatòria) ha significat inestabilitat i repetició d'errors del passat una vegada rere una altra, com per exemple buscar un desenvolupament i un creixement econòmic segons pautes foranes, que és al cap i a la fi el que conduí les elits decimonòniques a intentar practicar una reforma agrària que ignorava el context real i el funcionament econòmic de la pròpia societat.

Bibliografia citada

CENSO (1904): — *general de la población 1900 Bolivia.* Oficina de Inmigración, Estadística y Propaganda, La Paz.

F. DE FONTETTE (1978): *El racismo.* Oikós-tau, Barcelona.

M. D. DEMELAS (1981): »Darwinismo a la criolla: El darwinismo social en Bolivia, 1880-1910», a *Historia Boliviana* V. I : 2, CERES, Cochabamba, pp. 55-82.

(1994): «Estado y actores colectivos. El caso de los Andes», a A. ANNINO y L. CASTRO LEIVA, F. X. GUERRA (comps.): *De los imperios a las naciones: Iberoamérica.* Ibercaja, Zaragoza, pp. 301-327.

J. FONTANA (1975): «Transformaciones agrarias y crecimiento económico en la España contemporánea» a *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX.* Ariel, Barcelona, pp. 147-213.

J. GRAY (2002): *Liberalismo.* Alianza, Madrid.

P. GARCIA JORDÁN (1992): «Reflexiones sobre darwinismo social. Inmigración y colonización, mitos de los grupos peruanos modernizadores (1821-1919)». A *Bulletin de l'Insitut Françoise d'Etudes Andines*, V. 21: 2 (1992), Lima, pp. 961-975.

S. GINER (1994): *Historia del pensamiento social.* Barcelona: Ariel.

M. IRUROZQUI (1994): *La armonía de las desigualdades. Élites y conflictos de poder en Bolivia, 1880-1920.* CSIC/CERA, Madrid/Cusco.

(1999): «Las paradojas de la tributación indígena. Ciudadanía y política estatal indígena en Bolivia, 1825-1900». A *Revista de Indias*, V. LIX, núm. 217 (1999), pp. 705-740.

H. S. KLEIN (1996): *Historia de Bolivia.* Juventud, La Paz.

C. LALUEZA (2001): *Razas, racismo y diversidad. La ciencia, un arma contra el racismo.* Algar, Alzira.

G. LORA (1970): *Documentos politicos de Bolivia.* Los Amigos del Libro, La Paz-Cochabamba.

N. MACAULAY i D. BUSHNELL (1989): *El nacimiento de los países latinoamericanos.* Nerea, Madrid.

J. PIEL (1986): «Las articulaciones de la reserva andina al Estado y al mercado desde 1820 hasta 1950». A J. P. DELER i Y. SAINT-GEOURS: *Estados y naciones en los Andes. Hacia una historia comparativa: Bolivia, Colombia, Ecuador, Perú*, IEP/IFEA, Lima, 2 vols.

T. PLATT (1982): *Estado boliviano y ayllu andino. Tierra y tributo en el Norte de Potosí.* IEP, Lima.

IDENTITAT I PODER POLÍTIC EN LA FORMACIÓ DE LA PRIMERA REPÚBLICA CUBANA

Soledad Bertrán

El punt de partida d'aquest escrit és analitzar com el concepte de «raça», entès com a constructe social fonamental i directriu de les relacions socials, econòmiques i polítiques en la Cuba de finals del XIX i principis del XX, revela el problema de les identitats en la formació de la nació cubana. El procés de *redefinició* de la identitat africana al llarg de l'època colonial i republicana permet extreure tres definicions bàsiques que corresponen a tres etapes d'aquesta evolució; així, en un primer moment podem parlar d'una *identitat africana*, i per tant *ètnica*, que es manté a l'arribada a Cuba i perdura durant els primers anys. En una segona etapa, després del contacte inicial i l'adaptació al nou entorn, la identitat basada en l'origen es transforma en una *identitat negra,* per tant *racial,* amb consciència de l'origen africà. L'esclau negre entén que no forma part d'una ètnia, sinó que es percep com a integrant d'una comunitat major, diferenciada de la blanca, i pren consciència de patir una opressió comuna a causa del seu origen i del seu color.

Finalment, el sentiment nacionalista que s'estendrà per l'illa al segle XIX serà el punt de partida fonamental per a una transformació més profunda d'aquesta identitat africana, reconvertida en identitat negra; davant el desig d'independència, de diferenciació d'Espanya, ambdues comunitats s'uniran per fer front comú al domini espanyol. Per aconseguir-ho, la població blanca haurà de generar un discurs on es concentri un rebuig conjunt a la metròpoli: haurà de difondre, per tant, un sentiment patriòtic i una consciència de nació entre tots els sectors de la població. Les posteriors ocupacions per part dels Estats Units reforçaran aquesta necessitat d'articular la «cubanitat» davant la ingerència estrangera, provocant un *canvi de mentalitats* en ambdues comunitats En aquest moment la identitat negra es modificarà en pro d'una *identitat cubana,* i per tant *nacional,* que permetrà a la comunitat negra veure's a si mateixa i ser vista pels blancs com a «cubana», no ja «africana», i no només «negra».

En definitiva, la identitat s'entén en aquest procés com *una construcció ideològica subjecta a negociació i renegociació política*, on la «raça», la classe, el gènere i la sexualitat seran elements clau.

Identitats construïdes

Durant el segle XIX els mulats seran l'eix de totes les contradiccions existents al país: tot i essent *criollos*, no podran reclamar els mateixos drets que els blancs, perquè a ulls de la societat cubana predomina en ells l'element negre, la «gota de sang negra» tan temuda per les classes dirigents. Dins de la comunitat negra no trobaran tampoc el seu lloc, donat que no seran esclaus ni nascuts a l'Àfrica, per la qual cosa seran rebutjats dels *cabildos* i no trobaran en les religions africanes un signe d'identitat. No obstant, la figura del mulat, especialment la mulata, serà cada cop més atractiva, tant per blancs com per negres, i exemplificarà com la identitat és una construcció social subjecta a negociació.

Al llarg del tràfic, la societat cubana es caracteritzarà per la seva discriminació cap a la població negra, la «por al negre» en tots els sentits, accentuat per la classe política dirigent sota la forma de persecucions i estereotips racials. No obstant això, l'estret contacte entre ambdues comunitats va provocar des de l'inici de l'esclavitud un apropament que donaria els seus fruits en molts nivells de la vida quotidiana.

Molts negres van procurar al llarg del període colonial, i sobretot durant la República, apropar-se a l'elit blanca, procurant guanyar-se el seu favor per viure millor, imitant la seva forma de vestir, o apropant-se a les manifestacions culturals europees. La condició social

dels negres era diferent segons fossin esclaus, emancipats, o lliures, i es dediquessin a tasques agrícoles o urbanes. Les condicions dels esclaus eren millors a les ciutats, donat que el treball era menor i no tan dur, ja fos al servei domèstic o als oficis manuals. Van ser molts els *ladinos* que, conscients d'aquesta millora, procuraven guanyar-se la simpatia dels amos per ser traslladats a les dependències de la casa com a criats, on millorava sobretot el tracte. Les nodrisses, per exemple, s'ocupaven directament dels nens blancs, que creixien juntament amb els fills d'aquesta, aliens a la jerarquia que els classificava.

Tot i que la distància social entre negres i blancs era enorme, les seves cultures respectives van patir un *transvasament,* és a dir, ambdues van influir d'alguna manera l'altre sector social; la influència de la cultura negra es va evidenciar en dos aspectes fonamentals: les religions, i les danses i músiques d'origen africà. Malgrat que la història de Cuba s'ha construït bàsicament sobre les classes blanques dirigents, tot apunta que serà al segle XIX quan aquestes influències es facin evidents.

La classe blanca, sempre vinculada a la ideologia dominant, va continuar denigrant totes les expressions d'origen africà sota l'acusació de lascívia i primitivisme que atacava els «bons costums». El mateix van fer aquells negres situats en posicions acomodades, que tractant d'apropar-se a les elits blanques es van separar de qualsevol vincle amb els seus orígens; tot i així, l'acceptació de les danses amb reminiscències africanes, com el son i el ritme del bongó, que s'estenien per tot el món, exemplifiquen els grans canvis econòmics, polítics, socials i culturals que vivia el país.

Naixia «l'afrocubanisme», reivindicat en l'esfera artística per una nova intel·lectualitat que buscava les empremtes del seu passat a l'Àfrica, intentant redefinir la identitat cubana. Tot i que des del segle XVI molts negres i mulats lliures procuraran imitar el vestuari, els hàbits, i fins i tot els balls de la classe dominant, intentant ascendir d'estrat social i gaudir dels privilegis d'aquesta classe, aquests mateixos elements culturals es modificaran de mica en mica, *acriollándose*, generant un moviment de transculturació en ambdues direccions. S'entén des d'aquesta òptica que l'herència africana no es va inserir en una cultura cubana preexistent, sinó que la barreja entre el que era espanyol i el que era africà va produir allò pròpiament cubà, mitjançant aquesta transculturació.

I en aquest context, sorgeix un nou concepte subjecte a discussió: el *mestissatge,* simbolitzat en la figura de la mulata, que acabarà essent el símbol de Cuba als segles XIX i XX. Si atenem a la *«cubanitat»* en les seves manifestacions literàries al llarg dels dos segles, podem confirmar que la identitat és una construcció per ser negociada i renegociada. Així, veiem que a principis del XIX el discurs dominant de la cultura nacional, fortament sexualitzat i racialitzat, és el mestissatge, definit com una forma peculiar de multiculturalisme, que admet la diversitat racial però nega les divisions socials;[1] un discurs que es contradiu amb la realitat que reflecteix, és a dir, una societat on la diversitat racial no és ben acceptada, i on les divisions socials són evidents. Els mulats seran símbols vivents de la unió d'ambdues comunitats, i representaran el punt de partida de la gestació de la unitat nacional sota el lema de la cubanitat; la trobada entre els dos móns derivarà amb el pas dels segles en la integració cultural que assolirà el país al segle XX.[2]

Segons aquesta idea, tant blancs com negres reconeixen en els mulats la seva pròpia barreja; la unió de «races» elimina tensions en tots dos grups, per la qual cosa el mulat pot considerar-se com a símbol de la *reunificació nacional.* Quatre segles de convivència provoquen el blanqueig dels negres i l'ennegriment dels blancs, o dit d'una altra forma, l'espanyolització dels africans o l'africanització dels espanyols.

En aquest context sorgirà en les fonts literàries la figura de la mulata, símbol d'un nou tipus de «raça», per la barreja de sang; aquesta nova «raça mestissa» s'engendrarà a l'illa des del 1800 com a *construcció ideològica* d'aquella comunitat imaginària anomenada Cuba; aquesta comunitat codificarà la seva identitat nacional en la figura de la mulata, de manera que a principis del segle XX «cubanitat» i «cubania» seran sinònims de mestissatge. La «raça», el gènere i la sexualitat, simbolitzats en la mulata, passaran a ser factors que jugaran un paper determinant en la formació de la identitat nacional cubana, i influenciaran les relacions de poder en la Cuba colonial i postcolonial.

Entrat el segle XIX, podem deduir que la «raça» i l'origen no són les ansietats socials més preocupants, ja que els diners substitueixen el «pedigrí» i purifiquen la negritud, reflectint la importància que juga la classe social dels individus. Les divisions racials seran representacions del control social, contra el qual atempta la mulata.

Identitat i poder polític

L'últim terç del segle XIX serà protagonista d'una discussió per part de tots els grups socials sobre la necessitat d'una identitat única que englobi tots els individus de la nació que comença a néixer. El desig d'independència que s'estén per l'illa afecta tant a blancs com a negres, i els fa unir-se per sobre les seves diferències en un objectiu comú: una República independent de la metròpoli. Els *criollos* blancs entendran la necessitat d'aliar-se amb els negres per lluitar per aquest objectiu, i per això hauran de superar els prejudicis que durant quatre segles han marcat les relacions entre ambdues comunitats; per identificar-se com a «cubans», tots els

[1] Vera M. Kutzinski, *Sugar's Secrets. Race and the Erotics of Cuban Nationalism*, Charlottesville and London, The University Press of Virginia, 1993.

[2] Elías Entralgo, *La liberación étnica cubana,* Universidad de La Habana, 1953, cap. III: «El fenómeno mulato».

individus que lluiten per la nova nació han de deixar a un costat la discriminació racial, però veurem que la «raça» continuarà essent determinant en les relacions, i la *classe social* passarà a ser un nou element en aquestes relacions.

El vocable *criollo* es transformarà de mica en mica en font d'orgull; el vincle amb el lloc de naixença començarà a ser reivindicat, i un nou factor determinarà el perfil de les identitats: la «nova raça» sorgida de la barreja de les anteriors, el mulat i la mulata. L'autoreconeixement i la identificació amb els mulats va acabar de configurar aquestes múltiples identitats en una de sola, la «cubanitat», la pertinença a una mateixa nació. Però va ser el resultat d'un procés molt llarg, on factors com la «raça» van haver de perdre influència, i la classe social va haver de ser molt discutida.

Efectivament, el procés de formació de la nació cubana es caracteritza per la continua interrelació i enfrontament de diversos col·lectius, que lluitaran per dirigir la vida política, econòmica i cultural del país, o aconseguir una igualtat plena entre els seus ciutadans.

Un cop acabada la Guerra de los Diez Años (1868-1878) els esclaus que van lluitar amb els insurrectes són alliberats pels seus amos, iniciant el procés d'abolició que culminarà el 1886. Amb la independència de Cuba, en 1898, tots els negres seran declarats lliures, però el racisme continuarà dirigint les relacions entre blancs i negres: la «raça» continuarà essent decisiva per delimitar les jerarquies socials, i la definició de *classe* entrarà en joc: tot i que no són esclaus, els homes i les dones negres són ciutadans de segona categoria, per la qual cosa continuaran essent marginats.

Durant el XIX s'intenten establir les bases culturals de la identitat cubana, mitjançant el moviment reformista liderat per José Antonio Saco, que proposarà la immigració de treballadors i famílies blanques a Cuba, i a la vegada l'abolició del tràfic i l'esclavitud, al temps que s'oposarà a l'annexionisme amb els Estats Units; els seus ideals es basen en la defensa de la «cubanitat» i de la nacionalitat de l'illa, la salvaguarda de la cultura i la nacionalitat cubanes, recolzades en la població blanca.

L'objectiu de l'elit *criolla* en aquest moment és abolir el comerç esclau per evitar que proliferés la població d'origen africà, ja que la cubanitat es pretenia patrimoni dels blancs, i del seu increment depenia el manteniment i enfortiment de la nacionalitat cubana. En aquesta línia, Saco proposava l'abolició del tràfic i l'expulsió dels africans de l'illa, que s'instal·larien a la costa africana, i la introducció continuada de famílies blanques, com a assalariats o colons. Els negres quedaven fora d'aquell ideal cubà, i en tot cas, només podrien participar d'ell mitjançant el creuament amb la «raça» blanca, gràcies al qual remetrien els caracters negres fins a la seva desaparició; els mulats són els únics capaços d'integrar-se en aquest projecte, per ser producte del blanquejament, per allunyar-se de l'origen africà gràcies a la barreja amb la «raça superior». Els negres continuaven considerant-se salvatges, sense civilització, per la qual cosa no tenien cabuda en aquella societat desitjada.[3]

En aquest context de por i divisió racial esclata la revolució el 10 d'octubre de 1868, que dóna peu a la Guerra de los Diez Años, iniciada per homes blancs rics, que alliberen esclaus i els col·loquen en posicions d'autoritat, i els anomenen «ciutadans». Des del principi, i durant els propers 30 anys, el moviment crearà una poderosa retòrica d'antiracisme, que farà de la igualtat racial el baluard fundacional de la nació cubana, la primera nació del món sense «races». No obstant això, l'esclat de divisions regionals, de classe, i racials, seran constitutives del projecte nacionalista, i la revolució del segle XIX es caracteritzarà pel conflicte, no pel consens.

Durant aquesta època es mantindrà una particular ideologia racial que influirà tots els nivells de la vida pública. Davant l'argument colonial que des de finals del segle XVIII anunciava que, a causa de la importància de l'esclavitud, Cuba no podria ser una nació, els líders nacionalistes de la Guerra de los Diez Años començaran a desafiar, tot i que moderadament, aquelles formulacions: establiran un model de república rebel, col·locant individus negres lliures en treballs públics a nivell local, i mobilitzaran els esclaus declararant, de forma ambigua, la fi gradual i indemnitzada de l'esclavitud. Les autoritats espanyoles respondran novament utilitzant les imatges de por entorn de la supremacia negra, les referències a Haití, i al negre assassí de blancs; aquests arguments tornaran a sorgir durant la *Guerra Chiquita* (1879-1880) demostrant que el concepte de «raça» i la seva manipulació era central per entendre els límits de la insurgència multiracial d'aquest període nacionalista.

El punt d'atenció principal durant aquest període serà com conformar la nova nació cubana, i els papers que els diferents grups socials hi jugarien; en aquest conflicte d'interessos, qüestions com el color i *l'estatus* legal eren centrals. La imatge original de la cubanitat promoguda des de l'elit *criolla* inclourà els blancs nascuts a Cuba, però a poc a poc acabarà concentrant els trets positius de tots els grups ètnics i socials de l'illa, essent acceptada probablement a finals del XIX per la majoria dels cubans.[4] Els termes «ciutadà» i «cubà» no es van definir *a priori*, sinó que va ser la pràctica la que va definir i redefinir els seus continguts; els límits de la identitat racial i nacional van evolucionar lentament.

El sucre i l'esclavitud van ajudar a definir els paràmetres del políticament possible. Acabada la Guerra de los Diez Años, ni la independència ni l'abolició s'havien aconseguit, per la qual cosa Maceo optarà per continuar la guerra i *modificar el perfil de les identitats*, invertint les categories del discurs colonial que col·locaven Espanya en la civilització i la Cuba africana en la barbàrie. Tot i així, aquella guerra havia canviat per sem-

[3] Consuelo Naranjo Orovio y Armando García González, *Racismo e inmigración en Cuba en el siglo XIX*, Madrid, Ediciones Doce Calles, 1996.

[4] Consuelo Naranjo Orovio y Tomás Mallo Gutiérrez (ed), *Cuba, la perla de las Antillas*, Madrid, Ediciones Doce Calles, 1994.

pre les relacions socials de l'esclavitud, i Espanya es veia obligada a abolir-la tard o d'hora; el lligam entre «raça» i nació s'havia col·locat en primer terme, i la relació entre ambdues no podia transformar-se sense lluita i dissensió.

La nova rebel·lió sorgida el 26 d'agost del 79 també versà sobre la independència política d'Espanya i els papers i estatus dels esclaus en la nova república cubana. No obstant això a diferència de l'anterior, en aquesta guerra va ser central l'exercici del poder polític negre en el moviment nacionalista i la república que havia de sorgir. En aquest moment s'enfronten dues Cubes, i els líders espanyolistes blancs es proclamen com a guardians de la civilització; neutralitzar aquesta por serà una de les fites dels independentistes en el període següent, on els límits del poder polític negre continuaran essent centrals en l'activitat nacionalista.

La utilització política que es farà aleshores de la Guerra de los Diez Años és evident: la classe blanca independentista dominant promulgarà una idea segons la qual l'esclavitud s'entén com la culpable de l'erosió del benestar de l'illa; els amos d'esclaus que van lluitar per la independència havien de ser exculpats, per la qual cosa als assaigs polítics es propaga la idea que aquesta guerra va suposar la redempció de Cuba, ja que en alliberar els esclaus, els antics amos es redimien a si mateixos i la nació; ambdós van patir, el negre esclau i el patró blanc alliberant-lo, motiu pel qual va ser aquest conflicte el que va resoldre materialment i moralment els dilemes de l'esclavitud i la nacionalitat. Juan Gualberto Gómez diria que a la revolució del 68 negres i blancs s'havien convertit en germans, José Martí diria que s'havien convertit en iguals; la nació naixeria de la unió de blancs i negres, que transcendiria la concepció de «raça» i els convertiria a ambdós en cubans.

La Guerra de Independencia (1895-1898) evidencia que s'havia produït un canvi de mentalitats que va minar l'anterior efectivitat de l'argument espanyol del perill de la «guerra de races». Tot i així, aquella igualtat racial proclamada per Martí o Gómez, que va constituir la fundació teòrica de la nació cubana, no era una realitat de facto. En definitiva, constatem el fracàs dels negres que van lluitar en les guerres per aconseguir l'ordre social que esperaven que caracteritzés la Cuba independent, és a dir, un ordre basat en la igualtat social i el tractament segons els mèrits i no la «raça» o la classe.

A l'inici de la Guerra de los Diez Años, no quedava clar que els líders veiessin els negres i mulats participants com a potencialment «cubans», ni que aquests es veiessin a si mateixos com a tals; en 1895, el discurs nacionalista els havia atorgat la categoria de cubans, i glorificava la seva participació en les guerres. Però el racisme no havia desaparegut; el problema ara no era determinar qui era cubà, sinó quina classe d'homes eren els aptes per liderar aquella república heterogènia i poc preparada, és a dir, qui havia de controlar el canvi del poder militar al polític. La lluita que s'apropava decidiria els models de lideratge republicà, i qui ocuparia el centre polític i cultural de la nova realitat.

El racisme perdurarà en la societat tot i que la nació sigui acceptada com a multiracial, i la sobirania política cercada durant trenta anys es veurà minada per la intervenció dels Estats Units. En definitiva, el desafiament del moviment revolucionari va ser cap a l'ordre colonial i el privilegi racial, però fou un desafiament incomplet, intermitent, i ambivalent.[5]

La població negra tenia una relativa cohesió, ja que es comprenia dins de la mateixa categoria, la *classe de color*, amb la qual cosa va ser fàcil mobilitzar-la com un col·lectiu després de l'abolició de l'esclavitud, el 1886; aquell nivell d'organització i mobilització derivava de la gran participació militar negra en les guerres nacionalistes, i es va concretar en l'organització del primer partir negre, el Partido Independiente de Color, el 1908, amb un programa orientat a aconseguir la igualtat racial. Tot això, en un context de violència antinegra oficial, no obstant els principis liberals democràtics imperants al país. Totes aquestes característiques apunten que la «raça», basada en diferències físiques i culturals, és fonamentalment una construcció social a Cuba, i que la raça *de color* va ser una categoria construïda pels espanyols i els cubans blancs de mitjan del XIX per tal d'excloure a tota la població lliure d'origen africà.[6]

En la societat cubana de la postemancipació esclava les diferències culturals, de classe, sexuals i regionals fan que els negres comencin a qüestionar l'ordre social; a partir de 1887 apareixen diaris creats per afrocubans que comencen a reclamar la seva «participació legítima». No obstant això, les divisions internes en aquest grup no permeten que s'identifiquin com una cultura unificada, que els condueixi cap a l'acció col·lectiva, sinó que reflecteixen un seguit de subcultures en què molts sectors es distanciaran dels costums negres, assimilant prejudicis racials i aproximant-se al mode de vida espanyol. Serà el cas de moltes Sociedades de Color, que en el seu intent per demostrar una igualtat respecte als blancs eliminaran durant el segle XIX les formes d'expressió d'origen cultural africà, com la religió, la música o la dansa, practicant les europees.

El problema a què s'enfronta en aquests moments la població afrocubana serà la necessitat de prendre partit, bé mantenint el llegat africà, bé apropant-se al mode de vida de la classe dominant, i el sacrifici que ambdues opcions implicava, donat que apropar-se a l'elit no comportava la desaparició de la barrera racial ni la fi de la marginació en molts aspectes. Hi ha una clara divisió entre els dos mons, per la qual cosa molts negres optaran per una integració parcial, portant una vida pública dintre dels patrons de la línia dominant, i una vida privada emmarcada en la cultura afrocubana.

---

[5] Ada Ferrer, *Ambivalent Revolution: Race, Nation, and Anti-Colonial Struggle in Cuba, 1868-1898*, New York University.

[6] Aline Helg, *Our Rightful Share. The Afro-Cuban Struggle for Equality, 1886-1912*, Chapel Hill and London, The Univeristy of North Carolina Press, 1995.

Després de la independència, Martín Morúa Delgado es convertirà en símbol de l'ascens dels negres a les altes esferes de la política cubana, al mateix temps que José Miguel Gómez es procurarà aliances clientelars amb la població rural i els barris pobres de les ciutats, formats sobretot per negres. Entrarà també en relació directa amb organitzacions negres com sociedades de recreo y ayuda mutua, i centres africans. Fins aleshores els negres no havien participat activament en política, sinó que havien seguit passivament la resta de la població, per la qual cosa van tenir moltes esperances en els liberals; el govern d'Estrada Palma no comptava amb el recolzament de la comunitat negra, que rebutjava el caràcter excloent, autoritari i conservador del seu govern. Davant d'ell, els liberals, que havien utilitzat els negres com a base del seu ascens provincial, els van utilitzar també en la lluita pel poder nacional, mitjançant símbols de la participació negra.[7]

Les autodefinicions bàsiques a Cuba van ser regionals i ètniques, construïdes durant segles a partir de l'esclavitud, especialment al segle XIX, i van formar una consciència de «l'arrel» ètnica, regional i nacional. El 1844, com a conseqüència de la suposada Conspiración de la Escalera, les elits *criollas* i les autoritats havien construït categories racials que identificaven a tots els negres amb antecessors africans, la «raça negra», a la qual es pretenia incloure econòmicament a nivell nacional, però excloure's socialment, culturalment i cívicament. Negres i blancs s'identificaven com a cubans, sota el signe d'una unitat nacional, però paradoxalment continuaven formant dues comunitats separades per enormes diferències socials.

Negociació d'identitats a la Cuba Republicana

La invasió dels Estats Units el 15 de febrer del 98 obre el camí cap a una nova lluita pel reconeixement de la igualtat entre «races», en un context en què els estereotips i les arrels de la por al negre són suficientment profunds com per influenciar la forma del nou ordre social i el primer govern cubà. L'ocupació militar dels Estats Units va accelerar el procés de marginació dels negres, col·locant en les posicions de poder els blancs favorables als ocupants, i estenent els prejudicis racials per temor a la «gota de sang negra» que podia contaminar qualsevol cubà. En 1902, el primer govern electe estarà influenciat per moltes d'aquestes polítiques, promourà el «blanquejament» de l'illa potenciant la immigració espanyola, i se servirà del mite de la igualtat racial per justificar l'statu quo social. La qüestió racial serà deliberadament evitada, i el «problema negre» es respondrà amb el silenci.

Entre 1906 i 1909, època de la segona ocupació dels Estats Units, la societat continua dividida en línies racials i socials, i la «raça» és encara un factor determinant en l'economia. Quan aquesta segona ocupació acaba, la nova dificultat de la població negra serà trobar solució als seus problemes individuals, ja que estaran massa fragmentats i reprimits com per actuar efectivament per un canvi col·lectiu; no obstant això, el 1908 sorgirà la Agrupación Independiente de Color, que més tard s'anomenaria *Partido Independiente de Color*, amb l'objectiu d'integrar tots els negres en la societat i procurar la seva participació en el govern. La repressió per part de les autoritats serà immediata, per la qual cosa el Partit quedarà molt debilitat, i desapareixerà el 1912. El missatge del govern serà clar: qualsevol intent de desafiar l'ordre social acabarà amb el vessament de sang. El color, la «raça», prevaldran sobre la classe, la cultura, i l'afiliació política, i la «raça de color» serà condemnada col·lectivament, patint una «cacera de negres» comesa per la població blanca, que actuarà amb total impunitat per crear un efecte moral entre la població.

La frustració individual i el fracàs de les expectatives de la població negra es van traduir en un descontentament col·lectiu que es va expressar en diversos casos, demandant la *renegociació del contracte social existent*, però no va tornar a sorgir una organització capaç de desafiar l'autoritat política. Quan els independents que van sobreviure a la «guerra de races» de 1912 funden el Partido de los Amigos del Pueblo, es trobaran davant la nova profusió de rumors sobre un nou alçament, i la pròpia oposició de molts afrocubans. Tot i així, l'elit blanca va pagar un alt preu per la seva victòria, ja que no aconseguí unificar tots els cubans en un moment crucial en el procés de construcció de la nació, per la qual cosa en la dècada de 1920 acabarà debilitada i sense credibilitat moral i política.

La *raza de color* s'escindirà progressivament en *línies de classe i culturals*, i els negres de classe mitjana i els intel·lectuals intentaran allunyar-se de la resta, assimilant-se culturalment a la població blanca i distanciant-se de l'herència africana que afectava la seva pròpia identitat. D'altra banda, les divisions de classe comencen a enfosquir les divisions racials, en un moment en què la discriminació racial era un obstacle per al desenvolupament de noves solidaritats socials, i la «cubanització» del país exigia la unitat de les «races». Davant d'això, part de l'elit blanca es decantarà per la unitat nacional i el reconeixement de la contribució afrocubana a la nació, cercant també aquella «cubanitat» en les arrels africanes. En 1930, una versió expurgada de la contracultura i la contraideologia transmesa per la classe popular afrocubana va entrar en el corrent dominant, i la figura del bruixot negre aconseguí finalment influenciar la definició de la nació cubana.

En definitiva, la diversitat d'interessos en la incipient nació cubana confluirà davant la ingerència estrangera, que donarà origen a la «cubanitat» com a reivindicació

[7] Michael ZEUSKE, «Clientelas regionales, alianzas interraciales y poder nacional en torno a la 'Guerrita de Agosto' (1906)», en *Islas e Imperios*, 'Estudios de historia de la sociedades en el mundo colonial y post-colonial', Barcelona, Universidad Pompeu Fabra, primavera de 1999, núm. 2.

de la cultura pròpia: *lo mulato* és l'original de Cuba, el resultat de la seva història, i el que s'haurà d'anteposar davant dels Estats Units per assenyalar la diferència. Aquesta necessitat d'articular la «cubanitat» davant l'ocupació estrangera provocarà un *canvi de mentalitats* en ambdues comunitats: els blancs deixaran de veure els negres com a africans per passar a veure'ls com a cubans, i aquests s'autoidentificaran a la vegada com a ciutadans de la nova nació. A mitjan segle XX els prejudicis racials marcaran encara la vida política, econòmica i cultural del país, però descansaran bàsicament en la discriminació per estatus, és a dir, social i econòmica.

Serà el fervor nacionalista del segle XIX la base de la transformació de l'originària identitat africana, reconvertida en identitat negra; davant del domini espanyol i la ingerència dels Estats Units, les dues comunitats iniciaran un apropament polític, a partir del nou discurs generat per la classe política blanca: un desig d'independència comú i una consciència de nació que englobi tots els sectors de la població.

La identitat negra es reconvertirà, fruit de l'interès polític, en una *identitat cubana, nacional,* que inclourà la comunitat negra en la definició de «cubanitat». Per descomptat que la discriminació racial continuarà visible en la societat, però les noves definicions seran fonamentals per unificar ambdues comunitats en una de sola.

La població negra continuarà recordant els seus orígens i defensant la pràctica dels seus cultes, que seran ja «cubans», però compartirà amb la població blanca una cultura comuna, *sincrètica,* fruit de la barreja entre les dues tradicions, d'un *amulatamiento* en tots els aspectes de la vida diària, que difuminarà els límits entre l'aportació africana i l'espanyola.

Bibliografia

ENTRALGO, Elías, *La liberación étnica cubana,* Universidad de La Habana, 1953.

FERKISS, Víctor C., *África en busca de una identidad,* México, UTEHA, 1967.

FERRER, Ada, *Ambivalent Revolution: Race, Nation, and Anti-Colonial Struggle in Cuba, 1868-1898,* New York University.

HELG, Aline, *Our Rightful Share. The Afro.Cuban Struggle for Equality, 1886-1912,* Chapel Hill and London, The University of North Carolina Press, 1995.

KUTZINSKI, Vera M., *Sugar's Secrets. Race and the Erotics of Cuban Nationalism,* Charlottesville and London, University Press of Virginia, 1993.

NARANJO OROVIO, Consuelo, y Armando GARCÍA GONZÁLEZ, *Racismo e inmigración en Cuba en el siglo XIX,* Madrid, Ediciones Doce Calles, 1996.

NARANJO OROVIO, Consuelo, y Tomás MALLO GUTIÉRREZ (ed), *Cuba, la perla de las Antillas,* Madrid, Ediciones Doce Calles, 1994.

ORTIZ, Fernando, *Los negros esclavos,* La Habana, Editorial de Ciencias Sociales, 1975.

ZEUSKE, Michael, «Clientelas regionales, alianzas interraciales y poder nacional en torno a la 'Guerrita de Agosto' (1906)», en *Islas e Imperios*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 1999, núm. 2.

EN NOM DELS ABSENTS. LA BATALLA PER LA RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA DELS DETINGUTS DESAPAREGUTS A XILE

Carla Peñaloza Palma

«Recordar que els homes d'altres temps tenien un futur obert i que ens van deixar somnis incomplerts, projectes inacabats: tal és la lliçó que la memòria ensenya a la història.»
Paul Ricoeur

En el segle XX, un dels nusos més traumàtics de la memòria ha estat, sens dubte, la sistemàtica violació dels drets humans. El reconeixement d'aquests fets ha estat un llarg procés i la reparació pública de les víctimes una tasca, en la majoria dels casos, encara pendent. Els conflictes armats, les guerres civils i el terrorisme d'estat han incorporat una nova terminologia a la legislació internacional: holocaust, genocidi, crims de lesa humanitat. La revisió del passat i la confrontació de memòries entorn d'aquests fets han estat sempre processos complexos i esquinçadors per a les societats que han degut enfrontar-los. Moltes vegades han degut passar anys per a instal·lar en l'espai públic el debat sobre allò viscut i la majoria de les vegades el silenci i l'oblit han conspirat en contra d'aquest propòsit.

No obstant això, és evident l'enorme interès que convoca ara per ara el tema de la memòria entre els estudiosos de la Història i —al meu entendre—, aquest interès no és sinó el reflex de la preocupació actual de les ciutadanes i ciutadans per reconstruir, fins i tot al seu pesar, i amb no poc dolor, les seves memòries diverses i plurals, posant en dubte el relat únic de la història oficial, que fins avui, en el seu propòsit homogenïtzador, no les ha inclòs.

La guerra civil espanyola i la posterior repressió deslligada pel règim franquista són un bon exemple d'un passat que molts preferirien oblidar i no obstant això avui dóna senyals de ser un debat que ja no suporta més tants anys de silenci. Desbaratar el simulacre de l'oblit es torna aleshores indispensable, perquè com va dir Eric Hobsbawm, «*la tarea de los historiadores consiste precisamente en recordar lo que los otros olvidan*»[1] i devem ser conscients que és una responsabilitat enorme i repleta de complexitats.

Una d'aquelles dificultats radica en el fet que la història de la repressió està íntimament associada al silenci. El silenci de la víctimes que tenen por, o volen oblidar tant dolor, el silenci dels quals prefereixen no saber, perquè no volen creure i el silenci dels quals pretenen ocultar les seves responsabilitats. La continuïtat del silenci, la conseqüència lògica del qual és l'oblit, està donada, a més, pel clima d'impunitat i desmemòria que ha pretès imposar-se en els processos de transició a la democràcia que en la majoria dels casos han vist en l'amnèsia col·lectiva una condició per a la governabilitat.

Probablement mai arribem a entendre quins intricats mecanismes operen en els individus perquè fets que no dubtaríem a qualificar d'inhumans siguin perpetrats, justament, per uns éssers humans en contra d'uns altres. Gens justifica els atropellaments als drets humans i, no obstant això, devem donar-nos a la tasca de comprendre el context d'aquests fets i com operava una societat enfrontada diàriament a la violència, a fi d'entendre les complexitats del nostre temps i les possibilitats de transmetre a les noves generacions de ciutadanes i ciutadans les eines per a construir un futur democràtic.

Els Cossos Insepultos

A Xile, després del Cop Militar de l'11 de Setembre de 1973, van desaparèixer sense deixar rastre més de dos mil éssers humans. Aquí és als detinguts i detingudes la sort de les quals es va desconèixer per llarg temps o encara es desconeix, malgrat haver-se esgotat els intents dels seus familiars i amics per saber notícies seves, molt probablement van morir, sense que sapiguem on ni quan, producte de la tortura a la qual van ser sotmesos per

[1] E. Hobsbawm: *Historia del siglo XX*, Editorial Crítica, Barcelona, 1996, p. 13.

agents de l'Estat. La desaparició forçada de persones serà una pràctica sistemàtica de les dictadures militars del con sud amb el propòsit d'eliminar els seus 'enemics' i esborrar tot record d'ells. Les dramàtiques conseqüències d'aquesta pràctica van prendre, no obstant això, un curs inesperat, en tant que ferida profunda provocada a tota la societat.

En primer lloc, l'existència de Detinguts Desapareguts va representar un trencament profund en relació a totes les idees comunament acceptades entorn de la mort. «Els cossos insepultos vaguen en les tenebres fredes i no tenen descans» va dir Dante. La idea que un cos no descansa fins trobar la seva sepultura és comuna a gairebé totes les cultures i totes les èpoques i està lligada d'una o altra manera al resguard de la memòria dels absents.

Si bé el caràcter de la mort i la preservació de la memòria dels quals ja van partir ha experimentat algunes mutacions a través de la història, no és menys cert que en la llarga durada ha mantingut certs trets comuns, certs gestos necessaris, fins i tot en els nostres dies en els quals, segons Phillippe Ariès, la mort s'ha tornat innombrable.[2]

Un d'aquells gestos, tal vegada el més important per a occident, ha estat el de donar digna sepultura als quals abandonen aquest món.

Així, per exemple, Ariès assenyala que «*en la Roma antigua todos, incluso los esclavos, tenían un espacio de sepultura..., y que este espacio a menudo estaba señalado por una inscripción. La inscripciones funerarias son inumerables; y lo siguen siendo a comienzos de la época cristiana. Significa el deseo de conservar la identidad de la tumba y la memoria del desaparecido*».[3]

A l'edat mitjana, ens refereix Duby, les «exèquies», és a dir, el ritu funerari i el soterrament, són considerades com la retribució dels vius a la generositat del que acaba de partir i que enterrat a l'empara d'un sant patró, descansa en pau, per a arribar a la vida eterna.[4]

Amb la humanització pública i privada que l'ideari de la modernitat va atorgar a la transcendència, o si es prefereix, a la memòria dels morts, «*El sentido de la trascendencia se bifurca, y a la vez se interrelaciona socialmente en los espacios, en los espacios privado y público. La familia, los amigos, los amores, crean los lazos solidarios del afecto, construyendo un ámbito imperecedero. En lo público, la obra creada y su proyección en el tiempo pasa al juicio y al resguardo de la sociedad*».[5]

L'anterior emfatitza el caràcter profà i terrenal que adquireix la mort en la modernitat. Sens dubte hi ha un canvi d'imaginari respecte a l'ordre anterior, no obstant això coexisteixen també en elements propis de la religiositat en distints graus, el que ens duu a afirmar que tant l'imaginari diví com el terrenal sobre la transcendència, necessiten igualment de rituals i gestos que assegurin la permanència humana en el món, tant individualment com col·lectivament.

En el cas de l'imaginari religiós el moment de la mort era sacre perquè significava el pas a una vida abstracta i supraterrenal lligada a la idea de salvació de l'ànima. Per la seva banda, l'imaginari de la modernitat ve a dessacralizar aquesta mort i sacralizar la transcendència en la forma concreta del mausoleu o del monument construït per a la permanència, per al record,[6] per tant, les concepcions modernes de la salvació de l'ànima després de la mort han estat, en part, reemplaçades per la sobrevivència dels morts en la memòria dels altres que queden.

En aquest context la Revolució Francesa va crear els seus propis ritus, per a honrar els caiguts: «*A fin de acoger a sus héroes muertos y garantizarles la supervivencia a lo largo de los siglos* —assenyala Vovelle— *la Revolución creó esa necrópolis nacional que es el Panteón*», però també els herois anònims i en definitiva tot bon ciutadà va tenir dret a una cerimònia i a dur sobre el seu pit un pendó en el qual es llegia «*El hombre justo nunca muere, vive en la memoria de sus conciudadanos*».[7]

En aquest sentit la desacralización de la mort en l'època moderna implica també una èmfasi o accentuació de la memòria social col·lectiva. Aquí és la mateixa concepció moderna de la història la qual es contraposa a l'eternitat individual aconseguida en el judici final, perquè la seva finalitat compromet al col·lectiu, sigui universal o nacional, que el seu destino és aconseguir la felicitat de l'ésser humà. L'exaltació dels ideals i virtuts ciutadanes persegueixen ara, el 'reconeixement històric de la societat'.[8]

A partir d'aleshores i fins avui el cementiri és l'espai que divideix el món dels vius del món dels morts, i és un espai fundat amb lògiques pròpies, on les marques del parentiu, de filiació, de classe social, de pertinença a grups apareixen per tots els costats com a senyals de qui és la persona que està allí sepultada, individualitzant les restes mortals.[9]

Aleshores cap preguntar-se, què passa amb la transcendència i la memòria dels morts en el cas de les societats occidentals, específicament en el cas xilè, quan es

---

[2] P. Ariès: *Morir en Occidente desde la edad media hasta la actualidad*, Adriana Hidalgo Editora, Buenos Aires, 2000.

[3] Ibíd.

[4] G. Duby: *Mujeres del Siglo XII*, Editorial Andrés Bello, Santiago, 1996, p. 18.

[5] M. E. Horvitz: «La Memoria Infinita: Representaciones y poderes sociales». *Revista Historia de las Mentalidades: Homenaje a Geroges Duby*. V.1 (2000), p. 165.

[6] Ibíd. p. 166.

[7] M. Vovelle: *La mentalidad Revolucionaria*, Editorial Crítica, Barcelona, 1989, p. 238.

[8] M. E. Horvitz: «La Memoria infinita...», p. 178.

[9] L. Da Silva Catela: *No habrá flores en la tumba del pasado, la experiencia de reconstrucción del mundo de los familiares desaparecidos*, Editorial Al Margen, La Plata, 2001, p. 114.

tracta de víctimes de la repressió, víctimes que en la majoria dels casos ni tan sols gaudeixen de la categoria de 'morts' sinó de 'desapareguts'. Dit d'una altra manera, com es configura la memòria dels qui han estat víctimes de la repressió i els cossos dels quals no han estat trobats i 'degudament' sepultats?

En el segle XX, l'existència de camps d'extermini massiu va canviar violentament el sentit sacre —en la seva versió laica o religiosa— de la mort, transformantla en anònima, incerta, sense record:

> «*El universo concentracionario —tanto ayer como hoy— no es solo la institucionalización de la muerte 'anticipada', sino también la organización del olvido. El mundo occidental —escribe Hannah Arendt— ha concebido al enemigo muerto, incluso en los períodos más negros, el derecho al recuerdo (...) el hecho de que Aquiles asistiera a los funerales de Héctor, o el de que la Iglesia mantuviera viva la memoria de los herejes, prueba que no todo se perdía, no podía perderse jamás. Los campos de concentración, volviendo anónima a la misma muerte (...), la despojaron de su significación: el término de una vida consumada. Una muerte de esta naturaleza, que no hace más que confirmar el hecho de que el individuo nunca ha existido, es la muerte de la muerte: organización del olvido, institucionalidad de la amnesia. El régimen totalitario tiende hacia la creación de una sociedad privada de memoria. Y encuentra un aliado inesperado en la negación del horror que contemporáneos y posteridad prefieren al recuerdo*».[10]

En el cas de la desaparició forçada no existeix certesa sobre la vida, ni sobre la mort de l'ésser que ja no hi és. De vegades està viu, altres mort. En paraules d'Ana González de l'Agrupació de Familiars de Detinguts Desapareguts (AFDD) de Xile «la Dictadura els va llevar el dret a la vida i a la mort».

La tortura no acaba, aleshores, amb la mort, sinó que es perllonga. En absència del cos, el duel no és possible, queda postergat. La tortura s'expressa en la profanació dels cadàvers que no tenen dret al repòs etern, cosa que per extensió es convertirà en una tortura permanent per als seus familiars. En el cas de les execucions «*el carácter de la muerte es público. Después del acto queda el dolor, la ira. Pero se trata de un término, de un final, de un hecho conocido que es necesario asumir. Mientras que la desaparición sume al entorno de la víctima en la incertidumbre. En ese sentido, el suplicio de los muertos se prolonga en el suplicio de sus familiares*».[11]

En l'àmbit privat el duel estarà marcat indeleblement per aquesta incertesa i el record de la víctima és convocat persistentment com una conjura que farà tornar l'ésser volgut, deixant entreveure una no acceptació de la mort, tal com es desprèn d'aquests testimoniatges consignats en l'Informe de Veritat i Reconciliació, elaborat sota el primer govern de la transició democràtica:

> «Durant anys m'apressava per arribar a casa després del meu treball per si ell havia tornat»[12]
> «La meva mare té la seva peça igual com quan s'el van endur, la seva roba, els seus quaderns i els seus llibres i en el seu llit un altar al qual li posa flors esperant que arribi»[13]

D'aquesta manera el propi Informe conclou que: «La situació dels familiars de detinguts desapareguts és un dolor permanent, sense fi. L'he de considerar mort? Quan el van matar? En la mesura que no hi ha resposta o evidències que permetin resoldre aquests interrogants, es posa el familiar davant la dramàtica situació d'haver de ser el qui defineixi el seu desenllaç».[14]

No obstant això, en absència del cos, sense la sacralitat del ritu mortuori, i sobretot sense saber que va ser el que realment va ocórrer, aquest desenllaç és impossible. És impossible determinar quan acaba l'espera, perquè allò és equivalent a assumir que el desaparegut ha passat a la categoria de mort. És la fi. A pesar del temps, de les evidències i fins i tot del sentit comú, no és possible verbalitzar el final sense trair la memòria, perquè falta l'evidència central: el cos. Faltant aquest element és impossible realitzar el ritu fúnebre, i per tant el procés de duel. La incertesa persisteix, «En el ritual fúnebre el *locus* de culte és el cos. Sobre ell es plora, es col·loquen flors, es pronuncien discursos, es dóna l'últim adéu. El cos condensa i domestica la mort. La torna concreta, definitiva, present, individual, identificada».[15]

Per contra, en absència del cos, la mort no existeix.

Heus aquí la importància que adquireix la troballa de les restes i el coneixement de la veritat d'allò ocorregut. És la possibilitat de realitzar un ritu que porta pau als parents, en la mesura que suposa el repòs etern de la víctima. Lili i Laura Lavín descriuen així el moment que van identificar les restes del seu germà Claudio, afusellat a Cauquenes el 4 d'octubre de 1973, per la Caravana de la Mort:

> «*Reconocimos su esqueleto completo aunque la masa craneal estaba muy destruida por los impactos de bala a bocajarro. Es el minuto en que se muere la persona querida. El reconocimiento fue como una vivencia irreal, pero nos sirvió para sentirnos más*

[10] P. Aries; G. Duby: *Historia de la vida privada. La vida privada en el siglo XX*, Editorial Taurus, Madrid, 1991, p. 230.

[11] T. Moulian: *Chile Actual. Anatomía de un mito*, Editorial LOM, Santiago, 1997, p. 187.

[12] Comisión Chilena de Derechos Humanos y Fundación Ideas: *Nunca más en Chile. Síntesis corregida y actualizada de Informe Rettig*, Ediciones LOM, Santiago, 199, p. 110.

[13] Ibíd.

[14] Ibíd.

[15] Da Silva: *No habrá flores...*, p. 122.

unidos. Metieron sus restos en el ataúd. La actitud de los forenses y antropólogos fue de gran respeto. Sus restos fueron tratados con gran dignidad. No ha servido para cerrar las heridas. Quizás sirvió para cerrar un ciclo, para finalizar un duelo de 26 años. Encontrar los restos te da la certeza de la muerte».[16]

Per a qui encara no ha viscut aquest procés, la troballa de les restes de l'ésser estimat genera sentiments oposats. És la fi d'una il·lusió, però també la possibilitat d'una trobada llargament esperada, com qui es troba amb un ser estimat després d'un llarg viatge. És també el moment del comiat.

Angélica, esposa de Miguel Ovalle Narvaez, detingut i desaparegut des del 27 de juny de 1976, s'imagina així aquest moment:

«Me gustaría encontrarlo, me gustaría poder tenerlo un rato aquí en la casa y sentarnos a conversar y contarle lo que ha pasado estos años, o decirle que sus hijos crecieron... Reírnos y contarle cosas, cantarle por ejemplo, cantarle con el Inti, cantarle con el Quila. Contarle del tiempo de cuando el Pinochet perdió el NO, de todo lo que nosotros hicimos, de lo que ha significado para nosotros no estar con él, tenerlo de vuelta aquí en la casa... Invitar, ponte tu, a los amigos que nos han acompañado todos estos años y compartir con él, aunque sean sus huesos, pero es como un símbolo, yo creo que esa cosa a mí, yo creo que eso sería lo mejor, lo que me ayudaría a reparar todo lo que sufrido, pero es como la idea que yo siempre he tenido incluso yo a mis hijos les he dicho que si yo no estoy, me muero antes, si el aparece yo quiero que haya como un recibimiento, que sea volver a la casa y estar con nosotros aunque sea un par de horas... yo creo que eso sería dejarnos un poco en paz a todos».

En aquest sentit la 'reparació', individual i col·lectiva, passa necessàriament pel compliment del ritu funerari, que al seu torn pot esdevenir en la mesura que el cos de la víctima sigui oposat. Aquest cos que ja no es constitueix simplement en el cos o en els ossos de la persona desapareguda, sinó que es constitueix en un «universal concret», en la mesura que la seva aparició repara no sol part del sofriment dels seus familiars sinó el de tots els familiars que han estat afectats per la desaparició d'un ser volgut. El que importa aquí, des d'una perspectiva social, és aleshores la càrrega universal i simbòlica que adquireix un cos cada vegada que és oposat. Tal com assenyalen els familiars, és el compliment d'un cicle: conèixer la veritat. Quedarà, aleshores, obert el camí per a la justícia i la reparació pública de les víctimes.

El rol de les dones

En el cas de Xile, tal com ocorre a l'Argentina, parlar de detinguts desapareguts és parlar al mateix temps de les agrupacions de dones que s'han organitzat després d'aquesta dramàtica lluita. Amb un mocador blanc al cap, amb una foto al pit, són mares, esposes, filles o germanes de les víctimes. Com Antígona, que a l'antiga Grècia desafia les autoritats de la ciutat per a donar sepultura al seu germà, les dones que s'organitzen entorn de l'Agrupació de Familiars de Detinguts Desapareguts a Xile, s'enfronten a la dictadura per a saber el parador dels seus éssers benvolguts. S'havien conegut a la sortida dels centres de detenció, o en les files del SENDET (Servei Nacional del Detingut) inquirint informació sobre els seus familiars. Van saber que no eren pocs els xilens i xilenes que havien desaparegut sense deixar rastre. També van haver d'afrontar la impotència que significa no trobar respostes per a un problema que per als altres no té existència.

A partir d'aleshores la presència de les dones amb un rostre al seu pit, es fa quotidiana. Les dones han començat la tasca d'impedir que el silenci submergeixi el nom dels seus en l'oblit. Ballaran la *cueca sola*, s'encadenaran en les portes del clausurat congrés, ocuparan els carrers iniciant una llarga lluita per la memòria.

Per a Elizabeth Jelin la constitució de les organitzacions al·ludeix a la primacia del vincle familiar: mares, filles, àvies. Són dones que, ja sense por, estaven disposades a córrer qualsevol risc, darrere d'un objectiu, primer personal abans que públic o polític: saber una mica del seu parent, recuperar la víctima. No hi havia res heroic en el començament; es tractava de la dramatització, multiplicada i ampliada, del rol femení de cuidar la família amb amor i dedicació.[17]

En un sentit similar Julieta Kirkwood, assenyala que aquest fenomen respon al que denomina 'la política maternal' definida com una de les manifestacions més sensibles de la simbòlica mestissa de la *mater* en certes conjuntures de la vida nacional, que les dones adquireixen formes de protagonisme polític.[18] D'aquesta manera per a l'autora les dones de l'agrupació «brollen com a resposta a les maniobres del 'guerrer', que va imposar el càstig per a 'vèncer' el 'caos', per a legitimar el seu poder des de la violència... Les dones per tant, davant el dolor i el trencament de la continuïtat vital, van generar una pràctica social de protesta i reclam, que emergeix de la seva condició de subjecte procreador».[19] El seu impacte s'entén en tant que depassen el discurs polític local i s'erigeix com una transgressió estructural, en tant que apel·la als suports constitutius de la societat. «Aquesta reivindicació s'estructura en l'oposició vida/mort, sa-

[16] G. Sánchez: *La Caravana de la Muerte. Las víctimas de Pinochet*, Editorial Blume/ Contrapunto, Barcelona, 2001, p. 90.
[17] E. Jelin: *Los trabajos de la memoria*, Editorial Siglo XXI, Madrid, 2002, pp. 100-107.
[18] J. Kirkwood: *Ser política en Chile*, Editorial Cuarto Propio, Santiago, 1995, p. 103.
[19] Ibíd., pp. 114-115.

turada o equilibrada des de la cultura de diverses maneres, i que en el cas que analitzem, es tradueix en la impugnació d'un poder social les institucions del qual... estan al costat o provocant la mort. Per això, són les dones —amb la seva particular constitució d'identitat en la cultura mestissa— les que emergeixen com a protagonistes de la necessitat de restaurar l'equilibri, situant-se realment i simbòlicament en el pol de la vida».[20]

Sense ometre la importància de les propostes anteriors, és necessari assenyalar que no expliquen com és possible que a partir del dolor privat pugui constituir-se un moviment amb caràcter polític amb tant impacte en la societat.

En aquest sentit podem assenyalar que, d'una banda la feminitat/maternitat va ser usada com a part d'una estratègia: les dones, actuen amb la convicció de qui 'no té res a perdre' al mateix temps que van sentir que ser dones i mares les protegia de la repressió. Per altra banda, a Xile, l'existència d'una tradició de participació política va conformar un moviment de dones molt diferent al d'altres països, cosa que va convertir ràpidament l'experiència personal de ser víctima o afectada directa en demandes polítiques contra la dictadura.

En aquesta línia és important destacar que les dones xilenes havien experimentat durant tot el segle XX un progressiu procés d'incorporació a l'espai públic i en aquest context, i sobretot en moments de crisi social, havien participat de les lluites polítiques del moviment popular. Havien estat presents en les primeres vagues del segle XX, en les marxes de la fam de 1918, en l'Assemblea Constituent de 1925 i en les lluites pel sufragi. Una vegada obtingut el dret a vot s'havien incorporat massivament als partits polítics i organitzacions socials de l'època. Per altra banda pertanyien a una generació de xilens que havien vist en l'espai públic el lloc privilegiat per a resoldre els seus conflictes, manifestar adhesions o dissensions. Era el lloc d'assoliment de les principals conquestes del moviment popular i els més importants avanços democràtics. Després del cop militar i la confiscació de tots els drets ciutadans, es convertia en un espai necessari que calia recuperar.

Tornem a la pregunta inicial, per què les dones eren les cridades a recuperar aquest espai?

Des de la perspectiva de la llarga durada, després d'aquesta responsabilitat assumida creiem que opera, entre altres coses, un imaginari segons el qual la tasca de sepultar els morts i mantenir viva la seva memòria és un deure ancestral i privatiu de les dones. En la seva obra *Mujeres del siglo XII*, Georges Duby assenyala que la dona estava especialment encarregada de conservar la memòria dels morts en la casa i de procurar que els seus noms no caiguessin en l'oblit i els corresponia, amb tota seguretat, conduir el dol durant els funerals i ser les primeres a cridar, enfront del món domèstic, el dolor de la casa. En el segle XX les dones a Xile traspassen l'àmbit privat per a denunciar en l'espai públic l'ocorregut amb els seus familiars i cridar el dolor d'un país en dol, exigint veritat i justícia, com a única manera de reparar el mal infligit i mantenir viva la memòria d'aquells de qui s'ignora el parador.

És per això mateix que mai van poder reprimir totalment les seves manifestacions. Van tractar de trencar-les moralment dient-los que el seu marit se n'havia anat amb una altra. Les van tractar de «boges», o d'«agents pagades pel marxisme internacional», per a desprestigiar-les, però al mateix temps les sabien cobertes de la protecció moral que atorga el deure complert. D'aquesta manera elles van poder cridar el seu dolor a una societat que es debatia entre la por i la complicitat. Es van convertir en les portaveus del dol col·lectiu i van obtenir llicència per a dir el que uns altres devien callar.

En el cas de les dictadures militars, aquest va ser un assumpte que assolí una gran complexitat. D'una banda a les forces armades els resulta intolerable les manifestacions públiques de les dones perquè posava en evidència el costat més fosc del nou règim, com era la sistemàtica violació dels drets humans. Però per altra banda, podien esperar alguna altra cosa? Definitivament no, i bé ho sabien els militars, aquestes dones estaven complint amb el seu deure, estaven fent el que ells mateixos haguessin esperat de les seves dones. Honrar-los i mantenir viva la seva memòria un cop caiguts en el camp de batalla. Aquesta relació privilegiada amb la mort els va permetre convertir-se en un dels primers i exclusius referents polítics del país sota la dictadura i amb major credibilitat i respecte des del punt de vista ètic, durant la transició democràtica. Es van enfrontar al poder, amb el supòsit d'assumir una tasca ancestral però amb les eines de la modernitat: la defensa de drets i llibertats de les ciutadanes i els ciutadans.

Traspassant les barreres que imposen la violència, el silenci i la por, les dones xilenes inicien la difícil tasca de reconstruir el teixit polític, al mateix temps que defensen la memòria dels seus éssers estimats, en un complex entramat que vincula el privat amb l'universal. Sabent que la seva tragèdia personal és al mateix temps la transgressió violenta dels drets fonamentals de la societat occidental, la seva lluita és personal, política però sobretot ètica.

A partir de la desaparició dels seus familiars s'han compromès en una batalla per la veritat i la justícia, que és en definitiva l'exigència del ple respecte als drets humans de tots els homes i dones. És una batalla per la memòria individual i col·lectiva: la memòria dels absents i la d'una societat enfrontada a l'horror, que ha de dir 'Mai Més'.

En paraules de Mireya García, vicepresidenta de la AFDD: «*Los detenidos desaparecidos son una realidad de hoy, de ayer y de mañana; son parte de nuestras vidas individuales y colectivas; son la herida abierta que nos define como sociedad. Los detenidos desaparecidos nos cruzan el alma y los sentidos todos los días de nuestros días*».

[20] Ibíd., p. 116.

EL GÈNERE DEL CONSENS XILÈ: 1990-2000

Ivonne Urriola

Introducció

En les pàgines següents, analitzarem alguns dels discursos conservadors relacionats amb temes com el rol de les dones, la sexualitat i la família en el període de transició cap a la democràcia a Xile. Observarem com tots aquests temes han suposat la ruptura del consens polític i un clar enfrontament entre diversos sectors socials. En relació amb l'anterior analitzarem si la institucionalització dels temes dona i gènere han influenciat en l'atomització del moviment feminista i quina és la responsabilitat del moviment de dones en la seva desaparició gairebé absoluta de l'espai públic. Finalment, examinarem la importància del control dels mitjans de comunicació massius (diaris, revistes, etc.) per part d'un sector sociopolític determinat i com l'excés d'informació ha produït com a efecte la «desinformació» de la major part de la població. Per això utilitzarem, en l'anàlisi, bibliografia especialitzada i fonts hemerogràfiques i electròniques. Aquest treball pretén aportar a la historiografia de la transició, una perspectiva diferent en el sentit de qüestionar les relacions entre els gèneres en aquest període històric i evidenciar, l'encara necessària inclusió de les dones, com a subjectes d'investigació.

1. Transició Inacabada o Democràcia de Mala Qualitat: el cas de Xile

A finals de la dècada dels 80 i principis dels 90, es van iniciar a diversos països d'Amèrica Llatina una sèrie de processos de democratització. Les transicions a la democràcia a Llatinoamèrica s'han caracteritzat per la progressiva recuperació de la institucionalitat democràtica (eleccions periòdiques, existència de partits, Estat de dret), però també, per l'adopció d'un model econòmic neoliberal en tota regla (hiperflexibilització laboral, retirada de l'Estat de l'esfera social i econòmica i desregulació social).[1] El cas de Xile no és aliè a aquestes característiques. La transició xilena es va inaugurar el 1988 amb el plebiscit que literalment va dir *No* a la dictadura de Pinochet[2] i que va permetre a la ciutadania xilena elegir els seus governants al desembre de 1989. D'aquest comici va sortir-ne vencedora la Concertació de Partits per la Democràcia, coalició formada per més de 15 partits, entre ells la Democràcia Cristiana, el Partit Socialista, el Partit per la Democràcia i el Partit Radical.[3]

La Concertació va assumir el poder dintre del marc constitucional autoritari que van llegar les Forces Armades. Però aquest no va ser l'únic llegat: uns mesos abans d'assumir el poder, els demòcrates van signar un acord amb els assessors del dictador amb el qual el govern autoritari aprovaria una sèrie de lleis en distints sectors, permetent a canvi una transició política sense violència ni repressió. Les anomenades Leyes de Amarre[4] eren en realitat:

> «una sèrie d'enclavaments autoritaris o territoris reservats disposats a bloquejar amb absoluta inclinació a la legalitat qualsevol iniciativa reformista en matèria política que es proposés desmuntar l'ordenament juridicoinstitucional heretat».[5]

---

[1] J. Alcázar et. al.: *Història Contemporània d'Amèrica*, Universitat de València, Serie Educación, Materiales núm. 43, 2000, p. 356

[2] Augusto Pinochet fou derrotat electoralment pel 54% del vots.

[3] S. Collier; W. Sater: *Historia de Chile, 1808-1994*, Cambridge University Press, 1998, p. 323. D'ara endavant per referir-nos a aquests partits polítics farem servir les sigles: DC, PS, PPD i PR.

[4] Algunes de les quals són: els 9 senadors designats pel Consell Nacional de Seguretat i el mateix Pinochet, la immobilitat del Comandant en Cap de les Forces Armades, el sistema electoral Binomial i les excessives atribucions del Tribunal Constitucional, etc.

Per aquest motiu, la transició xilena a la democràcia ha estat anomenada democràcia limitada, transició pactada, democràcia de mala qualitat, democràcia tutelada, transició consensuada i mil eufemismes més per a explicar que els poders fàctics van tenir —i tenen— una gran influència en el govern de Xile. En definitiva, enfront de la inestabilitat política i de la pressió exercida per les Forces Armades, el govern de la Concertació de 1989, va optar per evitar els conflictes amb l'oposició i l'exèrcit i encarar el futur d'una societat que devia mirar cap a davant, reconciliada amb el seu passat i amb un gran avenir com a líder del *miracle econòmic* a Llatinoamèrica.

L'apologia del consens

Tot això explica que durant la transició, el discurs de la coalició governant hagi girat entorn dels conceptes de *reconciliació* de la societat xilena i *consens* polític. En els seus orígens, la idea d'apel·lar al consens va sorgir de la necessitat d'aconseguir estabilitat política com a escenari adequat per al retorn a la democràcia. Per això es va convidar la ciutadania en general a oblidar els horrors de la dictadura i a guardar silenci sobre les violacions dels drets humans. No obstant això, el pacte de silenci es va estendre a poc a poc a gairebé tots els àmbits socials, ajudat per una desmobilització generalitzada de la societat. El pacte de silenci de la societat xilena va fer possible el consens polític i social, almenys de manera aparent, però va provocar l'absència gairebé absoluta de debat públic. Un informe de Human Rights Watch de 1998 va denunciar la impossibilitat d'un debat públic real i democràtic, per una restrictiva llei de premsa que censurava i castigava com a delicte contra la seguretat de l'Estat, el desacatament a l'autoritat.[6]

L'espectre d'allò sobre el que s'ha guardat silenci és bastant ampli. La comunitat internacional ha estat testimoni de la urgència de la classe política —govern i oposició— de fer callar els debats entorn del cas Pinochet i del tema dels drets humans produïts per la detenció del dictador a Londres. Però podem observar-ho també en la censura cinematogràfica, el rebuig a l'homosexualitat, el racisme i molt especialment, en tots aquells temes relacionats amb els drets sexuals i reproductius, la família, les dones i el feminisme.

Els governs de la concertació i la política cap a les dones

Poc abans de les eleccions de 1989, un grup de militants del moviment de dones vinculat a la Democràcia Cristiana, la Concertació de Dones per la Democràcia (CMD),[7] va pressionar la Concertació perquè inclogués polítiques de gènere en el seu programa. Efectivament en el capítol dedicat a la dona, es reconeixia la igualtat de drets entre dones i homes, però al mateix temps s'assenyalava que en aquest àmbit es donaria una atenció preferent a l'enfortiment de la família com a «evident cèl·lula bàsica de la societat i factor essencial en la construcció d'una comunitat més integrada, solidària i democràtica.»[8] Aquesta ambigüitat d'objectius evidenciava la necessitat de satisfer tant el moviment de dones com els sectors conservadors. D'aquesta forma «el control polític a través del consens —característic del procés polític postdictadura— va dur a incorporar ambdues preocupacions».[9]

El fet de relacionar directament les dones amb la família en el discurs democràtic, les remetia novament als rols tradicionals de servei i cura, a la seva suposada essència de mares i esposes tan esmentada durant la dictadura. Com ha assenyalat Celia Amorós es va fer «... una espècie de conjur, per part dels barons, dels potencials efectes d'universalització de les concepcions igualitàries —la inclusió d'ambdós gèneres en la naixent democràcia— mitjançant una exageració insòlita de la concepció diferencial i naturalista d'allò femení.»[10]

---

[5] G. Cáceres: «El modelo chileno: unproducto de la intersección entre dictadura y democracia. 1975-1998» dins J. Alcàzar i N. Tabanera, Estudios y materiales para la historia de América Latina, 1955-1990, Universitat de València i Tirant lo Blanc llibres, 1998, p. 49

[6] HUMAN RIGHTS WATCH, *Los Límites de la Tolerancia. Libertad de Expresión y Debate Público en Chile*, New York, Informe 1998, *http://www.hwr.org* L'últim informe de Human Rights Watch del 2001 afirma que Xile és el país llatinoamericà amb més restriccions a la llibertat d'expressió, només superat per Cuba. Tot i ser l'únic país de Llatinoamèrica que qualifica el desacatament a l'autoritat com a delicte contra la seguretat de l'Estat. La reforma de la Llei de Premsa continua estancada al Senat. El 1997 la periodista Alejandra Matus fou acusada d'injúries per la publicació de l'obra *El Libro Negro de la Justicia Chilena,* que tractava de la corrupció a la judicatura. El llavors president de la Cort Suprema, Servando Jordán aconseguí gràcies a la Llei de Seguretat de l'Estat, que es prohibís el llibre i que Matus hagués de demanar asil polític als EUA per evitar la seva detenció.

[7] La CMD fou una agrupació de dones militants de la Concertació de Partits per la Democràcia fundada el 1988 poc abans del referèndum. Treballà activament al llarg de tot el país des de les seves pròpies organitzacions partidàries. Aquest fet fou l'inici de l'esquarterament del moviment de dones perquè mentre algunes creien que era important ser a les organitzacions polítiques tradicionals, altres pensaven que era prioritari enfortir les organitzacions de dones. Vegeu Josefina Rossetti (ed.) *Encuentro de la Concertación de Mujeres por la Democracia*, El Canelo de Nos, 1990

[8] «La incorporación de la mujer», *Programa de Gobierno de la Concertación por la Democracia*, Diario Oficial, 6 de julio de 1989.

[9] M. E. Valenzuela, «Las Mujeres y el poder. La acción Estatal desde una perspectiva de género en Chile» dins *Reflexiones Teóricas y Comparativas sobre los Feminismos en Chile y América Latina*, Santiago de Chile, Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Chile, 1998, p. 38.

[10] C. Amorós: *Tiempo de Feminismo. Sobre feminismo, proyecto ilustrado y postmodernidad,* Colección Feminismos, Ediciones Cátedra, Universitat de València, 1997, p. 428.

El Servei Nacional de la Dona

La Concertació va escoltar també la demanda dels grups de dones de crear un organisme ministerial dotat d'especialistes per a tractar el tema de la situació de la dona. Fou així com al maig de 1990, dos mesos després d'assumir la presidència, Patricio Aylwin va signar l'ordre que creava el Servei Nacional de la Dona (SERNAM) amb la condició que fos aprovat pel Congrés. Amb la creació del SERNAM, l'Estat xilè posava en qüestió, per primera vegada en la seva història, el sistema de discriminació de gènere vigent i al mateix temps desafiava el control masculí sobre el procés de democratització. Juntament amb això, la creació d'un organisme ministerial dedicat a aquests temes donava resposta a la Convenció de Nacions Unides de no discriminació contra la Dona, signada per Xile el 1989.[11] Aquesta ratificació de la normativa internacional demostrava l'intent del govern de concertació, almenys de manera formal, de dur endavant la modernització del país no només en aspectes econòmics.[12]

La creació d'un organisme governamental que dirigís les polítiques cap a les dones qüestionava el sistema de valors tradicionals entorn dels quals estava organitzada la societat xilena. Això motivà la forta oposició dels partits conservadors envers els principis enunciats en el projecte que creava el SERNAM: la igualtat d'homes i dones, l'estimulació de la participació de la dona en el procés productiu, que les diferències tradicionals entre homes i dones creaven una discriminació per a aquestes últimes, discriminació que l'Estat havia de combatre. Les resistències dels sectors més conservadors, formats per la dreta opositora, part de la democràcia cristiana i altres institucions com l'Església catòlica, es van fer escoltar per mitjà d'una campanya mediàtica a través de la premsa que els era més propera ideològicament.

Les principals objeccions que es van fer a la creació d'aquest organisme eren que amb l'augment d'aparells burocràtics el que s'aconseguia era ralentir encara més l'abast de les solucions. Aquest excés de burocràcia provenia, segons el plantejament conservador, d'un error de diagnòstic per part del govern quant a la situació de discriminació de la dona. La dreta política plantejava que en realitat els problemes que afectaven les xilenes no tenien relació amb el fet de ser dones, que per exemple la pobresa o la violència familiar eren problemes socials que havien de ser atesos des d'un espai més tècnic com l'Oficina de Planificació (ODEPLAN) i no amb polítiques específiques dirigides a determinats grups. Però en realitat el que més els preocupava era la intrusisme de l'Estat en temes que ells consideraven de caràcter individual i privat. Qüestió que no estaven disposats a permetre, ja que el SERNAM els semblava un vehicle de propaganda de «grups feministes d'arrel marxista». Lucía Santa Cruz, una de les portaveus dels sectors conservadors, assenyalava que

> «Subsisteix el risc que una institució governativa, en la recerca d'igualtat de drets entre homes i dones, intervingui en aspectes privats i derivi en l'aplicació de patrons oficials sobre diferències i conductes que són producte de papers diversos que sorgeixen de la lliure evolució de la societat.»[13]

Segons la dreta, si l'Estat intervenia en el canvi de valors culturals, el que s'aconseguiria seria una visió monolítica de la identitat de la dona. Una identitat que per a aquest grup estava clarament definida per la maternitat i el rol de cuidadora, que no veien recollit en el projecte de creació del SERNAM.

Enmig de tota aquesta polèmica i amb la clara intenció d'evitar les controvèrsies i de disminuir els temors dels sectors conservadors, l'aleshores directora del SERNAM, Soledad Alvear, va mantenir diverses reunions amb la Conferència Episcopal per a explicar-los les característiques de la iniciativa i demanar-los col·laboració en el treball que realitzaria l'organisme al seu càrrec. Al mateix temps es va reunir amb el Moviment de Dones en la Primera Trobada Nacional de les Organitzacions de Dones per a explicar les línies de treball i les principals proposades del govern. Dos dies més tard ho va fer amb les dones dels partits de la dreta.[14]

Finalment el projecte de llei que creava el SERNAM va ser aprovat per la cambra de diputats en una votació bastant ajustada.[15] D'aquesta forma el Servei Nacional de la Dona quedava constituït com un servei de caràcter descentralitzat, dependent de Ministeri de Planificació, amb personalitat jurídica pròpia, finançament mixt provinent tant dels fons fiscals com d'organismes internacionals i una planta de 59 especialistes. La seva directora tindria rang ministerial i formaria part del gabinet presidencial. És de suposar que la decisió de no donar-li caràcter de ministeri va tenir una estreta relació amb les pressions de les forces conservadores.

---

[11] La *Convención para la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer*, més coneguda per les seves sigles en anglès com a CEDAW, fou aprovada el 1979 per l'Assemblea General de les Nacions Unides. Aquell document definia com a discriminació contra la dona qualsevol distinció sobre la base del sexe que atempti contra la igualtat de la dona en la realització dels drets fonamentals.

[12] Sobre l'equitat de gènere com a invocació de la modernitat vegeu S. Álvarez, «Feminismos Latinoamericanos» dins *Reflexiones Teóricas y Comparativas sobre los Feminismos en Chile y América Latina*, Santiago de Chile, Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad Chile, 1998, p. 9.

[13] *El Mercurio*, 16 de gener de 1991. Per a una síntesi dels arguments de la dreta en contra de la creació del SERNAM vegeu L. Santa Cruz «Análisis del Proyecto de Ley que crea el Servicio Nacional de la Mujer», *Serie Informe Político Nº 2*, Instituto Libertad y Desarrollo, novembre 1990. Per a una breu anàlisi sobre la producció discursiva entorn de la creació del SERNAM vegeu O. Grau (et al.) *Discurso, género y poder. Discursos públicos: Chile 1978-1993*, Santiago de Chile, LOM ediciones, 1997.

[14] *La Tercera*, 12 de juliol de 1990; *La Época*, 14 de juliol de 1990.

[15] El *Servicio Nacional de la Mujer* fou creat pel decret llei núm. 19.023 del Ministeri de l'Interior que va entrar en vigència el 3 de gener de 1991.

La relació governamental amb el Moviment de Dones

Des dels seus inicis l'organisme oficial es va desvincular del moviment de dones ja que per a això es va crear una fundació de dret privat a càrrec de l'esposa del President de la República:[16] PRODEMU. El Programa de Promoció i Desenvolupament de la Dona tindria com a funció la relació amb les organitzacions de dones en els barris pobres de les ciutats per mitjà d'iniciatives de desenvolupament personal i capacitació.[17] D'aquesta manera se separava clarament la funció del SERNAM d'elaboració de polítiques públiques amb el contacte directe amb les organitzacions de dones. Segons María Elena Valenzuela aquesta desvinculació responia a pressions explícites de la majoria de dretes en el Senat que pretenia evitar la influència dels grups feministes en les polítiques estatals. En paraules de l'autora:

> «Aquesta fractura originària entre polítiques governamentals i el moviment de dones es va constituir en la principal i originària falla estructural en la implementació de l'agenda de gènere en el país».[18]

Si bé el SERNAM va assumir de manera general —i no prioritzada— l'agenda del moviment de dones, tots els aspectes més controvertits proposats en l'agenda original, com el divorci, l'avortament i els mecanismes d'accés a la presa de decisions (sistema de quotes) no van ser abordats en el primer govern de la Concertació.[19] De fet les pressions de la dreta conservadora van aconseguir que la major part de l'agenda institucional del SERNAM durant els dos primers governs de la transició hagi estat orientada cap a la família i la infantesa i no cap a les dones.

Juntament amb PRODEMU es van crear també dues fundacions més sota la responsabilitat de la Primera Dama. La Fundació INTEGRA es va encarregar de coordinar la xarxa de guarderies en els sectors populars del país i la Fundació Nacional de la Família que va tenir com a missió reforçar el rol de la família en les zones més empobrides per mitjà d'un programa de centres comunitaris de recreació.[20] Aquestes tres fundacions van tenir una clara orientació a treballar amb les dones d'escassos recursos en el reforç dels rols tradicionals i de la família.

Sens dubte, implementar polítiques amb perspectives de gènere promogudes per les organitzacions feministes hauria molestat la dreta i afectat la política de consensos de la Concertació. En aquest sentit, els governs democratacristians,[21] tant el de Patricio Aylwin com el d'Eduardo Frei Ruiz-Tagle van buscar el manteniment de l'estabilitat política restringint els conflictes amb l'oposició i evitant els problemes amb els membres del PS i del PPD dintre de la coalició governant.[22]

Diverses autores i autors han plantejat que l'atomització del moviment de dones va ser producte de la relació entre els partits de la Concertació i l'oposició, entesa com l'estratègia del consens o com una estratègia planificada per a la desaparició d'aquestes organitzacions.[23]

Els eixos problemàtics: temes de valors o drets de les dones?

Durant la transició, la premsa de gran circulació —o part d'ella— es va afavorir amb el clima de no-confrontació i apologia del consens. Qui més es va beneficiar, amb aquestes limitacions imposades va ser el tàndem format per *La Tercera* i *El Mercuri*. Ambdós periòdics de tiratge nacional, bastant proclius al règim militar, van inclinar les seves postures una mica cap al centre per a atreure el públic procliu a la Concertació, es van convertir en els més llegits en tot el país. Ambdues empreses, vinculades a la dreta pinochetista i als plantejaments conservadors de l'Església catòlica, van monopolitzar l'atenció de les elits polítiques i empresarials sense competència seriosa de cap origen.[24]

L'hegemonia mediàtica de la premsa conservadora va dificultar encara més un debat públic sobre la realitat de la societat xilena. Com apunta una investigació històrica recent, «no és que molts d'aquests temes socials no siguin recollits sinó que, a l'hora de discutir-los en públic, s'ha acabat per imposar una lògica que insisteix que es tractaria d'assumptes referits a la moral sexual i al paradigma de la família nuclear en perill, independents d'altres possibles implicacions no menys valorades.»[25]

Els anomenats «temes de valor» van omplir pàgines i pàgines de la premsa nacional durant la dècada dels noranta. Començant per la polèmica respecte a la creació del SERNAM el 1990 que ja hem vist, alguna cosa

---

[16] Leonor Oyarzún de Aylwin 1990-1994 i Martita Larraechea de Frei 1994-2000.

[17] Les organitzacions de dones, *pobladores*, foren un focus de resistència i d'organització durant la dictadura molt important, no només en termes polítics sinó com a organitzacions per a la subsistència, de les quals sortiren les famoses *olles comunes*. Vegeu E. Gaviola, E. Largo, S. Palestro, *Una Historia necesaria. Mujeres en Chile, 1973-1990*, s/e, Santiago de Chile, 1994.

[18] M. E. Valenzuela, «El desafío de hacer política feminista desde el Estado», *Revista Fempress, Especial 1998*, *www.fempress.cl*

[19] Ibíd.

[20] M. E. Valenzuela, «Las Mujeres y el poder...», p. 40.

[21] Patricio Aylwin Azócar va liderar el govern de Concertació entre el 1990 i 1994 i Eduardo Frei Ruiz-Tagle ho féu entre 1994 i 2000.

[22] L. Baldez, «La política partidista y los Límites del Feminismo de Estado en Chile» dins Paul Drake i Ivan Jaksic (comp.), *El modelo chileno. Democracia y desarrollo en los noventa*, Santiago de Chile, LOM ediciones, 1999, p. 409.

[23] L. Baldez, M. Valenzuela, S. Cubillos, «Comentarios a la ponencia el camino que lleva a la plaza: delineando el campo de acción feminista hoy», dins *Reflexiones Teóricas y Comparativas sonbre los Feminismos en Chile y América Latina*, Santiago de Chile, Facultad de Ciencias Sociales de la Universidad de Chile, 1998, p. 32.

[24] HUMAN RIGHTS WATCH, *Los Límites de la Tolerancia... www.hrw.org*

[25] S. Correa (et al.): *Historia del Siglo XX chileno. Un Balance Paradojal*. Santiago, Ed. Sudamericana, 2001, p. 360.

similar va succeir amb l'aprovació del Primer Pla d'Igualtat d'Oportunitats en el mateix any. De la mateixa manera, la postura del govern xilè en la IV Conferència sobre la dona en Beijing el 1995 va provocar posicionaments intransigents de la dreta enfront de la inclusió o no del concepte gènere en els documents oficials. En una arrencada d'ignorància sense precedents, el sector conservador va alertar sobre el perill «que tancaria l'ús de termes ambigus, com la igualtat de gèneres, que tendiria a legitimar l'homosexualitat».[26]

El 1995, també es va generar una gran allau de notícies sobre la postura d'alguns diputats de dreta sobre l'aprovació de la Llei de Filiació. Normativa que posava en igualtat de condicions els fills nascuts fora i dintre del matrimoni. En aquest moment es va dir que la llei tenia algunes disposicions que posaven «en un perill de debò la constitució de la família, creant una sèrie de problemes jurídics bastant seriosos».[27]

Igualment, el Projecte Llei de Divorci que es va presentar en tres ocasions en aquesta última dècada (1993, 1995, 1997) continua paralitzat en el Congrés per les pressions que ha exercit l'Església catòlica per a «protegir la família». En realitat els projectes de llei presentats ni tan sols pretenen aprovar el divorci sinó reformar el codi que regula les unions civils que data de 1884.[28]

Igualment, la realització de les Jornadas de Conversación sobre Afectividad y Sexualidad (JOCAS) el 1997 van haver de ser suspeses perquè ofenien alguns bisbes perquè s'esmentava la possibilitat de l'ús de preservatius com a mètode anticonceptiu. Aquestes jornades, entre pares, estudiants i professorat de diversos instituts públics de la capital, havien estat impulsades pel govern enfront de l'augment de l'embaràs adolescent i del descens de l'edat d'iniciació sexual.[29]

Una de les últimes polèmiques sorgides en el període de la nostra investigació va ser novament la postura oficial del govern en la Conferència realitzada a Nova York al juny de 2000 denominada Beijing + 5 . Aquesta vegada el temor dels sectors conservadors va ser que la delegació oficial es mostrés partidària de l'avortament.[30]

Finalment, l'elecció de Ricardo Lagos al gener de 2000 va generar molts dubtes en el conservadorisme xilè. Durant la campanya electoral i després, es van mostrar temorencs del que podia significar per a la família xilena l'elecció d'un socialista per a dirigir el govern. Tant és així, que al juny de 2000 es va formar un equip dintre de la Conferència episcopal de Xile, que assessorat per la Universitat Catòlica, ensenyaria als sacerdots per mitjà de tallers, tècniques davant les càmeres, classes d'oratòria i elecció de portaveus. Tot això per a enfrontar mediàticament una agenda de possibles 30 «temes de valors» que s'abordarien durant el govern de Lagos.[31]

La possessió dels mitjans de comunicació per part de la dreta política, en aliança permanent amb els poders religiosos, ha fet impossible la visibilitat i posterior impacte en l'opinió pública de discursos alternatius. A tot això hem de sumar-hi l'escassa participació ciutadana i la progressiva desarticulació dels moviments socials.

Les veus de la societat civil i del moviment de dones

Cal preguntar-se, quin ha estat el paper de la societat civil en tot això? En els debats abans esmentats, van participar en la premsa escrita i la televisió, sacerdots, polítics, mèdics, advocats i representants d'ONG. El debat —si se'n pot dir així a l'aparició permanent d'un discurs hegemònic— es va mantenir, com sempre, en les altes esferes. La població del carrer, també com sempre, va estar bastant al marge i ignorant del tema. Que serveixi com mostra d'això l'opinió d'una ciutadana en un cèntric carrer de Santiago. Enfront de la pregunta «sap vostè que és la píndola de l'endemà?», la dona va respondre: «Dono suport a qualsevol cosa per a la dona... però la pastilla, és per al dia després de quina cosa?».[32] Òbviament, aquesta opinió no és representativa de totes les dones xilenes, però si d'una ciutadania poc informada i gens participativa en decisions que l'afecten directament.

No és gens estrany que la majoria de les dones xilenes desconeguin el fons de les polèmiques aparegudes a la premsa. Aquestes s'han presentat com un problema de valors morals, ocultant que en realitat molts d'aquests temes estaven relacionats amb els drets de les dones, dret a representació, dret a controlar el propi cos i a la sexualitat sense fins reproductius, dret a decidir. En aquestes qüestions no s'ha escoltat la veu de les directament implicades: les dones. Alguns han dit fins i tot que les associacions de dones no parlaven perquè no existien a Xile.

Què ha passat amb el moviment feminista durant la transició? El moviment ampli de dones així com el moviment feminista va tenir un paper importantíssim durant la dictadura de Pinochet, en les protestes contra les desaparicions i empresonaments, en l'organització de les anomenades olles comunes i comitès de barri per a pal·liar la difícil situació econòmica, en la lluita específica pels drets de les dones i en l'elaboració de propostes polítiques per a l'agenda del nou marc democràtic.

El retorn a la democràcia va produir un canvi d'es-

[26] *El Mercurio*, 15 d'agost de 1995.

[27] *El Mercurio*, 5 de juliol de 1995.

[28] Avui dia qui vol posar fi a un matrimoni ha de recórrer al frau legal de l'*anul·lació*: La parella en qüestió declara amb els corresponents testimonis que en el moment de casar-se no van donar correctament el domicili i per tant el que hi ha en el registre civil, oficiat pel matrimoni, és incompetent per a aquest efecte i el matrimoni és nul, mai ha existit.

[29] *La Tercera*, 30 de juliol de 1997.

[30] *El Mercurio*, 26 de maig de 2000.

[31] Emmarcat en el Plan de Sexualidad Responsable, l'any passat el govern aprovà la Llei d'Esterilització Pública i la Píndola de l'endemà. Com ja hem dit abans, l'Església va demanar la revisió de la primera abans de la seva aplicació i ha aconseguit paralitzar la venda de la píndola anticonceptiva d'emergència.

[32] *La Nación*, 5 de març de 2001.

cenari. Totes aquelles que s'havien implicat en la lluita, frontal o parcial, contra els poders fàctics van haver de decidir si tornaven a les seves cases, formaven part d'alguna de les innombrables ONG que havien sorgit en els últims anys de les dictadures o s'integraven a l'agenda «institucionalitzada» que els oferia el govern. Les estratègies del moviment es van fragmentar, aquelles que es van convertir en funcionàries de l'Estat, van perdre legitimitat enfront de les especialistes en gènere de les ONG i les feministes autònomes, aquestes últimes reticents a vincular-se a qualsevol institució.[33]

Fet i fet, el que va ocórrer és que el moviment feminista a Xile, no ha estat capaç d'articular un discurs atractiu per a la ciutadania. Tampoc ha pogut convertir-se en un grup de pressió amb influència per a construir opinió pública respecte a «els temes de valors». Si serveix de consol, aquestes característiques són comunes en altres països de la regió. Un estudi comparatiu sobre les dones i les campanyes presidencials de 1999 a Xile, Uruguai i Argentina assenyalava que les dones dels tres països estan «lluny de jerarquitzar els seus propis problemes i menys encara de liderar processos d'inclusió de les seves preocupacions en l'agenda política».[34]

Conclusions

El 1998 una enquesta de l'International Social Service Program (ISSP), sobre una mostra de 32 països va posicionar a Xile en el segon lloc en el rànquing dels més conservadors, només superat per Filipines. L'enquesta revelava que la societat xilena es mostrava contrària a l'avortament, condemnava les relacions sexuals prèvies al matrimoni i estava en desacord amb l'homosexualitat.[35] Tot això no es correspon en absolut amb la realitat de Xile. Com s'explica això en un país on es realitzen 200.000 avortaments clandestins a l'any, on més del 50% dels nens i nenes neixen fora del matrimoni, on la iniciació sexual ocorre al voltant dels tretze anys i quan és un dels països llatinoamericans amb més separacions de fet? És que el discurs oficial ha penetrat durant aquests anys a la societat? És que els intents per negar l'existència de d'allò «problemàtic» han tingut èxit?

Els governs de la Concertació xilens han utilitzat una recepta coneguda per a mantenir l'estabilitat política del país: mantenir al marge de l'opinió pública aquells temes conflictius i donar prioritat a aquells políticament correctes. Es va tractar d'evitar, tot el que va ser possible, el relacionat amb les violacions dels drets humans, mentre les grans línies macroeconòmiques no es van posar en discussió.

Pel tema que ens ocupa, el gènere es va convertir en un concepte problemàtic en totes aquelles qüestions relacionades amb els drets sexuals i reproductius, amb el rol de les dones i la conformació de la família nuclear. Molt més en una societat amb forces conservadores poderoses, on els temes de gènere, divideixen i donen pocs beneficis electorals ja que impliquen diferenciació i controvèrsia.

Tot això ha suposat l'absència gairebé absoluta de debat públic, silenciant les veus dissidents —quan n'hi ha hagut— i per l'encobriment d'aquestes qüestions, atribuint-les a decisions personals que tenen a veure amb la moral catòlica. En això, ha tingut un paper fonamental el control dels mitjans de comunicació, per part de les forces més conservadores de la societat. D'aquesta manera el discurs públic s'ha convertit en un discurs hegemònic per part de la dreta més tradicional, l'Església catòlica i el govern.

A més a més els governs de la Concertació han donat a les polítiques públiques cap a les dones un caràcter maternalista, insistint en la importància de l'actuació de les dones en el si de la família. Tot això en concordança amb la idea d'evitar conflictes amb l'oposició i amb els membres progressistes de la coalició governant. El poder de la dreta i de l'Església catòlica no s'ha fet patent només en la creació d'opinió pública, sinó també en la capacitat de frenar o revertir aquells avanços legislatius que haurien suposat un avanç en l'eliminació de les discriminacions de gènere. Això ha estat possible a més, perquè la major part de la societat ha format part del joc per mitjà d'una desmobilització progressiva dels moviments socials, tan actius durant la dictadura, i per la falta d'un discurs feminista unívoc i clar enfront de les qüestions que afecten directament les dones.

El privilegi del consens i les escasses confrontacions de caràcter ideològic i polític són una qüestió bastant preocupant, sobretot si es manté durant més de deu anys de transició democràtica. Probablement això tenia algun tipus de justificació a l'inici de la transició quan era necessari aconseguir el vot de l'electorat de centre i donar una imatge d'estabilitat. Però algunes coses han canviat des de 1989, sobretot a partir del cas Pinochet. Cal preguntar-se aleshores. Per què els governs de la Concertació segueixen acceptant les pressions de les forces conservadores quan l'electorat es mostra en la pràctica cada vegada més reticent a acceptar les directrius religioses en les decisions vitals?

Finalment, seria important reflexionar sobre, quin tipus de democràcia s'està construint a Xile? ¿Quina democràcia és aquesta que posterga els drets de la meitat de la població, de les dones, per a privilegiar la pau i el consens polític?, com es cridava durant la dictadura, «encara falta democràcia al país i a la casa».

---

[33] M. García Castro: *Mujer y feminismos en tiempos neoliberales en América Latina*, LASA Latin American Studies Association, XXI International Congress, Chicago, 1998.

[34] M. E. Laurnaga: *Silencios y Susurros. Ciudadanía y Género en las Campañas presidenciales de Argentina, Chile y Uruguay*, Programa Mujer y Democracia en el MERCOSUR, Cotidiano Mujer, CECIM, Instituto de la Mujer, MEMCH, ISIS International, 2000, p. 18 *www.mujeresdelsur.org.uy*

[35] L'enquesta és del 1998, però es féu pública un temps després. *El Mercurio*, 22 de novembre de 2001.

L'INTEL·LECTUAL I EL SEU ECOSISTEMA. LES RELACIONS AMB LA SOCIETAT, LES ESTRUCTURES PRODUCTIVES I EL PARTIT. UN CAS CATALÀ: RAFAEL TASIS I MARCA (1906-1967)

David Mayol

En un món que ha vist profetitzar el final de les ideologies, del comunisme, del cristiansime i de la història i de l'últim home sembla propici per endegar un repàs al procés de construcció i transmissió de les idees que li han donat sentit, singularment al segle XX, des d'una metodologia diversa i amb amplitud de perspectives.

I

La relació entre *intel·lectuals i poder* és un argument explicatiu del segle XX. La historiografia clàssica —per tant, superada— estableix l'origen de l'intel·lectual en la denúnica d'un cas d'antisemitisme en l'exèrcit francès per part d'E. Zolà: l'afer Dreyfuss (1898). Tanmateix, el 1967, Joan Fuster proposava Erasme com a paradigma de les afliccions de l'intel·lectual: segle XVI; i Carles Riba (1929) remuntava a Sòcrates.

Ara bé: l'important és la relació determinada entre el món dels fabricants de les idees, de les persones convençudes de posseir les claus interpretatives del medi, i del món dels executors, ço és, els individus que ocupen el poder polític, econòmic, religiós, mediàtic, esportiu, etc. Hi ha, per consegüent, dues esferes —imperfectes, permeables— que *enclouen els homes que pensen* i *els homes que fan*. Imperfectes perquè no formen compartiments estancs; no són classes homogènies, no hi ha individus purs,[1] 1): i sobretot, el poder (el *bloc de poder* o sistema), majorment al segle XX, s'ha diluït en una matèria viscosa que s'enganxa pertot, 2); la classe dominant ha esclatat en mil bocins fins a ocupar tota mena de ressorts, de la justícia a la gasetilla (bitllet, en diuen), passant per la trona o l'escó. Per la seva banda la *classe obrera* ha desaparegut, si més no en la mesura que no es percep d'aquesta manera: existeixen les classes mitjanes, que comencen en l'alt executiu i davallen a través d'una jerarquia densa i burocratitzada que s'arrossega fins al darrer peó, o potser més afinadament, al pobre de solemnitat. I encara; la consciència, 3); de pertànyer a un grup o a un altre. És intel·lectual qui se'n fa dir, però bàsicament qui és reconegut com a tal; i és *classe dominant* tot el qui es pensa que no és *classe subalterna* (aproximadament).

II

Aquest ordit s'adapta cronològicament al s. XX, havent esguard de la cesura del complex de les *guerres del 36-45*, en virtut de dos focus d'atenció: el marc global on es despleguen les idees i la seva adopció indígena, això és, als Països Catalans. Fins a la II Guerra Mundial, l'intel·lectual és una personalitat de prestigi que assoleix la construcció de vasos comunicants amb el poder, no només el polític, en la mesura que es va democratitzant i permet una participació més àmplia en els òrgans de presa de decisions

Acabada la guerra, les ferides civilitzatòries (per dir-ho a la moderna) ja no seran cauteritzades per aqueixos fabricants d'idees, que progressivament van perdent pes a favor d'una ideologia jalonada per conceptes com *producció* o *competitivitat*, més propers a les ciències econòmiques i del comportament (o polítiques) que no de les humanitats, sembla que amb la ferma intenció d'aparcar indefinidament les utopies del s. XIX. Aquest constrenyiment se sublimarà adesiara a través de les afiliacions al *Partit*.

[1] Riba pogué dir: «ni el polític pur ni l'intel·lectual pur a penes existeixen; i si existeixen mai sol ésser catastròfic o tristíssim».

III

Si la intenció primera d'aquest text era aproximar-se a l'intel·lectual i llurs circumstàncies caldria, doncs, determinar què és (o qui és) i com descabdella la seva activitat —sense perdre de vista el seu medi en les direccions dessús citades: el poder, les estructures productives (ço és, la societat) i el Partit. Jordi Casasses (1999) afirma que en la mesura que l'intel·lectual «domina el llenguatge i els símbols, és a dir, la tradició que pot ajudar a explicar i a justificar els canvis que es van produint», serà el principal responsable «de les recreacions de la realitat i la posada en circulació de les representacions d'aquesta realitat que utilitzaran els altres membres de la societat. Aquestes funcions acostaran molt l'intel·lectual a les diferents formes de poder i tendiran a convertir aquest intel·lectual en una mena de mercenari, així com la seva existència personal en una gran tensió entre el que sap, el que creu i el que diu»; això és: l'individu amb uns coneixements que el diferencien, per bé perquè li permeten d'entendre l'entorn, i per mal perquè la seva plausible interpretació condicionarà la seva subsistència; alhora que li fa ocupar un lloc entre els qui manen i els que són manats, en dependència. M. Vázquez M. (1987) s'enfila i l'anomena «el bruixot posseïdor del llenguatge i de sabers englobadors totalitzadors». Tirant més cap a l'esquerra —en la mateixa línia—, J. P. Sartre (1968) assegura que «a qui jo anomeno intel·lectual hom el recluta en el conjunt sòcio-professional constituït pels que podríem anomenar *els teòrics del saber pràctic*, prenent motiu que *tot saber és pràctic*», i com sigui que ve definit per «la contradicció profunda entre la universalitat que la societat burgesa es veu obligada a donar al seu saber i el marc ideològic i polític particular en què està condemnat a aplicar-lo». En aquesta contradicció, l'intel·lectual ha d'optar per la posició menys afavorida, que és la *universal*.

Perspectives diferents però repetició d'arguments. A *la sinistra*, Pier Paolo Pasolini considera que l'intel·lectual és una autoritat de l'oposició, el guia espiritual de l'aristocràcia obrera i de la burgesia culta. Però també un individu atrapat a l'interior de la burgesia (confinat, per tant, al *ghetto* dels poetes) i un testimoni extern dels obrers. Un nou element, doncs: el del *creador*, en una confusió antiga (provinent pel cap baix de Plató) entre l'artista i l'intel·lectual.

J.V. Foix (1934) diferenciava «l'intel·lectual genèric de l'estol d'escriptors àvids de popularitat o de riquesa que perden la independència espiritual per un aplaudiment de la multitud escaldufada o per la servitud al *senyor* o al *diner*». «Intel·lectual no vol dir pas *home de lletres*, o *literat*, o *escriptor*, o *publicista*. L'intel·lectual és l'home lliure (en funció de l'esperit) que posa la seva ambició, que subordina la seva activitat mental, que condiciona les seves comoditats materials a la coneixença del ver», per tal com «no hi ha intel·ligència sense independència, no hi ha intel·lectual sense dependència del ver». A parer del poeta i pastisser de Sarrià «l'intel·lectual no ha adulat mai: Sòcrates, Spinoza, Pascal (...) han begut, cadascun a la seva manera, la cicuta abans de ser infidels a llur causa, que és la de la intel·ligència, la de la recerca de la veritat».

IV

Al *compromís*, Foix contraposa «la figura d'aquells que s'anomenen ells mateixos *intel·lectuals*, quan llur funció estricta és d'entelar-se el monocle per les sales del lenocini o d'envilir la barba tot desmepolsant-hi el calçat a l'autòcrata». Els perills d'un ecosistema tèrbol, J. Fuster (1967) els exemplificava amb la vida i l'obra d'Erasme, que va haver de debatre's, mediatitzat ideològicament, entre catòlics i luterans (armats, si calia, fins a les dents), i econòmicament, pels prínceps i mecenes als quals servia, de faisó que «es veié oblilgat a un funambulisme, aparent si es vol, perpetu, arriscat». L'autor de Sueca sotjava un individu assetjat pels flancs: «té por de comprometre's rotundament amb el comunisme més o menys oficiós, perquè no descobreix l'aplicació *funcional* que se li assignaria; té por, a més, de trencar tots els seus lligams amb els mecanismes burgesos que combat, però que, en última instància, el protegeixen i l'alimenten»; o sia: «està en l'oposició», sí, però relativament, puix que no vol subvertir el medi que l'ha fet néixer: això, àdhuc al *compromès* (l'intel·lectual serà compromès o no serà, com anem veient) el torna conservador.

V

En temps del Vietnam (1969), un dels activistes més brillants d'aleshores —i d'ara—, N. Chomsky, plantejava que «els intel·lectuals es troben en la situació de denunciar les mentides dels governs, d'analitzar les accions segons les causes i els seus motius, i, segons les seves intencions ocultes». Als anys 50, D. Bell va profetitizar *la fi de les ideologies* (com Fukuyama —basant-se en Kojève— als anys 90 amb *la història*): l'Estat del Benestar —americà, *of course*— fóra el recer òptim on l'intel·lectual pogués desplegar els seus coneixements científics i crear un consens a l'hora d'aplicarlos gradualment a la societat. Petites modificacions que no exigeissin canvis radicals ni ideològics sinó precisions tècniques. Bell contemplava un grup intel·lectual que havia assolit poder i influència dins d'una societat de la qual promouria els valors i en què se sentiria ple d'honor. Chomsky adverteix, llavors, de la diferència entre *l'intel·lectual independent* i «l'estudiós-expert», que «construeix una tecnologia lliure de valors», per tal de resoldre els problemes tècnics originats en la societat contemporània: *pragmatisme*, doncs (terme decisiu per tal com s'oposa a *compromís*). Chomsky anomena aquest fenomen *submissió contrarevolucionària*, i l'explica en funció de:

1. l'accés als diners i a posicions d'influència;

2. una ideologia altament repressiva i gairebé universalment compartida; i
3. una dinàmica inherent a la professió: especialització i domini (això és, coneixement i posterior deplegament) d'una tècnica.

Chomsky parla de nous mandarins i es pregunta si la seva pretensió de fer-se amb el poder basant-se en el coneixement i en la tècnica és gaire millor que la que es fonamenta en la riquesa o l'origen aristocràtic. «En general, cal esperar que qualsevol grup que tingui accés al poder i a la riquesa construeixi una ideologia que justifiqui aquesta situació basant-se en l'interès general». Chomsky segueix Bell quan prediu que «a mesura que el poder es faci més accessible les desigualtats de la societat s'allunyaran de la seva visió i la conservació de l'ordre es convertirà en quelcom transcendental». Aleshores: l'intel·lectual *necessàriament* ha de romandre allunyat del poder, en una mena de *revolució permanent* estil Espàrtac o Zapata? La resposta és de J.V. Foix: «La majoria dels pensadors que han intentat d'intervenir pràcticament en el govern dels homes han fracasssat. Llur doctrina, en canvi, ha establert normes eternes. Sòcrates ha donat l'exemple». La seva relació amb la política se salvarà pel *compromís* (antinòmia de *pragmatisme*): «els seus deures envers la comunitat són els dels altres ciutadans (...). Només la defensa dins cada règim o en oposició a un règim, del Dret, de la Llibertat i de la Justícia com a *principis universals* ens pot salvar».[2] I conclou també amb una requesta: «No serà, potser, que l'escriptor lliure està sempre en oposició al règim on ha anat o on s'ha format?».

VI

El període d'entreguerrres va suposar una desbridada acceleració política, econòmica, social, etc. El món de les idees no és aliè a l'explosió cultural —cas de les avantguardes que (si més no ho pretenen) trenquen amb la tradició— i a una fugida endavant en política que menarà als feixismes (i a revoltes esquerranoses com Hongria o Baviera). El compromís de l'intel·lectual adés, és lacerant: no es tracta de signar articles sinó de sortir al carrer. O no. Un parlamentarisme en descrèdit cedeix el poder al totalitarisme (A. Malraux deia que l'única cosa contra la qual mai no havia lluitat la democràcia era el feixisme) a una banda, i a l'altra les opcions d'esquerra també s'encastellen, baldament procedeixin a l'atracció dels cappares dels pensament occidental.

G. L. Mosse (1997) prova de subratllar aquesta col·lusió entre l'intel·lectual i la política: cita J. Benda (1927), que es queixa que els intel·lectuals s'hagin deixat endur per *l'irracionalisme neoromàntic* del vuit-cents (que justifica l'odi de races, classes i nacions) i pel *pragmatisme* de les masses. Benda proposa l'intel·lectual com a membre d'una classe a part, incontaminada per les passions ni per ànsies d'actuar pragmàticament per millorar la societat, una, en conseqüència, *torre d'ivori* de racionalisme enmig d'una societat antiracionalista. Però Benda no comprenia que al capdavall era contraproduent, car implicava l'acceptació de l'statu quo del qual es planyia i de les forces enemigues de la llibertat. Benda —com Chomsky— feia veure que l'*especialització* era un camí vers el *pragmatisme*: la història es tancava en el cientifisme i s'apartava de l'interès general.

Bendetto Croce s'havia indignat pel mal funcionament del parlamentarisme i en un primer moment no va rebutjar el feixisme; seguidor de Maquiavel, pensava en una «*res publica literaria*» on conrear la llibertat. Ara, quan s'adoni de l'autèntic perill del feixisme, sentenciarà: «treballeu per la cultura; qui treballa per la cultura treballa contra el feixisme» . Per Mosse, «aquest interès explícit de Croce per la llibertat el va diferenciar de molts dels seus companys intel·lectuals. No es basava en un interès primari per la justícia social, ni tan solament per la llibertat política, sinó en una definició aristocràtica de la cultura». D'ací procedeix a generalitzar el dret a la llibertat, torna al liberalisme —del s. XIX— i concep «la història de la llibertat» o «la religió de la llibertat en lluita contra els seus enemics».

Endemig, Paul Valéry també reclama la recuperació de l'ideal d'home lliure del *liberalisme del s. XIX* però, conscient dels avenços tecnològics i dels conseqüents problemes socials, conclou vindicant sarcàsticament un «home lliure que visqués enclaustrat i aliè a la modernitat», en un topant remot «on hom podria anar-hi uns quants dies a veure'l a través de les reixes»: com el Croce retirat al Palau de Vico de Nàpols, verbigràcia.

Romain Rolland va refusar afiliar-se enlloc i va sostenir el concepte de «*república de les lletres*» ensems que defensava que la tasca de l'intel·lectual era d'impulsar l'esperit mitjançant la *crítica de la societat*. Era del parer que Voltaire havia contribuït més a derrotar l'*ancien régime* que no els desheretats de la Bastilla. Per això sintonitza amb la Revolució (i amb l'URSS) però critica el comunisme que desoïa «les forces del cor», i divulgava la desobediència civil (la no violència per fer la Revolució) de Gandhi. Rolland plantejava que «els treballadors del cervell» alliberessin els homes de les servituds de la raça, la casta, el nacionalisme i la superstició fent de complement (per tant, no aïllats) dels treballadors amb el mateix propòsit.

C. Riba (*La publicitat*, 1929), poeta criticat per hermètic i intel·lectual bel·ligerant amb els totalitarismes d'una banda i de l'altra expressava que «certament l'intel·lectual ha de comprometre's amb la seva realitat, però (...) de tant en tant, l'intel·lectual o l'escriptor bé han de poder-se recollir a la *torre de vori* i produir obres d'especulació o de pura bellesa, sense cap finalitat pràctica», de manera que s'arrenglera amb Benda i Croce.[3]

[2] Chomsky fa una «crida no a l'especulació, sinó al compromís, al pensament i a l'acció».

[3] Del poeta miop extreu l'«he cregut i és per això que he parlat» i que Miquel dels Sants Oliver havia adaptat «parlo perquè la paraula és una acte» (expressió procedent d'un text que Riba coneixia a bastament, la *Bíblia*.

Ara —i ací ve el pinyol—, en referència a la vinculació entre intel·lectual i polític, «la qüestió fa l'efecte de tan resolta com de les relacions entre l'art i la moral». Això és: «Sòcrates ja l'havia resolta. Davant els seus jutges vingué a dir: Jo no he fet mai política, perquè la pràctica política comporta moltes iniquitats, i cal que hi hagi algú que recordi lliurement al ciutadans els *principis eterns* de la Justícia i del Dret (...). Segons això, potser és no ja un dret, sinó un deure de l'intel·lectual, de posar-se per damunt dels polítics, de deslligar-se de la disciplina dels partits; però per sotmetre's a la disciplina més inflexible de la Justícia, del Dret, de la Dignitat». Sostenia Riba que «un gran polític nostre deia que per a emprendre l'ascensió d'una muntanya cal deixar de veure, de moment, el cim». Si el polític l'oblidés, no el podria retornar «el poble, si és que això existeix, amb el seu mer instint, posat que aquest instint sigui sempre infal·lible», sinó l'intel·lectual; ara bé: «aquest és el punt de vista d'un intel·lectual, que no implica pas, naturalment, voler ésser també una eterna nosa per als polítics».

VII

J. Fuster ja raonava més amunt la dificultat del descabdellament de la tasca de l'intel·lectual per la pressió tant de dretes com d'esquerres. Una de les constants d'aquesta recerca ha estat escandallar l'atracció d'aquest grup per la ideologia radical: més enllà del pragmatisme i del cientifisme (*reductors*), l'intel·lectual infereix cosmovisions alliberadores i s'afegeix —no pas sempre— a les plataformes de suport instituïdes més properes a aquest alliberament. L'intel·lectual, doncs, derivarà vers l'esquerra; i a l'esquerra hi ha el Partit Comunista, Revolucionari... En direm el *Partit* (amb majúscula). Passa que és una atracció que es torna fatal, i com un teler, fa que l'intel·lectual s'hi abraoni i en torni amb una velocitat i potència directament proporcional. Ep: no sempre.

VII. 1

Seguint el discurs de Mosse, Sartre pensa que l'home només pot ser lliure en unes condicions en què tothom en sigui;[4] l'assumpció de l'acció social i política en defensa de la llibertat ha de ser un imperatiu. El *compromís, i la necessitat de formar part del moviment de masses* l'acosta al *P*, mentre que *l'individualisme existencialista* —corrent de la qual n'és cap de brot— l'allunya.

En el període d'entreguerres, per als intel·lectuals, el comunisme representa:

1. Lluita antifeixista.
2. Resposta a un sistema democràtic en descomposició:
   - desigualtat econòmica i misèria humana;
   - indulgència amb el totalitarisme: el Comitè de no-intervenció a la Guerra del 36: molts teòrics veuen el feixisme com un mecanisme de protecció d'un mercat decadent.
3. Atracció per la utopia (suposadament) realitzada: l'URSS (i la resta d'intents més o menys reeixits: Hongria, Baviera...). (També és veritat que l'URSS fa de repel·lent: cas de Gide).

Més decidits (Barbusse, Silone) o menys (Benda, Rolland) nombrosos intel·lectuals prendran part per l'opció comunista —amb càrrecs de consciència inclosos. Sartre exposava la necessitat de *radicalitat* i d'*universalitat*, de la qual es desprenia el seu atansament —argumentat— al *P*. Aleshores entra en una contradicció: A: entre, I) el particular irracional i la *ideologia* i II) *l'universal pràctic i científic*; i B: I) entre la *necessària disciplina* —al moviment de masses (com a ciutadà) i II) la més *necessària crítica* —al moviment (com a intel·lectual).

De manera que: «a partir del moment en què s'ha arrenglerat amb una formació política, un intel·lectual resta subjecte a la disciplina igual que la resta o encara més. Però alhora el seu caràcter propi l'obliga a la crítica en la mesura en què considera el que és particular en funció del que és universal». Tanmateix, el *P* és el lloc més adient per a realitzar aquest *radicalisme*; per tal com «atès que la particularitat del Partit és feta en pro de l'universal, i no en contra, com en la societat burgesa, l'intel·lectual acceptarà sotmetre's a la disciplina —per bé que vigilant la deriva dretana [això és: el pactisme que es desviï de la línia radical] o l'oblit dels objectius a llarg termini».

VII. 2

En la pròpia anada s'intueixen les motivacions del retorn, més sagnant —per allò de la fe del convers— i complex. Seguirem Mosse i Fuster.

Els problemes de la incardinació dels intel·lectuals al *P* tenen tres nivells:

1. històrics: Kronstadt, pacte Molòtov-Von Ribentrop, Hongria, etc.;
2. limitació de la llibertat de l'artista/intel·lectual a la dialèctica històrica de la Revolució, ço és, al *realisme històric* (o social o socialista);
3. utilització del criteri personal en oposició al control del *P*.

J. Fuster parteix de la base que «la llista d'intel·lectuals —subratllo *intel·lectuals*— que, aleshores o després, van passar per les baquetes del mateix equívoc, és ex-

[4] «En crear llurs valors, l'individu crea els valors de tothom, i ha d'actuar com si tota la humanitat es regís pel seu exemple».

tensa».[5] «L'apartament dels efusius *intel·lectuals* tenia causes molt diverses. Unes vegades la provocava la decepció en trobar-se davant l'estampa ascètica, endurida, cruel, de la *dictadura del proletariat*; d'altres, era el xoc d'un temperament anarcoide i acostumat al clima liberal amb el rigor d'una disciplina inflexible o amb el maquiavel·lisme d'una estratègia necessària. Els *intel·lectuals* s'enganyaven, quan es creien compatibles amb el comunisme: es pensaven que el Partit Comunista era un *partit* més i oblidaven que és una *weltanschaung* —d'alguna manera ho hem de dir— absolutament distinta de la que ells compartien. I també els comunistes s'enganyaven com unes criatures». Per l'acerat pensador de Sueca, els intel·lectuals acusats de «tànsfugues» no eren «traïdors» d'un credo (el comunisme i singularment el marxisme-leninisme) que no havien compartit —i adesiara ni subreptíciament conegut.

Ça com lla, el període acaba amb la pèrdua d'influència de totes dues esferes. El comunisme davallarà fins a esfondrar-se amb el Mur de Berlín (en la seva interpretació político-pràctica), mentre el lloc de l'intel·lectual passa a ser ocupat per altres actors socials. Pasolini (1968) ho descrivia així: «l'hegemonia cultural, que durant gairebé vint anys havia tingut el PCI, ha passat a mans de la indústria». I conclou, pessimista: «l'intel·lectual ja no és una guia espiritual del poble o de la burgesia en lluita (...) ans el bufó d'un poble i d'una burgesia en pau amb la pròpia consciència i a la recerca d'evasions plàcides».

VIII

Aquest marc general que hem provat de traçar, s'adapta al cas català garbellat amb quatre nivells:

1. La no construcció d'un estat-nació propi, amb les conseqüents implicacions d'inestabilitat social, política i institucional; ço que implica:
   1.1. Creació de vasos comunicants entre la política i la cultura. El 1944, Pous i Pagès podia exclamar: «política i cultura són una mateixa cosa»; ho repetiria des de l'acadèmia Pere Anguera (1998): «la frontera entre política estricta i plantejament reivindicatiu cultural catalanista sovint és més fina que un tel de ceba».
   1.2. Riba (1939 a l'editorial de la *Revista de Catalunya*, publicada a París): «Som, en efecte, dels qui sempre han cregut més en la catalanitat que en el catalanisme; senzillament perquè aquell concepte inclou aquest i l'ultrapassa. Catalanisme suggereix massa programes i mètodes polítics, en el sentit més corrent i més trist del mot. Ara: catalanitat, una determinada manera d'ésser i encara una determinada manera de veure i de voler i de realitzar-se en plenitud, és a dir, una cultura».[6]
   1.3. El sorgiment d'un personatge que J. Casasses ha detectat pel s. XIX (operatiu el s. XX i tot apunta que el s. XXI) que és *l'intel·lectual-professional*, individu procedent de les professions liberals i que no cobra per escriure en mitjans de poca difusió, però que té «una mandat impossible de desoir»: *un compromís*.[7]
2. El marc cronològic. Mentre que la segona meitat del s. XX Occident cauteritza les ferides, els Països Catalans queden enreixats en el totalitarisme més agressiu en virtut del nou món polaritzat. Les dues dictadures, la guerra i la repressió marquen les etapes del desplegament —o retraïment— cultural.
   2.1. Els perdedors de la Guerra han de marxar: a) uns moren a l'exili; b) d'altres, tornen per passar a ser considerats (per part de la resistència) «símbols-mòmies»: Sagarrra, Soldevila, Riba; c) només un tercer grup té l'audàcia de provar de fer foc nou i integrar-se amb les noves generacions: Calders, Blader, Tasis.
   2.2. El context repressiu coacciona la circulació de les idees: des de l'elaboració (l'aïllament de l'exili o la por) fins a la recepció (prohibició directa de treure res en català al carrer durant anys) passant, cabalment, pel «Dragon Khan» del circuit de les publicacions: revistes impreses a Amèrica amb pocs lectors capaços de llegir-les i amb menys possibilitats de fer-les entrar; periòdics clandestins amb data d'impremta falsa, fulls parroquials distribuïts d'amagat, etc. L'intel·lectual modern necessita un públic (Sartre defensa

[5] «I il·lustrada amb noms conspicus: André Gide, Stephen Spender, Richard Wright, André Malraux, Arthur Koestler, John Dos Passos, John Steinbeck... No sempre els manifassers del Partit van concedir-los confiança: era un error concedir-los confiança. L'oportunisme de la tàctica propagandística, malgrat tot, aconsellava al Partit el joc capciós de les adhesions espectaculars. El recel dels quadres dirigents va ser diplomàticament dissimulat, i l'embolic prosperà: escriptors com els citats, i d'altres —Romain Rolland i W. H. Auden, Henri Barbusse i Pablo Neruda, Jéan Guéhenno i Rafael Alberti, Paul Eluard i...—, van intervenir en les *kermesses* del Partit amb una il·lusió total, alegrement decidida. Això s'accentuà en els anys 30 (...), la «dècada rosada» (*the Pink Decade*), en què el perill nazi-feixista va fer-se més i més punyent i, per reacció, suscità «l'esperit-Front Popular». De mica en mica, l'enlluernament dels intel·lectuals va dissipar-se: l'enlluernament dels qui només s'hi engatjaven per ofuscació, vull dir. Els lúcids sabien què es feien». Al costat d'això, «les abjuracions, les apostasies, no van tenir aturador. El comunisme occidental ha pagat car el seu flirt amb els *intel·lectuals* i la fauna petit-burgesa».

[6] *Cultura* en majúscula (algun cop també despectivament *cultureta*) com a font de consens; al seu davant Rovira i Virgili, de forma coetània escrivia en una altra revista de to més bel·ligerant (*El poble català*), que el catalanisme havia tingut tres vessants: 1) el d'un Valls i Taverner, «que havia caigut avall, avall, avall»; 2) el d'un Carles Cardó: una cultura nacional, moderna i independent, però només cultura; i 3) *la política*: entesa com el lloc on es posa en pràctica el debat ideològic (la de Rovira, no cal dir-ho).

[7] Que lliga amb la polèmica dels «escriptors de diumenge a la tarda» bescantats per un cronista empordanès, «gran prosista i d'una ignorància enciclopèdica» (tal com ha estat definit), que acceptava, verbigràcia, d'escriure en castellà per poder dedicar-se a llur ofici a temps complet: això ens duria molt *lluny*.

aparèixer a la tevé desacomplexadament —també eren altres temps) que el llegeixi— que en faci ús —i que el subvingui. Darrer detall: la censura, que provoca acumulació d'inèdits en calaixos perduts o escandalosos retards en la publicació de les obres (el cas Pedrolo és el més conegut).

La manca d'un estat propi, més la persecució implacable, més un marc de referència reduït, haurien de desembocar, lògicament, a *la fi del tema*. Doncs no: com indica Casasses, «l'aparició d'una cultura de resistència davant l'agressió explícita (dictatorial i repressiva) de l'Estat central ha convertit els elaboradors locals de cultura en una espècie d'herois nacionals».

3. La no configuració d'un PC fort, succintament per tres motius:

A) la repressió constant,

B) la potència de l'anarcosindicalisme i la subsegüent manca d'un referent unitari,

C) la construcció d'un model nacional propi i alternatiu —subaltern i liberal, amb els fonaments en les classes populars.

(i) IX

J. Aurell va rebre l'encàrrec d'una ponència sobre nacionalisme i historiografia per a un congrés sobre la matèria que s'organitzà fa pocs anys a l'Estat. I en contra de l'ambient general (i a partir d'una recerca empírica que el professor de la UB va endegar a partir de textos que tractaven la baixa edat mitjana, i no d'aprioris acrítics), deduïa que el nacionalisme (la cultura perseguida i bla, bla, bla...) no només no perjudicava la recerca sinó que n'havia fet de catalitzador, per tal com havia acostat al món de la història (i de les idees en general) persones que en condicions «normals» n'haurien passat de llarg (o que com a molt haguessin estat brillants científics-tècnics). I alhora, aquest fet també havia procurat un públic de magnitud inusitada, àvid d'un coneixement que les institucions (l'escola, per exemple) bandejaven. El que es perdia en academicisme —i tal volta rigor— en la recerca concreta, es guanyava en la mesura que els *intel·lectuals-professionals* (!) que s'adreçaven a la història partien d'una cultura més vasta i general, de manera que podien aportar una nova perspectiva i ensems —i més important— s'hi adreçaven amb la candidesa de «l'apostolat» desgranada dessús.

I ja som al cap del carrer: llegeixo per primer cop el nom de Rafael Tasis i Marca (1906-1967; el personatge sobre el qual estic fent recerca) a partir de la literatura. Però resulta que Tasis, a més de novel·lista, traductor, polemista i crític brillant, i d'un activista extraordinari (polític, és clar: corresponsal del president Tarradellas, per exemple), fou un historiador de volada: iniciador dels *Episodis de la història* al costat de F. Soldevila, medievalista (amb el *placet* de Vivenç i Vives), especialista en la Renaixença i en història del periodisme, etc. Ara: què en queda avui dia? La novel·la negra, potser (que ell va introduir als anys 50, escrita a l'exili parisenc) de la qual se'n sabia un autor menor (i que es va reeditar amb un cert èxit de públic als anys 90 del s. XX). I poca cosa més. Un nom de segona fila, per tant, en els manuals d'*Història de la literatura*. El que pren relleu, és per què una personalitat ha pogut ser abordada des de la *Filologia* (fins i tot a despit de no ser-ne un cap de brot) i en canvi és gairebé un total desconegut en el món de la *Història*. Ja advertia E. Pujol del desacomplexament —si més no geogràfic— d'aquella ciència respecte de la nostra, constantment acoquinada, que explicaria la seva capacitat per explicar-se a si mateixa davant del nostre eixalament col·lectiu. Però les tribulacions —llurs glòries i misèries— de la historiografia catalana (per què, per exemple, un espai amb públic i per tant possibilitats lucratives, és ocupat pel periodisme o per divulgadors de formació esprimatxada, o per què les dotacions de les biblioteques són tan minses, o la informatització dels arxius tan precària) són tota una altra història...

Bibliografia

J. Benda: *La traïció dels intel·lectuals*, Bromera, Alzira: 1995.

J. Casasses (Coord.): *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1875)*, Pòrtic, Barcelona: 1999.

O. Costa: «Vers una història comparada de l'intel·lectual francès», *Cercles*, 4, Barcelona (gener, 2001).

J. V. Foix: *Els lloms transparents*, Ed. 62, Barcelona: 1969.

J. Fuster: *L'home mesura de totes les coses*, Ed. 62, El Cangur, 144, Barcelona: 1992 (1a ed. 1967).

J. Fuster: «Pròleg» a I. Silone: *Fontamara*, Club Editor, Barcelona: 1967 (1a edició en català; a la 2a edició (Edicions de 1984), Barcelona: 1987, el pròleg havia desaparegut).

G. L. Mosse: *La cultura europea del siglo XX*, Ariel, Barcelona: 1997.

E. Pujol: *El descrèdit de la història*, Llibres del Segle, Girona: 1993.

C. Riba: *Polítics i intel·lectuals*, Ed. 62- El Observador, Barcelona: 1991.

J. P. Sartre: «L'intel·lectual davant de la revolució», entrevista a *Pensamiento crítico*, 65 (gener, 1968), traducció de *Le point*.

E. Sullà: «La fonamental intransigència», *L'Avenç*, 71, (maig 1984), pp. 34-36.

M. Vàzquez Montalban: «Entre el desmarque y la usurpación», *Mientras Tanto*, 30-31, Barcelona: maig 1987.

EL NAIXEMENT DE CATALUNYA. LA REVOLUCIÓ FEUDAL: ESTAT O NACIÓ

Carles Tosses i Ruiz

És evident que tot historiador fa una projecció de la seva ideologia sobre el passat que relata, ja sigui conscientment o inconscient, i moltes vegades no n'és, de conscient, perquè la visió i lectura dels fenòmens que historia es veu condicionada per l'època en què hom viu, de la qual és molt difícil distanciar-se. Principalment perquè l'historiador no sap per on aniran els trets en el futur, i també perquè està subjecte a variables de tot tipus. Si molts historiadors que es proclamaren marxistes i s'acolliren al marxisme acrític sense coneixement suficient de l'ofici d'historiador, si molts haguessin sabut que el materialisme històric s'esfondrà per deixar pas al somni de la gran Rússia de Vladimir Putin, molts haurien estat més cauts a l'hora d'acollir-s'hi alegrement (o ho haurien fet igualment perquè no han deixat de ser gossos faldillers). Amb això no vull negar la validesa d'alguns principis de la historiografia marxista, com ara és el de canvi històric i de revolució. Ans al contrari, en aquesta comunicació tracto de defensar l'existència de períodes revolucionaris en la història. Altrament, precisament aquells que varen acollir-se al marxisme sense pensar-s'hi gaire, ara el combaten sense parar, neguen les coses més evidents de la historiografia marxista (conceptes com el d'alienació o plusvàlua), i s'han convertit en lacais del capitalisme i de l'especulació financera, fent el treball «intel·lectual» a Georges Bush.

En aquesta comunicació vull posar en relleu la validesa dels principis de revolució feudal, i del seu parentiu amb el naixement de Catalunya. En la meva opinió el curs de la història no és mai progressiu, sinó que traça pujades i baixades, marcades per creixements espectaculars i per crisis i decadències no menys sonades. El concepte de revolució entra dins d'aquesta concepció i entenc que no és un concepte exclusiu de la historiografia marxista sinó de moltes altres. Al cap i a la fi, un historiador que no era precisament marxista com Vicens i Vives esmenta sis grans fets revolucionaris en la història de Catalunya al seu clàssic *Notícia de Catalunya*.

I

Joseph Calmette xifrà el 865 com la data del naixement de Catalunya, perquè aquesta data assenyala la separació de la Septimània de la Marca Hispànica. La visió de Calmette era fruit d'una lectura massa reduccionista i simplista dels fets polítics. El cert és que el naixement polític de Catalunya és fruit d'un part molt més lent i laboriós, que s'allarga al llarg de tot el segle IX i X i que té com a gran mòbil la separació dels comtats catalans respecte de l'imperi carolingi fins a assolir la independència («marxa cap a la independència» o «marxa cap a la sobirania» ha descrit D'Abadal aquest procés). Els comtats catalans, malgrat el seu legalisme, el seu aferrament a les tradicions romanes i a la *Lex wisigothorum* (que el mateix D'Abadal posa manta vegades de manifest) trobaren la independència, o es trobaren amb la independència, respecte a l'imperi de Carlemagne. En tot cas, fou un procés lent que s'estirà molts anys, però que tingué un esclat revolucionari durant els anys 1020-60, és a dir, sota el regnat de Ramon Berenguer I.

Al segle XI els comtats catalans ja s'havien independitzat del colós carolingi i constituien, en paraules de Zimmermann, un «conglomerat sobirà». L'historiador francès dubta d'utilitzar el mot Estat «ja que molts comtats o grups de comtats continuaven coexistint, perfectament independents els uns dels altres, i tenien com a únic correctiu l'origen comú de les dinasties regnants» (Zimmermann, 1989, p. 13), encara que no deixa d'utilitzar-lo.

El concepte d'Estat és un concepte que arrenca de la filosofia política (Plató quan parla de ciutats està parlant

de ciutats-estat), però que acostuma a utilitzar-se, en la teoria política a partir del Renaixement, fruit del naixement dels estats absolutistes que crearan les grans monarquies (espanyola i francesa) de l'edat moderna. Tanmateix, durant l'època grega clàssica i el mateix Renaixement hi hagué estats (ciutats-estat). Per altra part, què és un Estat? I, acompleixen els estats actuals les funcions per a les quals van néixer? Si no és així, no estarem aplicant un concepte a un organisme que no respon a tal concepte? Ací, en aquesta comunicació, utilitzaré el concepte d'Estat feudal en la mesura que l'utilitzen els historiadors que han estudiat a fons aquesta època. L'edat mitjana ha estat considerada com una època d'anarquia, caos i de negació del concepte d'allò públic que encarna l'Estat. Ara bé, estem segurs que els Estats actuals encarnen aquesta finalitat de servei públic? Sóc conscient de la dificultat d'aplicar el concepte d'Estat a l'època feudal, ja que el feudalisme es caracteritza per donar prioritat als lligams privats. Ara bé, insisteixo, és que no hi ha estats moderns actuals, petits o grans, que anticipen el bé privat al públic? ¿És que no hi ha estats actuals que no compleixen la funció per a la qual van néixer i, per tant, ja no són estats?

Segons Zimmermann, Catalunya neix com a entitat política, però aquesta entitat política no fou un Estat. En canvi, Pierre Bonnassie i el mateix Zimmermann, en altres escrits, ens parlen d'Estat feudal quan aquest feudalisme es féu present en la documentació del segle XI al llarg de tot el regnat de Ramon Berenguer I, i de la qual trobem una bellíssima mostra en el *Liber Feudorum Maior*. Un dels més bells i rics cartularis medievals, confeccionat per Ramon de Caldes, del qual TN Bisson va fer els elogis corresponents i que vaig poder comprovar en estudiar-lo per a la meva tesi, i en restar meravellat per la seva fecunditat quant a document. El concepte d'Estat aniria lligat a la creació de l'entitat política autònoma i aquesta entitat política seria el resultat de l'escriptura d'uns contractes o lligams feudavassallàtics (convinences, juraments de fidelitat i homenatges) dins de la jerarquia feudal.

És sabut que un dels grans problemes de Catalunya, una mena de problema de creixement que sempre ha patit Catalunya, llevat de l'esplendor del període medieval, ha estat el que Vicens en deia el minotaure o el problema del poder. Els catalans, escrivia Vicens des de la seva *Notícia de Catalunya*, sempre han tingut problemes amb el poder, amb l'existència de l'Estat, amb el fet de conviure-hi i assimilar-lo com a pròxim. Això no obstant, els catalans convisqueren amb el poder íntimament durant un llarg període, el medieval precisament, i governaren mercès a les cancelleries dels monarques.

Per altra part, va néixer Catalunya com a Estat o bé fou una nació sense quallar mai en un Estat? Doncs bé, sí. Podem dir que Catalunya va néixer com a entitat política en la mesura que els seus comtats eren estats feudals. I també podem dir, en reflexió de Vilar (1983), que fou aquesta potència feudal la que donà el nom a la nació. Ja el 1899, Balari i Jovany va mostrar que el nom de Catalunya prové de *castlà*, i que els *castlans* són fruit de l'abundància de *castlanies* que hi havia al territori. I la *castlania* era un servei feudal de recol·lecció de béns, mitjançant l'extorsió i el ban, de custòdia policial dins dels territoris comtals al servei del senyor feudal, efectuada pel castlà dins d'una complexa i rica jerarquia, que és la jerarquia feudal (castlà, veguer, castellanus, comdor, vescomte, comte i rei) i que varia segons les particularitats geogràfiques.

Zimmermann xifra entre els anys 988 i 1137 els anys de la formació de l'Estat català. Al segle XI els comtats catalans gaudien de plena independència política però encara no estaven constituïts com a Estat. «Però a partir dels anys 1020-1025 va esclatar una crisi brutal, ràpidament generadora de mutacions decisives. L'ordre es va veure desballestat per la irrupció d'una colla de violències l'objectiu de les quals era la confiscació dels fruits de l'auge econòmic: or musulmà, excedents agrícoles que l'organitzacio del senyoratge banal s'afanya d'arrabassar als camperols. La defallida de l'autoritat comtal afavoria les usurpacions, amb la conseqüent infeudació per l'aristocràcia dels béns i drets fiscals (Zimmermann, 1983, p. 264).» Assistim en aquest període a una manera diferent de concebre el poder: el comte ja no basa la seva autoritat en la *potestas* d'origen romà sinó en la *convenientia*, un document que lliga a uns serveis per a ambdues parts. Després de l'any 1045, el moviment de les infeudacions privades abastà en poc temps la totalitat del país; el mot *fevum*, que designava una terra fiscal detinguda per un oficial públic, va passar a qualificar a partir de llavors «qualsevol bé traspassat per un home a un altre home a canvi d'obligacions i de serveis» (Bonnassie). Durant els anys 1040-1060, aquella aristocràcia díscola i rebel, en veure transformacions socials i polítiques, es va llançar a l'assalt del poder comtal, en un acte de rebel·lia contra l'autoritat, representada per la primogenitura del comtat de Barcelona, encarnada en Ramon Berenguer I (1035-1076). Tot això va constituir el testimoni més explícit de l'Estat català. Les rebel·lions (Mir Geribert, Udalard) van fracassar perquè el desenvolupament de les relacions feudovassallàtiques tingueren per resultat l'enfortiment de les relacions de dependència amb el primer comte, en la persona del comte de Barcelona, que comprava (sobretot homes i fidelitats) tot el que podia amb l'or de les *paries*, i que prenia tot el color d'una monarquia, sense nom de rei, certament, però efectiva, i que, després, aquesta monarquia s'enfortí amb l'arribada institucional de la Corona d'Aragó.

Devem a Bonnassie, més que a ningú altre, el fet de mostrar l'evidència d'un Estat feudal català. Gaspar Feliu s'ha fet ressò del debat entorn de l'existència d'un paradigma Bonnassie, que és vàlid per explicar el naixement del feudalisme, de l'Estat feudal. Malgrat que aquest paradigma requereix de matisacions, com assenyala Feliu, el que és indubtable és que es produí una transformació social i política. D'una manera magistral, totalment convincent i clarivident, Bonnassie va mostrar que l'aparició de convinences (*convenientiae*), en un gran nombre, acompanyades dels respectius juraments de fidelitat i d'homenatges, constituiren una veritable mos-

tra que el canvi feudal produït en aquests anys (1045-70) fou revolucionari i sobtat. Per a Bonnassie l'aparició de les convinences, abans inexistents, era la mostra que la ruptura feudal (amb els feus, les tinences, la *potestas*, el *beneficium* i el *dominium*) trencava amb el clàssic sistema impositiu que provenia del món clàssic, desestructurat. Es va produir un canvi revolucionari: l'autoritat del comte passà a basar-se en el vassallatge (legalitzat en l'escriptura), en els juraments de fidelitat i en l'acte d'homenatge. L'autoritat del comte deixà de basar-se en la *potestas* romana. L'autoritat deixà de ser pública (romana), per passar a ser privada (feudal).

«*D'autre part, appuyé sur l'essor barcelonais, est né un État. Celui-ci est un gran partie l'oeuvre de Raimond Béranger Ier et d'Almodis qui, en définitive, méritent d'être rangés parmi les plus hautes figures du Xie siècle*» escriu Bonnassie en la conclusió general de la seva obra (1976, p. 878).»

Ramon Berenguer I fou l'artífex dels lligams feudovassallàtics. Va portar a terme una política de sistematització de les estructures feudals. Endegà una política incessant de compra de castells, de manera que obligava els castellans dels mateixos a ser-ne homes seus, val a dir, a jurar-li fidelitat i a donar-li la *potestas*. Els barons es van veure obligats a reconèixer que existia damunt d'ells una autoritat superior de la qual no es podien sostreure (*Iuro vobis quod non vetabero vobis potestatem, cum forsfet aut sine forsfet, de ipso castro...* (*Liber feudorum, I*, núm. 424). Dins d'aquesta xarxa extensa de lligams feudovassallàtics s'inclouen els elements superiors de l'estament aristocràtic (Ermengol III, per exemple), però també la *militia*, els elements més inferiors, els castlans, aquells que comandaven les guarnicions dels castells.

L'extensió de la supremacia barcelonina atorga el naixement de l'Estat feudal. «A partir de quin moment és possible de parlar d'un «Estat català?» es demana Bonnassie. Evidentment que el mot Estat és vague, com ja hem assenyalat, tot i que arrenca de les ciutats-estat de l'antiguitat i que es pot parlar d'Estat des del punt de vist d'una ciutat (Atenes, Esparta), d'una república (Florència) o d'una monarquia absoluta (França). Però per a Bonnassie, Catalunya, els comtats catalans, es van constituir en Estat a partir de dues constatacions: 1a) en els anys 1060-70 la totalitat de la Catalunya cristiana es va trobar reunida, de fet i de dret, sota una mateixa autoritat, la dels comtes de Barcelona; 2a) es configurà, en aquest període, una organització coherent i jerarquitzada dels poders, dominada per aquesta autoritat. Qüestió apart mereix el tema de la violència. L'Estat català neix en el context de la riquesa, de l'augment demogràfic i dins d'un marc de coercions i violències (veiem ascendir pagesos a l'estatut de castlans), perquè és aquesta riquesa la que impulsa els homes a lluitar i apoderar-se d'ella. Però el tema de la violència i de la guerra no el podem tractar ací.

Autoritat i jerarquització de poder constitueixen, doncs, l'eix de l'Estat. Tots o gairebé, si més no els més importants comtes dels comtats catalans, eren vassalls de Ramon Berenguer I, però aquest no és vassall de ningú. Tampoc el comte Borrell no era vassall de ningú, però no aglutinava aquesta concentració de forces i de tendències, ni de bon tros. Ramon Berenguer I no prestà homenatge al papa, contràriament al rei d'Aragó, ni se sotmeté a les pretensions econòmiques del rei de Castella, ni al de França, al qual ignorava. Els contemporanis musulmans el tractaven com un sobirà, com si representés una monarquia feudal, detentava la *potestas regia* i, com diu Bonnassie (1981, p. 158) si no va prendre el títol de rei no va dubtar a considerar el territori que governava com un regne rebut solament de Déu. Emprà uns mitjans de control molt forts (fer-se lliurar de grat el comandament de les fortaleses). Els veguers de l'any 1100 no tenien res en comú amb els *vicarii* del segle IX i X, perquè els primers, que formarien part de la *Curia comitis*, estan subjectes al vassallatge privat del comte mentre que els *vicarii* detenien encara una funció pública.

Monarquia i feudalisme. Vet ací els conceptes políticosocials d'un altre debat que ara no ens pertoca tampoc. Mentre el feudalisme fou fort a Catalunya el país sorgí endavant i guanyà terres i beneficis, relacions comercials, i s'expandí. Quan els ressorts feudals desaparegueren, el país entrà en un declivi profund perquè no sabé adaptar-se a noves estructures polítiques, encarnades en l'absolutisme del sobirà. Sobre això D'Abadal ja digué la seva paraula en aquell impressionant testimoni historiogràfic que és *Pere III el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Quin fou el paper de la monarquia? Fou una comparsa en mans dels gran nucli feudal o bé fou l'element cohesionador, com exemplifiquem en el cas de Ramon Berenguer I, que va permetre el desenvolupament del país? El feudalisme és contrari a la monarquia, deia Balari. Mentre que el feudalisme és de l'ordre de la cosa privada, la monarquia és de l'esfera pública. Però això no és del tot exacte. Per exemple, moltes exaccions i abusos feudals que va patir la pagesia ja existien.

Així, aquests elements feudals nous que aparegueren en un moment de gran creixement econòmic, roturació de noves terres i augment demogràfic, han estat negats per alguns historiadors, els quals pretenen afirmar una continuïtat en el sistema impositiu que va des del llegat romà fins a l'Antic Règim. Es tracta, certament, d'una manca de visió i d'ignorar l'evidència documental. Alguns autors fins i tot neguen l'existència de l'allau de convinences que davallaren durant els esmentats anys de la revolució feudal i afirmen que la convinença es tracta d'un «pur document factual» (Barthélemy, 1992, p. 773). Bisson, taxatiu, va comentar: «*but this is to fly in face of the evidence*» (1994, p. 41). Dins del marc de la polèmica entre partidaris de la revolució feudal (mutacionistes) i partidaris de la continuïtat del món romà (fiscalistes), hi ha els gradualistes, que vindrien a situar-se al mig. Malgrat que Bonnassie no ha pres part en la polèmica, el seu model de feudalisme pren part per l'existència d'un trencament. Com ha assenyalat Gaspar Feliu el model Bonnassie ha constituït un paradigma ex-

portable: la revolució feudal neix també a Catalunya i hi és originària. Però aquest trencament no significa que al país emergent de l'aurora medieval no hi hagués un rerefons romà molt important.

II

Segons T. N. Bisson (1984, p. 455), a Catalunya el fet nacional precedeix la formació de l'Estat: «*La Catalogne appartient à ces pays pour lesquels le concept de nations précède celui d'État*». És més, Bisson nega que es pugui parlar d'Estat català abans de Ramon Berenguer I: «*Il n'est pas évident que les estructures de fidélité créées par Raimond Beranguer Ier survivaient, en fait, dans les années 1130. Il n'existait pas encore réellement d'État catalan*», *quelles qu'aient été les implications de la politique féodale de Raimond Beranguer Ier* (Bisson, 1984, p. 457)».

En canvi, Michel Zimmermann afirma el concepte d'Estat, tal com hem dit: «La construcció considerable del nombre de vassallatges obtinguts sota el regnat de Ramon Berenguer Ier constitueix el testimoni més explícit de la construcció de l'estat català»(1983, p. 266). Tres són els processos o mitjans que confirmen aquest Estat segons Zimmermann: 1r) el predomini del comtat barceloní; 2n) el límit de la regla del repartiment a les successions; 3r) l'aglutinant del conjunt Barcelona-Girona-Osona. Zimmermann parla d'un Estat català com a entitat política que afavoreix la integració i evita la dispersió, com a aglutinant de forces. Tanmateix, la concepció d'Estat de Zimmermann és propera a la de Bonnassie i la d'ambdós historiadors és, ensems, distinta a la de Bisson i d'altres historiadors catalans com D'Abadal, el qual parla d'un desvetllament nacional, «una marxa cap a la sobirania», un «principat teòric», però no d'Estat en els termes emprats per Bonnassie. En un altre lloc, Zimmermann prefereix parlar de monarquia per a aquest conjunt aglutinant de forces entorn de Ramon Berenguer Ir: «*Nous préférons le terme de monarchie à celui d'État, qui implique una structure administrative et un sens de l'intéret public inimaginable au XIe siècle*» (1985, p. 120, nota 47).

Segons Bonnassie, és errònia la concepció de la gestació de Catalunya com a nació abans que com a Estat: «*Je ne crois pas trop à la précocité, si souvent affirmée, de la naissance de la nation catalane*» (1985, p. 20). Això no obstant, als segles X i XI pot afirmar-se a Catalunya una perfecte comunitat de llengua i de tipus de vida. Però es tracta més d'un territori en comú que d'altra cosa. Segons Bonnassie hom podria parlar d'Estat, però no de nació. I és precisament l'Estat feudal, segons Bonnassie, el que possibilitarà el naixement de la nació, l'Estat feudal, més concretament, una «*Construction qui m'apparait non comme la consequence, mais comme l'une des conditions de la naissance de la nation catalane*» (1985, p. 21). És més, afirma Bonnassie: si el fet català és un fet cultural, és també un fet polític. «*Autrement dit, si le fait catalan est un fait culturel (qui songerait à nier cette évidence?), il a été et il est, autant et peut-être plus, hier comme aujourd'hui, un fait politique.*» (Bonnassie, 1985, p. 21). El concepte d'Estat no agrada a Bisson, que prefereix parlar de nació. En canvi, Bonnassie pensa que al segle XI neix un Estat: «*D'autre part, appuyé sur l'essor barcelonais, est né un État*» (1981, conclusió) en la frase citada anteriorment. Aquesta construcció estatal apareix com una de les condicions necessàries per al naixement de la nació catalana, no pas com una conseqüència.

Ara bé, què entén Bonnassie per Estat quan anticipa aquest concepte al de nació?, ¿quan considera que Catalunya es forjà abans com a Estat que com a nació? Bonnassie esclareix: «*...si on entend par Etat un organisme impliquant à la fois «une structure administrative et un sens de l'interet public», l'apparition d'un tel organisme dès le XI siècle est difficilement concevable (encore que Raimond Bérenguer I n'ait pas été dénué d'un certain sens de l'intéret public). Disons pour ne pas engager une polèmique osieuse, que Raimond Bérenguer I a crée les conditions de l'émérgence d'un État, celui-ci se définissant plus clairement comme le montre Th. Bisson, sous le régne de Raimond Bérenguer IV*» (1985, p. 21).

La qüestió sobre si primer de tot és la creació de l'Estat o bé de la nació ens sembla que es pot resoldre en allò que diu Bonnassie: si el fet català és un fet cultural i social, aleshores també és un fet polític. I aquest fet polític neix en les estructures socials que són covades en els lligams feudovassallàtics i les xarxes clientelars del feudalisme.

III

El llegat romà i el sentit de la tradició romana no eren estranys al territori anomenat Marca Hispànica. Catalunya neix com a Estat amb totes les qualitats i els trets del feudalisme el segle XI. Fou el feudalisme el qui donà el sentit d'Estat al que era, solament, una marca geogràfica, la Marca Hispànica. El mateix Zimmermann ho certificà, quan diu: »P. Bonnassie ha mostrat molt bé que no podem comprendre la societat catalana dels segles IX i X si desconeixem aquest arrelament romà, que s'expressa en el culte del dret i de la cosa escrita i aflora en el sentit de l'Estat i del bé públic lligat al poder sobirà.» (Zimmermann, 1989, p. 22, citant Bonnassie, 1981, vol. 1 pp. 119-126)). Bonnassie apel·la a uns antecedents romans per tal d'afirmar el sentit d'estat i del bé públic lligat al sobirà. Però aquesta apel·lació a uns antecedents romans no significa que l'Estat anticipi la nació. Catalunya apareix en el curs de la història com a Estat o bé com a nació? Bonnassie ha sostingut que Catalunya es constitueix com a Estat feudal dins del marc de la revolució feudal. No existia un Estat anteriorment. Les estructures romanes havien estat esquinçades per la invasió visigòtica primer i per la musulmana després. Aquestes estructures romanes eren filles de l'imperi que la Roma imperial havia estès arreu. En arribar els mu-

sulmans tot poder polític s'esfondrà. El que reneix és un embrió de nació (Catalunya) que es desenvolupa a la vegada que es desenvolupa una monarquia.

També d'Abadal afirma l'existència del passat romà del país que neix a la Marca Hispànica, i son nombroses les caracteritzacions romanes, en les quals D'Abadal ens parla d'aquesta potentíssima tradició romana i romanitzant del país, però D'Abadal també era conscient que el país va néixer en el feudalisme, i que fou dinàmic i innovador mentre seguí aquest feudalisme. Però mès enllà del feudalisme, per a D'Abadal Catalunya va néixer gràcies a l'aparició del món musulmà i la invasió dels àrabs a la península.

«Catalunya no pren forma aparent en el món de la Història fins a finals del segle XI. Fins aleshores no es pot dir que mostri externament una personalitat nacional. És clar que la seva aparició ha d'haver estat precedida per un període de gestació, més aviat confús i llarg, com ho solen ser aquestes creacions socials.

Jo conceptuo que l'inici d'aquest període gestatori, la causa directa del tombant que l'ocasionà, radica en la invasió dels moros, en la destrucció a les seves mans del regne de Toledo quan estava precisament encarrilant la unificació hispànica, quan la tenia a mig fer» (1967, pròleg).

Val a dir, gràcies als moros Catalunya neix com a nació, apareix, al llarg de la història, amb personalitat nacional, dins d'un període de gestació llarg i que el mateix D'Abadal xifrava el bressol en el segle X. Perquè els moros esquinçaren amb la seva irrupció la unificació de la península ibèrica que estava sota el visigotisme i la llei visigòtica, instaurada en el regne de Toledo.

«L'estada dels moros obligà a un recomençament, amb l'esforç de l'alliberació, és allò que ha estat comunament anomenat la Reconquesta. Aleshores, des del primer moment, les terres catalanes, xuclades per la potència veïna del colós polític carolingi, s'endisaren en un camí històric diferent del que segueixen les altres regions hispàniques més occidentals. Es produeix l'esquerda que, com tota esquerda, ja no s'ha de fondre més; hi podran fer soldadures més o menys ben reeixides, a tenor d'una millor o menor traça política, però la fusió no serà aconseguida. Quan apareixerà Espanya, als volts del 1500, serà una Espanya vària, no pas l'Espanya unificada que semblava prometre el regne de Toledo. Podrà ser aconseguida la unió, no pas la unificació» (1967, pròleg).

Val a dir que els moros trencaren la tasca a mig fer dels gots de Toledo i obligaren a una Reconquesta, però, endemés, els territoris comtals catalans foren xuclats pel poderós colós polític que era la potència carolíngia, i aquests comtats s'endinsaren en un camí diferent del de les altres regions hispàniques.

També Zimmermann pensa que «encara que caòtica i indecisa, la lluita contra l'islam va contribuir a la formació d'un projecte nacional (Zimmermann, 1982, p. 276).

No hi ha dubte que en el naixement, lent i dificultós, com solen ser aquestes processos socials i polítics, de Catalunya, hi intervingué un procés social, econòmic i institucional, com és el feudalisme, de primer ordre. Val a dir, sense la configuració política que va assolir-se amb la independència respecte al colós carolingi i que es consumeix amb el casament de Ramon Berenguer IV amb Peronella, Catalunya no hauria nascut. Però sense l'existència d'uns moviments admirablement descrits per Bonnassie en la seva gran obra, val a dir, sense el feudalisme, tampoc Catalunya hauria nascut, perquè hauria estat una entitat política buida i sense creació pròpia, una entitat política sense caràcter ni empremta pròpia, i sense deixar cap petja en la història, ja que fou el feudalisme, el nucli feudal, qui va conduir el país a la seva expansió.

Per tant, el fet polític va acompanyat indefugiblement del fet social, i és així que sempre es produeix en la història. De tal manera que van de la maneta les dues manifestacions: la política i l'economicosocial. Perquè Catalunya va néixer com a nació gràcies al feudalisme i fou el feudalisme el que, ensems, la impulsà cap a les aventures que l'acompanyaven en la història. Una entitat política sola és insuficient per originar una nació, talment el cas de Gènova i una formació economicosocial també és insuficient per ella mateixa, talment el cas del Mâcon francès.

Bibliografia

ABADAL I DE VINYALS, Ramon d': 1967, *Els precedents antics a la història de Catalunya*, Editorial Selecta, Barcelona.

— 1970, *Dels visigots als catalans*, 2 vols., Edicions 62.

BALARI I JOVANY, José: 1899, *Orígenes históricos de Catalunya*. Barcelona.

BARTHÉLEMY, Dominique: 1992, «La mutation féodal a-t-elle eue lieu? Note critique», *Annales*, ESC, 47.

BISSON, T. N.: 1988, *The medieval Crown of Aragon. A short History*, 1986; Història de la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana, Crítica.

— 1984: «L'essor de la Catralogne: identité, pouvoir et idéologie dans une société du XII siècle», dins *Annales*, 39è année, núm. 3, pp. 455-57.

— 1994, «The Feudal Revolution», *Past & Present*, núm. 142, pp. 6-42.

BONNASSIE, Pierre: 1979-81, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*, Edicions 62, Barcelona.

— 1969: «Les conventions féodales», a *Les structures sociales de l'Aquitaine, du Languedoc et de l'Espagne au premire age féodale*, París, p. 191 i ss.

— 1984: «Del Ródano a Galicia: génesis y modalidades del régimen feudal», *Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo*, Crítica, 1984.

— 1985: «Sur la formation du féodalisme catalan et sa première expansion (jusqu'à 1150 environ)», *Estudi General, La formació i expansió del feudalisme català*, Actes del col·loqui organitzat pel Col·legi Universitari de Girona.

Liber Feudorum Maior. 1945-47. Cartulario real que se conserva en el archivo de la Corona de Aragón, Francisco Miquel Rosell, Barcelona.

FELIU, Gaspar: 2000, *Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya*, Recerques, 41.

ZIMMERMANN, Michel: 1983, «Orígens d'una societat feudal», *Història de Catalunya*, Oikos Tau, pp. 241-277.

1989, *En els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació cultural*, Edicions 62, Llibres a l'Abast, Barcelona.

VILAR, Pierre: 1983, «Introducció: el «fet català», *Història de Catalunya*, Oikos Tau, Barcelona, pp. 7-36.

— 1964-68, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, 4 vols., Barcelona, 1964-68.

FRANCESC FERRER I GUÀRDIA I EL PERIÒDIC *LA HUELGA GENERAL*. EL PENSAMENT DE L'ANARQUISME CATALÀ A L'INICI DEL SEGLE XX

Francesc Poblet i Feijoo

Entre finals de 1901 i juny de 1903 es va publicar a Barcelona (amb una interrupció de 9 mesos deguda a una suspensió) el periòdic quinzenal *La Huelga General* subtitulat *Periódico libertario*, promogut i finançat pel pedagog racionalista Francesc Ferrer i Guardia.

La publicació fou un aparador del pensament de destacats intel·lectuals llibertaris de l'època radicats a Barcelona, entre els quals destacaven Anselmo Lorenzo, Fernando Tarrida i el mateix Ferrer, que signava les seves inflamades columnes amb el pseudònim *Cero* (amb títols com ara *Habra sangre? –Si; mucha* o *Dios ó el Estado: NO La Huelga General: SI*). Completaven el periòdic les col·laboracions d'altres coneguts anarquistes com ara Reclus, Malato, Grave, Kropotkin, Federico Urales, o Soledad Gustavo.

Després de la brutal repressió del Procés de Montjuïc i de la manca d'efectivitat per arrossegar les masses mitjançant la propaganda pel fet, Ferrer va voler endegar una nova acció dual: la preparació de la revolució social a llarg termini mitjançant l'ensenyament racionalista (va fundar l'*Escuela Moderna*) i a curt termini, mitjançant la vaga general revolucionària, que promovia des d'aquest periòdic de títol ben explícit.

Les seves pàgines ens il·lustren de manera excel·lent sobre multitud de temes, alguns conjunturals, com les conseqüències de la vaga de 1902 o la crítica a les societats obreres d'ofici, d'altres de caràcter pràctic sobre com utilitzar les eines revolucionàries (la vaga general, el *boicote*, el *label*), i d'altres de més teòrics sobre temes recurrents de l'anarquisme: l'antimilitarisme, el paper de la dona, la religió, etc.

L'estudi de la publicació ens fa evident la migradesa de la producció teòrica de l'anarquisme català i les dificultats per generar un discurs coherent que acompanyi l'acció, malgrat la qualitat intel·lectual dels seus col·laboradors.[1]

La premsa anarquista

L'anarquisme no concebia cap acció eficient sense el seu òrgan de premsa. En absència d'una organització forta, aquest jugava un paper cabdal com a sistema de coordinació i d'unió entre uns seguidors sovint dispersos.[2] A més de l'acció, la nombrosa premsa impulsada per societats obreres i anarquistes tenia cura de la formació ideològica (com és també el cas de *La Huelga General*) basada sempre en la idea de l'autodidactisme, forçada quasi sempre pels adversos condicionants econòmics i polítics.[3]

La conducta dels poders públics enfront de la premsa anarquista va ser sempre arbitrària i més o menys dura, depenent del moment. Les confiscacions, censures, empresonaments,[4] etc., són experiències més que freqüents entre els editors i redactors d'aquest periòdics. Això va fer que sovint s'ocultessin dades, noms d'autors (és freqüent l'ús de pseudònims[5] i articles sense signar) i qualsevol pista que pogués implicar els protagonistes. *La Huelga General* va patir una suspensió de prop

[1] «...mentre en les publicacions generals llibertàries, és a dir, 'El Productor', 'El Libertario', 'Tramontana', etc., hi havia abundància de col·laboracions de grisos militants, les planes de la publicació de Ferrer restaven restringides per a la intel·ligència llibertaria». (OLIVÉ:100).

[2] (OLIVÉ:64).

[3] (ABELLÓ,1988:59).

[4] Amb freqüència eren empresonats molts mesos a l'espera del judici, encara que després se'ls condemnés a una pena menor o fossin absolts. (DALMASES:42).

[5] Com el propi Ferrer, que signava amb el pseudònim maçònic de «Cero».

d'un any arran de la vaga general de febrer de 1902 i nombroses denúncies, citacions a declarar, escorcolls i empresonaments del director i col·laboradors.[6]

La teoria de la vaga general

La vaga general com a sistema per a desencadenar la revolució social era l'eina que contemplaven amb més fermesa els anarquistes de principis de segle XX després del fracàs de la violència aïllada, culminada per la ferotge repressió del procés de Montjuïc. En la mesura que la «propaganda pel fet» no aconseguia una de les seves finalitats, estendre la revolució, alguns anarquistes reflexionaren sobre la necessitat de vincular-se més directament amb el moviment obrer.[7] Així, a finals del segle XIX, i dins l'àmbit de l'anarquisme urbà, s'inicià la mitificació de la vaga general com a mitjà dels treballadors per aconseguir primer les seves reivindicacions laborals i posteriorment el canvi social, mitjançant la paralització de la societat.[8] Fou Fernand Pelloutier qui donà, a França, aquest caràcter tàctic a la vaga general, que després continuaria Georges Sorel, exaltant el valor dels mites dins la història i, en conseqüència, endegant aquesta mitificació, on era més important la fe i l'entusiasme que suscités la vaga, que la pròpia realitat.

L'octubre de l'any 1900, en el congrés de restitució de la Federación Regional Española, s'aprovà com a tàctica de lluita la vaga general, confirmada al segon congrés de 1901 i paradoxalment refusada per les organitzacions obreres catalanes.[9]

La idea fonamental era que la paralització sobtada de la producció faria triomfar les reivindicacions del proletariat d'una manera total. Per als anarquistes, aquestes ja no havien de consistir només en una millora de les condicions de treball (hores, salari, etc.) sinó que havien de donar pas a la revolució que portés un nou ordre de vida. Aquesta idea havia arrelat entre el treballadors a base de mítings, conferències, discussions, propaganda, etc.[10]

Context i fundació del periòdic

Ferrer i Guàrdia participà a finals del segle XIX en conxorxes republicanes que el van obligar a exiliar-se. A París va formar-se el que seria el seu pensament, que el guiaria la resta de la seva vida: una mena de radicalisme humanista cultural, influenciat per l'anarquisme francès.[11] Allí es va relacionar amb anarquistes francesos (com Malato, Grave i Robin) encara que la seva dedicació principal fou l'educació.

El 1901, Ferrer torna de París cap a Barcelona, després de setze anys, amb una herència d'una deixebla admiradora.[12] Sembla que Lerroux el va intentar convèncer que invertís els diners en fins electorals, però Ferrer estava ja convençut que el que calia era preparar la societat per la a revolució, sobretot a llarg termini, amb l'educació racional mitjançant l'*Escuela Moderna* que va fundar el 8 de setembre de 1901, però també a més curt termini, amb publicacions com *La Huelga General*,[13] sorgida de la seva relació amb els sectors anarquistes de Barcelona.[14]

L'any 1901 es desfermà una greu crisi econòmica que tingué especial incidència en els sectors obrers. Al maig, a Barcelona esclatà una vaga de tramvies que desencadenà una suspensió de les garanties constitucionals quan s'estengué en vaga general. El 15 de novembre començà a publicar-se *La Huelga General* i pel desembre els metal·lúrgics entraren en vaga per demanar la jornada de nou hores (era de deu hores). Al gener del 1902 s'hi sumaren altres sectors (com els forners, els obrers tèxtils i els traginers),[15] la qual cosa motivà algunes detencions que dugueren com a resposta la vaga general que començà el 17 de febrer. Entretant, Ferrer viatjava entre Cervera i París, rebent visites de Barcelona i conspirant (i ajudant econòmicament) a l'organització de la mobilització.[16]

La vaga durà una setmana (fins al dia 24) i provocà molts enfrontaments, amb algunes víctimes mortals, nombrosos ferits (entre ells Ignasi Clarià, director de *La*

---

[6] Per exemple, vegeu la primera columna de la secció «Misceláneas» LHG 19/6-7 on es parla de diverses accions contra la publicació o l'article de primera plana «El Autoritarismo y 'La Huelga General'» LHG 20/1 on es parla dels empresonaments de Clarià, denúncia d'articles, processos, etc.

NOTA: Les referències al periòdic es faran amb el format: «LHG núm. d'exemplar / núm. de pàgina».

[7] (Paniagua: 64).

[8] Ja al 1890 s'escrivia: «*La huelga general... està reconocida como chispa fulminante que ha de propagar... el voraz y destructor incendio*». (Alvarez, 1976: 568).

[9] La declaració del primer congrés afirmava que «*...aceptada en principio la huelga general... se ponga en práctica cuando las injusticias de la burguesía y los atropellos del poder lo hagan necesario*» (Retés:213).

[10] «El mes d'octubre de 1900, en el Congrés de Madrid, la branca espanyola de l'organització anarquista havia acordat ja d'aplicar la tàctica de la vaga general. I pel desembre de 1901, la Internacional anarquista reunida a Londres decidí de portar a la pràctica la idea precisament a Barcelona». (Roig: 160).

[11] Al mateix temps «Ferrer aprèn una indeleble *joie de vivre*, una tendència hedonista, amable i alhora descarada, que contrasta amb altres tendències menys sofisticades i puritanes dels guardians de l'obrerisme, habituals a casa nostra». (Abelló, 2002: 50).

[12] «Quan a l'abril de 1901 mor Mlle. Meunier, Ferrer rep l'herència d'un milió de francs-or». Costa, Pedro al pròleg de (Ferrer, 1978: 10).

[13] Aquesta doble via d'acció es destacada per (Abad de Santillán:1).

[14] «Segons J. C. Ullman, Ferrer participà en les discussions anarquistes en les quals els arguments per l'agitació i el terrorisme tradicionals perdien terreny a favor de les noves propostes de l'anarcosindicalisme i l'educació llibertària». (Núñez: 64-65).

[15] No tant per solidaritat, com sovint s'ha dit, sinó per reclamar millores laborals per a ells. (Romero: 208).

[16] (Romero: 215).

Huelga General)[17] i més de 900 detencions.[18] Les files dels col·laboradors de *La Huelga General* van patir nombrosos empresonaments (com el del mateix Anselmo Lorenzo) i el tancament del periòdic (també fou clausurat, entre d'altres, *El Productor*, de Bonafulla) que no tornaria a veure la llum fins a prop d'un any després. Fou declarat l'estat de guerra, i la repressió per part de la Guàrdia Civil i l'exèrcit fou molt dura.[19] Els sectors socialistes no van secundar la vaga (cosa que va contribuir a frenar la seva implantació a Catalunya), fet que va ser durament criticat pels anarquistes. La vaga no tingué èxit i els patrons no acceptaren cap de les reivindicacions obreres.[20]

La línia editorial

Podem catalogar el periòdic *La Huelga General* com un portaveu eminentment teòric[21] de l'anarquisme. La seva línia ideològica s'explicita des del primer número al seu article de portada «Programa» on proclama el seu objectiu i els mitjans per aconseguir-ho: «*Nos proponemos, pues, la normalidad social que ha de dar á la humanidad la felicidad que los explotadores le roban (...) Para lograrlo, nuestro título es todo un programa*». Després afegeix: «*Venimos dispuestos a no transigir con oportunismos políticos ni socialistas... Apoyaremos las escaramuzas, las batallas parciales...*» tot i que el seu objectiu era conscienciar l'obrer per, mitjançant la vaga general, aconseguir fer la revolució social que portés a una nova societat basada en l'ideal anarquista, a la «*disolución del Estado*» i a la «*expropiación de los detentadores del patrimonio universal....*».[22] La seva animadversió per burgesos, socialistes, republicans, religiosos i militars serà omnipresent. El que «*no encaja*» en la línia del periòdic són «*Los asuntos del movimiento social ó ... obrero que revistan carácter de detalle local o personal*»,[23] tot i que de vegades seran utilitzats per exemplificar.

El periòdic es completava amb la publicació d'uns fullets monogràfics dedicats a difondre, entre altres temes, els postulats i tàctiques del sindicalisme revolucionari francès, en número de catorze, que van seguir publicant-se fins i tot després de la fi del periòdic, sempre sota el títol de *Biblioteca de La Huelga General*.[24]

La línia editorial del diari la marcava Anselmo Lorenzo, en estreta col·laboració amb Ferrer. Els dos redactaven conjuntament alguns editorials. Respecte a l'adscripció ideològica global dins de l'anarquisme cal apuntar que el periòdic conté tant elements anarcocomunistes com anarcosindicalistes, propi del moment de transició dins del moviment.[25] Les proclames més inflamades i violentes resulten ser els articles de Ferrer i Guàrdia, que conviuen, però, amb escrits que se situen clarament contra la violència o que es centren en l'acció sindical com a mitjà de lluita.

Els continguts

Ja des del primer número es demana la col·laboració de pensadors per desenvolupar certs punts doctrinals: «*Es posible la huelga general? Cómo llegará a producirse? Que medidas deberán adoptarse desde el primer momento para asegurar su triunfo?*».[26]

El mateix Ferrer dóna resposta a aquestes preguntes al número tres, això sí, de forma molt breu i generalista.[27] La manca de teoria intel·lectual planarà sempre sobre aquestes anàlisis. Ferrer continua al número cinc teoritzant sobre l'abast i l'extensió del moviment. El mateix títol del seu article diu molt, altre cop, sobre la precarietat del projecte: «*Primero regional; después veremos*».[28] Després de la suspensió, al número onze, es retorna al tema amb l'aparició d'un article signat per «*La Redacción*» on se sol·liciten cartes, articles, idees sobre el tema «*Que debe hacer el Proletariado el dìa siguiente del triunfo de la Huelga General?*», crida que es repeteix al següent número.[29] Poques són les respostes que es troben. La primera[30] advoca per concentrar-se en la producció de coses útils i especialment en l'agricultura. Números després es lamenten que «*...hemos recibido algo, muy poco; pero pensamiento individual, colectivo nada*».[31] Ferrer mateix passa llavors a respondre la pregunta, tan breument i simple com de costum: l'essencial és estudiar primer i eliminar després, les professions innecessàries, i potenciar les que ho són, principalment les relacio-

---

[17] Vegeu el seu relat dels fets a «*Mi asesinato*» LHG 13/5. Clarià va ser empresonat fins el 5.10.1902.

[18] Uns 80.000 treballadors van estar involucrats en la vaga (Retés:215).

[19] «El balanç fou de quaranta morts, més de dos-cents ferits i altres tantes detencions» (Roig:160). Sobre les xifres de víctimes, ferits i detinguts hi ha divergències entre diverses fonts.

[20] «Només els lampistes obtingueren, entre els que no la tenien, la jornada de nou hores». (Huertas:129).

[21] «*La cuestión de doctrina es tema preferente de LA HUELGA GENERAL...*» Dins l'article «*Mitin libertario*» LHG 15/2.

[22] «*Programa*» LHG 1/1-2.

[23] «*Observación*» LHG 1/2.

[24] (Dalmases:63) i (Madrid:355 Vol. I Tom 2).

[25] «Des d'aleshores (la vaga de 1902) el vell anarcocol·lectivisme, d'arrel bakuninista, desapareix de Catalunya substituït per l'anarquisme comunista i pel sindicalismo revolucionari» (Termes:186).

[26] «Observación» LHG 1/2 i 2/3.

[27] «*La Huelga General enriquecerá á los pobres sin empobrecer á los ricos*» LHG 3/3.

[28] «*Lo más probables es que la huelga general, antes de ser internacional sea nacional, y antes... regional*» LHG 5/3.

[29] Ambdós articles titulats «Información sobre la Huelga General» LHG 11/3 i 12/4.

[30] «Información sobre la Huelga General» LHG 13/3.

[31] «A las Sociedades de Resistencia» LHG 14/3 S'aprofita per criticar a «*nuestros compañeros societarios*».

nades amb l'alimentació bàsica. Acaba demanant un cop més que s'estudiï tot, en particular dins de les societats de resistència (*«que sustituyan fichas y barajas por el libro... y la conversación fútil por la discusión luminosa»*).[32] Una altra col·laboració dóna també màxima rellevància a l'agricultura (citant Kropotkin), però també a la destrucció de les armes, per evitar reaccions de l'enemic.[33] En canvi, el sindicat que només lluita per unes millores salarials concretes és atacat, per exemple, per Grave:[34] *«Los sindicatos cuyo objeto es defender el salario, deben desaparecer con este»*.

L'ús de la violència va ser també un tema de debat. A causa de la ja assenyalada situació del moment, el moviment anarquista volia deixar clar que, d'entrada, la violència no formava part de la seva estratègia. En canvi, si la situació ho comportava, caldria fer-ne ús. Malato parla de *«tratar sin vacilación ni rodeos la preparación y las fases de una acción violenta»*[35] en previsió dels atacs de l'exèrcit, però tenint present que la violència *«es el accidente, el accesorio ó si se quiere la decoración, el aspecto teatral de la revolución, no la revolución misma...»*.[36]

Tant aquesta actitud defensiva com la previsió de violència, estan també presents en l'anàlisi de Ferrer, i com a mostra el contundent títol del seu article: «Habrà sangre? -Si; mucha»[37] on ja comença dient que *«No es que nosotros deseemos una revolución sangrienta»* però preveu que els privilegiats oposaran resistencia al canvi de societat *«y entonces, naturalmente, las represalias serán terribles»*.

Malgrat això, el to més aviat moderat de la publicació, reflex de la tendència majoritària a l'època, es nota en les expressions diàfanes contra la violència que es fan, com dins de l'article de Hamon al número vuit, que conclou dient *«Matando, el anarquista no obra de conformidad con sus principios»*.[38] Denuncia l'associació d'idees que es fa entre assassinat i anarquisme, i diu que totes les ideologies, incloses les que formen part de les religions, s'han servit en algun moment de l'assassinat. Malgrat això, Ferrer es lamenta de la indolència obrera *«...muchos huelguístas van á la huelga general como los republicanos a los banquetes...»* i afirma que els treballadors *«no podrán, recurriendo a ella* (a la vaga) *pacificamente, emanciparse del salario, su mayor yugo opresor»*.[39]

La situació política del moment també és objecte de tracte i crítica. Democràcia, republicanisme, socialisme, són una constant referència, sempre en el sentit de veure'ls com un engany per als treballadors enfront de la seva idea. La democràcia[40] no és més que un sistema de govern de l'estat i per tant d'opressió del treballador, on mitjançant una suposada representació, es manté l'actual estat de les coses. La participació de *«generales, togados, ensotanados»* etc., no faria més que confirmar-ho. I el projecte anarquista lluita contra això, perquè lluita per definició contra tota opressió, contra tot poder. Els republicans no en serien una excepció. Ferrer s'hi manifesta en el seu article, com sempre d'explícit títol, *«Los republicanos no son revolucionarios; sólo la huelga general hará la Revolución»*.[41] Al número setze apareix un text[42] en format cursiu i gran, com si fos un anunci on es proclama: *«El partido republicano... última defensa del privilegio burgués... ¿Habrá un trabajador que se preste á dar su sangre á una clase que debe morir como tal...?»*.

També es contemplaven altres mitjans d'acció. L'anomenat *boicote* (boicot) era una tàctica proposada des del primer número de *La Huelga General*,[43] sembla que desconeguda al país, ja que el periòdic ho explicita així i àdhuc s'encarrega de definir la paraula. El fet consistiria a publicitar, un empresari, negoci o fàbrica, en què la relació de l'amo amb els seus treballadors sigui considerada especialment dura, perquè tots els obrers deixin d'adquirir i de consumir els productes que allí es fabriquen i així obligar l'empresariat a negociar i admetre les reivindicacions dels treballadors. Aquesta tàctica en principi local, s'exemplifica en el mateix primer número amb la proposta d'un boicot universal a la descarrega de vaixells britànics als ports, com a protesta per fer acabar la guerra dels *boers*.[44]

Un altre tipus d'acció és el denominat *label*, una etiqueta que marca aquells productes i establiments en que els *«burgueses se hallen en buenas relaciones económicas con las sociedades obreras»*, indicant així als consumidors de què i on han de proveir-se, per poder fer-ho allí on es respecti els treballadors. Aquesta tàctica es presenta també com a desconeguda a l'Estat espanyol.[45]

La vaga d'electors és un altre mètode, proposat per Paraf-Javal, contra el sistema, perquè com ell mateix afir-

---

[32] «Cero» a «Á las Sociedades de Resistencia» LHG 16/3.

[33] «Información sobre la Huelga General» LHG 18/6.

[34] «La Preparación del Porvenir» LHG 9/1.

[35] «Vamos al Objeto» LHG 6/2-3.

[36] Malato a «Revolucionarismo» LHG 16/1.

[37] LHG 6/4.

[38] Diu també que *«el crimen político... está en oposición con la doctrina anarquista»* a «La Anarquía y el Crímen Político» LHG 8/5.

[39] «Preparando la Huelga Revolucionaria» LHG 11/5.

[40] «Fuera todas las 'Cracias'» LHG 1/4.

[41] LHG 10/3-4.

[42] (Sense títol ni signatura) LHG 16/6.

[43] «El boicote - Boicotear» LHG 1/4 *«Proponemos estas dos palabras para enriquecer nuestro idioma y amenizar la acción emancipadora del proletariado. ...acción... casi desconocida y nunca practicada por los trabajadores en España...»*.

[44] També, més àmpliament, a l'editorial del segon número LHG 2/1.

[45] *«Estudien, pues, las organizaciones obreras si ha lugar el planteamiento del boicote y del* label *en España, siquiera sea para boicotear el* Pacto del Hambre *y limitar la iracundia burguesa, interin se logra destruirla completamente por la Huelga Revolucionaria»*. A l'article «El Boicote y el 'Label'» LHG 14/2.

ma «*la revolución comenzará en el momento preciso en que los hombres dejen de hacer política*».[46] La participació electoral és una manera de legitimar el sistema i de «*darse amos*»; «*la huelga de los electores es el preludio necesario de la transformación social*».

El tema de la pàtria és també blanc preferit de la publicació. I no només el cas dels estats-nació de l'època, símbols o executors del poder, sinó també el dels emergents nacionalismes basc i català.[47] Lorenzo proclama que la construcció de nous estats, per molt ben intencionada que fos, no resol el problema capital ja que la solució passaria precisament per abolir qualsevol forma d'estat. Així, els nacionalismes serien eines de la burgesia per enfrontar treballadors entre sí. «*La patria es su interés particular (dels burgesos), el interés de su clase ó de su casta, sus bienes,...*», afirma Anselmo Lorenzo.[48] La figura del patriota és vista amb menyspreu: «*...los patriotas irán a misa, á los toros, á paseo, á la procesión, al colegio electoral, á ver al diputado... a cualquier parte, menos á la Revolución social...*».[49] En el conjunt de la publicació podem observar, però, que el fet de la pertinença a l'Estat espanyol resulta força assumit. Malgrat això, qualsevol apunt de patriotisme és vist amb més que malfiança.[50]

La dona, com a persona doblement oprimida, per l'explotació i pel masclisme, mereix una especial atenció en la doctrina anarquista. El primer article explícit sobre el tema, sense signar, es titula «A la Mujer»,[51] on de manera molt directa i dura s'intenta desvetllar l'esperit crític de la dona respecte a la seva situació com a «*carne de placer y como madre de reclutas para la quinta, para la explotación o para el privilegio*», i la seva incorporació al moviment revolucionari. «La Educación de la Mujer», signat per «Eva»[52] és un article que constata com l'educació de la dona «*se halla en el más lamentable estado*». Això compromet la seva situació social i la perpetua en els fills, als quals poc és el que els hi pot ensenyar, a part de la submissió als poders. «Asunto urgente» signat per «Una mujer libre» fa un repàs històric sobre el tema de les dificultats afegides dins de l'àmbit social que representa per a la dona l'exercici de la seva maternitat. El muntatge de la societat de l'època resultava totalment aliè a aquest aspectes de la dona, la qual cosa, sumada a la condició a què se la reduïa en els àmbits masculins, fins i tot dins dels nuclis anarquistes, la convertia en persona doblement explotada.

La propietat particular de cada persona, la que li és necessària, seria respectada, s'afanya a declarar Ferrer,[53] per esvair les pors que amb l'adveniment del nou ordre s'aboliria tota propietat, el que podria ser vist com a contraproduent fins i tot pels més miserables. S'aboliriien les grans propietats; les herències, però l'organització d'aquesta petita propietat, els casos i els límits, no queden establerts. Ferrer reprendrà en altres moments el tema.[54] Lorenzo dedica un llarg article al tema de la propietat, on diu que la mateixa propietat d'uns és la negació del dret a la propietat d'uns altres, i parla d'aquesta propietat com a usurpació. Tot això ho desenvolupa amb una mena de fórmules matemàtiques, tan al gust del cientifisme anarquista.[55] Tarrida, també arriba a recórrer a fórmules matemàtiques per desenvolupar i expressar les seves teories.[56]

La publicació respira un profund anticlericalisme, començant pel mateix Ferrer, que situa la religió al mateix nivell que l'estat com a enemic dels treballadors.[57] Lorenzo no es queda pas enrere, per exemple, en l'article del número que coincideix amb el Nadal de 1901, on rubrica les paraules de Proudhon: «*Dios és el mal!*», i on fa un repàs històric i molt pedagògic al que significa el Nadal d'arrel pagana i la utilització que en fa el cristianisme.[58] A l'article «Los Católicos»[59] es fa una crítica raonada de la religió, a manera de conversa entre un creient i un llibertari, que va refutant tots els arguments del catòlic, demostrant que tots els valors 'positius' d'aquesta religió havien sigut ja abans explicitats per altres, com els filòsofs grecs; o que no hi ha res bo en el catolicisme que no trobem abans a la moral pagana o al simple ús de la raó.

Taillade ataca el cristianisme i n'aventura la seva desaparició: «*Peró, herido en el corazón, el cristianismo se derrumba agonizante en el lodo y la mentira, como un condenado a muerte que no quiere morir. Cómplice de los ricos, pagado por los explotadores, presta su cínica ayuda a los privilegiados...*».[60] Finalment, es proclama que el substitut de la religió és la ciència.[61] Aquesta fou sempre un dels temes preferits de l'anarquisme,

---

[46] «*Una huelga fácil y necesaria es la de los electores*» LHG 4/2.

[47] «*Los trabajadores no deben luchar por un nuevo amo*», a «Ni Catalanistas ni Bizkaytarras» LHG 2/5.

[48] «De la Patria» LHG 17/4.

[49] Dins de la secció «Misceláneas» LHG 9/7.

[50] «*Pero la palabra patriotismo oculta siempre un significado muy distinto al de 'ternura y amor al país de sus padres'*», a l'article «La paz futura» LHG 19/3.

[51] LHG 12/7.

[52] LHG 16/2.

[53] «La Propiedad y los Anarquistas» LHG 1/5.

[54] «*La Huelga General enriquecerá á los pobres sin empobrecer á los ricos*» LHG 3/3.

[55] «De la Propiedad» LHG 19/2-3.

[56] «*Ejemplo de empacho positivista en uno de los principales intelectuales del anarquismo español: véase la fórmula algebáica de la 'felicidad general' en Tarrida del Mármol* «Concepción del Ideal Libertario», LHG 15.12.01 (Romero: 194).

[57] «Dios ó el Estado:NO La Huelga General: SÍ» LHG 2/4.

[58] «Solsticio: no Navidad» LHG 5/2-3.

[59] Article aparegut a *La Raison* de París, per Emilo Deschanel LHG 6/6-7.

[60] «El fin del Cristianismo» LHG 16/4.

[61] «La Ciencia» LHG 19/4.

pel seu caràcter suposadament alliberador i progressista, fins arribar a poder parlar de fe en la ciència:[62] «*Como la difusión de la ciencia ha de traer consigo la destrucción de todas las instituciones que sirven para despojar de la producción a los productores...*».

Finalment apuntar que, en general, sorprèn l'escàs seguiment que es fa dels esdeveniments de la vaga de 1902, sempre des d'un cert distanciament.[63]

La desaparició

Sense previ avís a la publicació, el primer article del número vint-i-un de 20.06.1903, «Despedida»,[64] anuncia el final del diari. Com a motiu s'addueix que «*Sus editores consideran cumplido el objeto que se propusieron, y quieren dar nuevo curso a su actividad*». Consideren tancada «*la campaña*» però reiteren el seu compromís i la continuació de la seva feina per altres canals.

L'article repeteix alguns paràgrafs citats al primer número sobre els seus mitjans i objectius, com ara «*Queremos unir a los trabajadores (para que) practiquen la revolución por el único medio ya posible: la paralización temporal del trabajo*». Fan un balanç positiu de la publicació, malgrat la suspensió, lloant l'efectivitat del que ells mateixos anomenen «*propaganda revolucionaria*» feta mitjançant el seu periòdic, la seva contribució a la causa, i la seva satisfacció («... *nos retiramos después de obtener la única recompensa á que el anarquísta aspira siempre: La aprobación de nuestra conciencia*»). També s'atribueixen la popularització de les noves idees del *boicote* i del *label*.

Sobre els motius del tancament s'han considerat diverses possibilitats. Sembla que no foren els econòmics (el suport de Ferrer excloïa aquesta argumentació), però potser sí la repressió exercida sobre els editors i col·laboradors del periòdic, començant pel mateixos editors. Altres autors opinen, sense concretar, que més que les persecucions fou «la mateixa limitació de la revista» la que no permeté la seva subsistència més enllà de 1903.[65]

La publicació agraeix el suport de la premsa obrera i denuncia la indiferència i la manca de «*compañerismo profesional*» amb que la premsa burgesa va acollir aquests actes repressius contra el seu periòdic.[66] En una nota interior,[67] manifesten no estar sorpresos per aquesta repressió («*no éramos luchadores noveles*») i expliciten que això no ha suposat el tancament del diari ni suposa la seva dissolució com a grup actiu («*No nos despedimos, reiteramos nuestro saludo*»).

Bibliografia

ABAD DE SANTILLÁN, Diego: *La huelga general* (Pròleg a l'edició facsímil del periòdic) Ed. Cabildo, Vaduz-Georgetown 1975.

ABELLÓ, Teresa: *Premsa anarquista* dins de la revista «L'Avenç» núm. 121 desembre 1988 Ed. *L'Avenç*, Barcelona.

ABELLÓ, Teresa: *L'Escola Moderna i la foguera de Trento* dins de la revista *El Temps* núm. 121, 12-18 de març de 2002 Edicions del País Valencià SA, València.

ÁLVAREZ JUNCO, José: *La ideología política del anarquismo español* Ed. Siglo XXI, Madrid 1976.

DALMASES, Pedro Ignacio: *La prensa anarcosindicalista en Catalunya 1835-1939.* Ed. Asociación Española de Periodistas, Corresponsales y Colaboradores, Madrid 1992.

FERRER I GUARDIA, Francesc i LORENZO, Anselmo: *Ferrer y la Huelga general. Recopilación de los artículos de F. Ferrer (Cero) publicados en La Huelga General de Barcelona. Consideración previa por A. Lorenzo.* Biblioteca Liberación, Barcelona 1910.

FERRER I GUARDIA, Francesc *La Escuela Moderna* Tusquets Editors, Barcelona 1978.

HUERTAS, Josep M.: *Obrers a Catalunya. Manual d'història del moviment obrer (1840-1975).* Edicions *L'Avenç*, Barcelona 1994.

MADRID, Francisc: *Prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la Iª Internacional hasta el final de la Guerra Civil.* Tesi doctoral 1991 (Microfilm 42 T.M. 176 Biblioteca UB Humanitats / Volum E35-2-26 Biblioteca Arús).

NÚÑEZ, Rafael: *El terrorismo anarquista 1888-1909.* Siglo XXI de España de Editores, Madrid 1983.

OLIVÉ, Enric: *El moviment anarquista català i l'obrerisme (1900-1909).* Tesi doctoral (dirigida per J. Termes) 1977 TES/1357-59. Biblioteca UAB Humanitats.

PANIAGUA, Javier: *Libertarios y sindicalistas.* Ed. Anaya, Madrid 1992.

RETÉS, Helena: *Anarquismo y terrorismo en Barcelona 1888-1902.* (Tesi de llicenciatura dirigida per J. Termes) UB Barcelona, 1980.

ROIG, Joan A.: *La vaga obrera.* Edicions 62, Barcelona 1971.

ROMERO MAURA, Joaquín: *La rosa de fuego.* Ed. Grijalbo, Barcelona 1974.

TERMES, Josep: *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939).* Edicions 62, Barcelona 1999.

[62] «El 1º de Mayo» LHG 17/1.

[63] Una característica de la premsa anarquista de l'època és el seu escàs interès pel seguiment de l'actualitat, per la informació general. D'això n'és també un bon exemple *La Huelga General*. «*Es simplemente imposible sacar de la prensa ácrata la más elemental noción del curso seguido por la política nacional o local... Ni tan siquiera trascendían a las páginas de sus periódicos las noticias más importantes*». (ROMERO: 231).

[64] Article signat per «El Grupo editor de La Huelga General» LHG 21/1.

[65] Per exemple, a (OLIVÉ:100).

[66] «La Prensa Burguesa» LHG 21/1-2.

[67] Nota «Á nuestros lectores» signada per «La Huelga General» LHG 21/5.

BREU INTRODUCCIÓ A L'ESTUDI BIOGRÀFIC DE FRANCESC XAVIER LLORENS I BARBA: LA CULTURA COM A INSTRUMENT POLÍTIC SOCIAL

Fèlix Villagrasa

Francesc Xavier Llorens i Barba va néixer a Vilafranca del Penedès el 23 d'octubre de 1820 i morí a Barcelona la nit del 23 al 24 d'abril de 1872.

El seu pare, Vicenç Llorens i Roca, era militar i arribà al grau de tinent coronel durant la Guerra del Francès.[1] La mare era Francesca Barba i Rabella, de família il·lustrada on destaca l'acadèmic Ignasi Sanponç i Barba, oncle de Llorens, que fou catedràtic de dret de la Universitat de Barcelona des de 1837 i de qui Llorens fou deixeble. Francesc Xavier Llorens i Nin, l'avi patern, fou catedràtic de dret a la Universitat de Cervera, així com l'advocat Manuel Barba i Roca. També foren familiars de Francesc Xavier Llorens el catedràtic de lleis a Cervera Francesc Xavier Llorens i Roca, i el polític Fèlix Barba i Rabella, diputat a Corts per la Unión Liberal i defensor del català en els documents jurídics i notarials, que finançà la traducció francesa d'obres de Balmes i donà a la Universitat de Barcelona la biblioteca del seu nebot com a marmessor testamentari.

A Vilafranca va trobar un ambient molt adient per a les seves inclinacions culturals i d'estudi: els germans Pau i Manel Milà i Fontanals, el filòsof Fèlix Janer i Bertran, estudiós de Joan Lluís Vives i Ramon Sibiuda com a precursors de la filosofia moderna, el pianista i compositor Antoni Nogués, l'organista de la catedral de Barcelona Antoni Gili i també podem dir que a prop de Vilafranca va néixer més tard Josep Torras i Bages. Els vilafranquins afincats a Barcelona solien reunir-se al Cafè Nou o al Cafè de la Rambla, i a Vilafranca al Cafè de Cal Noi o al Café del Comercio de la plaça de Sant Joan. Tanmateix Llorens no era molt donat a la vida exterior per la seva intensa dedicació a l'estudi. Preferia les trobades amb amics i coneguts en la intimitat i la tranquil·litat, per això participà poc en la vida cultural pública de Vilafranca.

Existeixen evidències d'una gran preocupació intel·lectual ja a la seva infància que ens ha fet arribar Torras i Bages:[2] «Ens contava que una de les primeres guspires de la seva ànima, que manifestaren el foc de la filosofia il·luminava son enteniment, fou que essent minyó de tendra edat li costà llargs discursos i reflexions el comprendre com se podia haver fet el primer ribot, essent així que tot ribot deu ser ribotejat. Això li privà hores de dormir».

Malgrat que de vegades es referia als combats en què havia participat el seu pare, el seu caràcter s'allunyava de tot el que signifiqués guerra i confrontació des de ben petit, essent, per naturalesa, pacifista. De la infància guardà una viva impressió de la mort, que hagué d'experimentar sovint al llarg de la seva vida. Quan va morir la seva germana (1865) va deixar d'anar al teatre i també li va impactar molt la mort d'algun dels seus amics més íntims com la de Pau Piferrer.[3]

De la seva personalitat en sabem ben poca cosa. Era reservat, però de tracte no excessivament difícil. Si convenia conversar ho feia amb vehemència. Sabem que era rigorós i metòdic, que li agradava estar ben informat de tot i que comprava llibres directament a llibreries d'Anglaterra. La seva vida fou una completa dedicació a l'estudi i a la investigació filosòfica.

Li agradava viatjar i ho va fer insistentment durant les vacances. Va visitar Andalusia, Castella, el País Basc,

---

[1] Jaume Serra i Hunter: *Alguns aspectes de la vida universitària del doctor Llorens i Barba. Revista de Catalunya*, p. 288. Fragment del curs «La Filosofia del Dr. Llorens i Barba» donat a la Facultat de Filosofia i Lletres amb motiu del primer centenari del seu naixement.

[2] Josep Torras i Bages: *Records d'un filosop*, p. 549.

[3] Joan Cuscó i Clarasó: *Francesc Xavier Llorens i Barba i el pensament filosòfic a Catalunya*, p. 20.

Aragó, Navarra i Mallorca. Va aprofitar alguns d'aquests viatges per fer petites investigacions etnogràfiques. Li agradava adoptar els costums tradicionals durant les festes majors de Vilafranca i conversava amb els pagesos a fi d'extreure de les seves dites i sentències els elements de saviesa popular que contenien. Les cartes enviades a Marià Aguiló contenen l'explicació de les incidències durant els seus viatges i l'interès per les festes populars. També sabem que tenia sensibilitat per a la música i que tocava el piano.

El seu pare va morir l'any 1839 quan Llorens encara era jove i Fèlix Barba, el seu oncle, va fer-li de tutor. Aquest sentiment d'impotència davant l'existència humana que experimentava amb la mort va marcar decisivament el seu caràcter i la seva activitat intel·lectual i vital. La seva salut precària empitjorà molt després de la mort de la seva mare l'any 1871. Ell va morir justament l'any següent. La seva mare fou la persona més important de la seva vida. Segons Barallat:[4] *«El lazo más fuerte que le unía con esta vida. Un año después día por día recibía el pan eucarístico postrado en cama»*.

La figura de Francesc Llorens i Barba, ja en el seu temps, va ser més respectada que coneguts els fonaments del seu pensament pel qual molts mantenien aquella veneració respectuosa. A continuació farem una enumeració dels aspectes més rellevants d'aquest personatge que desenvolupà durant més de vint anys el seu mestratge a les aules de l'Institut i de la Universitat de Barcelona en els anys centrals del segle XIX, enmig de les convulsions que allumaven un Estat liberal unitari ple de tensions entre els diferents corrents ideològics i estratègics del moment.

A la recerca d'una «filosofia nacional»

La primera consideració que cal fer és remarcar les propostes programàtiques de Llorens, a través de la seva oració inaugural d'un curs universitari tan significatiu com el de 1854-1855, en ple Bienni Progressista. En ell es posaven les bases teòriques del que es va denominar «filosofia nacional»: cada àmbit humà, limitat per una geografia, per unes creences o per un mateix univers cultural produeix unes formes d'adaptació i una cosmovisió més o menys diferenciada de les dels veïns, però en tot cas, pròpia. Solament la introducció d'aquesta forma d'entendre el pensament, procedent de la filosofia alemanya de l'època (Herder, Fichte), ja permet considerar la importància que hauria de tenir el mestratge de Llorens entre les generacions posteriors, encarregades de desenvolupar aquesta idea en un doble àmbit: la Renaixença catalana i la configuració d'un imaginari cultural col·lectiu espanyol. En el primer cas és indubtable que la recuperació de la llengua i els estudis sobre l'antic àmbit històric de la Corona d'Aragó seguia els principis de recuperació, si no nacional, sí almenys de l'entorn cultural propi que encara era comú entre l'estament popular. Provincialisme, regionalisme i nacionalisme es nodriran dels arguments aportats pel principi de la filosofia nacional, malgrat que Llorens no pretengués amb els seus postulats defensar cap idea particularista respecte a la seva terra. En el cas de l'Espanya liberal la idea de formació d'una cultura comuna era quelcom molt més complicat si es volia tenir en compte la realitat plural dels diferents regnes soldats arran de la Guerra de Successió. Així doncs, calia trobar, recuperar i inventar, si calia, els símbols d'una unitat solament representada per les jerarquies dels poders militar, jurídic i administratiu. De forma que la llengua castellana, la història, les arts, les tradicions i tot allò que representava Castella havien d'esdevenir les claus d'una nacionalització —primer de les classes benestants i després, seguint l'exemple, de les classes populars— buscada i promoguda des de les elits del poder polític i les més vinculades al creixement econòmic de l'època industrial, sobretot en els primers anys posteriors a la Guerra del Francès.

L'interès per forjar una filosofia casolana, amb arrels pròpies que el portaven a Joan Lluís Vives i al mateix Ramon Llull eren un element modern, innovador, que podia grinyolar amb la voluntat estàtica i escolasticista del catolicisme més conservador de l'època. Això es demostrà anys més tard quan la publicació dels apunts de les seves lliçons portà a la polèmica entre aquells que el volien mantenir com a simple continuador de les tesis oficials de l'Església i els qui el consideraven introductor de línies del pensament europeu contemporani, com per exemple el kantisme. Llorens esdevé, segons els estudis més recents, un renovador de l'aparat teòric de la cultura catalana i hispana a través de les diferents escoles introduïdes i comentades per ell, en la mateixa línia ja encetada pel seu principal mestre Martí d'Eixalà. Més endavant veurem aquesta tensió interpretativa del pensament de Llorens on trobem, juntament amb el manteniment del dogma diví, les arrels d'un cert gnosticisme, deduïble de l'estudi diferenciat de les capacitats humanes de coneixement i consciència. La importància concedida a aquestes característiques psicològiques el situen al bell mig del punt de partida de l'estudi de les branques més «fisiològiques» de la filosofia, permetent ja una certa connexió entre la filosofia de la ment i la medicina clínica frenològica.

Cartes i altres fonts documentals

La interactuació entre els intel·lectuals i amics de Llorens i Barba pot ser seguida en els epistolaris que es conserven. Principalment la correspondència mantinguda amb Marià Aguiló, publicada a la *Revista de Catalunya*, i altres cartes inèdites a Josep Maria Quadrado, provinents dels fons de la Fundación Menéndez Pelayo. L'anàlisi d'aquesta correspondència ens permetrà fer un esbós sobre aspectes biogràfics com viatges, privats i oficials, i altres gestions de Llorens, així com, sobretot,

[4] Ibíd., p. 34.

penetrar en els aspectes més rellevants de la seva psicologia íntima a través del tracte epistolar amb les seves amistats, sempre dominat per una sensibilitat molt definida envers els qui ell considerava els seus amics. Aquest tret és molt característic de les cartes a Quadrado.

El principal escull per endinsar-se en un estudi biogràfic complet és la falta de documentació personal sobre Llorens. Del seu llegat solament ens han arribat una certa quantitat de llibres que els seu oncle i marmessor, Fèlix Barba, va donar als fons de la biblioteca de la Universitat de Barcelona. La resta són documents oficials, guardats en la mateixa Universitat, i les cartes abans esmentades, que arriben fins a nosaltres mitjançant el llegat dels seus destinataris. Tanmateix, estudis anteriors, més propers a l'època vital de Llorens, ens donen moltes pistes sobre la seva formació acadèmica. Aquí cal remarcar especialment els de Jaume Serra Hunter (1878-1943), que són una de les bases de l'explicació sobre els aspectes biogràfics i acadèmics relacionats amb el nostre mestre i filòsof. També seran de gran valor les aportacions d'un estudiós encara més proper seu en el temps, Josep Torras i Bages, que abundava sobre tot en els aspectes més ortodoxos, des del punt de vista catòlic, de la seva filosofia. Existeixen moltes altres referències indirectes a Llorens i a l'Escola filosòfica catalana o de Barcelona, i serà a través d'aquestes referències que mirarem de compondre un quadre clar del seu mestratge i de la influència posterior del pensament que va impulsar i divulgar des de la seva càtedra.

Així doncs, un dels principals objectius del present treball és, a part de reivindicar la figura i influència del mestre vilafranquí, refermar l'existència durant el segle XIX d'una Escola filosòfica catalana que no quedà resclosa en la pura imitació i ampliació dels principis de la filosofia escocesa de Thomas Reid, Dugald Stewart i William Hamilton, com de vegades s'ha volgut reduir, sinó que, seguint els treballs de Cuscó i Clarasó i altres, afirmem que des de Barcelona es van obrir les portes de la península a corrents més moderns que entroncaven amb les disquisicions acadèmiques del mateix Llorens, i que van servir per bastir també el pensament materialista català i espanyol de finals del segle XIX, a banda del krausisme i cercant la conciliació entre l'esperit cientifista de l'època i la tradició catòlica menys ferrenya. La seva filosofia és font tant per al materialisme com per a l'academicisme escolàstic. Esdevé, de forma semblant als eclèctics francesos, una doble guia filosòfica regida bé per la pura lògica racional de la consciència i per la física, com pels edificis metafísics que volien incloure i completar amb la justificació divina tot el nou ordre lògic que arribava a través de les noves idees estrangeres i de les pròpies formulacions dels pensadors autòctons.

La voluntat d'entendre l'existència humana des de paràmetres no únicament vinculats amb la fe connectava el pensament modern divulgat des de les aules amb la remor social i política presents fora d'elles. Malgrat tot no hem pas de considerar Llorens com un revolucionari ni en la renovació filosòfica ni en qualsevol altre ordre de la seva vida. Solter, de costums familiars i poc donat a l'extraversió, era de caràcter molt conservador en relació a la política, i sempre defensà les idees moderades, emparades en la fe i en el seguiment de les doctrines de l'Església, o almenys sempre mantenia una visió creient i catòlica davant de qualsevol avatar polític que es pogués donar.[5] Francesc Pujols, de forma una mica frívola, atribueix la seva mort a la por pels esdeveniments posteriors a la revolució de 1868[6] quan, més aviat, es pot atribuir a la pena i decandiment causats per la mort de la seva mare, a qui sempre havia estat molt unit. A més, no queda cap constància que Llorens fos abanderat en cap causa política. Formava sempre part dels grups conservadors per afinitat personal més que per voluntat de militància, més per por a canvis que impliquessin un daltabaix de l'ordre establert que no pas per una defensa abraonada d'idees polítiques concretes. Més per confrontació amb l'anticatolicisme d'alguns dels moviments socials i polítics de l'època que per la voluntat d'esdevenir un defensor abrandat de la fe. Trobarem, això sí, com Llorens esperona els seus amics, com Quadrado, a respondre als articles i les idees anticlericals d'alguns liberals més revolucionaris de l'època. A causa de l'aixecament obrerista i anticlerical de 1858 a Astúries, escriu a Quadrado: «*me estoy dando tormento, no se asombre V., por el transtorno que ha sufrido la ciudad de Oviedo y especialmente los vetustos ábsides de las iglesias y las almenas que levantó Alonso el Magno. No puede V. figurarse cómo me ha roído las entrañas esta profanación. ¿Y a quién acudir en semejante caso? Un artículo de V. puesto en cualquier periódico de Madrid sería para mí un lenitivo y para el arte un beneficio muy grande puesto que tal vez se pondría remedio a tales desmanes.*»[7] En els escrits del Sexenni al seu corresponsal mallorquí trobem un Llorens aclaparat pels esdeveniments, incapaç, segons apunta, de qualsevol reflexió intel·lectual positiva: «*he de decirle que tiene V. demasiado buen ojo para distinguir quienes son los perdibles y quienes los imperdibles; y ya sabe V. que no soy de estos últimos. No le lamento yo en su isla. Pero ¿sabe V. por qué? Porque vivo en un estado de parálisis intelectual y por consiguiente imposibilitado a coger la pluma.*»[8] Uns mesos més tard, després del fra-

[5] «*Ayer pasé un día de rabieta con la noticia de la entrada de los piamonteses en los estados del Papa. Supongo que no le habrá sabido a V. a gloria.*» Cartes de Llorens i Barba a Josep Maria Quadrado. Setembre de 1860. Fundación Menéndez Pelayo. Inèdites.

[6] «Es diu que va morir de por i de pena pensant en les revolucions que hi havia a Barcelona i el senyor Llevallol ens havia dit moltes vegades, que una vegada que hi va haver una bullanga al mercat i les marmanyeres van imposar ordre, en Llorenç estava consternat i s'estirava els cabells en veure que havíem arribat a l'extrem que fossin les marmanyeres les que imposaven l'ordre.» Francesc Pujols: *Concepte general de la ciència catalana*. Barcelona 1918.

[7] *Cartes de Llorens i Barba a Josep Maria Quadrado*. Agost de 1858.

[8] Ibíd. Juny de 1869.

càs de l'aixecament federalista, comenta a Quadrado: «*iba a escribirle a V. con motivo de su artículo sobre los «Envenenadores públicos», artículo que ha gustado aquí mucho y que por mi parte considero como un 'capo laboro' cuado vinieron los acontecimientos a convertir nuestra atención al peligro que han corrido nuestras familias y nuestros amigos.*»

Alguns deixebles de Llorens

A falta d'una obra literària que fixés la seva memòria dins la comunitat cultural catalana, alguns dels seus alumnes van ser els encarregats de difondre i conservar el prestigi de Llorens i Barba com a mestre de pensament durant la seva generació i les posteriors. Entre altres destaquen alguns detallats per Serra Hunter[9] com el gran erudit Marcelino Menéndez y Pelayo (1856-1912), el pedagog Francisco Giner de los Ríos (1839-1915), el catedràtic de literatura Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), el bisbe Josep Torras i Bages (1846-1916), que havien assistit a la seva càtedra. També foren alumnes seus el prevere Pere Garriga i Marill (1842-1890), el professor de filosofia Francesc Masferrer i Arquimbau (1847-1901), el sacerdot i escriptor Josep Barberà i Canturri (1833-1900), el catedràtic d'hebreu i filosofia Delfí Donadiu i Puignau[10] (1845-1904), l'advocat, sociòleg, economista, filòsof i historiador de la literatura Josep Leopold Feu (1836-1916), el filòleg, historiador i taquígraf Josep Balari i Juvany (1844-1904) i el catedràtic de dret, sociòleg i filòsof Ignasi Manuel de Ferran (1839-1880).

D'altres el reconegueren com a mestre intel·lectual com l'historiador i catedràtic de psicologia Cosme Parpal i Marquès (1878-1923), el pedagog Manuel Bartolomé Cossío (1858-1935), deixeble de Giner de los Ríos, el metge, i humanista (filòsof, pintor, músic i poeta) Josep de Letamendi i de Manjarrés (1828-1897), el filòsof Francesc de Paula Mirabent i Vilaplana (1888-1952), el filòsof i historiador de la filosofia Joaquim Carreras i Artau (1894-1968), el seu germà també filòsof, a més d'advocat i etnòleg, Tomàs Carreras i Artau (1879-1954), l'advocat i escriptor Celestí Barallat i Falguera (?-1905) i el mateix filòsof, catedràtic d'Història de la filosofia, Jaume Serra i Hunter (1878-1943).

També Antoni Gaudí i Cornet (1852-1926) sembla haver estat alumne de Llorens en els seus anys d'estudiant a la universitat: «[Gaudí] *desde sus comienzos se había relacionado (...) con el célebre profesor Llorens i Barba, de quien había seguido sus cursos de Filosofía...*».[11]

La manera d'enfocar les seves classes davant dels alumnes és evocada per Torras i Bages: «En la lliçó primera del curs deia amb severa eloqüència als estudiants, que els qui pretenien brillar, que els qui volien a poca costa obtenir l'admiració i les lloances, ja es podien retirar, que allí no aprendrien la pompa del discurs, puix que la vera Filosofia preferia un sí o un no encertat, més que no pas una peroració entusiata».

La influència de Llorens entre la segona meitat del segle XIX i el primer terç del segle XX va ser reactivada en l'activitat dels seus deixebles. Ha anat xopant la cultura catalana, diluint-se entre els diversos autors i tendències. Segons Cuscó i Clarasó «el seu mestratge fou socràtic: una guia des d'on atrevir-se a pensar i l'inici d'una filosofia i d'una metafísica racionals, és a dir, que volen explicar per què hi ha un món i un sentit de la nostra existència».[12]

En parlar de les ensenyances de Llorens, Joan Maragall digué: «*Llorens, educando a sus discípulos en la observacions y hasta en la experimentación psicológica, fue un maestro genuinamente catalán: porque una vez mostrado el método, dejaba que cada cual investigara por su cuenta y llegara a conclusiones propias sin imponerle a priori principios generales*».[13]

Després del gran impuls que significaren per a la filosofia catalana les figures de Martí d'Eixelà i de Llorens i Barba, l'anomenada Escola de Barcelona entra en un cert declivi entre 1872 i 1912, fins que es produeix la represa de la mà d'autors com Jaume Serra i Hunter, Francesc Mirabent i Tomàs Carreras i Artau, quan entren a les càtedres de la universitat. Els tres poden adscriure's a una certa forma d'entendre la filosofia oposada a la reducció abstracta del pensament. La represa acadèmica des de la universitat va ser complementada per Eugeni d'Ors des dels mitjans periodístics i editorials. Es van estudiar i publicar els textos de Llorens, la seva biografia va ser també objecte d'atenció i amb motiu del seu centenari es van editar finalment diverses versions dels apunts de classe dels seus deixebles i el contingut de les seves oposicions a càtedra. Coincidint amb l'efemèride, Serra i Hunter féu un curs monogràfic dedicat al pensament llorensià a la universitat.

Polèmica sobre la publicació de les Lecciones de Filosofía

Llorens no va publicar en vida més que el discurs inaugural de la Universitat a què ja ens hem referit. Volgudament, la seva tasca docent era l'únic altaveu del seu pensament, això es devia al seu caràcter introvertit.

Anys després de la seva mort alguns dels seus deixebles van considerar la possibilitat de donar a conèixer les explicacions universitàries a través d'apunts conservats de les seves classes. Els manuscrits de Balarí i

[9] Jaume SERRA I HUNTER: op. cit., p. 162.

[10] Sembla que Donadiu no va quedar prou captivat per la renovació filosòfica que significava la doctrina del seu mestre i es mantingué sempre afí al tomisme.

[11] Joan LLARCH: *Gaudí. Biografia màgica*, p. 95.

[12] Joan CUSCÓ I CLARASÓ: op. cit., p. 32.

[13] Joan MARAGALL I GORINA: «Una evocación transcendental», *Panadès Nou*, Vilafranca del Penedès, 1901.

Juvany van ser corregits per Milà i Fontanals, però no va ser fins al 1916 que la Universitat de Barcelona en va publicar una part sota el títol d'*Apuntes de Filosofía*. Quatre anys més tard, el 1920, apareixia per fi el que ha estat considerada l'obra que aplega els principals matisos del pensament de Llorens: les *Lecciones de Filosofía* en tres volums i pròleg de Tomàs Carreras i Artau. Es posava així final a la discussió dels qui com Eugeni d'Ors consideraven que Milà i Torres havien intentat impedir la seva divulgació perquè les lliçons de filosofia contenien apreciacions procedents de les doctrines d'Immanuel Kant, que entraven en contradicció amb la filosofia tradicional escolàstica i permetien intuir un cert gnosticisme per la importància que es donava als aspectes purament lògics de l'anàlisi del pensament humà. De fet, Xènius havia esperonat la publicació definitiva ja que poc abans ell s'havia encarregat de fer una edició preliminar de part dels apunts titulada *Prolegomena laurentina*. De les diferents versions dels apunts que han vist la llum i la impremta hom coincideix a assenyalar com la millor *Iniciació a la Filosofia*, publicada l'any 1933.

Posteriorment han estat rescatats de l'oblit altres textos de Llorens com la *Memoria acerca de la filosofía del malogrado doctor don Ramón Martí de Eixalá* i l'exercici presentat en la seva juventut d'aspirant a la càtedra de filosofia *De la unidad de la Filosofía*.

Sobre l'existència d'una Escola de Barcelona

Al llarg del darrer segle ha estat motiu de polèmica, entre els filòsofs, l'existència o no d'una autèntica tradició filosòfica pròpia de Catalunya que es pogués relacionar amb la idea de nació individual entre el conjunt de les nacions europees dels segles XIX i XX. Tomàs Carreras i Artau, tot i criticar els detractors de la filosofia catalana del XIX com Mossèn Bové, no veia motius per parlar d'una autèntica escola nacional catalana de filosofia: «Res d'estrany, doncs, que la jove promoció universitària veiés en els noms de Balmes i en Llorens no sols la representació de la filosofia de Catalunya al segle XIX, sinó que, anant massa enllà i perdent el sentit de la perspectiva històrica, els considerés com a punt de partida per a la constitució d'una escola catalana de Filosofia».[14] Joaquim Xirau era de la mateixa opinió: «Hi ha hagut en alguns moments homes eminents que participaren en les discussions filosòfiques plantejades en el seu temps (...). Així en la Catalunya vella Ramon Llull, Sibiuda, Vives i altres, i en la Catalunya moderna homes com Jaume Balmes i Xavier Llorens. Però mai cap d'ells no ha constituït escola ni ha aconseguit que els temes plantejats i discutits en les seves obres fossin represos, aprofundits i amplificats per successives generacions. Es tracta sempre de figures aïllades, amb tots els defectes i totes les deformacions que aquest aïllament suposa».[15]

Salvador Bové, el capellà abans citat, tampoc era partidari de considerar cap escola filosòfica pròpiament catalana en referència al mestratge de Llorens, per la seva nul·la disposició a encapçalar cap moviment de reivindicació cultural nacional diferent de l'àmbit estatal, i així ho expressà: «aleshores Catalunya i Espanya estavan molt confoses, [Llorens] no distingí lo tremp intelectual de Catalunya del tremp intelectual de Castella, y per axó feu, segons lo nostre humil parer, que aquell procedir, que havem calificat d'excelent, resultés incomplert en les mans del docte catedrátich».[16]

En canvi, qui sí afirma l'existència d'una escola de Barcelona lligada a Llorens és Marcelino Menéndez Pelayo, el qual inicià els seus estudis a la Universitat de Barcelona el mateix curs que es produí la mort del mestre. Menéndez atribuïa a la seva estada a Barcelona i a l'ambient filosòfic de l'època haver pogut mantenir una posició eclèctica entre el pensament tradicional catòlic i el racionalisme excessiu imperant en els ambients liberals espanyols: *«(...) mi primitivo fondo es el que debo a la antigua escuela de Barcelona, y creo que substancialmente no se ha modificado nunca. A esta escuela debí en tiempos verdaderamente críticos para la juventud española el no ser ni krausista ni escolástico»*.[17]

Altres estudiosos com Joaquim Carreras i Artau,[18] germà del citat anteriorment, sí veien en el treball davant dels deixebles de Martí d'Eixalà i del mateix Llorens la llavor de l'anomenada Escola catalana del segle XIX. La campanya per obtenir el trasllat de la Universitat de Cervera a Barcelona, l'important paper jugat per Martí d'Eixalà en aquest procés, l'aspiració ciutadana a una cultura superior i l'actitud filosòfica i vital emprenedora, diferenciada de les aspiracions de la vella Espanya imperial, són els eixos del seu raonament.

José Luís Abellán no parla d'Escola de Barcelona o catalana en els seus estudis sobre el pensament espanyol contemporani, però relaciona els filòsofs amb l'ambient de renovació cultural de la Renaixença: «*El movimiento surgido a mediados del XIX en torno a la «Renaixença», con las figuras de Milà y Fontanals, Rubió i Ors, Martí d'Eixalà, Buenaventura Aribau, Llorens i Barba... van a poner en marcha una nueva sensibilidad en la que aflora el historicismo liberal de carácter romántico, con su alta valoración de la Edad Media y del medievalismo. A través de estos elementos se acrisola una conciencia nacional que busca sus raíces en el pasado, al tiempo que intenta consolidarse en el futuro*».[19]

---

[14] Tomàs Carreras i Artau: *Història del pensament filosòfic a Catalunya*. Barcelona 1931.

[15] Joaquim Xirau i Palau. «La Publicitat», 1 de març de 1929.

[16] Salvador Bové: *La filosofia nacional de Catalunya*. Barcelona 1902.

[17] Marcelino Menéndez Pelayo: «El Doctor D. Manuel Milá y Fontanals» a Estudios y discursos de crítica histórica y literaria. Madrid 1942.

[18] Joaquin Carreras y Artau: «La formación filosófica de Menéndez Pelayo». Conferència pronunciada a la Universitat de Barcelona dins del cicle commemoratiu del naixement de Menéndez l'any 1955.

[19] José Luís Abellán: *Historia crítica del pensamiento español. La crisis contemporánea I (1875-1939)*. Madrid 1979-1984.

Vistes aquestes opinions i altres que no exposem per no fer més feixuga aquesta breu introducció biogràfica, podem afirmar que l'actuació docent tant de Llorens com del seu mestre Eixalà s'ha vist sovint emmarcada en diferents visions, en funció de l'interès subjectiu dels estudiosos. D'una banda, la d'aquells que han vist solament els aspectes lligats a la tradició escolàstica (Milà i Fontanals, Torras i Bages), interessats a mantenir els corrents oficials del pensament catòlic o aquells que com Bové han prioritzat la connexió medieval entre Llull i Llorens. D'altra banda, la visió d'aquells (Menéndez Pelayo) que van saber assolir la diversitat d'influències aportades pel mestre vilafranquí en temps de maniqueisme entre els homes de fe i els de raó. I també ha estat important la dels qui han donat una suprema importància a la consideració dels dos filòsofs com a creadors d'una escola filosòfica específicament catalana que des dels dos patriarques arribaria fins a Joaquim Xirau, passant per estudiosos de Llorens com Jaume Serra i Hunter, Tomàs Carreras i Artau i Francesc Mirabent i Vilaplana. Segons aquesta opinió, la guerra civil espanyola i l'exili d'alguns d'aquests intel·lectuals estroncà la continuació del corrent de pensament català procedent dels mestres del XIX.

No es pot afirmar que Llorens i Barba fos el propulsor voluntari de cap escola filosòfica catalana, però hem vist que la seva actuació docent sí que va contribuir a forjar un corrent d'opinió paral·lel entre el catolicisme més tradicionalista i el racionalisme krausià gnòstic. La difusió de la doctrina del sentit comú a partir de l'escola escocesa va significar un segell de distinció entre la filosofia que s'ensenyava a Catalunya i la de la resta de l'Estat, quelcom que després hom ha volgut mantenir com a característica pròpia del caràcter català (el «seny»).

ENS VIGILEN!
NORMES DE SEGURETAT AL PSUC CLANDESTÍ (1956-1976)

José Manuel Rúa Fernández

La present comunicació no té altre propòsit que posar de manifest les pràctiques i dinàmiques de supervivència política (i personal), més significatives, posades en joc diàriament pels militants del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) en la seva lluita quotidiana contra la dictadura franquista. El nostre interès se centrarà en el nivell més bàsic del conflicte polític, on les persones compromeses políticament, en el cas que ens ocupa els comunistes catalans, havien de seguir una sèrie de normes i pautes de comportament imprescindibles per continuar desenvolupant el seu compromís. El període escollit (1956-1976) fa referència a la segona meitat del règim franquista i coincideix amb l'etapa que va des de la refundació del PSUC (amb el seu primer congrés l'any 1956 a França) fins a la seva consolidació (als anys 70) com a pal de paller de la lluita per les llibertats democràtiques a Catalunya. Aquesta etapa resulta clau en coincidir l'embranzida en diversos camps del moviment opositor, amb l'agudització (com a conseqüència de la citada embranzida) de les mesures repressives d'un règim temorós per la seva continuïtat

Per portar a terme aquest treball, resultaran de gran ajuda els materials proporcionats pel Fons Clandestí del PSUC (1936-1977) —Guerra Civil, Exili i Clandestinitat—, dipositats a l'Arxiu Nacional de Catalunya, on destaquen els documents *Normas de Seguridad* [1960] i *Medidas de Seguridad* [1970],[1] que seran contrastats amb les entrevistes d'alguns dels responsables més destacats del partit, com l'Ángel Rozas (organitzador del PSUC a l'interior del país durant els anys 50, fundador de CCOO a Catalunya l'any 1964, i membre del Comitè Central del partit des del 1968), el Miguel Núñez (responsable del PSUC a l'interior del 1953 al 1958, i responsable del Comitè de Barcelona del 1967 fins a la legalitat), els germans Domènech —Palmira i Ramon— (responsables de l'aparell central de propaganda del 1963 al 1970) i el Ginés Martínez (responsable d'organització del III Sector de Barcelona a inicis dels 70).

L'objectiu de la comunicació, l'anàlisi de les normes i mesures de seguretat articulades pel PSUC, acompanyat de les experiències reals dels propis militants, no pot fer-se defugint el seu context històric; un context on el treball de masses del partit ajudà a teixir una inestimable xarxa de cobertura social que va dificultar enormement l'acció del règim contra aquests i molts d'altres lluitadors antifranquistes.

1. La vida clandestina

Les cites i reunions de militants són actes ineludibles dins del treball polític a la clandestinitat, encara que suposin exposar-se als cops policíacs. Aquestes reunions es multipliquen en nombre a partir dels anys 60 i 70, quan el PSUC passa de ser un partit d'avantguardes a convertir-se en un partit de masses.[2] Això significa que els mètodes de les dècades anteriors, basats en les orientacions difoses a través de Radio España Independiente (l'emissora del PCE i el PSUC) i en la transmissió de papers ciclostilats (un paper substituïa tota una entrevista), van perdent protagonisme en benefici de les entrevistes i les reunions dels militants, on l'explicació i el debat guanyen terreny a la consigna. Per tal d'evitar la repressió, les normes de seguretat referents a cites i lo-

[1] Aquests documents, sense signar, van ser editats a l'interior del país per organitzacions del PSUC, recollint idees i experiències, a mode de síntesi, d'altres treballs del Partit relatius a les normes de seguretat.

[2] Cebrián, Carme. *Estimat PSUC*. Barcelona: Empúries, 1997, p. 77.

cals de reunió seran molt clares i posades en pràctica contínuament.

1.1. El carrer: un rostre a la multitud

Només el simple fet de sortir al carrer ja suposa un cert grau (encara que mínim) d'exposició pública del militant. És per això que els documents interns s'encarregaran de recordar a tota la militància que «*El hábito no hace al monje pero lo delata*», amb la qual cosa «*si se lleva el pelo largo, barba, etc, se puede ser "sospechoso"*». Un cop s'ha tingut cura de l'aspecte físic, inclinant-se per un «*atuendo sencillo y arreglado*»,[3] els militants s'han d'assegurar de no portar res a sobre que pugui comprometre'ls a ells mateixos o a d'altres activistes anti-franquistes, per la qual cosa s'ha de «*reducir al mínimo los papeles que se llevan encima y llevarlos de forma que sea fàcil deshacerse de ellos en caso de alarma*». Aquest fet els aboca a la necessitat de memoritzar la informació que passa per les seves mans, i en el cas de tractar-se d'un nombre massa elevat d'adreces i números de telèfon com per retenir-los a la memòria, anotar-los fent servir una clau, en forma de codi. Malgrat tot, aquest és un tema complicat, ja que sempre hi ha persones que es veuen obligades a portar papers compromesos. A més, el tema de la clau en cas de detenció, per si mateix, ja desperta sospites; com explica Ginés Martínez: «*Los teléfonos y las direcciones o los llevabas en la memoria o los llevabas en clave, pero eso de las claves era una cosa muy relativa, porqué la policía podía deducir que eran teléfonos y darte leña para que les dijeras de quien eran*».[4]

Dins del comportament al carrer, un fet tan innocent i inofensiu (en un principi) com podria ser saludar un company del Partit o de Comissions Obreres que un s'ha trobat per casualitat, estava taxativament prohibit. La raó respon a una de les argúcies emprades per la policia, tal i com recorda Ángel Rozas, «*muchas veces sacaban al detenido y lo dejaban en una esquina de una calle a ver si pasaba alguien que lo reconocía, servía de reclamo*».[5]

1.2. Cites i reunions: riscos i possibilitats

En moltes ocasions les reunions tenien lloc a les cases dels propis implicats. Aquest fet obligava a fer una divisió entre locals per a reunions i locals a mantenir «verges», destinats només a amagar gent en ocasions especials. Aquesta mena de locals, «verges», són els que va utilitzar durant pràcticament tota la clandestinitat Miguel Núñez. Saltor, el nom de guerra més utilitzat per Miguel Núñez, per una banda acostumava a viure en pisos no declarats (dels quals la policia no tenia cap raó per sospitar), mitjançant el lloguer d'una habitació a una família o a una vídua sense cap connexió amb l'organització;[6] i per l'altra, guardava els papers i feia feina política en un altre pis, un pis «verge» on residien militants del PSUC: «*...era de gente que en ese momento no participaba en nada pero estaba al corriente de lo que hacía. Esa gente se apartaba del trabajo clandestino y se dedicaba sólo a tener mis papeles, que además estaban escondidos, generalmente se hacía una doble pared o se hacía un doble fondo del armario*».[7]

En utilitzar les cases dels militants per al treball polític s'havia d'evitar al màxim que es «cremés» l'habitatge, amb la qual cosa la conducta dels inquilins havia de resultar exemplar respecte als seus veïns. Pel que fa a les reunions pròpiament dites, l'arribada havia de ser puntual i esglaonada. Tot militant havia de preveure una coartada per a la reunió (que expliqués què feia amb aquelles persones, p. e.: classes particulars) i una altra en cas de ser detingut tot sol (on la reunió no havia existit mai).

És important retenir la idea que cadascú sabia allò que era imprescindible per poder desenvolupar la seva tasca. Com explica Josep Roman (responsable d'organització del PSUC) en un dels seus informes: «*Es conveniente velar cuidadosamente para evitar la acumulación de tareas y contactos en un solo camarada. Esta práctica produce en el Partido el tipo de camarada «que conoce todo o casi todo» en el trabajo de organización*».[8] Aquesta idea, va íntimament lligada al treball quotidià de les agrupacions i responia a una mesura de seguretat de caire organitzatiu, tal i com explica Rozas sobre la seva experiència als 50: «*Al montar células de empresa, de 3 a 5 personas, el contacto se mantiene sólo con una persona, sin saber los demás militantes quienes son los contactos con las otras células*».[9] Tot ens sembla indicar que als anys 70, malgrat l'expansió quantitativa (major nombre de militants) i qualitativa (pluralitat de sectors i estrats socials al si del partit), aquesta dinàmica de treball es mantenia vigent; com ho proven les paraules de Ginés Martínez en parlar-nos de la seva responsabilitat política a inicis de l'esmentada dècada, «*las células de Poble Nou, Sant Andreu, el Carmelo, Horta... entre ellos no estaban conectados, quien los conectaba era la gente del comité del sector. Los camaradas del*

[3] *Normas de Seguridad*. [1960] p. 2.

[4] Entrevista amb Ginés Martínez. 17 de març del 2003.

[5] Entrevista amb Ángel Rozas. 10 de març del 2003.

[6] Per constatar el nivell de desconeixement respecte a la veritable identitat de Miguel Núñez per part dels propietaris dels pisos, val la pena rescatar aquesta anècdota: «*...en esa casa tengo pues, según, unas veces el Rosario, o las obras de José Antonio, por si la gente de la casa intenta mirar algo... luego unos me dijeron "Estuvimos a punto de echarte de casa porque dijimos: Falangistas no queremos aquí"*». (Entrevista amb Miguel Núñez. 25 de març del 2003).

[7] Entrevista amb Miguel Núñez.

[8] ROMAN, Josep «Serradell». «Intervención en el IV Pleno del Comité Central del PSUC (1963)» a *Clandestinos. Una historia que no se borrará*. Barcelona: Partit dels Comunistes de Catalunya, DL 1995, p. 108

[9] Entrevista amb Ángel Rozas.

Carmelo no tenían ni idea de donde me reunía con la gente de Poble Nou, y muchos camaradas ni se conocían».[10]

Pel que fa a les cites al carrer, els documents consultats exposen una contradicció no resolta per la pròpia organització. En un d'ells, *Medidas de Seguridad*, es recomana quedar a llocs tranquils, sense gaire gent, per tal de poder comprovar més fàcilment si algú et segueix. En canvi, a l'escrit *Normas de Seguridad*, s'opta per «*sitios de mucha afluencia pública (paradas de autobús, cines, etc.) y en donde no se llame la atención*».[11] Malgrat tot, pràctiques com la puntualitat, fer cites dobles o de seguretat, quedar d'una cita per a l'altra, o en cas de fer-ho per telèfon (sempre públic) només dir l'hora (mai el lloc); estan assumides de forma natural per la majoria de l'organització.

1.3. La gent de propaganda: l'altra clandestinitat

Un apartat especial mereix la gent de l'aparell de propaganda del Partit, com és el cas dels germans Domènech, Palmira i Ramon. Tots dos van ser responsables (del 1962 al 1970) de l'aparell de central de propaganda, ubicat a casa seva i molt a prop de La Model (Carrer Provença, 39). Aquestes persones restaven sotmeses a una doble clandestinitat, la clandestinitat pròpia del Partit i una altra clandestinitat dins del mateix Partit. Com explica la Palmira: «Era tan estricte que no podies ni dir la professió que tenies, a part del nom de guerra com tothom, no se sabia ni que érem germans».[12] Només tres persones de la màxima direcció del Partit (entre ells el secretari general —Gregorio López Raimundo—, i el responsable d'organització —Josep Serradell «Roman»—) sabien de la ubicació i composició de l'aparell central de propaganda. El seu treball clandestí consistia a recollir cada diumenge els clixés enviats des de França.[13] Un cop multi-copiats, tots dos germans els portaven en paquets o maletes a les respectives cites i trobades per distribuir el material. Aquest últim era un dels moments més delicats del seu treball, i es recomanava davant possibles situacions compromeses no perdre mai la calma, o com li agrada dir a la Palmira: «Tenia molt clar que passés el que passés, cara de pòquer».[14]

A més, fora del temps dedicat a la propaganda, tampoc podien anar a les manifestacions ni als actes de protesta, ja que suposava un risc massa gran —«el Román em convocava a reunions sempre que hi havia manis»—[15]. A aquest respecte només una dada, al contrari que d'altres aparells de propaganda clandestina, «que estaven més ficats en el mogollón de les lluites i eren més vulnerables»,[16] la Palmira i el Ramon no van caure mai.

2. Les caigudes i el comportament a comissaria

Malgrat totes les precaucions, en moltes ocasions les normes de seguretat no poden evitar les «caigudes». Tan aviat com algú s'assabentava de la detenció de membres del Partit es donava la veu d'alarma a tots aquells que havien mantingut contactes amb els detinguts, per tal de no freqüentar els llocs habituals de trobada i, si fos necessari, absentar-se de casa i de la feina fins que els detinguts passessin a presó i els advocats poguessin parlar amb ells.[17] Però abans d'arribar a presó, calia recórrer un llarg i difícil camí a les sales d'interrogatoris.

2.1. Herois versus *delators?*

Si fins aquí hem fet un repàs a les mesures encaminades a evitar la detenció, un cop arribats a aquest punt ens aproximarem a les estratègies que posaran en marxa els detinguts per passar aquest tràngol (tràgic en molts casos) sense delatar els companys. Aquestes estratègies responen a tot el que els militants han après sobre el comportament a comissaria; aprenentatge que en un primer moment no va més enllà d'alguns consells d'altres militants. Amb el pas dels anys, aquest coneixement s'anirà ampliant en base a les experiències dels militants detinguts, experiències que seran recopilades en opuscles i altres publicacions del Partit i que esdevindran un valuós instrument en la lluita contra la repressió. Dins d'aquest procés dialèctic (repressió-anàlisi-coneixement antirepressiu), sobresurt la tasca realitzada pels comunistes empresonats al centre penitenciari de Burgos durant el anys seixanta. Les experiències personals estudiades pels reclusos del citat centre —entre ells Miguel Núñez—, seran resumides en un document intern destinat a la formació dels militants i que servirà de base per a l'edició de *NO QUIERO HABLAR. El deber de los comunistas frente a la policía y los tribunales franquistas* (Comitè del PSUC Barcelona, desembre de 1963), on s'exposa que no és la tortura la que fa parlar als detinguts, sinó la pèrdua de moral i l'oblit que la lluita continua a comissaria. Un altre dels apartats, i possiblement dels més espinosos, que despunten en el citat document, és aquell que denuncia els militants que en no ser capaços de suportar les pressions i les tortures policíaques,

[10] Entrevista amb Ginés Martínez.

[11] *Normas de Seguridad,* p. 2

[12] Entrevista amb els germans Domènech. 19 de març del 2003.

[13] El Ramon era l'encarregat d'aquesta tasca. Els clixés els recollia en una estafeta situada a una draperia del carrer Lope de Vega.

[14] Entrevista amb els germans Domènech.

[15] Ibídem. Declaracions de Palmira.

[16] Ibídem.

[17] Quan Ginés Martínez, un cop passat l'interrogatori pertinent, va veure el seu advocat, l'Albert Fina, la primera cosa que aquest li preguntà va ser si havia parlat (entrevista amb Ginés Martínez).

han acabat delatant els seus companys. La contundència i la claredat de la condemna no deixa lloc a cap tipus de comprensió envers el delator:

> «*El comunista que se doblega ante la policía pierde, al menos temporalmente, su condición de miembro del Partido, defrauda la confianza de cuantos le conocen y se descalifica para jugar un papel dirigente en la lucha del proletariado y de todo el pueblo por un porvenir mejor*».[18]

Però no tothom compartia aquest criteri tan rígid, sense anar més lluny, els mateixos «camarades» de la presó de Burgos que recolliren la documentació per a l'edició d'aquest document, ja apuntaven al seu treball original la idea que quan algú defalleix a comissaria l'únic culpable és el torturador. Tanmateix, la direcció no reproduirà a la publicació definitiva les impressions relatives a qualsevol mena de comprensió envers el delator. Malgrat compartir els objectius de la direcció —«*por un lado se entiende porquè la organización ha de tender a que nadie hable*»—,[19] un dels artífex del citat treball, Miguel Núñez, no veurà amb bons ulls les formes de portar-ho a la pràctica: «*El que era bueno y se la ha jugado, y luego cuando lo cogen falla, es porque le han sometido a algo que no quería hacer, la prueba que no quería hacerlo es que ha estado haciendo otra cosa. Entonces la obligación de las organizaciones y de sus compañeros es recuperarlo, no es condenarle [...] Toda persona que ha sido magnífica y que por lo que sea no ha podido salir adelante, merece el cariño y el respeto de todos*».[20]

Seguint el fil conductor de les publicacions relatives al comportament a comissaria, hem de destacar també l'edició de petites biografies de dirigents comunistes que s'havien destacat per sortir airosos dels interrogatoris policíacs, fent referència a casos com el de Simón Sánchez Montero, el mateix Miguel Núñez o Horacio Fernández Inguanzo. L'objectiu del Partit, en socialitzar entre la militància les actituds preses als interrogatoris per determinats companys de lluita, no era altra que ajudar a mantenir alta la moral de la gent en les duríssimes condicions de la clandestinitat.[21]

A tall d'exemple d'aquesta mena d'escrits, a *Horacio Fernández Inguanzo, un comunista ejemplar* (1969),[22] s'explica la resposta d'Inguanzo quan el comissari li amenaça dient que del seu comportament depèn que pugui sortir satisfactòriament de comissaria, «*Horacio les responde que no es la primera vez que pasa por Comisaria, que siempre salió satisfecho de su comportamiento y esta vez sucederá igual, pues no dirá nada. Lo que haga la policía para él no cuenta, sino su voluntad*».[23]

2.2. La tortura: mètode, càstig i arma política

Un cop el detingut ha estat portat i fitxat a comissaria, la violència emprada de forma sistemàtica —la tortura— esdevindrà l'eix principal del que llavors se'n deia «hàbils interrogatoris». Amb la tortura es tractava d'obtenir la confessió de culpabilitat del detingut (la confessió per uns delictes que a un règim democràtic constituirien drets garantits —dret de vaga, d'associació, de reunió, d'expressió...—), i sobretot informació sobre d'altres activistes i activitats antifranquistes. Però els propòsits dels torturadors encara anàvem més enllà de l'obtenció de confessions i delacions, hi havia també un interès complementari per derrotar políticament i moralment el detingut. La síntesi entre l'obtenció de proves i l'enfrontament entre víctima i torturador, queda ben explicitada en fer nostres les paraules de Michel Foucault:

> «*La búsqueda de la verdad por medio del tormento es realmente una manera de provocar la aparición de un indicio, el más grave de todos, la confesión del culpable; pero es también la batalla, con la victoria de un adversario sobre el otro, lo que produce «ritualmente» la verdad. En la tortura para hacer confesar hay algo de investigación y algo de duelo*».[24]

Però deixant de banda per un moment les ànsies policíaques per desentrellar la xarxa organitzativa de l'oposició democràtica, hi ha una pregunta que ens balla pel cap: com es concreta aquest desig de victòria moral i ideològica sobre un adversari detingut, desarmat i, en principi, totalment inofensiu? Miguel Núñez ens ho explica magníficament a les seves memòries:

> «*Con la violencia, la tortura y el terror ejercido contra ellas y, a veces, incluso, contra sus seres más queridos, bucaban hacer del valiente, en el sentido más humano, un cobarde aterrorizado; en hacer del más generoso, un egoísta que sólo pensase en librarse de su tragedia personal; en hacer del fraternal y solidario con sus compañeros de lucha, un traidor que les denunciase, que les vendiese; en suma, lograr que la persona digna y ejemplar se convirtiese en un ser indigno y humillado*».[25]

---

[18] Gregorio López Raimundo. *No quiero hablar. El deber de los comunistas frente a la policía y los tribunales franquistas.* Comitè del PSUC de Barcelona. Desembre de 1963, p. 4.

[19] Entrevista amb Miguel Núñez.

[20] Ibídem.

[21] «*...el Partido no era tonto y sabía que el comportamiento de una persona de esas para nosotros era un alimento moral de primer orden*» (entrevista amb Ángel Rozas).

[22] Horacio Fernàndez Inguazo, dirigent del PC d'Astúries, era conegut pel «paisano» a la seva terra i per «la araña» dins la Brigada Social, en teixir organitzacions del PCE per allà on passava.

[23] Segundo, Luís. *Horacio Fernández Inguanzo, un comunista ejemplar.* [1969], p. 13.

[24] Foucault, Michel. *Vigilar y castigar. Nacimiento de la prisión.* Siglo XXI: Madrid, 1999, p. 47.

[25] Núñez, Miguel. *La revolución y el deseo.* Península: Barcelona, 2002, p. 105.

A nivell físic, les formes de tortura aniran des de les pallisses sistemàtiques fins a mètodes mes sofisticats com «*la cigüeña*» o «*la bañera*».[26] Només un comentari d'un dels monstres que engendren les dictadures, en aquest cas Antonio J. Creix, un dels notoris torturadors de la Brigada Político Social a Barcelona: «*Aquí vienen los americanos que si las corrientes eléctricas... como el palo no hay nada*».[27] Hem de tenir present que la màquina repressora del règim aplicava, en bona mesura, els mateixos principis de regulació que la justícia penal de l'època clàssica: «*El sospechoso, como tal, merecía siempre un determinado castigo; no se podía ser inocentemente objeto de una sospecha*».[28] Això implica dues coses, la transmutació, en moltes ocasions, de la presumpció d'innocència per una presumpció de culpabilitat, i, de la mateixa manera que succeïa al segle XVIII, la conversió del cos de l'interrogat durant el suplici en punt d'aplicació del càstig, alhora que el lloc per l'obtenció de la veritat.[29]

Davant d'això, el torturats han de tenir present el que tantes vegades han escoltat d'altres companys que han passat per situacions similars: «*aguantar*»; amb el consol de que «*los primeros golpes duelen. Después ya no*».[30] Guanyar temps es convertirà en l'objectiu a assolir, dins d'un combat polític que ha canviat d'escenari[31] —del carrer a la sala d'interrogatoris— però on res s'ha de donar per perdut: «*Si no hablas, les fatigas, les cansas, les vences*».[32]

2.3. Dels interrogatoris a la declaració final: un camí ple de trampes

Dins dels innumerables trucs emprats pels torturadors, despunten pràctiques com les preguntes «*a quemarropa*» sense deixar pràcticament respondre a l'interrogat i buscant desconcertar-lo, recomanant-se per aquests casos no dir res, ja que «*quien mucho habla se pone en disposición de decir todo lo que sabe*»,[33] o dit d'una altra manera, «*por muy bien buscada que esté la historia o la respuesta que invente el «buen chico», la policía le descubre un fallo, una prueba de que el buen chico está mintiendo, lo que le lleva a éste a acercarse más a la verdad y, finalmente, a confesar la verdad misma*».[34]

Altres estratègies policíaques tracten de guanyar-se la confiança del detingut, amb la clàssica història del «policia dolent» i el «policia bo», que farà servir frases com «*estos tíos son muy brutos*»[35] o que té un fill de la mateixa edat per animar el torturat a dir alguna cosa per sortir-se'n. Als documents del Partit s'adverteix d'aquest engany —«*Si eres catòlico, tambien ellos lo son, si luchas por la libertad dicen que les parece justo, si es por una acción obrera ellos son hijos de obreros*»[36]— i s'insta l'interrogat a tallar aquesta dinàmica.

Quan la tortura física no produeix els resultats desitjats, la policia acostuma a passar a una nova fase dins d'aquest combat desigual. Estem parlant de la tortura psicològica, encaminada a «trencar» moralment el detingut. Es tracta d'aïllar-lo de la resta de companys i de fer-li oblidar els motius de la seva lluita. Una de les formés per aconseguir-ho consistirà a promoure l'enfrontament intern, amb exemples genèrics com ««*Ellos» tienen ideas diferentes a las tuyas ¿como es que colaboras con ellos?*»,[37] que es veuen reflectits en casos concrets, com és la detenció d'en Ginés Martínez al 1971: «*...vas a perder el trabajo, tu aquí aguantando y en París «Fulano», tu responsable, está tomando café alegremente*».[38] Altra fórmula la trobem en la pròpia l'experiència d'en Miguel Núñez, quan Creix en un moment donat posa sobre la taula la declaració d'Emili Fàbregas i li diu: «*Mira, pobre ingenuo, así se comportan ante la policia los dirigentes del Partido que vienen de la URSS*».[39] Fàbregas, enviat pel Comitè Executiu amb la missió de substituir Núñez mentre aquest era operat d'una hèrnia a París, havia estat detingut a finals de gener de 1958. La seva detenció comportà una «caiguda» massiva de militants (més de 60), atribuïble a la seva declaració durant els interrogatoris i a la gran quantitat de documents escrits que li van ser intervinguts. El fet de no desfer-se dels papers compromesos contradeia una de les més elementals normes de seguretat, com s'encarrega de recordar un dels documents de Partit a aquest respecte: «*Cae más gente en manos de la policia por agendas y notas con nombres y direcciones que nos encuentran*

---

[26] «*La cigüeña*» consistia a mantenir, durant llargues estones, el detingut emmanillat pels canells per darrere els genolls, deixant-lo en una posició realment dolorosa. «*La bañera*» pretenia transmetre a la víctima l'angoixosa sensació de l'asfíxia, agenollant-lo amb les mans emmanillades a l'esquena i submergint-li el cap a l'aigua. (Batista, Antoni. *La Brigada Social*. Barcelona: Empúries, 1995, p. 13).

[27] Entrevista amb Miguel Núñez.

[28] FOUCAULT, Michel, p. 48.

[29] Ibídem.

[30] *Medidas de Seguridad*. [1970] p. 5.

[31] «*Cual es la batalla que hay que librar ahí? La batalla de cerrarte en banda, de no entregar a ningún camarada tuyo, de no dar nada que les favorezaca a ellos [...] y defender lo que antes has defendido a través de las octavillas, lo defiendes ya a pecho descubierto*» (entrevista amb Ángel Rozas). Això no implica, com sembla evident, que s'hagi de reconèixer la militància en el Partit si no hi ha cap necessitat.

[32] *Medidas de Seguridad*. p. 5.

[33] Ibídem.

[34] Gregori López Raimundo. p. 6.

[35] *Medidas de Seguridad*. p. 5.

[36] Ibídem. p. 6.

[37] Ibídem. p. 7.

[38] Entrevista amb Ginés Martínez.

[39] NÚÑEZ, Miguel. *La revolución y el deseo*. pp. 113-114.

encima o en casa, que por la propia investigación».[40] L'objectiu de la policia presentant la delació d'un militant (especialment si es tracta d'un membre de la direcció) o posant de manifest evidències de la participació del detingut en la lluita contra el règim, no és altre que transmetre-li la impressió que ja ho saben tot i ell s'ha quedat sol. La «recepta» per a aquestes ocasions és primer de tot mantenir-se impassible (la policia observa atentament —inclús amb l'ajuda de psicòlegs— qualsevol reacció espontània), per a continuació negar-ho tot, encara que no sigui creïble: «*Niega incluso lo evidente. Tu letra no es tu letra. El de la fotografía no eres tú, sino alguien que se parece*».[41] En el cas d'en Miquel la seva resposta serà taxativa: «*Tú no tienes vela en este entierro. Cuando se reúna el Comité Central ya lo discutiremos*».[42]

Una altra de les pràctiques habituals per doblegar la força de voluntat dels represaliats era el «*careo*», consistent a posar davant del detingut un company que ja ha parlat, que l'ha delatat, per tractar de confrontar-los. Davant les acusacions d'un company de militància s'insta a mantenir la fermesa de conviccions i a no modificar la declaració, passant fins i tot a l'ofensiva «*Si tu te mantienes firme, empezará a avergonzarse, hará sus afirmaciones con menos fuerza, dudará y hasta es posible que se retracte*».[43] Quan a l'Ángel Rozas, a la seva primera detenció (1959), li fan tres «*careos*» amb qui ha donat el seu nom, un individu visiblement torturat i estirat al terra amb una manta, l'Ángel respon: «*De la forma que está este hombre, ustedes le preguntan si ha matado a su madre y les dirá que sí*».[44]

Els interrogatoris —amb les corresponents tortures—, acostumaven a cloure amb la signatura de la declaració final per part dels detinguts. Un cop arribats a aquest punt, es recomanava no baixar la guàrdia i assegurar-se que la declaració final reflectís exactament les posicions defensades durant els interrogatoris. Massa sovint, detinguts que s'havien mantingut ferms davants els cops i les coaccions, havien acabat signant (per descuit o desinterès) declaracions inculpatòries cap a ells o d'altres persones. Encara que després podien ser desmentides davant del jutge, aquestes declaracions eren utilitzades per a desmoralitzar altres detinguts.

3. La millor norma de seguretat: la gent

Un cop signada la declaració final els detinguts passaven a mans dels tribunals; uns tribunals on els atestats elaborats per la policia a comissaria constituïen la base de la instrucció judicial i de l'acusació fiscal. No hem d'oblidar que la repressió i les tortures no s'aturarien al llarg de tota la dictadura —es calcula que 53.500 persones aproximadament van patir la repressió al llarg dels darrers anys del règim (1964-1976);[45] i a un nivell més proper, pel que pertoca a l'àmbit d'aquest treball, només cal recordar que els setanta-sis membres del Comitè Central del PSUC al 1976 sumaven més d'un centenar d'anys de presó.[46]

Malgrat tot, l'extensió de la lluita per la democràcia va permetre a l'oposició democràtica gaudir d'una major cobertura social per a les seves accions.[47] La mobilització popular i la solidaritat dels ciutadans durant els anys 70 van constituir un veritable paraigua contra els cops repressius d'una dictadura moribunda i, justament per això, especialment perillosa. Les paraules de Miguel Núñez al respecte són tan senzilles com aclaridores: «*Complicidad siempre había habido, pero en los 70 mucha más*».[48]

L'eficàcia de les mesures de seguretat dels comunistes catalans, contextualitzades pel seu treball en la vertebració d'un teixit social antifranquista[49] (Comissions Obreres, Associacions de Veïns, moviment estudiantil, plataformes unitàries...), van ajudar que des del 1962 el PSUC no patís cap cop policíac que fes trontollar la seva estructura organitzativa. Tota una victòria sobre la repressió feixista.

Tanmateix, com hem pogut comprovar, no hi ha res infal·lible. Només cal recordar una anècdota de Miguel Núñez en una pensió, on la complicitat també juga el seu paper. Allà un viatjant li diu a Miguel Núñez, «*Joven, usted debe ser comunista*». A la qual cosa un sorprès Miquel li respon «*En qué se basa usted?*».

—«*Porqué es el único que se lee los discursos de Franco*».[50]

---

[40] *Medidas de Seguridad*. p. 2.

[41] Ibídem. p. 6.

[42] Núñez, Miguel. p. 114.

[43] *Medidas de Seguridad*. p. 7.

[44] Entrevista amb Ángel Rozas.

[45] Del Águila, Juan José. *El TOP La represión de la libertad*. Barcelona: Planeta, 2001. p. 238.

[46] Citat per Carme Cebrián, *Estimat PSUC*, de Josep Román: «Un partit de lluita i de combat» a «*Nous Horitzons*», núm. 32, 1976, i Gregorio López Raimundo: *Qué es y que se propone el PSUC*, 1976.

[47] Per comprendre l'abast de l'entramat social al qual fem referència ens poden ser de gran utilitat les paraules de la Palmira «Hi havia gent que lluitava, com podíem ser nosaltres, hi havia gent que més o menys estava ficada en moviments veïnals, no en partits polítics, però a l'hora de la veritat no se sabia on començaven les AA.VV i on acabava el Partit, estava tot barrejat» (entrevista amb els germans Domènech)

[48] Entrevista amb Miguel Núñez.

[49] Aprofundir en les relacions existents entre el treball de masses del Partit i la lluita contra la repressió enriquiria i complementaria la línia de recerca d'aquest estudi. No obstant això, resulta evident que aquesta tasca implicaria anar molt més enllà dels límits (físics) i propòsits (metodològics) de la pròpia comunicació.

[50] DD.AA. *Nuestra utopía. PSUC Cincuenta años de la història de Catalunya*. Planeta: Barcelona, 1986. p, 17 (nota a peu de pàgina).

DANYS A LES INSTAL·LACIONS ELÈCTRIQUES DURANT LA GUERRA CIVIL

Xavier Bosch

1. Introducció

Per a l'oest de Catalunya l'esfondrament del front d'Aragó el març de 1938 va significar l'ocupació de Lleida i Balaguer el 4 i 5 d'abril. Balaguer i Seròs es constituiran en els dos caps de pont de les forces franquistes sobre l'Ebre, als quals cal afegir els de Sort i Tremp sobre la Noguera Pallaresa. Per al sud de Catalunya, el 15 d'abril els franquistes arribaren a Vinaròs i tres dies després ocuparen Amposta. En aquesta situació de la guerra, Catalunya quedava aïllada de la resta del territori republicà.

L'autèntica campanya de Catalunya no va ser l'ofensiva del 23 de desembre de 1938 al febrer de 1939, sinó la llarga Batalla de l'Ebre, de la qual sortí desfet l'exèrcit que defensava Catalunya. Després de la Batalla de l'Ebre, la situació empitjorà a Catalunya; per una banda, els bombardeigs es van fer més intensos per part de l'aviació italiana, amb base a Mallorca, i de l'armada franquista, sobretot amb el creuer *Canarias* que s'encarregà de bombardejar tot el litoral català.[1] Per altra banda, les restriccions d'energia elèctrica provocades per l'ocupació dels franquistes de les centrals hidroelèctriques del Pirineu i les dificultats per obtenir primeres matèries col·lapsà definitivament l'economia catalana.

Durant la Guerra Civil, a Catalunya tots els serveis d'energia elèctrica depenien del Comissariat General d'Electricitat, organisme que centralitzava el subministrament elèctric. Les ofensives franquistes d'abril de 1938 havien deixat Catalunya sense les importants centrals hidroelèctriques de la Conca de Tremp, principalment les centrals de la Noguera Pallaresa i les del Segre. Així, durant aquests mesos la font principal d'energia elèctrica la constituiran les centrals tèrmiques (amb molts problemes tècnics), concretament a Barcelona les centrals del Carrer Mata de la Compañía Barcelonesa de Electricidad, les centrals tèrmiques de Sant Adrià de Besòs de la Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña, SA i Cooperativa de Fluido Eléctrico i, per acabar, la central tèrmica de boca mina de Fígols, totes elles amb una producció total de 91.000 kW segons consta en l'informe enviat a Bilbao el 4 de febrer de 1939.[2]

Altres fonts de subministrament que disposava el Comissariat General d'Electricitat durant aquests mesos van ser les petites centrals hidroelèctriques del Grup Ribas-Fresser, Pasteral, Corbera i petites centrals del Grup Hidroelèctrica del Segre (Ponts, Montsonís, Artesa, etc.), amb una capacitat aproximada de 8.000 kW. Per últim, la darrera font de subministrament en la xarxa de Catalunya eren els aprofitaments hidroelèctrics i tèrmics

---

[1] Josep M. Solé i Joan Villarroya. *Catalunya sota les bombes (1936-1939).* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986. Sobre els bombardeigs de l'any 1938 assenyalen els autors: «Un canvi important es produí a partir de gener de 1938. Aquest canvi fou que l'abast dels bombardeigs sobre Catalunya augmentà progressivament en intensitat i eficàcia. Això fou per dos motius. El primer, que l'aviació italiana augmentà el nombre d'avions de bombardeigs destinats a atacar la reraguarda republicana, en quantitat i qualitat. El segon, que la guerra s'apropà molt més a Catalunya, sobretot a partir de la batalla de Terol i la posterior arribada de les tropes franquistes a terres catalanes, després de l'espectacular ofensiva d'Aragó».

[2] Arxiu de Fecsa. En l'apartat de danys de guerra s'informa del servei elèctric de les xarxes de Catalunya ocupada i especialment de la ciutat de Barcelona a l'ILTRE. SEÑOR JEFE NACIONAL DE LOS SERVICIOS DE INDUSTRIA - BILBAO. (Informe de Bilbao), Barcelona, 4 de febrer de 1939. En aquest informe es recullen els problemes tècnics de les tèrmiques de la ciutat de Barcelona; des del mes d'abril de 1938 es van produir greus avaries a les turbines de les centrals tèrmiques barcelonines. A la central tèrmica de la Compañía Barcelonesa de Electricidad estava avariada la turbina A.E.G de 12.000 kW i a la central tèrmica de la Cooperativa de Fluido Eléctrico es trobava també avariada la turbina Brown-Boveri de 18.000 kW.

que es produïen a través de la connexió de les empreses més importants, de les cooperatives locals i alternadors d'abonats accionats amb turbines o dièsels; tots ells amb una producció de 7.000 kW.

Abans d'iniciar-se l'ofensiva final sobre Catalunya el desembre de 1938, els danys en instal·lacions elèctriques d'algunes ciutats catalanes com Lleida eren ja importants. Així, en l'informe d'Estadística de danys de la Secció de la Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil núm. 2, elaborat per l'enginyer apoderat de l'empresa Riegos y Fuerzas del Ebro SA, Daniel Boixeda, el 3 de gener de 1940, s'apunten els desperfectes següents en instal·lacions: «*El hecho de que en la primavera de 1938 quedara establecido el frente a lo largo del río Segre fue causa determinante de la cuantía de los daños afectando éstos tanto a las instalaciones aéreas como subterráneas, ya que las numerosas trincheras abiertas algunas de ellas en calles tan importantes como la de Blondel, Cabrinety, Norte, Carretera de la Bordeta y otras en Lérida, averió nuestras instalaciones subterráneas*».[3]

Iniciada l'ofensiva franquista de finals de desembre de 1938, el subministrament de fluid elèctric va anar empitjorant a causa de les accions de guerra que provocaren greus avaries en les línies i a l'evacuació i retirada del Comissariat d'Electricitat cap a zones de rereguarda.[4] La caiguda de Reus i Tarragona i el desmantellament d'algunes subestacions receptores com la de Ponts, Artesa de Segre, Móra d'Ebre i Bellmunt per part del Comissariat d'Electricitat, van deixar grans zones sense subministrament de fluid elèctric. En l'informe de la Secció de la CIIM núm. 2, l'enginyer apoderat de la Riegos y Fuerzas del Ebro SA exposa els fets ocorreguts en el terme municipal de Bellmunt: «*la empresa Riegos y Fuerza del Ebro SA posee en el término municipal de Bellmunt (Tarragona), una sub-estación en la que tiene centralizada la maniobra de importantes líneas de alta tensión que en la misma concurren. El equipo de dicha sub-estación fue desmontado a finales de julio de 1938 por el Comité rojo que incautó de la Empresa y trasladado primero a Darmós y después a Barcelona donde fue recuperado por su legítimo propietario después de la liberación de la ciudad por el Glorioso Ejército Nacional*».[5]

La recuperació de les instal·lacions elèctriques per part de les grans companyies va ser molt ràpida; així, el president de Riegos y Fuerzas del Ebro SA, Fraser Lawton, que havia marxat de Barcelona com altres alts dirigents de la Barcelona Traction, es trobava novament a Espanya. «En ser conquerides durant l'abril de 1938 per les tropes de Franco les primeres centrals elèctriques del Pirineu, Lawton es traslladà a Saragossa i des d'allí, en col·laboració amb els Serveis Elèctrics de l'Exèrcit, va organitzar la reparació dels desperfectes produïts en aquelles centrals i la seva posada en servei. A Saragossa van reunir-se amb ell alguns alts càrrecs de la Companyia, com Pomerol o Dejong».[6]

El 26 de gener l'exèrcit franquista entrà a Barcelona i s'afanyà a restablir el subministrament elèctric per donar un cop d'efecte propagandístic entre la població civil. En l'informe de Bilbao es descriu el fet de la manera següent: «*Al atardecer del glorioso día 26 se dio por radio la orden de mantener abiertas las ventanas de las habitaciones que daban a la calle, con luz encendida, se puso en servicio rápidamente todo lo que se pudo del Alumbrado Público y Barcelona recobró a las pocas horas de su liberación su categoría de gran urbe española.*» El subministrament a la ciutat de Barcelona fou normalitzat el mateix dia i durant els darrers dies de gener de 1939 la producció es va normalitzar en les tèrmiques del carrer Mata i Sant Adrià.[7] La recuperació de les instal·lacions i el restabliment del servei d'energia elèctrica van ser ràpids, l'1 de febrer de 1939 entrava en servei la primera línea 110 kV des de la important central hidroelèctrica de Tremp. Així, a la producció de les tèrmiques, s'hi afegí la producció d'energia hidràulica de Tremp amb 14.000 kW. Durant el dia 4 de febrer entren totalment en la xarxa les centrals de Tremp i Cabet

[3] Arxiu de Fecsa. Danys de guerra. Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil nº 2. 3/1/1940. En l'informe de la Secció d'Estadística de danys de la CIIM núm. 2, s'apunta que a causa de la guerra els danys en instal·lacions elèctriques de propietat de la Compañía Riegos y Fuerzas del Ebro S.A a la ciutat de Lleida (capital) s'avaluen en 230.015,64 ptes.

[4] Arxiu de Fecsa. Danys de guerra. Un dia abans d'iniciar-se l'ofensiva del 23 de desembre de 1938, el subministrament era el següent, segons consta en l'informe de Bilbao: «Como idea se puede indicar que el suministro del 22 de Diciembre víspera de iniciarse la victoriosa ofensiva de las fuerzas del Caudillo fue: Grandes Centrales 35.450 kW. de promedio. Pequeñas Centrals Hidráulicas. 7.050 kW. de promedio Aprovechamiento Hidráulico y Térmico 6.250 kW. de promedio. Capacidad total 48.750 kW. de promedio».

[5] Arxiu de Fecsa. Danys de guerra. Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil nº 2. 8/11/1939. En l'informe de la Secció de la CIIM núm. 2, s'assenyalen els desperfectes i danys en instal·lacions en la subcentral de l'empresa Riegos y Fuerzas del Ebro SA en el Municipi de Bellmunt avaluats en 10.640 ptes.

[6] CAPEL, Horacio: *Les tres xemeneies. Implantació industrial, canvi tecnològic i transformació d'un espai urbà barceloní.* FECSA 1994, p. 167. El director de l'obra i autor del capítol X «Els anys quaranta: produint en els anys de penúria», assenyala la rapidesa en la recuperació de les instal·lacions per part de Riegos y Fuerzas del Ebro SA: «Aquests directius van prendre novament el control efectiu de la Riegos y Fuerzas del Ebro SA i alguns d'ells van entrar a Barcelona gairebé al mateix temps que el comandanent militar del Serveis Elèctric de l'Exèrcit del Nord. Pomerol col·laboraria estretament amb el cap d'aquest organisme, el comandant Lezcano, en l'organització dels treballs per al restabliment dels serveis a les poblacions catalanes».

[7] Arxiu de Fecsa. Danys de guerra. Segons l'informe de Bilbao (servei elèctric de les xarxes de Catalunya ocupada i especialment de la ciutat de Barcelona a l'ILTRE. SEÑOR JEFE NACIONAL DE LOS SERVICIOS DE INDUSTRIA - BILBAO. Barcelona, 4 de febrer de 1939), la producció de la central tèrmica del carrer Mata i la de Sant Adrià de Besòs de la Cooperativa de Fluido Eléctrico es van mantenir en una producció diària durant els dies 28, 29 i 30 de gener de 15.000 kW la primera i 18.000 kW la segona. L'altra central tèrmica d'importància a Barcelona, la de la Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña SA havia estat volada el dia 27 de gener i trigaria 3 anys a restablir el seu funcionament.

sobre el sistema elèctric de la Unió Eléctrica de Cataluña i de la Cooperativa de Fluido Eléctrico. A més, el dia 8 del mateix mes es preveia l'entrada a la xarxa de la important central hidroelèctrica de Camarasa. A altres centres industrials de Catalunya, el subministrament també va ser restablert amb rapidesa cercant el cop d'efecte propagandístic entre la població civil.[8]

2. *Estadística de danys*

El decret de Burgos del 3 de maig de 1938 del ministre d'Indústria i Comerç, Juan Antonio Suances, creava la Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil núm. 2 de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona. Els objectius de la CIIM núm. 2 eren diversos: «el retorn a l'activitat i normalitat productiva, les mesures destinades a implantar una nova política econòmica basada en un intervencionisme, mesures relacionades amb una economia de guerra i finalment mesures vinculades amb la repressió».[9] En l'apartat de funcionament i organització de la Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil núm. 2, segons la memòria de 12 de maig de 1939, la Comissió restava dividida en onze seccions. En la secció tercera anomenada d'Estadística de danys s'apunta: «Aquesta secció s'ocupava de classificar i valorar els danys causats per la guerra en els comerços i indústries. S'informava els interessats sobre com presentar a la CIIM núm. 2 i com valorar les destrosses totals o parcials causades als seus immobles, maquinària i utillatge, existències i mobiliari i instal·lacions».[10] Finalitzada la guerra, les companyies elèctriques realitzaran inventaris per tal de quantificar els danys de guerra i acollir-se en el cas que fos possible, a indemnitzacions per part de l'estat.

Tot seguit analitzaren les dues províncies catalanes més castigades pels danys en les instal·lacions elèctriques durant la Guerra Civil: Tarragona i Lleida.

2.1. *Província de Tarragona*

La ciutat de Tarragona va ser una de les més castigades durant la guerra, a causa dels nombrosos bombardeigs per la situació geogràfica i per disposar de centres de comandament i fabricació militars. Les parts més perjudicades de la població van ser l'estació de ferrocarril i voltants del Port. La subcentral principal de la Compañía Riegos y Fuerzas del Ebro, SA a la ciutat, situada al carrer Jaume I, va ser parcialment destruïda pels bombardeigs.

Figura 1.1
Gràfic dels danys a les centrals i subcentrals de la Provincia de Tarragona.

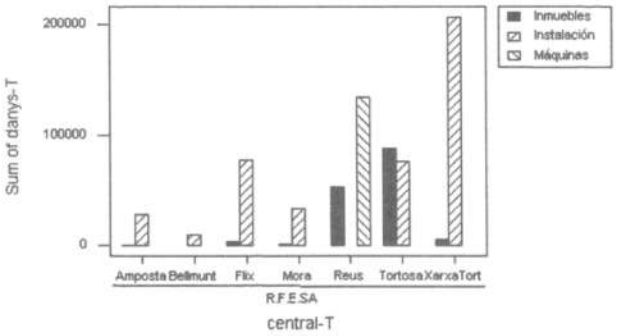

Segons els informes d'Estadística de danys presentats a la Secció de la CIIM núm. 2, els desperfectes van ser a la província de Tarragona d'immobles i instal·lacions bàsicament. La principal companyia subministradora de fluid elèctric en aquesta zona era Riegos y Fuerzas del Ebro SA. A la ciutat d'Amposta van sofrir danys considerables les estacions transformadores i la xarxa; a la ciutat de Tortosa i pobles de la comarca, entre els quals destaquen: Campredó, barriada Font de Quinto, Benifallet i Bitem, els danys van ser considerables en les instal·lacions elèctriques sobretot perquè aquestes poblacions constituïren front de combat durant un llarg període. Els danys en aquestes poblacions se centraren en la xarxa d'alta i baixa tensió, en centrals transformadores i en l'enllumenat públic.

A Móra d'Ebre, Riegos y Fuerzas del Ebro SA disposava d'una important subestació en la qual estava centralitzada l'automatització de maniobra de les línies de 25 KV procedents de la subcentral de Reus i Flix de la Sociedad Española de Construcciones Eléctricas, a la qual subministrava fluid elèctric l'empresa Riegos y Fuerzas del Ebro SA. Segons consta en l'informe d'Es-

[8] Arxiu Fecsa. Danys de guerra. En l'informe de Bilbao el 4 de febrer de 1939 sobre les condicions del servei elèctric en les xarxes de la part de Catalunya ocupada i de la ciutat de Barcelona s'apunta: « Por lo que se refiere a los centros industriales de Cataluña, fuera de Barcelona, se puede indicar en primer lugar que la Cooperativa de Valls se alimentó de buena parte de las redes de Reus y Tarragona, después de la liberación de estas ciudades. Respecto a los demás la situación hoy 4/2/1939 es la siguiente: Tarrasa, Sabadell, Granollers y Mataró; alimentación normal, excepto en la hora del máximo por falta de potencia hay que dejar fuera de servicio 10 m. Mataró y 45 m. Sabadell. Lérida alimentada a través del sistema 25 kV de Cooperativa de Fluido Eléctrico. Manresa alimentada por la red Manresana y red R.F.E alimentada independientemente por Centrales Bertrand y Fusteret. Villanueva parte de la red en servicio por Diesel de Cooperativa. Se han alimentado también otras poblaciones de menor importancia».

[9] Rafael Aracil, Antoni Segura, Jordi Oliva i Maria Pont. *Empresaris de postguerra. La Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil nº 2. 1938-1942.* Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona 1999, p. 41.

[10] Sobre aquesta qüestió la CIIM núm. 2 publicà la nota informativa següent. *La Vanguardia*, 13 d'abril de 1939: «Estadística de Daños. Se pone en conocimiento de todos los industriales y comerciantes de la provincias de Barcelona, Tarragona, Lérida y Gerona que por los efectos directos de la guerra sus industrias o comercios hayan sido destruidos total o parcialmente y quieran ponerse en su derecho a solicitar en su día posibles indemnizaciones que el estado pueda conceder». Rafael Aracil, Antoni Segura, Jordi Oliva i Maria Pont. *Empresaris de la postguerra. La Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil nº 2 1938-1942.* Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona 1999, p. 41.

tadística de danys de la CIIM núm. 2, els danys van ser deguts al desmantellament de part de la subestació, tal i com ho explica el perit de la companyia: «*el equipo de la citada sub-estación fue desmontado por orden del Comité rojo a finales de Julio de 1939 y trasladado primeramente a Darmós (Tarragona) y después a Barcelona.*»[11]

Al terme municipal de Flix, Riegos y Fuerzas del Ebro SA disposava d'una important subestació de transformació i maniobra. Els transformadors de força instal·lats en aquesta central, disminuïen el voltatge a 6.000 V per després subministrar-lo a empreses tan importants de la zona com l'Electro Química de Flix. També van sofrir danys de consideració les subestacions transformadores de 25.000 / 220 V existents en el terme municipal de Flix.

A la ciutat de Reus, Riegos y Fuerzas del Ebro SA era propietària de nombrosos edificis destinats a oficines, tallers, magatzems, xarxes de distribució àrees i subterrànies, enllumenat públic i estacions transformadores de la ciutat i de pobles de la rodalia: Alcover, Barberà, Blancafort, Bisbal de Falset, Cambrils, Cornudella, Espluga de Francolí, la Guàrdia, la Selva del Camp, Montblanc, Móra la Nova, Mont-roig, Morell, Pira, Prades, Salou, Sarral, Solivella, Ulldemolins, Vallclara, Vilallonga, Vila-seca, Vilavert, Vinebre, Vinyols i Vimbodí.

Finalment, en els informes d'Estadística de danys presentats a la Secció de la Comissió a la província de Tarragona s'assenyalen els desperfectes i danys a la subestació del terme municipal de Bellmunt (vegeu Figura 1.1. *Danys de les centrals i subcentrals de la província de Tarragona*). La importància d'aquesta subestació radicava en centralitzar la maniobra d'importants línies d'alta tensió. Els danys a la instal·lació van ser provocats pel desmantellament per part del Comissariat d'Energia Elèctrica, de les instal·lacions elèctriques. Segons l'informe de danys de la Secció de la Comissió van córrer la mateixa sort que les de la subestació de Móra d'Ebre, primer van anar a parar a Darmós i després es traslladarien a Barcelona.

2.2. *Província de Lleida*

A la província de Lleida durant el mes de febrer de 1937 es van produir els primers raids i bombardeigs alemanys sobre les preses del Pirineu. L'objectiu fonamental era paralitzar la producció d'energia elèctrica que proveïa les fàbriques d'armament del bàndol republicà a Barcelona. Els avions alemanys de la Legió Còndor

Figura 1.2.
Gràfic del danys a les centrals i subcentrals de la província de Lleida

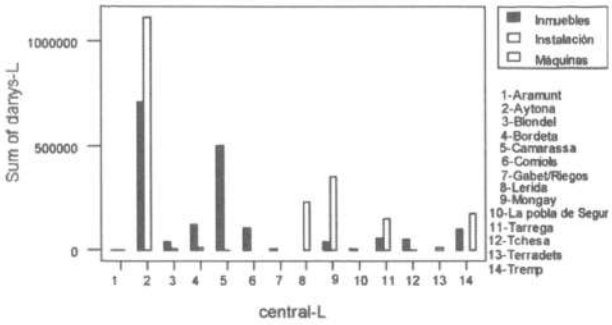

formada per una esquadra amb tres aparells Heimkel-He 70, van bombardejar les centrals hidroelèctriques de Seira (Huesca), la Pobla de Segur, Cabdelles i Sant Llorenç de Montgai els dies 16 i 19 de febrer de 1937. Aquest, però, no va ser l'únic atac que van patir les centrals hidroelèctriques de les comarques de Lleida. El 23 de gener de 1938 quatre esquadres de Heinkels-He III pertanyents al Kompgruppe 88 van tornar a sobrevolar Sant Llorenç i van deixar-hi caure les seves bombes.[12]

Els informes d'Estadística de danys presentats a la Secció de la CIIM núm. 2 a la província de Lleida són nombrosos, com es pot apreciar en Figura 1.2. *Gràfic dels danys a les centrals i subcentrals de la província de Lleida* i els danys es van centrar sobretot en l'apartat d'immobles, instal·lacions i, en menor proporció, en l'apartat de maquinària.

En la documentació presentada a la Secció de la Comissió per la Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña SA s'assenyalen els danys causats a l'estació de maniobra de la Pobla de Segur i a la central productora de Sossís. El campament de Serra de Comiols de la propietat de la mateixa companyia també va sofrir danys de consideració en els edificis de l'estació, garatge, magatzem i vivenda del vigilant. En l'informe de la Secció de la Comissió s'assenyala: «*Todas estas construcciones han sufrido enormes daños por haber constituido dichos edificios un punto de resistencia de las hordas marxistas.*»[13] Hidroelèctrica del Segre, SA, propietària d'instal·lacions hidroelèctriques de producció, transformació i distribució en la zona de Tàrrega també va sofrir nombrosos danys sobretot en immobles i instal·lacions.

La companyia més important del grup elèctric de la Barcelona Traction, Riegos y Fuerzas del Ebro SA, amb nombroses instal·lacions a la província de Lleida, va sofrir danys al terme municipal de Camarasa i a la central hidroelèctrica, malgrat que els desperfectes van ser me-

[11] Arxiu de Fecsa. Danys de Guerra. Informe d'Estadística de danys de la Secció de la CIIM núm. 2 8/11/1939 de la subcentral de Móra d'Ebre. L'informe finalitza amb la consideració següent: «El buen servicio que la Compañía debe de prestar a sus abonados, obliga a reinstalar el equipo y la citada estación transformadora, dejándolo todo en las mismas condiciones de funcionamiento en que se hallaba el 19 de julio de 1936».

[12] El Diari *La Mañana* de Lleida 16/2/1997 recull en un ampli article titulat «60º Aniversario del bombardeo de la Legión Cóndor» l'atac dels avions alemanys a les centrals del Pirineu de Lleida.

[13] Arxiu Fecsa. Danys de guerra. Informe d'Estadística de danys de la Secció de la CIIM núm. 2 26/12/1939. Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña, S.A. «Campamento de la Sierra de Comiols».

nors, en comparació amb altres instal·lacions de la companyia. La central hidroelèctrica de la mateixa companyia al terme municipal de Sant Llorenç de Mongai va sofrir danys considerables en les instal·lacions i immobles a causa dels bombardeigs del 23 de gener de 1938 (vegeu Figura 1.2. *Gràfic dels danys a les centrals i subcentrals de la província de Lleida*). Concretament van deixar anar sobre el pantà dues bombes de 250 quilos i després van continuar cap als embassaments de Terradets i Gavet, els quals van sofrir danys a les instal·lacions de menors consideració.[14]

Al terme municipal de Tremp, Riegos y Fuerzas del Ebro, SA era propietària d'un conjunt d'instal·lacions formades per una central hidràulica i edificis annexos que formaven un campament. La central hidràulica de Tremp era una de les més importants de la zona en subministrar fluid elèctric a Barcelona, utilitzant el corrent produït per un salt d'aigua de 74 metres aconseguit en el riu Noguera Pallaresa, mitjançant la construcció d'una presa de 82 metres d'alçada.

Els danys de la central d'Agramunt van ser de poca consideració, segons l'informe presentat a la Secció de la Comissió, al final del qual s'assenyala que la companyia s'afanyaria en la reconstrucció dels danys i desperfectes causats per la guerra així que es disposés d'autorització interna «*sin que esto prejuzgue la cuestión de indemnizaciones y demás beneficios que en su día pueda conceder el Estado*».[15] De major importància, com es pot apreciar en el gràfic, van ser els danys en el terme municipal d'Aitona, concretament en la central hidroelèctrica de Seròs i el campament de «Tchesa». La central de Seròs va sofrir danys a les instal·lacions de força, canal i central per una quantitat avaluada pels perits de la companyia de 1.115.725 ptes. i de 713.322 ptes. en immobles.

Per acabar, els danys a Lleida capital van ser considerables perquè, com ja hem dit anteriorment, des de la primavera de 1938 el front de guerra va quedar fixat al llarg del riu Segre i això va provocar nombrosos desperfectes a la ciutat (vegeu Figura 1.2. Gràfic dels danys a les centrals i subcentrals de la província de Lleida). S'assenyalen en els informes de danys de la Secció de la CIIM núm. 2, l'edifici del carrer Blondel núm. 1, propietat del la Compañía Riegos y Fuerzas del Ebro SA en el qual es trobaven instal·lades les oficines de la companyia, el laboratori de cantadors, magatzem i garatge i, en segon lloc, el «Campamento de Transmisión», a la carretera que va a la Bordeta.

3. *Valoració global de danys*

Tot seguit, a través de la documentació presentada per les principals companyies elèctriques a la Secció d'Estadística de danys de la CIIM núm. 2, podem dur a terme una primera avaluació quantitativa i qualitativa dels danys i desperfectes de la Guerra Civil en les instal·lacions elèctriques de les províncies de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona. Tanmateix aquesta avaluació només recull els informes d'Estadística de danys presentats a la Secció de la Comissió, atès que els danys totals enregistrats per les companyies elèctriques van ser superiors. Riegos y Fuerzas del Ebro SA fa una valoració de danys de guerra d'un total de 8.730.451,43 ptes., Compañía Barcelonesa de Electricidad fa una valoració dels danys de guerra de 226.163,67 ptes. i, per acabar, Energía Eléctrica de Cataluña SA fa una valoració interna de danys de 2.531.565,03 ptes.[16]

Amb tota aquesta informació podem fins i tot fer una anàlisi global de tot el territori català per companyies, atès que si bé la majoria de companyies hidroelèctriques concentraven les seves centrals en zones geogràfiques ben localitzades, algunes de les més importants disposaven d'estacions receptores i subcentrals arreu de les quatre províncies catalanes.

La Figura 1.3. *Valoració total de danys per companyies elèctriques,* mostra de forma gràfica la quantitat dels danys a cadascuna de les províncies, per companyies elèctriques.

D'aquí es desprèn que les que van patir més danys van ser les instal·lacions de la Companyia Riegos y Fuerzas del Ebro (RFESA), que disposava de nombro-

---

[14] *Nou Diari* Lleida 11/8/1993. La descripció que es fa del primer atac publicada a la revista *L'Acció de Balaguer* del mes de febrer de 1993, explica «que els avions van aixecar el vol a les 17,20 i van arribar al capvespre a l'objectiu. La missió consistia a procurar destrossar les comportes de l'embassament i inutilitzar els transformadors.

[15] Arxiu Fecsa. Danys de guerra. Informe d'Estadística de danys de la Secció de la CIIM núm. 2 13/12/1939 Central d'Aramunt de la Compañía Riegos y Fuerzas del Ebro SA.

[16] Arxiu Fecsa. Danys de guerra. *Resumen de las valoraciones de daños de guerra que afectan a Riegos y Fuerzas del Ebro, S.A.* Documentació interna (26-2-1940). A les estadístiques de danys de guerra presentada a la Secció de la CIIM núm. 2 s'hi han d'afegir les estadístiques internes elaborades per la Compañía Riegos y Fuerzas del Ebro SA (26-2-1940). El total de la valoració realitzada per la Companyia puja a 8.730.451,43 ptes.; en aquesta quantitat ja hi estan sumades les quantitats parcials dels informes presentats a la Secció de la CIIM núm. 2.

Resumen de las valoraciones de daños de guerra que afectan a la Compañía Barcelonesa de Electricidad. Documentació interna (26-2-1940). A les estadístiques de danys presentades a la Secció de danys de guerra de la CIIM núm. 2 s'hi han d'afegir les estadístiques internes elaborades per la Compañía Barcelonesa de Electricidad (26-2-1940). El total de la valoració realitzada per la companyia puja a 226.163,67 ptes.; en aquesta quantitat ja hi estan sumades com en el cas anterior les quantitats parcials dels informes presentats a la Secció de la CIIM núm. 2.

Resumen de las valoraciones de daños de guerra que afectan a la Compañía Energía Eléctrica de Catalunya, S. A. Documentació interna (26-2-1940). A les estadístiques de danys de guerra presentades a la Secció de la CIIM núm. 2 s'hi han d'afegir les estadístiques internes elaborades per la Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña S.A (26-2-1940). El total de la valoració realitzada per la Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña, SA puja 2.532.565 ptes.; en aquesta quantitat ja hi estan sumades les quantitats parcials dels informes presentats a la Secció de la CIIM núm. 2.

Figura 1.3.
Valoració total de danys per companyies elèctriques

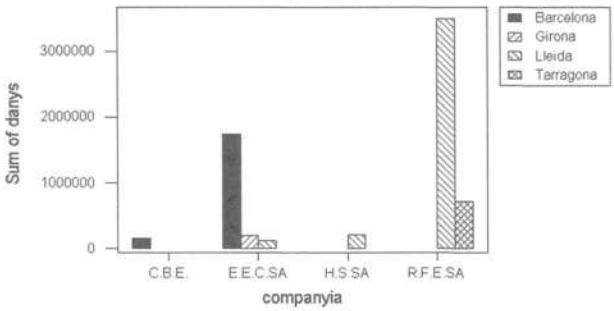

ses instal·lacions a la Conca de Tremp, Lleida i Tarragona. En segon lloc, i seguida de molt lluny tal com mostra la Figura 1.3. *Valoració total de danys per companyies elèctriques,* la segona companyia a Catalunya amb més danys va ser la Compañía Energía Eléctrica de Cataluña, les instal·lacions de la qual es concentraven a les províncies de Barcelona i Girona.

Els informes presentats a la CIIM núm. 2 (orientats a l'obtenció de subvencions estatals) no sempre reflectien la totalitat dels danys soferts per les companyies. A més dels danys enregistrats en aquests informes, cal afegir els danys interns elaborats per cadascuna de les companyies, com ja hem assenyalat anteriorment.

A partir d'aquestes declaracions internes[17] Taula 1.4. *Valoracions realitzades per les companyies catalanes.* sabem els totals de les valoracions realitzades.

A la Figura 1.5. *Comparació de danys de la CIIM núm. 2 i la declaració de danys interna de les companyies elèctriques,* podem veure la relació entre els danys reals (danys interns enregistrats per cadascuna de les companyies catalanes, informe intern 26-2-1940) i els enregistrats en els informes de la CIIM núm. 2. Mentre que la Compañía Energía Eléctrica de Cataluña va demanar subvencions per gairebé la totalitat dels danys la Companyia Riegos y Fuerzas del Ebro va demanar-ne menys de la meitat.

Figura 1.5.
Comparació de danys de la CIIM núm. 2 i la declaració de danys interna de les companyies elèctriques

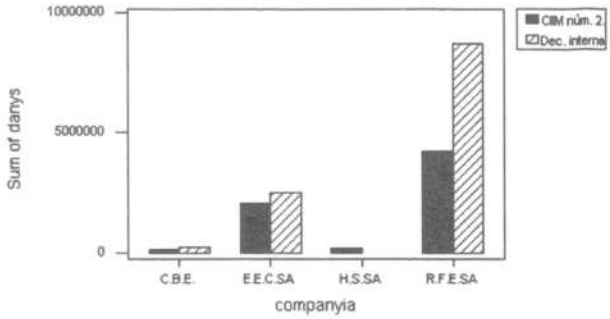

4. Conclusió

En contra de l'argument que va defensar el règim franquista durant la dècada dels anys quaranta, segons el qual, la causa principal de l'escassetat econòmica era bàsicament els elevats danys causats per la Guerra Civil, l'avaluació actual dels danys sobre la Guerra Civil, en algunes de les grans empreses, demostren tot el contrari. Si bé els danys van ser desiguals, la majoria dels sectors industrials restaren sense desperfectes de consideració. Empreses emblemàtiques a Catalunya com La España Industrial i La Maquinista Terrestre i Marítima demostren que gairebé no van sofrir danys i que la represa de la producció només depenia, en alguns casos, de disposar de primeres matèries. Tanmateix, el sector elèctric, per la seva naturalesa estructural en l'economia productiva, durant el conflicte sovint va ser objectiu militar, i els danys van ser majors que en el sector industrial.

El model autàrquic, imposat pel règim franquista durant els primers anys, basat en el proteccionisme i l'intervencionisme econòmic, provocà un estancament en la capacitat productiva dels sectors industrials i especialment del sector elèctric. Cal recordar que durant aquests

Taula 1.4.
Valoracions realitzades per les companyies catalanes.
Elaboració pròpia a partir de la documentació consultada

Companyia	*Danys declaració interna*	*Danys de la CIIM núm. 2*	*Percentatge de danys presentats a la CIIM núm. 2*
Riegos y Fuerzas del Ebro	8.730.441,43	3.771.370	23%
Compañía Barcelonesa de Electricidad	226.163,67	153.391	67,8%
Compañía Energía Eléctrica de Cataluña	2.531.565,03	2.047.114	80%

[17] Arxiu Fecsa. Danys de guerra. Documentació interna (26-2-1940). Resumen de las valoraciones de daños de guerra que afectan a Riegos y Fuerzas del Ebro, S.A. Resumen de las valoraciones de daños de guerra que afectan a la Compañía de Barcelonesa de Electricidad. Resumen de las valoraciones de guerra que afectan a la Compañía Energía Eléctrica de Cataluña, S.A.

primers anys, l'economia productiva patia greus problemes en el subministrament de primeres matèries, inversió, dificultats en el transport i restriccions en les importacions.

La política econòmica del règim franquista defensava l'autarquia irracional i això provocà una limitació de les importacions de productes bàsics per a la indústria, com les fonts energètiques: carbó d'Anglaterra i derivats del petroli. Aquesta decisió de limitar les importacions va produir un increment de la demanda del consum energètic elèctric, i va provocar greus desequilibris entre l'oferta i la demanda que finalitzaren amb un règim de restriccions d'energia elèctrica sense precedents, ja que l'oferta de les companyies elèctriques va ser incapaç de cobrir la demanda creixent del mercat.

Sobre les causes de les restriccions d'energia elèctrica en l'informe de la Cambra de Comerç de Sabadell tramès a la Cambra de Comerç de Barcelona el 23 de febrer de 1945,[18] s'assenyalen algunes de les causes de les restriccions d'energia elèctrica: l'augment de la demanda del consum d'energia elèctrica, la disminució de la potència hidràulica disponible com a conseqüència dels danys de guerra que van sofrir algunes centrals, el manteniment per part del poder públic d'unes tarifes de preus de l'any 1936, la manca de primeres matèries, lleis fiscals i administratives que no estimulaven les inversions, la manca d'eficiència de les centrals tèrmiques originada pels danys de guerra i manca de lignits d'importació. El subministrament de carbó va ser un del principals problemes de les centrals tèrmiques a Barcelona; la central del carrer Mata propietat de la Compañía Barcelonesa de Electricidad, les centrals de Sant Adrià de Besòs de la Compañía de Energía Eléctrica de Cataluña SA i la Cooperativa de Fluido Eléctrico, SA sovint durant aquest període veuran limitada la seva producció d'energia elèctrica per manca de l'arribada al port de Barcelona del carbó d'Astúries. Per acabar, en l'informe de la Cambra, s'apunta que els anys de sequera, especialment l'any 1944, van limitar puntualment la producció d'energia hidràulica. Tanmateix, aquest serà el pal de paller del règim franquista per defensar i justificar les quotes de restricció d'energia elèctrica. El règim, sovint, utilitzarà la famosa frase de «*la pertinaz sequía*» per encobrir el clamorós fracàs de la política econòmica d'aquests anys.

Davant d'aquesta situació i del creixement de la demanda de seguida van arribar els desequilibris i la manca de fluid elèctric, ja que l'oferta cada cop era més limitada i les centrals hidroelèctriques i tèrmiques no produïen prou KWh. És en la segona meitat de la dècada dels anys quaranta quan es produeixen els desequilibris més importants entre demanda i oferta. Tanmateix, en aquest període l'augment d'energia elèctrica venia motivat, con ja hem dit, per les dificultats del subministrament de carbó, amb l'existència de contingents que no cobrien tota la demanda catalana, i dels estrictes i llargs tràmits administratius que imposava la Comisaría de Carburantes Líquidos per al proveïment del petroli i els seus derivats.

Davant del desequilibri, el règim franquista va crear amb l'Ordre de Presidència del 19 de juliol de 1944 Electricidad y Gas. Las Delegaciones Técnicas Especiales para la Regulación de la Energía Eléctrica (DTE) arreu de l'Estat per fer front al problema del subministrament d'energia elèctrica.[19] Així, des de l'estiu aquest any (1944) s'imposa un règim de quotes en el consum d'energia elèctrica en els sectors d'enllumenat públic i privat, de la tracció urbana, de la força motriu i tot un ampli aparell legislatiu que constrenyí el consum fins a la segona meitat dels anys 50.

[18] AH. Cambra de Comerç de Barcelona. En l'informe relatiu al problema de les restriccions d'energia elèctrica de la Cambra de Comerç de Sabadell, lliurat a la Cambra de Comerç de Barcelona i al Consell Superior de Cambres, el 23 de febrer de 1945, s'assenyalen les causes de la manca de fluid elèctric.

[19] ARANZADI. L'Ordre de 19 de juliol de 1944. «La extrema gravedad de la situación creada en determinadas regiones españolas, debido a la escasa producción de energía eléctrica, insuficiente muchas veces para atender a las más perentorias necesidades, ha obligado al Ministerio de Industria y Comercio a imponer severas restricciones en el consumo de dichas energías».

CONSELLS DE GUERRA

Marta Pérez

La present comunicació és en realitat un trajecte a través d'un treball que em va portar al projecte de tesi que tinc en ment en aquests moments.

El meu treball inicial el vaig començar el 1999 a partir d'una classe sobre els arxius de postguerra que es podien consultar. El vaig presentar l'any 2000 com a treball de recerca durant els meus cursos de doctorat.

Consell de Guerra Sumaríssim d'urgència núm. 496 del 26 de juny de 1939

Vaig arribar a aquest consell quan el gener de 1999 en Joan Villarroya i Font ens va comentar a una classe de doctorat que hi havia la possibilitat de consultar els expedients de la Presó Model que es troben a l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), inclosos els de la postguerra, i la documentació dels consells de guerra que es troben al Tribunal Militar Territorial III (TMT III). A partir d'aquest moment i per curiositat vaig sol·licitar a l'ANC la consulta de l'expedient de Maximiliano Baldero Gómez, el meu avi, i al cap d'uns dies em van autoritzar a fer la consulta ja que es complien les condicions per permetre-ho. Vaig anar-hi i em van deixar dues carpetes amb tota la documentació ordenada. Em van fer signar un document conforme em comprometia a no fer-ne mal ús, i després de demanar-ho ells mateixos em van fer un joc de fotocòpies. Llavors vaig fer una instància sol·licitant al TMT III la consulta del consell de guerra que es va fer contra el meu avi, vaig rebre la resposta autoritzant la consulta amb un document on m'havia de comprometre a no fer mal ús de la informació. Quan ja tenia tots els documents, parlant amb Antoni Segura em va animar a fer un treball sobre aquest consell i m'hi vaig posar.

Vaig començar fent el buidat del consell anant al TMT III, no deixen fer fotocòpies i només si pot anar el mati de 9 a 14 h, demanant hora per endavant perquè només admetien una persona al dia, ara dues. Quan vaig tenir tota la llista de noms vaig demanar a l'ANC poder consultar tots els expedients, els van trobar tots. Després he intentat realitzar una consulta a totes les poblacions implicades, buscant informació a qualsevol publicació d'història local, ha estat difícil i amb pocs resultats.

Amb tota aquesta informació he intentat reconstruir l'expedient personal de cada un dels implicats (que són catorze), establint un ordre cronològic de tots els fets dels que tinc constància intercalant tota la informació de què disposo.

El meu treball tenia tres parts, la primera part, *El camí cap al Consell*, seran els expedients fins al dia del Consell de Guerra, seguiré l'ordre original que tenen al Consell, a la segona part explicaré com va ser el Consell i per acabar, *El camí després del Consell*, explicaré com van complir les penes que els van imposar i totes les vicissituds que van patir fins que van poder tornar a gaudir de la llibertat. Aquesta part m'agradaria haver pogut titular-la *El Camí cap a la llibertat*, però com podreu llegir més endavant un dels acusats, Celestino Boada Salvador (alcalde de Santa Coloma durant la guerra) va ser condemnat a mort i afusellat el 18 d'octubre de 1939.

El consell de guerra

Ara inseriré la transcripció de les actes del Consell de Guerra.

Acta de celebración del Consejo de Guerra.

En la plaza de Barcelona a 26 de junio de 1939. - III Año Triunfal.

Reunido el consejo de Guerra Permanente número 1 de Barcelona en el Palacio de Justicia para ver y fallar

la causa instruida con _____ número __ por ___ juzgado _____ contra Narciso Ramón Sureda, Manuel Soro Garcés, Sebastián Abril Lloveras, Pedro Pijoan Llach , José Bondia Olius, Celestino Boada Salvador, Maximiliano Baldero Gómez, José Alsina Careta, Esteban Antonell Alemany, José Esquerra Filella, Gaspar del Aguila Sánchez, Pedro Armadas Esparrach, Cándido Agustín Sánchez y José Padrós Fargas.

Preside el Consejo el Comandante de Caballería Don Luis de Vicente. Vocales los Capitanes de Infantería Don Manuel Toimil, Don Alesban Pérez y Don Eugenio Pardo. Ponente el Capitán Honorífico del Cuerpo Jurídico Militar Don Alejandro Horguindey y Fiscal el del mismo empleo y cuerpo Don Norberto Cerezo.

Actúa como Defensor el Alférez Jurídico Militar Don José O. de Bofarull y se hayan presentes los procesados en el acto de la vista.

Dada cuenta y hecho resumen de las actuaciones por el Secretario del Consejo. A preguntas del Ministerio Fiscal el procesado Pedro Armadas manifiesta que fue hecho prisionero en Teruel, que una vez en la España Nacional fue encuadrado en un Bon (Batallón) de trabajadores de donde escapó pasándose a la Zona roja; dice que si lo hizo fue llevado por el deseo de ver a su madre que se hallaba en esta zona. El procesado José Padrós a preguntas del Sr. Fiscal dice que cerca de la fábrica en que habitaba instalaron los rojos un tribunal militar, cuyos sujetos le pedían al procesado les entregara muebles para instalarse debidamente, sin haber tenido con ellos otra relación que la expresada; manifestó además a preguntas de dicho Sr. Fiscal, que él aconsejó se dejaran entornadas las puertas de la fábrica, con el fin de que así los rojos al huir se llevaran lo que creyeran conveniente sin destruir íntegramente la fábrica incendiándola.

Concedida la palabra al Sr. Fiscal, hace un detenido análisis de los hechos y actuaciones sumariales y termina solicitando, en nombre de la ley, se imponga a los procesados Sebastián Abril, Pedro Pijoan, Celestino Boada y Pedro Armadas, la pena de MUERTE, como responsables de un delito de adhesión a la rebelión militar, apreciando para los mismos circunstancias modificativas de su responsabilidad criminal. Para el procesado Gaspar del Aguila, pidió la pena de TREINTA AÑOS DE RECLUSIÓN MAYOR, por el mismo delito de adhesión sin agravantes. Solicito la pena de VEINTE AÑOS DE RECLUSIÓN MENOR para los procesados José Alsina, José Esquerra y José Padrós, como responsables de un delito de auxilio a la rebelión militar con circunstancias agravantes. Para Maximiliano Baldero y Cándido Agustín pidió la pena de QUINCE AÑOS DE RECLUSIÓN MENOR, por el mismo delito de auxilio sin agravantes. Para los restantes procesados Narciso Ramón, Manuel Soro, José Bondia y Esteban Antonell, solicito la pena de DOCE AÑOS Y UN DÍA DE RECLUSIÓN MENOR también por un delito de auxilio sin agravantes.

Seguidamente el Sr. Presidente concede la palabra al Sr. Defensor quien trata de desvirtuar los cargos que pesan sobre sus defendidos alegando todo lo que estima oportuno a favor de los mismos y termina solicitando para todos ellos penas inferiores a las pedidas por el digno representante del Ministerio Fiscal.

Preguntando a los procesados, por el Sr. Presidente si tienen algo que manifestar ante el Consejo, estos contestan separadamente que no son ciertas las cargas que se les hacen, haciendo al propio tiempo otras manifestaciones sin la menor importancia.

Con lo que se dio por terminado el acto quedando el Consejo reunido en sesión secreta para deliberar y dictar sentencia de todo lo cual, yo, Secretario, certifico

V.B.

El presidente del Consejo

Firma Firma

SENTENCIA

En la plaza de Barcelona, a veintiséis de junio de mil novecientos treinta y nueve. Reunido el Consejo de Guerra Permanente de Cataluña nº 1, para ver y fallar las causas acumuladas, seguidas por el procedimiento sumarísimo de urgencia contra los procesados, Narciso Ramón Sureda, Manuel Soro Garcés, Sebastián Abril Lloveras, Pedro Pijoan Llach , José Bondia Olius, Celestino Boada Salvador, Maximiliano Baldero Gómez, José Alsina Careta, Esteban Antonell Alemany, José Esquerra Filella, Gaspar del Aguila Sánchez, Pedro Armadas Esparrach, Cándido Agustín Sánchez y José Padrós Fargas. Por el supuesto delito de rebelión militar. Dada cuenta de las actuaciones, oídas la acusación fiscal y la defensa, y.-

RESULTANDO: Que contra los legítimos Poderes del Estado, asumidos por el Ejercito, en cumplimiento de su función constitutiva, a partir del diecisiete de julio de mil novecientos treinta y seis, se produjo un alzamiento en armas, seguido de una tenaz resistencia, a cuyo amparo se cometieron toda suerte de violencias, hechos en los que participaron los procesados en esta causa en la siguiente forma:

1º CELESTINO BOADA SALVADOR, hijo de Celestino y Francisca, natural y vecino de Santa Coloma de Gramanet, de profesión labrador y de estado casado, afiliado a Esquerra Catalana, procesado por su participación en los sucesos revolucionarios de 1934; durante el dominio rojo fue miembro del Comité Revolucionario del pueblo de su vecindad, en la época en que se cometieron numerosos crímenes, entre ellos el asesinato de los Sres. Huguet y Aloy; al ser disuelto dicho comité fue nombrado Alcalde de dicho pueblo, habiendo formado parte asimismo de una misión que fue a Rusia, al regreso de cuyo país, habló por radio exponiendo sus opiniones.

2º SEBASTIÁN ABRIL LLOVERAS, hijo de Isidro y Josefa, de 38 años, natural y vecino de Santa Coloma de Gramanet, de profesión jornalero y de estado casado, afiliado a la CNT, con anterioridad al GLORIOSO MOVIMIENTO NACIONAL; en los primeros momentos del dominio rojo, desplegó una gran actividad, interviniendo en numerosos desmanes, tales como el incendio y saqueo de la Iglesia Parroquial de San Adrián de Besos, viéndosele arrojar un Santo Cristo al fuego, en medio de groseras blasfemias; intervino en el saqueo llevado a

cabo en el domicilio del Capellán del Sanatorio del Espíritu Santo, cuya biblioteca destrozó el procesado; además de esto, hacia continuamente propaganda en contra del Movimiento Nacional.

3º José Alsina Careta, hijo de José y Maria, de 42 años, natural y vecino de Aviñó, de profesión labrador y de estado casado, afiliado a Esquerra Republicana y sindicado en la Unión de Rabasaires, con intervención en los sucesos revolucionarios del año 1934; en el actual movimiento, prestó servicios de guardia como miliciano armado e intervino en el incendio y destrucción de imágenes y objetos sagrados de las iglesias del termino municipal, llegando incluso a vestirse de sacerdote, para mayor escarnio.

4º José Esquerra Filella, hijo de Antonio y Josefa, de 34 años, natural y vecino de Castellar del Valles, de profesión albañil y estado casado; afiliado al Circulo Republicano Autonomista y sindicado en la CNT, con anterioridad al Movimiento, actuó durante el dominio rojo, como miliciano en el pueblo a las órdenes del Comité, siendo su actuación mas destacada, con motivo del incendio y saqueo de la Iglesia Parroquial, en los que no solo tomó parte el procesado, sino que obligó a participar a las personas de orden; se dedicó además a practicar detenciones.

5º Pedro Pijoan Llach, hijo de Juan y de Inés, de 35 años, natural de Pruit y vecino de Vich, de profesión jornalero y de estado casado; desde los primeros momentos del movimiento, actuó como miliciano observando una pésima conducta y desplegando una gran actividad especialmente encaminada a conseguir la detención de las personas de orden, hasta el punto de rumorearse que había intervenido en un asesinato, cosa que no ha podido comprobarse.

6º Gaspar del Águila Sánchez, hijo de Bartolomé y Maria, de 54 años, natural de Cartagena y vecino de Sardañola, de profesión peón y de estado casado; afiliado a la CNT-FAI con anterioridad al Glorioso Movimiento Nacional, se había distinguido ya en conflictos sociales; Durante el dominio rojo, actuó en los primeros momentos, como miliciano armado y más tarde ingreso voluntariamente en el Cuerpo de Asalto, observando mala conducta y haciendo objeto de amenazas a las personas de orden.

7º Pedro Armadas Esparrach, hijo de Baudilio y Magdalena, de 21 años, natural y vecino de Ripollet, de profesión obrero y estado soltero, sin antecedentes conocidos, actuó en el Ejercito Rojo, al ser movilizado el reemplazo a que pertenecía, siendo hecho prisionero por el Ejercito Nacional, e ingresado en un batallón de trabajadores de donde consigue fugarse, pasándose momentáneamente a la zona roja, donde presto otra vez servicios militares al ejercito marxista.

8º Cándido Agustín Sánchez, hijo de Miguel y Catalina, de 56 años, natural de Fuencalama (Murcia) y vecino de Castellar del Valles, de oficio jornalero y estado casado; afiliado a la UGT con anterioridad al Glorioso Movimiento Nacional, durante el dominio rojo actuó como miliciano armado, tomando parte en el incendio del templo parroquial y en el de la iglesia de San Feliu del Racó.

9º Maximiliano Baldero Gómez, hijo de Sebastián y Margarita, de 30 años, natural de Milagro (Navarra) y vecino de Santa Coloma de Gramanet, de oficio metalúrgico y de estado casado; Afiliado a CNT con anterioridad al Glorioso Movimiento Nacional, actuó durante el dominio rojo como miliciano y luego policía a las ordenes del llamado Consejo de Aragón, viéndosele conducir un coche del que se había incautado y que era propiedad de un vecino de Santa Coloma de Gramanet.

Resultando: Que el procesado José Bondia Olius, hijo de Antonio y Josefa, de 49 años, natural de Mongay (Lérida) y vecino de Manresa, de profesión labrador y de estado casado, de buena conducta y antecedentes y sin actuación en el periodo rojo, en un registro efectuado en su domicilio el 29 de Abril del corriente año, le fueron encontradas dos escopetas, que no había entregado a pesar del Bando que las Autoridades Nacionales habían dictado.

Resultando: Que no se ha probado en antes que los también procesados Narciso Ramón Sureda, hijo de José y Narcisa, de 37 años, natural de Palamós (Gerona) y vecino de Vich (error), de profesión panadero y estado casado; Manuel Soro Garcés, hijo de Pablo y Eulalia de 47 años, natural de Alloza (Teruel) y vecino de Barcelona, de profesión albañil y de estado casado; Esteban Antonell Alemany, hijo de Ramón y Josefa de 20 años, natural de Moyá y vecino de la misma localidad, de profesión campesino y estado soltero; y José Padrós Fargas, hijo de Antonio y Calamanda, de 56 años, natural de Igualada y vecino de la misma localidad, director de una fábrica de tejidos y estado casado, hayan realizado acto alguno delictivo en contra del Glorioso Movimiento Nacional.

Hechos probados

Considerando: Que los hechos que se relatan anteriormente y que el Consejo declara probados, constituyen tres delitos: uno de rebelión militar, previsto en el articulo 237 y penado en el párrafo 2º, del 238, ambos del Código de Justicia Militar, de cuyo delito es criminalmente responsable en concepto de autor el procesado reciclado con el número 1, en el resultando de hechos probados, otro de auxilio para cometer la rebelión, que define y pena el articulo 240 del mencionado Cuerpo Legal y del que son igualmente responsables en tal concepto de autores, los procesados señalados con los números del 2 al 9, ambos inclusive, del expresado resultando de hechos probados, y otro de tenencia ilícita de armas, previsto y penado en el articulo 1º en relación con el último párrafo del articulo 5º, de la ley de 22 de noviembre de 1934 y del que es igualmente responsable en concepto de autor procesado José Bondia Olius.

Considerando: Que el Consejo, haciendo uso de la facultad que le confieren los artículos 172 y 173 del Código de Justicia Militar, estima justo imponer la pena en su máxima extensión, a los procesados señalados con los números del 1 al 4 ambos inclusive, en el resultando de

hechos probados, y a los demás procesados en la extensión que en el fallo se señala.

CONSIDERANDO: Que toda persona responsable criminalmente de un delito lo es también civilmente, y cuando la naturaleza de la pena impuesta lo permita, es de abono la totalidad de la prisión preventiva sufrida.

CONSIDERANDO: Que solo pueden ser penados los hechos previamente previstos por la ley como constitutivos de delito.

VISTOS, los artículos citados y demás de general aplicación.

FALLAMOS: Que debemos condenar y condenamos al procesado Celestino Boada Salvador, a la pena de MUERTE; a los procesados Sebastián Abril Lloveras, José Alsina Careta y José Esquerra Filella, a la pena de VEINTE AÑOS DE RECLUSIÓN TEMPORAL; a los procesados Pedro Pijoan Llach, Gaspar del Aguila Sánchez, Pedro Armadas Esparrach y Cándido Agustín Sánchez, a la de QUINCE AÑOS DE RECLUSIÓN TEMPORAL y al también procesado Maximiliano Baldero Gómez, a la de DOCE AÑOS Y UN DÍA, también de RECLUSIÓN TEMPORAL, a todos con las accesorias correspondientes, siéndoles de abono la totalidad de prisión preventiva sufrida.

EN CUANTO a responsabilidades civiles se estará a lo que dispone la ley de Responsabilidades Políticas de 9 de Febrero último.

Asimismo condenamos al procesado José Bondia Olius a la pena de DOSCIENTAS CINCUENTA PESETAS de multa y subsidiariamente, en caso de insolvencia, a la equivalente privativa de libertad a razón de cinco pesetas diarias.

ABSOLVEMOS a los también procesados Narciso Ramón Sureda, Manuel Soro Garcés, Esteban Antonell Alemany y José Padrós Fargas.

Así por esta nuestra sentencia, lo pronunciamos, mandamos y firmamos,

OTRO SI DECIMOS: Que el Consejo teniendo en cuenta que los procesados absueltos Narciso Ramón Sureda, Manuel Soro Garcés y José Padrós Fargas, son de ideas marcadamente izquierdistas, llama respetuosamente la atención de la Autoridad Judicial, por si debido a sus antecedentes, estima oportuno sean objeto de una sanción de tipo gubernativo de privación de libertad. Igualmente el Consejo llama respetuosamente la atención del procesado absuelto Esteban Antonell Alemany, por si cree pertinente disponer sea destinado a un Batallón de trabajadores, por haber servido voluntariamente en las filas del Ejercito Enemigo._

5 Firmas

Conclusions

Em trobo davant d'un Consell de Guerra on són jutjats 14 homes per haver defensat els ideals dels que van perdre, penso que aquesta és la raó principal i si haguessin guanyat els rojos també s'haurien volgut imposar encara que no podem saber si la manera de fer-ho hauria estat la mateixa.

La imposició del franquisme ve marcada des dels inicis pel terror. El 1938 comença l'ocupació militar de Catalunya, comença una brutal repressió ja que sembla que tenen una mena d'odi infinit contra tot el que té relació amb la nacionalitat catalana, la llengua, la cultura i el fet que la gent es consideri catalana. Tenint en compte que a Catalunya durant la guerra hi havia hagut repressió contra les dretes, els propietaris i l'església, si bé aquesta repressió no era dirigida pel govern sinó per la població, es pot pensar que part de l'odi ve per la set de revenja.

A la fi de la guerra, quan s'ocupa totalment Catalunya, es posa en marxa la màquina de la repressió total, en els primers moments ja va haver-hi execucions arbitràries, saqueigs, violacions i es van multiplicar les denúncies de «rojo-separatista», era el primer pas, després es posarà en marxa la prefectura de Barcelona i el seu servei d'informació.

> «El servei d'informació de la Guàrdia Civil tenia fama de ser el més seriós i eficaç de tots els existents: informava fonamentalment de fets puntuals o sobre antecedents polítics i personals i mai especulava sobre possibles «conjures» ni feia judicis d'intencions, com els altres serveis d'informació.» (pàg. 45)
> «La jefatura de Barcelona va ser organitzada el 1939 pel coronel José Ungria, (...) El servei d'informació de la jefatura, element bàsic per a l'actuació dels governadors civils, era ple d'homes que havien passat per tota mena de règims polítics (monarquia, república, guerra i franquisme) sense que això els hagués provocat gaires problemes de consciència. Els seus informes polítics lliurats als governadors constitueixen, en alguns casos, unes veritables peces antològiques del disbarat, la tergiversació i el sectarisme; tot recobert, això sí, d'un llenguatge «tècnic» força curiós: així, hom qualifica els vençuts en la Guerra Civil de «sectores desafectos», i els carlins i monàrquics joanistes de «grupos disconformes».» (pàg. 46)[1]

Després de les denúncies els acusats s'enfrontaven a un consell de guerra, sovint sense saber de què els acusaven ni qui els havia denunciat. Es feia més d'un consell al dia i a cadascun es jutjava més d'una persona, que normalment no tenien res en comú, l'acusació demanava les penes màximes, la defensa (un militar franquista) demanava clemència i als acusats els preguntaven «¿Tiene algo que declarar?», normalment eren acusats de Rebel·lió Militar, Adhesió o Auxili a la Rebel·lió Militar, acabat el consell els jutges es reunien i decidien allà mateix el mateix dia.

Tot aquest procés va portar a la massificació de les

[1] Borja DE RIQUER i Joan B. CULLA, «Les forces d'ordre públic» dins del capítol «El règim franquista a Catalunya», a *El franquisme i la transició democràtica 1939-1988* volum VII de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62.

presons, la creació de noves presons, la creació de camps de concentració, ja que segons Joan Vilarroya en total 10.399 o 11.399 persones van ser executades als Països Catalans, als quals s'han d'afegir les gairebé 2.000 persones mortes als centres de reclusió, només els de Catalunya i València.[2] Això ens porta a pensar que la xifra de gent que va passar per la presó devia ser molt elevada.

El consell que jo he treballat s'ajusta a la descripció que acabo de fer. Es jutgen 14 homes que en principi no tenen res en comú, tant sols dos, Narciso Ramon Sureda i Manuel Soro Garcés, comparteixen expedient, els altres ni tant sols es coneixien (ara sé que el meu avi Maximiliano Baldero Gómez (MBG) i Celestino Boada Salvador (CBS) es coneixien però només de ser del mateix poble, ja que CBS era molt conegut, no eren amics, no els relacionen en cap moment). Penso que són homes que són detinguts majoritàriament després d'una denúncia sovint poc consistent i que passen per un procés d'investigació que pot ser més llarg o més curt segons la situació del moment i el lloc on hagin estat detinguts. Un exemple és el cas de José Padrós Fargas, que es troba amb el fet que li canvien el jutge que porta la investigació quatre cops en tant sols cinc mesos i això allarga la investigació del seu expedient. Un cop acaben les investigacions els expedients són enviats a l'auditor de guerra de Barcelona i aquest assigna la data del consell, jo m'imagino unes oficines amb muntanyes d'expedients que arriben a diari i tal com cauen els ajunten en «paquets» i els assignen el mateix dia i la mateixa hora senzillament perquè no hi ha prou temps per poder jutjar tots els encausats un per un.

Observo com Sebastián Abril Lloveras (SALL), CBS i MBG arriben el mateix dia a la presó model des de la presó de Badalona i comparteixen (amb d'altres) el document que acredita el trasllat, això també passa amb Esteban Antonell Alemany (EAA), José Bondia Olius (JBO) i José Alsina Careta (JAC), vénen de la presó de Manresa i comparteixen el document de trasllat amb set presoners més, i també amb José Esquerra Filella (JEF), Pedro Armadas Esparach (PAE), Gaspar del Aguila Sánchez (GAS) i Candido Agustín Sánchez (CAS), que vénen de la presó de Sabadell i es troben en la mateixa situació. Si comptem que el mateix dia que els envien cap a la Model envien l'expedient dóna com a resultat que els expedients arriben junts.

Després passen pel Consell, que es produeix de manera relativament ràpida, només han passat dotze dies des de l'arribada a Barcelona, el Consell és com hem dit, el fiscal exposa cada cas i demana la pena màxima, el defensor demana clemència i penes una mica més curtes i els jutges es retiren per deliberar, els acusats tornen a la presó sense saber quina condemna rebran, a la presó es rep la notificació de la pena el 14 d'agost moment en què la comuniquen als acusats, els absolts ho saben a finals de juliol quan els deixen lliures, però CBS no ho sap fins a la matinada del 18 d'octubre de 1939, el mateix dia que l'afusellaran.

Un cop saben la pena que els resta per extingir-la, com ells diuen, cadascú tindrà un tractament diferent, com si no existís una forma de fer, en alguns casos els redueixen la pena, en altres no, hi ha dos casos de desterrament que no són els que tenien les penes més llargues, i es donen casos en què uns amb penes més llargues queden en llibertat condicional abans que altres amb penes més curtes.

En la llista següent s'observa el diferent tractament que reben els condemnats:

Sebastián Abril Lloveras
Nascut a Sta. Coloma de Gramenet.
Veí de Sta. Coloma de Gramenet.
Condemna 20 anys
Llibertat condicional 17/07/1943

José Esquerra Filella
Nascut a Castellar del Vallès
Veí de Castellar del Vallès
Condemna 20 anys
Llibertat condicional 11/02/1943

Gaspar del Aguila Sánchez
Nascut a Huerta de Overa (Cartagena)
Veí de Cerdanyola
Condemna 15 anys
Llibertat condicional amb desterrament el 25/07/1941 a Bell-lloch (Lleida)

José Alsina Careta
Nascut a Avinyó
Veí d'Avinyó
Condemna 20 anys
Llibertat condicional 01/03/1942

Pedro Pijoan Llach
Nascut a Pruit
Veí de Vic
Condemna 15 anys
Llibertat condicional 02/11/1941

Pedro Armadas Esparachs
Nascut a Ripollet
Veí de Ripollet
Condemna 15 anys
Llibertat condicional es tramita l'any 1942, però l'expedient acaba quan l'envien a Belchite.

[2] VILARROYA I FONT, J., «Passar comptes», pàgines 158 a 173, a «Temps de control, aïllament i adoctrinament» VVAA, part II de «La llarga postguerra», volum X de «Història, Política, Societat i Cultura als Països Catalans», Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999.

Cándido Agustín Sánchez
Nascut a Fuente Alamaña (Múrcia)
Veí de Castellar del Vallès
Condemna 15 anys
Llibertat condicional 08/02/1942

José Bondia Olius
Nascut a Montgai
Veí de Manresa
Condemna multa de 250 pessetes o 50 dies de presó.
Llibertat 18/08/1939

Manuel Soro Garcés
Nascut a Alloza (Teruel)
Veí de Barcelona
Condemna absolt
Llibertat 26/07/1939

José Padrós Fargas
Nascut a Igualada
Veí de Igualada
Condemna absolt
Llibertat 26/07/1939

Maximiliano Baldero Gómez
Nascut a Milagro (Navarra)
Veí de Sta. Coloma de Gramenet
Condemna 12 anys i 1 dia
Llibertat condicional el 25/03/1942 amb desterro a Milagro, aixequen el desterrament el 31/05/45, quan ja ha acabat la pena que li redueixen a sis anys i un dia.

Narciso Ramon Sureda
Nascut a Palamós
Veí de Barcelona
Condemna absolt
Llibertat 26/07/1939

Esteban Antonell Alemany
Nascut a Moià
Veí de Moià
Condemna absolt, però el proposen per anar
a un Batalló de treballadors
Traslladat el 28/07/1939 al camp de Concentració d'Horta

Els que reben llibertat condicional amb desterrament són dos dels que tenen les penes més curtes, o entre els tres condemnats a vint anys hi ha diferències de més d'un any per tenir aprovada la llibertat condicional.

A pesar de tot, i amb diferència, el pitjor és la condemna que rep Celestino Boada Salvador, que amb la pena de mort no té res a fer.

Pensar en la situació d'aquestes persones i la seva família és el que em permet entendre la possibilitat de la implantació d'un règim com el franquista, en una societat dividida, cansada i molt desgastada pel conflicte anterior. La població s'havia vist disminuïda per la guerra, el terror i la fam aconsegueixen que alguns segueixin el franquisme i que altres es tornin passius i intentin sobreviure de la millor manera possible. Penso que això és el que va permetre que la repressió funcionés i que Franco es mantingués al poder fins a la mort. L'oposició va trigar molt a reaccionar i es va trobar amb molts entrebancs.

De cara a la meva tesi doctoral, *Dones i repressió*, he pensat a realitzar un treball sobre la repressió franquista centrada en les dones catalanes, voldria poder establir les quantitats i percentatges de dones que van veure modificada la seva vida per causa de la guerra, cosa que resulta més difícil ja que no es conserven els expedients de les presons

Quantes van anar a la presó?
Per què hi van anar?
Quina havia estat la seva participació a la guerra?
Quantes van ser afusellades i per què?
Quantes van patir consells de guerra?
Com va ser la vida a les presons de dones?
Com se'n van sortir?
Com va canviar la seva situació social, després de les millores de la república com van afrontar el fet de tornar enrere?

Penso que és una cosa que falta fer, he buscat i he trobat poca cosa sobre dones i repressió, i tenint en compte que jo tinc tendència a estudiar la gent del carrer, com va afectar la situació a les persones normals que no tenien una rellevància política, m'agradaria dedicar-me a això.

He llegit el llibre *Rojas* de Mary Nash, he llegit algunes de les histories explicades per Tomasa Cuevas als seus llibres sobre les dones a les presons, i amb els llibres de Solé i Sabaté i Villarroya he confeccionat una llista inicial. M'he trobat amb el problema de la falta de conservació dels arxius de les presons, m'han autoritzat a consultar els fitxers dels consells de guerra del TM III, i després buscaré a arxius municipals i premsa.

Apèndix

Llistat inicial de dones afusellades o mortes a les presons catalanes a l'inici de la postguerra

Virgínia Amposta Amposta
Encarnació Llorens Pérez
Neus Correa Gil
Magdalena Moya Montseny
Matilde Sabaté Gusó
Salvadora Catà Ventura
Ramona Peralba Salà
Eugènia González Ramos
Concepció Guillem Martínez
Júlia Romera Yáñez
Lurdes Montroig Curtó
Isabel Ledesma Gallego
Bàrbara Varcárcel Guillem
Francesca Fino Ramírez
Mercè Velasco Úbeda
Victoria López Garrido
Teodora Prieto Gutiérrez
Dolors Díaz Vale
Maria Grau Mondet
Carme Lucas Rangel
Carme Claramunt Baret
Cristina Fernández Pereda
Dolors Guiorla Baribar
Elionor Malich Salvador
Elisa Cardona Ollé
Assumpció Puigdelloses Vila
Maria Martí Iglésias
Teresa Ratés Cornadó
Teresa Parets Escofet
Matilde Martínez Martínez
Andrea Hernández Pérez
Regina Pionito Fima
Margarida Seguí Cortés
Anna Falgós Colom
Faustina Rodríguez Freguera
Emília Duran Gelabert
Francesca del Pilar Polo
Josepa García Fernández
Ernestina Sobrado Archel
Anna Gómez Pérez

Bibliografia

CHUECA, R. *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS.* Centro de Investigaciones Sociologicas, Madrid 1983.

MARÍN I CORBERA, M. «Els qui manaven» pàg. 140 a 155, a «Temps de control, aïllament i adoctrinament» VVAA, part II de «La llarga postguerra», volum X de *Historia, Política, Societat i Cultura als Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999.

VILARROYA I FONT, J. «Passar comptes» pàg. 158 a173 a «Temps de control, aïllament i adoctrinament» VVAA, part II de «La llarga postguerra», volum X de *Historia, Política, Societat i Cultura als Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1999.

VILARROYA I FONT, J. *Revolució i Guerra Civil a Badalona 1936-1939,* publicat per l'ajuntament de Badalona, 2a edició 1986.

SOLÉ I SABATÉ, J. M., *La repressió Franquista a Catalunya, 1938-1953*, edicions 62, Barcelona, 1985.

SOLÉ I SABATÉ, J. M. i Vilarroya i Font, J., *La repressió a la guerra i a la postguerra a la comarca del Maresme (1936-1945)*, Abadia de Montserrat, 1983.

Borja DE RIQUER i Joan B. CULLA, «Les forces d'ordre públic» dins del capítol «El règim franquista a Catalunya», a *El franquisme i la transició democràtica 1939-1988*, volum VII de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62.

RUIZ SANTÍN, F. J., «La repressió Franquista a Sta. Coloma de Gramenet: el cas de Celestí Boada». A *Àgora*, Revista de Historia Local. Grupo de Estudios Históricos «Gramenet del Besós», Desembre de 1995 Santa Coloma de Gramenet.

GALLARDO ROMERO, J. J., «La represión franquista en Sta. Coloma: colomenses en la cárcel Modelo de Barcelona (1939)». A *Àgora*, Revista de Historia Local. Grupo de Estudios Históricos «Gramenet del Besós», Març de 1997 Santa Coloma de Gramenet.

GALLARDO ROMERO, J. J., «Revolución y Guerra en Gramenet del Besos».

CARRERAS, M. i RUIZ, H., «República i Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet».

CASANOVAS I PRAT, J., «Quan les campanes van emmudir, Vic 1936-1939» Publicacions del Patronat d'estudis Ossonecs, Vic 1993.

MARTOS CALPENA, R. i ULLER I CASTELLÓ, T., «Ripollet 1931-1945, 2a República i franquisme»

SARDANS, J. i FONS, R., *Història Gràfica de Manresa. Guerra Civil* (2 volums), ed. Parcir, 1996-1997.

TERMENS I GRAELLS, M., *Revolució i Guerra Civil a Igualada 1936-39*, ed. Abadia de Montserrat.

MONTAGUT, Ll., *Història breu de Castellar del Vallès.*

SÁNCHEZ, M., *La Segona República i la Guerra Civil a Cerdanyola 1931-39*, Ajuntament de Cerdanyola, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993.

COMPLICITATS DE POSTGUERRA: LA COMISSIÓ D'INCORPORACIÓ INDUSTRIAL I MERCANTIL NÚM. 2 I EL TRIBUNAL REGIONAL DE RESPONSABILITATS POLÍTIQUES

Rosa Maria Prats de la Iglesia

Fa prop de tres anys vaig assistir a la presentació d'un llibre, «Empresaris de la postguerra. La *Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil Nº2. 1938-1942*», fruit de la compilació i l'estudi, per part de l'Antoni Segura, del Rafael Aracil i de la Maria Pont, del fons documental trobat/retrobat a l'Arxiu Històric de la Cambra de Comerç de Barcelona i pertanyent a la Comissió. En aquesta publicació s'expliquen l'origen i la constitució d'aquest organisme i les seves funcions fiscalitzadores de la represa econòmica del país, acabada la guerra civil; el 3 de maig de 1938, un decret signat a Burgos per Franco i qui aleshores era ministre d'Indústria i Finances, Juan Antonio Suances, donava el tret de sortida a la formació de les Comissions d'Incorporació Industrial i Mercantil (CIIM), destinades a organitzar i regular l'activitat econòmica dels territoris que progressivament els exèrcits franquistes anaven alliberant. Les seves funcions seran diverses, des de «*proponer las medidas y disposiciones de todo orden conducentes a la rápida, disciplinada y ordenada continuidad del trabajo industrial y comercial*», passant per «*disponer lo necesario para la rápida declaración y entrega de los efectos y elementos industriales y mercantiles de todas clases que no sean de la legítima propiedad de sus eventuales poseedores*» fins a «*hacerse cargo de los talleres e instalaciones abandonados, hasta la presentación de los legítimos dueños exentos de responsabilidad y, previas las necesarias consultas, organizar el trabajo y la producción en los mismos, así como en aquellos en que así se decida, procedentes de incautaciones.*»

Els mecanismes d'intervenció de la CIIM abastaren pràcticament tots els aspectes de la vida econòmica de l'Espanya derrotada, fins a la dissolució de les comissions, el gener de 1941. Una de les seves funcions era controlar la represa de qualsevol activitat industrial o mercantil; per això, exigia presentar una fitxa de sol·licitud d'incorporació que havia de ser avalada per un membre de la Falange, o per dos comerciants o industrials; en el cas que el sol·licitant no fos el titular del negoci, calia presentar la documentació que acredités qui era: apoderat, treballador més antic, familiar, etc. Per a examinar i valorar totes les sol·licituds d'incorporació es va constituir dins la CIIM una comissió depuradora que actuava amb rotunditat si l'avaluació era negativa i hi havia sospites d'haver tingut cap actuació dubtosa durant la guerra, el que feien era remetre l'expedient al Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques per tal d'obrir una investigació. Si l'avaluació era positiva, es concedia la incorporació de l'empresa o negoci a l'activitat econòmica.

No m'estendré a parlar de la Llei de Responsabilitats Polítiques de febrer de 1939; només dir que fou una llei perpetrada per tal de reprimir econòmicament els vençuts, els tebis o els sospitosos de ser-ho i que l'objectiu declarat de la qual fou, a grans trets, la repressió contra qualsevol persona física o jurídica relacionada amb el bàndol perdedor de la guerra, en forma d'incautació de patrimoni, multes, inhabilitació per a l'exercici de l'activitat professional i sancions restrictives de la llibertat de residència, com confinament, desterrament o trasllat a les possessions espanyoles a l'Àfrica. L'actuació dels Tribunals Regionals de Responsabilitats Polítiques va començar el 1939, dins el marc de jurisdiccions especials creades pel franquisme per tal de reprimir específicament determinades capes de població, i va continuar oficialment fins al 1945, però la seva vigència es va perllongar en el temps durant molts anys, perquè els procediments ja encetats van continuar fins el final dins la jurisdicció ordinària.

Mitjançant aquests mecanismes de control i repressió —n'hi hagueren molts més, però escapen a l'objecte d'aquesta comunicació—, el règim franquista s'assegu-

rava que qualsevol intent de redreçament econòmic i d'incorporació a una certa normalitat, tant per part de particulars com d'empreses i comerços, passés pel seu sedàs. Per tal de fer més eficient la voluntat repressora del règim franquista, així com de passada afavorir aquells elements que col·laboressin amb els nous poders, les competències de les CIIM i les dels Tribunals de Responsabilitats Polítiques s'entrecreuaran i uniran les seves forces. Als arxius on són dipositats els expedients de Responsabilitats Polítiques i a l'Arxiu Històric de la Cambra de Comerç de Barcelona trobem bons exemples d'aquesta fructífera relació; hi surten noms de nous empresaris que van créixer a l'ombra d'uns processos i d'unes sentències sovint d'una arbitrarietat extrema.

Tornem a la presentació del llibre sobre la CIIM Nº2. Allà es va explicar el cas d'una botiga de Terrassa, la «Sastrería Heras», abans anomenada «Camisería, Sastrería y Confecciones Marcos Armengol», que fou incautada *«por tratarse de bienes abandonados por sus dueños que eran elementos rojos huidos al ser liberada la ciudad por nuestro Invicto Caudillo y su Glorioso Ejército Nacional.»* La sastreria va quedar provisionalment en mans de Francisco Heras, l'operari amb més antiguitat de l'empresa, a l'espera de la resolució del Tribunal de Responsabilitats Polítiques en l'expedient contra el veritable propietari del negoci, Marcos Armengol, i a petició del propi Heras, que així ho va demanar, tant a la Comandància Militar de Terrassa com a la CIIM Nº2. No massa temps després, el senyor Heras ja s'havia fet un segell amb el nom de «Sastrería Heras» i va prendre possessió d'un negoci que va acabar definitivament a les seves mans.

Em va cridar l'atenció aquest exemple d'oportunisme, tant més perquè vinculava la CIIM Nº2 amb l'objecte d'estudi de la meva tesi doctoral, la Llei de Responsabilitats Polítiques. Em va semblar perversa la manera oportunista com un individu aprofità la situació caòtica de la postguerra per fer-se, dins el marc d'aquella suposada legalitat «a la carta» dels vencedors —una legalitat que anaven edificant a mida dels seus interessos— amb un negoci del qual només era un treballador assalariat. Vaig decidir seguir el fil d'Ariadna i escatir com va anar exactament tot el procés d'apropiació.

Vaig anar a l'Arxiu Històric de la Cambra de Comerç de Barcelona i vaig accedir al fons documental de la CIIM. Allà vaig poder fer el seguiment documental de com el senyor Heras, el 9 d'abril de 1939, demana a la CIIM la fitxa d'incorporació de l'establiment i presenta un document de març del 39 de la Comandància Militar de Terrassa on se l'autoritza a fer-se càrrec provisionalment del negoci *«con el fin de procurar alivio a la situación de paro forzoso en que se encuentran los 22 operarios que trabajaban»*. El juliol de 1939, després d'investigar els antecedents del senyor Heras, la Comissió *«ha entendido procedente incorporar dicho negocio a la normalidad comercial, no hallando inconveniente alguno en que usted se posesione del mismo. (...) Esta designación tiene carácter temporal y está sujeta a definitivo acuerdo por depender de la presentación o no de sus legítimos dueños, exentos o no de responsabilidad...»*. Se li concedeixen doncs al senyor Heras, temporalment, la gerència i administració del negoci del senyor Armengol, a l'espera de la resolució de la situació legal d'aquest; però, com veurem, aquesta provisionalitat acabarà sent definitiva per als interessos del nostre espavilat antic operari. A l'agost, el president de la CIIM Nº2 comunica al president del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques la situació irregular (fugit, desaparegut, exiliat) del veritable propietari del negoci, en Marcos Armengol, i a aquest se li obre un expedient per Responsabilitats Polítiques. A partir de desembre de 1939, el comerç passa a anomenar-se «Casa Francisco Heras de Tarrasa» i l'abril de 1940 ja consta als documents un segell amb la denominació «Camisería Heras». El gener de 1941, el senyor Heras comunica a la CIIM que deixa de reportar la seva activitat com a encarregat de la botiga, perquè a partir d'aleshores ho controlarà el Tribunal Regional de RRPP. Fins aquí la documentació del fons de l'Arxiu de la Cambra de Comerç.

Em calia trobar l'expedient de Responsabilitats Polítiques de Marcos Armengol, perquè jo sabia que dins d'aquest expedient hi ha una part econòmica on es fa el seguiment del patrimoni dels encausats. Bona part dels expedients per RRPP incoats a Catalunya després de 1939 es conserven a l'Arxiu de l'Audiència de Barcelona i allà vaig trobar una part del de Marcos Armengol, la peça del Tribunal Regional de RRPP i la del Jutjat Civil Especial, organisme encarregat d'inventariar i administrar els béns incautats a l'espera de la sentència definitiva; no vaig trobar enlloc la part de l'expedient corresponent al Jutjat Instructor de RRPP, on es reflecteix tota la instrucció del cas i els informes dels testimonis, tant a favor com en contra (pensava que el trobaria a l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa, però allà no hi era). El Tribunal Regional acordà la incoació d'expedient a Marcos Armengol el setembre de 1939, arran d'una comunicació de la CIIM Nº2 (recordem que tot ve de la denúncia del senyor Heras). És un expedient llarg del qual només destacaré que es perllongarà fins a finals de 1944 i acabarà amb el sobreseïment del cas el 1945, descobrint-se pel camí que la propietat real de la botiga no era de Marcos sinó del seu germà Domènec, d'altra banda alcalde de Terrassa per ERC durant la guerra, i el qual tenia incoat el seu corresponent expedient per RRPP, que acabarà també sobresegut el 1947.

A Alcalá de Henares, a l'Arxiu General de l'Administració, vaig trobar tota la informació econòmica que va arribar al Tribunal Nacional de RRPP, i que em va ajudar a completar la informació de què ja disposava.

El més interessant de tota aquesta història és com, quan l'administrador general de béns intervinguts del Tribunal de RRPP arriba a Terrassa el 1940 per fer-se càrrec provisionalment, fins que hi hagués sentència ferma, del negoci dels Armengol, el senyor Francisco Heras, que ja se'l veia seu, es va rebel·lar. Es va fer amb els serveis d'un procurador i, en un escrit al Tribunal de RRPP, al·lega que ell va començar portant el negoci amb l'autorització de la CIIM nº2 i que, des d'aleshores *«ha*

venido dirigiendo la referida empresa a base de su esfuerzo personal y de su disponibilidad en efectivo, porque no las había de don Marcos Armengol, ni tampoco los géneros eran propiedad de aquel... no habiendo sino utilizado el propio local en el que don Marcos desarrollaba su negocio y para lo cual ha venido pagando al propietario de la finca el alquiler correspondiente y utilizando tan sólo las estanterías y demás instalación mercantil propiedad de don Marcos, en uso de la autorización de que se ha hecho mérito (...) Acompaño como documento... el recibo de contribución industrial expedido a su nombre por la explotación mercantil que lleva a cabo (...) y que demuestra que no administra un negocio ni ninguna clase de bienes de don Marcos Armengol, sino que se limita, con bienes propios, a continuar el negocio que aquel tenía establecido (...) es por ello que pone los expresados hechos en conocimiento de ese Tribunal, con el fin de que sea levantada la mencionada intervención.» No va colar, perquè l'administrador dels béns intervinguts li va recordar que l'autorització de la CIIM per a portar el negoci tenia caràcter provisional fins que es resolgués la sentència de l'expedient per RRPP obert contra el legítim propietari i que, fins que això succeís, era l'administrador del Tribunal qui havia de controlar els comptes del negoci. De tota manera, el senyor Heras va continuar regentant el negoci, sota control de l'administrador, i, quan es van fer públiques les sentències de Marcos i Domènec Armengol, el 1945 i 1947 respectivament, ambdues rubricades amb un sobreseïment, els fills dels encausats únicament van rebre 4.975 pessetes d'uns comptes corrents del primer; de les prestatgeries, taulell i altre mobiliari de la botiga, inventariats i taxats en 21.618 pessetes l'any 1941, ningú sap donar raó: el senyor Heras diu «*que se los llevaron los de Recuperación*», la Guàrdia Civil diu que els té el senyor Heras, i els de *Recuperación* no en saben res. Total, el negoci dels Armengol, en mans del senyor Heras, i els béns mobles, no se sap. O no es vol saber. O tothom ho sap, i calla. Evidentment, no consta enlloc que Francisco Heras pagués cap tipus de traspàs als fills dels Armengol —o a les autoritats competents, com a mínim— pel negoci que s'havia fet seu, però que altres van pujar del no res; es una llàstima que no aparegui la part de l'expedient de RRPP corresponent al Jutjat Instructor, perquè potser aquí trobaríem pistes sobre les complicitats i silencis que permeteren que, a Terrassa, durant la postguerra, un negoci canviés de mans d'una manera tan irregular.

Arribada a aquest punt, era l'hora de recórrer a la història oral, si es que en quedaven supervivents. Per la molt prosaica via de les Pàgines Blanques d'Internet, vaig poder localitzar el fill de Marcos Armengol, Josep Armengol Ferrés. Però aquest no volia parlar de res relacionat amb aquells anys; la seva dona em va dir que va estar dos anys a camps de treball de Sant Pere Pescador i de Lleida i que quan va tornar va tenir por de reclamar res —per exemple, un traspàs de negoci— per por a l'entorn social i perquè s'ho havien passat molt malament durant la guerra i la postguerra i preferien oblidar, sobreviure i tirar endavant; feia poc li havien posat un marcapàs al seu marit i estava molt delicat, i a més a més, la recent mort del seu cosí Antoni, fill de Domènec Armengol, l'havia deprimit força. Aquesta senyora em va dir que tant el Marcos com el Domènec van morir a França i que, efectivament, la botiga se la va quedar Francisco Heras, molt de missa i que coneixia molta gent, i que anys després aquesta va passar al seu fill Mario. Vaig intentar localitzar el tal Mario però, de moment, no he tingut èxit. La botiga va deixar d'existir fa ja molts anys.

Per què vaig seguir aquesta història? És clar que una dictadura es recolza en la repressió, però també en la col·laboració, per activa o per passiva, no tan sols dels grans noms que tots coneixem, i d'altres que hi són als arxius, però que no poden veure la llum, encara, sinó de gent com aquest senyor Heras, que s'aprofità d'una situació irregular en benefici propi i de connivència amb les autoritats franquistes, i que suposà un fil més en tot l'entrellat social que donà suport als vencedors, ja sigui per ideologia o per interessos de tota mena, en aquest cas econòmics. I aquests petits noms, que foren de gent corrent, però que foren nombrosos, és higiènic que es coneguin, davant aquesta amnèsia consentida que va esdevenir amb la Transició. Conèixer, saber per a no oblidar. La qual cosa no vol dir ser jutges de ningú.

EL *DESTINO* DE BURGOS

Queralt Solé i Barjau

Destino neix una tarda de fred a Burgos, en mig de la guerra civil espanyola, en un pis desolat, on dos falangistes catalans, Xavier de Salas i Josep Maria Fontana, pensen que hauria d'existir una publicació on se sentissin representats ideològicament.

Buscaven un òrgan nou d'expressió, des d'on poguessin propagar la seva ideologia, compartir-la amb els seus i la poguessin fer arribar als catalans com un alè de força i esperança en la victòria de les tropes nacionals davant els *rojos-separatistas*. Dos ideòlegs que van portar a terme la idea inicial:

... planeábamos nuestra idea de un periódico que fuera órgano de los catalanes huídos. Lo teniamos todo estudiado y sólo nos faltaba el título: confeccionamos una lista, y mi mujer escogió la palabra «Destino». (...) Entre los dos [Xavier de Salas i Josep M. Fontana] *nos hacíamos los números íntegramente: corríamos luego a una horrenda impremta católica de Valladolid (?), y después de dos días de luchas regresábamos con nuestros ejemplares a Burgos.*[1]

Era el naixement d'un diari que durant els cent primers números, des del 6 de març de 1937 al 26 de gener de 1939, data d'entrada de les tropes revels a Barcelona, i que justament es va fer coincidir amb el número cent de *Destino*, seria el portaveu dels catalans a la zona nacional.

L'estudi del setmanari s'ha fet en base a microfilm i s'ha tingut accés a tots els números, però no s'ha pogut tenir davant un exemplar «autèntic», per tant l'aspecte visual, a nivell de colors i mesures, com veurem, no han pogut ser del tot determinats.

El naixament de Destino

Com hem dit, *Destino* neix el sis de març de 1937, en plena guerra civil espanyola.

A nivell militar, Franco, davant del fet de no poder entrar a Madrid, capital de la República espanyola, i de la gran derrota a la «batalla de Guadalajara», decideix traslladar un gruix important del seu exèrcit cap a la franja cantàbrica per tal de fer caure Santander i Biscaia, encara en poder de les forces republicanes.

A nivell polític a l'Espanya «nacional» encara no hi ha un govern consolidat, Salamanca encara és el centre de decisions, i ho serà fins que Serrano Súñer no es comenci a encarregar de crear el govern amb capital a Burgos, on s'anirà instal·lant bona part de l'aparell franquista, com la Junta de Defensa Nacional, aleshores màxima instància política, fins que es nomenarà el primer govern, el febrer de 1938.

Al mateix temps, Burgos és una ciutat receptora de bona part dels catalans afins al «Movimiento», juntament amb Pamplona i després San Sebastian, Sevilla i Saragossa.

El falangisme a Catalunya

La doctrina impulsada per Jose Antonio Primo de Rivera, creant Falange Española y Tradicionalista l'octubre de l'any 1933, no tingué a Catalunya cap mena d'arrelament important, malgrat les paraules de Josep M. Fontana en el seu llibre de *Los catalanes en la guerra*

[1] Josep M. FONTANA: *Los catalanes en la guerra de España*. Ediciones Acervo, Barcelona 1977, p. 283.

de España, en què explica la quantitat de gent que eren i la gran propagació que van aconseguir per les terres de Tarragona, on era cap provincial de Falange, i en l'àmbit estudiantil universitari de Barcelona.[2] Aquestes afirmacions es contradiuen amb les explicacions que dóna Francisco Lacruz al llibre *El Alzamiento, la Revolución y el terror en Barcelona* i que son recollides en l'article «El apoyo civil a la sublevación militar»,[3] on s'explica que l'autor de l'obra, escrita el 1943, dóna al final del llibre una relació dels civils que van participar d'alguna manera a l'alçament: «*En su libro, Lacruz incluye un apéndice con la lista de los civiles sublevados con los militares golpistas, porque «a varios años de distancia, son millones de personas las que alardean sin derecho de haber participado en aquella gloriosa jornada. La relacion suma 92 personas pertenecientes a Falange Española, y un total de 205 relacionadas o pertenecientes a la Comunión Tradicionalista y a Renovación Española*».

El cap de Falange a Catalunya era Roberto Bassas, el cap de les milícies era Josep Maria Poblador i Luys G. Santamarina era el cap de sindicats. Aquest últim, al final de la guerra civil es convertiria en una figura politicocultural important a Catalunya.

Les etapes del Destino *de Burgos*

Quan actualment es parla de *Destino* a la gent li ve a la ment la revista que va veure la llum cada setmana del 1939 al 1980, essent durant els anys del franquisme emblemàtica: inicialment falangista, anà adoptant posicions cada cop de caire més liberals i democràtiques; essent inicialment del bàndol dels vencedors, s'anà apropant lentament al bàndol dels vençuts.

Però l'etapa a analitzar és l'anterior a aquesta, l'etapa més desconeguda de *Destino* (encara n'hi hagué una altra, l'intent de fer renèixer el setmanari el 1985, del tot fracassat), l'etapa d'infantesa del setmanari, l'etapa de la guerra i de l'imparable apropament de les tropes nacionals cap a Catalunya: l'etapa més espanyolista i antidemocràtica de la seva història i que alhora va ser el seu punt de partida, el juny de 1939 s'iniciaria la continuació amb el número 101, seguint el *Destino* de Burgos.

Destino, *del núm.1 al 35*

El *Destino* de Burgos va passar per dues èpoques diferenciades: la del naixement de mans de Josep M. Fontana i de Xavier de Salas, i una segona a partir del moment en què Ignasi Agustí accepta la direcció.

La primera etapa es caracteritza per estar feta de retalls, de ganes d'omplir pàgines d'ideologia falangista i d'anticatalanisme.

El primer número fou fet íntegrament pels dos fundadors i amb una maquetació i col·laboracions que més o menys es mantingueren igual fins al moment en què Ignasi Agustí es féu càrrec de la direcció en el número 35, el 30 d'octubre de 1937.

Inicialment s'imprimia a la Impremta Catòlica de Valladolid i després es passà a imprimir a Burgos, a la impremta de FET-JONS, on es va traslladar a l'octubre de 1937. Segons Rafael Osuna[4] van arribar a tenir un miler de subscriptors o de gent que donava donatius i a fer un tiratge de 4.000 exemplars, mil pels subscriptors i tres mil per repartir al front, a voluntaris i soldats pertanyents als Tercios o Banderas catalans de l'exèrcit Nacional.

El format: Tot i que s'han consultat els pocs articles escrits[5] sobre aquesta època de *Destino* i les autobiografies dels principals personatges que contribuirien a crear-lo i a fer-lo perviure, no s'ha trobat en lloc les mesures que tenia ni si hi havia colors. Només Huertas detalla: «Originalment, van ser relligats en vermell i negre, la bandera de la Falange. El seu paper ha agafat un color crema esvaït pel pas dels cinquanta anys.»[6] Però parla dels cent números que tenia Josep Vergés a casa seva i que va permetre consultar a Huertas, cent números que com diu estaven relligats, fet que no vol dir que el diari en si, sortís a la llum amb els colors mateixos del relligament, els de la Falange.

El que sí podem deduir a partir d'un altre escrit del mateix autor,[7] és que el setmanari sortí inicialment amb un sol color, el negre, i que a partir del moment en que Ignasi Agustí va acceptar la direcció, s'hi incorporà el vermell.

Pel fet de fer l'anàlisi en microfilm i en no trobar especificades enlloc les mides, aquestes no es poden saber del cert, però a partir d'una fotografia de Josep M. Fontana en què se'l veu llegint *Destino*, es dedueix que devia mesurar més o menys com un diari actual, és a dir, uns 45 centímetres de llarg per uns 32 d'ample. Però repeteixo, no s'ha pogut verificar.

Els preus: Sorprèn que en el primer número no hi surti el preu de venda. Podria fer pensar que es deu a la inexperiència dels dos fundadors en el camp de la publicació diaria, però veurem com en l'etapa dirigida per

[2] Josep M. Fontana i Tarrats: *Los catalanes...* p. 35-37.

[3] Josep Maria Solé i Sabaté: «El apoyo civil a la sublevación militar», dins de *Cataluña en la guerra civil española*. Biblioteca de La Vanguardia, 1986.

[4] Rafael Osuna: *Las revistas españolas entre dos dictadurs: 1931-1939*. Ed. Pre-Textos, València 1986.

[5] Únicament dos artícles, tots dos de Josep Maria Huertas Claveria, un d'ells al llibre de Diversos Autors: *Miscel·lània a Josep Benet*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991, i l'altre al llibre *Les tres Vides de Destino*, escrit juntament amb Carles Geli, editat per la Diputació de Barcelona el 1990.

[6] Josep Maria Huertas Claveria: «Els 100 números del «Destino» de Burgos», a DD.AA.: *Miscel·lània a Josep Benet*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991.

[7] Carles Geli, J. M. Huertas: *Les tres vides de Destino*. Diputació de Barcelona, Barcelona 1990.

Agustí, aquest tampoc hi fa constar el preu de venda durant els tres primers exemplars que surten a la llum.

No és fins el núm. 2 on, sota el número i la data, apareixeran els «30 cts» que valdrà fins al número 9, en que passarà a valdre'n 15 i en què el format de la publicació canvia una mica.

Les pàgines: Tampoc manté una coherència en el nombre de pàgines. S'inicia la publicació amb sis pàgines, però al número tres ja en passa a tenir vuit, que es mantindran fins al número trenta-cinc, quan Ignasi Agustí en serà el director.

La portada: La primera pàgina del núm. 1 de *Destino* és, alhora, l'única portada diferent de les que vindran fins al número trenta-cinc. La portada és aspra, sense cap element que sigui mínimament cridaner i que faci més desitjós el diari. El títol està sol, sense cap mena de marc i amb una lletra dura i contundent que ja fa pensar en uns continguts igual de clars i directes; el subtítol, «Publicado por la Delegación de Prensa y Propaganda de la Jefatura Territorial de Cataluña de F.E.T. y de las J.O.N.S.». Al costat del títol, a la dreta, s'hi fa constar el número del setmanari i la data de sortida. Es mantindrà d'aquesta manera fins a l'arribada d'Agustí, en què canviarà bastant tot.

Cal dir que a partir del numero tretze el subtítol canvia sensiblement, passant a denominar-se: «Semanario de Falange Española Tradicionalista y de las Juntas Ofensivas Nacional-Sindicalistas», que es mantindrà fins al final.

Aquesta primera pàgina està dividida en dos, per una línia que va de dalt a baix i al centre l'escut de Falange, sol, sense cap inscripció, a la inversa de com el trobarem a partir del número dos i fins al trenta-cinc: l'escut i a sota la dita en llatí i en majúscules: *qui vult regnare, scribat*. Molt fàcil d'entendre i que tot i que anirà canviant de posició sempre està molt visible.

Les seccions: En aquesta primera pàgina del número u també hi ha dos articles que marcaran molt la línia de continguts que se seguirà en tots els cent números del setmanari. Firmats amb pseudònim A.C. i V., tot i que aquestes inicials no s'assemblen en res als noms, sí que podem pensar que, pel que ja s'ha explicat, els autors en foren els mateixos fundadors.

Així, l'article de A.C. «Guia y Lazo», s'inicia deixant clar que son catalans lluny de la seva terra i lluitant per la llibertat d'aquesta, i acaba proclamant la unitat indivisa d'Espanya i l'objectiu de *Destino*:

> *«Lejos vivimos del Montseny y Pirineo y nada sabemos de nuestros valles y campos en los que pronto florecerán los almendros rosados y el perfume del tomillo dará esencia al Mar Romano».*

Mar Romano, que no *Mar Mediterráneo*; mar d'un antic imperi que en mans de Mussolini vol tornar a ser gran i no la mar pròpia al voltant de la qual diversos països i ciutadans viuen i que tenen tots característiques semblants.

El segon, també en portada i al costat del primer, titulat «Gran trompa», presenta un altre tema que es mantindrà fins al número 100, una línia molt dura d'atacs continus i sense treva, uns atacs dirigits a La Lliga i al seu dirigent, Francesc Cambó:

> *«(...) Casi nada de lo que ocurre pudo ocurrir sin el hecho histórico de sus discursos y su persona. Pero ahora, para él, al escribir estos artículos* [els publicats al *Daly Telegraph*] *todo cayó en olvido. No existe aquel hecho diferencial tan cacareado en otros momentos y todo cuanto fué eje y núcleo de sus prédicas y de sus profecías en sutil olvido quedó».*

La primera pàgina del primer número del setmanari que es convertiria en portaveu dels falangistes catalans en la guerra civil espanyola i que es va fer coincidir el número 100 amb l'entrada de les tropes nacionals a Barcelona, capital del principat de Catalunya, unes províncies espanyoles que havien pecat d'un regionalisme massa nacional. Inacceptable.

Aquest número 1, i els set o vuit següents, es caracteritzen per les cròniques del front, signades també totes elles amb pseudònim, pels articles ideològics i per no acabar de definir cap secció. L'única que es mantindrà fins al número trenta-cinc serà la portada, on sempre hi haurà un article o una reproducció d'algun discurs pronunciat per José Antonio Primo de Rivera, i l'última, que tracta de la premsa republicana de Catalunya, titulada «Prensa Roja».

Respecte aquesta secció, Josep M. Fontana diu: «... *a más de introducir en su formato secciones varias, tales como una reseña de prensa barcelonesa, idea mía de cierto éxito, y que me permitió recibir y seguir las incidencias políticas marxistas a través de los diarios de la Barcelona roja»*.[8]

Com dèiem, els primers números, fins al set o vuit, no s'acaba de definir res més a part de les planes ja esmentades. La segona pàgina serveix una mica per tot fins al número cinc, en què per primer cop es titula «Falangismo», on en quatre grans columnes s'explica la ideologia falangista i es deixa una petita franja a la dreta per frases solemnes del fundador. Aquesta pàgina a partir del número deu ja queda fixada. El mateix passa amb la pàgina tres, en què també hi haurà una mica de tot (col·laboracions des del front, reproduccions de discursos, frases solemnes...) fins al número sis, en què s'hi estableix definitivament el títol de «Falange catalana» i que com el mateix nom indica, està dedicada als falangistes catalans, convidats a escriure des del front, amb

[8] Josep M. FONTANA: *Los catalanes...* p. 283.

articles parlant de Catalunya i el falangisme català, la gran majoria firmats amb pseudònim.

Tampoc la pàgina quatre no s'acaba de definir, en aquest cas, fins al número sis, en què per primera vegada, tot i que sense el títol, hi apareix l'editorial. S'ha de pensar que aquesta és la pàgina que queda en mig del diari i s'obre tota sencera. A l'esquerra de la pàgina hi apareix l'editorial que dèiem, suposem que justament en aquesta pàgina per aprofitar l'aspecte imponent d'una plana d'uns vuitanta centímetres oberta de bat a bat. Fins aquest número s'havia utilitzat per parlar de temes diversos, com «Sobre terrorismo rojo en Cataluña» (núm. 1), «La Falange en el Uruguay» (núm. 2) o articles d'economia i del front, en aquest cas del d'Aragó (núm. 3). L'editorial en aquesta pàgina es mantindrà fins a l'arribada d'Agustí. A la pàgina quatre, al costat de l'editorial, s'hi estableix l'espai per a un reportatge llarg, de temes molt diferents, que queda centrat en mig de la gran plana, i a l'esquerra d'aquesta, ja a la pàgina cinc, sempre s'hi enquadren col·laboracions des del front, sempre de centúries o divisions catalanes.

A la sisena pàgina es tracten sobretot sis temes, així trobem que els títols són quasi sempre un d'aquests: «Auxilio social», «Sindicalismo y economía», «Economía», «Nacional Sindicalismo», «Sindicalismo» i «Sindicalismo y agricultura». Podem veure que, tot i que els títols canvien, sempre es gira entorn d'un mateix tema: com aplicar les tesis de FET-JONS en els camps que fins aleshores han estat dels més conflictius en l'àmbit polític i social, l'economia i l'agricultura.

Finalment, la pàgina set (ja s'ha dit que la vuit queda fixada des del primer número) sembla que es fixi com a «Sección extrangera», però aquesta deixa d'aparèixer a partir del número setze, en què la pàgina es converteix una mica en un comodí per poder encabir-hi el que calgui en el moment adequat. D'aquesta manera trobem temes d'economia, falangisme, el S.E.U., política exterior, agricultura, i en els últims números d'aquesta primera etapa sembla que s'obri camí cap a la cultura, amb títols de plana com «Libros y crítica», «Arte y crítica» o senzillament «Crítica».

Destino, *del núm. 35 al 100*

L'arribada d'Ignasi Agustí farà canviar en molts aspectes el setmanari. Agustí tenia molta més experiència que no pas Fontana i Salas i rentarà la cara a *Destino*, donant-li un aspecte més periodístic i incorporant temes que fins aleshores no s'havien tocat.

«*Fontana y Salas tenían el problema de lanzar la revista de la Territorial, que ya estaba en galeradas, pero a la que les era complicado dar una forma concreta. Cunado yo llegué vieron el cielo abierto y me encargaron de su confección. En Burgos no había imprentas y la revista tenía que ir a montarse todas las semanas a Valladolid. Pusieron a mi disposición un coche con un chófer-soldado, y a partir de entonces todas las semanas iba a Valladolid y volvía con el númro hecho.*[9]

El format: Durant l'etapa en què Agustí va dirigir el setmanari, el format no devia canviar de com inicialment fou tret a la llum. Suposem, ja que ens trobem amb el mateix problema que el d'abans explicat (el fet d'haver consultat per microfilm els exemplars) que les mesures no van variar. Sí que a partir de la definició que fan Carles Geli i Josep Maria Huertas d'aquesta nova etapa, podem deduir que abans d'Agustí el setmanari sortia monocolor (blanc i negre) i que amb l'arribada d'aquest s'hi va afegir el vermell: «El *Destino* d'Agustí tenia un to més àgil, però tenia menys planes, i hi incorporava el vermell per fer el setmanari bicolor».[10]

Els preus: Resulta curiós que inclús un home de l'experiència d'Agustí (havia estat redactor en cap de l'*Instant*, diari de la Lliga) cometi el mateix error que els seus predecessors en aquest aspecte. El preu del setmanari no sortirà des del número 35 fins al 38, en què s'hi torna a fer constar que val 15 cèntims, preu que es mantindrà fins al número setanta-nou, en què passarà a valdre 25 cèntims, mantenint aquest mateix import fins al número cent.

Les pàgines: Així com en la primera etapa hem vist que inicialment el setmanari sortia amb sis pàgines i després passava a vuit, mantenint-se amb aquest nombre, Agustí redueix el nombre fins a la meitat, però anirà variant contínuament entre les 4 i les 6, amb el número extraodinari per conmemorar el 18 de juliol, que en tingué 10 i el de l'entrada a Barcelona, que en tingué 12.

Aquest ball de nombres de pàgines, ens fa pensar que la publicació depenia molt de les col·laboracions que es rebien o que es podien publicar aquella setmana.

La portada: Amb Agustí la portada canvia considerablement. A part d'incloure el color vermell es fixa una primera pàgina que en certs aspectes es mantindrà inamovible fins al darrer número: el fet d'incloure sempre a la part de sota, a l'esquerra, un requadre amb el símbol falangista de fons i una frase de José Antonio Primo de Rivera, d'altres falangistes destacats, de Franco o, ja més cap al final, del Fuero del Trabajo; o el fet de col·locar a l'esquerra, a la banda superior, l'editorial a partir del número 45.

A part d'aquestes innovacions, però, no es mantindrà una línia continua en l'edició, donant una certa sensació de provisionalitat, fins al número 63 en què, com a mínim, la capçalera no es tornarà a retocar.

Al costat del títol hi apareixen dos requadres: a l'esquerra per primer cop, i es mantindrà fins al número 63, un que indica on es troba la redacció, el número de setmanari i la data: «Redacción: Cuartel de la Merced,

[9] Ignacio AGUSTÍ: *Ganas de hablar*. Planeta, Barcelona 1974.
[10] Carles GELI i J. M. HUERTAS: *Les tres ides de* Destino... p. 13.

Burgos. Núm. 35. 30 de octubre de 1937. II año triunfal». A la dreta un requadre on s'especifica: «Editado por la delegación de prensa y propaganda de la territorial de Cataluña».

També fins el número 63 apareix a sota el títol la frase »Semanario de Falange Española Tradicionalista y de las JONS», en majúscules i tallada al centre per l'escut falangista.

La portada d'Agustí manté sempre una maquetació semblant: a dalt a l'esquerra un article, que després serà l'editorial; a dalt a la dreta un dibuix, fotografia o article; a baix a l'esquerra el requadre amb la frase històrica que comentàvem i, finalment, un altre article a baix a la dreta, sota la fotografia o, en el cas que es doni, un altre article. Es pot veure com la divisió de la pàgina és en quatre parts molt senzilles, aproximadament de la mateixa mida totes elles.

Les seccions: En aquesta època es pot parlar d'unes seccions que són més fixes que no pas les que havien anat sorgint en l'anterior etapa.

La primera pàgina ja ha estat definida: editorial a partir del número 45, fins aleshores a la segona pàgina, a dalt a l'esquerra; dibuix satíric o fotografia a partir del número 38, i articles sobretot del front, quasi sempre firmat amb pseudònim.

La pàgina dos queda aviat establerta amb unes col·laboracions i apartats fixas: fins el número seixanta-nou la pàgina es dividirà en dues tallada horitzontalment. A dalt s'hi col·loca la col·laboració «Carnet del Frente», signada per CAS (Carles Sentís) i al costat «El vaso de Ricinio», signat per GIN (Ignasi Agustí), mentre que a la part de sota s'hi col·loca un article que no té un autor fix i una secció denominada «Ecos», que es fa ressò de notícies, anècdotes i tafaneries del bàndol republicà o d'informacions que poden arribar des de l'estranger.

A partir del número seixanta-nou es mantindrà la secció d'ecos i l'article, però desapareixen les altres dues col·laboracions, sent substituïdes per una columna titulada «Comentario» que tampoc té un autor estable.

La pàgina tres es mantindrà sempre com una mena de comodí. No s'hi posa mai cap títol a la pàgina ni hi ha cap col·laboració de caire més o menys permanent. La pàgina quatre es caracteritza pel fet que serà escrita íntegrament per Josep Vergés. Sempre està dedicada als esdeveniments polítics exteriors, i signada els diferents articles per Fog o Mascaró, sinònims tots dos de Josep Vergés.[11] L'apartat que no és article, titulat «Ventana al mundo», també analitza els esdeveniments de fora de l'Estat espanyol. Si hi sumem el que el mateix Vergés explica, es dedueix que la informació de l'estranger i el seu tractament sempre el dugué ell a terme:

«Jo m'incorporo a la revista al maig.[12] En aquella època estava ficat en una caserna d'infanteria, el regiment Sant Marcial, i en un moment determinat conec el grup de catalans que hi havia per allà, a Burgos; en Masoliver, l'Agustí, el Xavier de Salas... no ho sé, tots. Vaig començar fent política internacional, tot signant amb el pseudònim de «Fog», perquè venia de Londres on havia estat vivint, i perquè era molt afeccionat a llegir diaris anglesos i francesos... Llavors escrivia gairebé cada setmana, que era quan m'enviaven a fora, fins a l'acabament d'allò...».[13]

Quan aquesta pàgina passa a l'interior del setmanari, el títol es transforma en «Horizonte» i s'hi mantindrà del número 58 al 80, quan passarà a ocupar la pàgina 6, transformant la quatre en «La España Nacional».

En aquesta nova secció s'explica cada setmana la guerra dia a dia, els fronts, les victòries, l'armament... En un altre apartat s'hi fa referències històriques a l'exercit espanyol i finalment en un tercer s'informa de les decisions a nivell polític que s'han pres, tot allò que creuen que el lector ha de saber respecte a les decisions i la creació de la nova Espanya.

Quan a partir del número seixanta-sis el setmanari passa a tenir primer sis i després vuit pàgines, la cinquena es titularà «Banderas Victoriosas», que com el mateix nom indica, tracta de la victòria de l'Espanya nacional, present i futura, i de la transformació que aquesta significarà per a l'Estat. A partir del número setanta-nou «Banderas Victoriosas» passa a la pàgina set i la cinc es transforma en «Agricultura-Industria», on es tracten aquests temes des de la vessant crítica cap a les actuacions de la República i de l'Espanya Roja i s'expliquen les actuacions que es duran a terme amb la victòria de Franco.

Ja s'ha anat explicant com queden les tres darreres pàgines quan els setmanari en té vuit i com pàgines que havien nascut abans van cedint el seu lloc a d'altres de nova creació sense desaparèixer, és el cas d«Horizonte», «Banderas Victoriosas» y «Destino», a la contraportada.

Com fer ideologia amb un setmanari

L'etapa dirigida per Fontana i De Salas es pot qualificar de massa repetitiva i apagada. És un diari que atipa, sempre fet amb el mateix estil literari i del tot reiteratiu amb els temes que tracta i la manera d'encarar-s'hi, mantenint una única línia que no es trenca mai, la gran majoria d'articles que hi apareixen són relatius al front, també les notícies. Aquestes es donen sempre en forma d'article.

No hem de pensar en un diari dels que actualment podem tenir present, sinó en un setmanari en que la redacció era mínima i les notícies que arribaven ho feien a través d'altres publicacions, i es tractaven sempre comentades. Fins al número cent totes les pàgines són d'ar-

[11] Carles Geli, J. M. Huertas: *Les tres vides....* p. 14.

[12] Tot i que afirma que s'incorpora al maig, els primers articles signats per Fog daten del número 39, publicat el vint-i-set de novembre de l'any 1937.

[13] Ibid pàgina 90.

ticles, que dintre la monotonia tracten temes diferents, però sempre amb la redacció d'un autor i sempre donant l'opinió, una opinió que segueix les tesis falangistes punt per punt.

A part dels articles relatius al front, signats (que no vol dir fets) per soldats catalans que hi lluiten, trobem temes que seran la base del setmanari, com l'atac continu als rojos, a la República i als seus dirigents; a personalitats i polítics catalans, sobretot Companys i Cambó; referents al ressorgir econòmic d'Espanya després de la guerra; de crides a refugiats espanyols a França perquè tornin per lluitar amb els Nacionals; atacs a la massoneria i a la democràcia; de la situació de patiment en què es troben els ciutadans que s'han quedat al Principat governat pels comunistes...

Però *Destino* es defineix pel seu profund anticatalanisme, que els directors no volen confondre amb anticatalà, i tot allò que tingui a veure amb el nacionalisme. A l'editorial del número sis es resumeix el seu ideari, que per altra banda es mantindrà fins al darrer número:

«En casi todos los cafés surgen sujetos que, cuando se habla de Cataluña y Vasconia, preconizan un tipo de medidas ya ensayadas en otras épocas y con un tan poco halagueño resultado, que gran parte de lo ocurrido en el periodo republicano a tal torpeza es debido. José Antonio explicaba con aquella su difícil facilidad, el proceso de tales torpezas y sus reacciónes consiguientes: los nacionalismos locales han puesto en juego resortes primarios de los pueblos donde se han producido: la tierra, la música, la lengua, los viejos usos campesinos, el recuerdo familiar de los mayores... Una actitud perfectamente inhábil ha querido cortar el exclusivismo nacionalista, hiriendo esos mismos resortes. Algunos han acudido, por ejemplo, a la burla contra aquellas manifestaciones elementales.

Frecuentemente los tales sujetos os dicen muy serios: Usted ya sabe la doctrina de la Unidad de Destino. Y luego os explican una serie de barbaridades dignas de un patriota «agrario». Parece que esta idea de la Unidad de Destino es desconocida de muchos y por otros mal aplicada. La Unidad de Destino presupone una variedad, pues, a nadie se le ocurre hablar de la unidad de destino de un sólo hombre, pero en cambio es frecuente hacerlo de la unidad de varios hombres; y por si este argumento no fuera suficiente, el mismo José Antonio nos dice: «La Falange sabe muy bien que España es varia, y eso no le importa. Justamente por eso ha tenido España desde sus origenes vocación de Imperio.»

No vale, pues, la exhición de la unidad de destino para impedir el uso de una de estas variantes reconocidas y ACEPTADAS por nuestro Ausente. Y no se crea que esta es una actitud aislada en la posición de Falange, pues dicha doctrina aparece constantemente, así, por ejemplo, en el folleto «Imperio de España» Ediciones Libertad Servicio de Prensa y propaganda de F.E. de las JONS, se lee lo siguiente: «Esperamos que los resentidos sabrán ensanchar su corazón a los aires imperiales, Cataluña y Vasconia y Galícia darán su voz también en el Imperio.

Encontrarán su libertad, justa, bajo el signo «flechas y yugo» del Imperio.» Y más adelante añade: «Por eso la unidad DE ESPAÑA NO VA A SER NUNCA UNA UNIDAD RACISTA, NI TAMPOCO DE LENGUA O DE CULTURA, sino una una unidad de destino, lograda a fuerza de romanidad y viva sólo en los momentos en que España tiene conciencia de su destino universal.»

Creemos que queda bien claramente perfiladas las aristas de la verdadera posición falangista ante los ataques de «los otros separatistas». A nadie le es lícito confundir la unidad con la uniformidad, pues precisamente se basa la idea de nación no en un criterio de «unidad de geografía, de raza, o de lengua, sino en la unidad de destino en lo universal. (...).»

L'editorial parla per si mateixa, com de fet és la seva intenció: són catalans, no van en contra de la cultura pròpia del Principat ni del seu folklore, però més enllà d'aquest respecte hi ha Espanya, i s'ha de fer el que calgui per defensar la seva unitat, una unitat predestinada i que és inviolable.

Aquesta és la doctrina que en tot moment s'inculca al lector, des dels articles més amplis i llargs, passant per les reproduccions d'antics escrits apareguts al diari *Arriba*, reproduccions de discursos fets anys enrere per falangistes de nom, o comentaris sarcàstics de notícies provinents de la premsa republicana.

Sempre en el rerefons hi ha un anticatalanisme profund i una voluntat d'eradicar-lo mitjançant qualsevol tipus de recurs: sàtira, burla, crítica directa, atac frontal...

Una de les maneres que troben per arribar al lector i fer-li comprendre el missatge que volen donar és a partir de reproduccions de frases clau en què es comprimeixen les idees més importants falangistes. Aquest recurs és utilitzat profusament durant els cent números: requadres en un lloc que es puguin veure bé, amb una lletra molt gran que el lector no pot passar desapercebuda. Pot ser no llegeix un article llarg i de lletra menuda, però de segur que llegirà les quatre frases que porten el missatge que es pretén fer arribar. Frases com:

«· *Solo pedimos una cosa, a la que tenemos derecho; a ir a la vanguardia, porque no nos aventaja ninguna en la esplendidez con que dimos la sangre de nuestros mejores.* Jose Antonio.

· No *tendremos nación mientras cada uno de nosotros se considere portador de un interés distinto; de un interés de grupo o bandera.* José Antonio.

· *Nuestro grito de ¡Arriba España! resulta ahora més profético que nunca.* José Antonio.

· *Hermano; para tu alma la paz; para nosotros, por España, adelante.* José Antonio.

· *Pido unificación en la marcha hacia un objetivo común.* Franco.

· *Vencer o morir, pero jamás retroceder*. Fernández Cuesta.
· *Contra el capitalismo liberal y el materialismo marxista*. Del Fuero del trabajo.
· *Bajo esta bandera no sé podrá meter mercancía de contrabando*. José Antonio.»

Ignasi Agustí mantindrà la mateixa línia ideològica, però dóna al setmanari un aire una mica més intel·lectual, més cultural. Els articles referents al front, els atacs constants cap a certs temes, la sàtira i el sarcasme es mantenen, però comencen a sortir articles de crítica literària, d'anàlisi del passat català i espanyol, comentaris referents a exposicions d'art, de pintura sobretot...

Aquest fet es percep clarament en els articles, diguem-ne culturals, que surten quan el setmanari és sota la direcció d'Agustí que, malgrat que com dèiem manté la línia que havien iniciat els anteriors directors, vol donar més entitat al que anava camí de convertir-se en un setmanari de poc interès a causa de la gran repetició de tota la temàtica que es mantenia.

Bibliografia

Ignacio AGUSTÍ: *Ganas de hablar*. Ed. Planeta, Barcelona 1974.

DD.AA: *Cataluña en la guerra civil española*. Biblioteca de *La Vanguardia*.

DD.AA.: *Miscel·lània a Josep Benet*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1991.

DD.AA.: *Periodistes sota censura*. Edita Col·legi de Periodistes, Barcelona.

Jaume FABRE i J. M. HUERTAS: *Josep Vergés, el capità de «Destino». L'Avenç*, febrer 1982.

José M.ª FONTANA: *Los catalanes en la guerra de España*. Ediciones Acervo, Barcelona 1977.

Carles GELI, J. M. HUERTAS: *Les tres vides de* Destino. Diputació de Barcelona, Barcelona 1990.

Rafael OSUNA: *Las revistas españolas entre dos dictaduras: 1931-1939*. Ed. Pre-Textos, València 1986.

Dionisio RIDRUEJO: *Casi unas memorias*. Ed. Planeta, Barcelona 1976.

Ramon SERRANO SUÑER: *Entre Hendaya y Gibraltar*. Ediciones Nauta, Barcelona 1973.

Hugh THOMAS: *La guerra civil española*. Ediciones Ruedo Ibérico, Paris 1962.

LA VIDA QUOTIDIANA DEL RÈGIM FRANQUISTA (1939-1959)

Jordi Prades
Universitat de Barcelona

El 26 de gener de 1939, amb l'entrada triomfal de les tropes franquistes a Barcelona, és la data clau per situar l'inici de la dura política repressiva que el nou règim dictatorial va exercir vers Catalunya, sobretot, entre els anys 1939 i 1959.

Des del començament, el nou govern franquista, va tenir com a objectiu impedir que cap força política pogués fer ombra al seu poder. Per aquest motiu, va aplicar una clara repressió sobre la població que, a la llarga, provocà la divisió —que, encara perdura, avui en dia— de la societat en dues parts: la dels vençuts i la dels vencedors.

Els *vencedors,* formats, principalment, per gent de dretes, des del principi van ocupar una posició privilegiada dins la societat que els va conduir a realitzar tot tipus de venjances personals. Els *vençuts* —simpatitzants d'esquerres, jornalers de camp, treballadors de servei, catalanistes, entre altres—, per contra, van patir la repressió del règim que els hi va dur, en molts casos, a la pèrdua definitiva de la tranquil·litat i la pau interior (d'aquí la importància de recuperar la memòria històrica).

Un signe d'aquesta repressió van ser els nombrosos camps de concentració que es van crear durant la primera època franquista. En aquests llocs, es van produir afusellaments, assassinats, tortures físiques i psíquiques, per no mencionar altres atrocitats. Els presos —homes, dones i nens— va sofrir la falta d'un mínim de condicions higièniques i nutricionals, és a dir, se'ls tractava com a animals.

No obstant, davant la manca d'infraestructures penitenciàries per acollir als milers de presos polítics i persones no afins al règim, el nou govern va haver d'improvisar altres zones d'empresonament com convents, escoles, esglésies, cinemes i camps de concentració.

Dins de les presons, la repressió continuava a través dels seus caps. Aquests tenien, com una de les seves funcions, fer una clara depuració de presoners per tal de trobar polítics, funcionaris o soldats amb delictes de sang i antifranquistes.

Així doncs, és obvi que a l'interior dels recintes penitenciaris, s'havia establert un complex sistema de corrupció basat, principalment, en el fet que, un individu per poder aconseguir la llibertat condicional necessitava l'aval de tres personalitats: l'alcalde, el cap de la Falange de la localitat i, el comandant de la guàrdia civil. També, els capellans i els eclesiàstics van jugar un paper important en aquest aval. A vegades, aquesta llibertat requeria el pagament de nombroses quantitats de diners o bé l'entrega de roba o aliments, que eren enviats pels familiars dels empresonats a aquestes autoritats, les quals les revenien al mercat negre.

La justícia no existia per al pres, ja que els tribunals estaven dirigits per jutges instructors que estaven emparentats o relacionats amb gent de dretes, les quals, en molts casos, havien tingut familiars que havien mort en el front. D'aquesta forma el judici es convertia en una veritable farsa administrativa.

El gener del 1939, tot just acabada la guerra, es van començar a aplicar les penes a treballs forçats. Els presoners van ser els encarregats de dur a terme la reconstrucció de camins, ponts, carreteres o esglésies. I això, va ser aprofitat per moltes empreses que trobaren, en aquests homes, una important mà d'obra barata per millorar la seva producció o economia.

A Barcelona, podem destacar com a camps de concentració importants el de la Vall d'Hebron, que avui estaria situat al pavelló llevant de la Llar Mundet, on a través de testimonis com Carles Palasó, ratifica cada una de les idees exposades anteriorment. Un altre camp de concentració, a Barcelona, seria la fàbrica de cànem dels Godó instal·lada des de mitjans de segle passat entre els carrers Enna i Llull, prop de la Rambla de Poble Nou.

Pel que fa a les presons, es podria esmentar la Presó Model i el Castell de Montjuïc. I, comentar que, entre 1939 i 1952, es produïen continus afusellaments al camp de la Bóta (FABRE: 1978: p. 47-52).

En l'exili, la situació en els camps de concentració tampoc era molt diferent a la descrita fins ara. L'exemple estaria en el fet que molta gent va fugir d'allà, desesperada, per entregar-se a les autoritats franquistes perquè preferien morir a la seva terra en comptes d'agonitzar en una terra estrangera que els ha tractat com a animals.

A França, els camps de concentració més importants i sagnants es trobaven localitzats a Le Vernet, Fort Cotlliure, Argelès, Cerler, Bacarès i Gurbs, entre altres. Però, també cal recordar els d'Algèria —el camp de Morand i el de Djelfa, conegut també com a camp de la Mort— i el de Tunis (Bizerta) (BOJ RAFENEAU: 1995).

La repressió franquista també es va estendre a una depuració entre els funcionaris i els mestres. El 80% del funcionariat va ser substituït per persones afins al règim. Es crearen unes lleis repressives favorables a la gent simpatitzant del franquisme, com per exemple la Llei de Responsabilitat Polítiques (1939). Aquesta, consistia en l'espoli i la rampinya dels béns dels vençuts. Concretament, d'aquesta llei destacaria el decret 108, on queda clar que l'Estat es converteix en l'únic beneficiari de les incitacions.

Tot aquest clima va abocar la gent a prendre diferents postures davant la política repressiva franquista. Uns van veure, com a única solució possible, l'exili. D'altres, van decidir oposar-se al règim.

Aquesta oposició, de fet, es podria dividir principalment en tres grans blocs: grup de guerrilles (maquis), partits polítics a l'exili i, oposició interior, la qual va fer actes reivindicatius en contra del règim.

Els maquis era un grup de gent que, tot i saber que la guerra s'havia acabat i, davant la situació política i militar d'Europa, mantenien l'esperança que els països europeus no permetrien que el règim franquista estigués en el poder durant molt de temps. No obstant, va quedar ben clar que, a partir de l'any 1946, les institucions i països europeus deixaren sense suport la República, cosa que trencà qualsevol esperança d'alliberament de la població republicana. Aquests grups solien estar recolzats pels pobles muntanyencs a través d'allotjament i avituallament.

Per aquest motiu, el govern franquista, davant la impossibilitat de poder perseguir els maquis entre les muntanyes, va actuar afusellant i empresonat els familiars i amics d'aquests guerrillers per obligar-los a sortir del seu refugi. L'instrument repressor era, bàsicament, la Guàrdia Civil i La Legión.

Entre 1945-1950 es produeix la invasió de la Vall d'Aran. Entre 1947-1949 es produeix l'anomenat *trienni del terror*, moment en què es podria situar la fi de la guerrilla. El 18 d'abril de 1947, s'elabora la Ley sobre bandidaje y terrorismo, que provocà l'enduriment de les penes contra l'oposició armada.

Davant la situació de violència i repressió, molta gent va decidir exiliar-se. La majoria eren persones opositores al règim, és a dir, polítics i intel·lectuals. Però, també van sortir del país persones que havien format part de l'exèrcit republicà.

Les destinacions escollides van ser, principalment, països com França, Anglaterra, i els estats llatinoamericans, entre ells, especialment, Mèxic.

En l'exili, es continua observant, però, la clara desunió entre els catalans republicans, cosa que va fer perdre la poca credibilitat que havien aconseguit com a opositors al franquisme i com a únic partit polític contrari al règim.

Es van definir dues tendències o línies bàsiques: els anomenats *legalistes* que desitjaven un govern català en l'exili que respectés la Constitució de 1931 i els *no legalistes,* que desitjaven un nou govern independent. Aquests partits polítics i, els mateixos exiliats, van covar l'esperança que la caiguda del feixisme a Europa implicaria forçosament la caiguda del franquisme, sobretot, per mitjà de la pressió que pogués exercir les institucions europees (ESCULIES: 1991).

No obstant, el resultat no va ser l'esperat. La desunió dins els grups polítics era un fet evident, ja que els legalistes desitjaven apartar els comunistes del nou govern.

El cas és que no va existir mai un govern unitari; és més, no hi va haver una comunicació fluida entre els polítics de l'exili i els polítics clandestins en l'interior de Catalunya.

A partir dels anys 40, s'arribà a la conclusió que hi havia tres vies per acabar amb el franquisme: la via armada (s'esperava que després de derrotar el feixisme, els països democràtics recolzarien la República espanyola); la via democràtica (fet totalment inviable) i la via del desgast polític (que semblava la més realista).

A partir de 1947 la situació dels exiliats a Europa s'agreujava: falta de treball, problemes d'integració, famílies dividides... Això va fer que molts dels exiliats decidissin tornar al seu lloc d'origen encara que estigués sota el règim franquista.

El 4 de novembre de 1950 es va produir una resolució de l'ONU on es va permetre l'adhesió de les institucions franquistes a les institucions internacionals. Aquest fet, però, va generar crisis internes dins el govern republicà. Aquesta resolució internacional va venir dictaminada, bàsicament, per la nul·la responsabilitat dels partits antifranquistes en l'àmbit internacional i errors evidents dins dels organismes opositors i institucionals de la República.

A l'interior de Catalunya, l'oposició rebia fortament la repressió del règim. La majoria de la població vivia en un estat de desànim evident on la gent estava farta de la guerra i, davant el fet evident que el règim quedaria assentat durant molt de temps, van decidir acceptar de manera submisa la situació de repressió. Hi va haver una acceptació passiva del règim, és el que s'anomenarà *la majoria silenciosa* (PÀMIES: 2002).

Però, no tothom va ser tan submís. Hi van haver, dins aquest període, alguns actes de resistència enfront de la

situació política. Els més destacats van ser: el 1944, la vaga de les modistes; al 1946, la primera vaga obrera a Manresa; al 1951, la vaga de tramvies; al 1952, el Congrés Eucarístic (on es penja la senyera durant la presentació del congrés, i davant de Franco); al 1957, la segona vaga de tramvies.

A mesura que avança la II Guerra Mundial, s'aprecia una aproximació als països democràtics per part del règim. Mentrestant, a l'interior del país, ens trobem amb una administració massa burocratitzada, un desgast de la situació econòmica, falta d'aliments i, sobretot, corrupció en tots els nivells. Aquest període, a nivell econòmic, destaca per una política autàrquica que va portar a l'aparició de l'estraperlo i del mercat negre. Amb aquesta política no es va arribar als nivells econòmics de 1936 fins que no es va entrar a la dècada dels anys 50 amb la implantació dels plans de desestabilització.

Els grans empresaris agraris i industrials, que tenien moltes influències polítiques, s'aprofitaven dels cupons oficials d'abonaments i llavors, per poder obtenir grans beneficis desviant una part de la producció al mercat negre, o produir en condicions favorables respecte als seus possibles competidors. L'acumulació de beneficis dins aquest mercat negre va servir als anys 60 per al desenvolupament urbanístic, sobretot, de l'aparició d'una nova classe social anomenada *los nuevos ricos*. El franquisme va potenciar i va permetre aquesta situació de corrupció per garantir el ressorgiment d'una nova base ideològica que, en ple aïllament internacional, va portar l'estabilitat política del règim.

No va ser, però, fins a l'any 1953, coincidint amb la fi del racionament, que el règim va rebre ajuda econòmica dels Estats Units (gràcies a la política anticomunista del règim que beneficià molt en plena època freda).

En aquest paisatge econòmic es pot afirmar que l'economia autàrquica va dur l'especulació, el mercat negre, l'adulteració de productes, la falsificació de peses i mesures, vendre sense factura o la doble comptabilitat.

D'aquesta manera, es va anar formant una economia submergida que intentava pal·liar la fam, la misèria i la falta de nutrició. Fatalitats que es convertiren en l'escenari diari d'aquesta època.

A partir de 1943-1944, el règim va decidir racionar el mercat negre. Es proclama el dia sense carn, es realitza la targeta del fumador... La falta de nutrició va ocasionar l'aparició de malalties —com la tuberculosi— que provocaren una alta taxa de mortalitat. Els productes del racionament es compraven, bàsicament, en botigues, on tenien emmagatzemats el gènere i el venien al preu que creien convenient, sempre utilitzant la porta del darrere per fer la transacció. També se solien vendre productes al carrer, on una persona els solia amagar en llocs inversemblants, com per exemple a les faldilles de les dones (ABELLA: 1985).

Un exemple d'aquesta situació la trobem al barri de Gràcia, entre els carrers Camèlies i Alegre de Dalt, on en un garatge es venia llet i galetes; o bé, al carrer Sant Salvador, on en un pis es comprava pa, farina i blat. Al Passeig de Gràcia (Palau Robert) es venia pa i tabac. En aquests carrers de Gràcia, tal com recullen els documents que es troben a *l'Arxiu de Mercè Rodoreda*, el soroll diari que es sentia era la frase *tengo, tengo, tengo...*

A les estacions de tren, com la de Sants, la policia acostumava a patrullar en busca de persones que portessin productes amagats. Quan eren detingudes els requisaven els aliments i, alguns, eren castigats tallantlos el cabell a zero, com a mesura de repressió. Per això, molts optaven per llançar el producte per la finestra del tren abans d'arribar a l'estació. En canvi, d'altres, pagaven als policies amb una part del seu benefici o amb el producte. Entre aquests policies de l'estació de Sants, el més conegut era *el Viruelas*, el qual destacava per la seva actitud repressora.

La política econòmica del règim franquista era un caos general. Això desembocà que, al juliol de 1951, es formés un nou govern que portà a un canvi dins l'economia espanyola. Per iniciar aquest projecte, el govern comptava amb diferents factors: bones collites i un increment del comerç exterior, gràcies a l'ajuda americana.

L'abril de 1952, es va restablir la llibertat de preus i dels productes alimentaris. Dins del període de racionament, el 70% de l'economia espanyola s'havia d'adquirir al mercat negre. Al 1951 es produeix un augment salarial del 25%. Al 1952 apareix la paga extraordinària (aquests dos fets ajudaran que els brots i vagues d'oposició al règim es frenessin gràcies a aquest increment econòmic que van rebre les famílies).

A final del 1952 va desaparèixer el racionament i es començà a apreciar-se una millora econòmica que la mateixa població va percebre, directament.

Aquest estraperlo no només va enriquir aquest nous rics sinó que, en molts casos, provocà un enfortiment dins les famílies, comunitats veïnals o pobles. A més a més, es va realitzar tant per un enriquiment personal com per a una subsistència diària.

S'aprecia com, en aquest període, molts veïns s'intercanviaven productes per subsistir, productes que, en molts casos, havien adquirit per mitjà de familiars que vivien fora de la ciutat.

A través de l'arxiu de Mercè Rodoreda, queda clar que la gent no oblidarà mai aquest període d'estraperlo i, encara que han passat molts anys, no han oblidat mai el preu que costava el pa, la llet, on es compraven les cartilles de racionament o bé, on es podien comprar productes del mercat negre.

Tot aquesta situació s'agreujà amb les restriccions elèctriques. Econòmicament, la manca d'energia provocà un baix rendiment productiu. El govern s'excusà dient que la manca de pluges obligava a les restriccions de llum. Aquestes restriccions augmentaren l'estancament econòmic. Hi va haver una altra manca de fonts energètiques com el carbó, un ritme baix en la construcció de noves centrals i un envelliment de les instal·lacions que van portar a la pèrdua elevada d'energia consumida. Per no dir uns rendiments baixos en les centrals tèrmiques per la falta de carbó. La falta de llum provocà un retrocés en el ritme de producció, cosa que va

ocasionar l'aturada general de moltes jornades laborals i l'augment de l'atur (RIBAS: 1978: p. 181-194).

La situació de la dona en l'arribada del franquisme va canviar substancialment amb comparació a la República. El govern obligà la dona a seguir una pauta molt concreta que li va ser encarregada a la secció femenina de la Falange Española. La dona va haver de tenir una subordinació absoluta al codi de valors tradicionalistes i catòlics. Es trobà que només es podien inscriure en les oficines de col·locació i, per tant, de treballar legalment, les dones caps de família que no tinguessin cap fill que cobrés el salari equivalent al jornal mitjà d'un obrer qualificat, les legalment separades o amb el marit impedit per al treball, i les solteres que no disposessin de cap mitjà de vida i tinguessin un títol o ofici. Les dones casades només podien treballar amb l'autorització del seu marit, el qual fins i tot podia obligar que se li pagués a ell el salari (MOLINERO: 1992: p. 67-68).

A pesar d'aquesta situació, la gent va buscar diversions per tal d'oblidar les desgràcies i repressions diàries. Aquesta diversió va anar encaminada, bàsicament, en tres llocs: el teatre, el cinema i els toros.

El teatre català podem dir que oficialment desapareix de la societat a causa, en gran part, de la prohibició de la llengua catalana en qualsevol acte públic o a través de la premsa escrita. Per exemple, el 19 de maig de 1942, al centre parroquial de Sant Josep de Badalona es prohibeix la representació de l'obra teatral *El contramestre*. El desembre de 1942, a Lleida, es funden els Jocs Florals únicament i obligatòriament en castellà (*los Juegos Florales*). Al desembre de 1950, els premis literaris Ciudad de Barcelona commemoren el 26 gener de cada any l'aniversari de la *Gloriosa Liberación* de la capital catalana per les tropes franquistes el 26 de gener de 1939.

Tot i així, trobem que hi havia algunes representacions de teatre en català, però amb la condició que només es realitzés en un únic local de la ciutat i que tant autors com actors havien de ser afins al règim. Les festes majors van jugar un paper clau a l'hora d'oblidar la situació del moment i, alhora, van servir per unir els veïns, encara més.

Entre 1940-1960, el cinema va ser la gran diversió de la majoria del poble, independentment de la classe social. El preu del cinema oscil·lava entre les 5 i 75 pessetes, en funció de si eren pel·lícules d'estrena o reestrena, de si es projectaven en patronats parroquials, en sales comercials, o bé si eren programes dobles en sales de barri. A poc a poc, el cinema nord-americà va agafar una supremacia dins les sales espanyoles. El cinema espanyol va tenir com a model el cinema italià.

Abans de passar una pel·lícula, s'emetia el NO-DO (Noticiario Documental) on es projectaven les notícies oficials del règim. El NO-DO va ser un element de control de la informació que es facilitava al poble. Més endavant, amb l'arribada de la televisió i la pujada de preus del cinema, la majoria de joves deixaren d'anar al cinema.

El barri de Gràcia, per exemple, va acollir nombrosos cinemes, com el del Centre Moral, el cinema Verdi, el cinema Bosque, l'Imperial, el cinema Delicias, el Roxi... Molts d'aquests cinemes, al llarg dels anys 60 i 70, van ser tancats i convertits en garatges o en cases de pisos, sobretot en l'època de l'especulació urbanística (TORRAS: 1999).

Respecte als toros, a Barcelona hi havia dues places importants, la de la Barceloneta i la Monumental. A la resta del territori, destacaríem la d'Olot com una de les més antigues d'Espanya. Aquesta afecció taurina es propagà ràpidament gràcies a la immigració del sud (població molt important en la reconstrucció econòmica de Catalunya al llarg dels anys 50, 60 i 70).

El públic que formava les jornades taurines eren persones vinculades directament o indirectament al règim franquista, on anaven per exhibir el seu poder polític o social i que no tenien coneixement del que representava la festa taurina. S'obligava els toreros a aixecar el braç en alt i cantar el *Cara al Sol* a cada corrida (situació que també es repetirà en els cinemes o en qualsevol acte públic del règim).

A part dels toros, el cinema i el teatre, el poble es divertia en altres llocs com els bars, els restaurants o els *meubles* (on els nous rics acostumaven a demostrar la seva nova condició social). Però, no tothom podia pagar-se el cinema o el teatre. Per això, eren molt freqüents les reunions als carrers o als terrats per escoltar música o la ràdio (Ràdio Barcelona o Ràdio Pirinenca).

A partir dels anys 60, aproximadament, amb l'arribada del «Sis-cents» i de la televisió, aquestes reunions van anar disminuint i aquesta unió veïnal es va anar trencant progressivament. Aquest fet va ajudar, però, al règim per tal de controlar la població i, assentar-se, cada vegada més, en el seu poder.

Evidentment, es podria aprofundir molt més en l'estudi d'aquest període i parlar d'altres fets que van fer que aquesta por psicològica del règim s'anés assentant al llarg dels anys. Però, crec que amb aquestes aportacions bàsiques podem trobar una explicació clara del perquè en ple segle XXI hi ha una falta de memòria històrica en aquest país.

Es tracta, doncs, que aquesta gent que va viure durant aquests primers anys del franquisme, pugui alliberar el seu neguit i parlar lliurament —sense cap tipus de por— de totes aquestes angoixes que han patit al llarg d'aquests 60 anys.

Perquè aquesta societat pugui créixer necessitem que, d'una vegada per totes, s'aclareixin aquests fets obscurs que envolten el franquisme, però no per un sentiment de venjança sinó per saber què va passar, perquè la generació jove que forma aquesta societat «democràtica» no pateixi mai un fets que van succeir fa relativament poc.

Bibliografia

ABELLA, Rafael: *La vida cotidiana en España bajo el régimen de Franco*. Ed. Argos Vergara. Barcelona. 1985.

CHACON, Dulce: *La voz dormida*. Alfaguara. Madrid. 2002.

DIAZ ESCULIES, Daniel: *El catalanisme polític a l'exili (1939-1959)*. Edicions La Magrana. 1991.

FABRÉ, J. – HUERTAS, J. M. – RIBAS, A.: *Vint anys de resistència catalana (1939-1959)*. Edicions la Magrana. 1978.

MAGNINI, Shirley: *Recuerdos de la resistencia. La voz de la mujer en la Guerra Civil española*. Ed. Península. Barcelona. 1997.

MARCÓ I DACHS, Lluís: *Llaurant la tristesa*. Ed. Mediterrània. Barcelona. 1998.

MOLINERO, Carme-YSÁS, Pere: *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*. Eumo editorial. 1992.

MUSONS, Albert: *Pregoners d'una vila lliure. Història de la premsa gracienca*. Taller d'història. 1999.

PÀMIES, Teresa: *Memòries de guerra i d'exili; quan érem capitans. Quan érem refugiats*. Juliol 2002.

PRESTON, Paul: *Franco, caudillo de España*. Ed. Grijalbo. Barcelona. 1994.

RAFANEAU BOJ, Marie-Claude: *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*. Ed. Omega. 1995.

RIBAS I MASSANA, Albert: *L'economia catalana sota el franquisme. 1939-1953*. Barcelona. Abril 1978.

SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILARROYA, Joan: *Cronologia de la repressió de la llengua i la cultura catalana. 1936-1975*. Ed. Curial. Barcelona. Febrer 1994.

SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria: *Catalunya sota el franquisme*. Barcelona. 1984.

TORRAS, Jordi: *Somnis de reestrena, història dels cinemes de Gràcia*. Taller d'història. 1999.

VILA I CARRERAS, Jordi: *Quan vivíem de l'estraperlo*. Ed. Brau. Març 1996.

EL FUTBOL, EINA DE LA DIPLOMÀCIA FRANQUISTA

Miquel-Àngel Velasco Martín

«Floresta española de agudezas»

A la publicació infantil TBO, famosa en els temps a què fa referència aquest treball, recordo que apareixia en la penúltima pàgina una miscel·lània que incloïa una vinyeta denominada «*Floresta española de agudezas*» en la qual es remarcaven gestes o frases cèlebres dels conqueridors d'Amèrica, dels Terços de Flandes, etc.

De les fonts consultades, n'he reproduït algunes frases que crec que ocuparien lloc preferent a l'esmentada secció i que poden servir d'introducció al tema en qüestió:

Vicente Calderón, president del Club Atlético de Madrid, franquista declarat i condecorat per Franco en diverses ocasions:

> «*Ojalá el futbol entonteciera al país y ojalá pensaran en el futbol tres días antes y tres días después del partido. Así no pensaràn en cosas més peligrosas.*»

José Solís Ruiz, ministre secretari general del Movimiento, conegut popularment com «la sonrisa del régimen», posat dempeus, després del sopar celebrat amb el Real Madrid i l'equip luxemburgués del Jeuneusse d'Esch en haver disputat un partit de Copa d'Europa (la quinta que guanyaria consecutivament). Boletín del Real Madrid CF núm. 112. Novembre 1959.

> «*Vosotros habéis hecho mucho más que muchas embajadas desperdigadas por esos pueblos de Dios. Gente que nos odiaba ahora nos comprende, gracias a vosotros que rompisteis muchas murallas... Vuestras victorias constituyen un legítimo orgullo para todos los españoles, dentro y fuera de nuestra patria. Cuando os retiráis a los vestuarios, al final de cada encuentro, sabed que todos los españoles están con vuestros triunfos, que tan alto dejan el pabellón español.*»

Resposta de Santiago Bernabeu, president del Real Madrid CF, a les paraules laudatòries del delegado nacional d'Esports, José Antonio Elola Olaso, el desembre de 1960, durant una recepció de Franco a El Pardo

> «*Excelencia: «las palabras tan amables de nuestro delegado nacional de Esports nos colman de satisfacción, porque aunque humilde en sus orígenes, lleva nuestro club, como llevamos todos, muy arraigados el cariño y los deberes para con la patria, y en nuestra conciencia està profundamente grabada la idea de buscar y encontrar, con cualquier pretexto, algo que sea eficaz para la gloria y el prestigio de España.*»

Fernando M. Castiella, ministre d'Assumptes Exteriors, Al diari *ABC* de Madrid, 12-12-68.

> «*El Real Madrid es, además, todo un estilo de deportividad y sabe pasear por el mundo con el máximo decoro el nombre de España. Sus jugadores se comportan como auténticos embajadores, al contribuir con sus actuaciones al prestigio de nuestra patria.*»

Santiago Bernabeu, president del Real Madrid CF, al diari *Informaciones* Madrid, 26-2-1971.

> «*Estamos prestando un servicio a la nación. Nosotros lo que queremos es tener contenta a la gente. Le digo que estamos prestando un servicio, porque a la gente le gusta mucho el fútbol, y con el fútbol los españoles hacen més llevaderos sus problemas cotidianos.*»

L'esport d'elit, aparador mundial

La competició esportiva d'elit, principalment uns Jocs Olímpics o un Campionat Mundial de Futbol, esdevé un immens aparador a escala mundial. Aquest fet

ha estat explotat per tots els països com a imatge de marca. Així, recordem la natació australiana o d'Alemanya oriental (abans de la caiguda del Mur de Berlín), el bàsquet iugoslau, els maratonians etíops, els fondistes kenyans, etc.

L'èxit d'un país, en la pròpia competició o en l'organització d'un esdeveniment esportiu, té davant la comunitat internacional un valor no quantificable, pel seu caire abstracte, però incalculable quant a admiració, reconeixement o prestigi.

Els règims totalitaris d'entreguerres es van valer d'això:

- Com a organització, tenim l'exemple tantes vegades citat dels Jocs Olímpics de Berlín (1936) que serviren de propaganda internacional a Hitler i el nacionalsocialisme.
- Com a equip vencedor, citem la «Squadra azzurra», la selecció italiana de futbol, campiona de les edicions 1934 i 38 del Mundial de Futbol i medalla d'or olímpica el 1936.

Hitler i Mussolini obtingueren aquests èxits en plena fase d'expansió del seu projecte polític i social, al qual destinaren importants recursos, coneixedors del prestigi internacional que els podria reportar.

El règim de Franco, supervivent als feixismes derrotats a la Segona Guerra Mundial i per això condemnat diplomàticament i econòmica per Nacions Unides, no va comptar amb un projecte per a l'esport, com a tants altres camps el seu objectiu fou destruir en lloc de construir.

Franco no era partidari de destinar grans sumes a la inversió en esport. La direcció d'aquesta activitat es lliurà a la Secretaría general del Movimiento Nacional, un ens que mai disposà de recursos econòmics suficients per a augmentar el nivell de l'esport potenciant la pràctica en instal·lacions esportives públiques i d'ús col·lectiu.

Una prova: als sis JO en què participà l'Espanya franquista sols aconseguí cinc medalles (un or, dos argents i dos bronzes).

A més a més, és remarcable l'escàs arrelament de la pràctica esportiva en els espanyols de l'època, afamegats, amb racionaments durant més d'una dècada i esclaus pluriocupats del treball per uns sous miserables.

No obstant això, és remarcable que el règim de Franco —qui veia els partits televisats del Real Madrid, segons recull Paul Preston—, se n'aprofità del futbol en dos àmbits:

1. A l'àmbit interior, va servir per a inocular en la població la «futbolitis», droga social que generava simbiòticament espectacle i negoci, en col·laboració amb els mitjans de comunicació, cada vegada més especialitzats i en auge que exaltaven els èxits esportius com a autèntiques fets patriòtics.
2. A l'àmbit exterior, el futbol ajudà considerablement a millorar la seva imatge internacional i la delicada situació diplomàtica. En aquest treball ens ocuparem d'aquesta vessant.

Trencant l'aïllament

Com a referent, hem de dir que el futbol era a Espanya l'esport rei, davant d'altres especialitats esportives. Es jugava amb pilotes de drap a les escoles, als carrers, es recordava els ídols de la dècada anterior (Zamora, Làngara, Samitier...), hi havia bons equips i existia una premsa especialitzada. Els «Toros» acabaren de cedir el

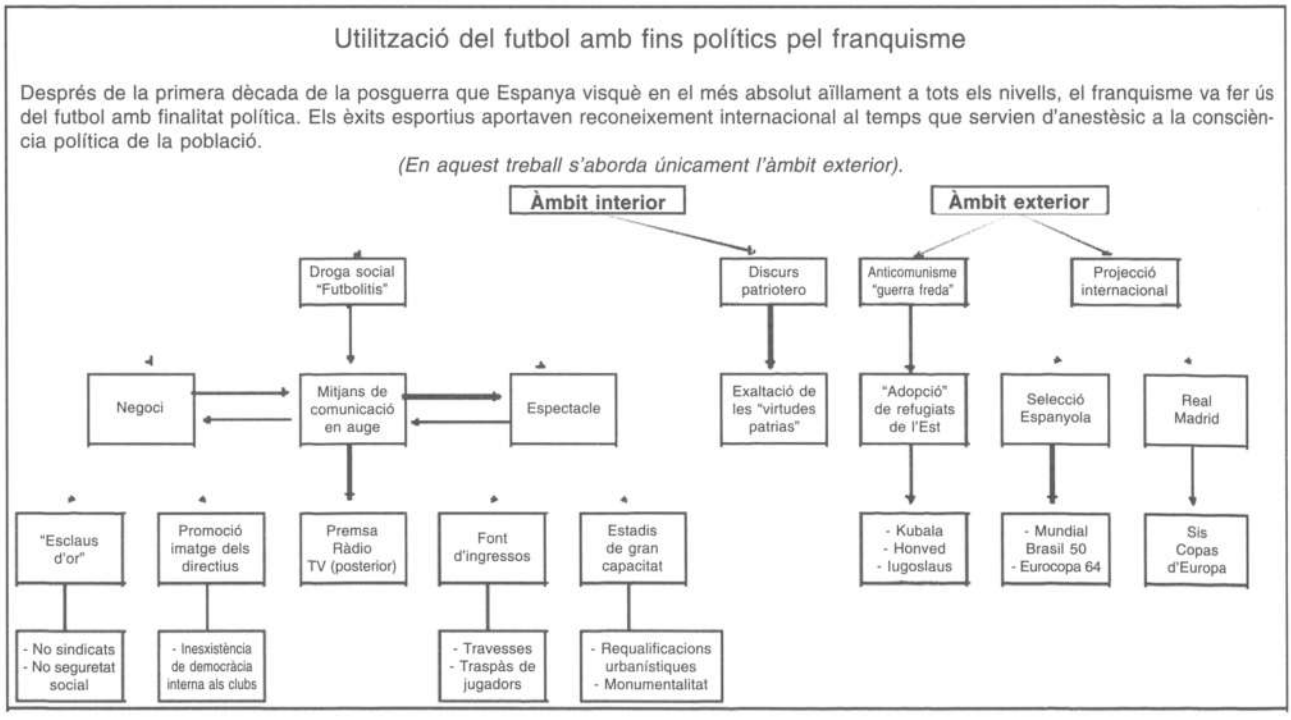

seu protagonisme com a espectacle de masses a favor del futbol amb la mort de Manolete l'agost de 1947, amb ell es malaguanyava una figura qualificada pels crítics taurins com un ídol necessari en aquella terrible postguerra.

Duncan Shaw en el seu llibre Fútbol y franquismo (editat el 1987), un clàssic com quasi tots els dels escriptors en llengua anglesa sobre el règim de Franco, afirma que la Selecció espanyola de futbol, a causa de l'aïllament, no tingué un llançament internacional després de la guerra civil fins al 1950 amb motiu del Campionat del Món de Brasil (després de superar l'eliminatòria prèvia, enquadrada de forma dirigida per la FIFA, en el grup de Portugal i Irlanda, a fi que no es registressin *forfaits*).

No obstant això, crec que hem de tenir en compte també dos fets que serveixen de pròleg a l'acostament del franquisme al futbol i que tenen lloc abans del dit esdeveniment:

1. Entre finals de 1946 i principis de 1947, es produeix una gira del flamant campió argentí de futbol, San Lorenzo de Almagro, equip legendari que guanya, entre altres equips, la Selecció espanyola per 1-6 y 4-7 a Madrid i la portuguesa per 4-10 a Lisboa. San Lorenzo de Almagro aportà la novetat tàctica del sistema de parells (una variant de la WM, amb tres defenses) que unida a l'excel·lent classe i tècnica individual dels seus components va garantir gols i espectacle en tots els encontres que disputà, amb estadis plens fins a la bandera. Va ser un gran alleujament a la lamentable trilogia suportada diàriament pels espanyols: fam —cartilla de racionament— estraperlo.
Crec que San Lorenzo es convertí en la primera ambaixada esportiva a Espanya, va precipitar l'establiment de relacions diplomàtiques amb l'Argentina i fou precursor d'una altra gira més apoteòsica, la que el mes de juny realitzaria Eva Perón, aprofitada per Franco per als seus banys de masses davant grans concentracions.
2. El 1949, la selecció espanyola comença a disputar encontres internacionals amb equips diferents al veí Portugal (aliat de Franco sota el règim polític de Salazar) i els neutrals Eire i Suïssa.
El juny, Espanya venç França a París per 1-5, consagrant la premsa a l'extrem dret català Estanilau Basora, autor d'un *hat-trick*, com «el monstre de Colombes». El ressò informatiu fou més ampli de l'habitual, si pot ser.

La premsa franquista era decisiva com a promotora de la Selecció. Abans de la Guerra Civil, solament es parlava d'ella durant la celebració de les Olimpíades o la Copa del Món. En canvi, els primers anys del nou règim la premsa dedicava molta informació davant qualsevol partit amistós sense importància, amb ressenyes biogràfiques dels *«once hombres elegidos para defender el nombre de España»*, extensos reportatges sobre el camp d'entrenament d'estil militar a El Escorial i, finalment, grans informes sobre els partits, exempts de tota imparcialitat.

Els partits eren envoltats per la simbologia feixista, l'equip saludava braç en alt i es cantava el «cara al Sol», amb els visques rituals «Viva Franco, Arriba España». S'arribà al punt que la samarreta vermella de la selecció es canvià per una de blava.

Partits internacionals de la Selecció Espanyola (1939-50)

Fins el 1949, Espanya solament s'enfrontà a Seleccions nacionals afins en règim polític o neutrals en la Segona Guerra Mundial.

Fecha	Rival	Resultat	Competició	Ciutat
12/01/1941	Portugal	2-2	Amistós	Lisboa
16/03/1941	Portugal	5-1	Amistós	Bilbao
20/12/1941	Suissa	3-2	Amistós	València
15/03/1942	França	4-0	Amistós	Sevilla
12/04/1942	Alemanya	1-1	Amistós	Berlín
19/04/1942	Itàlia	4-0	Amistós	Milan
11/03/1945	Portugal	2-2	Amistós	Lisboa
06/05/1945	Portugal	4-2	Amistós	A Corunya
23/06/1946	Eire	0-1	Amistós	Madrid
26/01/1947	Portugal	4-1	Amistós	Lisboa
02/03/1947	Eire	3-2	Amistós	Dublín
21/03/1948	Portugal	2-0	Amistós	Madrid
30/05/1948	Eire	2-1	Amistós	Barcelona
20/05/1948	Suissa	3-3	Amistós	Zurich
02/01/1949	Bélgica	1-1	Amistós	Barcelona
20/03/1949	Portugal	1-1	Amistós	Lisboa
27/03/1949	Itàlia	1-3	Amistós	Madrid
12/06/1949	Eire	1-4	Amistós	Dublín
19/06/1949	França	1-5	Amistós	París
02/04/1950	Portugal	5-1	Clasif.4º Mundial	Madrid
09/04/1950	Portugal	2-2	Clasif.4º Mundial	Lisboa
25/06/1950	EE.UU.	1-3	4º Mundial	Curitiba
29/06/1950	Xile	0-2	4º Mundial	Rio de Janeiro
02/07/1950	Anglaterra	0-1	4º Mundial	Rio de Janeiro
09/07/1950	Uruguay	2-2	4º Mundial	Sao Paulo
13/07/1950	Brasil	6-1	4º Mundial	Rio de Janeiro
16/07/1950	Suècia	3-1	4º Mundial	Sao Paulo

El mundial de Brasil: Matías Prats i el gol de Zarra

En el Mundial de 1950 de Brasil la selecció espanyola es classificà quarta i millorà la imatge internacional de l'Espanya franquista. En la ronda prèvia a la lligueta final va eliminar Anglaterra per 1-0 amb el famós gol de Zarra. Era la primera vegada, des de la guerra civil, que un equip de futbol espanyol apareixia en un aparador mundial i els jugadors espanyols tenien la responsabilitat de *«dejar bien alto el pabellón español»*. Ho varen aconseguir, obtenint la que fins avui és la millor classificació obtinguda en un Mundial, i des d'aleshores ja han transcorregut 53 anys.

Sobre el «Gol de Zarra» s'ha escrit molt, ja que va servir per a alimentar l'imaginari franquista i també li va brindar l'avinentesa al president de la Federació Espanyola de Futbol, Armando Muñoz Calero, metge falangista, d'enviar el famós telegrama a Franco *«Caudillo, hemos batido a la pérfida Albión»*. (Existeixen controvertides versions respecte a l'existència real o no de l'esmentat telegrama, Shaw la recull com certa.)

La retransmissió radiofònica dels partits, a peu de camp, va córrer a càrrec de Matías Prats, qui contribuí amb les seves al·locucions a vertebrar el sentit *«patrio»* del futbol. Prats emocionà una part de la població, esti-

mada en la meitat, amb els seus irresistibles comentaris de les victòries sobre els Estats Units, Xile i Anglaterra, triomf aquest darrer descrit per ell com una venjança per la contínua ocupació britànica de Gibraltar.

Manuel Vázquez Montalbán en «*Crónica Sentimental de España*», qualifica Matías Prats de «*dotado de una especial metodología narrativa que le acerca a los mejores novelistas del realismo socialista, Prats siempre ha sabido hallar el correlato histórico totalizador que corresponde al hecho deportivo*».

Fou Prats qui inicià la tendència a comparar els futbolistes amb els herois de la història espanyola. Julián García Candau opina a «*Cuarenta años de nacional futbolismo*» publicat a *El País Semanal* (27-2-77) que «*la radio y los periódicos iniciaron la fórmula de comparar a los defensas Indíbil y Mandonio, a los medios-ala con los tercios de Flandes y a los delanteros con El Cid, eso sí sin contar nunca los horrores de los tercios y la escasa generosidad del Mío Cid*».

L'èxit esportiu en el Mundial-50 contribuí que l'esmentat metge falangista Armando Muñoz Calero fos elegit membre de la FIFA, mercès als vots de les federacions sudamericanes, i pogués vanagloriar-se de pertànyer a aquest organisme internacional, ja que Espanya solament mantenia relacions esportives amb Portugal i Eire: «*Hoy, ahora mismo, las tiene normalizadas con todos los países del mundo, salvo los que viven sin libertad detrás del telón de acero. Y la voz de España es oída y respetada como pueda serlo la de la nación més preponderante...*».

«*Los ases buscan la paz*»

Davant la guerra freda, Franco, «*el vigía de Occidente*», engrandeix el seu currículum anticomunista amb l'acollida d'esportistes que fugien dels denominats «països satèl·lits».

Els primers foren Ladislao Kubala i Fernando Daucik, jugador i entrenador prestigiosos que arribaren a Espanya en 1950. La fugida de Kubala d'Hongria, el seu pas per Itàlia amb l'equip «Hungaria», com l'atzar va evitar que desaparegués a la tragèdia de Superga amb l'equip del Torí, van fer que les dramàtiques vivències de Kubala i la seva família fins a recalar a Barcelona s'envoltessin amb una aurèola d'aventura romàntica.

La història de l'astre hongarès fou aprofitada pel règim que es cobraria amb escreix el favor de la seva acollida, explotant la seva ràpida nacionalització —amb el previ bateig de Laszi— i que l'erigiria com a heroi anticomunista a la pel·lícula de 1954 *Los ases buscan la paz*, amb guió basat en la seva epopeia personal.

Episodi molt magnificat pel franquisme fou l'abraçada de Kubala i la seva mare el Nadal de 1961, després de catorze anys que no es veien. Raimundo Saporta y Bernabeu (!) —de qui més endavant parlarem—, mercès als seus bons oficis aconseguiren que el reencontre fos possible, ja que Kubala tenia por a les represàlies si viatjava a Budapest i les autoritats hongareses no donaven permís a la mare per a viatjar a Barcelona.

Un altre cas més rellevant que l'anterior va ocórrer amb l'equip de l'Honved de Budapest, nucli principal de la Selecció hongaresa de futbol, campiona olímpica (1952) i sotscampiona mundial (1956), i la primera selecció en vèncer a Anglaterra a Wembley (per 3-7 el 25-11-1953). Els jugadors i entrenadors de l'Honved fugiren de llur país després de l'esclafament de la sublevació de 1956 (fins i tot havia corregut el rumor que el seu capità Ferenc Puskas havia mort en els combats als carrers de Budapest).

Amb motiu de la disputa d'una eliminatòria de Copa d'Europa amb l'Athletic de Bilbao en què, segons el diari *Arriba* «*San Mamés se hizo templo en homenaje a los caídos en Hungría*» el periple del Honved culminà, després d'una *tournée* per Itàlia, amb el fitxatge de Puskas pel Real Madrid i els de Kocksis i Czibor pel Barça i la posterior nacionalització de Puskas.

Tots ells agrairien els gestos:

- Ferenc Puskas aparegué a TVE recomanant votar a favor del Generalíssim en el referèndum de 1966.
- Zoltan Czibor en una entrevista per a la revista Barça (21-3-1958) es referia a la vida a Hongria, en referència política, com a «*completamente a la sombra, sin que valga para nada la personalidad de cada uno, mientras no la sujetes a un determinado criterio*» i manifestava el seu desig de nacionalitzar-se espanyol quan afirmava «*por las circunstancias que ha atravesado mi país y desde que está el comunismo, yo soy un hombre sin patria*».

Als anys seixanta i setanta, també s'asilaren a Espanya alguns jugadors i entrenadors iugoslaus. No tingueren major rellevància, perquè solament un d'ells, Brozic (1960), va escapar clandestinament del seu país.

Segons cita Duncan Shaw d'una entrevista amb Juan Pablo Fusi, aquest afirma que «*estos jugadores y entrenadores de Europa oriental fueron políticamente importantes porque permitieron al régimen de Franco demostrar, tanto interna como internacionalmente, la dureza del comunismo y el caràcter comparativamente liberal de España. Con el pleno estímulo del régimen, fueron efectivamente convertidos por los medios de comunicación de masas en símbolos anticomunistas.*»

Franco, pel seu fanàtic anticomunisme, aconseguí la rehabilitació internacional. L'enfrontament entre blocs provoca el restabliment de relacions diplomàtiques estrangeres a Madrid; el pacte de Madrid amb els EUA i el concordat amb la Santa Seu, subscrits ambdós en 1953; el reconeixement com a país membre de Nacions Unides en 1955; i els successius emprèstits que atorga EUA (a canvi de la instal·lació de bases militars en territori espanyol).

La nounada TVE enviarà imatges a Eurovisió de la visita del president Eisenhower el 21 de desembre de 1959, transmetent al continent la benedicció nord-americana a la dictadura.

Franco, constituït en «*vigía de Occidente*», el país sotmès i la posició geoestratègica clau, converteixen Espanya en un edèn per al capital que disposa de mà

d'obra abundant i barata i en un paradís turístic de sol i festa per als visitants estrangers, a canvi d'unes poques divises.

Victòria sobre Rússia en les noces d'argent del franquisme

En aquest context, tornem al terreny esportiu. L'èxit de la Selecció a Rio de Janeiro fou efímer, ja que per al Mundial de 1954 quedà eliminada de forma humiliant per Turquia (en arribar al terme del partit de desempat a Roma, es dilucidà el guanyador per mitjà d'un sorteig i un «*bambino*» va extreure a l'atzar el paper amb el nom de Turquia) i per al de 1958 per Suïssa.

A més a més, la diplomàcia espanyola va fer una malifeta a la Federació en prohibir la participació en la fase final de la primera edició de l'Eurocopa (1960), ja que en l'eliminatòria de quarts de final li tocà enfrontar-se amb la Unió Soviètica. La retirada, acordada en Consejo de Ministros, es produí al·legant que encara havia presoners de la División Azul en colònies penitenciàries soviètiques.

Això va significar un retrocés en el reconeixement internacional de Franco, que fou titllat de «*dictador fascista... que trata de llevar al esport los elementos de la guerra fría*» per *The Times* de Londres a l'edició de 26-5-1960.

Després de caure en la primera eliminatòria del Mundial disputat a Xile 62, va arribar el moment estel·lar de l'organització a Espanya de la fase final de la 2a Eurocopa en 1964, coincidint amb la celebració dels «*25 años de paz*», a major glòria del Caudillo.

La Selecció espanyola va vèncer Hongria a la semifinal (també representant del teló d'acer i a qui Espanya ja havia «derrotat» amb el tema dels refugiats, com hem vist).

En la final, celebrada a Madrid davant 125.000 espectadors entre els que es contava el mateix Franco, Espanya guanyà Rússia per 2 a 1, amb el famós gol de Marcelino a set minuts de la fi del partit que Yashin, l'aranya negra, encara està cercant i que el davanter 'maño' no reedità mai més, per inversemblant. Marcelino en l'imaginari franquista passà a ser «*la cabeza més importante de Europa, después de la de Churchill*».

El prestigi internacional es va enfortir pel tracte esportiu dedicat a l'equip soviètic (tant en el terreny de joc com en sentir l'himne amb respecte, etc.) i per l'èxit esportiu i organitzatiu (Camp Nou i Chamartín-Bernabeu eren els millors estadis europeus) ofert per les càmeres de TV del continent, que així retransmetien la imatge d'una Espanya feliç i acollidora, fruint d'una suposada pau social establerta per Franco.

Real Madrid CF, el millor ambaixador espanyol

El futbol, doncs, col·laborà a la millora de la imatge internacional de l'Espanya franquista, a través de la Selecció nacional i dels èxits dels clubs, molt importants en les competicions europees en la dècada 1956-1966.

Però, fou l'equip del Real Madrid CF qui va donar el millor servei al règim amb el seu impacte en la Copa d'Europa i el seu atractiu estil de joc que marcà tota una època, sota la batuta d'Alfredo Di Stéfano.

Presidit per Santiago Bernabeu, home afí al règim —amb 42 anys d'edat (!) s'allistà com a voluntari en l'exèrcit franquista, servint en la Divisió 150 del Cuerpo de Ejército de Navarra dirigida per Muñoz Grandes (futur cap màxim de la División Azul) que participà a la presa de Catalunya—, va comptar com a mà dreta amb Raimundo Saporta, hàbil organitzador. Hom atribuïa un cert paral·lelisme entre ambdós i els màxims dignataris del règim, Franco i Carrero Blanco.

En el terreny esportiu, la consecució de les cinc primeres edicions de la Copa de Europa de forma consecutiva en els anys 1955-60, no cap dubte que va marcar aquesta col·laboració, però de bell antuvi acceptant missions encarregades en l'exterior com, per exemple, la gira de juliol del 52 per Sud-amèrica, disputant la Pequeña Copa del Mundo a Bogotà; la presència en 1958 a Nova York com gest d'acostament a Eisenhower per a la visita referida abans; les gires per països àrabs (1962-1964)...

El ministre de Assumptes Exteriors, Fernando M. Castiella, emprà, amb la connivència del tàndem Bernabeu-Saporta, el Real Madrid en una doble finalitat de millorar la imatge vagament del règim i també per a fins diplomàtics específics. Havia qualificat l'equip de la capital com «*la mejor embajada que hemos enviado al extranjero*».

El cas més clar de l'ús per aquests objectius va ocórrer en maig de 1961 quan el Real Madrid fou invitat per Castiella perquè jugués un partit a Estrasburg i després l'equip visités la seu del Consell d'Europa, prèviament a la visita del ministre per a la petició oficial d'ingrés d'Espanya a la CEE, que seria denegada.

Saporta, com a directiu del Madrid, llegí en el seu discurs: «*Es un honor haber sido llamados para jugar en la capital europea, porque esto demuestra que hasta este Consejo, donde España no está representada, nos considera como europeos*». No obstant això, l'ambaixada no obtingué els resultats esperats, com tots sabem, ja que tots els intents d'integració a Europa foren rebutjats, pel caire antidemocràtic del règim de Franco.

En definitiva, com deia el periodista Cuco Cerecedo i cita D. Shaw: «*El Real Madrid actúa como embajador volante... Se puede afirmar que Pío XII, Eisenhower y Bernabeu llevaron a España a ser un miembro de pleno derecho de la comunidad internacional...*».

Mentre els èxits internacionals dels altres clubs espanyols eren també pròdigs en la dècada que va de 1956 a 1966, però quasi aliens al favor del règim, els personatges madridistes (Bernabeu, Saporta, Di Stéfano) foren recompensats amb nombroses condecoracions. Don Santiago també fou condecorat amb la «legió d'Honor» francesa en 1959, cas excepcional, perquè són molts pocs els espanyols que l'han rebuda i molts pocs també els

Quadre d'honor europeu dels clubs espanyols de futbol (1956-1966)

Els èxits dels equips de futbol espanyols varen ser notables a Europa, entre els anys 1956-1966.
No obstant això, el reconeixement del règim franquista va ser exclusiu per als títols obtinguts pel R. Madrid.

Edició	Copa d'Europa	Copa de Ciutats en Fires	Recopa
1956	**Real Madrid C.F. - Campió**		
1957	**Real Madrid C.F. - Campió**		
1958	**Real Madrid C.F. - Campió**	**F.C. Barcelona - Campió**	
1959	**Real Madrid C.F. - Campió**		
1960	**Real Madrid C.F. - Campió**	**F.C. Barcelona - Campió**	
1961	F.C. Barcelona - Finalista		
1962	Real Madrid C.F. - Finalista	**Valencia C.F. -Campió** F.C. Barcelona - Finalista	**Atlético de Madrid - Campió**
1963		**Valencia C.F. - Campió**	Atlético de Madrid - Finalista
1964	Real Madrid C.F. - Finalista	**Real Zaragoza - Campió** Valencia C.F. - Finalista	
1965			
1966	**Real Madrid C.F. - Campió**	**F.C. Barcelona - Campió** Real Zaragoza - Finalista	

esportistes (la darrera atorgada va ser al ciclista Miguel Indurain en 1990, pentaguanyador del Tour de França).

Estat de la qüestió: què opinen els madridistes?

Existeixen nombroses opinions respecte a les cinc acusacions clàssiques que se l'imputen al Real Madrid:

1. que Bernabeu era un franquista que va tractar d'emular el Caudillo en la seva forma de dirigir el club;
2. que la majoria dels socis eren franquistes;
3. que el club s'enorgullia del recolzament personal de Franco i dels seus ministres;
4. que va dominar la RFEF i es beneficià d'arbitratges parcials; i
5. que el club va permetre conscientment que se l'utilitzés per a millorar la imatge d'Espanya a l'estranger i la posició diplomàtica del règim.

Sobre aquesta darrera, que és la que ens ocupa, resulta molt il·lustrativa la fotografia del planter del Madrid mostrant les copes d'Europa i subjectant, desplegada, una enorme bandera d'Espanya amb l'escut imperial (recentment ha estat publicada per la revista *Sàpiens* a la p. 30 del núm. 5)... Van ser obligats pel règim o va ser voluntat de la directiva el fet de posar per a la posteritat d'aquesta forma? El cas és que no he vist mai cap fotografia de cap altre club de la Lliga espanyola en aquest estil.

El malaguanyat Alex J. Botines va concretar la seva opinió sobre aquest punt de la forma següent (en 1984): «*El Real Madrid ha sido, durante años, el equipo que mejor ha servido al régimen. El Real Madrid ha pregonado por todo el continente la importancia de un país que evolucionaba con forzoso y forzado retraso respecto a todo lo europeo. Nuestro subdesarrollo encontraba en el Real Madrid una excepción que permitía a los españoles salir al extranjero con la cabeza muy alta*».

El columnista Jaime Campmany també opina en aquest sentit: «*El fútbol siempre ha estado cerca de la política, aunque sea para suplantarla. En el 'ancien régime', a falta del gran duque de Alba para acometer la empresa de 'por el Imperio hacia Dios', nos inventamos a don Santiago Bernabeu para que paseara el triunfo de los tercios del Real Madrid por los campos de Europa*».

Absolutament en contra, en canvi, Angel Bahamonde catedràtic d'Història contemporània, en el seu recent llibre, editat amb motiu del centenari del Club blanc, desmenteix la «*leyenda negra*», qualificant-la de fal·làcia, ja que segons l'autor l'equip era reconegut internacionalment per la seva qualitat, ja que «*Franco no marcaba los goles del Madrid*».

Una postura neutra reflecteix Eduardo Gonzàlez Calleja, del Centro Superior de Investigaciones Científicas, en una conferència pronunciada en el curs «El Real Madrid en su Centenario: 1902-2002». En ella afirma que «*a lo largo de su trayectoria centenaria, el Real Madrid ha mantenido siempre una actitud respetuosa y considerada hacia el poder constituido, fuera cual fuese la forma del régimen existente: monarquía constitucional, dictadura primorriverista, república, régimen franquista y monarquía democràtica*». *I ratifica que Raimundo Saporta «no era nada hipócrita cuando afirmaba que «el Real Madrid es y ha sido político. Ha sido siempre tan poderoso por estar al servicio de la columna vertebral del Estado. Cuando se fundó en 1902 respetaba a Alfonso XIII, en el 31 a la República, en el 39 al Generalísimo, y ahora respeta a Su Majestad Juan Carlos. Porque es un Club disciplinado y acata con lealtad a la institución que dirige la nación*».

Arguments hi ha també que s'inclinen per tot el contrari, afirmant que fou el règim franquista qui se n'aprofità dels èxits del Madrid, i no a l'inrevés. La pàgina web www.antibarcelona.com, radical madridista, com revela el seu nom, publica en un article titulat «¿Favoreció més el franquismo al Madrid o al Barcelona?», que *«El Madrid formó un gran equipo y eso le fue de maravilla a Franco, que lo transformó en una especie de embajador esportiu de España. Todo lo que era bueno para el Madrid era bueno para España»*.

Crec que per sortir definitivament de dubtes i amb motiu dels fastos del 'Centenario', hagués estat una iniciativa aclaridora realitzar una enquesta entre els socis i simpatitzants del Real Madrid, preguntant-los la seva opinió sobre els cinc arguments històrics exposats i fins i tot projectar-los a l'actualitat, amb una pregunta concloent:

¿El Real Madrid representa a España?

Si els aficionats del Barça senten el seu equip com «més que un Club» i el seu exentrenador Bobby Robson (i altres) l'han qualificat com el «braç armat o exèrcit de Catalunya», per què els simpatitzants del Madrid no han de reconèixer, i fins i tot enorgullir-se, del fet que el seu equip representi Espanya? Els temps que corren, amb el fonamentalisme espanyolista desbocat, potser no convidin a reconèixer el passat lligat al franquisme, però sí a arrogar-se la representativitat esportiva del nacionalisme centralista.

Fonts consultades

De caràcter general:

BOTINES, Alex: *La gran estafa del fútbol español.* Barcelona: Amaika, 1975.

CAZORLA PRIETO, Luis M.ª: *Deporte y Estado.* Barcelona, Ed. Labor Politeia, 1979. En especial, Cap. IV *«El deporte y el Estado contemporáneo»* y Cap. VI *«Deporte y política»*.

DD.AA. (Carlos Gispert, Director): *«Enciclopedia Mundial del Fútbol». Vol. 6 «Un fenómeno de masas»* Barcelona, Océano, 1984.

VERDÚ, Vicente: *El fútbol: mitos, ritos y símbolos.* Madrid: Alianza Editorial – El libro de bolsillo, 1980.

Utilització del futbol amb fins polítics:

FABRIZIO, Felice: *Sport e fascismo. La política sportiva del regime 1924-1936.* Padova: Guaraldi Editore, 1976.

MEYNAUD, Jean: *El deporte y la política. Análisis sociales de unas relaciones ocultas.* Barcelona: Ed. Hispano-europea, 1972. En especial Cap. 3 Intervención de los poderes públicos.

SHAW, Duncan: *Futbol y franquismo.* Madrid: Alianza, 1987.

http://www.lainsignia.org/2002/junio/soc_001.htm

http://sololiteratura.com/futboleduardogaleano.htm

Futbol de la postguerra espanyola i gira del San Lorenzo de Almagro:

http://www.lsi.upc.es/~aabello/interest/sanlorenzo.html

Selecció Espanyola de Futbol: Història, estadístiques, alineacions, futbolistes, etc.:

SALAZAR, Bernardo de: *La selección, a través de sus crónicas.* Madrid: El País Aguilar, 1996.

DD.AA. (Enrique Gil de la Vega, director-coordinador): *Historia de la selección española: de la «furia» ofensiva de Amberes (1920) a la «furia» defensiva de Belgrado (1977).* Madrid: Ranju, DL, 1978.

Revista *Guía Marca 2003.*

http://www.furiaroja.com

http://rfef.sportec.es/seleccion

Campionats Mundials de Futbol: Història, estadístiques, alineacions, futbolistes, etc.:

DD.AA. (Manuel Campo Vidal, Coordinador): *El Gran libro de los mundiales: 1930-1982.* Barcelona: Ketres, 1982

http://futbolfactory.metropoliglobal.com

http://www.universofutbol.com.ar/mundiales/mundial.htm

Nacionalització de futbolistes hongaresos:

CASTILLO, Juan José: *Kubala: el fútbol es mi vida. Biografía de un mito.* Barcelona: *El Mundo Deportivo*, 1993.

http://www.fcbarcelonaonline.com (Consultes Czibor, Kockis, Kubala):

Final de la Copa d'Europa de Nacions 1964 España 2-Rusia 1:

http://www.bbc.co.uk/spanish/extra0006euro2000historia.shtml

Real Madrid C.F.:

BAHAMONDE, Àngel: *El Real Madrid en la Historia de España.* Madrid: Taurus, 2002.

GARCÍA CANDAU, Julián: *Bernabeu, el Presidente.* Madrid: Espasa, 2002.

GARCÍA CANDAU, Julián: *Historia de un desamor.* Madrid: Aguilar SA – Grupo Santillana, 1996.

Revista *Sàpiens* núm. 5 – Març 2003.

http://www.centenariorealmadrid.com/evento-cursos/noticia3.htm

http://www.antibarcelona.com

Les tecnologies de la informació i la recerca històrica

LES TECNOLOGIES DE LA INFORMACIÓ I LA RECERCA HISTÒRICA

Antonio Rodríguez de las Heras
Universidad Carlos III de Madrid

Guardo una llibreta amb notes que recullen anècdotes sobre la recepció i les reaccions que la informàtica durant aquests últims trenta anys ha tingut per part dels historiadors i, en general, dels companys de la Universitat. Crec que poden ser una petita aportació en el seu moment per a l'estudi d'aquesta transformació en els mitjans i maneres de treball i en l'ensenyament que està originant la tecnologia de la informació i de la comunicació.

Una d'aquestes anècdotes es refereix a l'època en què vaig instal·lar en el despatx de la Facultat un Apple II. Un company es queixava insistentment que a causa d'aquest objecte estrany el llum marxava amb freqüència en aquest costat de l'edifici. Certament la instal·lació elèctrica de l'edifici no estava en aquells moments massa bé, però no podia acceptar que el discret consum de l'Apple, amb el seu petit monitor verd i les seves dues disqueteres com caixes de sabates, fossin la causa. Fins que es va descobrir que el demandant tenia un bon braser elèctric, per reforçar la calefacció general: això sí que consumia watts. Estic segur que no hi havia malícia en aquesta desviació de l'atenció cap al nou objecte que s'havia introduït en la Facultat, sinó el convenciment que per la seva sofisticació hauria de ser un gran consumidor d'electricitat.

Han passat força anys des d'aquesta anècdota, però en el fons no ha canviat la forma generalitzada de percepció d'aquesta tecnologia: el fet de veure-la com un aparell. Aparells cada vegada més potents i més diversos, això sí, però que es redueixen a objectes que hem d'utilitzar amb certa destresa per obtenir les seves funcions. I si el que tenim al davant no és vist més que com un aparell, es justifiquen dues postures: una és la del rebuig, de la mateixa manera que ens podem permetre no tenir permís de conduir, no usar telèfon mòbil, no comprar amb targetes electròniques o no veure la televisió. Encara més, decisions en aquest sentit proporcionen a qui les prenen la satisfacció de llibertat, de resistència a les pressions del mercat i a la inèrcia del consum. I gairebé sempre, aquest tipus de decisió, es remata dient que es pot viure molt bé sense aquest aparell, que no es troba a faltar i que el que calgui fer es pot realitzar sense recórrer-hi.

L'altra postura no és de rebot, sinó d'acceptació. Però s'acull com un aparell més en el nostre entorn tecnificat. Per això la seva incorporació ha fet que arraconéssim la nostra màquina d'escriure, oblidéssim en el fons d'un calaix la calculadora i no tornéssim a comprar arxivadors per a les nostres fitxes. El nou aparell entra en competència amb uns altres que ja teníem incorporats i els fa obsolets. És, per tant, un instrument que posem al nostre servei per realitzar algunes de les nostres tasques amb més comoditat i rendiment. Aquesta visió de la informàtica com a aparell no provoca cap reflexió ni altera els nostres plantejaments com a historiadors. És una cosa purament instrumental, que només exigeix l'adquisició d'unes destreses. En conseqüència, ha de tractar-se com a una tècnica més dins de les disciplines instrumentals de què disposa l'historiador.

Aquesta segona interpretació és clarament insuficient. La tecnologia de la informació i de la comunicació suposa molt més que la reducció a un aparell. Perquè estem davant d'un fenomen de transcendència imprevisible, però, sens dubte, reorganitzador del nostre món. Aquesta tecnologia

no ha creat una col·lecció d'aparells, que es perfeccionen contínuament i que hem d'agafar-los i aprendre a utilitzar-los, sinó que ha fet emergir un nou espai. I aquí està el gran fenomen i la transcendència del que està succeint. Ha emergit un nou espai, l'espai digital. Succeeix que per treure-hi el cap disposem de finestres o interfícies mecàniques, com els nostres ordinadors personals, encara que hi ha molts altres instruments que ens posen en contacte amb aquest espai.

Aparells com l'ordinador són la frontera material que separa dos espais: el digital i l'espai en el qual estem nosaltres i que podem anomenar, per facilitar-ne les referències cap a ell, analògic.

L'espai digital té unes propietats distintes a l'analògic. Els objectes i les activitats que se situen en l'espai digital es beneficien d'unes propietats molt suggeridores que fan que es produeixi una migració sorprenent pel seu volum i rapidesa de l'espai analògic al digital: repassem, si no, les activitats i objectes que han passat al món digital; i estem en el començament d'aquesta transferència.[1]

Si la tecnologia de la informació ja no és tan sols un aparell, sinó un nou espai cap al qual s'està produint una migració massiva des del nostre espai analògic, llavors l'humanista, l'historiador, s'hi ha de situar al davant amb una actitud intel·lectual distinta a si estigués davant d'una mera eina.[2]

Per exemple, aquesta transferència de l'analògic al digital està donant pas a una nova societat i afectant, amb conseqüències molt distintes, a tot el planeta. Doncs bé, el reconeixement d'aquest fenomen influeix en la concepció que puguem tenir d'una àrea d'investigació i docència que rep el nom d'Història del Món Actual o Història del Temps Present. Resumiria en tres els plantejaments d'aquesta matèria d'estudi.[3] El primer seria el que considera que s'ha obert a partir de la II Guerra Mundial un nou període, de manera que després del període de la Història Contemporània vindria un altre anomenat del Món Actual o del Temps Present. Aquest enfocament d'una història per períodes, que utilitza un esdeveniment com a jaló, deixa l'interrogant de com s'anomenaria i justificaria el següent que vingués, perquè ja hem gastat modern, contemporani, actual i present. Un altre plantejament es basaria a considerar que el camp d'estudi abasta el temps viscut per les generacions que estan vives en el present. Això suposa veure la Història del Temps Present com el furgó de cua d'una història per períodes, de manera que encara que s'hi afegissin més vagons, sempre seria l'últim. I una tercera interpretació parteix de les profundes transformacions que ja s'estan donant al món i, com a conseqüència, l'emergència d'una societat de la informació, o del coneixement, una societat postindustrial que està migrant cap a un espai digital. El seu procés de formació, les seves característiques, els seus desajustaments... Per què no han de ser objecte d'estudi de l'historiador de Contemporània? Aquesta nova societat no ha aparegut d'improvís, té com tot fenomen de canvi i emergència un procés llarg i difús, que necessita a l'historiador per a ser extret i analitzat.

Ara bé, l'estudi exigeix uns coneixements i reflexions sobre la tecnologia que està conformant la nova societat i, sobretot, una actitud davant d'aquesta tecnologia que allunyi de veure-la reduïda a un ordinador i les destreses per al seu ús.

La migració a l'espai digital està fent que cada vegada més documentació original, i no només digitalitzada, es trobi en suport digital i disponible en la Xarxa. I això comporta que les investigacions de períodes recents han d'explotar aquestes fonts, i l'estudiós es veu obligat a saber moure-s'hi amb igual destresa que pels altres arxius que han constituït fins ara el camp de treball de l'historiador.

El suport digital proporciona també un material gràfic d'estudi que abans suposava una font molt reduïda d'informació, però que ara està creixent espectacularment i oferint unes possibilitats d'explotació molt suggeridores. La imatge digital, fixa o en moviment, s'obre com un camp d'estudi per explorar. Fins ara la fotografia i el film tenien un escàs aprofitament per part de l'historiador. El paper i el cel·luloide dificultaven l'accés, perquè la consulta de fons fotogràfics era generalment molt lenta i també en moltes ocasions dificultada per una conservació i ordenació deficients. D'altra banda, la seva utilització en l'escriptura de l'historiador quedava reduïda a il·lustració d'un text, per a la fotografia, i a un fotograma o a tan sols a una referència cega quan es tractava d'un film documental o de ficció. La dificultat, per tant, i no només d'accés, sinó d'utilització posterior sobre el suport paper on l'historiador escriu el seu estudi, ha fet que la riquíssima

[1] Ací no m'estendré en l'exposició d'aquestes propietats, però el lector interessat pot trobar-les en un article publicat a la revista electrònica de la Universitat Oberta de Catalunya *Digit.hum*. Per exposar-les he usat l'observació dels canvis que es produeixen si traslladem el llibre còdex a l'espai digital. Rodríguez de las Heras, Antonio, «El libro digital», *Digit.hum. Revista digital d'Humanitats*, 2 (2001), http://www.uoc.edu/humfil/digithum2/catala/teorica/index.html

font documental de la imatge en la història contemporània hagi estat infrautilitzada. Només àlbums o llibres de fotografia històrica i documentals televisius o altres produccions audiovisuals, generalment de divulgació, han permès l'aprofitament, encara que molt limitat, d'aquest gran dipòsit visual.

Amb la imatge digital el panorama ha canviat. Els arxius s'estan digitalitzant i posant en Xarxa.[4] Alhora, les noves imatges del nostre món són ja des d'un principi digitals, no cal digitalitzar-les, perquè les càmeres que capturen els successos, transcendentals o trivials, públics o privats, històrics o quotidians, els registren directament sobre suport digital. Una imatge en suport digital ofereix gran facilitat d'accés, de translació i de manipulació (tant en el seu sentit d'alteració com en el de treball amb la imatge): les limitacions que els suports i els llocs de dipòsit marcaven a l'aprofitament de la imatge es dilueixen en el món digital.

L'historiador ja pot comptar amb la fotografia i el film per a la seva escriptura, però és a partir d'aquesta disponibilitat quan es planteja la dificultat de com escriure amb imatges, a més a més de les paraules. I aquí està un altre repte que té l'historiador des del moment que les tecnologies de la informació no es redueixen a un aparell. La publicació digital és irrenunciable: l'historiador ha de disposar-se a escriure no només articles i llibres sobre paper sinó treballs per a la Xarxa.

Les revistes científiques, de qualsevol disciplina, estan marxant decidides cap a una edició electrònica, per a la Xarxa. Unes abandonen l'edició en paper i unes altres mantenen les dues versions. És un moviment general d'intensa repercussió en la comunicació científica. Els illots de resistència difícilment es mantindran a mesura que passi el temps. L'escriptura per a revistes electròniques no suposa grans canvis en les formes d'escriure un article sobre paper; però no queda aquí l'esforç d'adaptació de l'escriptor al nou mitjà (el suport digital i la pantalla electrònica) perquè l'edició digital de textos exclusivament destinats a la Xarxa, i per aprofitar les propietats i capacitats que el nou suport proporciona, és un altre repte que l'historiador comença a tenir i un anunci d'un canvi que es produirà en la transmissió dels coneixements (des d'uns materials per a un curs universitari *on line* fins a la publicació dels resultats d'una investigació, passant per una edició comercial). És en aquest cas on l'historiador pot fer ús de la imatge, estàtica o cinètica, per a la seva escriptura amb unes possibilitats ben distintes a les que ofereix el paper.

L'organització hipertextual que permet el suport digital obre a l'historiador formes molt útils d'escriure els seus textos. Crear relacions entre distintes parts del text i fer-les explícites, una cosa que en les dues dimensions del paper no és possible. Jerarquitzar la informació de manera palesa, i que permeti lectures amb més o menys detalls. Oferir camins distints de lectura del text. Plegar després d'una imatge els comentaris o l'anàlisi; és a dir, oferir una imatge i darrere dels seus detalls mantenir ocult el text, només insinuat, i que el lector pot activar. Relacionar parts del text amb textos d'altres obres, de manera que la lectura pugui passar immediatament de l'un a l'altre. L'historiador desitja mantenir un fil narratiu fort, però alhora necessita referències documentals constants que dificulten la fluïdesa de la lectura: l'organització hipertextual fa possible que la documentació, tan extensa com desitgi l'autor, estigui a l'abast del lector, incrustada en el punt corresponent del text, però sense entorpir-ne la lectura. L'historiador és capaç de parlar d'un tema amb major o menor extensió, però en el paper només pot fer una exposició; necessita, si no, diversos escrits diferents; amb una escriptura hipertextual el text es presenta plegat i és el lector qui el desplega. Sobre paper la quantitat de material gràfic té una limitació, cosa que no passa sobre un suport digital; de la mateixa manera que el paper no pot recollir material audiovisual, ni tampoc és possible escriure-hi un text sobre un film; però en el suport digital i amb tractament hipertextual es barreja tot el que fins ara romania en registres diferents i incompatibles.

Escriure és inseparable de l'activitat de l'historiador. És difícil justificar que l'historiador no es consideri afectat per l'aparició d'un nou suport, que ofereix noves possibilitats enfront del pa-

---

[2] Es pot obtenir un panorama de la relació de l'historiador amb les tecnologies de la informació a través, entre d'altres vies, de les activitats i publicacions de l'Associació History and Computing: http://odur.let.rug.nl/ahc/

[3] Díaz Barrado, M.P. (Coord.). Historia del Tiempo Presente. Teoría y Metodología.- Universidad de Extremadura.- I.C.E., 1998

[4] Un bon exemple d'aquests arxius digitalitzats i disponibles a Internet és l'arxiu audiovisual de British Pathé: www.britishpathe.com

Les actes de les Jornades Antoni Varés sobre Imatge i Recerca —ja se n'han fet vuit, de Jornades—, organitzades pel Centre de Recerca i Difusió de la Imatge (CRDI), Ajuntament de Girona, reflecteixen ben bé aquest moviment de digitalització.

El número monogràfic de desembre de 2003 (PH46) del *Boletín dels Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico* sobre Patrimoni i tecnologies de la informació, aporta articles i enllaços en la Xarxa prou interessants.

També Amador, Robledano, Ruiz Franco (Eds.), Imagen, Cultura y Tecnología.- Universidad Carlos III de Madrid, 2002

per, i que no decideixi acceptar el repte d'assajar formes d'escriptura i d'explotar al màxim les seves capacitats potencials per a la transmissió dels coneixements. Els coneixements dels científics passen a la societat i l'afecten a través dels desenvolupaments tecnològics. Els resultats del treball de l'historiador arriben a la societat a través de l'escriptura i de l'ensenyament: són la seva «tecnologia». Tant l'escriptura com l'ensenyament estan iniciant una instal·lació en l'espai digital que donarà com a resultat formes duals de transmissió: llibre còdex al costat de llibre digital, aula i pantalla electrònica, és a dir, ensenyament presencial i ensenyament a través de la Xarxa.[5]

L'espai digital és també un lloc de trobada excepcional, on es creen comunitats al voltant d'un interès comú, d'un treball cooperatiu. No deixa de créixer el nombre de grups d'investigadors que mantenen un contacte permanent a través de la Xarxa, la transmissió dels avanços en el coneixement es fa amb gran rapidesa i els debats sempre estan oberts. Acostumar-se a aquesta nova forma de comunicació científica és una tasca encara pendent per a molts historiadors; malgrat els notables esforços que s'estan duent a terme, i que ofereixen resultats molt interessants, falten encara moltes iniciatives que creïn llocs de trobada i de col·laboració per a l'historiador. El manteniment i l'animació d'aquests llocs no és una tasca lleugera; exigeix dedicació i coneixement de certes estratègies de comunicació perquè una iniciativa aconsegueixi implantar-se. Alhora, el treball en equip troba un camp de possibilitats molt atractiu en la Xarxa. Una investigació en la qual participi un grup d'historiadors pot generar un document contínuament actualitzat per les aportacions dels seus membres. El document digital és com un teixit en constant elaboració per les intervencions de tots els qui formen el grup de treball: cada aportació, l'autor la «puja», la incorpora, i l'enllaça amb les altres aportacions amb les quals es relaciona, alhora que es discuteix per tot el grup. Un document que es teixeix i es desteixeix per la intervenció constant de l'equip que l'està produint.[6]

Aquesta visió de la tecnologia de la informació s'allunya de la reducció a un simple aparell, obre panorames d'integració en el treball de l'historiador molt suggeridors, i exigeix uns coneixements de les seves potencialitats i, sobretot, una reflexió teòrica molt més enllà de l'adquisició d'unes destreses.

[5] Soulet, J-F. Et Castex, E. (Dirs.), L'informatique dans l'enseignament de l'historie et la formation des historiens: actes du Vème Colloque National de l'Assotiation Française pour l'Histoire et l'Informatique, L'Harmattan, París, 2001.

[6] La *wiki web* és l'eina coneguda que facilita aquest treball cooperatiu. El sistema P2P (*peer to peer*) aplicat a la documentació científica també és un bon instrument per a crear comunitats entorn d'un tema d'estudi.

LA HISTÒRIA EN LA XARXA: UN AMUNTEGAMENT DE RECURSOS

Anaclet Pons
Universitat de València

Ningú no dubtarà que Internet ocupa un lloc cada vegada més important en la nostra vida diària, ja sigui en el món de l'empresa, en el de l'administració, en l'educatiu o simplement per al públic en general. Es tracta d'un mitjà que s'ha imposat mundialment amb gran celeritat com un instrument privilegiat de comunicació, un instrument que permet posar al nostre abast una gran quantitat d'informació a baix cost. El desenvolupament és a més exponencial i les seves possibilitats teòricament il·limitades. Per això, qui vol conèixer quan va morir Kant, quan va néixer Darwin, quins són els principals fenòmens de la revolució francesa o quins són els índexs demogràfics o industrials de Kenya opta habitualment per connectar-se a Internet. Un bon motor de recerca i certa experiència a separar la palla del gra pot oferir-nos una resposta en segons a tots aquests interrogants i a més podem copiar-la i arxivar-la en el nostre ordinador. Evidentment, també es corre el risc de la desorientació i la pèrdua de temps. Però això se suposa que afecta en menor mesura l'historiador. Se sospita que aquest risc es redueix en el nostre cas en la mesura que sabem exactament el que cerquem i a partir de quina eina podem obtenir la informació requerida.

En aquest context, podria dir-se que els historiadors hem pres el tren en marxa, amb un cert retard respecte al que els ha ocorregut a les ciències socials i sobretot a la ciència natural. Però com que també podem treure profit dels defectes, podem considerar que aqueixa demora pot ser avantatjosa, almenys en la mesura que ara el cost de convertir-se en un investigador avesat en aquests menesters és menor. Informatitzar-se està avui, doncs, a l'abast de tothom. Per tant, no tenim excusa. Quedar-se d'esquenes a Internet i a la informàtica suposaria quedar probablement desconnectats del desenvolupament actual i sofrir, així, una important pèrdua des del punt de vista professional. Alhora, però, una sobreutilització d'aquests mitjans, sense el convenient sentit crític, pot conduir a una certa uniformització de pensaments i productes. En aquesta cruïlla rau precisament una part del nostre treball, ja que la història es basa en la crítica i el qüestionament perpetus.

Partim, doncs, de la constatació que aquest nou mitjà ha vingut per a quedar-se i que la seva importància està fora de tot dubte. En cap cas podem qualificar-lo de marginal. Així doncs, hem d'assumir que ningú pot obviar la transformació substancial que ha suposat, ja sigui en relació amb les estratègies i tècniques comunicatives, ja amb el nou tipus d'accés a la documentació, ja amb la forma distinta de presentar els resultats de la investigació o ja amb la forma que permet compartir les experiències i els problemes. Si aquests canvis modificaran o no la tradició plurisecular (la de la cultura llibresca) és una qüestió al marge, com també ho és com es produirà aquesta modificació, perquè aquesta presumpció desplega un bon nombre d'interrogants que no podem esbrinar aquí.

Potser fos convenient reiterar que el nou mitjà ha generat dos tipus enfrontats d'actitud que tots hem viscut. D'una banda, l'escepticisme, primer respecte a l'ordinador i després en relació amb la xarxa, cosa que s'insereix dins d'un context més general de sorpresa, de respecte (por) i de crítica a l'impacte de les noves tecnologies. De l'altra, l'entusiasme, la salutació encomiàstica a una realitat que donaria per acabada la vella cultura i tots els seus postulats, cosa que permetria

noves formes d'autoritat, més democràtiques, hipertextuals. No obstant això, no es pot negar que l'actitud escèptica s'ha anat erosionant, ja que molt pocs mostren encara una actitud de refús, la qual resultaria molt cridanera davant l'evidència dels avantatges que el seu ús comporta. De tota manera, el miratge s'ha convertit sovint en perplexitat, en preguntar-se per la xarxa com a instrument d'investigació, per les noves maneres de publicació, per la qualitat del que s'edita, etcètera. I a la perplexitat s'uneix també la tolerància, sobretot davant la impossibilitat de governar o controlar un mitjà que precisament es caracteritza per tot el contrari.

No obstant això, una certa tolerància passiva, acrítica, pot ser que no sigui bona consellera, ja que el món telemàtic es basa en paràmetres nous que hem d'avaluar per a poder usar-los amb sentit disciplinari. Com va assenyalar Roger Chartier en una entrevista concedida a *Le Monde*, hi ha tres grans elements que han modificat les pràctiques de lectura. D'una banda, les tècniques de producció dels textos (sobretot la impremta); en segon lloc, el suport (el pas del rotllo al còdex); i finalment l'aparició del text electrònic. Aquest darrer element esdevé fonamental, perquè la revolució informàtica hauria modificat la tècnica de transmissió dels textos, el suport amb què es comuniquen i els hàbits de lectura. Ara bé —preguntava Chartier en una conferència al Centre Pompidou de París— cal pensar que ens trobem davant una mutació tècnica comparable a la que va suposar la invenció de la impremta a mitjan segle XV? Hem de relacionar-la amb una *crisi* que seria, al mateix temps, la del llibre, de la lectura i de l'edició? O potser cal considerar-la més aviat com una redefinició de les relacions amb la cultura escrita, caracteritzada per la substitució dels objectes impresos que van ser i són encara els nostres (el llibre, la revista, el diari) pel text electrònic, en totes les seves formes?

Si acceptem aquest últim diagnòstic, afegia l'historiador francès, cal recordar que el món occidental va conèixer una mutació semblant quan el còdex, és a dir, el llibre manuscrit compost de fulls plegats, ajuntats i enquadernats, va suplantar, lentament però inexorable, el rotllo de papir. La invenció del còdex, de la paginació i dels índexs instituïa una relació inèdita entre el lector i el text, al mateix temps que permetia gestos impossibles amb el rotllo de papir: per exemple, escriure mentre es llegia, fullejar un llibre o trobar ràpidament un passatge en particular. La revolució del present, com s'ha assenyalat, és de la mateixa importància però encara més radical, ja que modifica alhora la tècnica de transmissió dels textos, el suport de la seva lectura i els seus possibles usos. Però, igual que la revolució del còdex en l'Antiguitat es va dilatar al llarg de diversos segles, és probable que ara assistim a una coexistència durable, pacífica o conflictiva, entre diverses maneres de producció i de reproducció d'un escrit (escrit a mà, imprès, text electrònic) i entre diverses formes de *llibre*.

Un altre element associat a la revolució electrònica és que sembla prometre un accés universal a la cultura escrita, una cosa que, en contrapartida, pot aprofundir les desigualtats, geogràfiques o socials. Existeix el risc d'un nou *analfabetisme* definit no ja per la incapacitat de llegir i d'escriure sinó per la impossibilitat de dominar les noves formes de la transmissió de l'escrit, que disten molt de ser gratuïtes. Tant els lectors potencials dels textos electrònics com els usuaris d'Internet només són encara, a escala planetària, una minoria, una cosa molt greu si acceptem que és tècnicament possible (potser no ho sigui econòmicament) que tots els textos existents, manuscrits o impresos, siguin convertits a format electrònic. Ara bé, aquesta possibilitat tècnica no suposa la mort pròxima del llibre, de l'escrit i de la lectura. Això és així perquè la pantalla de l'ordinador no oposa la imatge a l'escriptura, com ho feien el cinema o la televisió, sinó que constitueix un poderós instrument de difusió de la cultura textual. De fet, són molts els qui usen la pantalla com pas previ a la impressió en paper.

De moment, les pautes disciplinàries es mantenen incòlumes, a pesar dels anuncis més o menys apocalíptics de canvis immediats, i bona prova d'això és que molt pocs textos d'història utilitzen aquests avanços, i ni tan sols els llibres inclouen cites a adreces en la xarxa. A Espanya, potser l'únic cas sigui el de Gonzalo Passamar, encara que les línies que hi dedica no són gaire comparables, per descomptat, a un llibre del tipus del que editen periòdicament des de 1997 David Trinkle i Scott A. Merriman.

Els nous textos digitals[1]

Parlar d'Internet significa, com ocorre amb altres assumptes, referir-se a dos aspectes inseparables: la forma i el fons. Anem, doncs, al primer. Allò que caracteritza d'entrada aquest mitjà és

[1] Cal indicar que les reflexions que segueixen en els apartats següents són un complement de les referències (enllaços) d'un altre text meu: «Materiales disponibles en la red para la enseñanza de la Historia Contemporánea», els quals es poden consultar *online* a l'URL http://www.moderna.ih.csic.es/fcamberes/b3mathco.htm.

el format digital, és a dir, es tracta d'un nou llenguatge per a la transferència d'informació. I la condició que aquest últim adquireix és, com se sap, la *hipertextualitat*. De fet, tots sabem que el seu nom respon a aquesta particularitat: *Hypertext Markup Language*. És a dir, el que denominem *pàgina web* és a grans trets un arxiu de text creat a partir d'un conjunt de codis o marques que defineixen la seva estructura i el seu aspecte. El resultat és un document en el qual, amb tot, no només s'introdueix text, sinó que permet d'incrustar altre tipus d'objectes: imatges, sons i, per sobre de tot, enllaços a altres pàgines. Aquest fet és tan significatiu que mereix tractar-se amb cert deteniment.

El primer que hem de preguntar-nos és si tota la informació que ens ofereix Internet té les mateixes particularitats, i a aquesta qüestió hem de respondre dient que aquest conjunt de documents disponibles no té idèntics trets, però que, encara així, comparteix certs elements que el diferencien d'un text imprès i fins i tot d'un creat dintre d'un ordinador personal. Vegem tot això aplicant-ho al terreny de la història, sense que això signifiqui en cap cas obviar qüestions més generals. Quan veiem el nostre treball editat en forma de llibre o, salvant les distàncies, quan el creem en qualsevol editor de textos (llest per a ser imprès), observem que es tracta d'un document estable, jerarquitzat, amb un ordre fix que nosaltres li hem donat i que ningú no pot modificar, tret que ho faci a través de la lectura. Doncs bé, aquests i altres distintius es perden quan decidim introduir el nostre treball dins de la xarxa. I això malgrat que, com és ben sabut, són múltiples les formes amb les quals podem publicar en Internet aquest material. La fórmula més elemental consisteix a emmagatzemar un escrit amb el format amb què l'hem elaborat (ja sigui amb extensió *txt*, *doc* o *pdf*, per citar els més comuns) amb la finalitat que altres persones puguin visualitzar-lo tal com nosaltres l'hem creat. No obstant això, aquesta esperança és completament vana, ja que des del moment que fem públic el nostre arxiu, es converteix en altra cosa i pot ser manipulat (tallat, copiat, enganxat) amb fins totalment aliens al nostres control i voluntat. Per tant, en aparèixer sota un nou entorn, les seves condicions originals s'alteren sensiblement. De fet, el més lògic és que aquest arxiu acabi desat en un altre ordinador i que, des d'aquest precís instant, sigui ja propietat d'un altre usuari, que farà amb ell el que estimi més convenient.

Ara bé, ja hem indicat amb anterioritat que la característica més rellevant dels documents digitals és la seva condició *hipertextual*. En aquest cas, encara que l'aparença pugui ser la mateixa, se li afegeix el fet d'estar construït amb un nou llenguatge, fet aquest que aguditza tots els trets que havíem predicat per al cas anterior. Així, per exemple, si la xarxa atorga a qualsevol document una certa inestabilitat, aquesta és encara major si es tracta d'un *hipertext*. De tota manera, no es tracta aquí de desgranar totes les implicacions que es deriven d'aquesta circumstància, però n'hi ha una molt important que sí que convé assenyalar: ens trobem davant un nou tipus d'escriptura, la qual cosa significa que s'empren altres formes d'argumentació i un estil distint que, entre altres coses, accentua el treball col·lectiu. Pensem, per exemple, en les revistes acadèmiques, editades amb una determinada periodicitat, amb una coherència temàtica, etcètera. Què és el que les diferencia d'una revista digital? Abans de res, el nou llenguatge de què parlem, que permet introduir elements addicionals al simple text: podem incorporar-hi una entrevista, un mapa, una pel·lícula, un quadre, etcètera. Però a més, el seu dinamisme: des del mateix moment que es publica, els autors poden ser interpel·lats sobre el seu treball, es poden generar fòrums de discussió, etcètera. Per no parlar del cost, radicalment inferior. És a dir, tot això és radicalment nou i poc o gaire té a veure amb l'escriptura tradicional. Així doncs, encara que continuem anomenant revista aquest tipus de publicació, ho fem així per a etiquetar el nou producte amb un terme que ens és familiar dintre de la tradició, i oblidem de vegades que la fórmula és ara molt distinta. Fins i tot la funció d'autor pot canviar. Si assolim de debò el que realment significa el codi de l'*hipertext*, el resultat inclourà un determinat nombre de connexions (enllaços) a altres autors o altres documents, és a dir, textos independents dintre del nostre text.

Així doncs, estem entre una escriptura textual, ordenada i jerarquitzada, i una altra d'hipertextual, més desarticulada i participativa. Cal pensar que el lector és actiu construint el seu propi text, movent-se en el seu interior o modificant-lo (copiant, tallant, enganxant); fins i tot pot començar en un text i acabar en un altre, havent rebutjat el primer. Tot això és el que ha fet que els postmoderns creguin corroborada la seva afirmació sobre la fi de l'autor i de l'autoritat, així com de la idea de fragmentació, per no parlar del caràcter de construcció artificial de l'escriptura històrica. Ara bé, aquest és si de cas l'horitzó d'expectatives, perquè fins al moment les contribucions històriques més rellevants que es presenten en la xarxa reprodueixen els models clàssics, sense alterar gens ni mica l'estructura del discurs històric habitual. És a dir, el caràcter tancat i jeràrquic de l'escriptura històrica pot romandre inalterable durant molt temps si la xarxa només s'usa per a reproduir el text escrit amb altres mitjans.

Tampoc és evident que l'ús de l'hipertext hagi de produir necessàriament aquella desintegració i fragmentació d'autor i text de la qual parlàvem. És clar que perquè això sigui possible necessitarem que l'autor tingui una competència mínima en l'ús de les noves eines, no ja dels processadors, sinó sobretot dels programes de creació d'hipertexts, és a dir, del programari en general. En aquest sentit, el nucli d'un hipertext és, no cal ni dir-ho, l'enllaç, i per això condensa la major part dels problemes que es plantegen. Un enllaç pot ser exclusivament una forma de remetre el lector a la clàssica nota a peu de pàgina o a un altre document inclòs en el mateix lloc. És el que s'ha anomenat la *hipertextualitat feble*, que no planteja cap problema significatiu, atès que no altera el model tradicional d'escriptura i només modifica el mitjà en el qual estem transmetent-lo. No ocorre el mateix amb el que s'ha qualificat d'*hipertextualitat forta*, aquella que suposa enviar a l'usuari a altres textos fora del nostre control, en altre lloc de la xarxa. És aquí on els termes d'individualitat i d'autoritat o de control es presten a discussió. Quan em refereixo a un lloc extern el que faig és remetre el lector a un lloc que té vida pròpia, que pot transformar-se parcialment o total amb el temps i que fins i tot pot desaparèixer, amb la qual cosa la meva referència perd tot el seu sentit. Així doncs, a major grau de hipertextualitat, menor control sobre el text que vam generar.

Els recursos

Si bé és indubtable que la vertadera transformació que ha produït la xarxa rau en la seva condició *hipertextual*, en la forma, no ho és menys que tothom se sent encisat pel fons, pel contingut. En particular, quan hom parla d'Internet acostuma a associar aquesta paraula amb una altra de gran contingut evocador, gairebé màgic: els recursos. Els mitjans de comunicació ens han presentat la *World Wide Web*, la famosa teranyina mundial, com una font inesgotable de recursos, i la seva riquesa sembla més fascinant com major èmfasi s'ha posat a assenyalar que l'accés és la clau de tot, que qui quedi al marge perdrà el tren del coneixement. De fet, és tal l'aglomeració informativa que resulta impossible descriure'n raonablement el contingut, de manera que només val explorar-la. La conclusió és que creiem, com s'ha reiterat, que en la xarxa ho trobarem *tot*, quan la realitat és que hi trobarem *de tot*, i aquesta és una diferència sensible. Més encara, aquest *de tot* està subjecte a certes restriccions d'accés. Primera: el volum. El nombre de pàgines o llocs disponibles és senzillament exorbitant, de forma que aquest excés de soroll informatiu produeix insatisfacció i desorientació. Segona: la tipologia. Gairebé tota la informació disponible està composta de dades brutes, sense un tractament adequat. Aquesta presentació implica que desconeguem en general els criteris d'elaboració i que, per tant, no en podem avaluar a primera vista la qualitat. Ocorre en aquest aspecte que estem acostumats a la producció llibresca, on existeixen distints indicadors externs que ens ajuden a valorar un determinat text, i això no sol ocórrer en el format telemàtic. Tercera: l'idioma. Com és de sobres conegut, la major part i la més substanciosa de la informació disponible està en anglès, la qual cosa significa dues coses: d'una banda, que el desconeixement d'aquesta llengua o la manca d'uns mínims rudiments de lectura redueix enormement el seu aprofitament i, d'una altra, que aquests continguts es corresponen amb les necessitats d'usuaris majoritàriament americans o anglosaxons. Finalment, els mitjans. Encara que entrar en Internet és relativament senzill i econòmic, aquesta possibilitat no està tan estesa com caldria, de forma que el seu ús és més restrictiu del que pot semblar. A més, cada vegada és més costosa econòmicament: atesa l'evolució de les noves tecnologies i els problemes financers que pateixen les grans companyies, estem assistint a un augment dels serveis de pagament que potser afecti aviat llocs que avui consultem gratuïtament.

Ara bé, més enllà de les restriccions, una cosa que no pot posar-se en dubte és que el creixement dels recursos és vertiginós, fins i tot podem convenir que és difícil de quantificar i per això mateix d'ordenar. Això ens recorda la importància de conèixer el mitjà i de desenvolupar una actitud analítica de caràcter crític, perquè qualsevol mirada passiva pot conduir a la desorientació més absoluta. Prenguem-lo, doncs, com un territori a explorar, on navegar, però un territori, això sí, extraordinàriament heterogeni. No intentem aplicar a la xarxa els mecanismes mentals que tradicionalment hem usat per a altres fonts del saber, ja que això només provocarà insatisfacció i una forta sensació de pèrdua de temps. Tots hem experimentat la desorientació que resulta d'introduir una paraula en qualsevol cercador i observar que s'obtenen milers de respostes sense criteri de rellevància. Afortunadament, la pràctica en l'ús de la xarxa i l'aparició de motors de recerca més refinats estan llimant aquestes asprors. Encara així, això requereix temps i esforç, no sempre recompensats, no només perquè la xarxa canvia contínuament i hi ha coses que ahir anotàvem i avui

ja no existeixen i a l'inrevés, sinó perquè pot ser que al final d'un laboriós procés de recopilació arribem a la conclusió que el més rellevant també ho hauríem obtingut (i més ràpidament) visitant qualsevol biblioteca. Això vol dir que la web no sempre és el millor camí per a arribar a un punt determinat, de vegades és fins i tot un itinerari més tortuós.

Així doncs, davant aquesta desorientació, sorgeix la necessitat de practicar una mena de treball de regulació del trànsit en la xarxa, de proveir-nos d'un codi circulatori. A més, aquesta tasca no pot realitzar-se aliena a la comunitat acadèmica, perquè en cas contrari ens arrisquem que aquesta acabi per rebutjar la xarxa com a instrument vàlid per a la seva activitat. Precisament el que distingeix els col·lectius de professionals, inclòs el dels historiadors, és la seva funció disciplinària, els seus mecanismes de reconeixement, valoració i judici sobre els assumptes que els afecten, i aquest n'és un. Així ha ocorregut, per exemple, amb el cercador *Argos*, que és fruit del treball de la Universitat d'Evansville i que compta amb el reconeixement de la comunitat acadèmica, ja que cadascun dels enllaços que conté ha estat avaluat i supervisat per un consell editorial del qual formen part reconeguts especialistes. Els americans, aficionats a l'ús dels acrònims, han anomenat aquesta eina LASE (*Limited Area Search Engine*). És a dir, es tracta del primer cercador temàtic o limitat, dissenyat en aquesta ocasió amb la voluntat d'abastar la informació disponible sobre el món antic i medieval. La intenció és, doncs, convertir-lo en una font acadèmicament controlada per a estudiants i professors. Per a la història en general existeix un cercador francès denominat *Aleph* (en funcionament des del març de 2001 a càrrec de *Revues.org*, una mena de federació de revistes de ciències socials i humanes). Aquest combina les característiques dels motors generalistes amb la seva voluntat de centrar-se exclusivament en les ciències socials, alhora que utilitza controls semblants als disposats per *Argos*, encara que està més prop del format *Yahoo*, però sense els seus defectes (si preguntes per Napoleó no inclourà en les seves respostes les ciutats anomenades així). En aquest cas, els seus responsables també el denominen LASE, atès que s'especialitza en ciències humanes i socials. El seu problema actual és que té (relativament) poques pàgines indexades. En canvi, ofereix diversos avantatges aparents: indiquen els seus promotors que les pàgines han estat seleccionades per la seva qualitat, la seva riquesa i el rigor del seu contingut científic; absorbeix de forma exhaustiva tots els continguts d'aquestes pàgines; i s'actualitza mensualment. Així, qualsevol text que incorpora és memoritzat per complet.

En qualsevol cas, aquest model restrictiu de cercador encara no s'ha generalitzat. Això explicaria, doncs, l'èxit dels catàlegs de recursos temàtics, una espècie de llibreries digitals, el propòsit de les quals no és garbellar tota la xarxa, sinó seleccionar allò que pugui tenir major rellevància dins d'un àrea determinada. En aquests casos obtenim una alternativa al desordre i a la redundància, que en general s'acompanya de comentaris o indicacions sobre cadascun dels llocs seleccionats. Aquestes iniciatives són, d'altra banda, cada vegada menys impressionistes, ja que s'han desenvolupat diversos mecanismes per a avaluar els recursos que conté la xarxa. En el futur, potser l'aplicació d'aquests criteris condueixi a una especialització en l'elaboració de pàgines web, retallant aquest individualisme i voluntarisme que avui impera. En la pràctica, i si observem el model americà, el més desenvolupat, podem concloure que el manteniment de pàgines web està ja en mans exclusivament dels serveis bibliotecaris de les universitats o d'altres centres oficials de l'administració. Tots, doncs, semblen assumir que aquesta és la millor opció: deixar en mans de professionals aquesta ordenació del caos, aquesta guia sense la qual tot és una remor informativa. La seva tasca, doncs, ha de ser la de fixar criteris uniformes de rellevància sobre la base del contingut científic dels llocs examinats. En l'actualitat, dintre del que abans denominàvem catàleg de recursos temàtics, destaca, per exemple, la *WWW-VL History Index*, els criteris de la qual no són tan selectius com els establerts en el model anterior de cercadors. En qualsevol cas, aquesta pàgina és un instrument essencial per a començar una navegació ordenada per l'univers de la xarxa. A més, aquest lloc conté subdivisions molt útils, tant les referides als distints períodes històrics com les geogràfiques, de manera que existeix una secció espanyola a càrrec d'Iñaki López Martín que és un punt de partida inexcusable.

De totes maneres, per molt ordenats que estiguin els recursos que necessitem, això no evitarà els entrebancs: la manca d'originalitat, la informació reiterativa, la uniformitat, etcètera. Però això no ens ha de descoratjar. Un recurs és allò que nosaltres qualifiquem com a tal en relació amb el problema o l'assumpte que cerquem, estem estudiant o en el qual estem interessats. Qualsevol cosa, doncs, però amb les prevencions necessàries, pot convertir-se en material fèrtil. Una troballa que manca d'originalitat des del punt de vista de la innovació o simplement del coneixement, potser tingui valor didàctic. Ara bé, aquesta ordenació no la proporciona ningú, és una cosa que nosaltres hem d'introduir, i per això és tan evident la necessitat d'un ús responsable del que la xarxa ens ofereix. De fet, encara que en principi tot ens fascina, cadascú de nosaltres acudeix a

la xarxa buscant respostes concretes a qüestions particulars, i potser en aquest sentit sí que puguem tenir una eina més precisa que aquelles altres que empràvem fins ara. És clar que per a això cal saber utilitzar-la o ser ajudats per alguna orientació metodològica que aporti la comunitat acadèmica a la qual pertanyem. El problema és, doncs, transformar la informació en coneixement.

Suposem un professor que va a explicar en la seva aula la figura de Napoleó. Què espera de la xarxa? Dues coses: li atreu tant la possibilitat d'obtenir informació sobre el tema com la perspectiva de sortir del seu aïllament i connectar amb persones que li ofereixin experiències sobre com explicar aquesta matèria. Així doncs, desitja que Internet pugui facilitar als seus estudiants diferents perspectives sobre el personatge, imatges, una cronologia de la seva vida, mapes que reprodueixin les seves campanyes, etcètera. És clar que abans haurà de preparar tot això. Que sàpiga fer-ho, tingui temps i paciència, és un altre assumpte. El primer és advertir que aquest gran catàleg no està discriminat: tot el que hi ha és per a tots. Els resultats d'un cercador no diferenciaran graus de comprensió, no distingiran el que és adequat per a un especialista universitari, un professor de secundària o un estudiant. El disseny extens, ampliable i imprevisible d'Internet és, doncs, gairebé antitètic a les necessitats potser discretes del cas que ens ocupa.

Les pàgines individuals del web poden, per descomptat, compensar alguns dels defectes del disseny d'Internet. Una pàgina es pot construir per resoldre les necessitats exactes de professors, proporcionant una quantitat d'informació acuradament limitada, avinent als nivells de detall i d'edat requerits, així com presentar-ne els continguts com un tot dirigit a una activitat concreta, més que com a ítems independents. No obstant això, pocs llocs han estat construïts d'aquesta manera. En realitat, aquesta teranyina s'ha anat emplenant caòticament, amb tota la informació històrica possible, en la creença que quanta més se n'inclogui major probabilitat hi haurà que tots trobin el que cerquen. Prenguem qualsevol motor de recerca: el resultat serà sempre una resposta de milers de referències sobre Napoleó, la qual cosa farà sospitar immediatament al nostre professor que aquesta eina no està dissenyada per a afavorir les seves necessitats.

Si hem usat un cercador temàtic/ramificat com *Yahoo*, comptem amb l'avantatge que presenta les categories en les quals el terme apareix, i així, per exemple, podem descartar les ciutats que amb aqueix nom hi ha en els estats americans de Ohio, Michigan i Louisiana, i podem centrar-nos en el personatge històric. En total, i a hores d'ara, més d'un milió de referències, una quantitat impossible de manejar, ja que *Yahoo* no descarta les reiteracions del terme dins d'una mateixa pàgina o lloc. En un cercador generalista, tipus *Altavista*, la tasca és igualment feixuga, perquè de la consulta de Napoleó s'obtenen més de cinc-centes mil pàgines, de les quals al voltant de tretze mil semblen estar radicades a Espanya. Amb aquests resultats, l'opció més interessant és la del cercador *Google*, que tot i essent inespecífic, organitza els resultats per rellevància. Així, encara que també retorna més d'un milió de referències, les primeres són sempre les més visitades i les més enllaçades. Així doncs, no hi ha una opció preferible, sinó distintes formes de buscar una mateixa cosa. Una altra elecció consisteix a fitar el terme de recerca, demanant, per exemple, per Napoleó Bonaparte, la qual cosa redueix considerablement el nombre de resultats obtinguts. No obstant això, i de forma curiosa, *Google* és l'eina que major nombre de llocs detecta, la qual cosa demostra les limitacions d'altres cercadors. Des de fa mesos, a més, s'han incorporat dues noves eines molt interessants, en realitat dos *metacercadors*: cercadors de cercadors. L'un, anomenat *kartoo*, d'origen francès tot i que ho amaga, té la particularitat d'oferir els resultats amb una presentació gràfica bastant útil, encara que no sempre comprensible al primer cop d'ull. Es tracta, a més, d'un model alternatiu al tradicional del llenguatge *html* clàssic, atès que la programació *kartoo* està feta amb *flash*. El resultat, segons ha reiterat el seu creador Laurent Baleydier, és una mena d'enllaç semàntic entre els resultats. L'altre, que respon al nom de *vivisimo* («*Vivísimo suggests lively, bright, and clever, in the superlative*», expliquen els seus creadors) i que s'ha desenvolupat a la Carnegie Mellon University, reprodueix l'estructura jeràrquica o ramificada de *Yahoo* amb l'avantatge afegit que indica la font d'on ha extret cada enllaç presentat. En aquest cas, però, els creadors han traduït una idea clàssica dels estudis de la intel·ligència artificial: el millor enllaç és aquell que ofereix una descripció més acurada del seu contingut, i amb aquest criteri estan ordenats.

El problema és, doncs, com trobar alguna cosa que ens serveixi, presumint que potser existeixi el que necessitem però advertint que som incapaços de trobar-ho ràpidament. I, de fet, existeix. Potser si tinguéssim alguna experiència hauríem acudit a determinats organismes que proveeixen d'excel·lents models sobre com organitzar els materials educatius que podem utilitzar els historiadors. Aquest és el cas, per exemple, de la PBS, acrònim de l'empresa televisiva que gestiona les cadenes públiques nord-americanes. En les seves pàgines, n'hi ha una dedicada a Napoleó que no només ofereix àmplia informació sobre el personatge, sinó que, com en altres casos, inclou un

llistat de materials que poden emprar-se en classe. Una cosa semblant pot subministrar, per exemple, la *Fondation Napoleon* o la *Napoleon Bonaparte Internet Guide*, encara que ni una ni l'altra estan pensades per a ús docent, una realitat bastant escampada. En canvi, amb l'excel·lent pàgina de les *Napoleon Series* un es pot perdre. Com a corol·lari cal assenyalar que avaluant ara els resultats obtinguts amb els cercadors, el millor en aquest cas és *Google*, atès que la primera resposta que ens ofereix a la pregunta Napoleó és la pàgina de la citada fundació, la segona és la de la cadena PBS, la tercera és la de les *Napoleon Series* i la cinquena és la citada guia. El mateix pot dir-se de *Yahoo*, que és l'opció que potser caldria recomanar sempre en termes generals, encara que aquests enllaços napoleònics no s'obtinguin de forma tan directa com en *Google*.

En qualsevol cas, si bé la recerca d'una informació concreta requereix acudir a algun cercador perquè ens faciliti la tasca, existeixen recursos obvis per a qui es dediqui a la història i aquests estan ja recopilats, de manera que hi podem accedir directament sense passar per aquelles eines de cerca. A aquests recursos ens dedicarem ara, centrant-nos només en dues vessants referides a la investigació (arxius i biblioteques) i a la docència (ensenyament).

Les biblioteques i els arxius

El sector en el qual hom s'adona immediatament de l'eficàcia de la xarxa és el de la informació bibliogràfica. S'acostuma a dir que les grans biblioteques públiques, sobretot les nord-americanes, ofereixen tanta informació electrònica a lectors de tot el món que cada mes es registren milions d'entrades en el seu sistema de consulta, en comparació amb els milers de llibres que es presten en la sales de lectura. És ben coneguda aquella frase de l'historiador nord-americà Robert Darnton segons la qual, a l'altura de l'any 1999, la biblioteca pública de Nova York oferia tanta informació electrònica a lectors d'arreu del món que cada mes es registraven deu milions d'entrades al seu sistema informàtic, mentre que el sistema tradicional de préstec només comptabilitzava al voltant de cinquanta mil llibres. En aquest sentit, l'accés electrònic als catàlegs de les biblioteques i als repertoris bibliogràfics constitueix un instrument excepcional. A més, no es tracta només de localitzar més ràpidament una referència, sinó que aquesta nova catalogació permet aflorar una riquesa gairebé desconeguda i trobar textos que amb anterioritat eren molt difícils de situar. En el cas espanyol, el de la BNE, com en altres, hom pot posar en dubte el valor didàctic d'aquest tipus de recursos, però ningú qüestiona la seva utilitat per a l'investigador. Ara bé, si partim de l'escassesa hispana en aquests assumptes, res no hem de menysprear per tal d'estimular l'estudiant i de passada treure algun profit relatiu al coneixement del passat. Per exemple, es poden proposar cerques relacionades amb la història del llibre (quins llibres es publicaven i sobre quins períodes o matèries en una determinada època).

No ocorre el mateix amb els arxius, perquè resulta evident que, de moment, la digitalització dels seus fons només s'ha produït en arxius petits. Per tant, el que la xarxa ens pot oferir és solament accés als índexs, que no és poc, és a dir, a una guia del material dipositat en un arxiu, i amb posterioritat també la possibilitat d'una reproducció d'un determinat document que puguem encarregar. En aquest context, la perspectiva que major fascinació exerceix és la de la possibilitat de tenir accés directe als documents històrics des de la pantalla del nostre ordinador. I cal afegir que aquesta possibilitat és menys remota del que pugui semblar, en la mesura que tal projecte no obeeix solament a les necessitats dels investigadors, sinó que respon a problemes referits a la conservació i l'emmagatzematge dels fons mateixos.

Ara bé, aquest avantatge també té els seus inconvenients. El primer és, sens dubte, l'absència física. És a dir, estem acostumats a usar una sèrie de tècniques i de procediments que estan lligats a la presència del document, al seu grapeig i a la seua contextualització documental (on es guarda, al costat de quins altres documents, etcètera). Es tracta, doncs, d'un pas més dins el seu caràcter de representació. No obstant això, els problemes no són excessius quan reproduïm digitalment un text històric, atès que existeix una correspondència entre aquest procés i el document original, sense alteracions, del mateix tipus de la que estableix, per exemple, el microfilm, però amb els avantatges d'un accés més fàcil i més dinàmic o interactiu. En aquest sentit, hem de plantejar-nos quines conseqüències tindrà aquesta nova forma de relacionar-nos amb el document, on les nostres preguntes també poden ampliar-se. De tota manera, aquest procés encara està lluny de generalitzar-se, de forma que els arxius i les biblioteques no seran substituïts a curt termini pels catàlegs digitals.

Una altra cosa és parlar de documents generats electrònicament. El que caracteritzava fins ara qualsevol document era la seva condició immutable, el fet que no pogués modificar-se, i la seva

atribució a una persona o institució, així com a un context temporal concret. En canvi, el document electrònic és susceptible de ser manipulat i alterat, de manera que exigeix noves formes d'anàlisi. El millor exemple potser sigui el del correu electrònic, que substitueix la correspondència escrita tradicional i que planteja problemes de primer ordre als historiadors.

En qualsevol cas, la relació que mantenim amb el document canviarà, ja que es produirà una mediació mecànica. Enfront d'un text físic imposem la nostra capacitat analítica, la nostra experiència investigadora i tot un conjunt de tècniques que ens permeten contextualitzar-lo i interpretar-lo, i això encara que utilitzem alguna mediació (reproducció en fotocòpia, microfilm, facsímil, distinta edició, etcètera). El document digital és mudable, fins al punt que potser tenim problemes per a poder visualitzar en els nostres ordinadors documents que van ser confegits amb processadors de textos de fa deu anys i que van ser emmagatzemats en disquets flexibles. Així doncs, un dels problemes és fer estable aquest enregistrament electrònic.

L'ensenyament

En principi, cal apuntar que és l'àmbit universitari on s'han adoptat sistemàticament les principals iniciatives i experiments en relació amb l'ús docent de la xarxa, sobretot perquè n'està més estès l'ús. En aquest àmbit, Internet posseeix una sèrie de característiques especialment rellevants: dimensió participativa, intercanvi d'experiències i d'informacions, col·laboració, discussió, etcètera.

Un dels fenòmens més interessants és, sens dubte, el del correu electrònic, així com el seu corol·lari, les llistes de distribució. Aquestes es diferencien dels *newsgroups* en la mesura que controlen els seus afiliats i la informació que difonen, de forma que s'ajusten més al model clàssic de comunitat acadèmica o almenys al d'una comunitat d'interessos compartits. En aquest cas, també existeix una jerarquia de llistes, ja que n'hi ha que varien tant en l'adscripció geogràfica que mantenen com en la rigidesa dels membres que s'hi admeten. El problema en part és el seu elevat nombre i la necessitat de discriminar. L'experiència demostra que la subscripció inicial a moltes d'elles acaba per resultar frustrant per la quantitat i diversitat d'informació rebuda. L'excés d'informació, sovint unida a certa banalitat, determina la necessitat de restringir-ne l'ús en benefici d'allò que es consideri més important. En cas contrari, una persona acaba rebent diàriament una massa inutilitzable i il·legible de correus electrònics. Per això és tan important la gestió i ordenació professionals d'aquestes llistes, un treball que correspon a persones i no a màquines.

Ara bé, la importància comunicativa d'aquestes llistes no ens ha de fer oblidar el valor del correu electrònic. Pensem, per exemple, en els estudiants, en la possibilitat que els obre de compartir idees i experiències amb altres col·legues de qualsevol part. Pensem també en els avantatges que aquest fet pot reportar en l'aula. Posem un exemple concret. Demanem als nostres alumnes que se serveixin d'Internet per a elaborar un document sobre els conceptes de nació, estat, ciutadania. Que elaborin un qüestionari sobre aquest particular, que el sotmetin a la consideració dels seus companys d'aula i que, a través del correu electrònic, el plantegin a estudiants d'altres centres espanyols, d'altres comunitats autònomes, posem per cas, i fins i tot estrangers. El que aporta Internet és l'intercanvi amb joves distants, la qual cosa els farà conscients de les diferents respostes i, per tant, del que els uneix i el que els separa, de la història comuna i la història diversa. Podem fer aquest mateix exercici amb molts altres temes: les guerres napoleòniques, les guerres mundials, el franquisme, la unió europea, els conflictes de l'orient mitjà, etcètera. En qualsevol d'aquests casos la mirada de l'estranger o de l'estrany pot resultar molt reveladora.

Al costat de la comunicació, representada pel correu electrònic i les llistes de distribució, el que Internet ofereix són continguts. En aquest sentit, com hem dit, la primera impressió de qui navega per la xarxa buscant informacions útils és certament que té a la seva disposició una informació excepcionalment rica i fàcilment accessible: enciclopèdies, cronologies, mapes, biografies, repertoris bibliogràfics, etcètera. Però, per al que ara ens interessa, té a la seva disposició lliçons, moltes lliçons preparades per al seu ús en línia. Ara bé, si volem aprendre la forma en la qual les noves tecnologies poden ajudar l'ensenyament de la història a través d'aquestes lliçons, hem d'acudir a qui major obstinació ha posat en això: els anglosaxons, i especialment els nord-americans. Deixant ara de costat les entitats privades que es dediquen a l'educació (com, per exemple, l'excel·lent *Spartacus Educational*), són dues les institucions que millors resultats han obtingut: la NEH (*National Endowment for the Humanities*) i la NARA (*National Arxives and Records Administration*. La NEH és una agència governamental que finança iniciatives individuals o institucionals en el camp de les humanitats i que té una línia de treball denominada *Online Humanities Projects*, amb la qual s'ha sufragat un ampli conjunt d'iniciatives d'aquest tipus. A més, participa en inici-

atives com *EDSITEment,* un portal que selecciona recursos per a l'ensenyament de les humanitats. Per la seva banda, NARA és una agència federal creada en 1934 que s'ocupa del patrimoni arxivístic i de la conservació de la memòria nacional amb una atenció particular a la digitalització de les fonts referides a la història dels Estats Units i del seu ús en Internet. NARA produeix historiografia digital amb documents originals i proposa les seves lliçons a docents i estudiants d'acord amb les normes federals sobre l'ensenyament de la història americana contemporània. Cal fer constar que aquests estàndards els marca el *National Council for History Standards* i són desenvolupats pel *National Center for History in the Schools,* situat en la UCLA. Les fonts que conserva són molt diverses: imatges, fotografies, cartes, microfilms, pel·lícules, registres sonors, fonts digitals. Així, per exemple, la seva secció *The Digital Classroom* intenta afavorir l'ús de documents històrics en l'aula proposant diversos exemples, en particular a través d'un ítem anomenat *Teaching With Documents: Lesson Plans.*

Finalment, a tot això encara hauríem d'afegir els extraordinaris recursos que ofereix la Biblioteca del Congrés: una finestra a tot tipus de fonts relatives a la seva història i la seva cultura, amb més de 7 milions de registres digitals de tota mena, a més d'accés a multitud d'exposicions i amb una secció denominada *Learning Page* dedicada a l'ensenyament. Existeix també un petit apartat digital dedicat a altres parts del món, dintre del qual s'inclou un projecte titulat *Historias paralelas: Spain, the United States & the American Frontier*, projecte que és fruit d'un acord entre aquesta Biblioteca i diversos organismes espanyols (la BNE i la Biblioteca Colombina i Capitular de Sevilla) amb l'intent de posar a l'abast d'estudiants i investigadors de tot el món documents únics sobre la història cultural d'ambdues nacions. De moment, conté mapes, llibres rars, manuscrits, gravats, fotografies i pel·lícules que formen part dels fons de la Biblioteca del Congrés. Aquestes peces seleccionades contenen informació sobre la influència espanyola i la interacció amb altres cultures existents en les àrees geogràfiques d'Amèrica del Nord, el Carib i el que és avui Mèxic, des de 1492 fins a 1898. En qualsevol cas, el projecte és, com en molts altres casos, un exemple del potencial de la xarxa més que no pas una realitat ferma, atès que no s'ha actualitzat (ampliat, renovat) des de febrer de 2001.

Com hom pot advertir, doncs, la major part dels continguts que ofereix Internet procedeixen del domini anglosaxó, en el qual a més s'ofereix tot tipus de material didàctic. L'estudiant sent una natural fascinació davant aquest panorama, ja que qualsevol demanda del professor podrà ser satisfeta ràpidament amb només uns *clics* del ratolí, la qual cosa està molt lluny de la necessària consciència crítica i de la imprescindible discriminació davant les dades obtingudes. Si l'èxit inevitable de la xarxa estigués en aquesta deriva didàctica, aleshores la nostra actitud hauria de desembocar en l'escepticisme més absolut. És a dir, la disposició que l'usuari ha d'adoptar ha de ser la de la participació activa, perquè la seva passivitat com a simple receptor del que uns altres produeixen condueix a deixar-nos indefensos. Cal ajudar l'estudiant, doncs, que s'interrogui sobre la naturalesa dels documents, que sàpiga analitzar-los i contextualitzar-los correctament. Ocorre el mateix que amb un text escrit, perquè en tots els casos s'ha de potenciar l'autonomia del lector, que no és una altra cosa que un exercici d'intel·ligència crítica i de llibertat. El que ens preocupa no és solament que s'acumulin coneixements, sinó que desenvolupin una consciència crítica de la realitat, és a dir, que es plantegin preguntes sobre qui, per què i com produeix informacions. Pensar que la xarxa és un simple contenidor de materials és una errada greu que al capdavall inutilitza bona part del valor potencial que la comunicació electrònica posseeix per a fins didàctics.

Aquesta situació s'aguditza pel que fa a l'època contemporània, ja que és l'única que ha generat i genera documents digitals. És a dir, no es tracta només de reproduir fonts preexistents, sinó de crear-ne altres de noves amb mitjans desconeguts en altres períodes. D'altra banda, hi hem d'afegir la gran quantitat i la varietat tipològica de les fonts disponibles. En la nostra època, tot el món està present en la xarxa, tots aquells que generen informació rellevant per a l'historiador o el curiós ofereixen la seva veu, la seva versió dels fets: governs, mitjans de comunicació, institucions i organismes de tota mena i condició, i fins i tot persones, individus que d'altra manera potser mai haurien pogut deixar-se escoltar.

El resultat és la sobreabundància i, en conseqüència, la necessitat de tenir instruments de verificació i control dels documents obtinguts, per a distingir el significatiu del que no ho és, etc. Pensem per exemple que demanem a un grup d'estudiants que realitzin un treball sobre el conflicte araboisraelià. Doncs bé, hauran d'ensopegar amb documents produïts per institucions enfrontades que donaran versions distintes d'un mateix fet o trobaran pàgines que no semblen tenir aquest biaix i que fan l'efecte de proporcionar un relat objectiu. Així doncs, el treball mancarà de valor si no són capaços d'analitzar les fonts (qui la produeix, com, per què, el context, la crono-

logia, etcètera). Per exemple, el primer que un es pot trobar al buscar «Arab-Israeli conflict» és una pàgina de *The Department for Jewish Zionist Education*, que resulta estar radicat a Israel. També trobem *Myths & Facts Online. A Guide to the Arab-Israeli Conflict*, situada en la *Jewish Virtual Library*, que promou una corporació israeloamericana. El mateix ocorre amb *The Arab-Israeli Conflict: Basic Facts*, pàgina que pertany a un organisme denominat *Israel Science and Technology* o amb *Arab-Israeli Conflict*, una pàgina d'un organisme internacional: *The International Policy Institute for Counter-Terrorism*, que resulta estar radicat a Israel. Així doncs, sovint acabem en algun dels instituts proàrabs o proisraelians que existeixen, o en qualsevol pàgina d'una universitat nord-americana, on potser la persona que ha decidit crear aquest lloc també estigui involucrada en el conflicte. No s'ha d'oblidar que cap dels llenguatges utilitzats en el conflicte entre el poble israelià i el palestí és neutral, ni tan sols el de Microsoft. Així, el diccionari espanyol de Word ofereix com a sinònims de *palestino* els termes *israelita*, *israelià*, *jueu* i *semita*. Per tant, ens resultarà molt difícil aconseguir un enllaç a un lloc adequat, com els que, per exemple, podríem suggerir ara.

Per als estudiants, per exemple, podríem triar *SchoolHistory.co.uk*, un portal educatiu britànic creat per un professor de secundària. Només cal buscar el terme *arab-israeli* al seu cercador i la primera resposta obtinguda ens oferirà un ventall d'enllaços amb informació d'ambdues parts enfrontades i d'altres considerades neutrals. Per al professor, per exemple, el *Cahier spécial sur le Proche-Orient* del periòdic *Le Monde Diplomatique*. En qualsevol cas, arribar a aquesta conclusió no és possible a través d'un cercador o almenys no ho és d'igual manera que quan posàvem l'exemple de Napoleó. Aquest personatge pertany al passat i la seva evocació sol ser descriptiva, encara que aquesta descripció també pot entrar en conflicte amb unes altres depenent de qui l'hagi generada. Però quan busquem informació sobre el present aquesta discrepància es multiplica i tots intenten imposar la seva versió. Per això és necessari visitar moltes pàgines i avaluar-ne el contingut per a arribar a aquesta conclusió. Això és una cosa que hem d'aprendre tots, estudiants i professors, si no volem naufragar en el nostre intent.

A aquest problema se n'afegeix encara un altre amb el qual està relacionat, però de major abast: el miratge segons el qual la història està allí fora, en la xarxa, oferta pels seus protagonistes, i que només necessitem agafar-la, sense cap elaboració. D'altra banda, aquesta situació es produeix especialment amb l'època contemporània. Quan a un estudiant li ensenyem, per exemple, la història antiga o la medieval se li apareix com alguna cosa aliena, morta, de manera que la seva recepció sol ser més aviat passiva: accepta el que se li transmet i assumeix amb això el treball de l'historiador, que ha perioditzat aquest passat, l'ha jerarquitzat, etcètera. En canvi, quan parlem del món contemporani la història entra sovint en disputa amb la memòria, amb altres relats de diversos protagonistes i, en definitiva, amb la percepció que tenim de la realitat que ens envolta. En aquest cas, l'estudiant també necessita familiaritzar-se amb les eines de l'historiador, però li resulta molt més difícil perquè no hi està habituat. La memòria, per exemple, parla de continuïtats, igual que ocorre amb Internet, i la història imposa la discontinuïtat, induïda pel treball propi del coneixement històric, una discontinuïtat que emfasitza el caràcter del passat, la seva condició de desaparegut. Per aquest motiu a la història en singular s'oposen les memòries o els relats en plural. Per aquest motiu la memòria transmesa d'una generació a una altra o la realitat virtual que ens presenta Internet es converteixen en extraordinàries fonts de resistència al tractament historiogràfic del passat.

Quines conseqüències en podem extreure?

Tornem al principi: hi ha en la xarxa milions de pàgines que tracten, no *tot*, sinó *de tot*.

En primer lloc, doncs, hem d'advertir que el profit pot ser distint per al professor i per a l'estudiant. Per als alumnes: buscar i seleccionar la informació sobre un tema, comparar i criticar la informació resultant de fonts diferents, escollir els recursos més rellevants, construir un document a partir d'ells, participar en la realització col·lectiva d'un text, intercanviar experiències... Per als professors: estar informat de l'actualitat, buscar documents per a construir una seqüència pedagògica, conèixer i buscar llocs pedagògics, dialogar, intercanviar i compartir amb col·legues, actualitzar els seus coneixements científics...

No obstant això, més enllà d'aquestes diferències, els uns i els altres estem subjectes a la mateixa realitat. Aquesta superabundància d'informació prefixa el que serà la societat de la comunicació que veiem néixer. Els nostres alumnes, en la seva vida professional o personal, haurien de tractar aquestes masses d'informacions. Això contrasta amb les pràctiques escolars, on s'acostumen més

aviat a l'escassesa d'informació. Per exemple, saben extreure les idees a partir d'un text aïllat. És hora d'acostumar-los a seleccionar les informacions, a passar-les pel sedàs de la crítica. Però això requereix perícia, una habilitat que s'ha d'aprendre, per a això és necessària la figura del professor.

Tot això requereix un esforç, tant per a uns com per a altres. Resulta molt temptador per a qualsevol docent, i més encara per a l'alumne, utilitzar Internet com una mena de televisió on l'estudiant s'hi apanyaria per a aprendre. Aquesta actitud reflecteix el mite d'un accés fàcil al coneixement a partir de la xarxa, la confusió entre informació i coneixement. En realitat, tot coneixement és construcció i precisament Internet també pot convertir-se en una extraordinària eina de treball, de construcció. En primer lloc per l'abast de les informacions disponibles, ja es tracti de recursos documentals o de recursos humans. Però també perquè Internet és un instrument de comunicació. Col·loca els alumnes en situació de comunicar-se, de construir el seu treball en cooperació amb altres participants, de manera que el resultat s'avaluï finalment no només en el marc escolar sinó també en el de la vida real. Però la participació del docent és indispensable. Avui el professor és un dels principals dispensadors del coneixement, en pugna amb els mitjans de comunicació. Quan unim l'un i els altres la situació es complica, ja que es fa més evident que dista molt de ser l'únic mitjà d'accés al coneixement. Aquesta realitat té dues conseqüències. D'una banda, permet alliberar el professor de la tirania de ser la font d'informació principal de la classe i dedicar-se més a l'explicació de conceptes i al seguiment del procés d'aprenentatge dels alumnes. Però, d'un altre, l'obliga a canviar les seves formes tradicionals d'impartir el saber. Estem acostumats a donar a l'alumne d'avui una informació rara, poc variada, controlada per nosaltres. En la xarxa, en canvi, es trobarà davant un grapat d'informacions de qualitat variable, quan no dubtosa. Haurà d'aprendre a classificar i sobretot a avaluar ràpidament les informacions de tot tipus a les quals pugui accedir. Doncs bé, l'escola pot efectuar aquest aprenentatge, pot desenvolupar el sentit crític o, més aviat, la metodologia de la crítica documental, orientant, fixant els objectius, assenyalant el que és prioritari i el que pot deixar-se de banda...

Finalment tampoc hem de menysprear que es pot utilitzar Internet sense connectar-se! No tots es connecten a la xarxa i malgrat això es pot usar un navegador i imaginar que les pàgines estan en Internet. És totalment possible treballar com si estiguéssim en Internet, emmagatzemant documents prèviament visualitzats o treballant sobre documents de tipus hipertext creats per al curs. Ja sigui d'aquesta manera o a través d'una connexió real, el que com a mínim aconseguirem és motivar l'alumne. La pobresa de molts centres, ja sigui quant a llibres o altre tipus de materials, converteix la xarxa en una alternativa amb infinites possibilitats, no solament com a recurs d'informació sinó també com a estímul. Però no hem d'oblidar que usar Internet en l'aula no resol tots els problemes i possiblement no té per què aconseguir necessàriament millores reals. Usar en aquest sentit l'ordinador en classe no és senzill, es tracta d'una eina que, entre d'altres aplicacions, pot fer-se servir per a l'aprenentatge de la història. Però els alumnes no s'han de quedar només amb el mitjà encara que aquest sigui atractiu. Cal programar l'ús de la xarxa amb l'objectiu que l'alumne l'assumeixi com una eina més. Hi ha molts exemples d'aquest tipus, i entre nosaltres els millors potser siguin els del *Projecte Clio.*

Bibliografia

Aquest text és podria llegir en certa mesura com un hipertext, si més no perquè exposa idees prèviament llegides (tallades, copiades, reelaborades) o suggerides per documents publicats a Internet. De fet, en són tants, que seria impossible citar-los a la manera clàssica. Una les pàgines que han servit d'inspiració és la de l'esmentat projecte *Clio* (*clio.rediris.es/*), així com els treballs que han publicat *online* diverses revistes. Per exemple, l'italiana *Memoria e Ricerca* (http://www.racine.ravenna.it/oriani/memoriaericerca/mronline.htm) o les nord-americanes *Perspectives Online* (http://www.theaha.org/perspectives/) i *Journal of the Association for History and Computing* (http://mcel.pacificu.edu/JAHC/jahcindex.htm), sense oblidar l'escocesa *History & Computing*, la qual, tot i els seus objectius (posar a l'abast de l'historiador tot allò que afavoreixi l'ús de l'ordinador), només edita en paper. Però sobretot m'he de referir a l'article de Rolando Minuti. Al seu costat, hi ha unes poques referències emprades o que considero d'interès:

AA.VV., *Las ciencias sociales en Internet*, Mérida, Junta de Extremadura-Consejería de Educación, Ciencia y Tecnologia, 2001.

CHARTIER, Roger, »La discussion sur le texte électronique est piégée par les jugements de valeur», *Le Monde*, 19 de març del 1999.

Id., «Cambios en las prácticas de lectura», *IV Ciclo de Conferencias Santillana: Cambios en la cultura, cambios en la educación*, tardor del 2001, URL: http://www.indexnet.santillana.es/rcs2/IVciclo/Roger.html

Id., «Lecteurs et lectures à l'âge de la textualité électronique», *Colloque virtuel Ëcrans et réseaux, vers une transformation du raport à l'écrit?,* Bibliothèque publique d´information. Centre Pompidou, octubre del 2001 – març del 2002, URL: http://www.text-e.org/. Hi ha una versió traduïda, però no idèntica, amb el títol de «¿Muerte o transfiguración del lector?» a: http://www.cervantesvirtual.com/historia/CarlosV/recurso1.shtml

Chiocchetti, Filippo, «Le guide alle risorse storiche *online*: una rassegna critica», *Cromohs*, 7 (2002), 1-22, URL: http://www.cromohs.unifi.it/7_2002/chiocchetti.html.

Id., «Storia e internet: una rassegna di guide e repertori di risorse storiche online», *Storia della Storiografia*, 41 (2002), pp. 123-155.

Darnton, Robert, «The New Age of the Book», *The New York Review of Books*, 18 Març del 1999, pp. 5-7 (Existeix una versió espanyola: «La nueva era del libro», *Letra Internacional*», 62 (maig-juny,1999) pp. 21-26).

Dufour, Arnaud, *Internet*, París, PUF, 1995 (3a ed.).

Martínez de Velasco, Ángel, «Informática e historia contemporánea de España», *Bulletin* de la *Society for Spanish and Portuguese Historical Studies*, vol. XXIV, 1 (1999), pp. 17-23.

Minuti, Rolando, «*Internet* e il mestiere di storico. Riflessioni sulle incertezze di una mutazione», *Cromohs*, 6 (2001): 1-75 , URL: http://www.cromohs.unifi.it/6_2001/rminuti.html

Noiret, Serge (ed.), «Linguaggi e siti: la storia on line», *Memoria e Ricerca*, 3 (1999), URL: http://www.racine.ravenna.it/oriani/memoriaericerca/mronline.htm.

Passamar, Gonzalo, *La historia contemporánea, aspectos teóricos e historiográficos*, Madrid, Síntesis, 2000.

Prats, Joaquim, «Recursos de historia en Internet», *Aula*, 6 (2000), pp. 88-93.

Trinkle, David i Merriman, Scott A., *The History Highway 3.0: A Guide to Internet Resources*, Nova York-Londres, M.I. Sharpe, 2002.

LA CAIGUDA DELS MURS I EL DESCONCERT AMB LES FONTS: ELS HISTORIADORS I LES REVISTES ELECTRÒNIQUES

Gemma Caballer

El treball dels historiadors ha estat marcat tradicionalment per l'estudi de les fonts històriques. Fins fa uns anys les fonts d'informació es localitzaven físicament, i de manera exclusiva, a biblioteques, arxius, centres de documentació... Des de l'anomenada explosió de la informació les fonts s'han multiplicat, fet que ha anat de la mà de la introducció i la generalització de les noves tecnologies d'accés a la informació. En aquests moments qualsevol historiador sap que, depenent quin sigui el seu tema d'estudi, no podrà aturar la seva cerca després d'analitzar la informació que físicament trobi dins els murs de les biblioteques o arxius especialitzats en el tema, sinó que haurà de cercar la informació més enllà si pretén aconseguir un alt grau d'exhaustivitat i rigor. Dins l'àmbit de la informació científica —ens referim aquí a la informació de qualitat i amb prestigi— han entrat amb força un nou tipus de font, les revistes electròniques, aquelles revistes que es publiquen en format digital. Actualment se'n publiquen un gran nombre, sobretot dins l'àmbit de les ciències, tot i que la xifra de revistes electròniques d'humanitats és també considerable.

L'objectiu d'aquest estudi és aproximar aquesta nova font als historiadors i promoure el seu ús intentant que la informació que aporten no sigui marginada sistemàticament a causa del desconeixement de la seva existència i de les possibilitats que ens ofereixen. El fet de plantejar-nos que podria existir un cert desconeixement al voltant d'aquestes fonts es troba fonamentat en el fet que, tot i la generalització de revistes electròniques d'història, existeix una gran disfunció entre la seva gran quantitat i el seu baix ús. Per exemple, la pàgina web de la UB donava accés el mes de febrer de 2003 a 193 revistes electròniques d'història (gratuïtes i per pagament). En les estadístiques d'ús d'aquell mes[1] la revista més consultada de temàtica històrica va ser *Scripta Nova* (revista de geografia i ciències socials) que va rebre 28 visites i es trobava a la posició 256 en l'índex de revistes consultades. Això significa que tenia per davant 255 revistes de ciències (el 99% de les quals són en anglès i les trenta primeres tenien entre 100 i 400 consultes mensuals). En el «rànquing» de revistes electròniques d'història consultades més de cinc vegades el mes de febrer hi van entrar 13 revistes; 13 revistes enfront de les 193 a les qual es dóna accés és una xifra molt baixa.

Els motius que provoquen aquest baix índex de consultes amb relació a l'oferta de revistes electròniques poden ser diversos: desconeixement generalitzat per part de professors i alumnes; inseguretat del col·lectiu dels historiadors davant les innovacions tecnològiques; dificultats lingüístiques, ja que la majoria de revistes electròniques han sorgit dins l'àmbit anglosaxó; por a la inestabilitat electrònica enfront de l'estabilitat del paper, que ha perdurat durant segles; desconfiança en la qualitat de les revistes electròniques i decisió conscient de no emprar-les per difondre els treballs; valoració negativa,

[1] Les estadístiques d'ús de la Universitat de Barcelona contemplen els accessos a les revistes realitzats a través del seu *link* a la pàgina web. Aquestes estadístiques són especialment indicatives en el cas de les revistes subscrites per pagament, ja que l'única manera d'accedir-hi és a través de l'accés que ens ofereix la Biblioteca de la Universitat de Barcelona. En el cas de les revistes gratuïtes les estadístiques d'accés no resulten tan fiables, ja que les vies de consulta del contingut de la revista són diverses. Tot i això, s'han pres aquestes dades a títol orientatiu i comparatiu amb la resta de revistes electròniques (gratuïtes i per pagament) d'altres àmbits de les humanitats i de les ciències, ja que la quantificació del control d'accés a totes elles posseeix la mateixa problemàtica. A la segona part de l'estudi ja es farà referència més explícita a les estadístiques d'ús internes (facilitades pels mateixos editors o responsables) de diverses revistes electròniques d'història gratuïtes.

és a dir, els historiadors les coneixen, les han valorat i el seu contingut no els interessa en absolut...

A través dels contactes mantinguts amb responsables de revistes electròniques de temàtica històrica publicades a l'Estat espanyol s'ha posat de manifest una valoració positiva generalitzada en el creixement de les consultes al llarg dels anys de vida de cada una de les publicacions. Tot i això, diverses revistes han criticat l'entrebanc que suposa per a la seva consolidació l'escassa familiarització i interès dels professionals de la història amb les noves tecnologies, especialment d'aquells que tenen posicions consolidades. Existeix l'opinió generalitzada que ens trobem davant un col·lectiu especialment reticent davant les noves tecnologies que està acusant els canvis constants i l'entrada dins l'anomenada societat de la informació d'una manera bastant traumàtica. Hem de considerar que, tot i que fins fa uns anys el nivell d'alfabetització era marcat pel fet de saber llegir i escriure, actualment l'accés a la informació ja no és possible només sabent llegir i escriure, sinó que també és necessari aprendre tècniques relacionades amb la utilització de mitjans d'accés a la informació i a la cultura. Això significa saber utilitzar els nous sistemes que ens permeten accedir als coneixements. En aquest sentit Joan Majó[2] assenyala que cal començar a lluitar contra un analfabetisme cientificotecnològic que té una vessant purament instrumental materialitzada en la capacitat per usar les noves eines.

Una altra dificultat a què ens enfrontem és probablement el tema lingüístic. Resulta sorprenent comprovar el baix nombre de consultes que reben la majoria de revistes electròniques d'història estrangeres. Si comparem aquestes consultes amb les que reben altres revistes de l'àmbit d'humanitats podem comprovar com, en el nostre camp, les llengües estrangeres estan totalment marginades. Encara resulta més esfereïdor comparar aquestes consultes amb les que reben les revistes electròniques de l'àmbit de ciències en anglès. Estem realitzant tants estudis «locals» com perquè els índexs de consulta de les revistes estrangeres siguin tan baixos? Realment es consulten tan poc perquè els seus continguts són de tan escàs interès per a les investigacions que estem realitzant? Hi ha realment tan pocs historiadors o historiadores interessats en història de la dona, història del món àrab, història d'Àsia, història econòmica, història social, història del pensament polític... com perquè tan poques revistes siguin consultades? No tenim elements suficients per respondre aquestes preguntes amb exactitud, però ens hauríem de plantejar realment si no s'estarà produint una marginació indiscriminada de la informació només pel fet que la llengua en què es troba escrita no ens resulta tan accessible com la nostra pròpia.

Finalment, també existeix la necessitat que augmenti el nivell de confiança en la difusió dels treballs a través d'Internet i de les revistes electròniques. Un dels motius que s'han atribuït a la falta de decisió de determinats professionals a publicar a revistes electròniques és la desconfiança en la seva qualitat. Les revistes analitzades demostren que ens trobem davant una font d'informació de qualitat tan vàlida com el paper. La majoria de les revistes analitzades assenyalen que, abans de publicar un article, aquest haurà de passar diverses avaluacions internes d'un comitè científic i, en alguns casos, fins i tot hauran de sotmetre's a avaluacions externes. Com a conseqüència d'aquest filtre s'acostumen a refusar, en línies generals, la meitat dels articles que els arriben i, en alguns casos, se suggereixen modificacions o reorientacions als autors. Tot i que actualment molts professionals no les escullen com el mitjà per difondre els seus treballs perquè consideren que encara no tenen prou prestigi científic, el cert és que el nivell ha anat augmentant ràpidament i això està servint de filtre per aconseguir uns nivells de qualitat molt alts.

Molts professionals vinculats a les revistes electròniques han manifestat el seu neguit pel fet que s'estigui produint una situació especialment «anòmala» dins el nostre àmbit, si la comparem amb altres camps de les humanitats i de les ciències. El principal problema a què sembla que ens enfrontem és el que molts anomenen «analfabetisme funcional», és a dir, la incapacitat tècnica d'utilitzar les noves eines que estan sorgint. Aquest nou tipus d'analfabetisme serà cada cop més traumàtic si tenim en compte el creixement exponencial de la xarxa i de la informació que aquesta posa a la nostra disposició. Si no sabem on i com cercar la informació perdrem «pistonada» dins aquest nou context que s'està configurant, ja que haurem de renunciar irreversiblement a accedir a part del coneixement que s'està generant. Després d'aquesta breu valoració hauríem de tenir elements suficients per realitzar una reflexió i plantejar-nos a nivell personal amb quin problema o problemes en enfrontem.

Avantatges i inconvenients de la consulta de revistes electròniques

És més que evident que la consulta de revistes electròniques comporta unes particularitats enfront de les revistes tradicionals en paper que, en determinats casos, poden ser contemplades com a desavantatges: estàs obligat a tenir un ordinador per consultar-les, no ofereixen la possibilitat de fullejar-les, depenent de la connexió l'accés pot ser més o menys lent, dificultats de consulta per part dels qui no estan familiaritzats amb les eines informàtiques, necessitat d'imprimir els articles per a una lectura més còmode...

Tot i aquests desavantatges (alguns determinants per a molts usuaris) cal tenir molt presents els avantatges que comporten abans de donar-nos per vençuts:

[2] MAJÓ, Joan. «Educació, ciència i tecnologia», *Societat de la Informació: document de lectura*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 1999. Vol. 1, p. 115

1. Acceleració del procés de publicació. Un dels problemes principals de les revistes científiques és el temps que triga un article des que arriba als editors fins que és publicat. Aquest període es pot arribar a reduir a una setmana a les revistes digitals. A més, no hem d'esperar que les revistes siguin trameses per correu convencional a casa o bé arribin a la biblioteca i aquesta faci el control d'arribada i, finalment, la posi a disposició de l'usuari. Amb les revistes electròniques l'accés als nous números és immediat un cop s'han actualitzat al servidor.

2. Les barreres físiques i temporals de consulta de la informació a la biblioteca es trenquen, ja que les revistes electròniques són consultables les 24 hores del dia, els 7 dies de la setmana des de qualsevol terminal. En el cas de les revistes gratuïtes aquest avantatge és més que evident. En el cas de les revistes electròniques contractades per la universitat o la institució a què cada investigador pertany s'acostuma a oferir la possibilitat que aquesta sigui consultable des de qualsevol ordinador (independentment de la seva adreça IP) gràcies a un control a través de *passwords* personals. Això significa que un investigador membre de la comunitat universitària podrà consultar gran part de les revistes electròniques que aquella universitat tingui contractades des de l'ordinador de casa seva en qualsevol moment.[3]

3. Accés simultani a la publicació. Al contrari del que passa amb les revistes en paper, diversos usuaris poden consultar les revistes electròniques alhora (la xifra d'usuaris dependrà del tipus de llicència que s'hagi adquirit).

4. Inclusió d'elements multimèdia. Molt bona possibilitat que ens ofereix l'edició electrònica, tot i que després d'analitzar gran part de revistes electròniques d'història s'ha comprovat que no és una pràctica gaire extensa en el nostre àmbit.

5. Hipertextualitat. Ens permet moure'ns lliurement dins el mateix article, dins la mateixa revista (accedint al text complert d'articles referenciats dins l'article que estem consultant) o, fins i tot, amb altres pàgines web.

6. Facilitat d'interacció entre els investigadors, entre aquests i els lectors...

7. Baix cost d'edició i manteniment. Motiva l'existència d'un nombre major de publicacions molt especialitzades que abans no podien finançar-se.

A més, la majoria de revistes electròniques ofereixen serveis personalitzats (també anomenats serveis de valor afegit) que val la pena aprofitar:

• *Servei gratuït de sumaris.* Podem tenir un coneixement actualitzat de tot el que es va publicant a les revistes electròniques que més s'ajustin al nostre àmbit d'estudi demanant de manera totalment gratuïta que, cada cop que aparegui un nou número d'una revista, se'ns enviï el *sumari* a la nostra bústia de correu electrònic. Sense perdre ni cinc minuts buscant la revista a la web serem informats que ha aparegut un nou número i detectarem si hi ha algun article del nostre interès.

• *Cerca a bases de dades d'articles de revista.* Els articles de moltes revistes passen a formar part de bases de dades d'articles a text complet on podrem buscar articles en funció de l'autor, el títol, la matèria... El funcionament d'aquestes bases de dades és similar a qualsevol altre base de dades contractada per la biblioteca i ens evita haver d'esperar que apareguin els famosos índexs en paper anuals de les revistes o haver de buscar número per número de la revista per tal de poder repassar si ha aparegut algun article sobre un tema determinat. Aquestes bases de dades permeten buscar informació a centenars de revistes alhora, accedint automàticament al text complet de la majoria dels articles.

• *Notificació d'articles.* Determinades revistes ofereixen la possibilitat de *definir un perfil de cerca*, és a dir, demanar que, cada cop que aparegui un article que s'ajusti a un tema del nostre interès siguem informats a través d'un missatge a la nostra bústia de correu electrònic. Per exemple, un investigador interessat en el tema de la guerra civil espanyola pot demanar que, cada cop que la base de dades indexi un nou article amb el descriptor «*spanish civil war*» el sistema l'hi comuniqui a la seva bústia de correu. Aquesta és una funció especialment interessant, ja que si nosaltres investiguem aquest tema probablement estarem al dia de tot el que es publica a Espanya però ens serà més difícil controlar, per exemple, si es publica alguna cosa dins l'àmbit anglosaxó.

Revistes electròniques espanyoles de temàtica històrica

L'anàlisi de les principals revistes electròniques que, dins l'àmbit de la història, es publiquen a l'Estat espanyol té l'objectiu d'oferir una panoràmica de l'estat de l'edició de revistes electròniques dins el nostre camp i valorar les possibilitats que ofereixen als joves historiadors per a publicar els resultats de les seves recerques. L'origen d'aquestes revistes és divers. Per una banda trobem revistes que tradicionalment es publicaven en paper i que han decidit realitzar una edició electrònica paral·lela amb els mateixos continguts. En segon lloc trobem revistes que es publicaven en paper i que, a partir d'un determinat número, es publiquen únicament en format electrònic. No s'analitzaran aquestes dues tipologies ja que no suposen un canvi radical en la concep-

[3] En alguns casos això no és possible a causa de les condicions contractuals imposades per alguns editors. A títol orientatiu podeu consultar les condicions d'ús que estableix la Biblioteca de la UB a la seva web.

ció que tenim d'una revista científica, sinó que simplement aprofiten les possibilitats de les noves tecnologies per donar més difusió a projectes preexistents. És per això que queden exclosos de l'estudi títols com *Correo de la Unesco*, *Revista Internacional de Ciencias Sociales*, *Quaderns de la Mediterrània*... Finalment, trobem les revistes electròniques de recent aparició que han sorgit amb la voluntat d'aprofitar les possibilitats que ofereixen les noves tecnologies: en elles basaré la meva anàlisi.

Les revistes analitzades[4] han estat:

Alharaca: revista electrónica de estudios árabes i mediterráneos http://www.uam.es/departamentos/filoyletras/earabes/alharaca/alharaca.htm

Revista especialitzada en el món àrab que tracta aspectes polítics, històrics, culturals, filològics...

CLIO: http://clio.rediris.es

Revista d'història general que es troba emmarcada dins un projecte més ampli que té diversos objectius: crear un dipòsit de materials didàctics d'història a Internet, familiaritzar estudiants i investigadors amb l'ús d'Internet, promoure el treball cooperatiu entre professors...

Desafectos: publicació d'història crítica: http://www.historiacritica.org

Revista d'història general amb voluntat d'oferir al públic estudis que actualment no tenen possibilitat d'entrar dins els circuits editorials (treballs de carrera, de doctorat, treballs de recerca...) i que aposta per crear un marc de discussió i intercanvi d'idees fora de l'àmbit acadèmic.

Hispania Nova: http://historianova.rediris.es

Revista especialitzada en història contemporània.

Historia constitucional: http://hc.rediris.es

Revista especialitzada en dret públic, història del dret i les institucions, història del pensament polític, història moderna i contemporània i ciència política.

Scripta Nova: http://www.ub.es/geocrit/nova.htm

Revista especialitzada en geografia i ciències socials.

Tiempos modernos: http://tiemposmodernos.rediris.es

Revista especialitzada en història moderna.

Les iniciatives per portar a terme aquestes revistes electròniques tenen orígens diversos. Tot i que el motor de recerca tradicional al nostre país han estat les universitats podem observar com en la majoria dels casos aquestes no han tingut un paper cabdal. La major part de les iniciatives han estat portades a terme per membres de la comunitat universitària que han materialitzat noves publicacions de manera paral·lela a la universitat a la qual pertanyen. En aquest aspecte ha tingut un pes important el suport de RedIris[5], que va engegar fa uns anys un programa de suport a les comunitats virtuals a través del qual dóna suport tècnic a la creació i el manteniment de revistes electròniques, així com espai en el seu servidor. Aquest seria el cas de revistes electròniques com *Clio*, *Tiempos Modernos* o *Hispania Nova*. Trobem també el cas de facultats o departaments que han posat en marxa revistes electròniques gràcies a la col·laboració conjunta amb RedIris, especialment en l'aspecte de suport tècnic. Aquest seria el cas d'*Historia Constitucional*. Aquestes revistes electròniques valoren molt positivament el suport que han rebut de RedIris per diferents motius: estabilitat en el domini, servei i accés més àgil, no admissió d'*sponsors*, seguretat que ofereix una institució al servei de la investigació, independència...

Vinculada al Departament de Geografia Humana de la UB trobem la iniciativa Geocrítica, que engloba la citada *Scripta Nova*, *Ar@cne* (informació sobre pàgines web d'interès) i *Biblio3W* (informació sobre novetats bibliogràfiques). Resulta especialment interessant aquesta iniciativa ja que sembla demostrar (si tenim en compte les estadístiques d'ús de la UB) que el fet que tot un departament s'hi trobi involucrat facilita la difusió i generalització de l'ús de les revistes electròniques entre professors i alumnes. Crec que la vinculació a través de departaments universitaris és un tema clau per a la familiarització de la comunitat universitària amb aquests nous recursos, fet que se sustenta en el relatiu alt nombre de consultes que reben aquestes iniciatives (si tenim en compte les estadístiques de la Biblioteca de la UB) i en l'alt número de visites comptabilitzades directament a través de la seva pàgina web.

Independentment de quin hagi estat l'origen de la iniciativa, cal destacar que totes les revistes analitzades són gratuïtes i es mantenen gràcies al treball voluntari i no remunerat d'editors i col·laboradors. La feina de mantenir i gestionar la revista electrònica és responsabilitat de l'equip que la conforma. Aquesta és una diferència cabdal amb les revistes tradicionals en paper, ja que el cost que comporta l'edició tradicional fa que els productes gratuïts acabin sent inviables. El cost econòmic de dur a terme una revista electrònica de característiques similars al mateix producte en paper (a nivell de format, periodicitat, qualitat...) és fàcilment assumible pels membres. Les iniciatives que han optat pel suport de RedIris destaquen l'estabilitat que els ofereix posseir el domini. D'altra banda, les iniciatives que es mantenen en un *site* privat admeten que aquest té un cost fàcilment assumible pels membres. El cost fonamental recau, tal i com manifesten els responsables de les re-

[4] Tot i que no han estat analitzades en aquest treball perquè no s'han considerat revistes pròpiament de temàtica històrica, recomanaria donar una ullada a dos títols més: *Cuadernos de materiales: filosofía y ciencias humanas* [http://www.filosofia.net/materiales/index.htm] (gestionada per la Facultat de Filosofía de la Universidad Complutense de Madrid) que ocasionalment publica articles d'interès per als historiadors, i *Ojos de papel* [http://www.ojosdepapel.com], revista d'actualitat política, econòmica, social...

[5] RedIris és la xarxa acadèmica d'investigació nacional gestionada pel CSIC.

vistes, en termes de dedicació i temps que s'hi ha d'invertir. El problema principal que comporta aquest voluntarisme és que moltes vegades l'aparició de nous números no és tan regular com es voldria, ja que depèn del treball de les persones que la suporten i de la recepció, generalment irregular, de noves propostes. Ara bé, tot i que en la majoria d'aquestes revistes es detecten certs problemes de periodicitat inicial, progressivament s'ha anat entrant en una dinàmica més regular. El que sí que cal tenir en compte és que, tot i que algunes de les revistes segueixen la tradició del paper de publicar nous números totalment renovats, altres han decidit aprofitar les facilitats que ofereix l'edició electrònica i van incorporant articles a mida que són aprovats.

Independentment de l'interès dels seus articles, que conformen el nucli de les revistes, destacaria diversos aspectes de valor afegit que ens ofereixen i que són de gran utilitat:

• *Seleccions de recursos a Internet de temàtica històrica.* Qualsevol que hagi intentat realitzar consultes a motors de cerca generals sobre determinats temes tindrà molt present la complexitat que comporta aconseguir resultats que satisfacin les nostres necessitats. Moltes de les revistes electròniques d'història ofereixen un apartat de seleccions de recursos a Internet que han estat prèviament valorats per especialistes i suposen un estalvi de temps i un filtre qualitatiu que cal considerar. Especialment interessants per a l'estudi de l'època moderna i contemporània són els recursos compilats per *Tiempos Modernos* i *Hispania Nova*, respectivament.

• *Llistes de distribució.* Algunes de les revistes, principalment les que tenen el suport de RedIris, ens posen en contacte amb llistes de distribució d'especialistes en la matèria. Aquestes llistes són obertes a tots els professionals, podem subscriure'ns de manera gratuïta i participar-hi lliurement, entrant a formar part així d'un grup d'investigadors interessats en el nostre mateix camp d'estudi, amb qui compartir línies d'investigació, dubtes, observacions... *Tiempos Modernos* posa en contacte amb la llista «ERASMO» (destinada a l'estudi de l'Edat Moderna) i definida com un «*instrumento creado con la intención de constituir un punto de encuentro dinámico entre investigadores que facilite el diálogo en el seno de la comunidad científica*».

• *Promoció de fòrums de discussió d'articles, iniciatives, propostes...* La immediatesa del mitjà permet promoure iniciatives virtuals totalment impensables en el format tradicional. Destaquem, per exemple, que un dels objectius de *Tiempos modernos* és oferir la possibilitat de «*contactar con el autor, consultar dudas, aclarar afirmaciones, contribuir a la propia construcción del trabajo, que no se cerrará con la edición pura y dura del texto del autor. El debate, la base de cualquier progreso científico será una realidad mucho más cercana y posible gracias a las facilidadades de la Red*».

Finalment, voldria destacar la voluntat generalitzada, expressada de manera explícita en les presentacions d'algunes revistes o bé personalment a través dels contactes que he mantingut amb els seus editors o coordinadors, de servir com a mitjà per difondre el resultat de les investigacions dels nous historiadors. Les revistes electròniques són vistes pels seus responsables com una eina fonamental en tots els camps, sobretot per a l'historiador que comença. El baix cost econòmic que implica publicar a Internet comporta que les possibilitats dels joves historiadors de publicar en aquest mitjà augmenti de manera més que considerable. Amb l'edició electrònica el format de la revista no ve limitat pel nombre de les pàgines i per un cost d'edició que s'ha de cobrir de totes totes. Les revistes són gratuïtes i no necessiten «hams» comercials (materialitzats en la participació d'investigadors de renom) que els hi donin prestigi. El prestigi de les revistes electròniques d'història publicades dins l'àmbit espanyol és en aquests moments un valor en gestació i transformació que s'està intentant consolidar sobre la base del suport a les investigacions dels qui tot just comencen. Revistes com *Tiempos Modernos* ens indiquen explícitament al seu editorial la voluntat de combinar treballs de figures consolidades dins la historiografia moderna amb el fet de ser una porta oberta a les investigacions dels nous historiadors. Considero que aquesta oportunitat no l'hauríem de desaprofitar.

L'alta participació en aquestes jornades ha posat de manifest la necessitat de crear espais de comunicació per als joves historiadors. A la presentació de les jornades, Jordi Casassas reivindicava el paper dels departaments com a impulsors de noves iniciatives. Tot i que una de les responsabilitats de les universitats és donar suport a la recerca, l'experiència de les revistes electròniques analitzades demostra que el seu paper com a promotores d'aquestes noves iniciatives no ha estat, ara com ara, gaire significatiu, llevat d'alguna excepció. Sembla que existeixen encara moltes reticències per part de la comunitat universitària a aprofitar les possibilitats que ofereixen les noves tecnologies i això està provocant que s'estigui renunciant a difondre gran part de les investigacions. Aquest és un greu problema ja que, tal i com assenyala Joan Majó,[6] ha de ser el sector docent qui ha de protagonitzar el procés d'adaptació ja que els professors universitaris «no poden garantir una formació prou adequada si ells mateixos no adquireixen les competències fonamentals de caire tecnològic i humanista per actuar en un entorn complex» com l'actual. Aguirre Romero[7] assenyalava ja fa uns anys la problemàtica que una pos-

[6] MAJÓ, Joan. «L'element clau», *Societat de la Informació: document de lectura*. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya, 1999. Vol. 1, p. 143.

[7] AGUIRRE ROMERO, Joaquín Ma. «Las revistas digitales y la vida académica», *Cuadernos de documentación multimedia*, núm. 6-7 (1997/1998) http://www.ucm.es/info/multidoc/multidoc/revista/cuad6-7/aguirre.htm

tura immobilista comporta. Per una banda, molts historiadors (sobretot la gent més jove que tot just comença a obrir-se camí) saben a priori que estan «condemnats» que la recerca que porten a terme no s'acabi divulgant, amb la conseqüent frustració que això comporta. D'altra banda, estem generant inconscientment un colonialisme intel·lectual, ja que es tendeix a percebre que allí on s'investiga és on es publica. Si investiguem però no donem sortida a les nostres investigacions estem generant la idea que no estem fent res. A fi de comptes, de què serveix fer un estudi magnífic sobre un tema i tenir-lo gravat al disc dur del teu ordinador sense cap possibilitat de divulgar-lo? A nivell curricular pot ser útil però, ara com ara, i tenint en compte les possibilitats de l'edició electrònica, potser podríem aspirar a assolir alguna cosa més. Si publicar a la xarxa és tan barat, perquè ens neguem obsessivament a aprofitar els avantatges i els baixos costs oferts per les noves tecnologies i no contemplem aquesta possibilitat? Estem prioritzant la por que ens provoca un format nou a la importància de divulgar nous continguts? Si *Afers* va ser resultat de les primeres jornades potser seria qüestió d'aprofitar les facilitats que les noves tecnologies ens ofereixen i plantejar-nos ara una nova iniciativa electrònica.

Bibliografia

AGUIRRE ROMERO, Joaquín Ma. «Las revistas digitales y la vida académica», *Cuadernos de documentación multim*edia, núm. 6-7 (1997/1998). http://www.ucm.es/info/multidoc/multidoc/revista/cuad6-7/aguirre.htm
[Consultat: 15 de març de 2003].

BORREGO HUERTA, Ángel. «Publicaciones electrónicas: hacia un nuevo modelo de comunicación científica», *JBIDI '2000: primeras jornadas de bibliotecas digitales*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 2000. p. 227-235.

FERNÁNDEZ SÁNCHEZ, Elena; Fernández Morales, Isabel. «Consideraciones sobre la edición electrónica de revistas en Internet», *El profesional de la información*, vol. 9, núm. 3 (marzo 2000), p. 4-12.

MARCOS, Mari-Carmen. «La revista electrónica y su aceptación en la comunidad científica», *El profesional de la información*, vol. 9, núm. 5 (mayo 2000), p. 4-14.

MASIP, Pere. «L'impacte de la informació digital en la recerca de les ciències socials», *Item*, núm. 31 (maig/agost 2002), p. 111-127.

APLICACIÓ DE PROGRAMES INFORMÀTICS SOCIOLÒGICS A LA INVESTIGACIÓ HISTÒRICA

Sebastián Romero García

La present comunicació pretén cridar l'atenció dels historiadors/es envers l'aplicabilitat de programes informàtics que estan fent servir altres Ciències Socials i, en concret, la Sociologia. El plantejament s'emmarca en un triple enfocament metodològic de partida:

1. La confiança en un tractament sociològic de l'objecte d'estudi, que mira de no comprometre l'autonomia de la disciplina històrica. En aquesta línia, val a assenyalar les possibilitats que obre l'instrumental que fan servir altres disciplines socials, tot explotant un tipus de relació cooperativa amb l'objectiu de reforçar el *mètode* històric. El posicionament, en aquest sentit, no equival pas a la fugida vers altres Ciències Socials a la cerca d'una metodologia *consistent*, postura molt encertadament qualificada per algun historiador d'«il·lusió cientifista». Ans al contrari, el posicionament d'aquesta comunicació assumeix la possibilitat d'explotar unes oportunitats metodològiques que es brinden per igual a totes les Ciències Socials (i no merament a algunes de més *privilegiades*) i que, per tant, no converteix tot plegat en un préstec ni en una metodologia *aliena*, La postura, al contrari, combat per igual tant l'escepticisme metodològic com la il·lusió cientifista, ambdues actituds d'escapisme i refugi.[1]

2. La integració dels mètodes quantitatiu i qualitatiu a la recerca social,[2] enfront del separatisme metodològic esdevingut en general a totes les Ciències Socials[3]. En aquest sentit, el posicionament de partida adoptat ha estat el denominat molt encertadament per alguns investigadors com a «pluralisme metodològic».[4] La present comunicació s'emmarca en l'optimisme de poder implementar una integració d'ambdós mètodes, combatent les relacions jeràrquiques, bé en forma d'exclusivisme (tria integrista d'un dels dos mètodes com a estratègia d'accés a la realitat) bé de subsidiarietat (relegament d'un d'ells a una funció merament auxiliar). Al mateix temps, pretén superar lògiques segregacionistes, enteses com aquelles postures que associen automàticament (i de

---

[1] En la línia del que ha plantejat Josep Fontana, l'historiador no pot caure en el «complex neokantià» que atribueix incapacitat a les disciplines socials enfront de la resta, capaces de formular lleis. La «il·lusió cientifista» representaria la modalitat de fugida resultant d'això. Tanmateix, Fontana ens proposa que «refusar el cientifisme no vol pas dir rebutjar la ciència», a J. Fontana: *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives (UPF) i Eumo Editorial, Vic: 1992, p. 36.

[2] Eduardo Bericat és un dels autors més representatius d'aquest paradigma. N'ha fet una síntesi força accessible a E. Bericat (1998): *La integración de los métodos cuantitativo y cualitativo en la investigación social: significado y medida*, Editorial Ariel, Barcelona. Altres autors han plantejat que si l'investigador «*articula varias perspectivas podrá al menos acceder a un número mayor de dimensiones de esa siempre compleja realidad social*», M. García Ferrando, J. Ibáñez i F. Alvira (comps): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, Alianza Universidad Textos, Madrid: 1986, p. 10.

[3] El concepte de «separatisme metodològic» ha estat plantejat pel filòsof i metodòleg de la ciència Jordi Mundó, tot i que per a referirse a la conflictiva relació entre Ciències Socials i Ciències Naturals. Malgrat que resulta interessant, no és objecte de tractament en la present comunicació, atès que ens endinsaria en un complex debat en el plànol epistemològic. Val a retenir, però, que Mundó aborda la qüestió de la unitat de la Ciència al·legant que, tot i que no podem parlar d'una teoria unificada de totes les ciències ni d'una «visió unificada de la naturalesa», potser «no és gens desenraonat parlat d'una unitat metodològica en la ciència», a J. Mundó i Blanch: *Filosofia i epistemologia de la ciència*, Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona: 2001, pp. 39-52.

[4] M. Domínguez i A. Coco: «El pluralisme metodològic com a posicionament de partida», *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 11 (2000).

manera exclusiva) unes determinades matèries (objectes d'estudi) a metodologies quantitatives o qualitatives.[5] En aquest sentit, val a dir que sota la lògica del pluralisme metodològic hom podrà afrontar objectes d'estudi a partir de tres possibles estratègies d'integració metodològica:

A/ La complementació, estratègia per a l'obtenció d'una doble visió (qualitativa i quantitativa) amb caràcter additiu d'un mateix objecte.

B/ La combinació, estratègia d'integració subsidiària (però selectiva) d'un mètode amb l'altre amb la finalitat de reforçar les febleses de l'altre en l'aproximació a un objecte determinat.

C/ La triangulació, estratègia consistent a abordar un mateix aspecte d'un únic objecte d'estudi. Suposa, per tant, la integració total d'ambdues orientacions (quantitativa i qualitativa). Malgrat que són obvis els beneficis de l'opció de la triangulació, cal assumir que en funció dels objectius de la investigació i la fase en què s'aplica l'estratègia concreta, bé serà possible tal tractament, bé merament la utilització d'un per al suport de l'altre o bé l'ús per al coneixement de vessants inevitablement diferents.

3. Finalment, la visió interdisciplinar enfront del separatisme disciplinar esdevingut a les Ciències Socials. Alguns autors han reflexionat (crec que encertadament) sobre el separatisme efectivament produït també entre altres camps veïns del coneixement, situant algunes idees que he trobat igualment vàlides per a la relació de la Història amb altres Ciències Humanes i Socials, entre l'anàlisi històrica i la de caire sociològica.[6] Pel seu costat, historiadors com Xavier Tusell han encertat en la seva denúncia de l'abandó de l'interès per part de certs sociòlegs de l'estudi de temàtiques que han esdevingut temporalment passades i conscientment derivades a la responsabilitat dels historiadors.[7] En sentit invers, es pot afirmar que molts historiadors/es han tendit, en no pas poques ocasions, al menyspreu d'un tractament sociològic, antropològic, econòmic, filosòfic, estètic (i de l'art) o des del Dret en l'estudi de fenòmens que ineludiblement mereixerien d'aquest abordatge, acabant per fragmentar el coneixement (a causa de la desconnexió entre les dimensions d'un mateix fenomen) i menant al desconeixement mutu de fites entre camps de coneixement al capdavall veïns. En aquest sentit, les idees esbossades poden obrir vies de col·laboració en la línia de confeccionar equips interdisciplinaris d'investigació.

En definitiva, la multidimensionalitat de l'objecte d'estudi requereix i justifica amb escreix fer ús d'un instrumental (mètodes, tècniques i eines) prou diversificat com per a tractar de manera selectiva el caràcter polièdric de l'objecte a les Ciències Socials i, especialment, a la disciplina de la Història, atès que aquest és resultat d'un encreuament i afegiment (quan no interacció) de múltiples dimensions.

Els programes presentats a continuació són eines informatitzades que poden tenir moltes aplicacions en el camp de la Història amb una combinació d'habilitat i enginy:

A/ Programes per a tècniques qualitatives: NUDIST, UCINET, KRACKPLOT i PAJECK.

El NUDIST és un programa d'anàlisi de contingut que permet fer un filtratge acurat del discurs textual de múltiple procedència, amb l'única limitació que el text ha de tenir un suport informatitzat, de manera que s'exclouria d'entrada el tractament de determinats volums i/o obres pel fet de tenir un suport documental no informatitzat. NUDIST treballa a partir de codis d'anàlisi (nodes) que tria el mateix investigador per tal de filtrar el text i retenir allò que realment l'interessa, Per aquesta raó, els codis esdevenen, d'una banda l'instrument essencial d'organització i recuperació de la informació i, d'altra, elements bàsics d'anàlisi de la informació recopilada. Els criteris de fixació de codis es deriven bé directament de les preguntes i les hipòtesis de la recerca (que inclouen sovint termes i expressions clau) com de conceptes útils i termes importants.[8] L'objectiu final és obtenir un paquet d'«unitats textuals» (Text Unit), la unitat bàsica d'informació retinguda i el menor segment de text que NUDIST pot recuperar (numerat i consecutiu); per raons d'operativitat, l'investigador en determina l'extensió, podent ser la línia de text, la frase o el paràgraf. Alhora, l'investigador dissenya un arbre de nodes (Index System) que reflecteix l'esquema conceptual i la comprensió dels mateixos (fent-hi reflectir les relacions jeràrquiques, d'inclusió, d'implicació, de causalitat, tipològiques... entre els conceptes). Pel que fa a la cerca de text, un seguit de comandaments permeten una retenció flexible del contingut:

La funció *Text Searches* és la principal. Aquesta alhora desferma un submenú de tres opcions:

1. L'*String Search* (cerca en cadena) busca totes les aparicions exactes d'una seqüència de caracters subministrada per l'investigador.

---

[5] Aquesta última postura és propensa a alarmar sobre l'intrusisme d'«allò quantitatiu» en «allò qualitatiu» i a la inversa.

[6] Aquest ha estat el debat introduït pel filòsof i especialista en Metodologia de les Ciències Socials Jordi Mundó en relació a la bifurcació esdevinguda entre Economia i Sociologia. Mundó s'ha posicionat en múltiples fòrums a favor d'una unitat de la Ciència Social ben entesa.

[7] Javier Tusell es refereix al «consum immediat» de politòlegs i sociòlegs en referència al tractament poc durable de polèmiques intel·lectuals com ara les interpretacions que sobre el franquisme s'han fet, perquè aquells «*trabajaban más en el presente que sobre el pasado*», abandonant l'interès un cop esvaïda la pressió dels esdeveniments tractats i tot just quan s'obria pas el moment en què la qüestió «*podía tan sólo empezar a ser examinada desde una perspectiva científica*». Crec que malgrat algunes excepcions (la del corrent i mètode mateix sociohistòric que entronca Sociologia i Història crec que la tendència predominant segueix la tendència situada per l'autor, a J. TUSELL: «El debate sobre la naturaleza del franquismo», a J. TUSELL: *La Dictadura de Franco*, Alianza Editorial, Madrid: 1996, p. 103.

[8] No s'ha de perdre de vista que el coneixement de les idees que conté l'obra o el discurs en qüestió constitueixen en si un objectiu parcial o total de la investigació.

2. El *Patterns Search* (cerca de patró) permet trobar paraules o frases que responguin a un patró textual subministrat per l'analista mitjançant una sèrie de *comodins*.

3. El *Special Characters* (caracters especials) mostra el llistat de caracters especials (*comodins*) per a establir patrons de cerca.

La funció *Index Search* (cerca d'allò indexat als nodes) permet realitzar les consultes a partir de la codificació elaborada. Alhora obre nombrosos operadors de cerca per tal d'interrogar sobre les dades. Involucra el nombre de nodes triats per a operar amb i entre ells. En destaquen els operadors *Intersect*, amb la qual hom vincula «*x*» codis a fi de recuperar les unitats textuals relacionades (interseccionades) i el *Near*, amb què hom reté la informació dintre d'una distància especificada a fi de contextualitzar la unitat.

En conjunt, NUDIST esdevé una eina útil que permet enfrontar-se amb una bibliografia immensa que no exigeix d'una lectura total, gràcies al sistema de cercadors esmentats, bé de caire general bé de més especialitzats. No obstant això, i com s'ha assenyalat, excloure documents sense suport informàtic representa d'entrada una ineludible limitació per a la investigació històrica a tenir present.

El conjunt de l'UCINET, PAJECK i el PLASKJOV permeten executar una anàlisi de xarxes, d'acord amb les teories i anàlisi de l'estructura social entesa com a conjunt ordenat de pautes de relacions entre actors o nodes (ja individus ja corporacions) amb una regularitat palesa. UCINET ve a elaborar un mapa dels fluxos de recursos (d'informació, de béns, serveis...) de l'univers nodal en qüestió, tot dibuixant-ne l'accés als mateixos per part d'un conjunt d'actors d'un univers determinat. La interpretació que hi roman és que la posició d'un actor en la xarxa social ofereix unes oportunitats i limitacions d'accés precisables per l'investigador.

El programa UCINET ens permet elaborar una matriu de doble entrada, que recull la informació de la relació entre un conjunt d'actors o nodes. Treballa principalment atributs de relacions binàries. Per tant, hi queda interceptada la direcció dels fluxos entre diferents nodes. Concretament, el càlcul d'alguns indicadors bàsics permet aproximar-se a les propietats bàsiques de les xarxes i els actors:

1. Connexions: són el requisit indispensable per a l'existència mateixa d'una xarxa social. En són mesurables (essent-ne indicadors): tamany, densitat, assolibilitat, reciprocitat, transitivitat, distància (més ecentrivitat i diàmetre), flux, cohesió i influència.

2. Centralitat i Poder: se'n deriven del sistema de relacions establertes a la xarxa (donant alhora forma a diferents estructures socials). En són mesurables el grau (amb el consegüent prestigi i influència), proximitat, intermediació i la centralitat del flux. Per últim, l'índex de poder de Bonacich permet relativitzar (i, per tant, donar consistència) als resultats de la centralitat i el poder anteriors.

3. Agrupaments i sub-estructures: són resultat del comportament en xarxa i permeten interessar-se per la posició dels actors en sub-estructures: d'una banda el cliqué com a subconjunt d'actors amb una relació intensa (directa i recíproca); d'altra, el N-cliqué i N-clan com a versions alternatives al cliqué, de relacions més laxes.

4. Les Posicions i Papers Socials dels actors a la xarxa, mesurats en termes de:

- Equivalència estructural de les relacions: permet establir categories idèntiques i substituïbles. És mesurada a partir de: correlacions, distàncies euclidianes, proximitat, block models i esglaonats multidimensionals.

- Equivalència automòrfica: permet trobar conjunt d'actors de similars pautes de relacions malgrat el canvi d'actors amb què interaccionen. És mesurada a partir d'equivalències geodèsiques i Tabu Search.

- Equivalència regular: cerca delimitar el rol, buscant interceptar les mateixes pautes de relacions amb membre d'altres conjunts d'actors. És mesurat a partir de Tabu Search, Rege categorical o Rege Continous.

El PAJECK i el PLASKJOV, per la seva banda, permeten la representació gràfica (en un sociograma) d'un univers nodal, on queden paleses les relacions socials entre vèrtex (actors) i línies de connexió (relacions), ajudant a fer-se la idea gràfica de l'estructura social mateixa.

Tots tres programes tenen aplicació a l'estudi de les relacions de poder, autoritat, posicions i rols socials en els plànols social, econòmic o polític. Temes tots ells d'interès sociològic, antropològic, politològic, econòmic i, evidentment, també històric.

B/ Programa quantitatiu: el SPSS. És un paquet estadístic que permet treballar tant amb una estadística bàsica com amb una altra de més avançada:

1. De molt bàsica: anàlisi descriptiva i exploratòria univariada. Aborda l'anàlisi de freqüències i característiques variable a variable.

2. Estadística bàsica: anàlisi bivariada, correlacions i variables de control. Posa en relació parelles de variables, mirant d'interceptar existència (o no) de relació, així com el grau i direcció de llur associació estadística, alhora amb el control (intervenció) de terceres variables. Això permet interceptar també falses relacions.

3. Estadística avançada: models de regressió lineal, regressió logística i *path analysis*. Mira de jugar amb models relacionals de variables i estudiar l'impacte proporcional i relatiu de les variables independents en la dependent.

El paquet SPSS treballa a partir de la informació introduïda en una matriu de dades, amb les variables a columnes i els elements de l'univers a estudiar a files. La incorporació de l'SPSS pot substituir a l'Excel en els càlculs estadístics, tot i que aquest altre continua essent útil i pràctic.

Allò realment important és que permet treballar amb models de variables relativament tancats. Aquests cons-

titueixen uns models relacionals d'hipòtesis, productes de la relació establerta per l'investigador entre un conjunt de variables preses en consideració. De fet, treballar amb models d'hipòtesis és un plantejament bàsic de totes les ciències (i no merament les socials), tot i que la investigació pot partir senzillament d'objectius i fins i tot de preguntes.

En resum, el pluralisme metodològic esmentat suposa una estratègia d'accés a la realitat que, més enllà de les declaracions acadèmiques, resta encara lluny d'esdevenir tendència predominant. No obstant això, l'objecte d'estudi acostuma a exigir, per les seves peculiaritats, d'un tractament acurat i obert (alhora que rigorós). Les eines referides, en tant que instrumental «importat» de disciplines veïnes, obren d'entrada noves perspectives a la recerca històrica i al tractament epistemològic mateix de la Ciència Històrica. Malgrat que no era objecte d'aquesta comunicació, la *cientificitat* (no cientifista) de la disciplina de la Història constitueix una assumpció de partida que entenc superada, de tal manera que el propòsit d'aquesta comunicació no és el qüestionament de la disciplina com a Ciència, sinó la seva relació amb la resta.

L'aplicació dels programes sociològics presentats obliga a un tractament sociològic de l'objecte d'estudi, però sols en base a principis d'utilitat i prudència. No val a sotmetre els objectius d'una investigació a l'ús d'un instrumental, tot invertint els termes. Tampoc val a ferne un ús quan hom no garanteix assolir noves ni necessàries fites. En canvi, una adopció controlada significa, més enllà de la profitosa obtenció de resultats, un tractament comú i un pas en la convergència de les Ciències Socials. Aquesta relació no suposaria vassallatge algun entre disciplines, atès que no se li demana a la Sociologia fonamentar la nostra anàlisi històrica, entenent que la Història ja té perspectiva teòrica pròpia. Al mateix temps, proposo garantir la visió integral de l'objecte d'estudi (interpretació històrica global, de tots els aspectes) a fi de no incórrer en una perillosa «desintegració de la història», fórmula d'efectiva segmentació del coneixement i desconnexió de la realitat sota la forma d'estudis microsectorials, i de resultats clarament pobres.

En síntesi, la combinació creativa d'eines, mètodes i tècniques pot permetre assolir uns bons resultats, tot enriquint el mètode històric, la qual cosa convida a estendre la idea de pluralitat a les perspectives teòriques utilitzades en qualsevol investigació. L'esmentada dosi de flexibilitat teòrica (de partida) podria permetre, d'una banda, evitar perspectives excloents (d'aspectes i vessants) i, d'altra, formular noves preguntes a l'objecte d'estudi (encotillades a plantilles prou conegudes i amb marges limitats), permetent obrir nous filons per al coneixement. Al capdavall, s'ha d'assumir que allò que guia realment una investigació i exigeix de l'aplicació dels mètodes adients en fases determinades de la mateixa és el plantejament teòric (objectius i/o hipòtesis). En definitiva, val a apostar-hi perquè uns altres punts de vista són possibles.

Bibliografia

E. Bericat Alastuey (1998): *La integración de los métodos cuantitativo y cualitativo en la investigación social: significado y medida*, Editorial Ariel, Barcelona.

M. Domínguez Amorós i A. Coco Prieto (2000): *Tècniques d'investigació social I. Text Guia*, Edicions Universitat de Barcelona, Barcelona.

M. Domínguez Amorós i A. Coco Prieto (2000): «El pluralisme metodològic com a posicionament de partida», *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 11.

J. Fontana (1992): *La història després de la fi de la història. Reflexions i elements per a una guia dels corrents actuals*, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives (UPF) i Eumo Editorial, Vic.

M. García Ferrando, J. Ibáñez i F. Alvira (1986): *El análisis de la realidad social. Métodos y técnicas de investigación*, Alianza Universidad Textos, Madrid.

J. Mundó i Blanch (2001): *Filosofia i epistemologia de la ciència*, Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona.

PRESENTACIÓ DE LA REVISTA ELECTRÒNICA *DESAFECTOS*

Desafectos

Les noves tecnologies de la informació i la comunicació han obert noves possibilitats de difusió i de comunicació que també poden repercutir en el camp de la historiografia. A banda de donar noves eines per a la recerca (a les quals no farem referència en aquesta comunicació), posa a les nostres mans una nova forma de publicació: l'edició digital. L'edició digital comporta un format nou, diferenciat del format en paper que té alguns trets distintius:

- Implica un abaratiment dels costos de producció, en estalviar els costos d'impressió i enquadernació.
- No està subjecte a les limitacions d'espai que implica el format en paper.
- Permet una major accessibilitat a la publicació: no cal anar a comprar-la o a consultar-la des d'una biblioteca, sinó que es pot consultar des de qualsevol lloc on hi hagi disponibles un ordinador i una connexió a Internet.
- No té per què dependre del volum de vendes per poder subsistir. Per tant, no té la necessitat imperiosa d'adequar els seus continguts a les exigències de cobrir un determinat nivell de vendes.

Aquests trets distintius són especialment beneficiosos per a les publicacions d'història especialitzades, que sovint no tenen un volum de vendes gaire ampli i que tenen un mercat constituït per la xarxa de biblioteques. És a dir, per aquelles publicacions (revistes o monografies) que més que per ser venudes, estan orientades perquè puguin ser consultades, i que poden donar sortida a treballs historiogràfics, especialment de recerca, que, d'altra manera, quedarien reclosos en calaixos o dintre dels ordinadors dels mateixos autors o autores, i que constitueixen una de les bases necessàries per a l'avenç de la recerca històrica.

Un exemple del joc que obren les publicacions digitals és la revista d'història crítica *Desafectos* (www.historiacritica.org). *Desafectos* parteix d'un nucli de joves historiadors i historiadores catalans (alguns dels quals feia poc que s'havien llicenciat, i d'altres que encara estaven cursant la carrera) que vam veure la necessitat de crear, en el si del Centre de Treball i Documentació (CTD), un espai de discussió horitzontal i d'intercanvi d'idees específic, que el marc acadèmic no ens oferia. Volíem evitar que els que feien recerca s'hi enfrontessin de manera aïllada i individual, i que els que no en feien quedessin apartats completament del món historiogràfic. Volíem compartir les nostres inquietuds i els nostres plantejaments historiogràfics.

En el si d'aquest grup inicial, amb el temps, va sorgir la idea d'editar una revista per Internet. El seu objectiu era poder oferir al públic tota una sèrie de treballs d'història que tenen interès però que, per diversos motius, no entren en el circuit editorial tradicional d'història: treballs de carrera o de doctorat, treballs de recerca diversos, reflexions teòriques o metodològiques, etc. Una altra idea era que volíem fer i difondre una història no acadèmica, que superés les rigideses que el marc acadèmic imposa avui dia, i que possibilités un intercanvi i un contrast d'idees real que no quedés reclòs als departaments universitaris. I, finalment, volíem fer i difondre una història radical, entesa com una història que combinés la rigorositat i l'ús d'un mètode científic en els seus estudis, juntament amb la voluntat de contribuir a una millor comprensió de la societat, la qual cosa ens ajudés a transformar-la en un sentit emancipador.

Aquesta idea s'ha concretat en la publicació de tres números (el quart està a punt de sortir properament) d'una revista de lliure accés i que es manté per les aportacions i els esforços de les persones que n'integren el consell de redacció. La revista té l'estructura següent:

- Editorial.
- Entrevista: L'hem concebut com un espai que volem que serveixi per a intercanviar idees, i en cada número s'entrevistem un o més d'un historiador o historiadora. Així, hem editat entrevistes d'investigadors com Marí Marín, Josep Fontana, Eduald Carbonell i Antoni Virgili.
- Estudis.
- Historiografia.
- Recensions.
- Informacions diverses.
- Cartes a la redacció.
- Tesis i tesines.
- També oferim altres espais, com el dedicat a enllaços a pàgines web que tracten temes d'història, o el que hem cedit al seminari «Moviments socials al segle XX» perquè «pengi» els seus documents de treball.

En aquests tres números hem publicat treballs diversos. L'acollida del públic internauta a la revista ha estat prou bona, fins al punt que la nostra pàgina darrerament ha arribat a una mitjana de més de 1.500 visites mensuals de més de 15 minuts. La discussió entorn de què havíem de publicar també ens ha dut als membres de la redacció a fer profunds debats que altres espais no permeten. Ha estat una experiència molt enriquidora, i més si tenim en compte que hem intercanviat punts de vista superant els compartiments acadèmics, ja que a la revista hi ha persones especialitzades en camps i èpoques historiogràfiques molt diversos (des d'arqueòlegs i prehistoriadors fins a especialistes en la Transició espanyola, passant per medievalistes i especialistes en paleografia i diplomàtica).

Darrerament, el consell de redacció de Desafectos hem impulsat altres iniciatives basades en els mateixos plantejaments que ens van dur a publicar la revista. Des del novembre del 2002 i fins al maig d'aquest any estem fent el seminari d'historiografia «Materials per a una història radical». El seminari l'hem concebut com un punt de trobada per analitzar i discutir algunes aportacions metodològiques i conceptuals fetes per historiadors i historiadores que creiem que van orientades en la línia de construir una història radical. No es tracta, per tant, d'aprofundir en tota l'obra d'un determinat historiador o corrent historiogràfic, sinó de discutir elements elaborats per la historiografia que ens serveixin per construir una història radical. Alhora, vol cobrir el buit que hi ha a les universitats, on, per norma general, el debat historiogràfic brilla per la seva absència en les aules. Les sessions del seminari s'estructuren entorn de la discussió d'uns textos prèviament seleccionats, animada per un ponent. Amb aquesta metodologia volem potenciar la discussió horitzontal i fugir de les ponències magistrals, pròpies de la majoria de congressos i seminaris d'història.

Una altra línia d'actuació que hem endegat darrerament és la de contribuir a la difusió popular de la història. En aquest àmbit, hem fet xerrades sobre la història del moviment obrer en cursos de formació de col·lectius sindicals; estem col·laborant amb el cicle de cinema «Consciència, conflicte... canvi» organitzat pel grup de cinema crític La Sal de la Terra; i estem ajudant l'Associació de Veïns i Veïnes de Sagrada Família en la tasca de recuperació de la memòria històrica que està fent entorn de la recuperació d'un refugi de la Guerra Civil que hi ha al barri.

PRESENTACIÓ DE LA REVISTA *R. H. U.* DE LA UNIVERSITAT DE GIRONA

R. H. U.

ADELH és una associació amb especial preocupació pels joves historiadors i historiadores. La història ha sigut des de temps llunyà atacada per diferents disciplines i persones. François Simiand, a començaments de segle XX, denunciava els tres ídols de la història. Després fou Claude Lévi-Strauss qui posà davant els mètodes de l'etnografia tot desvirtuant els de la història. Avui, les crítiques segueixen essent punyents, a voltes encara per una percepció de la ciència molt popperiana, que ja no es troba en el marc de ciències com la física o la química.

En tot cas, la història ha de seguir defensant els seus procediments i els seus resultats. Estem segurs que la història és ciència, però dubtem molt que sigui respectada com a tal en la societat. És necessari un rigor històric del polític quan parla del passat? L'experiència quotidiana demostra que més aviat la història és manipulada contínuament, buscant uns objectius presents molt sovint terriblement pragmàtics.

En aquest marc, des de la Universitat de Girona, un grup d'estudiants vàrem crear una revista d'història especialment interessada en els joves historiadors i historiadores. En primer lloc, volíem donar veu a aquells que havien tingut dificultats per publicar fins llavors. Sabem que l'historiador és poc necessari en la societat, en conseqüència les alternatives de treball són poques, i les de publicació menors encara. Adonant-nos d'aquest seguit de problemes vam crear *R.H.U.*, que dóna la possibilitat –com dèiem i insistim– de publicar treballs fets per estudiants de la llicenciatura d'Història o bé historiadors en una revista que cada vegada arriba a més gent.

En segon lloc, fou essencial per a nosaltres publicar treballs de persones formades en la història o bé en disciplines que són de veritable ajuda per l'estudi del passat. Ja assenyalava Marc Bloch la importància de la interdisciplinarietat, fet que nosaltres també hem volgut potenciar. En definitiva, pretenem des de la nostra modesta contribució potenciar la història, però no de qualsevol manera, sinó com a ciència.

Les utopies són finalment il·lusions, però les il·lusions, finalment, han servit per canviar molts aspectes econòmics, socials, culturals o polítics. La nostra utopia és una societat en la qual la història no fos bandejada lliurement i reiteradament. La nostra publicació, presenta treballs que no pretenen ser veritat absoluta, però sí que estan fets amb el màxim rigor històric. A més, les nostres iniciatives són realitzades des del col·lectiu d'estudiants, grup que ha estat caracteritzat i hauria de caracteritzar-se pel dinamisme. Esperant que aquest dinamisme pugui convertir-se en motor dinamitzador de la història com a ciència en el marc de la societat.

PRESENTACIÓ DE *RELS. REVISTA D'IDEES I CULTURA*

Ivan Favà Vives
Adrià Chavarria Curto

Introducció

Amb aquesta comunicació presentem el nostre projecte editorial. Es tracta de *Rels*, una revista d'idees i cultura escrita en català. Per tant, la nostra no és una aportació al món de la investigació històrica, sinó l'aportació de l'experiència personal des de l'àmbit de la difusió de la cultura en un mitjà escrit.

Rels va néixer d'una iniciativa dels que signen aquestes línies l'estiu de l'any 2001. Nou mesos més tard, el juliol de 2002, presentàvem el número 0, i el febrer d'enguany ha sortit el número 1. L'objectiu inicial era el de construir un mitjà d'expressió d'inquietuds personals. A mesura que vam anar treballant, vam anar prenent consciència de les nostres possibilitats i de les nostres capacitats. Així, *Rels* pretenia des d'un inici ser una revista eminentment de cultura general, que s'edités a Tortosa —per un sentiment de pertinença més que no pas cap altra cosa, i potser per l'excentricitat que això comporta, cosa que la perjudica i alhora l'afavoreix— i escrita en català.

La formació com a historiadors dels seus responsables explica en gran part el caràcter que la publicació ha pres almenys en els dos primers números. Així, per exemple, hem volgut dedicar el dossier del número 1 a la memòria històrica i conversar amb Josep Fontana. Tot i aquest enfocament, la revista vol recollir diferents aspectes de la nostra contemporaneïtat des de l'art, el pensament i les lletres, que reflecteixen una concepció potser personal, però conscient, de la crisi de valors que afecta Europa.

No podem negar els nostres referents en aquest àmbit: *Gèminis* i *T(D)* a Tortosa, i a nivell nacional, la històrica *Serra d'Or*, *L'Avenç*, *Transversal* o *El contemporani*, que se'ns dubte ens han acompanyat i ens acompanyen en la nostra formació.

En aquesta comunicació volem exposar això, els objectius del nostre projecte i tot el procés dut a terme des que neix la idea fins que esdevé una realitat, i sobretot, la nostra filosofia editorial. Així mateix, aprofitem per presentar els dos primers números de la revista.

No volem acabar aquestes línies sense destacar el caràcter desacomplexat però també insegur de les nostres petjades. En el context d'unes jornades de joves historiadors, i reivindicant el caràcter humanista que pensem ha de regir la nostra feina i el nostre paper en la societat, pensem que la nostra iniciativa pot ser presentada com un exemple —modest— i com una font de reflexió, sense que cap esperit mercantilista ens mogui a formulacions més interessades.

Per què va néixer Rels*?*

> Diu Maria-Mercè Marçal:
> Per tu retorno d'un exili vell
> com si tornés d'enlloc. I alhora et sé
> terra natal, antiga claror meva,
> i l'indret on la culpa es feia carn.

Rels, aquesta revista feta des de Tortosa però amb sentiment de Països Catalans (una cosa que aviat ja no tindrà cap sentit), és i no és una revista d'història. No ho és del tot, perquè els directors de la publicació ho volem d'aquesta manera. És a dir, que a banda de la Història, comptem amb la presència de tota una sèrie d'altres disciplines culturals que ens ajuden a l'hora de bastir el nostre univers cultural. La filosofia, la literatura, la creació pròpiament literària, l'art, i alguna altra cosa, donen vida a aquesta revista.

Però és o no és una revista d'Història? Doncs sí i no, o com vulgueu. I si no ens preguntem tots plegats, si que el que acabo de citar és o no és història. I tant que és

una revista d'història, ja que la gènesi de la pròpia revista, neix de la història d'una cultura que ha estat perseguida, i d'uns territoris que han estat oblidats?

La història d'aquest país han volgut arraconar-la (no ho han aconseguit) els vencedors de la passada guerra civil, els vencedors de la guerra de Successió, de connivència amb les classes més altes del nostre país, que ja sabem que no estan gaire per les reivindicacions nacionals de la nostra terra. És a dir, per mi, el fet que sigui una revista escrita i pensada en català, és dels motius més importants d'aquesta publicació. El nostre és un país que necessita revistes, perquè si no fos per *Serra d'Or* o *l'Avenç*, n'estaríem ben mancats. Moltes revistes han vist la llum, i moltes s'han mort. A la nostra també li passarà el mateix, però entre tots hauríem d'aconseguir que la mort fos amb una edat avançada.

Està feta, diuen, des d'uns territoris oblidats (no sé si marginats) per la classe política dirigent d'aquest país, que al meu parer només s'ha dedicat a enaltir Barcelona, i en els darrers temps a fer-la més *fashion* que mai: és a dir, ben postmoderna, i sobretot ben cara. El centralisme barceloní a nivell cultural durant un temps ens ha anat bé, però necessitem una descentralització necessària per a la bona salut cultural d'aquest país. De fet, des del poble, ja ens han criticat pel fet que no sigui una revista d'àmbit local, però nosaltres protestem, ja que allò local pot ser ben universal, i per tant les coses de Tortosa poden ser tan interessants per a un barceloní, com viceversa.

La revista, sense cap mena de voler crear una nova generació d'intel·lectuals tortosins o catalans —els dos directors no són escriptors, i no crec que se sentin de la nova generació del 2000 que diuen que ha nascut ara— sí, però, té certa consciència que durant els anys cinquanta, i a finals dels vuitanta del passat segle, tota una sèrie de tortosins va crear una sèrie de revistes, *Gèminis* i *T(D)*, que tampoc eren de caire local, i que pretenien en l'ambient, perquè no dir-ho de vegades resclosit de Tortosa, crear una xarxa cultural que des d'aquelles terres s'interconnectés a tota la resta del país.

No sé si ho aconseguirem. És difícil crear xarxes de dinamització cultural, sobretot en aquests temps com els nostres on les humanitats compten molt poc. Vendríem i ens llegiríem més si fóssim una revista del Club Esportiu Tortosa, que no una revista d'idees i cultures.

Nosaltres, però, estem força contents del que a poc a poc anem aconseguint. El procés d'elaboració és difícil, i moltes vegades pesat. Com veieu és una revista d'artesania, com aquella terrissa que es fa tant a Tivenys, poble ben a prop de Tortosa.

Dir-vos que esperem possibles col·laboracions de tots vosaltres. Ah!, i una altra cosa: estem molt desacomplexats, això és el que ens van dir a Catalunya Ràdio. Potser la revista no és el que esperàveu, però per ara aquests són els seus fruits.

El pòrtic de la revista sempre l'obrim amb un poema. Al primer Maria-Mercè Marçal, al segon Paul Celan, ells ens assaonen els camins i les dreceres dels nostres números, dels nostres desitjos i frustracions.

Diu el nostra primer editorial: «Hi havia una vegada un àngel que tot sovint mirava endarrera, el vent del progrés, però el feia mirar cap endavant. Progrés reixit, progrés fracassat? «Himne de l'ànima» del soroll de «baraka», enrunada de dunes, foa en la pell dels teus camins. Naixem de nou. Ara som, a més, rels, un nou camí, les noves passes del qual són aquestes oliveres, marges, tarongers, aigua... filosofia, història, literatura, art. Naixem en un moment particular per a nosaltres, amb la sensació que la contemporaneïtat que ens ha caigut a sobre, no respon a totes les prèdiques dels alliberaments dels setanta. La història s'hauria de contar d'una altra manera?».

HISTÒRIA I FILOSOFIA: RAONS PER A UNA APROXIMACIÓ

Raül Digón

Aleshores el bouer, en veure's conduït cap al suplici, revelà, finalment, la veritable història. Començant des del principi explicà les coses amb adequació a la veritat i va acabar per implorar i suplicar que tinguessin pietat d'ell.

Història (llibre I)
Herodot

La protohistòria del segle XIX, que es reflecteix en la mirada del nen que juga en el seu llindar, té un rostre totalment diferent del que ofereix en els signes que la graven sobre el mapa de la Història.

Carta a Gretel Karplus i Wiesengrund-Adorno
Walter Benjamin

Avançar conclusions en termes excessivament genèrics implica sempre el risc de caure en reduccionismes i contradiccions, perquè qualsevol generalització és inevitablement simplificadora i superficial. Tanmateix, penso que no és exagerat posar de manifest que entre els estudiosos de la història i els de la filosofia, sovint es produeix un desinterès recíproc que dificulta que ambdós col·lectius assoleixin una comprensió holística sobre els fenòmens que constitueixen l'objecte de llurs respectives investigacions. Es tracta d'una desconnexió teòrica i pràctica (en ocasions és més pròpiament una història d'amors no correspostos) que comporta efectes de fragmentació sobre el camp de coneixement de les humanitats, i que per tant precisa d'una valoració crítica. Consegüentment, tot saludant l'esforç que heu realitzat per a l'organització de les vostres III Jornades, presento unes línies que conformen l'esbós d'una reflexió estructurada des d'una perspectiva doble, a saber: la concepció de la historicitat com a problema de la filosofia, i l'aportació d'arguments per sostenir que la tasca historiogràfica és una activitat de caràcter filosòfic. Sota aquest prisma fóra convenient referir-se a alguns temes de filosofia de la història i als principals debats existents entre els actuals corrents historiogràfics, però atesos els límits d'extensió establerts en aquest congrés, cal deixar l'esmentat desenvolupament per a una altra ocassió i centrar-se únicament a donar quatre pinzellades generals a les qüestions assenyalades, conjuntament amb una brevíssima referència als conceptes de post-història i memòria.

I

Cal fer la història d'aquest altre tipus de bogeria...
-Michel Foucault, Prefaci a Folie et Déraison.
Histoire de la folie à l'âge classique-

Les múltiples sensibilitats i les concretes adscripcions «disciplinàries» entre les quals es concentren els estudiosos de la filosofia, provoquen que la problemàtica anunciada sigui abordada des de perspectives netament diferenciades. Tant és així, que hi ha qui considera que l'estudi de la història constitueix una matèria absolutament secundària i àdhuc aliena als interessos dels filòsofs, i qui per contra la concebeix com a quelcom que és *condictio sine qua non* per a l'el·laboració filosòfica. D'altra banda, també cal subratllar que el «gremi» d'historiadors no constitueix un col·lectiu aliè a la influència de l'estès tòpic social que caracteritza la figura del filòsof com a individu espès i de comunicació críptica, farragosa, i exclussivament especulativa. Lluny doncs d'esquematismes i de postures de principi respecte d'aquesta discussió, l'autor d'aquestes línies es situa en l'acceptació del fet que disposar d'uns coneixements suficients en matèria d'història configura *per se* una peça fonamental en el substrat cultural de qualsevol persona de formació humanística sòlida. Nogensmenys, es considera que si l'historiador/a no domina suficientment els trets bàsics dels principals corrents teòrics històrics, i dels paradigmes ideològics dominants a cada època determi-

nada, el seu bagatge conceptual se'n ressent i resta condicionat per deficiències importants que, inevitablement, ocasionaran que del seu treball se'n desprengui un resultat pobre. La necessitat de resoldre les dificultats inherents als intents de captació del nucli de factors explicatius de qualsevol esdeveniment o procés del passat, no només exigeix de referències exactes sobre els «fets», sinó també d'un profund grau de coneixement sobre les diverses cosmovisions i els valors —hegemònics i de subversió— vigents a qualsevol etapa històrica que sigui analitzada.

Les àrees acadèmiques que subdivideixen el camp de les ciències socials i el de les humanitats configuren un mapa de demarcacions de caràcter convencional, tal i com resulta palès en tractar certes problemàtiques que els són comunes perquè les travessen transversalment. La tradicional parcel·lació dels sabers (que en el seu origen respon a una concreta distribució de recursos econòmics i de quotes de poder institucional entre departaments) ha consolidat l'existència d'unes divisions que, des d'una òptica estrictament conceptual, sovint són arbitràries, i que entren en crisi en intentar abordar l'obra de certs autors —contemporanis o clàssics— de difícil classificació. En aquest sentit, podem pensar en exemples contemporanis com en Pierre Bordieu, considerat a l'ensems sociòleg i filòsof, o clàssics com Karl Marx, el perfil del qual desborda, superant-les, les categories ordinàries de: sociologia, economia, història, filosofia. Tanmateix, potser per il·lustrar l'estreta línia de proximitat existent entre la historiografia més orientada vers la vida dels homes i les dones anònims/es, i un determinat àmbit de la filosofia (F. Política), resulti interessant recordar la figura de Foucault, que de vegades s'havia autoqualificat com a historiador i que va proporcionar una mirada en la qual psicologia, història, filosofia i sociologia hi confluïren en una tematització corrosiva de l'esmentada segmentació de disciplines. Amb aquesta remissió no pretenc afirmar que les diverses «històries» de l'heterodox filòsof francès (d'alt component fenomenològic i especulatiu) siguin rigorosament equiparables a les fonts de la historiografia tradicional, ni tampoc negar l'especificitat «tècnica» de la tasca de l'historiador. Simplement, abans de presentar una caracterització molt personal sobre els camps temàtics propis de la filosofia i de la història, vull posar en relleu la figura d'un pensador que tematitzà que les divisions de les conductes humanes entre normals i anormals constituïen fronteres molt discutibles perquè depenien, precisament, de llur variabilitat històrica. Considero que és important que es valori l'interès de les obres d'algunes figures que són de referència obligada, perquè qüestionen significativament la compartimentació criticada i poden aportar arguments per a un ensamblatge enriquidor entre filosofia i història, i perquè suggereixen que les rígides divisions que freqüentment separen ambdós àmbits de coneixement de vegades tendeixen a difuminar-se, ja que sovint són ambigües o, si més no, discutibles.

La resposta a la pregunta sobre què és filosofia constitueix el primer motiu de controvèrsia entre els filòsofs, ja que, tal i com s'observa ràpidament, els diversos posicionaments al respecte varien i són contraposats (estudi de l'ontologia, de l'ésser, coneixement dels textos que formen part de la tradició filosòfica, saber de segon grau o de causes primeres, aclariment de proposicions del llenguatge per a la ciència...). En la present comunicació partiré d'un plantejament heurístic molt personal, consistent a conceptualitzar-la com a experiència existencial caracteritzada per una actitud intel·lectual de recerca recorrent vers la comprensió profunda de les causes dels fenòmens de la realitat, recerca que guia un viatge que finalment no tindrà més destí que desempallegar-se de tòpics i prejudicis, i que, naturalment, només podrà proporcionar visions fragmentàries. En aquesta caracterització (que comporta una actitud que defineix tota una forma de vida), la investigació filosòfica s'entén com un intent de problematització integral d'allò existent.

Durant els últims segles la historicitat ha constituït un problema filosòfic de primera magnitud, i ha estat abordada des de diversos corrents (neokantians, analítics...) que s'han aproximat al fenomen de la condició històrica de l'ésser humà proposant diverses idees d'història. Les aportacions de diversos filòsofs al respecte (Droysen, Dilthey, Collingwood, Hempel, Danto...), han estat molt remarcables i han suscitat discussions interessants amb els historiadors de perfil més filosòfic, però centrant-nos en l'altre pol d'aquesta comunicació; quins són els trets que constitueixen la tasca de l'historiador? Més enllà d'una ingènua concepció, estrictament positivista del relat com a mer receptacle de «fets» que serien enllaçats en el discurs, i més enllà de la idea de pura crònica, penso que és plausible caracteritzar l'activitat de l'historiador/a com un esforç d'anàlisi i de recerca de fonts i testimonis per trobar claus de comprensió que en últim terme li permetin formular hipòtesis de causalitat i/o sostenir conjectures d'acció-reacció (o si més no de relació creïble entre circumstàncies diferents). En aquest sentit, és un explorador que es fa preguntes i aspira a conèixer les causes i condicionants d'una determinada etapa històrica, oferint com a resultat del seu treball una interpretació versemblant sobre un temps concret, una versió sustentada sobre bases empíriques convincents i estructurada sobre una argumentació consistent. En atansar la seva intel·ligència a la vida de les dones i els homes d'una determinada etapa, l'historiador/a exerceix d'intèrpret, i sense limitar-se a ser un mer cronista recopilador de dades, proporciona una lectura possible de l'origen de les guerres, crisis econòmiques, canvis culturals... Es tracta d'una activitat creativa de la qual se'n deriven múltiples problemes d'implicació personal (que fan que l'investigador es cregui i «visqui» la seva tesi), i de necessitats de readaptació de les premisses inicials de la investigació a les dades que es vagin obtenint durant el seu desenvolupament, i a les intuïcions que en sorgeixin, atès que qualsevol recerca està guiada per un a priori hipotètic que durant el decurs de la investigació pot ser seriosament revisat (si no volem excloure descobriments accidentals rellevants que puguin provocar

una reformulació substancial del pla de treball que hagi estat inicialment dissenyat), de manera que resulta palès, doncs, el caràcter contingent i fins a cert punt relatiu de la historiografia.

La constatació del caràcter hermenèutic de la tasca de l'historiador/a reclama l'anàlisi de dos importants grups de problemes: el primer està format per un conjunt de consideracions metodològiques (mitjans que constitueixen l'instrumental conceptual, teòric i analític de l'historiador/a), i el segon, que circumda el primer com si es tractés d'un horitzó de fons, està constituït pel posicionament metahistòric de l'historiador/a, i està molt relacionat amb els problemes que són comuns a tots els àmbits de les humanitats i de les ciències socials. Per bé que no comparteixo plenament la rotunda distinció entre ciències «explicatives» i «comprensives», penso que cal destacar la diferència existent entre els camps del coneixement que, com la geologia o la biologia, s'expressen en un sentit més descriptiu o «explicatiu», i els sabers centrats en l'estudi de l'home com a ésser social, els quals són sabers que per definició involucren moralment l'investigador. Aquesta característica intrínseca constitueix a l'ensems la seva gran riquesa i una de les seves principals zones conflictives (de cara a garantir-ne l'estatut epistemològic). La història n'és un exponent paradigmàtic, ja que no existeix la possibilitat de situar-se en un mirador asèptic des del qual «escriure la història», perquè tant en l'elecció dels aspectes específics i del període històric que es pretengui examinar, com en la jerarquització dels factors explicatius que es considerin principals, es manifesta implícitament el posicionament ètico-polític de l'historiador/a i quins són els seus postulats teòrics i metodològics (malgrat que freqüentment es parli d'història com de quelcom purament objectiu). D'això no se'n desprèn que el relat historiogràfic sigui merament subjectiu i relativista, ni que la història sigui matèria de pura perspectiva personal, sinó que l'historiador/a necessita un *modus operandi* fonamentat sobre l'autocrítica de tot el seu instrumental conceptual i analític, i que ha de ser cautelosament conscient del caràcter històric i de la forta càrrega valorativa de les categories que utilitza per aproximar-se a l'estudi d'uns fets del passat, ja que només sobre la base d'aquestes prevencions pot aspirar a oferir un relat històric rigorosament fonamentat. En conseqüència, cal que reflexioni profundament sobre el caràcter dels mètodes i sistemes que utilitza, sobre allò què entén per «procés» o «causa», i sobre l'esmunyedís concepte «d'esdeveniment».

La necessitat de la clarificació metodològica esmentada s'exemplifica molt nítidament en la disciplina anomenada «història de la ciència». L'objecte d'aquesta matèria (que ens remet a clàssics tan importants com Koyré o Kuhn) és extraordinàriamanent controvertit i polèmic, atès que en aquest àmbit el subjectivisme i les preferències personals són consubstancials a les diferents hipòtesis en pugna sobre la gènesi de les teories i revolucions científiques (la importància del context cultural, dels pressupòsits metafísics subjacents a cada teoria...). Aquest condicionant fonamental exigeix que l'historiador/a de la ciència posi obertament les seves cartes sobre la taula i desvetlli quin és el seu posicionament de fons, perquè aquell qui et presenta un Galileu empirista t'està dient tant sobre ell mateix com qui te'l presenta com a racionalista. Ambdós cercaran fets i «proves» per sostenir que la seva tesi és l'adequada, ambdós partiran d'un posicionament previ, autocriticat o ingènuament inconscient, que marcarà el sentit de la seva respectiva versió.

Sovint m'ha sorprès que alguns amics que són historiadors no tinguin un excessiu interès en les necessitats de reflexió teòrica implicades en la seva tasca, ni tampoc en l'aclariment dels condicionants que, des del meu punt de vista, cal problematitzar. Potser fóra necessari començar traçant una línia de diferenciació analítica entre el que seria la història entesa com a objecte d'estudi dels historiadors (*història-realitat històrica que necessita la tematització del fonament metafísic subjacent a l'elaboració historiogràfica, tematització que forma part del ventall de problemes de què tracta la filosofia de la història*) i la ciència o disciplina que l'estudia (*Història-historiografia*). En conseqüència, és important plantejar la pregunta de si els historiadors han de seguir aspirant a l'explicació generalitzadora de les societats humanes o si, més modestament, s'han de limitar a estudiar fenòmens específics i el desenvolupament de racionalitats concretes (qüestió que s'ha de dilucidar sobre el teló de fons d'una certa dialèctica entre cognotivisme i narrativisme), i també cal pensar en quina és l'accepció de «científic» en la qualificació del treball de l'historiador. En aquest sentit, alguns —Hobsbawm— afirmen que la resposta dependrà de la definició que s'adopti sobre el que és científic (i de les connotacions històriques d'aquesta qualificació); personalment considero que fóra suficient pensar en aquest saber com en una branca del coneixement humà que des d'un aparell conceptual específic, i seguint una determinada metodologia, s'orienta vers la comprensió racional i objectiva d'un àmbit de la realitat. Conseqüentment, sense perjudici de la profunda càrrega literària (sobretot des de la perspectiva narrativista) i filosòfica de la bona historiografia, i tenint present que el més prudent fora remetre's als grans (E. P. Thompson, P. Villar, J. Fontana...), penso que la tasca de l'historiador/a ha de seguir essent principalment considerada com un tipus —molt especial— de ciència, com un saber que comparteix amb la resta de ciències socials greus problemes de fonamentació epistemològica (les implicacions morals de l'historiador/a són, a l'ensems, limitació i condició de possibilitat de la seva tasca) però que és quelcom més que una mera munió incommensurable de relats, perquè la consistència i la versemblança existeixen (potser com a credencials de l'*objectivitat* en la Història).

II

-On i quan ens vàrem conèixer?
-Oh! Doncs va ser a...
La dona callà. -No ho sé -reconegué finalment.
En Montag va sentir fred, -No pots recordar-ho?
-Fa molt de temps.
Ray Bradbury/*Fahrenheit 451*

La tematització de qüestions centrades en la relació entre història i filosofia té com a substrat de fons la qüestió de la temporalitat i l'experiència del temps (la dimensió temporal de l'existència humana). En aquest sentit, l'antropologia filosòfica ens recorda que en la filosofia heideggeriana i existencialista, el temps i la historicitat de la condició humana constitueixen els elements centrals per l'aprofundiment en l'estructura ontològica de l'home (d'una altra banda, potser no sigui estèril conjecturar que en l'aproximació dels historiadors a l'antropologia hi pesa l'intent de copsar la concepció del temps pròpia de cada comunitat humana). Conseqüentment, cal contextualitzar l'actual debat entorn de la memòria en les coordenades del temps del *final* —postmodern— *de la història*, el qual se sustenta sobre bases neohegelianes (Kojève, i en versió apologètica i neoliberal Fukuyama). Es tracta d'una època en la qual estan ben vigents algunes de les principals conseqüències de la *posthistòria* (potser més vigents encara que la pròpia idea, *strictu sensu*, de la qual depenen): despolitització, cretinisme, banalitat, nihilisme... Però que tanmateix, ha registrat un cert ressorgiment de la noció de memòria històrica com a dret civil vinculat a la idea de dignitat col·lectiva, en una percepció que darrerament ha anat quallant mitjançant diversos espais i activitats de recuperació de coneixements que havien estat amagats durant molts anys. Tant és així que podem parlar d'un cert retrobament de la ciutadania amb ella mateixa, d'un retrobament que és autoconeixement perquè la rescabala d'oblits forçosos. D'altra banda, considero que també és especialment interessant la conceptualització de la temporalitat en l'esfera més individual, en allò que en terminologia orteguiana s'ha donat a conèixer com a *biografia*, especialment en un temps en què s'ha posat de manifest la crisi del subjecte i la gran fragilitat de la subjectivitat contemporània (a *Experiència i pobresa*, Benjamin parlava del «contemporani nu que crida com un nadó en els bolquers bruts d'aquesta època»).

Avui la idea sobre la memòria (i l'oblit —forma específica de memòria—) com a component central en la configuració d'identitats individuals i col·lectives, és àmpliament compartida, però potser fóra més important pensar en les conseqüències previsibles de l'actual capacitat acumulativa de dades, senyals, imatges i testimonis en els quals ara el passat es vivifica i forma part del present. Com afecta a l'experiència del temps la possibilitat històricament recent de disposar d'imatges (estàtiques o dinàmiques) conservades que et mostrin com eren els teus propis trets físics uns quants anys —i segles— abans? Les possibilitats materials de conservació de residus del nostre passat recent i remot constitueixen una nova forma de desmemòria?

L'acció de pensar-se reflexivament en el temps en un sentit persistent, requereix d'una escala temporal ben determinada i d'un món on cadascú pot (re)trobar-se en un particular magma d'objectes d'estranyament d'ell mateix (la carta arrugada, el diploma brut, la foto estripada, la cinta, l'entrada a un acte...). Aquests objectes són residus d'existència que fins a cert punt et conformen, ja que fonamenten la teva pròpia autocomprensió i la idea d'allò que creus que es pensa de tu.

La memòria és una facultat intel·lectual de caràcter eminentment actiu i totalment diferenciable de la mera acumulació d'informació, de dades. Conforma la nostra capacitat per a dotar-nos de relats contingents (relativament emparentats amb els esdeveniments que desfiguradament s'hi troben a l'arrel dels records), i opera sobre el conjunt de percepcions retingudes —conscientment o inconscient— a la ment sota la forma de records (bocins vitals desvetllables a causa de qualsevol disparador insospitat de l'activitat, profundament constructiva, de recordar). En aquest sentit, cal destacar que vosaltres, que heu investigat les diferents percepcions humanes sobre el temps, disposeu de coneixements importants per enriquir l'estudi filosòfic sobre la memòria.

DE LES RUPTURES I LES CONTINUÏTATS HISTÒRIQUES, 1931-1945

Frederic Vázquez

La necessitat d'ordenar els esdeveniments històrics, tant en el temps com en l'espai —com una forma de comprendre les seves dinàmiques—, condueix massa sovint a la realització d'uns discursos molt irreals, els quals assenten unes idees preconcebudes de ruptura o de continuïtat: com una forma d'entendre la història. Freqüentment, la història s'ha mostrat lineal i progressiva, sense mitges tintes: els successos eren blancs o negres, cap més circumstància era motiu de valoració, tot acollint-se als trets que els caracteritzaven; moltes vegades més externs que interns. S'intentava d'inserir-los en un context preconcebut, a fi de contenir-los; així es permetia la seva comprensió i exposició: s'adaptaven a allò preestablert. Els punts foscos sempre s'obviaven, no es qüestionaven, fins que una nova recerca ens acostava al seu coneixement, llavors eren quan existien.

Però una cosa és la ficció i una de molt diferent la realitat: les fonts documentals. Les fonts històriques es mostren de vegades molt contradictòries amb els nostres prejudicis; just en aquest moment, existeix la possibilitat de fer-los coincidir amb els esdeveniments, les fonts, de la forma que sigui —un comportament pervers—, o bé s'opta per la reflexió històrica, més enllà dels models preconcebuts, amb un risc: el passat que reflecteixen les fonts documentals pot superar la ficció... Llavors, existirà comprensió —honestedat— però potser no un discurs grandiloqüent, capaç d'impressionar; ni tampoc models, molt menys que es puguin extrapolar.

Per ruptura s'entén el moment en què es posa fi, es romp, un període, 'lineal'?, una institució, un sistema polític... La ruptura inaugura una nova realitat o etapa, on la unitat anterior és superada per una altra o unes altres. Per continuïtat s'entén el contacte permanent entre totes les parts que conformen una realitat, tant a l'espai com al temps, sense cap succés que l'interrompi o l'alteri. D'aquesta forma, la ruptura i la continuïtat apareixen antagònicament: el fet de l'existència d'una, exclou l'altra. La utilització d'una o de l'altra permet un discurs històric 'clar' i 'concís'; si existeix algun esdeveniment que no s'hi adapti, en el millor dels casos, podrà argumentar-se que 'l'excepció sempre confirma la regla', unes anomalies que són 'estranyes' de la nova situació. Tot i això, la realitat històrica que aporten les fonts documentals és molt més complexa d'allò que poden preveure les nostres idees preconcebudes, sustentades massa sovint sobre una concepció molt pobra de la ruptura i la continuïtat.

Qualsevol revolució, un 'incident' de gravetat o un pacte unitari a fi de superar una realitat política o social han estat interpretats com a ruptures que inauguren un nou període. Certament, pot ser així. Tanmateix, en un espai de temps breu és possible d'assolir un canvi tan intens com perquè esdevingui una ruptura? La ruptura massa sovint només la percep com a tal la classe o la fracció social o política que s'ha fet amb la nova realitat —poder— i aquella altra que l'ha perduda. Entre ambdues, existeixen formulacions i opcions contraposades o alternatives, molt distant d'aquelles, les quals poden informar molt detalladament de com és de real la ruptura o la continuïtat; o com s'imposa l'una o l'altra.

Les declaracions que inauguren una nova etapa —verbals, escrites o imposades per la força— formen part d'uns centres directrius on la ruptura o la continuïtat a simple vista esdevé; més enllà, la realització d'una d'aquestes no és tan evident. La transformació no sempre ho aplega tot, tampoc és lineal; quan s'aconsegueix, és després d'un llarg espai de temps, en el qual lentament aquells primers centres que van declarar el canvi s'infiltren en tota la realitat. Mentrestant, però, poden conviure realitats de l'etapa passada amb la nova, fins i tot sense fricció o contraposició. És més, fins i tot elements de l'etapa superada poden sobreviure pacíficament en el nou escenari, més enllà de l'espai de transició.

Des d'aquestes reflexions, si s'agafa com a exemple el període 1931-1945 a Catalunya i Espanya, pel que fa al funcionariat de l'Administració de justícia,[1] la instauració de la II República significa que l'Estat i la societat d'un dia per l'altre van esdevenir o van convertir-se en republicans, la qual cosa desmenteixen permanentment les fonts documentals. Res més lluny de la realitat! L'Estat republicà va ser subsidiari de forma legal i econòmica del monàrquic, potser per la seva poca vigència; però no només per això, sinó que assumirà com a propi tot el funcionariat, el civil i el militar, de la monarquia. Es tracta, doncs, d'una ruptura o d'una continuïtat? No existeix cap mena de dubte que sí que es produeix un rellevament de la classe política. Tot i això, durant el Bienni Constituent, a fi d'anar més enllà dels dies posteriors a la proclamació, es produeix una ruptura, tret de les declaracions solemnes polítiques i dels textos legals?... No en parlem ja de la possible ruptura econòmica...

Un dels trets que caracteritza aquesta absència de ruptura el marca la inestabilitat amb què el Poder executiu deté la seva potestat. Durant els primers anys de la República, tem el cop d'estat, que arribarà finalment el 10 d'agost de 1932 amb la *sanjurjada*, o la instauració d'un règim proletari com a conseqüència de l'enorme pressió a què el sotmet el moviment obrer. Tot i l'existència d'unes forces desestabilitzadores d'esquerres i de dretes, hi havia un altre enemic que feia perillar el nou règim, el qual es trobava dins del propi Estat 'republicà': la immensa majoria del funcionariat havia estat ensinistrat per la monarquia i per al seu servei. De tot això, no es desprèn la inexistència d'una ruptura, entesa globalment, com massa sovint es fa. La continuïtat dels buròcrates de la monarquia és inqüestionable. A pesar de l'existència d'un règim democràtic i d'uns poders republicans, l'Estat l'integraven els monàrquics. Sense ruptura, amb una continuïtat infrangible, els buròcrates, màxims defensors dels interessos de l'oligarquia financera, industrial i agrària, investits tan sols d'un títol administratiu per exercir el seu poder, s'imposaran a uns poders democràtics, legalment constituïts.

El Bienni Negre representarà l'oportunitat, perduda el 14 d'abril de 1931, de concordar novament la classe política 'monàrquica' amb la burocràcia, ambdós es reconeixien com el producte d'una època passada que calia recuperar, a fi que les forces productives en poder de l'oligarquia es desenvolupessin sense els maldecaps i els espants —gairebé sempre teòrics— del Bienni Constituent. Era el moment de bandejar qualsevol vestigi de les minses transformacions que s'havien operat des del 14 d'abril. D'aquesta forma, en aquest període l'objectiu fonamental és retornar la República a l'*orden* —com a sinònim d'una etapa passada on les oligarquies financeres, agràries i industrials detenien la supremacia social i política, amb un aparell de l'Estat fet a la seva mida, o sigui, un funcionariat—, la qual cosa significa el desmantellament legislatiu de l'etapa anterior i el retrobament total amb la burocràcia monàrquica. Finalment, s'havia aconseguit l'acoblament definitiu entre el funcionariat —continuïtat— i la República —presumpta ruptura—, ja no existia necessitat de la perpetració d'un cop d'estat.

A Catalunya, la situació és molt similar a la d'Espanya. La proclamació de la República tampoc va representar una ruptura, tot i que el 14 d'abril Francesc Macià va proclamar la República Catalana, federal o confederal segons les fonts, la qual representava una autèntica ruptura amb l'Estat unitari conegut fins llavors. Aquesta dinàmica es trenca a partir del 17 d'abril, quan el Govern provisional de la República obliga el moviment republicà català a unir-se a l'espanyol. En aquests quatre dies, Francesc Macià es va comportar com un autèntic president de la República Catalana: destitueix les autoritats monàrquiques i nomena unes altres de republicanes. Quan convergeixin els moviments republicans català i espanyol, això significa que a Catalunya també es donarà una continuïtat de l'Estat monàrquic, tant pel que fa a l'aspecte econòmic com pel que fa a la burocràcia, malgrat el rellevament de la classe política per una altra de republicana.

Quan s'analitzen les fonts de la proclamació de la II República a l'Administració de justícia a Catalunya, poden trobar-se moments veritablement esperpèntics, els quals refermen aquesta absència de ruptura. D'aquesta forma, quan el president Francesc Macià va proclamar la República Catalana, tot seguit va expedir un decret pel qual nomenava president de l'Audiència Territorial de Barcelona —la màxima autoritat judicial del Principat— José Oriol Anguera de Sojo. En exhibir-lo Anguera de Sojo al president monàrquic, aquest va negar-se a cessar i a donar-li possessió del càrrec, per la qual cosa des del 15 d'abril fins al mes de juny hi va haver dos presidents a l'Audiència: el monàrquic i el republicà. És innegable, doncs, que la legalitat monàrquica prevalia sobre qualsevol ruptura.[2]

L'aprovació de l'Estatut d'Autonomia representa una ruptura, ja que determina un Poder legislatiu, executiu i 'judicial' propis, la qual cosa trenca innegablement l'Estat unitari centralista de la monarquia, concebut al segle XIX. Tot i això, la Generalitat haurà de conviure amb un funcionariat bàsicament monàrquic, el qual intentarà neutralitzar a fi que no malmetés l'èxit de la Regió Autònoma; no cal dir que també ho haurà de fer amb unes estructures econòmiques molt arcaiques, les quals tenien com a única raó d'ésser el proteccionisme que havia predominat, amb un objectiu ben definit: la perpetuació de l'oligarquia industrial, tan important com la financera o l'agrària, totes elles havien mantingut l'Estat mo-

[1] Aquestes reflexions provenen del treball *Marc jurídic que configura l'Administració de justícia a Espanya i Catalunya (1931-1945). La tenaç lluita de l'Executiu pel control del Poder judicial*, inèdit, realitzat per mitjà d'una beca atorgada pel Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada del Departament de Justícia de la Generalitat, el 1999, annex de la tesi doctoral.

[2] Arxiu General del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya. Exp. personals. Anguera de Sojo.

nàrquic. Pel que fa a la burocràcia, aquesta convivència no és igual de traumàtica en l'àmbit de l'ensenyament com en el de justícia o de l'ordre públic, ja que el Govern autònom tindrà molt més marge de maniobra en la primera que en les altres dues.[3]

La victòria del Front Popular podia novament 'desestabilitzar' aquesta conjunció entre la classe política, els poders econòmics i la burocràcia operada durant el Bienni Negre, a més que podia posar en 'perill' —sempre més fictici que real— les forces productives. El cop d'estat del 18 de juliol, de caire 'preventiu' segons els colpistes, no intenta altra cosa que aturar de nou que la classe política republicana es fes amb l'Estat, perquè tornaria a trencar la unitat existent entre les forces productives i la burocràcia, les màximes representants de la continuïtat de l'Estat monàrquic. Els colpistes no intenten crear un nou Estat, desitgen el 'republicà' però fet a la seva mida; molt més reaccionari que aquell del Bienni Negre, on la supremacia de la burocràcia sigui inqüestionable per mitjà de la repressió: un règim de *manos fuertes* segons Calvo Sotelo, o la declaració de l'estat de guerra —l'absència de les garanties constitucionals— sense cap motiu, segons el general Franco.[4]

La guerra civil marca la veritable ruptura, per la seva profunditat, de l'Estat monàrquic, la qual es caracteritza sobretot per l'absència del poder públic, i conseqüentment de les potestats de la seva burocràcia. L'Estat fa fallida, bàsicament perquè no disposa de cap mena de força per imposar la seva autoritat, ensorrada després de la victòria sobre els rebels, convertint-se aquesta en l'origen de la revolució. Naturalment, a la Generalitat li succeeix el mateix, ja que forma part d'aquest Estat. Des del moment que existeix una ruptura, quina realitat supera l'anterior? És difícil contestar aquesta pregunta; no obstant això, és inqüestionable que el poder s'atomitza en uns nous centres executius de difícil identificació i connexió mútua, a pesar de l'existència del Comitè de Milícies Antifeixistes. Aquest comitè no farà altra cosa que imposar la seva autoritat entre aquells minúsculs centres de poder i sobre tota la gestió pública, després de protagonitzar un duel amb la Generalitat a fi de determinar els seus camps respectius de poder. Davant el buit de poder públic, la Generalitat —emparada pel Comitè de Milícies Antifeixistes— es declararà tàcitament independent de la República, fins al punt que a Catalunya només tindrà força d'obligar la legalitat dels òrgans centrals de l'Estat, si es publicava al *Diari Oficial de la Generalitat*.

Aquest sistema de l'exercici del poder públic el superarà un altre, més pendent de la realitat prebèl·lica que d'aquella altra que va crear-se després del 19 de juliol de 1936. A finals de setembre de 1936, s'inicia una nova etapa amb la formació del nou Consell de la Generalitat format per les forces polítiques i sindicals antifeixistes, per primera vegada la CNT renunciava al seu apoliticisme i hi prenia part.

Entre el mes d'octubre de 1936 i l'abril de 1937, es constatarà que el sistema revolucionari inaugurat el 19 de juliol havia fracassat en molts aspectes.[5] Prova d'això és el lent, però incessant, retorn a la realitat prebèl·lica. Pel que fa al funcionariat de l'Administració de justícia i a la legislació d'aquest àmbit, el més conservador de tot l'Estat, durant aquest període no es farà altra cosa que neutralitzar tota l'empenta revolucionària. Durant el mes d'abril de 1937, es publicarà al DOG la legislació punitiva i orgànica que havia promulgat el Govern central, la qual cosa significa que des d'aquells moments deixava de tenir vigència aquella altra de la Generalitat, dictada al marge de l'ordenament jurídic establert a la Constitució de la República. Els Fets de Maig ja eren una realitat a l'Administració de justícia, molts dies abans que succeïssin. D'aquesta forma, la ruptura inicial lentament s'anava neutralitzant, a fi de retornar a la situació prèvia a la guerra, la qual cosa constata la continuïtat de la Constitució i de l'Estat existents fins al 19 de juliol de 1936.

Els Fets de Maig evidencien el triomf de l'opció que pretenia enfortir l'Estat prebèl·lic en detriment de la revolució. Tanmateix, l'Estat que en sorgirà serà molt més centralista que aquell altre establert a la Constitució. La ruptura i la continuïtat queden molt qüestionades en aquest nou període, el qual està marcat per l'enfrontament i la gairebé pèrdua de relació política entre el Govern central i el de la Generalitat. En aquest nou període, tota la legislació dels òrgans centrals de l'Estat era d'obligat compliment per a la Generalitat.

Si es valora la ruptura i la continuïtat des de la banda dels rebels, la situació tampoc és tan clara. Com ja s'ha dit, els colpistes no pretenien la creació d'un nou Estat, com finalment van fer, sinó fer-se amb el de la República. Ja sigui pel perllongament de la guerra o per un desig d'instaurar un Estat sense cap mena de relació amb l'existent, els rebels en crearan un. Aquí es produeix un ruptura política d'un gran abast, ja que l'Estat franquista no deriva del republicà, sinó que és un altre, es dóna un tall en la tradició. Tot i això, serà depenent del republicà pel que fa a la legislació, mentrestant no en promulgui una. No és estrany, per molt que costi d'entendre, que durant els anys quaranta, i fins i tot més enllà,

---

[3] Així mateix, bona part d'aquestes reflexions provenen de la tesi doctoral *La rebel·lió de «sus señorias». L'Administració de justícia a Catalunya (1931-1945). La magistratura i el ministeri fiscal*, pendent de la lectura, dipositada el gener de 2003 al departament d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona.

[4] J. M. Gil-Robles, *No fue posible la paz*, Edit. Planeta, Barcelona, 1998, p. 481 i s.

[5] *«No puede sorprender, por lo tanto, que la principal característica de la gestión del ministro anarquista (Juan García Oliver) fuera la discordancia entre el decir y el hacer, entre la palabra —usada como 'máscara revolucionaria— y la acción —forzosamente 'contrarrevolucionaria'— que había de llevar a cabo el gobierno.»* Tanmateix, *«Mucho más importante, por lo aleccionadora, fue la gestión 'contrarrevolucionaria' que aquel ministro tan 'revolucionario' hubo de llevar a cabo por imposición de las circunstancias»*. L'anarquista Juan García Oliver va ser ministre de justícia, la cartera més conservadora de l'Executiu, entre 1936-1937. J. Rodríguez Olazábal, *La Administración de Justicia en la Guerra Civil*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1996, pp. 87 i 89.

el franquisme s'empari en decrets promulgats pel Govern del Front Popular promulgats abans del 18 de juliol o en unes altres disposicions del Bienni Constituent.

Aquest nou Estat significava una forma de funcionar totalment oposada al de la República. Un dels trets que més el caracteritzen és el seu intent de perseguir tot el personal que s'havia oposat a la continuïtat de l'Estat monàrquic durant el 'malson' republicà; almenys aquest era l'objectiu que pregonarà, però a la pràctica la realitat serà una altra de ben diferent.

L'anàlisi de la documentació franquista, novament pel que fa a l'Administració de justícia, no permet l'extracció d'unes conclusions generals, tampoc d'unes altres de gran abast. Quan s'analitzen els expedients personals i les trajectòries administratives i polítiques dels magistrats i dels fiscals només existeix un tret que les caracteritza: cadascun d'ells és una excepció, allò que es sanciona per a un funcionari, no ho és per a un altre. Des d'aquest punt de vista, cal replantejar-se la ferotge repressió que van exercir els rebels des del mateix 18 de juliol, a fi de saber contra quin tipus de població va dirigir-se, i ben segur que sorgiran tantes excepcions que conduiran a una lectura molt particular dels esdeveniments. Aquestes 'excepcions' no són el producte del fet d'haver-se investigat un personal tan elitista com és el de l'Administració de justícia. Quan s'analitzen les trajectòries d'alguns cenetistes sorgeixen les mateixes 'anomalies' a moltes idees preconcebudes. Llavors, costa molt d'explicar la història, i l'enorme discrecionalitat que va acompanyar tota la repressió franquista, la qual cosa la fa encara més monstruosa, per l'arbitrarietat que implica, més enllà d'uns determinats grups polítics i sindicals que han esdevingut models i no per això, deixen de ser la població que més la van patir.

Potser, a fi d'il·lustrar tot el que s'ha dit fins ara, com a simple exemple, cal entrar en les trajectòries professionals i polítiques de tres persones, les quals poden desmitificar el concepte de ruptura i continuïtat, mentre que assenten la importància de les fonts documentals: Víctor González de Echávarri Castañeda, magistrat de l'Audiència Territorial de Barcelona; Ramon Maria Roca Sastre, jutge, notari i registrador de la propietat; i Vicente Oliver Casas, cenetista de Manlleu.

Víctor González de Echávarri Castañeda va néixer a Vitòria, el 20 de gener de 1867. Es va llicenciar en dret el 1889. Destinat a l'Administració de justícia d'Ultramar, el 1900 s'integra a la peninsular. Fins aquí ja hi ha ruptures i continuïtats. El 1915, se'l destina com a magistrat a Barcelona. La seva actuació contumaç contra la conflictivitat social, molt especialment contra les forces anarquistes, que assolava Barcelona i la seva província —va ser nomenat jutge especial de terrorisme per a tota la província de Barcelona— la valorarà molt positivament el Govern central. Prova d'això és que el 1923 el general Primo de Rivera el nomenava, pocs dies després del cop d'estat, Delegado Regio de Trabajo de Barcelona, una designació totalment personal del dictador, potser per la bona relació que hi va mantenir quan era capità general de Catalunya. El 1924 desenvolupava la presidència de la Comisión Mixta de Trabajo de Barcelona. Durant la dictadura va ser un dels magistrats més ben valorats i conceptuats 'políticament', és a dir, un funcionari d'*orden*.

Quan es va proclamar la II República es va respectar l'estatus judicial de Víctor González de Echávarri, ja que mantindrà la presidència d'una de les sales de l'Audiència Territorial de Barcelona. És més, en diferents ocasions es va intentar ascendir-lo a magistrat del Tribunal Suprem, la màxima categoria dins de la carrera judicial, cosa que no va acceptar, ja que no desitjava abandonar Barcelona per traslladar-se a Madrid. Si tot això no és suficient, quan el 1934 es va crear el Tribunal de Cassació de Catalunya, va ser l'únic funcionari de la carrera judicial que va integrar-s'hi, per una designació personal del president de la Generalitat, Lluís Companys, en detriment d'uns altres juristes i funcionaris de tots els àmbits. Durant la guerra, van desenvolupar aquesta tasca interrompudament, fins a la conquesta de Barcelona per les tropes rebels. Tot i que el Tribunal de Cassació es tractava d'un òrgan que procedia directament de l'Estatut d'Autonomia, màxima expressió del catalanisme polític, el tribunal encarregat de la inspecció dels tribunals de Catalunya i d'assessorar el conseller de justícia i dret en les qüestions relatives al personal, el franquisme l'assumirà immediatament sense la necessitat d'incoar-li un expedient de depuració. D'aquesta forma, s'integrarà plenament en el nou Estat franquista.[6]

Per altra banda, Ramon Maria Roca Sastre va néixer a Tàrrega, l'1 de gener de 1899. Es va llicenciar en dret el 1923 a la Universitat de Barcelona. Posteriorment, va aprovar les oposicions de notari, registrador de la propietat i jutge. L'1 d'abril de 1933 se'l va destinar al Jutjat de 1a Instància i Instrucció de Montblanc, posteriorment al de Cervera. El 1935, se'l declararà en excedència voluntària. Prèviament, el 24 d'octubre de 1932, la Generalitat l'havia nomenat membre de la Comissió Jurídica Assessora, encarregada de la redacció de la legislació de la Generalitat.[7] A partir de 1933, per una designació personal del conseller de justícia i dret, redactarà tota la legislació catalana relacionada amb l'Administració de justícia, en detriment d'un altre personal amb molta més experiència. Això prova la seva bona sintonia amb les autoritats republicanes catalanes. És més, va ser un dels màxims artífexs de la Llei de Contractes de Conreu, declarada inconstitucional pel Tribu-

[6] Archivo Histórico Nacional. Fondo Contemporáneo. Jueces y Magistrados. Leg. 1004, exp. 13.618.

[7] La Generalitat també havia nomenat membres de la Comissió Jurídica Assessora Joan Maluquer Viladot, Ramon d'Abadal Calderó, Amadeu Hurtado Miró, Josep Oriol Anguera de Sojo, Antoni Par Tusquets, Josep Toig Berguedà, Santiago Gubern Fábregas, Eugeni Cuello Calón, Josep Xirau Palau, Francesc Maspons Anglasell, Joan Martí Miralles, Josep Maria Pi i Sunyer, Manuel Raventós Bordoy, Pere Mias Codina, Pau Font de Rubinat, Luís Emperador Félez, Antoni Maria Borrell Soler, Pompeu Quintana Serra, Ramon Coll Rodés i Enric Febrer Prades. Sessió del 24 d'octubre de 1932. Butlletí de la Generalitat de Catalunya.

nal de Garanties Constitucionals, una de les causes que conduiran als Fets d'Octubre de 1934.[8]

El 1936, Ramon Maria Roca Sastre va aprovar l'oposició de magistrat del Tribunal de Cassació de Catalunya, l'únic membre que hi va entrar per aquesta via. Durant la guerra, va prestar servei ininterrompudament en aquest tribunal, fins a la conquesta de Barcelona per les tropes rebels. Doncs bé, aquesta trajectòria al costat d'ERC no li va suposar cap entrebanc perquè el franquisme l'assumís com a funcionari propi. És més, les autoritats franquistes no van veure necessari incoar-li un expedient de depuració, ja que el veien com un funcionari plenament identificat amb el *Glorioso Movimiento Nacional*.[9] D'aquesta forma, va poder integrar-se en el *Nuevo Estado*.

Finalment, Vicente Oliver Casas va néixer a Manlleu, el 1890. Va ser un dels fundadors de la CNT en aquesta localitat. En proclamar-se la República, va traslladar-se a Barcelona, la qual cosa indueix a pensar que dins l'organització tenia una certa influència. Quan va esclatar la guerra, va ser nomenat delegat de la CNT a l'hospital del carrer Tallers. Tot i això, durant els primers mesos de guerra, va realitzar molts viatges a Manlleu que tenien com a objectiu el robatori i l'extorsió. Quan les tropes rebels van conquerir Barcelona, sorprenentment, no el van detenir. La seva detenció respon a una decisió de la Falange de Manlleu. Sí, el 1940 una milícia falangista es va traslladar a Barcelona, el van detenir i se'l van emportar a Manlleu... Els càrrecs contra aquest manlleuenc eren aclaparadors, tot i això, el seu sumaríssim no se sentenciarà pel consell de guerra fins al 1943. A simple vista, sorprèn la gran quantitat d'argúcies legals emprades per dilatar la instrucció. Molt més si es compara amb la sort final d'una bona part dels manlleuencs reprimits pel franquisme, els quals entre la instrucció de la causa, el consell de guerra i l'execució de la pena el temps no va sobrepassar els dos mesos.[10]

Aquesta excepció comença a comprendre's quan es comprova la gran quantitat d'avals dels quals gaudia: persones reaccionàries de molt pes dins el règim franquista elogiaven les seves bones accions durant la guerra, especialment durant el període del terror.

Si tot això no és suficient, mentre s'instruïa aquesta causa, va començar-se una altra, a instància d'una mestressa meuca d'un prostíbul de Barcelona. La denunciant, després d'una visita que va realitzar el general Franco a Barcelona, va reconèixer un guàrdia civil de la serva escorta. Sí, aquest conjuntament a un altre i Vicente Oliver Casas havien estat clients del seu negoci, els quals acudien durant els primers mesos de guerra després de saquejar, extorsionar i fins i tot, segons la font, assassinar a Barcelona, la Plana de Vic, Ripoll i les comarques lleidatanes. És més, algunes fonts apunten que podria haver tingut relació amb tots aquells que van saquejar i cremar la catedral de Vic o altres centres de culte. Aquestes informacions les ratificaran totes les meuques del prostíbul, *pupilas* a la documentació. Tot i això, aquesta causa no va arribar a consell de guerra, des del moment que en la primera se li havia imposat la pena de mort, i 's'entenia' que eren els mateixos fets. Els avals dels quals disposava van servir-li perquè se li commutés la pena de mort per la de reclusió perpètua; tot i la insistència de la Falange de Manlleu perquè se l'afusellés. Aquesta conclusió condueix a pensar que mentre realitzava la 'revolució', ajuda el personal feixista. En pocs anys, si se segueix la dinàmica d'uns altres processos, Vicente Oliver se l'hauria posat en llibertat, si no hagués mort a la presó Model.[11]

Aquestes tres trajectòries desmenteixen el concepte de ruptura que sovint es té en la història, i informen més de forma fefaent de les continuïtats. Pot argumentar-se que es tracten de situacions aïllades; certament, però la documentació d'aquest període freqüentment narra molts casos similars. Per això, la continuïtat s'ha d'interpretar com una capacitat d'adaptació al nou context social i polític, malgrat que el passat s'hi oposi. D'aquesta forma, actuacions proppassades, inacceptables per al nou règim, passaran desapercebudes o no es tindran en compte alhora que el subjecte sigui reconegut amb el mateix caràcter en la nova situació. Però, quin és l'abast d'aquests tipus de continuïtats? Es desconeix. Sí que pot afirmar-se que, pel que fa a l'Administració de justícia a Catalunya en el període 1931-1945, són més habituals d'allò que es podria pressuposar. Les ruptures solemnes que moltes vegades presenta el discurs històric es distingeixen inequívocament en les altres instàncies, tot i que a vegades també hi ha sobresalts, però costa més de copsar-les a mesura que s'abaixa en els esglaons socials i polítics. Una qüestió d'una enorme importància, ja que és la part majoritària de la població, i si es parla de burocràcia la que sosté l'Estat.

Des d'aquesta òptica, per exemple, la recerca històrica pot donar moltes sorpreses si s'analitza quin van ser els subjectes passius de la repressió franquista, molt especialment aquells que es van condemnar a la pena de mort, la qual posteriorment va ser commutada...

---

[8] La Llei de Contractes de Conreu la van redactar Francesc Maspons Anglasell, Antoni Maria Borrell Soler, Joan Martí Miralles i Ramon M. Roca Sastre; els tres últims magistrats del Tribunal de Cassació de Catalunya, i tots quatre membres de la Comissió Jurídica Assessora. Segons Amadeu Hurtado, Ramon Maria Roca Sastre era «l'exemple més notable d'home estudiós que per simple afecció a l'estudi havia fet i guanyat oposicions als càrrecs de jutge, notari i registrador de la propietat.» A. Hurtado, *Quaranta anys d'advocat. Història del meu temps*, Edit. Ariel, Barcelona, 1967, pàg. 187.

[9] Archivo Central del Ministerio de Justicia. Administración de Justicia. Exp. 14.416.

[10] I. Domènech i F. Vázquez, *La repressió franquista en l'àmbit local. Manlleu (1939-1945)*, Afers, Catarroja, 2003.

[11] Archivo del Tribunal Territorial III. Govern Militar de Barcelona. Sumaríssims 568/40 i 31853.

DOCUMENTS D'ENLLÀ PER A LA HISTÒRIA D'ENÇÀ: ARXIUS ESTRANGERS PER A LA HISTÒRIA CONTEMPORÀNIA DELS PAÏSOS CATALANS

Jordi Pons Pujol
Universitat Autònoma de Barcelona

1. Introducció

És sabut que mentre segueixen arribant historiadors estrangers per investigar temes catalans, n'hi ha pocs de catalans estudiant temes forans. Aquest fet pot denotar una certa inèrcia i manca d'agosarament de la nostra historiografia. També pot reflectir, és clar, els buits encara importants en el coneixement del nostre passat que reclamen els nostres esforços i que atreuen investigadors d'arreu. Si aquest és el cas, res no justifica, però, que no fem servir fonts estrangeres per ajudar a bastir el coneixement històric del nostre país.[1]

En tot cas, tenim munts de papers en arxius europeus que parlen del que succeïa aquí. Uns personatges, els cònsols estrangers a Barcelona, València i Palma —però també a Tarragona, Palamós, Maó, Alacant, i tants altres llocs—, han escrit informes periòdics als seus superiors que estan curosament guardats en els arxius diplomàtics. Assessors militars i policies també han tafanejat en els afers catalans i els seus detallats treballs estan emmagatzemats en arxius accessibles als investigadors.

A més, el nostre país, i especialment el Principat, ocupa un espai preferent en la correspondència diplomàtica estrangera sobre Espanya. Dos exemples per fer-me entenedor: la documentació sobre política interior espanyola del Ministeri d'Afers Estrangers (des d'ara, MAE) francès del primer quart de segle XX s'estructura sempre amb uns volums de *Question Catalane* paral·lels als de *Dossier Générale* (resta d'Espanya), d'*Agitation Révolutionnaire* (la major part dels quals també versen sobre Catalunya) i algun altre depenent de la conjuntura. Per la seva banda, el *Foreign Office* britànic, quan el 1947 inaugura el *Information Policy Department & Regional Information Department,* emet uns *Quarterly Reports* sobre Espanya (sense Catalunya) i uns *Quarterly Reports* sobre Catalunya, diferenciats i paral·lels.

Queda clar, doncs, l'atenció particular (sovint la preocupació) que despertava en les institucions d'estat veïnes el nostre país.

De tot plegat, deixeu-me'n parlar amb un mica de detall a través dels casos francès, italià i britànic, que he conegut a partir de les meves recerques.

2. Utilitat i usos de la documentació estrangera

1r. Completar la investigació i el coneixement d'aspectes del nostre passat amb un punt de vista extern

Els informes dels cònsols, dels agregats militars de les ambaixades, etc., que hi ha als arxius diplomàtics poden enriquir el retrat i l'anàlisi dels fets i dels fenòmens sobre els quals s'estigui treballant. Com a exemple, el 21 de febrer de 1902 el vicecònsol francès de Tarragona escrivia a París sobre la gran vaga en aquests interessants termes: «És la primera vegada que els obrers se solidaritzen així en aquesta província i mai abans havien fet vagues que no fossin parcials sense preocupar-se de secundar germans de Barcelona o altres ciutats de Catalunya, encara que fossin del mateix cos d'ofici. Hom no pot explicar-se aquest gran moviment de solidaritat general que existeix en aquest moment entre tots els obrers sinó és per llur perfecte organització sindical i per la gran misèria».[2]

---

[1] M'hauran de perdonar els companys de la Catalunya Nord pel fet que parli sols de les fonts estrangeres que tracten dels territoris catalans dins l'Estat espanyol.

[2] En francès en l'original. *Archives Diplomatiques de Paris* (ADP): *Correspondance Politique et Commerciale, Nouvelle Série-Espagne 1897-1914, Volume 10.*

Els arxius diplomàtics recullen també, però, documents emesos per particulars. Vegeu, a tall d'exemple, un fragment de l'escrit que la senyora E. M. Pye, de l'associació d'ajuda *Friends Service Council,* envia al *Foreign Office* sobre l'èxode de febrer del 1939: «La immensitat de la tragèdia de la fugida des d'Espanya ha d'haver estat vista de primera mà per ser creguda. Pren el caràcter d'un cataclisme natural talment un tifó o un terratrèmol pels números involucrats i la rapidesa amb què els esdeveniments se succeeixen, però és, ai las!, el definitiu producte d'una política concebuda i executada per l'home. Aquells que ignoren el caràcter de la guerra a Espanya i el mètode dels Nacionalistes, han qüestionat el seny d'evacuar les colònies infantils, etc. (...) No roman cap dubte en les nostres ments que una sistemàtica política de terrorisme i destrucció, afegida a la continuada penúria d'aliments, reeixí a produir el pànic i la desbandada cap a França que alguns de nosaltres presagiàrem.»[3]

Els moviments de capital, d'empreses, la marxa de l'economia, el cost de la vida, els conflictes laborals més importants, són recollits i estudiats pels agregats comercials de les ambaixades i consolats. Un informe britànic del 22 de juliol del 1940 titulat *Labour situation in Catalonia* diu: «Com a guia aproximada pot dir-se que en 1936 un home que guanyava 300 pessetes al mes era capaç de proveir un moderat nivell de confort per a ell i la seva família, mentre que ara una família aniria pobrament vestida i alimentada amb 600 pessetes al mes. D'altra banda, la població local està per ara resignada i habituada a un molt més baix nivell de vida que el que gaudia en el passat, i tampoc suposa ni espera aconseguir-lo de nou en un futur proper».[4]

Aquest darrer exemple ens permet adonar-nos de l'extrem interès que poden tenir les fonts estrangeres en moments de censura i d'opacitat oficial local. En els períodes de dictadura, els informes consulars i diplomàtics són veritables escletxes de llum.

2n. Conèixer la imatge que els medis oficials estrangers es construïren de Catalunya, les Illes i el País Valencià

Si a nivell popular és la premsa la que més pot haver contribuït a la imatge que, a l'exterior, s'ha tingut de les terres de parla catalana, a nivell oficial ha estat molt important la correspondència diplomàtica i consular. El 20 d'octubre de 1901 el vice-cònsol de Palma escrivia al ministre d'afers estrangers francès les següents ratlles : «La població de les Illes rep aquestes llavors dissolvents i antipatriòtiques[5] amb una satisfacció marcada o almenys amb una indiferència burleta i desenganyada. Són indicis inequívocs d'un profund treball de desafecció i, per això mateix, de desagregació. De manera que aquesta crisi,[6] que d'entrada havia despertat vagament dins l'ànima insular en la qual dormia el sentiment regionalista, com a Catalunya, ha alterat i agitat els esperits fins al punt que la paraula separació es pronuncia i s'escriu públicament».[7]

3r. Establir les actituds i, si és el cas, les polítiques dels diferents estats respecte el que aquí succeïa

Si bé per als estats veïns el que succeeix al Principat, les Illes o el País Valencià no deixa de ser un afer intern de la monarquia espanyola, la seva diferent realitat social, econòmica i política, i els conflictes que això genera amb Madrid, els forcen a adoptar actituds amb un important contingut polític. Les evolucions a vegades antagòniques de *catalans i castellans*, com diuen, posa disjuntives a les diplomàcies europees. L'abril de 1916, en plena guerra, el cònsol francès de Barcelona escrivia:

> «Els catalans diuen o escriuen, cada dia, que la guerra actual tindrà per resultat el triomf de les petites nacionalitats, i donen per descomptat obertament el benefici de l'esdeveniment per a la «nacionalitat catalana». No veig pas gaire, per la meva banda, sota quina forma concreta aquest profit s'obtindrà. Però el govern espanyol, amb raó o sense, s'inquieta d'aquest estat d'ànim i de les complicacions eventuals que poden resultar-ne per a la política interior del país. Seria inoportú, sens dubte, fer abstracció d'aquest mena de nervis, fins i tot en el cas d'estimar-se injustificada.
>
> No vull de cap manera dir, òbviament, que haguem de negligir la regió més industrial, més viva, d'Espanya, aquella on hem trobat certament, des de l'inici de la guerra, les simpaties més càlides i nombroses. Però convé actualment, sembla, de ser molt prudents en la manifestació dels nostres sentiments, i de no deixarnos anar sense control a l'impuls de les nostres amistats. (...) donat que és en realitat el Govern Central qui determina la política exterior d'Espanya, és ell, evidentment, a qui tenim interès de tractar bé, almenys durant la durada de la guerra».[8]

Més taxatiu encara era Jules Cambon, exambaixador francès a Madrid i aleshores alt càrrec al *Quai d'Orsay:* «La qüestió catalana és la que preocupa més Espanya, i sobre la qual és més susceptible. Flirtejar amb Catalunya, és el millor mitjà d'alienar-se fatalment tots els espanyols».[9]

---

[3] Traduït de l'anglès. *Public Record Office (PRO):* FO 371/24154 (16 de febrer de 1939).

[4] Original en anglès. Document núm. 376 enviat de l'ambaixada britànica de Madrid al Foreign Office el 29 d'agost del 1940, PRO: FO 371/24508, pp. 141-145.

[5] S'ha referit prèviament a un article de premsa d'en Miquel Oliver, considerat per ell l'escriptor i periodista més escoltat a Mallorca.

[6] La del 98.

[7] En francès en l'original. Fragment de l'informe de 38 pàgines *L'esprit public aux Baléares,* ADP: *Correspondance Politique et Commerciale, Nouvelle Série-Espagne 1897-1914, Vol. 15, (20-10-1901).*

[8] ADP: Guerre 14-18, vol.473, carta núm. 41 del 24 d'abril de 1916. Traduïda.

[9] ADP: *Guerre 14-18*, vol.473, carta al ministre del 27 d'abril de 1916. Traduïda.

4t. Estudiar les relacions econòmiques i culturals entre els Països Catalans i els països europeus

Catalunya va concentrar, pel seu dinamisme econòmic, la majoria d'inversions de capital estranger a Espanya i va tenir les poblacions estrangeres més nombroses de la península. Era, doncs, on les potències tenien més interessos a protegir. Les colònies francesa, britànica, alemanya, italiana... van crear les seves cambres de comerç, escoles i obres culturals. De tot això, els fons consulars en guarden una rica documentació.

3. Els arxius diplomàtics

3.1 Generalitats

Són els més importants i rics en documentació referida al nostre país. Contenen la generada pel MAE respectiu, per les seves legacions diplomàtiques (ambaixades) i per les seves representacions consulars.

La produïda pels serveis centrals del ministeri d'exteriors s'ha anat guardant tradicionalment en les pròpies dependències per a consulta de funcionaris i agents diplomàtics i mentre la de les ambaixades i agències consulars es repatriava de tant en tant i seguint una casuística variable. Això fa que aquesta darrera la puguem trobar poc o gens inventariada, mal seriada, i amb buits importants fruit d'una decisió de destruir-ne per fer lloc, per evitar un trasllat massa voluminós o per considerar-la irrellevant.

En entrar en contacte amb els fons dels ministeris d'afers estrangers, doncs, és útil tenir present que la documentació diplomàtica s'ha recollit i organitzat segons la seva gènesi. Això fa que solguem trobar almenys els tres blocs següents:

Els fons de l'Administració central: que contenen —d'interès per a nosaltres— els papers del gabinet del ministre; els esborranys o còpies de la correspondència política enviada des del ministeri a les seves ambaixades i consolats, als governs estrangers i respectives representacions diplomàtiques, i a d'altres ministeris nacionals (d'interior, de la guerra, de comerç,...); l'original dels informes polítics, socials i econòmics enviats per les ambaixades i pels principals consolats; la documentació d'afers comercials i financers; el control d'estrangers... I també el servei d'obra cultural a l'estranger. S'estructuren seguint els departaments del ministeri, determinades franges cronològiques i el seu origen geogràfic.

Els fons de les ambaixades i dels consolats: que guarden els originals de la correspondència rebuda del MAE respectiu i d'autoritats locals; les còpies i esborranys de l'enviada al MAE, a les autoritats locals, i, en el cas dels consolats, de l'enviada a la respectiva ambaixada. També conserven la documentació de l'obra escolar i d'acció cultural a l'estranger, així com tota la paperassa relativa a la colònia de nacionals expatriats, amb les seves institucions econòmiques i culturals. Cal destacar els dossiers temàtics (polítics, comercials, marítims, religiosos, culturals...) elaborats sobre la circumscripció consular afectada.

Els arxius privats o fons de procedència diversa: que contenen correspondència particular, esborranys d'informes, etc., dels ministres d'afers estrangers i dels ambaixadors, i documentació recollida per ells en l'exercici de les seves funcions, que han estat adquirits posteriorment pels arxius diplomàtics.

L'objecte de recerca farà que haguem de prioritzar la documentació diplomàtica, la consular, o la ministerial, o que recorrem a totes elles. Per a una recerca sobre l'estat de l'economia catalana possiblement seran fonamentals els fons consulars, mentre que per a temes de relacions econòmiques caldrà consultar els papers de les subdireccions comercials del ministeri d'afers estrangers en qüestió. Una recerca sobre la situació social i política en alguna àrea catalana implicarà consultar la documentació consular i diplomàtica, mentre que si busca estudiar les relacions polítiques haurà de triangular la informació que, fent-hi referència, està continguda en els fons de l'ambaixada, els del/s consolat/s i els dels serveis centrals del ministeri.

En tot cas, caldrà tenir en compte que sovint la informació continguda en els fons consulars és més vasta i completa, però entretinguda, en haver de separar el gra de la palla, mentre que la diplomàtica i ministerial, més triada, ens permet anar més directament al nucli d'alguns temes.

On es troba, però, físicament, aquesta documentació? La tradició «mediterrània» o sud-europea és, *grosso modo,* que els fons dels MAE es conservin en arxius diplomàtics depenent dels propis ministeris, sovint dins del mateix edifici. És el cas italià, on l'*Archivio Storico Diplomatico* es troba dins el mateix edifici al Piazzale della Farnesina núm. 1 de Roma, o francès, que és dins l'edifici del *Quai d'Orsay* al centre de París. En aquest darrer cas, però, sols hi trobem els arxius del ministeri: els fons repatriats de les representacions diplomàtiques i consulars i dels serveis i missions culturals i de cooperació s'han concentrat a Nantes en el *Centre des Archives Diplomatiques de Nantes.*

A l'Europa nòrdica i central, amb l'excepció d'Alemanya, els fons diplomàtics són conservats en els Arxius Nacionals, que concentren tota la documentació generada per l'administració central de l'Estat. A la Gran Bretanya, la trobem en el *Public Record Office —The National Archives,* a Kew, Londres. Això facilita la recerca a qui necessiti consultar papers de més d'una procedència ministerial, ja que els té tots a l'abast en un mateix espai. Això sí, li caldrà aprendre a moure's bé entre els catàlegs i inventaris.

3.2 La documentació diplomàtica francesa, italiana i britànica per a la història dels Països Catalans

I. Els *Archives Diplomatiques* del *Ministère des Affaires Etrangers* francès.

Els fons del MAE francès localitzats al *Quai d'Orsay* de París estan organitzats seguint classificacions diferents

segons siguin d'abans de 1896 o de després de 1896, data en què hi hagué una reorganització del servei i un nou pla de classificació.

Per al segle XIX, és d'interès la correspondència política del ministeri, classificada per països, i sobretot la correspondència política dels cònsols després de 1793. També ho podrien ser les sub-sèries per països de les *Mémoires et documents,* que no hem consultat. Igualment els papers de la Comissió Internacional dels Pirineus i els de Control d'estrangers.

Després de 1896, el més interessant per a la història dels Països Catalans es troba dins la documentació de la direcció d'afers polítics, on hi ha la correspondència política i comercial amb les sèries: *Nouvelle Série/1897-1918/Espagne, Guerre 1914-1918, Z-Europe/Espagne 1918-1940,* i *Europe 1944-1960.* Contenen dossiers sobre política interior, qüestió catalana, agitació social i revolucionària, qüestions culturals, espanyols a França i francesos a Espanya, guerra civil... Per a afers econòmics, cal veure els fons de la *Sous-direction des Relations commerciales* (creada en 1919) que passa a ser *Direction des Affaires économiques, financières et techniques* després de 1944. Per a l'obra cultural francesa a casa nostra, vegeu el *Service des oeuvres françaises à l'étranger puis Direction générale des Relations culturelles, scientifiques et techniques.*

A Nantes, al *Centre des Archives Diplomatiques* (CADN), trobem els fons de l'ambaixada francesa a Madrid i dels consolats i agències consulars arreu dels Països Catalans.

Els papers de l'ambaixada francesa a Madrid estan arxivats seguint vàries sèries (A, B, C, D, E i F), referits bàsicament als segles XIX i XX. La documentació és voluminosa: la sèrie B, per exemple, conté 593 articles (arxivadors, caixes) amb documents de 1813 a 1918 i una *sous-série Guerre Civile, 1936-1939,* i la sèrie C, 615 *cartons* (arxivadors) i 144 *volumes* (documents relligats en format llibre) del període 1918-1944.

Els consolats i agències consulars francesos existents als territoris de parla catalana, i dels quals hi ha documentació, són:

- Alacant (consolat), amb 99 articles, de 1702 a 1990. (Bona part de fons del XIX i del XX foren destruïts. Conservats, però, els del període 36-39).
- Andorra (Vegueria): 816 articles, dels orígens al 1993.
- Barcelona (consolat general): Sèrie A: 151 articles, 1717-1918; sèrie B (antigues B i C): 145 articles, de mitjan XVIII/(1666) a 1958/(1976);[10] sèrie D: 29 arxivadors, 1713-1917; sèrie E: 127 articles, 1768-1965 (l'article núm. 7 —1912-1958— conté els fons del viceconsolat, després agència consolar, de Port-Bou).
- Maó (agència consular): Sèrie A: 30 arxivadors, 1831-1954.
- Palamós (viceconsolat, després agència consular) 163 articles, 1819-1987.
- Palma de Mallorca (consolat): Sèrie A (6 vols. *AnIV*-1831), B (37 articles, 1807-1944), C (76 articles,1920-1979), D (31 lligalls,1931-1964). I fons de les agències consulars de Ciutadella, Felanitx i Eivissa.
- Roses (viceconsolat) 1 registre.
- Sòller (viceconsolat) 4 articles, 1825-1930.
- Tarragona (agència consular) 34 arxivadors, 1837-1942.
- Terrassa (agència consular, viceconsolat) 5 regist.,1 lligall, 1917-1920.
- València (consolat): Sèrie A: 24 articles, 1670-1934; B: 52 arxivadors, 1819-1980. C: 203 articles, 1881-1993. D: 150 cartons, 1955-1993.

II. L'*Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri* a Roma

Els documents diplomàtics i consulars italians de l'etapa contemporània necessàriament han de reflectir la creació tardana de la Itàlia unificada. Així, per al període previ al 1861, haurem de localitzar el fons del Regne de Toscana a l'*Archivio di Stato* de Florència, el del Regne de les Dues Sicílies a l'*Archivio di Stato* de Nàpols o els dels Estats Pontificis a l'*Archivio Segreto Vaticano*, per posar els principals exemples. En canvi, els fons de la *Segreteria di Stato* (posteriorment *Ministero degli Affari Esteri*) del Regne de Sardenya (1814-1861) són dins de l'actual *Archivio Storico Diplomatico* de la República Italiana a Roma.[11]

Tres grans blocs de documentació configuren el gruix de l'arxiu:

- Els arxius preunitaris, on hi ha el fons del MAE, de les ambaixades i dels consolats sards, i també el de les representacions diplomàtiques i consulars toscanes.
- Els arxius de l'administració central.
- I els arxius de les principals representacions diplomàtica i consular italianes.

Altra documentació, pública i privada, diversa, completa el fons d'aquest arxiu.

Dels *Archivi preunitari* poden ser interessants per als historiadors catalans els catorze *pacchi* (paquets o lligalls) no inventariats del consolat sard de Barcelona amb documentació del 1815 al 1873, i les *buste* (carpetes o lligalls) de l'ambaixada sarda a Madrid (1814-1861) guardant la correspondència entre consolats i ambaixada.

Caldria veure també els fons dels arxius dels altres estats italians preunitaris, que desconec completament.

D'altra banda, la sèrie 3 dels papers de la *Segreteria di stato degli affari esteri del Regno di Sardegna* conté la correspondència política entre aquesta *Segreteria* (equivalent de ministeri d'afers estrangers) i les seves ambaixades i consolats.

---

[10] Les antigues sèries B i C, no disposaven de cap inventari. Amb motiu de les meves recerques i amb l'ajut dels arxivers, es va establir un inventari avui disponible.

[11] Tant l'organització com els homes del MAE del nou Regne d'Itàlia (1861) van continuar sent els mateixos del de l'antic Regne de Sardenya.

En tot cas, queda per fer una valoració completa dels fons italians preunitaris referents als Països Catalans.

Dins el bloc dels *Archivi dell'amministrazione centrale*, els fons que poden ser-nos més interessants són: les sèries II i III dels del *Ministero degli Affari Esteri del Regno d'Italia (1861-1888)*; les *buste* 113-115 de la *Serie Política «A» (1888-1891);* els *pacchi* 70-79 de la *Serie politica «P» (1891-1916);* el fons *Spagna* (carpetes 1586-1593) de la *Serie politica (1919-1930)*; el fons *Spagna* i *Spagna-Fondo di guerra* de la *Serie affari politici (1931-1945)*; els *Archivi di Gabinetto e della Segreteria generale (1923- 1943)*; les *buste* 38, 77-81 i 220 dels *Archivi del MAE della Repubblica sociale italiana (1943-1945)*; i la sèrie *Spagna* de la *Serie affari politici (1946-1950).*

Finalment, el bloc d'*archivi delle rappresentanze diplomatiche e consolari*, —on trobem el fons del consolat italià de Barcelona—, hauria de ser el més ric i interessant per a nosaltres. Malauradament, no disposa de cap inventari de conjunt. Segons la Dra. Stefania Ruggeri, arxivera, la part inventariada i consultable del consolat de Barcelona no arriba a una cinquena part del total dels fons. La resta, o bé no tenen ni un simple repertori de lliurament del moment de repatriació (*elenco di versamento*), o, si hi és, els lligalls no estan numerats i no es pot establir cap correspondència entre llistat i contingut.

Buscant el costat positiu d'aquest panorama d'entrada gris, cal dir que bona part del no consultable sembla ser *Protocol* (poc interessant) i també dossiers personals (massa recents encara per a ser estudiables), mentre que la petita part inventariada (*Carteggio*) és correspondència general i política de la guerra civil i primera postguerra.

III. Els arxius del *Foreign Office* al *Public Record Office* (PRO) de Londres

Els documents del *Foreign Office*, constituït el 1782, s'agrupen en set grans categories, les més interessants de les quals per a nosaltres són la de *General Correspondence* i la de *Embassy and Consular Archives.* I secundàriament, les de *Confidential Print,* i *Private and Private Office Papers.*

La sèrie *General Correspondence* fins 1906 està classificada bàsicament per països, mentre que posteriorment a 1906 ho està en sèries temàtiques la més extensa i important de les quals és la *FO 371 (Political from 1906).* Dins aquesta sèrie, la majoria de documentació referida als Països Catalans es troba dins la subsèrie *Western, Spain* i l'any en qüestió. La resta respon a criteris variats. Cal lamentar, en aquest cas, que el volum *FO 371/39744*, amb el prometedor títol *Basque and Catalan separatist movements* hagi desaparegut, segons afirma el PRO.

Cal observar que l'organització de la documentació diplomàtica britànica és més cronològica que no temàtica, de manera que dins *FO 371/ 79793 Western. 1949. Spain,* per posar un exemple, trobarem barrejada informació política, econòmica i d'altra classe sobre l'Espanya de 1949. Per sort, les carpetes o dossiers (*files*) que composen els diferents volums van encapçalades per una coberta amb un resum del tema, cosa que alleugereix la consulta, i un molt interessant espai per a notes o *minutes* escrites pels lectors (alts funcionaris del ministeri o el mateix ministre) per les mans dels quals passa el telegrama, carta o informe (*report*).

En la segona categoria indicada, els *Embassy and Consular Archives,* trobarem els papers produïts per l'ambaixada britànica a Madrid i els consolats britànics al País Valencià, les Illes i el Principat. Els fons consulars més extensos són els de Barcelona, continguts en la classificació *FO 637: Consulate, Barcelona, Spain: General Correspondence 1819-1954.* Dissortadament, altre cop, s'ha de lamentar la desaparició de fons: hi ha un increïble forat en el període 1913-1939, els papers del qual són donats per extraviats.

3.3 Condicions d'accés i de treball als fons diplomàtics

Condicions d'accés als arxius

A la Gran Bretanya sols cal emplenar un formulari el primer dia. A França cal una justificació de recerca o un aval universitari. Per a l'arxiu italià es necessita una nota verbal de la respectiva ambaixada i una carta de la universitat justificant la recerca.

Hi ha una gran varietat en els horaris d'obertura i en les dates anuals de tancament per inventari o endreça. Els horaris més restringits són els italians, sols de matí, i els més amplis els britànics (de dilluns a dissabte, matí i tarda).

Tots tres llocs admeten ordinadors portàtils. Però hi ha disparitat de criteris sobre el que es pot entrar i el que no: bolígrafs, papers personals, càmeres fotogràfiques, etc.

Condicions d'accés a la documentació

La norma més freqüent és la dels trenta anys mínims d'antiguitat de la documentació per a ser consultable, tot i que pot dependre del cas. Tot i així, són freqüents les excepcions. Els papers de particulars no són de lliure accés fins haver transcorregut força més anys, o bé en funció de la data de naixement o mort del subjecte.

És interessant, abans d'encetar cap recerca, conèixer les vicissituds que pot haver sofert aquesta documentació: per exemple, tota la documentació alemanya fins a 1945 està microfilmada sencera al PRO britànic, i parcialment al *Quai d'Orsay* de París. Això és fruit de l'ocupació aliada al final de la segona guerra mundial. Els alemanys, per la seva banda, havien confiscat els arxius belgues a la del 14-18 i els grecs a la del 40-44, abans de retornar-los. En canvi, els arxius holandesos i també els belgues havien estat exiliats preventivament a la Gran Bretanya entre 1940 i 1945.

El lapse de temps que transcorre entre la sol·licitud del document i la seva recepció també varia: un dia a França i a Itàlia, vint minuts al PRO britànic.

Possibilitats de reproducció

Sol ser possible el microfilmat de gairebé qualsevol document. En els arxius esmentats se n'encarreguen empreses externes a l'arxiu. Les comandes són per duplicat, quedant-se'n una còpia el mateix arxiu.

Més complex és el tema de les fotocòpies, que varia molt en cada cas. Hi ha més o menys restriccions en el que és reproduïble depenent de l'estat de conservació, de si està o no relligat... En aquest sentit, a Roma hom fotocopia tot allò que vol amb màquines d'autoservei; a Londres ho fan empleats del PRO (al moment o en un breu termini, depenent de la quantitat demanada) sense gaires restriccions. A París és on les limitacions són més grans, fruit d'un sistema poc pràctic que no trobem, per sort, a Nantes.

El preu de la fotocòpia també varia, però a tot arreu cal preveure una partida del nostre pressupost per a aquesta finalitat. Vegeu, sinó, els preus vigents l'hivern 2002-2003: 0,10 € a Roma, 0,30 € a França, i 0,40 lliures a Londres!

Inventaris i biblioteques

El PRO britànic excel·leix amb un catàleg *en línia* de tots els seus fons. Després d'una feina d'anys, avui està plenament operatiu. Hi podem trobar fitxes individualitzades dels articles que ens interessen. Podem accedir i imprimir-nos els *leaflets* o fulletons que hi ha editats descrivint cadascuna de les categories o sèries en què podem buscar-los.

Els *Archives Diplomatiques* francesos estan en fase de digitalització dels seus inventaris. Esperem que estiguin a punt aviat. De moment podem trobar *on-line* una presentació dels seus fons. És el mateix que veiem en la web de l'*Archivio Storico Diplomatico* italià, si bé en aquest cas no hi ha cap treball de digitalització dels inventaris en curs.

Finalment, cal assenyalar l'interès de les biblioteques dels arxius diplomàtics. Guarden molta bibliografia específica. Lamentem, però, en el cas italià, una certa opacitat en l'accés.

4. Altres fonts estrangeres

Els arxius militars

Les ambaixades disposaven d'agregats militars que enviaven periòdicament informes als seus superiors del ministeri de la guerra o de defensa. I no eren sols de contingut tècnic o estratègic (efectius de tropa, armament, etc.): detallaven també la situació política i l'ambient social que es respirava al país on havien estat destinats.

A França i Itàlia hi ha arxius propis per a cada braç de l'exèrcit: el de terra, el de l'armada i el de l'aviació. En tots els casos els fons més rics són els de l'exèrcit de terra. A Vincennes, a tocar de París, trobem el *Service Historique de l'Armée de Terre* (SHAT). Al centre de Roma el *Ufficcio Storico Stato Maggiore dell'Esercito.*

En el cas britànic, els arxius del ministeri de la guerra/defensa estan també dins el *Public Record Office.*

Els arxius policials i d'interior

Les policies europees vigilaven els revolucionaris catalans refugiats als seus països escapant de la repressió. Infiltraven agents en els grups d'exiliats i controlaven i informaven sobre el moviment a la frontera. En algunes ocasions van enviar policies aquí per a tasques d'investigació i d'informació.

A França, trobarem aquesta informació dins el fons *F7 Police Générale* als *Archives Nationales,* al centre de París. A Itàlia, dins la documentació del *ministerio de l'interno* a l'*Archivio Centrale dello Stato*, al barri de l'EUR. A la Gran Bretanya, de nou, està tot centralitzat al PRO londinenc.

5. Perspectives per a la recerca

L'ús de documentació estrangera facilita l'obertura cap a camps temàtics nous. Els arxius soviètics, pràcticament verges, ens poden explicar moltes coses de la colònia russa a Barcelona en els anys posteriors a la revolució bolxevic, o sobre la ingerència stalinista durant el 36-39; els arxius d'Alemanya permetrien aclarir-ne la política i la propaganda desenvolupada durant la guerra del 14-18 als Països Catalans i que ara coneixem més aviat per fonts indirectes, no alemanyes; al *Palazzo della Farnesina* podríem esbrinar quin paper van jugar i quina situació van viure els consolats italians de València i Barcelona durant la guerra civil, fins que no foren evacuats.

Per a tot plegat, sols cal una mica de gosadia i un petit esforç en l'aprenentatge de llengües. És també el camí per a desenvolupar un major interès per la investigació de temes europeus no catalans ni espanyols.

Treballar amb arxius arreu d'Europa obre portes d'ajuts i beques a la recerca: n'hi ha de ministeris d'afers exteriors i de ministeris de cultura per a estudis sobre relacions bilaterals, polítiques o culturals; ajuts en universitats de fora per a DEA o tesis doctorals en codirecció; i a nivell de documentació, potser hi hauria possibilitats de convenis entre arxius o centres catalans i arxius estrangers per a elaborar inventaris i estudis sobre els fons existents.

Constituir grups de recerca, és sabut, facilita l'obtenció, o almenys el poder-hi concórrer, d'ajuts. Per a aquells interessats en les polítiques estrangeres respecte a Catalunya i els Països Catalans, podria ser útil la constitució d'un grup de recerca comparada al respecte. El sol fet de compartir metodologies, hipòtesis i conclusions ja ho justificaria. Si la idea us atreu, podeu escriure'm a l'adreça electrònica.

GUIA I PRIMER CATÀLEG DE LES FONTS DOCUMENTALS PER A LA HISTÒRIA DEL SUD-OCCIDENT DE LA REPÚBLICA DE COLÒMBIA EXISTENTS EN L'*ARCHIVO GENERAL DE INDIAS* SEVILLA-ESPANYA

Arturo Bolaños Martínez
Universitat Autònoma de Barcelona

Presentació

El maneig i control de la informació i la seva adequada utilització és una de les estratègies més efectives en el desenvolupament del coneixement.

Des de la perspectiva arxivística és prioritari i estratègic desenvolupar procediments que s'orientin a facilitar la recuperació de la informació documental de manera àgil i eficaç, encara que això no impliqui l'ús de sistemes automatitzats d'informació, perquè s'accepta que una organització eficient dels documents d'arxiu, poden ser controlats mitjançant l'ocupació d'instruments manuals de descripció.

A partir d'aquests criteris es presenta aquest treball denominat «*Guía y primer catálogo de las fuentes documentales para la historia del sur occidente de la República de Colombia existentes en el Archivo General de Indias, Sevilla, España*».

El territori de l'actual Departament de Nariño i en general la regió sud-occident de la República de Colòmbia, ha estat vinculada a través del seu desenvolupament històric a jurisdiccions externes a la regió, al país i al continent. L'objectiu d'aquest projecte és situar i reunir la informació sobre les fonts documentals que estan disperses en aquest panorama, amb la seguretat d'aportar un instrument de treball per al desenvolupament de la investigació, agilitar el reconeixement i estudi de la regió *nariñense*, colombiana i llatinoamericana. Agraeixo el suport del Consell Superior d'Investigacions Científiques —CSIC—, i de l'*Escuela de Estudios Hispano-Americanos* —EEHA— de Sevilla. Als companys de la *Fundación para la Investigación y Desarrollo Científico de Nariño* —FINCIC— per la seva solidaritat en les utopies realitzables.

Ubicació geogràfica de la zona

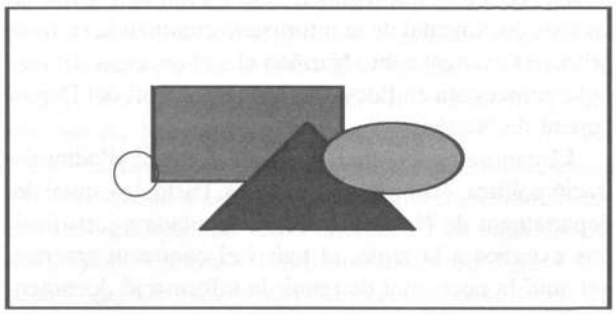

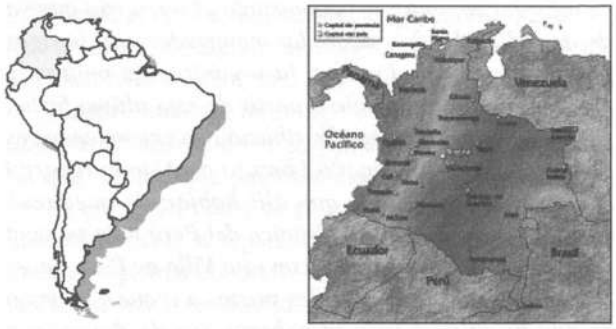

Els papers del Sud colombià
al sur
una hoja escrita con su nombre

Identificar les concepcions que han orientat la transmissió i difusió del coneixement històric amb els seus mètodes corresponents, per tal de construir una didàctica pròpia que estimuli l'interès, el coneixement i el desenvolupament de la disciplina són, entre d'altres, els objectius de la disciplina històrica. A més d'establir criteris psicopedagògics i socioculturals que permetin orientar estratègies, procediments i activitats encaminades

al desenvolupament del coneixement de la història i la seva socialització.

En el pla pedagogicodidàctic, és important reflexionar sobre les característiques especifiques del pensament històric, com ara és l'observació, formulació d'interrogants, comparació, maneig espacial i temporal, explicacions multicausals, elaboració de conceptes i d'hipòtesis, i la identificació i catalogació de la informació. El present treball s'emmarca dins d'aquest últim propòsit.

L'any 1993, vaig realitzar el «*Catálogo de los Documentos para la Historia Indígena de la Región Nariñense Existentes en el Archivo General de la Nación 1561-1819*», a la ciutat de Bogotà, capital de la República de Colòmbia, amb el propòsit d'iniciar el procés de recuperació de la informació sobre l'actual Departament de Nariño existent en diferents arxius documentals del país i de l'exterior. L'any 1997 vaig iniciar i el 1999 vaig acabar, a la ciutat de Popayán, el «*Catálogo de los Documentos para la Historia de la Región Nariñense existentes en el Archivo Central del Cauca. Fondo Gobernación - Sala Colonia*»; mentre portava a terme els estudis de postgrau en història a la Universitat del Cauca. A més, són diversos els treballs d'investigació històrica i arxivística realitzats a l'*Archivo Histórico de Pasto*. Això ha estat realitzat amb l'ànim de conformar un fons documental de la informació continguda en fonts primàries existent sobre Nariño i el sud-occident del país i que romanguin en llocs diferents al territori del Departament de Nariño.

El panorama és ampli ja que en termes d'administració política, econòmica i religiosa, Pasto, la capital del departament de Nariño, ha estat vinculada a jurisdiccions externes a la regió, el país i el continent americà, vet aquí la necessitat de reunir la informació documental dispersa.

«*En Pasto, una vez conquistado el territorio que va desde 1535 a 1540, ... dades las inquietudes y las intrigas por el dominio de la zona, la organización política y económica comienza solo a partir de esta última fecha. El primer dato cierto de distribución de encomiendas es de finales de 1539 cuando Lorenzo de Aldana repartió los caciques y pueblos que allí habían de quedar.*»[1] Cieza de León en la seva *Crónica del Perú* fa la següent descripció: «*Y concluyendo con esta Villa de Pasto, digo que tiene más indios naturales sujetos a sí que a ninguna ciudad ni villa de toda la gobernación de Popayán, y más que Quito y otros pueblos del Perú*» (Cieza, 1973: 94). «*El trabajo de las minas fue especialmente mortífero para la población aborigen en la gobernación de Popayán, y de manera particular en Pasto donde el numero de curicamayos superaba con creces a los de cualquier distrito minero. Las minas se ubicaban en las provincias de los Abades, Quillacingas i Sibundoyes*».[2] Posteriorment cal assenyalar com els «*conquistadores y sus descendientes consideraban al indígena com parte de los bienes que conformaban su hacienda o estancia, en las operaciones comerciales de compraventa se incluían en ellas a los indios, esta costumbre fue prohibidaa por Cédula de 4 de noviembre de 1601*».[3]

La noblesa sempre va monopolitzar els càrrecs directius en el govern; i la trobem als *cabildos*, administrant la *Real Hacienda* i en general, en l'esfera de la burocràcia estatal rotant any rere any en els llocs públics com ajuntaments, escrivanies, tinences de governació, *alguacilerías*, procuraduries, rematadors de tributs, etc. Els grans propietaris de terres es van formar per mitjà de la composició, l'expropiació de les terres de resguard i per la compra a baixos preus. Totes les comunitats religioses que vam trobar en la Província de Pasto, daten del segle XVI llevat dels jesuïtes que es van instal·lar en el segle XVIII.

Des de l'estructura política i administrativa podem observar com en l'establiment de la Governació de Popayán en el segle XVI, es comencen a produir documents el contingut dels quals versa sobre San Juan de Pasto i la regió de l'actual Departament de Nariño (en rendes, processos criminals, nomenaments, relacions comercials) que tenien com a destinació Popayán, pel fet de ser el centre administratiu de la governació, i dels documents, la còpia dels quals es deixava allí, mentre l'original es remetia a Espanya o viceversa, el mateix ocorria amb documents amb destinació inicial a Quito, o altres centres administratius colonials. I, pel seu lloc, es troben originals o còpies dels documents emanats per les diferents autoritats que sortien amb destinació a les colònies.

Sense cap dubte el patrimoni documental és molt important en quantitat i qualitat d'informació i fins al moment no s'ha elaborat cap treball que registri a manera de guia, inventari o catàleg, la informació existent en l'AGI sobre el sud-occident colombià, les seves ciutats, viles i llocs.

Amb el propòsit de facilitar a l'investigador una visió del conjunt sobre l'existència de fonts per al seu aprofitament i l'encreuament d'informació de divers tipus, aquest treball continua amb el reconeixement i la identificació de la informació, amb aquesta guia i primer catàleg que es constitueix en un instrument descriptiu idoni per a la recuperació d'informació i que, alhora, permet fixar les bases per a l'aplicació reprogràfica que resulti útil i eficient per a retornar la informació al seu lloc d'origen, i crear el fons documental que contingui la informació sobre la regió que existeixi en llocs diferents a Nariño.

Com a guia, dóna els preceptes i estableix el llistat de dades necessàries per a informar i dirigir a aquells investigadors que no tinguin major coneixement sobre l'AGI, i puguin així organitzar el projecte d'investigació segons la informació existent en l'arxiu. Com a catàleg, aquest és el primer d'una sèrie que espero portar

[1] *Pasto 450 años historia y cultura*. La Encomienda en el Distrito de Pasto, Eduardo Zúñiga. IADAP. 1988. p. 91.

[2] Ibíd. p.100.

[3] Pacheco José, Cárdenas Francisco. De Colección de documentos inéditos relativos al descubrimiento, conquista y colonización de las posesiones españolas en América. Tomo XIX. Madrid. 1864. p. 178.

a terme. El catàleg està elaborat amb la informació recopilada dels catàlegs manuals existents en l'AGI, el sistema informàtic (ordinadors i microfilm) i la mostra d'un període concret (1725-1730).

Continuar en la identificació del material d'arxiu existent en arxius del territori colombià i l'exterior, reconèixer i identificar a través de la guia i un o diversos catàlegs la informació sobre la regió *nariñense* existent en l'AGI, promoure la consciència sobre la importància de recuperar les fonts per a la regió i la localitat, impulsar la conformació d'un fons documental en l'AHP sobre informació regional identificada fora de la zona, són els pressupòsits per a portar a terme aquest treball.

Des de l'enfocament arxivístic es pretén avançar en la identificació del patrimoni documental del sud-occident colombià en l'ampli espectre del territori nacional i superar els límits continentals. El propòsit s'orienta cap a la recuperació de les fonts documentals i testimoniatges de la fe pública que es conserven en arxius situats fora de la ciutat de Pasto. En el mateix nivell té una especial connotació la verificació de les preocupacions que en l'àmbit nacional i internacional s'avancen en relació amb els arxius, en termes de criteris, conceptes, tècniques i metodologies.

Des de l'enfocament històric, aquesta investigació manté especials connotacions per a un ampli sector territorial americà. Es pot fer referència de les situacions que caracteritzen el període colonial: una administració pública plena d'irregularitats que «obeeix però no compleix», s'ometen les lleis generals, es trafica amb el poder i s'acaparen els llocs públics, caminant en la recerca d'establir un ordre polític i administratiu. És possible aproximar-nos a les primeres pinzellades en la construcció de les ciutats fundacionals, viles i pobles. El sistema fiscal es redueix als ingressos i sortides sobre títols com els dels *encomenderos* i repartiments d'indis i a la renda produïda per l'arrendament dels diferents rams tributaris, s'aprecien les irregularitats en els pagaments i la seva manipulació. Paral·lelament s'observa el tractament inhumà i abusiu exercit sobre la població indígena i on també és possible l'estudi de l'organització dels *ayllus*, parcialitats i pobles indis, les genealogies indígenes i dels primers pobladors hispans. A més, en el contingut d'aquest catàleg es troben referències a la milícia, les rebel·lions, les obres públiques, guarniments, les comunitats religioses, *curas* i *curatos*, els esclaus, les festivitats, els costums i tradicions, l'educació, l'ocupació, els camins, els tributs, els impostos, les insurreccions...

En general és possible elaborar investigacions sobre diferents aspectes de la vida política i administrativa, jurídica, social, econòmica, cultural, de mentalitats i quotidianitat, especialment del període colonial. En aquesta línia dels segles, sobre la qual el temps camina inevitablement, temps de transició del calendari i on les destinacions de les ciutats, viles, pobles, llocs; i els pobladors del sud-occident colombià es debaten entre la difícil situació del present i els somnis del futur, el paper que ocupa el coneixement de la història per a la interpretació de la història local, regional i nacional, és important el coneixement que es tingui del contingut del patrimoni documental de tots els temps i indrets. Per la importància de la informació continguda en les fonts primàries documentals, és imprescindible continuar amb la identificació i recuperació de la informació existent, principalment a l'*Archivo Nacional de Historia* de Quito, Equador, a l'*Archivo General de la Nación* a Lima, Perú; a l'*Archivo General de Índias* a Sevilla, Espanya i a l'*Archivo de Simancas* a Valladolid, Espanya.

Metodologia

La metodologia utilitzada per al desenvolupament del Catàleg està sotmesa a les normes adoptades per l'*Archivo General de Índias* i al *Sistema Nacional de Archivos* de Colòmbia.

Coneixent la inexistència de catalogació de documents sobre el sud-occident de la República de Colòmbia en l'AGI, i després de la visita prèvia a la ciutat de Sevilla i a l'arxiu; la tramitació per a l'ingrés a les sales de consulta i la localització en el context documental de les quinze seccions i les distintes subseccions amb què ha organitzat l'arxiu, es va procedir a la revisió de les Guies, Inventaris i Catàlegs, tant manuals com existents en els sistemes informàtics d'ordinador i microfilm. Posteriorment, es van identificar els documents d'interès, fent ús de l'índex de toponímics existents i dels recursos bibliogràfics pertinents. L'ordenació d'informació documental s'elabora d'acord amb les denominacions topogràfiques en ordre alfabètic, i en cada Ciutat, Vila, Poble, Caseriu o Lloc, en forma cronològica. Cal aclarir que els toponímics utilitzats en aquest catàleg corresponen a la seva designació en temps de conquesta i de colònia; en l'actualitat alguns perduren, uns altres han desaparegut, alguns mantenen i uns altres han variat el seu nom o escriptura.

D'acord amb els ítem: *lloc de procedència* i *altres llocs*, és possible que es registrin diversos llocs o pobles, fet que implica que puguin existir diverses fitxes similars, a causa del canvi de procedència. Per a evitar, innecessàriament, la repetició de fitxes, en l'ítem *altres llocs* es registren els llocs i en l'ítem *observacions* s'estableix si les fitxes són idèntiques per als llocs esmentats en cada document. Algunes per a major claredat i facilitat per al lector es repeteixen.

Per abordar aquest treball amb base als toponímics, va ser necessari compilar un registre d'aquests noms com a eina essencial de treball, prenent com a base treballs propis anteriors i el document: *Los Nombres Originales de los Territorios, Sitios y Accidentes Geográficos de Colombia.*[4]

El procés per forjar aquesta eina es va fer sota la dificultat d'una regió amb diversos idiomes morts, amb l'ús dels noms que, a més, manifesten un canvi en la seva adaptació a la pronunciació i ortografia castellana.

Fitxa model

La fitxa es va elaborar seguint els procediments que es tenen en compte en l'AGI i les fitxes que segons el *Sistema Nacional de Archivos* de Colòmbia i l'AGN són les més adequades per a aquest tipus de treballs. Atès que les polítiques nacionals de Colòmbia i internacionals d'arxius sobre aquest punt de fitxes de catalogació, no han estat unificades per a tots els arxius ni nacionals ni del món. I, essencialment, perquè la modificació de l'elaboració d'aquest element tècnic podria dificultar a l'investigador i als administradors de la informació en l'AGI trobar els documents que es desitgin en el moment de sol·licitar-los amb un altre model de fitxa.

Per tant s'ha adoptat un model de fitxa amb elements comuns a les de l'AGI i l'AGN, buscant l'elaboració d'un sistema tècnic complet i de fàcil comprensió i maneig, que faciliti l'entrada a la informació de cadascun dels documents relacionats en el catàleg. Es treballa amb les següents dades que ofereix cadascuna de les peces documentals: Número d'Ordre, Signatura, Data de Producció, Altres dates, Remitent, Destinatari, Lloc de Procedència, Altres Llocs, Temes, Lligall, Folis, Tipus Documental, Condicions d'Accessibilitat, Descripció i Observacions.

En el cas de *Plànols i Mapes* hi tenim: Número d'Ordre, Signatura, Signatura antiga, Data de producció, Altres Dates, Remitent, Destinatari, Lloc de Procedència, Altres Llocs, Temes, Tipus Documental, Condicions d'Accessibilitat, Descripció, Observacions.

Només varia quan a la Signatura s'hi assenyala MP, per a mapa i tot seguit hi consta el nom de la Subsecció: PANAMÀ, SANTA FE O QUITO.

La signatura antiga identifica la seva procedència dins de l'arxiu, o sigui, del lligall on es trobava la peça abans de ser-ne desglossada per formar la *Secció de Mapes i Plànols*. Aquesta signatura constava, aleshores de tres elements: Prestatge, Calaix i Lligall. Actualment està formada pel títol de la Secció i el número de lligall que es troba al final de la Signatura antiga.

El número total de documents catalogats és de 573, amb un número equivalent de fitxes. La fitxa que correspon a la data extrema més antiga s'identifica així:

PASTO (SAN JUAN DE PASTO)

No. De Orden	119
Signatura	PATRONATO, 27, R. 13
Fecha de producción	1.536
Otras Fechas	
Remitente	Fraile Jerónimo de Escobar
Destinatario	Gobernador de Popayán, Capitán Luis de Mideros.
Lugar de Procedencia	
Otros Lugares	Chapanchica, Agreda.
Temas	Indios
Legajo	
Folios	
Tipo Documental	Relación, informe
Condiciones de Accesibilidad	Microfilm
Descripción	Relación de Fray Jerónimo de Escobar de la orden de los agustinos sobre costumbres de indios, numeraciones al Gobernador de Popayán, Capitán Luis de Mideros, vecino de la ciudad de Almaguer.
Observaciones	Esta relación esta publicada. Ver bibliografía.

Fitxa que correspon a la data extrema més recent:

PASTO (SAN JUAN DE PASTO)

No. De Orden	48
Signatura	DIVERSOS, 4, A. R. 3 N. 1, D. 3
Fecha de producción	13 - 03 - 1.816
Otras Fechas	
Remitente	Virrey Abascal
Destinatario	Oficiales Reales de la Corona
Lugar de Procedencia	Pasto
Otros Lugares	
Temas	Informaciones sobre situación militar de Pasto
Legajo	
Folios	
Tipo Documental	Cartas. Notas.
Características Físicas	
Condiciones de Accesibilidad	Ordenador
Descripción	Documentación del Virrey Abascal. Nota anónima de la situación militar de la región de Pasto en Colombia
Observaciones	

*L'*Archivo General de Indias

L'*Archivo General de Indias* és una institució de l'Estat espanyol, radicada a Sevilla, ciutat considerada tradicionalment la porta d'entrada del Nou Món (les graderies de Sevilla i la *Casa Lonja*). Aquest «*Archivo General*» es va fundar com una empresa de la il·lustració, les seves condicions són inigualables arreu del món, perquè és un arxiu continental, els documents del qual

[4] Instituto Geográfico Agustín Codazzi, I.G.A.C. Segunda edición. Bogotá, 1995.

brinden als historiadors i al públic en general una riquesa i varietat de dades, que permeten conèixer la memòria documental dels pobles americans i en aquest cas concret, sobre la regió del sud-occident de l'actual República de Colòmbia.

En 1785 es creà per desig del rei Carles III l'*Archivo General de Indias*, amb l'objectiu de reunir en un sol lloc els documents referents a les Índies, fins aleshores dispersos a Simancas, Cadis i Sevilla. L'impulsor del projecte va ser Don José de Gálvez, Secretari d'Índies, i el seu executor fou l'Acadèmic i Historiador Don Joan Bautista Muñoz, Cosmògraf Major de les Índies. L'edifici, la *Casa Lonja* de Sevilla, es va construir en l'època de Felip II sobre plànols de Juan d'Herrera, i serveix fins avui com a seu de l'Arxiu. Actualment, està sent ampliat en una casa adjacent per obtenir més espai de arxiu i per a sales de consulta.

Els documents que avui conserva l'Arxiu en més de nou quilòmetres lineals de prestatgeria i de 43.175 lligalls procedeixen principalment dels organismes metropolitans encarregats de l'Administració colonial:

- *Consejo de Indias*, segles XVI-XIX
- *Casa de la Contratación*, segles XVI-XVIII
- *Consulados de Sevilla y Cádiz*, segles XVI-XIX
- *Justicia, Hacienda y Guerra*, segles XVIII-XIX
- *Secretaría del Juzgado de Arribadas*, segles XVIII-XIX
- *Comisaría Interventora de la Hacienda Pública de Cádiz*
- *Dirección General de la Renta de Correos*, segles XVIII-XIX
- *Tribunal de Cuentas, Sala de Ultramar*, segle XIX
- *Real Compañía de la Habana*, segles XVIII-XIX

L'AGI com a institució pública permet l'accés a les seves instal·lacions i fer ús dels documents que allí reposen, a les persones que compleixin amb els requisits, acadèmics i professionals demandats per l'administració, i després del procediment d'identificació del document per a ser sol·licitat a qui correspongui; sigui per a la seva consulta de l'original o del sistema tècnic de microfilm o filmina, en el cas de mapes i plànols; o per ordinador per a altres documents. L'AGI compta amb una adreça a Internet (*agi@cult.mec.es*). Convé aclarir que a través d'aquest sistema no es pot accedir als documents o a la fitxa que els identifiqui, les consultes són exclusivament personals.

Conclusions i recomanacions

El present catàleg pretén facilitar als historiadors, estudiants i investigadors en general, la utilització del patrimoni documental; fonts primàries inèdites existents a l'AGI que contenen informació sobre el sud-occident de Colòmbia.

Desitgem despertar l'interès per realitzar treballs d'investigació regional i llatinoamericana en els seus diversos aspectes de la vida colonial, des dels processos de vida quotidiana, relacions de poder, administració pública, judicial, militar, religiosa, social, cultural, de mentalitats, fins als problemes de la formació de la nació i la vida republicana. El material catalogat aquí permet avaluar, comprendre la vinculació de la Província de Pasto, i altres províncies de la regió amb els seus pobles i assentaments indígenes en el període colonial amb poder virreinal i la corona.

Des del punt de vista metodològic i com a instrument de consulta, s'ha elaborat una eina d'acord a les condicions de la documentació i considerant l'arxivística com a element idoni per a la consulta i la investigació. El procés d'adaptació de l'ús dels toponímics com a eina per a l'elaboració d'aquest treball, es va fer sota la dificultat d'una regió amb diversos idiomes morts, amb l'ús dels noms que, a més, manifesten un canvi en la seva adaptació a la pronunciació i ortografia actual.

La sistematització de la informació aconsegueix que aquest treball sigui de major benefici per a la comunitat d'investigadors; el catàleg permet conservar la documentació existent evitant la manipulació indiscriminada de les foliacions.

Cal destacar el patrimoni documental existent a l'AGI tant per la seva qualitat, com per la quantitat, que representa un arxiu molt important del patrimoni documental llatinoamericà.

Es recomana a les entitats i persones les funcions de les quals es relacionen amb la custòdia del patrimoni documental i el desenvolupament de l'estudi i investigació històrica, a difondre treballs d'aquest tipus, perquè el benefici d'aquest esforç sigui compartit pel conjunt social. De la mateixa manera el recolzament en el desenvolupament en la continuïtat d'aquest procés de reunir les fonts documentals sobre la regió del sud-occident colombià que es troben disperses en arxius del país i a l'exterior

Abreviatures

A.C.C. Archivo Central del Cauca
A.G.I. Archivo General de Indias (Sevilla)
A.G.N. Archivo General de la Nación (Colòmbia)
A.H.P. Archivo Histórico de Pasto
C.S.I.C. Consejo Superior de Investigaciones Científicas
E.E.H.A. Escuela de Estudios Hispanoamericanos (Sevilla)
F. Folio
F.I.N.C.I.C. Fundación para la Investigación y Desarrollo Científico de Nariño
I.G.A.C. Instituto Geográfico Agustín Codazzi
L. Legajo
MP. Mapa
Nº. numero
r: recto
R. rollo
v. vuelto

Bibliografia

P. Cieza de León. *La Crónica del Perú*, Biblioteca Peruana. Lima: 1973.

Z. Díaz. *El estudio de las fuentes documentales: Del Confuso Laberinto a un Sendero Despejado.* Popayán: 1993.

Diccionario de archivología. Editorial Academia. La Habana, Cuba: 1990.

Los nombres originales de los territorios, sitios y accidentes geográficos de colombia. I.G.A.C. Bogotá: 1995.

A. Bolaños Martines. *Catálogo de los Documentos para la Historia Indígena de Nariño. 1561-1994.* F.I.N.C.I.C, Pasto: 1994.

Ibíd. *Catálogo de los Documentos para la Historia de la Región Nariñense Existentes en el Archivo Central del Cauca.* Inédito: 1999.

H. Bolaños Astorquiza. *Diccionario Pastuso.* Arte Gráfico, Pasto, IV edición: 1984.

Protocolos y notariales del ultimo cuarto del siglo XVI. Editorial Academia, La Habana, Cuba: 1994.

A. M. Groot de Mahecha y E. M. Hooykaas. *Intento de Delimitación del Territorio de los Grupos Étnicos Pastos y Quillacingas en el Altiplano de Pasto.* F.I.A.N. Banco de la República. Santa Fe de Bogotá: 1991.

R. Konetzke. *Colección de documentos. Formación Social de Hispanoamérica 1493 - 1810.* Instituto Jaime Balmes C.S.I.C., Madrid: 1.962.

Pasto 450 años historia y cultura. IADAP. Pasto: 1988.

A. Pazos. *Glosario de Quechuismos Colombianos.* Pasto: 1961.

K. Romoli. «Las tribus de la antigua jurisdicción de Pasto en el siglo XVI». *Revista Colombiana de Antropología*, Vol. XXI (1977-1978), Bogotá, 1979.

J. R. Sañudo. *Apuntes Sobre la Historia de Pasto.* Imprenta Nariñense. Pasto: 1938.

LA INFERMERIA DEL MONESTIR DE SANTA MARIA DE PEDRALBES A TRAVÉS DE LES FONTS[1]

Cristina Sanjust i Latorre
Universitat Autònoma de Barcelona

El 1568 el mestre de cases Bernat de Déu signà un contracte amb Pere Salavaidenya, notari del Monestir de Santa Maria de Pedralbes, per tal de portar a terme unes obres de reforma en la infermeria d'aquesta comunitat. Per dibuixar què havia portat aquest espai a la ruïna, haurem de refer l'itinerari de l'existència i ús d'una infermeria dins el monestir a través de l'entramat subtil de fonts d'índole diversa del que disposem a hores d'ara. Amb aquest exercici tindrem ocasió d'entreveure processos que tenen un ressò més ampli a la societat, fora dels murs de la clausura del monestir.

De fet, en el Monestir de Santa Maria de Pedralbes de Barcelona, fundat el 1326 per la reina Elisenda de Montcada,[2] suposadament hi ha hagut sempre un espai destinat a infermeria. El primer que ens en dóna notícia són les disposicions inicials de la mateixa promotora[3] on s'estipula la presència permanent de personal qualificat perquè tingués cura de les sors malaltes. A part del mestre en medicina, es fa esment de la figura del cirurgià. Aquest, en alguna ocasió anomenat també barber, s'ocuparà de rasurar els frares i preveres encarregats de satisfer les necessitats tant litúrgiques com de tutoria espiritual de les sors. La seva consideració social serà inferior a la del metge per bé que sovint realitzava tasques pròpies d'aquest, tot esdevenint el primer servei sanitari de la comunitat.[4] Malgrat que no en tinguem dades en els llibres de comptes conservats a l'arxiu fins a principis del segle XV, podem suposar que el salari del metge i del cirurgià foren una despesa constant des dels primers segles de la vida del monestir.

Les oscil·lacions en el pagament d'aquests sous són reveladores també dels alts i baixos econòmics que va patir la institució. Així, a mitjans del segle XV, coincidint amb la guerra civil catalana contra Joan II i l'aturada consegüent en l'ingrés de les rendes habituals del monestir, es produeix una reducció del sou del metge i del cirurgià a la meitat. La resta de càrrecs del monestir (l'abadessa, el procurador, l'hortolà, els frares i preveres beneficiats, l'advocat, el majordom, el servei, entre d'altres) també veuran una disminució dràstica de les seves soldades. Aquesta situació econòmica deixarà el monestir en un estat de successiva degradació, tant física com espiritual, que no es recuperarà fins ben entrat el segle XVI,[5] i que afectarà també la infermeria com a part de l'edifici.

La regla d'Urbà IV, seguida al monestir de Pedralbes també ens pot donar pistes sobre aquesta primera infer-

---

[1] L'estudi forma part del projecte d'investigació compartit pels departaments d'Història de l'Art de la Universitat Autònoma de Barcelona i de la Universitat de Girona, *Art del Renaixement i Barroc a Catalunya* (Ajudes als grups de recerca de la Generalitat de Catalunya, expedient 1999GR00116). Fem constar que ha estat subvencionat per una beca de Formació del Professorat Universitari del Ministerio de Educación y Cultura de la qual gaudim des de l'any 2001. Voldríem expressar el nostre agraïment envers la Dra. Anna Muntada i Torrellas per totes les seves indicacions, i la comunitat de monges clarisses del Monestir de Santa Maria de Pedralbes per haver-nos permès sempre tan amablement consultar el seu arxiu.

[2] La bibliografia sobre el Monestir de Pedralbes és extensa per bé que no suficientment representativa encara amb relació a la construcció de l'edifici. Per manca d'espai no la podem indicar completa, ens limitarem a mencionar els treballs que tinguin a veure amb l'article.

[3] Vegeu A. Castellano i Tresserra: *Origen i formació d'un monestir femení. Pedralbes al segle XIV*. Tesi doctoral presentada a la UAB, 1996, p. 77 i ss.

[4] Vegeu L. García Ballester, *La Medicina a la València Medieval*, València: Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1988, pp. 57-63.

[5] Vegeu M. P. Ruiz-Olalla: *Aproximació a una institució senyorial eclesiàstica: Pedralbes al s.XVI*. Facultat de Geografia i Història de la UB setembre 1987 (Tesi de Llicenciatura inèdita).

meria del cenobi.[6] Tot i explicitar que les novícies han de ser joves i sanes, el text contempla també la figura de les sors malaltes perquè aquest estat comportarà una irregularitat en el compliment de la quotidiana normativa. Es recomana que aquestes monges estiguin separades, per tal de no torbar ni l'ordre ni el repòs de les sanes. Seran ateses per d'altres monges que podran parlar amb elles, trencant el vot de silenci de manera excepcional, per distreure-les. Aquest aïllament implicarà que tinguin serveis propis com per exemple un oratori o una cuina. L'atenció a les monges malaltes per part d'altres sors serà l'ocasió que aquestes tindran de poder portar a la pràctica un dels pilars espirituals de les clarisses: la identificació amb els pobres, i els malalts, tal com Sant Francesc féu amb els leprosos o la mateixa Santa Clara amb les seves germanes necessitades.[7] Malgrat que el cas que exposarem a continuació és ja de ben entrat el segle XVI, considerem convenient fer esment en aquest punt de la importància dels textos hagiogràfics de les monges que van viure al Monestir de Pedralbes esdevingudes santes o beates, com a fonts per a conèixer l'ús i consideració dels diferents àmbits arquitectònics. Aquests relats, recollits en diverses cròniques de l'orde, exigeixen per la seva naturalesa una crítica pròpia perquè sovint s'escrivien amb la finalitat de posar de manifest les virtuts d'una monja o de la vida contemplativa en general, i no només per descriure una realitat viscuda. Per exemple, a sor Eufrasina Rovira[8] li va ser encarregada la tasca d'atendre les malaltes de la infermeria. El cronista exalça la paciència i caritat de la monja descrivint amb detall com s'agenollava davant d'alguna imatge de la Maria Santíssima o bé resava el rosari o la Corona abans d'administrar una medicina a alguna de les sors. El temps que no passava a la infermeria el dedicava a les oracions, cosa que era considerada com el tractament més eficaç per a qualsevol afecció del cos o de l'esperit.[9] Aquests relats ens poden portar a considerar que l'espai de la infermeria no és només un espai utilitari dins el monestir, sinó que, igual que el claustre o l'església, serveixen perquè la monja pugui portar a terme el seu projecte de vida –seguir fidelment la regla– de la millor forma possible. L'exercici de la caritat, alhora, serà un ideal en voga durant tota la Baixa Edat Mitjana.[10]

La lectura del text de la regla ens ha portat a intuir l'ús i la funció d'un espai dedicat a infermeria ens els monestirs de clarisses, però constatem que no estipula indicacions explícites en relació a l'habilitació d'una zona especialitzada. Pel que fa als primers anys de la història del de Pedralbes, tanmateix, es pot contemplar la possibilitat que sí que s'hi establís, perquè sabem que hi va haver monges malaltes i fins i tot infestades.[11]

Caldrà esperar fins al 1364, tanmateix, per trobar en la documentació una referència clara a un espai destinat a infermeria. En un inventari escrit poc després de la mort de la reina,[12] s'enumera tot allò que hi ha en cada dependència del Monestir en diferents apartats. En arribar al capítol de la infermeria, se'ns indica la presència de diversos objectes (vànoves, llençols i matalassos) de tot el monestir. Quan es fa esment dels llits, en canvi, s'especifica que es troben a la infermeria, i que només són vint-i-un. En l'inventari de 1376, escrit just a continuació del citat anteriorment, alguns dels objectes, com els escalfadors o contenidors de foc, apareixen distribuïts en diverses zones del monestir: la infermeria, la cambra de l'abadessa i el refetor o refectori.

El que no s'indica en aquests inventaris és la ubicació de la infermeria d'aquesta època dins el monestir. Que l'actual es trobi en l'ala meridional, la que té més llum al llarg del dia, ens faria defensar el fet que segurament la primera fos ubicada al mateix lloc que la que conservem. A més a més, podríem establir un paral·lel arquitectònic entre la sala del dormidor, o dormitori de les monges, i una possible primera infermeria a l'ala oposada del claustre. Ambdós espais correspondrien a les habituals grans sales cobertes amb sostres de fusta sustentats per arcs diafragma tan pròpies de la construcció catalana de la Baixa Edat Mitjana. Aquest sistema permet bastir edificis relativament grans d'una forma eficaç i econòmica en un temps reduït. Convindria tenir present, però, que en la infermeria s'hi haurien practicat algunes divisions de l'espai com a conseqüència de les necessitats que hem esbossat anteriorment: una cambra per al metge, i/o per al cirurgià, a més d'una cuina i capella pròpies[13] per tal que les monges malaltes poguessin portar a terme la seva vida diària mantenint l'aïllament respecte a les altres.

Si dels primers anys de la vida de la comunitat tenim poques notícies en relació a l'edifici, la documentació conservada del s.XV no denota cap campanya constructiva significativa sinó més aviat ens porta a pensar

[6] Vegeu M. González i Betlinski, A. Rubió i Rodón: «La regla de l'orde de Santa clara de 1263. Un cas concret en la seva aplicació: el Monestir de Pedralbes de Barcelona», dins *Acta Historica et Archeologica Medievalia,* 3 (1982), p. 35.

[7] Vegeu P. L'Hermite-Leclercq: *Le Monachisme féminin dans la société de son temps. Le monastère de La Celle (XIe -début du XVIe siècle)*, Paris: Éditions Cujas, 1989, col. Religieux et Société, p. 256 i ss.

[8] Vegeu J. Coll, *Chronica de la provincia franciscana de Cataluña*, 1738, p.343.

[9] Vegeu C. Berman: «The Nuns of Saint-Antoine-des-Champs (Paris)», *Proceedings of the Western Society for French History*, vol. 20, (1993), pp. 3-12, en relació a l'eficàcia de les pregàries de les monges de clausura.

[10] Vegeu A. Gironella Delgà, «La cultura de la caritat: inventari dels béns de l'hospital de la seu (Girona, 31 gener 1342)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Vol. XLII, 2001, pp. 163-177.

[11] Entre el 13 de juny de 1348 i el 7 de juliol de 1350, al monestir hi varen morir divuit monges víctimes de la pesta negra. Això suposa un 25% del total de la comunitat, fet que, si la Regla era seguida de manera fidel, requeriria un espai per atendre-les. Vegeu A. Castellano i Tresserra: *Pedralbes a l'Edat Mitjana. Història d'un monestir femení.* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, p. 243.

[12] Arxiu del monestir de Pedralbes (a partir d'ara, AMP), lligalls, Inventari, 137. Nosaltres hem pogut consultar l'original però aquest text ha estat també transcrit per A. Castellano i Tresserra: *Opus cit.*, 1996, p.825.

[13] AMP, Privilegis Apostòlics, P/16, fol. 599, 617 i 625.

en actuacions de manteniment del que suposem que seria aquesta construcció inicial. La primera notícia ens la dóna Sor Eulàlia d'Anzizu, monja i principal arxivera de Pedralbes, indicant que el 1406 es cobreix la infermeria,[14] sostre que segons els documents serà adobat el 1451.[15] Posteriorment, el 1482 es posa una corriola nova a una finestra.[16] Finalment, el 1499 s'obre una finestra de bell nou per ordre de l'abadessa, amb les seves frontisses.[17]

Malgrat que, en relació a les qüestions constructives, la documentació no és prou representativa, sí que ens permet dibuixar quines eren les dades (o despeses) principals en material sanitari. La major despesa, que s'anota mensualment, és en herbes aromàtiques o curatives. D'altra banda es compren alguns aliments, al marge de la partida comuna del monestir gestionada per la procuradora, que s'especifica que són per a les monges malaltes com per exemple peres, pomes, o ametlles. Anualment es forneix la infermeria, o la seva cuina, de suficient cansalada i llar. De tant en tant, també s'anota l'adquisició d'alguns objectes sanitaris pròpiament dits: alambins, sedassos, mànegues de vidre, ventoses o esponges.

Totes aquestes dades són anotades per la monja encarregada de la infermeria en la partida corresponent dels llibres de comptes. La despesa oscil·larà, com hem vist ja en el cas dels salaris del cirurgià i el metge, en funció de l'economia del cenobi. Cal tenint present que la quantitat invertida en aquest cas serà molt inferior a d'altres com l'adquisició de forment, o bé les dades de la procuradora.

Aquests alts i baixos econòmics a què ens hem referit repetidament, l'avançada edat de l'abadessa, junt amb un relaxament en el seguiment de la regla, especialment després de la guerra civil catalana contra Joan II, devien portar el monestir de Pedralbes a una degradació tant física com espiritual que exigí successives reformes.[18] Per exemple, en època dels Reis Catòlics[19] es controlà de prop l'obediència a la regla, i es portaren a terme diverses intervencions en l'edifici, com ara els vitralls de l'església.[20] Posteriorment, la filla il·legítima del rei Ferran, Maria d'Aragó, fou erigida contra la seva voluntat abadessa del Monestir per tal d'intentar posar ordre dins la comunitat de Pedralbes. El 1520, un cop aquesta abadessa va haver tornat al seu convent d'origen, a la ciutat castellana de Madrigal, la dinàmica reformista empresa per la monarquia no s'aturà. L'actuació en la infermeria del monestir de Pedralbes podria ser inserida en aquest context, com a colofó o exemple de l'actitud intervencionista de la monarquia castellana en els convents catalans.

Aquesta nova infermeria fou construïda a l'ala de migdia del claustre, suposadament mercès al donatiu de Felip II a l'abadessa del moment, Sor Isabel de Cardona.[21] Independentment de la veracitat d'aquesta donació del monarca cal constatar la presència dels seus escuts a banda i banda del passadís de la infermeria, l'un al costat de la cuina i l'altre a l'extrem oposat, tocant a l'espai anomenat abadia.[22] L'escut gran és una peça combinada de pintura mural, relleu de pedra i escultura policromada, voltada pel toisó d'or i sostinguda per dos lleons rampants coronats. Damunt l'escut, i de la mateixa amplada, s'hi col·locà una imatge de la Verge Maria i el Nen. Aquest conjunt tingué, tal com consta en la fitxa del museu, un fons pintat al fresc la lectura del qual a hores d'ara és gairebé impossible a causa del pèssim estat de conservació. Sota la composició es pot veure la llegenda: LIBERALITAS MAGNI REGIS PHILIPUS HOC ILLUSTRAVIT OPUS, que argumentaria la relació entre el monarca i la intervenció.

En aquesta ala del claustre, el 1998 es portà a terme un estudi arqueològic[23] per part dels tècnics de l'Ajuntament de Barcelona. Consistí només en petites cates en algun dels murs, els arqueòlegs municipals van establir

[14] E. ANZIZU: *Índex General de l'Arxiu del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes*, 1899. Aquest text és inèdit; en un capítol s'hi recullen notes cronològiques sobre la història de la comunitat.

[15] AMP, Llibre de Comptes, 94.

[16] AMP, Llibre de Comptes, 99.

[17] AMP, Llibre de Comptes, 104.

[18] Vegeu E. ANZIZU, *Fulles històriques de Santa Maria de Pedralbes*, Barcelona, 1897, pp. 115-184.

[19] COLL, Jaume, *Crónica de la provincia franciscana de Cataluña*, Madrid, 1981 (1738), vol. 22, p. 472; HOLZAPPEL, H., Manuale historiae Ordinis Fratrum Minorum, Friburgi Br. 1909, 71 i ss. 587 i ss. AZCONA, T. «Reforma de las clarisas de Cataluña en tiempos de los Reies Católicos», dins *Collectanea Franciscana*, núm. 27, 1957, p. 5-51; SANAHUJA, Pedro, *Historia de la seráfica provincia de Cataluña*. Barcelona, Editorial Seráfica, Barcelona, 1959, p. 767; AZCONA, Tarsinio de «Nuevos documentos sobre la reforma del monasterio de santa clara de Pedralbes en tiempos de los reyes católicos» dins *Estudios Franciscanos*, 69 (1968) 311-335.; Mª P. RUIZ-OLALLA: *Opus cit.*, 1987, p. 283-297.

[20] J. BASSEGODA I NONELL: *Guia del Monastir de Pedralbes*. Barcelona, 1978, p.13.

[21] E. ANZIZU: *Fulles Històriques de Santa Maria de Pedralbes*, Barcelona, 1897, p.144. S'indica que les obres es van poder fer gràcies als 600 ducats d'or donats pel rei Felip II per carta reial firmada de la seva mà a San Lorenzo de El Escorial el 13 de març de 1568. Malgrat que aquesta informació és majoritàriament acceptada, Mª Pilar Ruiz-Olalla, no ha trobat la ratificació d'aquesta notícia en els llibres de comptes conservats del segle XVI. Vegeu M. P. RUIZ-OLALLA SERISIER: *Opus cit*, 1987, p.361. Alhora, el contracte conservat amb relació a aquest espai és anterior a la donació, per uns deu dies. Davant de la manca de dades definitives, haurem de deixar aquest episodi obert a noves troballes de la recerca.

[22] C. CAMAÑES, *Salvaguarda del patrimoni nacional. La conservació i restauració en el reial monestir de Santa Maria de Pedralbes*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1991, Tesi doctoral, p. 385. Aquests escuts varen ser restaurats, netejats i consolidats, amb el suport de la Generalitat de Catalunya el 1990, per l'equip dirigit per la professora de restauració de la Facultat de Belles Arts de la Universitat de Barcelona Maria Antonia Heredero, l'any 1990.

[23] Vegeu A. GÓMEZ GARCÍA: *Memòria Científica de la intervención arqueológica en la enfermería del monasterio de Pedralbes*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1998.

que hi hauria una primera fase corresponent aproximadament al segle XIV. Sense poder precisar en quin moment es produí, les restes evidenciaven una fase negativa o d'enderroc que vindria seguida per la nova construcció. Atenent-se als trossos de ceràmica trobats en el reompliment a què s'ha fet al·lusió anteriorment, el conjunt podria datar-se en algun moment del segle XVII. Aquesta tercera fase en la construcció aprofita elements preexistents com ara el mur que dóna al claustre. En aquest moment també, és quan es construiria el pis superior. L'ús de l'edifici posteriorment, fa que també s'hi puguin trobar restes d'altres períodes, fins avui.

Una eina que ens permetria establir com devia ser l'edifici a la primera meitat del segle XVI és el contracte a què fèiem referència al principi del nostre text.[24] Se signà el 1568 entre l'abadessa i el convent de Pedralbes d'una banda, i Bertran de Déu, mestre de cases, de l'altra. En aquest document, que segueix l'estructura habitual dels contractes d'obra de l'època,[25] es veu que es tracta d'una campanya més aviat de reordenació del que ja hi havia construït, que no pas de plantejar l'espai de bell nou. La majoria d'intervencions seran puntuals: arreglar portes o bé d'altres elements estructurals allà on serà necessari. Suposem, doncs, que s'intenta aprofitar el màxim possible de la construcció anterior, de manera que serà molt convenient per poder contrastar els afegits indicats en el document, l'estudi detingut de tots els paraments. El primer a què es fa referència en el contracte és la intervenció que s'ha de portar a terme en les cinc estances de la planta baixa, cosa que indica que l'àmbit ja estava dividit així anteriorment. Més endavant es fa esment a una sisena sala per la particularitat que presenta de donar accés a un soterrani. Tanmateix, si bé la majoria d'intervencions són menors es fa referència a algunes de major cabal. D'una banda s'ha d'enderrocar un mur, del que malauradament no s'indica la posició. D'altra, s'ha de cobrir tot l'espai, amb paviment de fusta les estances i amb voltes d'aresta el corredor. Tot el conjunt ha de ser arrebossat. A continuació el document ens dóna notícies sobre la intervenció en la primera planta on, amb envans, s'han de tancar sis estances i un altre corredor. Per tal d'establir el lloc per on han de passar els conductes de les aigües brutes, es faciliten indicacions sobre les latrines o necessàries. Finalment es demana que s'haurà de construir una capella i dues altres estances. Trobem interessant destacar el paper que s'atorga a l'abadessa a l'hora de dibuixar i definir com han de ser aquests espais, segurament destinats al metge i al cirurgià. El que podem extreure d'aquest contracte és que la manera de treballar continua essent hereva de les pràctiques constructives baixmedievals, tant pel que fa a la utilització de materials preexistents, com pel tractament que reben els obrers. Convé, tot i així, indicar la novetat en l'ús de l'antic procediment de volta d'aresta en un espai no representatiu sinó més aviat funcional. El mestre Carbonell ja l'havia utilitzat al palau del Lloctinent i aviat aquesta volta, dita també «romana» anirà substituint les voltes de creueria, habituals del llenguatge gòtic, en capelles, sagristies, estances, corredors, claustres, etc.[26]

Si des del punt de vista artístic, aquest espai suposa un canvi respecte al repertori constructiu habitual, podríem pensar també que s'insereix en el gir general la consideració dels aspectes sanitaris dins la societat de l'Època Moderna.[27] Igual que d'altres facetes de la funció pública, els hospitals cada cop aniran esdevenint més un lloc per a curar els malalts que no pas un centre d'acollida de pelegrins o indigents. D'aquí que s'intenti una especialització de cada zona en funció de la malaltia o tractament de cada pacient. Si en les abadies cistercenques els hospitals eren anomenats «sala dels morts»,[28] a partir de mitjans de segle XVI esdevenen institucions amb una finalitat més terapèutica.[29] No podem assegurar, tanmateix, que aquestes novetats en la sanitat arribessin dins la infermeria del monestir de Pedralbes, que segurament mantenia la seva particularitat en tractar-se d'un convent de clausura.

A tall de conclusió, voldríem esbossar les reflexions següents: la consideració d'un edifici com una entitat viva en la qual es practiquin tota mena d'intervencions d'una forma ininterrompuda, i no sempre atzarosa, ha de posar-nos en guàrdia d'una banda contra els estudis comparatius que consideren cada zona com quelcom acabat i definitiu. És probable que aquesta definició espacial ho sigui només als nostres ulls però que l'edifici no es considerés conclòs de la mateixa manera mentre estava en ús.

D'altra banda, les restauracions que pretenguin tornar la zona al seu estat original, també haurien de plantejar-se què ens permet arribar a una comprensió més global del que s'ha conservat: és en un punt inicial ideal on es trobaria l'autenticitat de l'edifici, o bé és la sedimentació de tot el que el temps hi ha anat dipositant el que convé preservar?

Amb l'exemple exposat es pretén il·lustrar, per últim, el fet que per tal de poder portar a terme un estudi arquitectònic complex s'han de tenir presents totes aquelles fonts que ens permetin dibuixar de la forma més precisa possible la vivacitat de cadascun dels moments. Al-

[24] AMP, lligalls, Enfermeria, 103. Vegeu l'annex 1.

[25] J. Mª Madurell i Marimon, «Los contratos de obras en los protocolos notariales y su aportación a la historia de la arquitectura (siglos XIV-XVI)», *Estudios Históricos y Documentales de los Archivos de Protocolos*, I, pp. 105-199.

[26] A.A.V.V.: *Història de l'Art Català*, Eds. 62, p. 174.

[27] E. Maganto Pavón: Organización sanitaria y asistencial en las enfermerías jerónimas escurialenses durante la construcción del Monasterio», dins *Monjes y Monasterios Españoles. Arte, Arquitectura, Restauraciones, Iconografía, Música, Hospitales y Enfermerías, Medicina, Farmacia, Mecenazgo, Estudiantes. Actas del Simposium (1/5, IX, 1995)*, San Lorenzo de El Escorial: Estudios Superiores de El Escorial, servicio de publicaciones, 1995, vol. 7, Colección del Instituto Escurialense de Investigaciones Históricas y Artísticas, p. 309.

[28] Dimier, Anselme: *Les moines bâtisseurs. Architecture et vie monastique*, Paris: Fayard, 1964, p.62

[29] A. Conejo: *L'hospital de Santa Maria de Lleida*, Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 2002.

hora, no s'ha de menystenir l'arquitectura com a font per a la Història perquè tant en la intenció que hi ha darrere de cada intervenció com en l'ús mateix de l'edifici, hi podrem trobar senyals dels valors o actituds que ens han de conduir a una millor comprensió del nostre passat.

Annex 1

1568 març 3 dimecres

Contracte de les obres de la nova infermeria del monestir entre el Monestir de Santa Maria de Pedralbes i Bertran de Déu, mestre de cases.

A. Barcelona, AMP, lligalls, Enfermeria, 103. Paper. 207 x 306 mm. Tres fulls cosits.

Die mercurii III mensis Marii anno a nat*ivitate* do*mi*ni MDLXVIII.

Capitulario facto p*er* di[...] Monasterio Beate Marie de Petris Albis feu Petrum Salavaidenya més bé Ill*us* note*m* ex una et Bertrandum de Deu magistrum dom*orum* nicenibus ex altra partibus.

Memorial de la hobra ques te de fer en lo monestir de S*an*ta Maria de Pedralbes deins la enfermaria en les sinc istansies baxes.

Primo, sinc pilas de pedra picada ab les vases ab una goleta los quatre pilas de dos pams quadrats, i l'altro de tres de gruyx i sinc de amplàrias con sort i ab sos fonaments bons y posats; més dues scalas de rajola, la una tornar la hagia honor de nou y l'altra tornar la ha fer tota de nou, la que entra en lo monestir i fer una arca dalt per a tenir la paret mellor.

Més an de adarrocar XXXI cana de paret que té sinc pams de aplaria i part de la que ni aguere cinc canes de largària y te una cana de gruyx.

Més para dar XXI cana de paret entre les arcades noves a la part del ort.

Més picar dues lindes y dues iusanes y posar-les, tres rexis en dita paret que tenen sinc pams de amplària cada una ab los revoltes y rebots de pedra picada.

Més un portal de pedra picada de tres pams y mix y nou de altària per entar en cort y una rexa sobre lo dit portal.

Més sinc arcades de rajola que tenen sinc pams de gruyxa, conforma sta*n* les parets velles; més quatra arcades de rajola per cada istà*n*cia que seran per los caredos i istànsies, setze arcades; més una arcada de pedra a hont se an de compartir los corrados ab ses voltes p*er* aresta y fer totes les voltes de les sinc istànsies enpaymentades de damunt, i fer-hi ravoltons sobre los carcanyols en les dites voltes per aresta.

Més posar tres portals picats amb un goleta conforma stan los altros abravolt y rebats de pedra picada.

Més acabar un portal q*ue* falta la linda y revolt de pedra picada.

/*foli 1 verso* Més tots los altres portals ab sos revolts de pedra picada ab sos rebats conforma stan los que uy son posats.

Més dues lanteres sobre los portals alà ha on milor estaran.

Més se an de fer entre les arcades de rajola qui tenen sinc pams de gruyx y la paret del hort una ho dues voltes p*er* aresta, ho del milor modo que lo mestre conexara que setisfasa p*er* dita obra.

Més se an de rabosar i enblancar las parets i los pilas grans i les arcades i les voltes per aresta.

Servy aligol de terra i a d'estar bo i acabat com de bon mestre se pertany.

Suma la damunt dita obra CCIIII lliures.

/*foli 2 recto* Memorial de la obra ques te de fer en les sis istànsies de sobra lo primer payment.

Primo se tenen de fer tots los envans de l'arc a las del corrador p*er* sis istàncies detres dobles ab les voltes p*er* aresta rodona ab sos revoltons p*er* los carcanyols i alà hont manester ni aurà, i te de enrajolar de sobra les dites voltes tots los porxos de sis istàncies rebosar y enblancar de paleta fins a la teulada; més te de enblacar les dites voltes de paleta i tots los mitjans i rebosar les parets de les cambres i enblancar tots los mitjans i rebosar les parets de les cambres i enblancar les de paleta i tanbé amblancar lo dit corredor i rebosar i enblancar les arcades del porxo de manera que rest bo y acabat com de bon mestre se pertany; i per les mans de dita feyna CLXV sous

Més per la darrera istànsia al cap del corredor que és part soterrani part terraplè y ha de aver una paret y una scaleta per devallar al dit soterani lo qual y ha de ver, en lo dit soterani, dos crués y volta per aresta, tot rabosat y en blancat de paleta; i anrajolar la dita istància del terraplè tota en raiolada i un envà de tres raioles; i fer-hi dos crués bons i enblancats; i fer-hi una ximinea de rajola dobla; i acabar un portal que i falta la linda i revolt; i enrajolar lo porxo; i rabosar i enblacar tot fins la taulada; tot bo y acabat com de bon mestre se pertany, per mans del mestre de cases LXV sous

Més lo quarto més ha ponent, primo si a de fer un pilar de pedra picada de tres pams codrat ab quatre arcades de pedra picada de la amplària de una raiola y quatra creués p*er* aresta y un corrador ab envà que hi a de aver ab un envà de tres ragoles y dos creués en lo matex corrador ab volta p*er* aresta en raiolades totes les dues istànsies dalt ha bayx; i rabosar i enblancar dalt abayx fins a la teulada, i la que està al costat més ha ponent p*er* fer dos creués bayx i dos dalt ab scala, ho carapol, p*er* ha puyar al corrador; tot enrajolat arabosat i enblancat de paleta fins a la teulada com de bon mestre se pertany, que p*er* totes les dues istà*n*sies més ha ponent p*er* mans de dit mestre C sous.

/*foli 2 verso* La istància de les necessàries primo p*er* fer totes les parets y dues finestres de pedra picada conforma stan les altres de la infermaria y puyar la cantonada comforma puya la cantonada fins alà hont se an de traure l'aygua i de dintra una paret p*er* no de partir les necessàries de dalt un terradet i un safareyx i un cancell i una necessària que caurà de la istànsia de da dalt, i fer la volta de la necessària de volta per rassa de rajola de

pla y l'altra istànsia del costat de la necessària ab creués de volta per aresta per cobrir la teulada; i enrajolar i rabosar i enblancar de paleta fins a la teulada com de bon mestre se pertany, per la dita feyna de mans del mestre de cases XXXX sous

Més està concordat que lo dit mestre Bertran ha de fer ab compliment una capella ab volta aresta de sinc claus ed ostave y dues cambres ab dos finestres i la dita capella; i cambres se an de fer com la sennora abbadessa manarà a la part de la instància de les necesàries y per tota la sobredita obra la sennora abadessa promet donar y pagar al dit mestre de cases Bertran siscentes sinquanta liures ço és, per les mans del dit mestre de Bertran y a sos moços que lo dit mestre Bertran no y ha de posar sinó las mans fent ell la despesa a tots los trebalados als costs y las despesas, excepto que a dit mestre Bertran, ço és a sa persona sola se ha de donar a despesa de tot lo que aurà mester

/*foli 3 recto* per meniar i beure onestament, i se li an de donar lits per tots los seus mosos i servey iortalissa del ort i vinagre i sal.

Més està concordat que lo dit mestre Bertran a de acabar tota la sobre ditta obra de ací al dia de nadal del amy 1569 prop vinent ab complient.

Més està concordat que las ditas siscentes sinquanta liures se li an de pagar de aquesta manera: ço és per tot lo present mes de mars cent liures, i altres cent per tot maig, i cent liures a la Verge Maria d'agost, i per tot setembre altres set liures, a li fi de la obra doscentes y sinquanta a compliment de dites siscentes sinquanta liures; la qual obra ha de ser judicada per dos mestres, la hun per part de la molt illustre sennora abadessa i convent, i l'altra per part de dit mestre Bertran per judicada dita obra essent acabada com de bo mestre se pertany se li donen dites doscentes sinquanta liures.

Més està concordat que si acae, lo que Déu no vulle, lo dit mestre Bertran morís sos hereus no sien obligats acabar la obra sinó que sie judicada la obra que fins en aquella ora aurà feta dit

/*foli 3 verso* mestre Bertran, per dos mestres de cases los qual se agen de possar la hu per part de la molt illustre sennora abadessa i convent de Pedralbes i l'altre per part dels hereus de dit mestre Bertran; i al respecte de la present concòrdia se age de pagar la obra que serà feta.

Teste huius rei sunt honorabili Jo Rumes Gomis menestral civis Barchinone et reverendus Joanes dara prepositus prepositure mensis februarii canonice Barchinone.

ANDORRA: ESTAT ACTUAL DE LA RECERCA A PARTIR DE LES FONTS ORALS

Myriam Almarcha París

El Principat d'Andorra és un territori de pas, de refugi i que ha viscut a partir dels anys 60, a causa d'unes necessitats econòmiques, laborals..., una gran onada immigratòria. Aquest creixement poblacional ha condicionat el país. La societat andorrana és avui una societat cosmopolita amb una riquesa cultural importantíssima. És un territori d'uns 68.400 habitants[1] que enclou problemàtiques a nivell de la seva societat, que està essencialment formada per immigrants. D'aquí sorgeix la riquesa pluricultural d'un país que té dificultats per assumir els esdeveniments.[2] Per exemple, el fenomen de la immigració comença als anys 30, s'enforteix als 60 i solament al maig del 2002, veiem aparèixer una llei d'immigració. La comunitat estrangera representa el 65,35% de la població,[3] és a dir, una majoria respecte als andorrans. Com viuen aquestes 74 nacionalitats diferents? Com estan acceptades? S'integren? I què esdevé la identitat andorrana?

Malauradament en la recerca actual, l'interès, o simplement la curiositat sobre molts d'aquests camps és gairebé inexistent, sobretot en aquest cas, és a dir, el de les comunitats que comparteixen un mateix país. El buit existent és més greu i no perjudica únicament la recerca, que molts investigadors consideren «aturada» en el marc andorrà, ja que també repercuteix sobre tota una societat que sap ben poc d'ella mateixa. És possible entendre, apropar-se d'un poble, si no es tenen els elements essencials per a conèixer-lo? No es disposa d'unes dades precises, solament d'estadístiques incompletes, dubtoses o inexistents.

Vet aquí com, els que volem fer investigació i que tenim menester d'una informació en concret que no ha estat estudiada anteriorment, ens haurem d'aventurar en una recerca complementària. I el que no es troba en els llibres, els documents o els arxius, ens condueix més lluny, perquè cal cercar la informació en la seva font pura: la paraula. És un recurs metodològic viu que té un paper eminent en la recuperació de la memòria immediata, amb anècdotes, històries de vida... que fan part d'un període de temps, d'una societat. A partir d'aquí, veiem la memòria històrica i viva d'un país, mitjançant una història contemporània del testimoniatge oral.

La memòria, com a complement cabdal de la història contemporània d'Andorra, reconeix en el seu propi territori les arrels de la cultura d'un poble. Aquesta necessitat esdevé cada vegada més una exigència col·lectiva en un món que va llimant les diferències entre individus i cultures. Les dites diferències expressen la riquesa qualitativa de la vida. No obstant això, observem en aquest progressiu benestar social de les nostres nacions desenvolupades, tot essent ciutadans europeus, una contínua i creixent gana d'identitat, que s'ha de considerar en la seva unitat, aplicable a la societat cosmopolita que ha esdevingut Andorra. En aquest propòsit, se'ns fa evident de plantejar la qüestió de la unitat de la vida col·lectiva i de l'harmonia de les relacions socials a partir de les diferents comunitats existents a Andorra.

La recerca que s'ha iniciat en el marc de la història oral d'Andorra de l'ICRECS[4] a partir dels treballs elaborats pels estudiants andorrans,[5] ha de permetre particularitzar el país andorrà en la seva unitat i identitat.

---

[1] Dades de l'any 2000, facilitades pel Departament de Treball. Ministeri de Justícia i Interior, Govern d'Andorra.

[2] A. Font: *Migració o problemàtica social, Els Moviments migratoris a Andorra*, Societat Andorrana de Ciències de Recerques i d'Estudis Catalans, Universitat de Perpinyà, Editorial Maià, 1991, pp. 91-100.

[3] Departament de Treball. Ministeri de Justícia i Interior, Govern d'Andorra.

[4] Institut de Recerca en Ciències Socials, Universitat de Perpinyà.

[5] Sota la direcció de la professora Martina Camiade.

Fins avui dia, la singular història d'Andorra ens ofereix un terreny privilegiat per endegar un treball de recerca històrica a partir de les fonts orals. Per entendre i explicar la idiosincràcia andorrana cal iniciar una recerca cap a aquest fons que funda la nostra memòria.

La meva recerca, durant els anys de doctorat, s'inscriu en aquest marc i més particularment en un estudi de les diferents comunitats immigrants presents a Andorra, saber què n'és de la seva integració, si estan assimilats a la societat andorrana i com, si hi ha conflictes de generació a les famílies, si tenen influència sobre la societat andorrana o no, quin paper tenen en l'economia andorrana i en la política del país. Finalment la meva hipòtesi de treball és de saber, o no, si fan part del teixit social d'una Andorra cosmopolita.

Com que aquesta recerca és inèdita i que pràcticament no hi ha publicacions o treballs concrets realitzats sobre el tema estudiat, ha calgut desenvolupar una metodologia basada sobre les fonts orals. Consisteix a elaborar entrevistes als membres de les comunitats, amb un qüestionari adaptat a cada informador.

Els extractes de les transcripcions figuren en els treballs, com a relats inèdits de persones que s'han entregat per complet a una xerrada amena i molt rica pel seu contingut. La transcripció és una de les etapes de la metodologia sobre les fonts orals. Cal transcriure les entrevistes de manera íntegra, respectant la llengua parlada pels entrevistats,[6] les repeticions, els castellanismes, barbarismes o altres, els silencis, sense corregir els errors lingüístics de la persona. Així conservem per escrit el viu relat de l'enquestat, tenint en compte que la seva manera de parlar, d'estructurar les frases, de donar exemples, de repetir-se, ens pot ajudar a apropar-nos més de la persona. Per raons deontològiques, les entrevistes resten al llarg dels meus treballs completament anònimes, amb unes inicials que no corresponen al nom de cada persona. Les fonts orals han estat codificades per no ésser identificables. Tot i que al principi de cada entrevista he demanat als entrevistats si volien que el seu nom i cognom figuressin en les memòries, alguns han respost que no, en canvi a d'altres els era insignificant. Per aquesta raó he decidit ser discreta, prudent i respectar una mateixa norma per tots, basada en l'ètica de la investigació, sense revelar exactament les dades personals. Així els seus relats queden completament protegits.

Les comunitats que han estat estudiades pel moment són: l'Associació Cultural Israelita de les Valls,[7] creada oficialment al 1997 i l'Associació de Residents Magribins[8] del 94. Tanmateix, al llarg de l'estudi, els propis entrevistats han fet la seva pròpia recerca personal mitjançant els nostres pols d'interessos. El que és evident o poc interessant per a ells, pot adquirir una dimensió important segons les nostres preguntes. Els qüestionaris ressegueixen la mateixa línia i varien en funció de la persona o de les informacions ja obtingudes. A poc a poc l'entrevistador s'apropia del mètode i el maneja segons el seu informador. Diverses tècniques «s'instal·len» implícitament, no solament per posar la persona entrevistada en confiança, sinó també per obtenir el màxim d'informació possible. Podem prendre l'exemple de la llengua. Quan es compta amb informadors que provenen d'un altre país i que no parlen forçosament la mateixa llengua que nosaltres, és important no imposar cap norma lingüística. Cal que l'entrevistat parli una llengua amb la qual se sent més còmode i si és la seva llengua materna millor.

En el cas concret dels marroquins musulmans, m'he trobat amb persones que, molt a desgrat, no he pogut entrevistar ja que parlaven únicament la llengua del seu poble nord-africà, el berber per exemple. Ha calgut deixar un petit grup de persones interessants, a causa d'un obstacle lingüístic. Es tractava sobretot de dones marroquines provinents de la zona del Rif, que malgrat el fet d'haver passat un cert nombre d'anys a Andorra, s'han aïllat socialment i lingüísticament. Amb elles solament he pogut intercanviar mirades, alguna salutació o gestos que poden arribar a ser molt comunicatius i descriptius. Aquests mètodes s'instal·len automàticament passant per una observació productiva. He optat, doncs, per no forçar-los a adaptar-se completament a les meves possibilitats o exigències lingüístiques. He preferit que ells mateixos triessin la llengua amb la qual se senten més còmodes, d'una manera indirecta, sense demanar-los. Així s'ajuda l'entrevista perquè es realitzi amb un mínim d'entrebancs. Si una persona desconeix part de la llengua que utilitza o se sent insegur, s'autobloquejarà i compartirà menys coses que amb la llengua que li és habitual. Tot i que no ho haguéssim pogut fer en àrab, el castellà era una bona llengua vehicle per intercanviar sentiments, vivències i històries de vida.

El fet que les entrevistes estiguin gravades, implica la inevitable i molesta presència, per a alguns, d'un magnetòfon que pot incomodar la persona entrevistada. Però aquest procediment metodològic utilitzat tant pels sociòlegs com pels historiadors, demostra la seva validesa i utilitat. Molt sovint, durant les xerrades s'observen mirades dirigides a l'aparell, seguides per un afluixament de la veu que es relaciona directament amb el tema parlat. Aquesta precaució s'explica perquè el tema evocat és delicat o molt personal. En aquest i en d'altres moments, l'aparell que s'apropia de la veu i del relat de la persona entrevistada, esdevé el curiós i primer «enemic» de l'informador. És per aquesta raó que es demana sovint de parar la gravadora o ja des d'un inici no accepten que en fem ús. Si la gravadora pot ser un inconvenient a l'hora d'aconseguir el màxim d'informació, també és un avantatge per conservar el màxim d'informacions.

També he utilitzat un altre mitjà (segons els enques-

[6] Llevat del català, es parlen moltes altres llengües a Andorra.

[7] M. ALMARCHA: *La Comunitat Jueva: el cas d'Andorra*, Memòria de mestratge realitzat sota la direcció de M. Berthelot, Universitat de Perpinyà, setembre 2001, p. 266.

[8] M. ALMARCHA: *Andorra, societat cosmopolita. La comunitat musulmana*, Memòria de DEA realitzat sota la direcció de M. Camiade, Universitat de Perpinyà, juny 2002, p. 188.

tats) perquè les entrevistes es realitzessin amb normalitat. Es tracta de la vestimenta. He procurat posar-me, sempre que tenia una entrevista amb homes musulmans, una roba ampla, simple, que no cridés l'atenció. Sabem que, en general, els hàbits vestimentaris de la dona musulmana tendeixen a ser poc provocadors, discrets i que sobretot no marquen cap forma del cos. No m'he posat una *jilaba*[9] o un mocador, però sempre he tingut present que cal respectar la cultura del poble estudiat i on m'he volgut involucrar. He procurat que un mínim d'entrebancs contrariessin o s'interposessin a les entrevistes que realitzava; abans de tot prevalia el recull de la informació. Indirectament sempre existeixen unes normes que no estan prescrites enlloc però que cal seguir obligatòriament. Ens les imposem nosaltres mateixos per assolir al més acuradament i cautelosament possible, la informació que cerquem.

Les entrevistes semidirectives representen la base i la font principal dels treballs de recerca. S'han elaborat a partir d'una graella temàtica i seguint-la. El corpus és de catorze persones pel que fa a l'estudi sobre els musulmans d'Andorra. En canvi, van ser vint-i-dues les persones entrevistades per la recerca sobre la comunitat musulmana. Les entrevistes van de 2 h 30 a 45 min la més curta. Ben segur que les persones grans conserven un museu vivent que poden i han de compartir amb les noves generacions de manera que facin de la memòria una veritable eina de cultura, però segons els temes d'estudi, és convenient variar la franja d'edat dels entrevistats per tenir un gran ventall d'opinions i de perspectives que perfilaran més acuradament la nostra problemàtica.

El mètode utilitzat ensenya l'historiador, no solament sobre la recerca, sinó també a nivell humà sobre la comunicació entre persones. Tanmateix és important que una entrevista no es converteixi en un joc de pregunta-resposta. Cal que l'entrevistat vagi aportant informació, però sense respondre a un qüestionari. L'investigador ha de saber instaurar una xerrada mútua i agradable amb un ambient favorable i partícip.

És essencial citar regularment extractes de les entrevistes. Donen la vida, la font principal, la realitat, el fet viscut a la recerca que s'ha dut a terme.

La realització d'entrevistes esdevé enriquidora. D'una banda està la persona que trobarem, la seva cultura i vivències, que ens regalarà durant hores. D'altra banda estudiem el marc en el qual s'instal·la la xerrada (casa particular, associació o lloc de culte...). Tots els elements esdevenen dades vives i directes, complements de la recerca a partir de la memòria de les persones, tot i sabent que és pura subjecció. Cal tenir-ho en compte a l'hora de fer les avaluacions científiques.

Establir contactes amb persones desconegudes és una experiència molt profitosa. Endinsar-se en l'àmbit de la investigació oral permet conèixer gent nova i fer-hi amistats, però també implica incrementar la capacitat de comunicació i comprensió de l'entrevistador. Considero que pot aportar molt de cara a les relacions humanes, s'hi descobreixen els valors humans d'un grup de persones que a l'inici desconeixíem completament, tant a nivell cultural (Judaisme i Islam) com personal, ens obre cap al món del respecte envers les diferències de l'altre.

Malgrat tot estic a l'inici de la meva recerca, ja que em queda molt camí per fer. Serà l'estudi que realitzaré sobre les altres comunitats, mitjançant les enquestes, que em permetran d'elaborar una crítica necessària, ja que aquest tipus de metodologia ens mostra que la memòria pot arribar a ser molt selectiva i que té tendència a «filtrar» tots els esdeveniments. Al mateix temps és subjectiva i parcial, conscient i inconscient. Cal tenir en compte la part emocional i la seva dimensió en el relat dels records de la persona. El que ens diuen és la seva veritat i ens l'evoquen espontàniament. Però també hem de saber anar més enllà, intentar apropar-nos de la persona per saber la veritable força del seu relat. Les fonts orals resten un univers on la comunicació, la intimitat, l'intercanvi i la recerca es complementen activament.

Referències bibliogràfiques

M. ALMARCHA: *La Comunitat Jueva: el cas d'Andorra,* Memòria de Mestratge sota la direcció de M. Berthelot, Universitat de Perpinyà, 2001, p. 266.

M. ALMARCHA: *Andorra, societat cosmopolita. La Comunitat Musulmana,* Memòria de DEA sota la direcció de M. Camiade, Universitat de Perpinyà, 2002, p. 188.

S. BEAUD i F. WEBER: *Guide de l'enquête de terrain*, Editions La Découverte, Paris: 1997, p. 328.

D. BERTAUX: *Les récits de vie, perspective ethnosociologique*, Nathan, Paris: 1997, p. 120.

M. BERTHELOT: *Memorias judías (Barcelona 1914-1954) Historia oral de la Comunidad Israelita,* Riopiedras ediciones, Barcelona: 2001, p. 741.

N. BERTIER: *Les techniques d'enquête. Méthode et exercices corrigés*, Armand Colin, Paris: 1998, p. 254.

M. CAMIADE: *La casa en la comunitat andorrana del s. XVII al s. XIX, solidaritats i estratègies d'aliances i de poder*, Editorial Andorra, Andorra la Vella: 2001, p. 318.

J. POIRIER, S. CLAVIER-VALLADON, P. RAYBAUT: *Les récits de vie, théorie et pratique*, Puf 6: 1983.

¿Historia Oral? Historia y fuente oral, núm. 1 (1989), Publicacions Universitat de Barcelona, Barcelona, p. 192.

[9] Vestit llarg i poc folgat.

HISTÒRIA DE LES DONES, FONTS ORALS I MÈTODE BIOGRÀFIC[1]

Mònica Borrell Cairol[2]

La història de les dones en els estudis històrics: un breu balanç

Al llarg de las ultimes dècades, els historiadors i les historiadores han intentat superar la invisibilitat de les dones, posant en relleu el seu paper central com a subjectes actives de canvi social.[3] Un dels propòsits de la història de les dones en els últims decennis ha estat recuperar, identificar i visualitzar las dones en el passat. Aquest fet ha comportat no només recuperar les dones en la història, tasca ja de per si important, sinó també qüestionar i reformar línies interpretatives clàssiques on les dones apareixien puntualment com a víctimes o heroïnes en els processos històrics i generalment, com a subjectes passives d'aquests. Els investigadors i les investigadores sensibles a aquesta qüestió es proposen reconstruir la història de les dones des de la constatació de la *seva presència i del seu protagonisme en la història*.[4] Recuperar la memòria col·lectiva femenina i posar en relleu les seves trajectòries individuals i col·lectives, per tal de determinar el seu paper en els processos històrics com subjectes actives d'aquests.

A mesura que les investigacions sobre les dones avancen en camps tant diversos com el treball,[5] la política[6] o

---

[1] Gran part de les reflexions breument exposades en aquesta comunicació provenen de la meva participació en el projecte «Biografies obreres. Font orals i militància sindical» on m'he dedicat específicament al projecte «Dones, treball i militància sindical a Catalunya 1936-1978» . Ambdós projectes han estat impulsats per la Fundació Cipriano Garcia - Arxiu històric de les Comissions Obreres.

[2] Beca'ria de recerca i docència del Departament Història Contemporània de la Universitat de Barcelona.

[3] Entre altres M. Nash: *Presencia y protagonismos. Aspectos de la historia de la mujer*. Ed. Del Serbal, Barcelona, 1984. J. Amelang; M. Nash (eds) *Historia y Género: las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*. Ed. Alfons el Magnànim, València, 1990. R. Mª Capel Martínez (coord.) *Mujer y sociedad en España (1700-1975)*. Instituto de la Mujer, 1986. Mª A. Durán (dir) *La mujer en la Historia de España (siglos XVIII-XX)*: Actas de las II Jornadas de investigaciones interdisciplinaria. Universidad Autónoma de Madrid, 1990. C. Fagoaga (coord.). *1898-1998. Un siglo avanzando hacia la Igualdad de las Mujeres*, Dirección General de la Mujer, Madrid, 1999. E. Garrido González (ed) Historia de las Mujeres en España. Ed. Síntesis, Madrid, 1997. L. G. Luna (comp.). *Mujeres y sociedad. Nuevos enfoques teóricos y metodológicos*, PPU, Barcelona, 1991. VV.AA. Dossier: *Historia de las mujeres, Historia del género* (a) *Historia Social* núm. 9, invierno, 1991. C. Borderías (editora), S. Bengoechea (comp) *Les Dones i la Història al Baix Llobregat*. Vol. I-II. Ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002. M. Arbaiza. *La cuestión social como cestión de género. Feminidad y trabajo en España, Revista de Historia Contemporánea*, Vol. II, núm. 21, Universidad del País Vasco, 2000.

[4] M. Nash. Presencia y protagonismos. Aspectos de la historia de la mujer. Ed. Del Serbal, Barcelona, 1984.

[5] Entre altres, T. Ayuso et al.: *Fuentes documentes sobre el trabajo de las mujeres*. Ed. Akal, Madrid, 1997; A. Balcells. *Trabajo industrial y organización obrera en la Cataluña contemporánea*. Ed. Laia, Barcelona, 1974. C. Borderías. *Entre líneas: trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea: la Compañía Telefónica, 1924-1980*. Ed. Icaria, Barcelona, 1993. De la mateixa autora *La feminització dels estudis sobre el treball de les dones (1969-1999)*. VV.AA Dossier: Les dones i la història. *Revista Afers* 33/34.País València, 1999. M. Nash: Mujer, Familia y Trabajo en España, 1875-1939. Anthropos, Barcelona, 1983. M. Lloch. *Treball femení i migracions en el mercat laboral. Vilassar de Dalt 1910-1945*. Tesina de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, J. I. Casas. *La participación laboral de la mujer en España*. Instituto de la Mujer, Madrid, 1987.VV.AA.: *Familia, Casa y Trabajo*. Ed. Campobell, Múrcia, 1997. G. Barnusell; E. Camps; A. Garcia; L. Muñoz; J. R. Rosés. *Ocupación, productividad y salarios (1850-1913): Una reflexión para el caso catalán. V Simposi d'Anàlisis Econòmica*. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1994. E. Camps. *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del S. XIX*. Ed. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid, 1995.; Ll. Ferrer Alos. *Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña Central, S. XVIII-XIX. Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, vol. XII, núm. 2/3 (1994), R. Nicolau. *Trabajo asalariado, formación y constitución de la familia. La demanda de trabajo de la colonia textil Sedó y los*

la família[7] i s'adopten nous enfocament i mètodes, apareixen noves imatges femenines que revaloritzen les dones i les converteixen en protagonistes de la seva pròpia experiència individual i col·lectiva.

La història de les dones com a disciplina autònoma es comença a consolidar a inicis dels anys setanta. I és que, a finals de la dècada anterior comencen a aparèixer estudis que tenen com a subjectes les dones, gràcies, en gran mesura, a l'impuls del moviment feminista. La consolidació de la història de les dones com un àmbit propi dins de la investigació històrica, replantejaria i qüestionaria alguns dels paràmetres establerts tant per la historiografia tradicional[8] com per la renovadora.[9] Aquest desafiament a la historiografia es basava en gran mesura en l'aportació de nous subjectes històrics, mètodes i categories d'anàlisis que posarien en dubte pressupòsits teòrics clàssics i combinarien els enfocaments i les metodologies tradicionals de la historiografia amb altres fonts històriques generalment oblidades. En els estudis sobre història de les dones, paral·lelament a la documentació escrita s'utilitzaran les fonts orals, els mètodes comparatius i s'interrelacionaria amb altres disciplines socials. Els i les investigadores utilitzarien noves metodologies que s'adeqüessin a les seves hipòtesis, i contínuament, aportarien noves línies interpretatives, que no quedarien acotades a l'àmbit de la història de les dones, sinó que enriquirien els estudis històrics en el seu conjunt.

La història de les dones ha estat fortament influenciada per la nova història social. Gran part de les investigacions sobre les dones han estat construïdes seguint les pautes marcades per la historiografia social. Les dues disciplines —la història social i la història de les dones— comparteixen l'interès prioritari per l'experiència dels subjectes abans que pels esdeveniments, i ambdues introdueixen subjectes històrics tradicionalment obviats per la historiografia. Així, i per una banda, els historiadors socials han fet grans avenços en els darrers quaranta anys superant la història que s'ocupava prioritàriament de les institucions, tant polítiques com sindicals, per ocupar-se de les experiències individuals i col·lectives dels treballadors i les treballadores (industrials, camperols, comerciants, artesans, etc.) dins i/o fora del mercat de treball i dins i/o fora de les organitzacions polítiques i sindicals.

Per altra banda, la consolidació de la història de les dones, tot i que ha produït un nombre d'estudis considerable, no ha estat exempta de polèmiques.[10] Algunes d'aquestes polèmiques apareixen vinculades estretament a l'elaboració de nous marcs conceptuals en els estudis de les dones. Així, per exemple, en la recerca de nous conceptes analítics que situessin les dones com a subjectes de canvi social, el debat entorn del paper del gènere com una «*categoria útil*» en l'anàlisi històrica fou un dels més importants juntament amb els quals plantejaven la relació d'aquesta categoria amb la de la classe.[11]

---

comportamientos demográficos de la población: 1850-1930. Tesina de llicenciatura, UAB. P. Pascual Domènech (comp). *Fàbrica, treball a la Igualada de la primera meitat del S. XX*. Ed. Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991. C. Borderías; P. López Guallar. *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildefons Cerdà. Quaderns d'Història*, núm. 5, Seminari d'història de Barcelona, 2001. J. Romero. *La maestría silenciada: maestras y artesanas en la Barcelona de la primera mitad del S. XIX. Arenal, Revista de Historia de las Mujeres*, vol. 4, núm. 2, 1997. J. Comorera. *Borgonyà. Una colònia industrial de Ter (1850-1995)*. Ed. Eumo, Vic, 1996. C. Carrasco (comp). *Temps i treballs de les dones*. Ed. Universidad de Barcelona, 2002.

Entre els estudis entorn de les dones i el moviment obrer, destaquem, entre d'altres, els estudis clàssics de M. Nash. *Mujer y movimiento obrero en España 1031-1936*. Ed. Fontanamara, Barcelona, 1981. De la mateixa autora *Mujeres Libres: España 1936-1939*. Ed. Tusquets, Barcelona, 1975 o *Rojas. Mujeres republicanas en la Guerra Civil*. Ed. Taurus, Barcelona, 1999. Entorn de la militància femenina destaquem el projecte d'història oral impulsat per la Fundació Cipriano García - Arxiu històric de les CCOO. *Biografies obreres. Dones, treball y militància sindical a Catalunya, 1936-1978*. C. Borderías; J. Tebar-Hurtado. *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya. Monogràfic sobre el món del treball*, núm. 1-2. Barcelona, 2000. C. Villar. *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya. Monogràfic sobre el món del treball*, nº3, 2000. M. C. García Nieto. *El moviment obrer al Baix Llobregat (1939-1978)*. Ed. Consell Comarcal del Baix Llobregat, 1998. S. Bengoechea; M. Renom. *Memòria y compromís. Classes treballadores, sindicalisme i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*. Ed. Columna. El Prat de Llobregat. 2000. AA.VV. *Dones i treball tèxtil. Sabadell, 1900-1960*. Ed. MHS, Sabadell, 1999.

[6] Entre altres, C. Fagoaga. (coord.): *1898-1998. Un siglo avanzando hacia la Igualdad de las Mujeres*, Dirección general de la Mujer, Madrid 1999. A. Moreno. *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Ed. Anagrama, Barcelona, 1977.

G. Di Febo. *Resistencia y movimientos de mujeres en España, 1936-1976*. Ed. Icaria, Barcelona, 1979. Mª C. Garcia Nieto (ed).: *Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres. Siglos XVI-XX*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1986. C. Molinero. *Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un mundo pequeño. Historia Social*, núm. 30, 1998.

[7] Entre altres, P. Diaz Sánchez. *Familia y cambio social en la II República*; VV.AA.: *Familia, Casa y Trabajo*. Ed. Campobell, Murcia, 1997. M. Nash. *Mujer, Familia y Trabajo en España, 1875-1939*. Anthropos, Barcelona, 1983. P. Pérez Fuentes. *Vivir y morir en las minas: estrategias familiares y relaciones de género en la industria vizcaína, 1877-1913*. Ed. Universidad del País Vasco. Bilbao, 1993. Ll. Ferrer-Alos. *Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña Central, S. XVIII-XIX. Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, vol. XII, núm. 2/3 (1994). R. Nicolau. *Trabajo asalariado, formación y constitución de la familia. La demanda de trabajo de la colonia textil Sedó y los comportamientos demográficos de la población: 1850-1930*. Tesina de licenciatura, UAB.

[8] La historiografia tradicional es caracteritzava per limitar la seva anàlisi a l'estudi de destacades figures femenines. Per a una anàlisi detallada, vid. M. Nash. *Nuevas dimensiones en la historia de la mujer. Presencia y protagonismo*. Ed. Serval, Barcelona, 1984.

[9] L' escola francesa d'Annales fundada l'any 1929 per Lucien Fevre i Marc Bloch introduirà tardanament i des d'una òptica tradicional els estudis sobre les dones. La historiografia marxista en la mesura que la seva anàlisi considerava les classes socials com el motor de la història i les dones formaven part d'aquestes, conclou que la seva «alliberació» es produirà automàticament amb l'alliberament de la totalitat de les classes oprimides. Per a una anàlisi detallada, *vid*. Ibídem.

[10] Algunes d'aquestes polèmiques han estat presentades i analitzades, entre d'altres, a M. Nash. *Nuevas dimensiones en la historia de la mujer. Presencia y protagonismo*. Ed. Serval, Barcelona, 1984. Bock, G. *La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional. Historia social*, núm. 9, 1991. C. Borderías (ed), S. Bengoechea (comp) *Les Dones i la Història al Baix Llobregat*. Vol. I-II. Ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

Una altra de les polèmiques generades entre les investigadores se centrà en l'aplicació del concepte de *cultura de la dona*[12] en els estudis històrics. Entorn d'aquest concepte es polaritzaren les opinions principalment en dues direccions. D'una banda, aquelles historiadores que defensaven la necessitat de realitzar una història política analitzant el patriarcat i establint les causes de l'opressió femenina,[13] i de l'altra, aquelles historiadores que advocaven per realitzar una història de la cultura femenina, donant importància a l'esfera privada i superant les anàlisis massa centrades en aspectes polítics o econòmics. Aquestes historiadores pretenien ampliar les experiències femenines analitzant la *solidaritat femenina* (relacions personals, xarxes familiars, simbolisme, etc.) com a mecanisme tant de resistència davant l'opressió com d'articulació d'una consciència feminista.[14]

A l'Estat espanyol les investigacions des d'una perspectiva de gènere no sorgiran amb força fins ben entrada la dècada dels setanta. Aquest retard no afectarà únicament els estudis sobre les dones sinó que afectarà la història en general. La situació políticosocial de l'Estat espanyol explica en bona mesura aquesta situació. Durant el règim franquista no es va prestar atenció a la història de les dones i van obviar-se les poques investigacions elaborades anteriorment. A més a més, la historiografia acadèmica, circumscrita a les Universitats i vinculada políticament al règim, no participaria de la renovació historiogràfica que viurien els països veïns (França, Itàlia, Alemanya, Anglaterra o els Estats Units) durant aquest anys de prolífica producció teòrica i metodològica. Enfront d'aquest panorama les primeres investigadores realitzaren els seus estudis amb notables dificultats.

A mesura que la historiografia avançava dins i fora del cercles acadèmics espanyols, apareixerien els primers estudis des d'una perspectiva de gènere. Amb el temps i no sense dificultats, aquest estudis s'anirien consolidant dins la disciplina històrica i el món acadèmic (a l'igual que succeiria en altres disciplines socials, especialment en l'economia i la sociologia).

Amb la mirada posada als països europeus, especialment els de tradició anglosaxona, les primeres investigacions i formulacions metodològiques a l'Estat espanyol es desenvoluparen en diferents camps dins de la disciplina històrica. D'aquesta forma, la història del treball, la història política, l'educació o la vida quotidiana constituiran, almenys inicialment, els principals àmbits d'anàlisi.

Fonts orals i mètode biogràfic en els estudis històrics

Dins dels estudis que tenen com a subjecte d'anàlisi grups subalterns, entre ells les dones, la utilització de les fonts orals i, dins d'elles, del mètode biogràfic han jugat un paper important. I l'han jugat permetent obrir noves possibilitats a les experiències de les dones amb escassa presència en altres fonts històriques, col·locant-les en el centre de reflexió de les seves pròpies vides i qüestionant les categories històriques tradicionals[15] alienes a la seva experiència i incapaces d'explicar el seu paper en el canvi social.

A Espanya, la història amb fonts orals ha tingut una acceptació tardana i un reconeixement lent per part dels cercles acadèmics.[16] La situació sociopolítica en què s'ha vist immergida la societat espanyola en l'última meitat del segle XX explica en gran mesura aquest retard. Si durant el franquisme les limitacions amb què es trobava la història escrita eren moltes, la possibilitat d'utilitzar les fonts orals era pràcticament inexistent, agreujant-se aquesta situació pel fet que el seu reconeixement i valoració entre la immensa majoria d'historiadors eren nuls. Lentament, aquest mètode d'abordar el treball històric ha anat prenent protagonisme en la investigació, tot i que sovint ha estat utilitzat de forma poc rigorosa i/o subalterna, essent subestimades les seves possibilitats dins la recerca històrica durant temps. No serà fins a la meitat de la dècada dels 80, quan comenci a ésser reconegut obertament com a mè-

---

[11] Entorn del debat entre sexe/gènere i classe, entre altres, J. W. Scott. Gender: «A Useful Category of Historical Analysis» *American Historical Review*, núm. 91, 1986. A. Kessler-Harris, *A New Agenda for American Labor History: A Gendered Analysis and a Question of Class*. J. Moody; A. Kessler-Harris. *Perspectives on American Labor History: the Problem of Synthesis*. Ed. Kalb, Illinois, 1989. A. Baron. *Gender and Labor History: Learning fron the Past, Looking to the future* A. Baron (Ed). *Work, engendered: towrd a New History of American Labor.* Ed. Ithaca, Nova York, 1988. J. W. Scott. *Gender and the politics of History.* Ed. Nova York, 1988. K. Canning. *Languages of Labor and Gender*. Ed. Ithaca, Cornell University, 1996.

[12] Entre d'altres, G. Lerner. «Placing women in history: Definitions and Chanllenges». *Feminist Studies* vol. 3, núm. 1/2, 1975. N. Coot. *The bonds of womanhood: Woman sphere in New England 1780-1835*. Ed. Yale University Press, New Haven 1977.

[13] Entre d'altres, E. Du Bois. «Politics and culture in Women's History» *Feminist Studies* vol. 6, núm. 1, 1980.

[14] Entre d'altres, C. Smith-Rosenberg. «Politics and Culture in Women's History», *Feminist Studies* vol. 6, núm. 1, 1980. G. Lerner. Politics and Culture in Women's History, *Feminist Studie*s vol. 6, núm. 1, 1980.

[15] Les investigadores de diferents disciplines socials varen ser conscients des de molt aviat de la necessitat de reformular categories clàssiques, incapaces per si soles de resoldre les qüestions que se'ls plantejaven. Existeixen diferents treballs en aquesta línia, entre d'altres: J. Amelang; M. Nash: *Historia y género: Las mujeres en la España Moderna i Contemporánea*. Ed. Alfons el Magnànim, València, 1990, en concret l'article de J. Scott: *El género: una categoría útil para el análisis histórico.* C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (Ed). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Ed. Fuhem, Icària, 1994.

[16] C. Borderías. «La Historia oral en España a mediados de los noventa». *Historia y Fuente Oral*, 1, 13, Barcelona, 1995. Entorn de la historiografia de la història de les dones a Espanya: P. Domínguez; C. Fagoaga; M. C. Garcia Nieto; G. Nielfa. «Interacción de pensamiento feminista e historiografia en España (1976-1986)» *Mujeres y Hombres en la formación del pensamiento occidental, Actas de las VII Jornadas de Investigación Interdisciplinar*, vol. II, Universidad Autònoma de Madrid, Madrid, 1989. M. Nash: «Dos décadas de historia de las mujeres en España: una reconsideración», *Historia Social* núm. 9, 1991; P. Chalmeta (ed) *Cultura y culturas en la historia*. Universidad de Salamanca, Salamanca, 1995.

tode per a la investigació històrica. Actualment, cada cop més historiadors i historiadores recorren d'una o altra manera a les fonts orals i cada cop més apareixen estudis que utilitzen sistemàticament fonts orals i escrites partint, però, que el mètode històric és un, i que existeixen diverses vies d'aproximació als fenòmens que el constitueixen. En aquest sentit, podem parlar, com ho fa Mercedes Vilanova, d'una *història sense adjectius*,[17] història que ens remet a una pràctica historiogràfica fortament influïda pels enfocaments procedents de la història social renovada en els últims anys, en la qual cal integrar la història amb fonts orals.

Convé ressaltar com tradicionalment les fonts orals han jugat un paper destacat en els estudis sobre les dones. Així, en investigacions entorn la vida quotidiana,[18] la repressió,[19] la presó,[20] l'exili,[21] el treball,[22] s'han utilitzat de forma més sistemàtica que en altres camps de la investigació històrica aquest tipus de fonts. En conseqüència, la utilització de les fonts orals, s'ha convertit en imprescindible sobretot des del moment en què les fonts escrites són inexistents o insuficients per entendre les experiències personals i col·lectives i per abordar determinats fenòmens com, per exemple, l'emigració femenina[23] o les actituds sociopolítiques[24] durant la dictadura franquista.

La història amb fonts orals és particularment útil per accedir a l'experiència dels subjectes històrics més subalterns i oblidats per la historiografia, entre els quals destaquen les dones obreres.[25] Explorant les entrevistes d'aquestes dones, podem percebre valuosos materials que en ajudin a analitzar temes tan importants com les relacions familiars, les xarxes de relacions femenines i masculines, els projectes intergeneracionals, etc.

Les eines que ens proporcionen les fonts orals poden ser diverses. L'elecció del mètode biogràfic —«els relats de vida»—[26] implica que ens plantegen la investigació prioritzant els relats individuals. Les entrevistes realitzades enriqueixen les dades quantitatives i estadístiques i ens aporten relats d'experiències viscudes i interpretades per les seves pròpies protagonistes. D'aquesta forma, a partir de l'experiència en l'àmbit privat podem arribar a percebre l'esfera pública, establint interrelacions entre ambdós àmbits i qüestionant pressupòsits existents, tant en l'un com en l'altre.

---

[17] M. Vilanova. *El combate, en España, por una historia sin adjetivos con fuentes orales. Historia y Fuentes Orales*, 2, 14, 1995.

[18] P. Folguera: *Vida cotidiana en Madrid. El primer tercio del S. XX a través de las fuentes orales*, Comunidad de Madrid, Madrid.

[19] Entre altres: N. Català: *De la resistencia a la deportación: 50 testimonios de mujeres españolas,* Ed. Adueña, Barcelona 1984; A. Soriano: *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia*, Barcelona, 1989

[20] Entre altres: R. Vinyes. *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles franquistas*. Ed. Temas de hoy-historia, Madrid, 2002. T. Cuevas. *Cárcel de mujeres,* Barcelona, 1985; E. Barranquero Teixeira; M. E. San Francisco; P. Navarro Jiménez: *Mujer, cárcel, franquismo. La prisión provincial de Málaga*, Málaga, 1994; S. Mangini. *Recuerdos de la resistencia. La voz de las mujeres en la Guerra Civil Española. El Comité de Mujeres Antifascistas de Cartagena* (en) *Cuadernos Republicanos*, Ed. CIERE, Madrid, julio 1995.

[21] Entre altres: P. Domínguez: *Voces del exilio. Mujeres españolas en México, 1939-1950*; A. Rodrigo. Mujer y exilio: 1939-1975. Ed. Nuestra Memoria, Madrid, 1999.

[22] Sobre l'anàlisi del mercat de treball i el treball femení, entre altres: C. Borderías. Mujeres a través del trabajo doméstico (en) *Historia y Fuentes Orales*, núm. 6, 1991 i de la mateixa autora: *Entre líneas: trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea: la Compañía Telefónica, 1924-1980*. Ed. Icaria, Barcelona, 1993; M. Lloch. *Treball femení y migracions en el mercat laboral. Vilassar de Dalt 1910-1945*. Tesina de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, J. I. Casas. *La participación laboral de la mujer en España*. Instituto de la Mujer, Madrid, 1987. G. Nielfa: *Mujer y trabajo*. Colección Cuadernos del mundo actual, 35, Madrid, 1994. P. Pérez Fuentes: Vivir y morir en las minas, Universidad del País Vasco, Bilbao, 1993; J. Domènech i Feliu: *El mercat de treball a la indústria tèxtil catalana durant el franquisme*. Treball de postgrau. London Economies School and Political Scienc; P. Díaz Sánchez: *El trabajo de las mujeres en el textil madrileño. Racionalización industrial y experiencias de género (1959-1986)* Col. Atenea, Universidad de Malaga, 2001. P. Candela: *Las cigarreras madrileñas: trabajo y vida (1888-1927)*. Ed. Tecnos, Madrid, 1998.

[23] Entre altres: C. Borderías. «Inmigración y trayectorias sociales femeninas» (en) *Historia Social* núm. 17, 1993; A. Puig: «De Granada a Sabadell: La emigración, una experiencia vivida». *III Jornadas Historia y Fuentes Orales. Memoria y Sociedad en la España contemporánea*, Ávila, 1992.

[24] Entre altres: G. Di Febo: *La lucha de las mujeres en los barrios en los últimos años del franquismo. Un ejemplo de la utilización de la Historias de género*, Madrid, 1991; R. Garcia Piñeiro. «Mujeres en vanguardia. La Resistencia femenina al franquismo en la cuenca minera» (en) *Tiempo de silencios. Actas del IV encuentro de investigadores del franquismo*, Valencia, 1999.; A. Moreno. *Mujeres en lucha*, Anagrama, Barcelona, 1976.; F. Romeu Alfaro: *El silencio roto. Mujeres contra el franquismo*. Madrid, 1994; C. González Martínez: Sobrevivir a la represión franquista: condiciones de vida y trabajo de los represaliados murcianos (en) *Historia y Fuentes Orales, Historia y Memoria del Franquismo, Actas IV Jornadas de Ávila* (1994), Fundación Cultural Santa Teresa, Ávila, 1997. Entorn de la militància femenina destaquem el projecte d'història oral impulsat per la Fundació Cipriano García - Arxiu Històric de les CCOO Biografies obreres. Dones, treball i militància sindical a Catalunya, 1936-1978. C. Borderías; J. Tebar Hurtado. «Dones, treball i sindicalisme a Catalunya». *Monogràfic sobre el món del treball, núm. 1-2*. Barcelona, 2000. C. Villar. «Dones, treball i sindicalisme a Catalunya». *Monogràfic sobre el món del treball, núm. 3*, 2000. M. C. García Nieto. *El moviment obrer al Baix Llobregat (1939-1978)*. Ed. Consell Comarcal del Baix Llobregat, 1998. S. Bengoechea; M. Renom. *Memòria i compromís. Classes treballadores, sindicalisme i política al Prat de Llobregat (1917-1979)*. Ed. Columna. El Prat de Llobregat. 2000. X. Doménech. *Quan el carrer va deixar de ser seu. Moviment obrer, societat civil i canvi polític*. Sabadell (1966-1976). Ed. Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002.

[25] Gran part de les reflexions breument exposades en aquesta comunicació provenen de la meva participació en el projecte «Biografies obreres. Font orals i militància sindical» on m'he dedicat específicament al projecte «Dones, treball i militància sindical a Catalunya 1936-1978». Ambdós projectes han estat impulsats per la Fundació Cipriano García - Arxiu Històric de les Comissions Obreres. Els projectes se centraven en biografies de dones treballadores raó per la qual la major part de les meves reflexions tenen com a centre l'anàlisi aquest grup social.

[26] Una definició dels relats de vida, entre altres, D. Bertaux (comp.) *Biografhy and Society,* Ed. Sage, Londres, 1981; J. J. Pujades Muñoz: *El método biográfico; El uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Ed. CIS, Madrid, 1992.

El mètode biogràfic ens permet abordar els diferents aspectes de la vida de les entrevistades (familiar, laboral, migratori, educatiu, militant, matrimonial, etc.) i alhora —i en aquest fet rau en la nostra opinió la seva major utilitat— ens permet copsar les connexions que es duen a terme entre ells. El que succeeix en un àmbit afecta d'una o altra manera els altres àmbits. Com afirma la historiadora Cristina Borderías, «les històries de vida i el mètode biogràfic ens permeten captar millor aquesta complexitat social anant més enllà de l'estricte cicle vital d'una persona, perquè ens permeten analitzar no només la trajectòria social de l'entrevistada sinó la interacció d'aquesta amb trajectòries d'altres persones. En aquest sentit la biografia és sempre una biografia conformada per múltiples biografies connectades entre sí».[27]

La utilització de les fonts orals dins les anàlisis històriques no està exempta de problemes i crítiques que cal plantejar. Deixarem intencionadament a part les dificultats que aquestes fonts impliquen des del punt de vista de l'obtenció de recursos per a la seva realització, així com tots aquells aspectes relacionats amb les qüestions tècniques més estrictament vinculades a les tasques arxivístiques: tractaments, descripció i conservació del fons, i ens centrarem en els problemes que sorgeixen directament de la interacció del procés de l'entrevista, de la construcció a partir del diàleg que es pot establir entre l'entrevistadora i el testimoni.

Com hem dit, el mètode biogràfic permet identificar processos a partir de situacions concretes viscudes. «La crítica que generalment es dirigeix a la utilització d'un enfocament biogràfic és la dificultat de generalitzar a partir dels resultats obtinguts, ja sigui perquè aquests abasten un petit nombre de casos o perquè les entrevistes poden ser susceptibles de «subjectivitat».[28] Però, com també planteja la historiadora Cristina Borderías, «quan no es busca la generalització, sinó el nivell interpretatiu, la qüestió a la que volem respondre s'ha de plantejar d'una altra manera».[29]

En aquest sentit els relats explotats ens permeten obrir noves vies interpretatives que cal valorar i contrastar i ens aporten plantejaments i hipòtesis noves que ens qüestionen premisses acríticament acceptades per gran part de la historiografia.

El mètode biogràfic és un instrument que més enllà de descriure aspectes comuns d'un grup social específic (per exemple el de les dones de classe treballadora que emigren a grans urbs industrials durant el cicle de creixement econòmic de finals dels anys seixanta), ens permet proposar noves hipòtesis interpretatives generals a partir d'experiències individuals. D'aquesta manera «les històries de vides ens situen en un espai intermig entre l'experiència empírica —la trajectòria vital d'una persona— i la interpretació de la realitat social que se'n desprèn.[30] Dit d'una altre manera, ens ajudaria, en paraules de Walter Benjamín, «a descobrir en l'anàlisi del petit moment singular, el cristall de l'esdeveniment total».[31]

El relat de l'entrevistada es construeix «subjectivament» i aquesta subjectivitat es col·loca com a eix central del projecte, permetent-nos analitzar com és interpretada la història per les seves protagonistes. Aquest fet no implica que obviem o renunciem al paper de l'entrevistador/a (historiador/a) com a intermediari/a. Les respostes d'aquelles atenen les nostres preguntes i les nostres preguntes responen als interessos delimitats en el nostre projecte. Però no es pot obviar els possibles problemes que planteja la subjectivitat en la narració realitzada per aquestes dones com han demostrat alguns estudis, com els de la historiadora italiana Luisa Passareni[32] sobre la classe obrera i el feixisme a Itàlia, o els estudis d'Alessandro Portelli[33] sobre determinats esdeveniments històrics.

Aquest tipus de fonts es basen, en gran mesura, en el record i aquest fet ens porta inevitablement a plantejar-nos una altra de les crítiques a què són sotmeses: la «problemàtica del record». És normal i general en les entrevistes l'oblit de dades, dates, noms, etc., o la barreja d'aquests. Aquest fet depèn d'aspectes tan diversos com l'edat dels entrevistats, la seva capacitat memorística, etc. De la mateixa manera, situacions viscudes, nostàlgies, opinions actuals, trajectòries posteriors poden influir en el record que es té d'un fet concret.

Per concloure, podem afirmar que les fonts orals han d'ésser tractades rigorosament i, com qualsevol altra font, han d'ésser contrastades. I és que no sempre permeten reconstruir «precisament» els fets que volem estudiar. Malgrat això, i lluny de descartar-les com a font, cal animar els historiadors i les historiadores a utilitzar-les i integrar-les com una font més en els seus estudis històrics. I és que, poques fonts com les orals permeten retornar la paraula als veritables protagonistes de la història, els homes i les dones, permetent-nos alhora copsar el significat i la interpretació que aquests i aquestes fan de les seves pròpies experiències individuals i col·lectives, aportant elements que ens permetin a nosaltres, els i les historiadores, enllaçar el passat i el present en les nostres anàlisis.

---

[27] C. Borderías. *Subjetividad y cambio social en la historia de vida de las mujeres: notas sobre el método biográfico, Arenal,* 4:2, juliol-desembre, 1997.

[28] Ibíd.

[29] Ibíd.

[30] Ibíd.

[31] J. Fontana. *La historia de los hombres: el siglo XX.* Ed. Crítica, Barcelona, 2002.

[32] L. Passerini: *Storia e soggettività: le fondo orali, la memoria.* Ed. La Nuova Italia, Firenze, 1988.

[33] S. Portelli: *Historia y memoria: la muerte de Luigi Trastulli. Historia y Fuente Oral,* 1, 1989. Del mateix autor: *Forma y significado de la representación histórica. Historia y Fuente Oral,* 4, 1991.

Bibliografia

P. AGUILAR: *Aproximaciones teóricas y analíticas al concepto de memoria histórica. Breves reflexiones sobre la memoria histórica de la Guerra Civil Española (1936-1939)*, a Carlos Barral (eds) Historia a debate. Santiago de Compostela, 1995, pp. 129-142.

D. BERTAUX: *De la perspectiva de vida a la transformación de la práctica sociológica.* J. M. MARINAS (ed.): *La historia oral: métodos y experiencias.* Ed. Debate, Madrid, 1993.

C. BORDERÍAS: *Strategia della libertà. Storie e teorie del lavoro femminile.* Manifesto libri, Mila, 1999.

— La historia oral el España a mediados de los Noventa, en *Historia y Fuente Oral* núm.13, Barcelona, 1995 pp. 113-129.

— Subjetividad y cambio social en la historia de vida de las mujeres: notas sobre el método biográfico, Arenal, 4:2, juliol-desembre, 1997.

— C. CARRASCO; C. ALEMANY (comp.): *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales.* Ed. Icaria, Barcelona, 1994.

P. BOURDIEU: *La ilusión biográfica*, en Historia y Fuente Oral, núm 2, 1989, Barcelona, pp.29-36.

P. BURKE: *La historia como memoria colectiva, en Formas de historia cultural.* Alianza, Madrid, 2000, pp. 65-85.

H. CASAMIGLIA; A. TUSON: *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso.* Ed. Ariel, Barcelona, 1999.

M. CATANI; S. MAZÉ, Algunas precisiones sobre el enfoque biográfico oral, en Historia y Fuente Oral núm.3, Barcelona 1990, pp. 154-170.

Y. CLOT: La otra ilusión biográfica, a *Historia y Fuente Oral*, núm.2, Barcelona, 1989, pp. 37-42.

J. CUESTA: Memoria e historia. *Ayer*, revista de la Asociación de Historia Contemporánea de España, núm. 32. Ed. Marcial Pons, Madrid, 1998.

D. DRAAISMA: *Las metáforas de la memoria. Una historia de la mente.* Alianza Editorial, Madrid, 1995.

C. FEIXA: La imaginación autobiográfica, a *L'Avenç* núm. 252, Barcelona, 2000, pp. 16-27.

F. FERRAROTTI: Breve nota sobre historia, biografía, privacy», a *Historia y Fuente Oral,* núm.2, Barcelona, 1989, pp. 53-58.

P. FOLGUERA: *Cómo se hace Historia Oral.* Ed. Eudemia, Madrid, 1994.

R. FRASER: *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la Guerra Civil Española.* Vol. 1. Ed. Grijalbo Mondadori, Barcelona, 1987.

— La formación de un entrevistador, a *Historia y Fuente Oral* núm. 3, Barcelona, 1990.

FRANZKE, J.: El mito de la historia de vida, a *Historia y Fuente Oral*, núm.2, Barcelona, 1989, pp. 59-68.

Mª C. GARCIA NIETO; M. VÁZQUEZ DE PARGA; M: VILANOVA. *Historia, fuente y archivo oral.* M. de Cultura. Madrid, 1990.

E. GIL CALVO: *Nacidos para cambiar. Cómo construimos nuestras biografías.* Ed. Taurus, Madrid, 2001.

R. J. GREL: La historia y sus lenguajes en la entrevista de historia oral:quién contesta a las preguntas de quién y por qué, a *Historia y Fuente Oral*, núm.5, Barcelona, 1991, pp. 111-129.

A. GREEN: Una exposición que habla por sí sola, a Historia, Antropología y Fuente Oral (HAFO), núm.17, Barcelona, 1997, pp. 140-160.

M. HALBAWACHS: *La Mémoire Collective.* PUF, París, 1968.

— *Les cadres sociaux de la mémoire.* Albin Michel, París, 1994.

D. HAMMER; A. WILDAYSKY: La entrevista semi-estructurada de final abierto. Aproximación a una guia operativa, a *Historia y Fuente Oral,* núm.4, Barcelona, 1990, pp. 23-61.

LAVABRE, Marie-Claire: De la notion de mémoire à la production des mémoires collectives, a Cultures polítiques, Daniel Cefaï (dir). PUF, Paris, 2000.

A. LÚDTKE (ed): *The History of Everday Life: Reconstructing Experiences Ways of Life.* University Press, Princenton, 1995.

J. M. MARINAS; C. SANTAMARÍA: *La historia oral: métodos y experiencias.* Ed. Debate, Madrid, 1993.

L. NIETHAMMER: ¿Para qué sirve la historia oral?, a *Historia y Fuente Oral* núm. 2, Barcelona, 1989, pp. 3-28.

L. PASSERINI: *Storia Orale. Vita quotidiana e culture materielle delle classi subalterni.* Rosenberg & Sellier, Torino, 1979.

— Soggettività operaia e fascismo: indicaziones di recerca dalle fonti orali, a Annali, Fondazione Feltrinelli, Milano, 1979-80, pp. 285-313.

— Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria. La Nuova Italia, Firenze, 1988.

A. PORTELLI: Raíces de una paradoja: la historia oral italiana, a HAFO, núm.17, Barcelona, 1997.

— La verdad del corazón humano. Los fines actuales de la historia oral, a *Historia y Fuentes Orales*, núm. 2, Barcelona, 1989, pp. 97-104.

— Historia y memoria: la muerte de Luigi Trastulli a Historia y Fuente Oral núm. 1, Barcelona, 1989.

J. J. PUJADAS: *Método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales.* CIS, Madrid, 1992.

G. ROSENTHAL: La estructura y la Gestalt de las autobiografías y sus consecuencias metodológicas, a *Historia y Fuente Oral,* núm. 5, pp. 105-110.

J. Mª VARGAS LLOSAS. (comp): *Claves de la memoria.* Ed. Trotta, Madrid, 1997.

I. TERRADAS: *Eliza Kendal. Reflexiones sobre una autobiografía.* Publicacions d'Antropologia Cultural de la UAB. Bellaterra, 1992.

P. THOMPSON: *La voz del pasado. Historia Oral.* Ed. Alfons el Magnànim, València, 1998.

A. TUSON: *Análisis de la conversa.* Ed. Empúries, Barcelona, 1995.

M. VILANOVA: El combate, en España, por una historia sin adjetivos con fuentes orales, *Historia y Fuente Oral*, núm.14, Barcelona, 1995, pp. 95-116.

CATALUNYA SENSE HISTÒRIA DE CATALUNYA? UNA PARADOXA DE SECUNDÀRIA

J. A. Armero Escuder
Jordi Cañameras i Gaya
Carlos Díaz Leno
Assemblea de Professors de Geografia i Història de Secundària (APGHS)

A) Introducció històrica. En primar la sobirania nacional l'estat burgès domestica els súbdits «nacionalitzant-los»; un bon mitjà és una xarxa educativa pública, gratuïta i obligatòria. A la perifèria de l'estat vol dir aculturar les minories nacionals (perseguir la seva llengua i ocultar la seva història, en benefici de la nació oficial).[1]

Les limitacions de la revolució burgesa espanyola van deixar bona part de l'educació a l'Església, acceptant a més el seu pes en la xarxa estatal, tot i el centralisme de la Llei General d'Instrucció Pública de Moyano de 1857.

Aquest sistema va durar fins a les darreries del franquisme; només la II República va forjar una alternativa seriosa.

La dificultat d'encaix dins d'aquest estat d'unes perifèries industrialitzades amb unes estructures diferenciades serà un motor de llur revifalla identitària.

Historiografia romàntica i ensenyament

A Catalunya és la Renaixença. Fins a 1936 domina la historiografia romàntica, amb el seu interès per la història específica del país i aspiració a una visió de la formació i desenvolupament «orgànic» de la nació al llarg del temps, primant les etapes fundacionals i glorioses, d'on el domini dels medievalistes. Comença en castellà amb Pròsper de Bofarull i Víctor Balaguer i acaba en català amb Aulèstia i Pijoan, Rovira i Virgili i sobretot Ferran Soldevila.[2]

El 1887 neix el Patronat de l'Ensenyança Catalana per crear escoles en català arreu; era massa ambiciós, calent esperar a la creació de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (APEC) el 1898 per obrir el camí.

El 1903 el I Congrés Universitari Català demana una universitat catalanitzada i moderna i el 1906 es creen els Estudis Universitaris Catalans al marge de la universitat oficial controlada pel poder central.

La Mancomunitat, i abans la Diputació de Barcelona, va impulsar centres d'alta cultura (Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Catalunya), de difusió de l'alta cultura (projecte d'Universitat Catalana...) i de massificació cultural (Biblioteques Populars, Institut d'Educació Nacional...) en connexió amb els moviments pedagògics europeus i amb gent com Joan Bardina, Pau Vila, Rosa Sensat...

Mai no va regir l'ensenyança oficial i això va limitar la seva acció. La seva orientació s'encabia en els paràmetres de la Lliga: nacionalisme conservador, valors tradicionals, jerarquia, separació de classes i de sexes...

El 1918 el II Congrés Universitari Català insistia sobre l'autonomia universitària.

Per sota del discurs predominant hi ha el del moviment obrer amb les complexes relacions entre anarquisme i catalanisme, i més tard amb les reflexions sobre la qüestió nacional des d'una òptica marxista de Maurín o

---

[1] Álvarez Junco, J.: *Mater dolorosa. La idea de España en el siglo XIX*, Ed. Taurus, Madrid, 2001 pp. 545-565. En un altre àmbit Gendre, C. i Javelier, F.: *École, histoire de France et minorités nationales*, Ed. Fédérop, Lió, 1979.

[2] La historiografia romàntica, pel que significa nacionalment i social, enllaça amb els grans historiadors del segle XVIII, de Narcís Feliu de la Penya a Antoni de Capmany, i genèricament amb el corrent «austriacista» estudiat per Ernest Lluch.

Quant a Ferran Soldevila no entrem en la polèmica de si pertany al neoromanticisme (Grau, R.: «Neoromanticisme» a Mestre i Campí J. (coord): *Diccionari d'Història de Catalunya*, Ed. 62, Barcelona, 1992) o al noucentisme Pujol, E.: *Ferran Soldevila. Els fonaments de la historiografia contemporània,* Ed. Afers, Catarroja-Barcelona, 1995, pp. 35-39 i *El descrèdit de la història*, Llibres del Segle, Girona, 1993, pp. 95-105). De fet Pujol accepta la presència en Soldevila d'elements neoromàntics.

Nin. En el camp pedagògic genera els ateneus obrers, l'Escola Moderna de Ferrer Guàrdia i els grans debats sobre laïcisme i racionalisme.

El 1923 amb la Dictadura el que se salva adopta formes resistencials com l'Ateneu Polytechnicum on treballaven algunes de les futures figures de la Universitat Autònoma republicana.

La Generalitat republicana amb competències educatives, podia crear centres d'ensenyament de tots els graus, però amb els seus recursos, a part dels centres estatals. A més el Govern central a petició de la Generalitat podia atorgar a la Universitat de Barcelona un règim autònom.

Dins d'aquests límits la Generalitat va impulsar la catalanització de l'ensenyança i la renovació pedagògica amb l'Escola Normal Mixta el 1931, l'Escola d'Estiu el 1932 i la creació de centres escolars com l'Institut-Escola el 1932, i va potenciar l'APEC.

El curs 1931-1932 s'endega un pla pilot a la Facultat de Filosofia i Lletres i el 1933-1934 la Universitat Autònoma. Malgrat les circumstàncies es van canviar els plans d'estudis i es van crear nous seminaris i laboratoris.

La guerra va superar els límits de la Constitució i de l'Estatut. Dirigia l'ensenyament en tots els nivells el Consell de l'Escola Nova Unificada (CENU) amb quatre representants de la CNT, quatre de la UGT i quatre tècnics, sobre les bases de la pedagogia racionalista. Amb un cos docent unificat es contemplava l'escolarització rural i l'extensió educativa als treballadors, calent crear un nou cos de magisteri i el 1937 un certificat d'aptitud per incorporar-hi persones no titulades. Els fets de Maig de 1937 van fer perdre influència al CENU.[3]

Està poc estudiada la didàctica de la Història en aquestes etapes. L'abast de la història amb un biaix alternatiu al centralisme és superior durant l'etapa republicana en aparèixer en l'ensenyament oficial.

A la Universitat Autònoma el 1936 va néixer el Seminari d'Història de Catalunya, dirigit per Ferran Soldevila. Els llibres d'Història de Catalunya dels nivells no universitaris, sovint de lectura, de caire optatiu són deutors de la historiografia romàntica quant a temes (preferència per l'Edat Mitjana, episodis heroics i personatges exemplars de la història catalana) i quant a autors (al costat de pedagogs com Joaquim Pla i Cargol hi ha Ferran Soldevila).[4]

Si el CENU s'hagués consolidat, amb el que implicava, hagués tingut repercussions en la didàctica de la història.

L'erm didàctic franquista. La historiografia de Vicens Vives a Pierre Vilar

El franquisme ho intentarà anorrear tot; la seva originalitat rau en la desmesura i durada de la repressió.

El franquisme i els seus llibres de text establien la identitat consubstancial entre catolicisme i pàtria espanyola sobre bases com el catolicisme tradicional de Menéndez y Pelayo, farcida de lloances al nou règim i nostàlgies imperials.[5]

Els canvis socioeconòmics dels anys 60 van fer que el règim adoptés formes més asèptiques per suavitzar el seu encaix en especial a Europa, on sempre va ocupar un lloc marginal.

La Llei General d'Educació de 1970 reestructura el sistema educatiu de Moyano. A la Geografia i la Història del Batxillerat per exemple, només els assigna una atenció preferent a Espanya i als països hispànics, però l'article 1r. ja aclaria que els fins de formació i preparació per a l'exercici responsable de la llibertat s'inspiraven en el concepte cristià de la vida i en la tradició d'acord amb els principis del *Movimiento Nacional* i lleis fonamentals del Regne, tot incorporant les peculiaritats regionals enriquidores de la unitat espanyola.[6]

La supervivència de la cultura i de la nacionalitat catalana va ser resistencial. Van reprendre clandestinament les seves activitats el 1942 l'Institut d'Estudis Catalans i els Estudis Universitaris Catalans; progressivament van tornar alguns dels exiliats i acabada la II Guerra Mundial el règim va obrir una mica la mà.

Malgrat tot hi ha una important represa de la cultura catalana, obra de la societat civil, amb alguna implicació eclesiàstica: *Serra d'Or* (1955), Òmnium Cultural (1961), Edicions 62 (1962), I Congrés de Cultura Catalana (1961-1964), Institució Pedagògica Rosa Sensat (1965), Universitat Catalana d'Estiu (1969), II Congrés de Cultura Catalana (1971-1977)...[7]

---

[3] BONAMUSA, F.: «Segona República i Guerra Civil» a GABRIEL, P. (dir. gral.): *Història de la cultura catalana*, Ed. 62, Barcelona, 1998, vol IX, pp. 42-43 i BAYÓN, E. i altres: « L'aparició del món contemporani (1860-1914)» i COSTA, O. i altres: «Sota el signe del conflicte i de la massificació (1914-1939)» a CASASSAS, J. (coord.): *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya. Materials per a un assaig d'història cultural del món català contemporani (1808-1975)*, Ed.Pòrtic, Barcelona, 1999 pp. 154, 188, 190, 218, 255, 256, 262, 269, 283-288, 301 i 303.

[4] Sobre el Seminari d'Història de Catalunya, PUJOL, E.: *Ferran Soldevila...*, p. 93. Quant a alè romàntic fins Enric Bagué i Jaume Vicens Vives en una obra generalista (*Història. Primeres lectures*, Ed. Pedagògica, Barcelona, 1936, p. 169) diuen sobre l'11 de Setembre de 1714: «Catalunya ha desaparegut com a nació lliure, però restava la voluntat dels catalans de redreçar-la amb el treball. Catalunya és immortal!».

[5] VALLS, R.: «Ideología franquista y enseñanza de la historia en España, 1938-1953» a FONTANA, J. (ed.): *España bajo el franquismo*, Ed. Crítica, Barcelona, 1986, pp. 230-245.

[6] Els llibres de text incorporen temes socioeconòmics i fan menys explícit el discurs nacionalcatòlic. Encara ara sovintegen usos abusius del termes Espanya i espanyol o mapes amb anacronismes a favor de l'Espanya eterna. SEGURA, Antoni (coord.): *Els llibres d'història, l'ensenyament de la història i altres històries*, Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 2001, pp. 9-14.

[7] GARCIA LARIOS, A. i altres: «Els intel·lectuals catalans durant la dictadura franquista» a CASASSAS, J. (coord.): *Els intel·lectuals...*, pp. 325-392.

Aquests anys són també importants per a la historiografia. Ferran Soldevila és un punt de referència de la catalanitat resistent però la dècada dels 50 la presideix Jaume Vicens Vives.

Vicens introdueix l'escola dels *Annales* amb el seu interès per la història econòmica i social, reunint un important grup de deixebles i adopta una línia política possibilista. El nexe entre ambdues coses és el seu interès a revifar la burgesia catalana, d'ací el seu pas a la Història Contemporània i la seva participació en la creació de la Facultat d'Econòmiques el 1954 i del Cercle d'Economia el 1958.[8]

Els anys 60 i 70 són els anys de la influència de Pierre Vilar amb les seves reflexions sobre metodologia i relacions hispanocatalanes i estudi de l'economia del segle XVIII català, i de l'escola marxiana. La seva repercussió arriba fins ara.

En un context cultural *soixante-huitard,* dins del darrer franquisme, es fa història del moviment obrer, de la dona, història oral i se segueix fent història econòmica en gran part pels deixebles de Vicens Vives (Jordi Nadal, Emili Giralt...).[9]

B) Balanç del passat

La realitat socioeconòmica i política configura els problemes que els homes es plantegen, l'àmbit dels instruments per analitzar-los i el marc per transmetre els coneixements. L'anàlisi de la realitat i la seva transmissió incideixen també en la realitat.

Ací és la problemàtica de la relació entre els grups socials catalans i espanyols i l'encaix del fet diferencial català. No és lineal car depèn dels interessos i de la consciència del passat dels homes de cada època.

El fracàs espanyol a diluir Catalunya ha potenciat la seva autoconsciència.

La historiografia és un reflex no mecànic dels blocs de classes i dels diversos sectors dins dels blocs, i en ocasions de crisi esdevé una arma de combat entre ells. L'ensenyament no universitari és important perquè vehicula massivament el discurs historiogràfic per a les generacions més joves.

Les limitacions de l'ensenyança pública espanyola palesen les del bloc de classes dominant a l'estat. Els problemes i fracassos de les alternatives escolars catalanes palesen els dels sectors socials catalans impulsors.

Tot projecte de docència crítica amb voluntat d'èxit ha de crear les infraestructures que uneixin investigació i docència més enllà del voluntarisme.

C) La situació actual

La fi del franquisme amb les seves limitacions obre un procés de recuperació de les nacionalitats perifèriques, sense canvis estructurals irreversibles; si hi afegim la fi del bloc soviètic és lògic que la historiografia catalana es plantegés la seva posició.

La guerra dels historiadors

El 1982 un article de Miquel Barceló, Borja de Riquer i Enric Ucelay da Cal obria un complex debat sobre la situació i futur de la historiografia catalana, en què va arribar a circular un fullet anònim contra ells el 1993.

Aquests historiadors deien que els anys 60 i 70 s'havia format una historiografia que anomenen frontpopulista, sincrètica de les posicions revolucionàries dels anys 30, feta a partir de Ferran Soldevila, incloent la ruptura de Vicens amb la tradició romàntica, unint compromís nacional i de classe en el marc de la repressió franquista i recolzada en un mercat captiu format en les files de l'antifranquisme.

La transició havia superat el frontpopulisme, sense generar un discurs de recanvi, l'estabilització de la situació política havia reduït la demanda a un *mercat de mestres* poc crític i la historiografia romania en un cofoisme aïllat de les altres ciències socials, sense plantejar-se seriosament la relació entre Catalunya i Espanya o l'hegemonia social en el nacionalisme català.

Els seus oponents defenien la historiografia recent, els retreien la inconcreció de propostes i alguns l'afavoriment de la desnacionalització del país.

Entre ells, Albert Balcells, Casimir Martí i Josep Termes el 1985 admetien que durant la lluita contra el franquisme el pes social de la història i la influència del marxisme havien fet cim i ara feien crisi les il·lusions frontpopulistes, d'ací el desori. El nivell atès dificultava l'avenç de la història i com totes les ciències socials afrontava reptes que palesaven les seves limitacions. Per fi denunciaven com a estèril o fal·laç l'intent de fer una història anacional.

Segons Balcells la polèmica acaba la segona meitat dels 90 sense innovacions però redreçant una historiografia responsable envers la identitat col·lectiva catalana dins d'una pluralitat de corrents.[10]

En el context del nostre discurs aquesta polèmica és un reflex de les condicions objectives del país.

D'altra banda l'evolució política ha primat la proble-

---

[8] TERMES, J.:»La historiografia de la postguerra i la represa de Jaume Vicens Vives», a NADAL, J. i altres: *La historiografia catalana. Balanç i perspectives*, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona,1990, pp. 37-51; PUJOL, E.: *Ferran Soldevila...,* cap.VI-IX i MUÑOZ I LLORET, J.M.: *Jaume Vicens i Vives (1910-1960). Una biografia intel·lectual*, Ed. 62, Barcelona, 1997, cap. 3-4.

[9] LLADONOSA, M.: «La història a Catalunya després de 1939» a GABRIEL, P. (dir.gral.): *Història de la cultura...*, Ed. 62, Barcelona,1998, vol. X, pp. 197-204, UCELAY DA CAL, E.: «La historiografia dels anys 60 i 70: marxisme, nacionalisme i mercat cultural català» a NADAL, J.: *La historiografia...*, pp. 53-89 i PUJOL, E.: *El descrèdit...*, pp. 151-163.

[10] BALCELLS, A.: *La Història de Catalunya a debat. Els textos d'una polèmica,* Ed. Curial, Barcelona, 1994, i *La Historiografia en els darrers temps: Crisi i redreç*, text ciclostilat de la ponència presentada a les Jornades d'ensenyament d'Història de Catalunya de Cerdanyola del Vallès de 8 i 9 de novembre de 2002; BARCELÓ, M., RIQUER, B. de i UCELAY DA CAL, E.: «Sobre la historiografia catalana», L'Avenç, núm. 50, Juny 1982; RIQUER, B. de: «Problemes i reptes actuals de la historiografia catalana» i UCELAY DA CAL, E.: «La historiografia dels anys 60....» a NADAL, J. i altres: *«La historiografia....»* pp. 91-106 i 53-89.

màtica de l'ensenyança de la Història en els nivells no universitaris. Hi distingim tres etapes.

Etapa I. Recuperant algun signe d'identitat

La Generalitat restaurada té competències plenes, no exclusives, en ensenyança. Això va portar en els nivells no universitaris l'ús del català com a llengua vehicular i l'ensenyament de la llengua i literatura catalanes.

No hi havia Història de Catalunya, palesant una triple manca: *cultural*, pel caràcter eteri de l'ensenyança d'una llengua i literatura nacionals sense l'estudi de la societat en què s'han format; *pedagògica*, car l'alumne, que sol dividir el que estudia en compartiments estancs, veu en les referències a Catalunya en matèries com Història d'Espanya, una part del tot i no en capta l'especificitat; *política*, car la inexistència de la Història de Catalunya evidenciava la poca entitat de l'autogovern assolit.

La campanya de diverses entitats des de 1986 va portar la Generalitat a adoptar disposicions per introduir aspectes de geografia, història i trets socioculturals catalans en els programes de les assignatures d'EGB, BUP i FP (O. de 25 de juliol de 1988 i circulars de 14 de novembre de 1988) a l'aguait de la reforma educativa. Anys després Balcells deia que malgrat no haver-hi enquestes concloents, hi havia la convicció del quasi fracàs de la mesura.[11]

Etapa II. Acabant d'enterrar Moyano més o menys

En el seu període de govern el PSOE va impulsar la Reforma educativa amb la LOGSE (1990) com a pedra fundacional i l'ESO com a pedra de toc. La llei permetia a les comunitats autònomes amb competències, desenvolupar-ne l'aplicació, però reservava al govern central l'establiment d'ensenyaments mínims, per garantir una formació comuna a tot l'estat, que no sobrepassarien el 55% de l'horari escolar a les autonomies amb llengua oficial diferent del castellà i el 65% a la resta.

La Generalitat va ordenar el 1992 l'educació infantil, la primària i l'ESO i el 1996 el batxillerat. Buscava «fomentar el sentiment de pertinença i estima al país amb les seves característiques socials, culturals, geogràfiques, històriques, (...) alhora que promoure el coneixement d'altres pobles i comunitats» (art. 2.1.f del D.75/1992). Amb aquest fi introduïa aspectes catalans en matèries més àmplies.

Ja hem criticat la manca de l'estudi específic de Catalunya, encara que es digui que *«en el Batxillerat la matèria comuna* (Història) *per a tot l'alumnat es refereix a l'àmbit que defineix el marc nacional de Catalunya»* (annex I del D.82/1996), a la pràctica estarem fent regionalització espanyola.

L'única matèria específica d'Història de Catalunya d'àmbit no universitari era una optativa tipificada (amb el programa fet pel Departament d'Ensenyament) del Batxillerat.[12] L'alumne podia escollir-la entre altres optatives, tipificades o elaborades pels centres i aprovades pel Departament, ofertes o no segons el criteri i disponibilitat d'hores i plantilla dels centres.

Etapa III. Retrocedint

El marc polític espanyol ve donat per la majoria absoluta del PP després de les eleccions del 2000, i el català per la retirada anunciada de Jordi Pujol que des de 1999 governa en minoria, sovint amb el suport parlamentari del PP. Com a element de consolidació el PP propicia una ofensiva neo-espanyolista emprant el terrorisme d'ETA o les relacions amb el Marroc, i tensa les relacions amb les nacionalitats perifèriques.

Sobre els punts febles de la Reforma educativa del PSOE el Govern Aznar endega les seves lleis educatives, l'anomenat «Decret d'Humanitats».

(RD 3473/2000 i 3474/2000 sobre ensenyaments mínims de l'ESO i del Batxillerat) i la Llei Orgànica 10/2002 de Qualitat de l'Educació, la LOCE, reforçant les competències del poder central. Ara el 55% o 65 % de l'horari escolar pertoca *en todo caso* a les ensenyances comunes fixades pel Govern central, que precisa més els continguts. (Durant l'etapa socialista el D.1178/1992 ja anava per aquí).

El juny del 2000 la Real Academia de la Historia havia presentat un informe denunciant les presumptes manipulacions dels llibres de text de Secundària que *«tienen que ver con la pretensión de las Comunidades Autónomas de utilizar la historia al servicio de objetivos ajenos a los planteamientos académicos»*.

L'informe va ser replicat per un altre de la Fundació Jaume Bofill el juliol del 2000 centrat a Catalunya, completat el 2001 per un estudi sobre tot l'estat, demostrant que rarament els llibres de text arribaven als límits autoritzats per tractar temes específics.[13]

La Generalitat desenvolupa el «Decret d'Humanitats» amb els D. 127/2001, 179/2002 i 182/2002 sobre ESO, Batxillerat i règim nocturn, augmentant les hores de les

---

[11] BALCELLS, A.: *La història de Catalunya...*, p. 72. Ho confirma la nostra experiència docent; es va llegir la normativa i tothom va fer el mateix d'abans, en un o altre sentit.

[12] Pensat com a complement de la Història comuna, el programa va del segle VIII al XVIII. Hi havia qui passava ràpidament la part medieval per fer Història Contemporània i qui només feia Història Contemporània de Catalunya.

[13] REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA: *Informe sobre los textos y cursos de historia en los centros de enseñanza media*, Madrid 2000 i SEGURA, A. (coord.): *Sobre l'ensenyament de la història i altres històries (resposta a l'informe de la Real Academia de la Historia)*, Fundació Jaume Bofill, Barcelona, 2000, *Els llibres d'Història...* i «Informe de la Fundació Bofill. Llibres de text i ensenyament de la història», *L'Avenç*, núm. 261, Setembre 2001, pp. 33-41.

Quadre I
Impartició de la història de Catalunya
àmbit de Barcelona-Ciutat

CENTRES PÚBLICS (mostra de 54 centres sobre 65 que imparteixen Batxillerat)		
Fan Hª Cat.	*No fan Hª Cat.*	*Fan Hª Cat. a Diürn i no a Nocturn o viceversa*
16 centres	34 centres	4 centres
CENTRES PRIVATS (mostra de 90 centres sobre 104 que imparteixen Batxillerat)		
Fan Hª Cat.	No fan Hª Cat.	Fan Hª Cat. a Diürn i no a Nocturn o viceversa
15 centres	75 centres	0 centres

Elaboració pròpia. FONT: Memòries anuals de centre. Curs 2002-2003. Del. Territ. Barcelona I-Ciutat Dep.Ensenyament.

matèries comunes; Història passa de 3 a 4 hores, i de ser Història contemporània d'Espanya a Història general d'Espanya, sempre amb aspectes catalans.

I la Història de Catalunya? El setembre de 2001 els historiadors i professors de l'institut Ramon Arnabat i Cèlia Cañellas deien: «La Història de Catalunya (...) resta reduïda a una assignatura optativa de dues hores setmanals, però que ara amb l'ampliació de les hores de comunes ha desaparegut de gairebé tots els projectes curriculars dels centres».[14]

A les editorials comenten les baixes vendes dels llibres de text d'Història de Catalunya; amb les informacions dels assistents a les reunions de l'APGHS es perfila la geografia de la Història de Catalunya en els centres públics: molts IES tradicionals del centre de Barcelona per exemple la mantenen i molts de la perifèria, més nous i petits, l'han perduda totalment o parcial.

Mercès a les facilitats donades per algunes delegacions del Departament d'Ensenyament hem fet els quadres adjunts.

Les xifres són clares. Les causes són d'ordre legislatiu, com l'aplicació del «Decret d'Humanitats» o l'ampliació de la durada de les classes a Nocturn que redueixen el marc horari disponible.

A més la baixa natalitat i la competència de la privada redueixen grups i plantilles.

Dels trets de cada centre (especialitats del professorat, forma de tabular les preferències dels alumnes i correlació de forces del claustre) depèn l'oferta d'optatives, tipificades (Literatura Universal, Sociologia...) o de centre (Llatí d'arxiu, Celine Dion (sic)...).

La Història de Catalunya és una més, al costat d'optatives «pràctiques» com Ampliacions d'Idiomes, de Matemàtiques, Informàtica...

Quadre II
Impartició de la história de Catalunya
àmbit del Baix Llobregat-Anoia

CENTRES PÚBLICS (mostra sobre 52 centres de secundària, 4 dels quals no imparteixen Batxillerat, i a falta de 3 centres la memòria dels quals no estava disponible)		
Fan Hª Cat.	*No fan Hª Cat.*	*Fan Hª Cat. a Diürn i no a Nocturn o viceversa*
15 centres	30 centres	3 centres
CENTRES PRIVATS (mostra sobre 59 centres de secundària, 33 dels quals no imparteixen Batxillerat, i a falta de 3 centres la memòria dels quals no estava disponible)		
Fan Hª Cat.	*No fan Hª Cat.*	*Fan Hª Cat. a Diürn i no a nocturn o viceversa*
4 centres	22 centres	0 centres

Elaboració pròpia. FONT: Memòries anuals de centre. Curs 2002-2003. Del. Territ. Baix Llobregat-Anoia. Dep. Ensenyament.

En els centres privats, molts amb una oferta d'optatives reduïda possiblement per motius econòmics, s'accentua la tendència «pràctica», a voltes combinada amb possibles reflexos de l'ideari de centre (Història Sagrada a través de la Història de l'Art). Alguns centres de trajectòria catalanista, mantenen la Història de Catalunya.

En la primera reunió de l'APGHS es va elaborar una plataforma demanant que la Generalitat garantís la presència de la Història de Catalunya en els IES catalans a diürn i a nocturn, adoptant les mesures de plantilles i durada de classes precises. Es volia que la Història de Catalunya fos una matèria de modalitat obligatòria en el Batxillerat de Ciències Socials, quedant com a optativa en la resta. A més es demanava que la seva inclusió no reduís l'oferta docent de cap seminari.[15]

Aquesta plataforma nascuda en la pública afectaria també la privada. La seva moderació es deu al marc polític, car cal comptar amb el poder de Madrid, i a la problemàtica dels IES, perquè cal evitar xocs amb altres seminaris per les hores disponibles.

Així es va explicar el 30 d'abril de 2002 al Sr. Jordi Blanch, Sotsdirector d'Ordenació i Innovació Educatives, que ho va traslladar als seus superiors.

Pels elements polítics del cas es va connectar amb diversos grups del Parlament de Catalunya (PSC-CpC, IC-V, CiU i ERC). En general van ser receptius i veien oportú esperar el posicionament de l'Administració.

El 27 de juny de 2002 el Sr. Pere Solà, director general d'Ordenació i Innovació Educatives va dir a la Mesa de l'APGHS que l'opció del Departament era la

[14] ARNABAT, Ramon i CAÑELLAS, Cèlia: «Quina història s'ensenya als instituts de Catalunya?», *L'Avenç*, núm. 261, setembre 2001 p. 58. A Euskadi, Galiza i Andalucía l'optativa corresponent és de 4 hores.

[15] Arxiu de l'APGHS. *Resum de l'Assemblea (...)* datat el 6 de març de 2002.

introducció d'aspectes catalans en matèries de contingut més ampli, i que l'optativa d'Història de Catalunya no havia desaparegut de tots els IES.

L'APGHS ho va valorar negativament, validant les línies a seguir presentades per la Mesa.

Per donar una dimensió social al tema s'ha assolit el pronunciament favorable d'un seguit d'institucions,[16] s'ha participat en les Jornades d'Ensenyament d'Història de Catalunya de Cerdanyola de 8 i 9 de novembre de 2002, va sortir una nota de premsa i es va participar en una emissió de ràdio, amb els professors Figueras i Balcells. Aquesta comunicació va en aquesta línia.

S'ha iniciat la segona ronda amb els grups parlamentaris i han de seguir nous contactes amb l'Administració.

El problema de la Història de Catalunya a Secundària no està aïllat, neix de la mateixa dinàmica que amb el desplegament de la LOCE amenaça les hores de català a Primària, o que amb el projecte d'homogeneïtzació de carreres europees pot afectar el caràcter troncal o obligatori de la Història de Catalunya en les especialitats universitàries catalanes d'Història. El fet que en altres llocs hi hagi una dinàmica més dramàtica (il·legalització de Batasuna, prohibició d'Egunkaria...) no treu gravetat a la situació, n'hi afegeix.

[16] És un procés obert, entre d'altres hi ha: Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, Consell Permanent de l'I E C, Junta de Facultat de la Facultat de Geografia i Història de la UB, Òmnium Cultural, Junta de Facultat de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB, etc.

Globalització:
societats capitalistes i desenvolupament

GLOBALITZACIÓ I DESENVOLUPAMENT: LA PERSPECTIVA DELS HISTORIADORS

Josep Fontana
Universitat Pompeu Fabra
Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives

El de globalització és un terme que s'usa avui de manera tan àmplia com confusa. Com s'ha dit, passada la febre de «mil·lenni» ara «globalització» és la paraula de moda «capaç de donar autoritat a qui la pronuncia o l'escriu, sense necessitat d'obligar-lo a donar-ne un sentit precís i intel·ligible». A banda del que fa referència a l'augment de les comunicacions a escala mundial, se li associa tot el que té a veure amb la modernitat, des de l'acceleració dels fluxos financers a les migracions. Si es consulta internet, «globalització» és un mot més freqüent avui que termes com «capitalisme», «multinacionals» o «subdesenvolupament», la qual cosa vol dir que està desplaçant la consideració de problemes reals importants en favor d'un concepte que encara resta nebulós i, sobretot, ambivalent. Perquè «globalització» és, per posar un exemple, la paraula que usen com a justificació tant els partidaris del neoliberalisme (o, per dir-ho més adequadament, del «consens de Washington»), com els de la lluita antisistema.[1]

Deixant de banda el tema de les comunicacions, que és evident que ha transformat les nostres vides, no és clar, en canvi, que calgui considerar com a nous altres fenòmens com les grans migracions —que van ésser tan intenses com ara des de les dècades finals del segle XIX fins a 1914, quan milions d'europeus van marxar a d'altres continents, en especial a Amèrica—, ni l'augment del comerç internacional —el que ho és en tot cas és el fet que des de 1945 hagin augmentat molt més les transferències financeres que l'intercanvi de productes—, ni el sistema financer mateix —un llibre recent assegura que «l'actual sistema financer global altament integrat» va començar a formar-se entorn del 1750—,[2] ni les organitzacions internacionals, perquè, si bé és veritat que ONGs com Amnistia internacional, Greenpeace, etc., que tenen un paper públic important avui, són relativament recents, està clar que solidaritats internacionals més o menys extenses existien des de molt abans, com, per exemple, les internacionals de les organitzacions obreres.

És llàstima, però, que tractant-se d'un tema que implica un procés evolutiu, els historiadors, que haurien de tenir-hi un paper rellevant, estiguin més aviat absents del seu estudi. Això sembla prou clar que es deu, com explica Hopkins en la introducció del que penso que és, per ara, el millor llibre sobre globalització i història, al fet que «la tradició dominant d'escriure història dintre de les fronteres nacionals (...) limita el nombre d'historiadors que es dediquen a qüestions supranacionals».[3]

El que ara em toca fer, d'acord amb el que m'han encomanat els organitzadors, és un exercici en aquest camp, ocupant-me d'un aspecte fonamental del procés de globalització: el que ha deter-

---

[1] Giovanni Gozzini, «La parola globalizzazione» a *Passato e presente*, 58 (2003), pp. 5-15; Matthew J. Gibney, a M. J. Gibney, ed., *Globalizing rights*, Oxford, Oxford University Press, 2003, pp. 2-5.

[2] Larry Allen, *The global financial system, 1750-2000*, Londres, Reaktion Books, 2001.

[3] A. G. Hopkins, ed., *Globalization in World history*, Londres, Pimlico, 2002 (cita de pp. 1-2), Hopkins havia ja avançat postures semblants en un article, «Back to the future: From national history to imperial history» a *Past and Present*, 164 (1999), pp. 198-243.

minat que no serveixi, com pretenen els seus defensors, per estendre el desenvolupament a tot el món, sinó per inhibir-lo en alguns casos, i per accentuar les desigualtats a escala internacional.

Si examinem aquesta qüestió en una perspectiva de llarga durada podem veure que a començaments del segle XIX els nivells de riquesa dels països que avui anomenem desenvolupats —els que han seguit la via de la industrialització moderna— i els altres, els que avui anomenem subdesenvolupats, eren pràcticament comparables. Des d'aleshores, però, va començar un procés gradual de divergència que no ha fet més que accentuar-se amb el pas del temps. En 1860 el PNB per càpita dels països avançats no arribava al doble que el dels endarrerits; en 1913 era ja més del triple i en 1950 era cinc vegades més gran. Les coses han seguit en les darreres dècades amb un ritme encara accelerat: el 1970 la proporció era de set vegades i en 1994 el PNB dels països avançats era deu vegades més gran que el dels endarrerits. Com veurem en parlar de les xifres més recents, la diferència real sembla que és avui molt superior.[4]

Tot això malgrat que en acabar la segona guerra mundial va semblar que les coses podien canviar, i que gràcies a les potencialitats de les noves tecnologies —que aleshores implicaven sobre tot l'ús de l'energia atòmica— i a l'ajut internacional es podria aconseguir creixement econòmic en una escala mundial.

Aquesta idea es va formular al «punt quart» del discurs de la unió del president Truman de 20 de gener de 1949. Als tres punts essencials que volien tocar els redactors del discurs, un d'ells va tenir la idea d'afegir-ne un quart, que proposava estendre al conjunt dels països pobres del món la mena d'ajuda que es donava als països d'Amèrica Llatina. Aclarim d'entrada que això no tenia res a veure amb l'ajut directe del Pla Marshall, sinó que es referia al procedent de les inversions privades de les empreses nord-americanes.[5]

Aquest punt quart s'havia posat amb una simple intenció de propaganda, de manera que, quan es va veure que era justament el que atreia l'atenció mundial, va resultar que ningú no sabia què anaven a fer, perquè no s'havia pensat res. Era, però, la primera vegada en què s'interpretava el problema de la pobresa en termes de «subdesenvolupament»,[6] i va inaugurar un període de prop de cinquanta anys de messianisme del desenvolupament.

Va ésser més endavant la guerra freda la que va donar substància a aquesta retòrica, traduint-la en intervencions estatals d'ajuda econòmica en moments en què el tercer món era un camp de batalla on els dos bàndols oposats volien trobar aliats. De fet va ésser Khruitxov qui va plantejar que, arribats a un equilibri del terror a causa de les armes nuclears, la lluita contra el capitalisme s'havia de fer amb mètodes nous i va proposar d'atacar-lo pel seu flanc més dèbil, el del tercer món, afavorint les lluites d'alliberament nacional.[7]

Com diria el 1976 Kassim Guruli, la divisió del món en dos sistemes socials antagònics forçava els països imperialistes a promoure el creixement econòmic de les velles colònies. «La política imperialista de donar suport a la industrialització neix de la necessitat de contenir el comunisme promovent capitalisme nacional (burgesia nacional), no solament al sector agrícola, on s'estimula l'aparició d'una classe d'agricultors progressius, sinó també al sector industrial». Els països subdesenvolupats van procurar d'aprofitar aquesta contradicció en benefici propi, però no va ésser suficient per a resoldre els seus problemes.[8]

El 1955 es reunia a la ciutat indonèsia de Bandung una Conferència afro-asiàtica amb països que eren del camp anomenat «socialista», com Xina o Vietnam del Nord, i d'altres no-alineats, que volien mantenir-se neutrals, i en què participaven figures com Nehru, Nasser, Nkrumah o Sukarno, que eren els herois de la descolonització. Eren majoritàriament països asiàtics —encara hi havia poques independències africanes— que demanaven la fi del colonialisme que encara subsistia, l'entrada de tots els països a l'ONU i feien, a més, unes demandes d'ajut econòmic per al desenvolupament que acabarien essent adoptades per l'ONU, que en els anys següents crearia una sèrie d'institucions destinades a ocupar-se d'aquestes qüestions.

Els plantejaments simplistes dels teòrics del desenvolupament, que implicaven la repetició dels models de la industrialització europea, van ésser criticats pels «dependentistes» llatinoamericans,

---

[4] Paul BAIROCH, ed., *Disparities in economic development since the industrial revolution*, Basingstoke, Macmillan, 1981; *Victoires et déboires. Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours*, París, Gallimard, 1997, esp. Volum III.

[5] Harry S. TRUMAN, *Memorias*, Barcelona, Vergara, 1956, II, 1, pp. 265-267.

[6] El terme «subdesenvolupament» sembla haver estat usat per primera vegada per William Benson, un funcionari de la OIT, en 1942, en un article sobre «L'avenç econòmic de les àrees subdesenvolupades». Però ara se li donava un nou valor i una major amplitud.

[7] William TAUBMAN, *Khruschev. The man and his era*, New York, Norton, 2002, pp. 380-387.

[8] Kassim GURULI, «The struggle for socialism in Tanzania» a Issa G. SHIVJI, et al., *The silent class struggle*, Dar es Salaam, Tanzania Publishing House, 1976, pp. 118-128.

amb Raul Prebisch com a principal teòric, que sostenien que les formes d'intercanvi existents perjudicaven els països perifèrics, i defensaven una política de protecció de les pròpies indústries i de substitució de les importacions.[9] I, per altra banda, per la doctrina de l'«autoconfiança» de Julius Nyerere, president de Tanzània, qui a la «declaració d'Arusha», de 1967, reclamava també uns nous tractes pels intercanvis internacionals —s'havia de combatre el vell sistema de comerç en què les colònies proporcionaven matèries primeres i eren mercat per als productes industrials de la metròpoli, en un procés controlat pel colonitzador, per tal de desenvolupar una nova divisió social del treball— però proposava lluitar contra la pobresa basant-se sobretot en la seva agricultura, sense intentar una industrialització per a la qual mancaven de recursos.

L'intent del «socialisme africà» de Nyerere, fet en termes d'«ujamaa» o «sentit de família», es regiria per tres principis: respecte dels uns als altres, propietat comuna i treball obligatori per a tothom. Es volia evitar la mena de desenvolupament «kulak» que podia produir el capitalisme, reemplaçant-lo per un socialisme de cooperació, no estatal. En les seves paraules: «Que Tanzània eviti de transformar-se en una nació de productors camperols individuals que gradualment estan adoptant els incentius i l'ètica del sistema capitalista. En comptes d'això, esdevindrem gradualment una nació de pobles 'ujamaa' on la gent cooperarà directament en petits grups i on aquests petits grups cooperaran conjuntament en grans projectes».[10]

El problema consistia en el fet que només a les zones altes, on hi havia plantacions de te i de cafè, es pot dir que la població estava controlada per l'estat. La resta, 11 o 12 milions de persones, vivien en una economia local que produïa exclusivament per als mercats més propers. La idea, aprovada inicialment pel Banc Mundial, era reagrupar-los en pobles on se'ls pogués proporcionar serveis i ajudar-los a crear una agricultura més moderna i més eficaç. Aquesta reunió permetria atendre mèdicament els camperols i proporcionar-los instrumental car i escàs, com tractors. En principi se suposava que el procés havia d'ésser voluntari. Més endavant va començar a pensar-se que calia vèncer la rutina retardatària dels camperols que s'oposaven al canvi i la burocràcia del partit únic de Nyerere va començar a exercir pressions. El 1973, quan ja hi havia dos milions de persones vivint en comunitats ujamaa, va ésser el propi govern el que va decidir de no esperar més i fer obligatori el procés, imitant els errors de la col·lectivització estalinista a Rússia, de manera que el 1977 hi havia 13 milions de persones en el sistema, dels quals almenys cinc milions havien estat recol·locats per força en poblats, generalment edificats al costat de les carreteres, on fins i tot la planta de la població havia estat dissenyada des de dalt per tal que resultés perfecta.

Amb la 'ujamaaa' les condicions de salubritat i educació van millorar, però no pas la producció agrícola, en contra del que s'esperava, en bona mesura perquè les coses s'havien fet malament. De 1973 a 1975 Tanzània va haver d'importar aliments, gastant uns diners que haurien bastat, com deia el mateix president, per comprar una vaca per cada família camperola. El resultat final va ésser un fracàs. El mateix Nyerere ho reconeixia en 1977: «Deu anys després de la declaració d'Arusha Tanzània no és ni socialista ni autosuficient. La naturalesa de l'explotació ha canviat, però no ha estat eliminada... Tanzània no és encara un país independent, sinó dependent. No hem assolit el nostre objectiu, ni tan sols no el tenim a la vista».

A Moçambic s'intentaria de repetir l'experiència i es procediria a una «aldeaçao» en què les poblacions reunides durant la guerra per raons estratègiques havien de convertir-se en pobles comunals, reagrupant els serveis i les infrastructures, en mig d'una guerra civil finançada per Àfrica del Sur.[11] També a l'Etiòpia suposadament «socialista» de Mengitsu Haile Mariam —que avui és un terratinent a Zimbabue—, es va voler introduir un esquema semblant de modernització, que començava en 1985 amb un projecte d'assentar els 33 milions d'etíops rurals, en aquest cas per la força i amb brutalitat des del començament, de manera que al cap d'un any ja es podia proclamar que s'havia assentat 4,5 milions de camperols en 4.500 pobles. Aquí el resultat va ésser encara més desastrós, amb una fam catastròfica i una revolta rural que va derrocar el govern «socialista».

A començaments dels anys setanta, però, les il·lusions del desenvolupament continuat s'estaven esvaint. Començava a haver-hi consciència dels perills d'un creixement incontrolat: el 1962

---

[9] Ana Maria Bianchi, «Concern with policy-relevance in the Latin American school of Economics», a *Post-autistic economics review*, 18 (febrer 2003), article 2.

[10] Aquest apartat es basa en el capítol «Compulsory villagization in Tanzania: aesthetics and miniaturization» de James C. Scott, *Seeing lika a state. How certain schemes to improve the human condition have failed*, New Haven, Yale University Press, 1998, pp. 223-261 (cita de p. 230).

[11] Que va acabar amb el president Samora Machel morint en un d'aquells sospitosos accidents d'aviació en què desapareixen alguns dirigents africans i amb la seva vídua casada amb Mandela, mentre el Frelimo actual s'ha tornat pro-nord-americà. Però aquesta és una altra història.

Rachel Carson havia publicat *Primavera silenciosa*, on mostrava els efectes nefastos dels pesticides; el 1968 els Ehrlich denunciaven la «bomba demogràfica», el problema de l'explosió de la població als països pobres (sembla que ara la sida l'està desarmant, si tenim en compte que hi ha països, com Botsuana i Zimbabue, on més del 25% dels adults estan infectats); el 1971 es fundava Greenpeace i el 1972 el Club de Roma publicava *Els límits del creixement*, on es posava en dubte que es pogués prosseguir als ritmes de les darreres dècades.[12]

Per completar l'alarma, el 1973 es produïa la primera crisi del petroli, que tindria una repetició el 1979. L'era de l'expansió econòmica de postguerra s'acabava. Les il·lusions que havien suscitat les dues dècades de creixement prodigiós de la postguerra s'estaven esvaint. El que s'havia interpretat com una acceleració permanent dels ritmes de creixement semblava ara un episodi transitori, i potser irrepetible en un futur proper. Les taxes de creixement del PIB per càpita dels països avançats, que havien arribat a màxims històrics en el període 1950-1973, es van reduir en els vint anys següents, de 1973 a 1992, a xifres semblants a les dels anys 1870-1913, abans de la primera guerra mundial; l'estat del benestar començava a entrar en crisi i segueix avui desfent-se dia a dia.

Un estudi recent del Center for Economic and Policy Research compara les dues dècades de 1960-1980 amb les de 1980-2000 amb aquests resultats: les taxes de creixement han baixat, sobre tot als països més pobres, que han passat d'1,9 per cent anual en 1960-80 a 0,5 per cent en les dues dècades de la globalització; els progressos en esperança de vida, mortalitat infantil i educació s'hi han alentit també.

I en efecte, la sort pitjor ha estat la dels països endarrerits, que han vist reduir-se dramàticament les taxes de creixement, fins a arribar a convertir-se en negatives en el cas de l'Àfrica al sud del Sàhara. Van fracassar la major part dels països que havien intentat repetir els models industrialitzadors avançats, i que van acabar descobrint que la recepta no donava els mateixos resultats en contextos diferents. Però no van sortir millor els que van provar vies alternatives. L'enfonsament —primer econòmic i polític després— dels països europeus del «socialisme real» va arruïnar les esperances que molts havien posat en aquest model de creixement, i tampoc les terceres vies no van resultar: després de l'experiència del «socialisme africà», Tanzània figura avui en el lloc 151 (en un total de 173 països) en les taules de l'índex del desenvolupament humà, al darrere de Bangladesh, i en el 199 (entre 201, ja que només té Sierra Leone i Somàlia per al darrere) en els del PIB.

En termes dels índexs de desenvolupament humà, amb una mitja mundial de 0'7 (que, perquè ens entenguem, correspon a una esperança de vida de 67 anys), dels 173 països amb dades disponibles, n'hi ha avui 21 que estan pel damunt de 0,9 (Espanya és el núm. 21, cosa que contrasta amb el fet que sigui el número 10 en termes de producte), n'hi ha 84 que estan entre 0,7 i 0,9, pel damunt de la mitjana, però a l'altre extrem n'hi ha 10 que estan pel dessota de 0,4. L'Àfrica al sud del Sahara, considerada en el seu conjunt, té una mitjana de 0,47, que correspon a menys de 49 anys d'esperança de vida.[13]

Parlem, però, en termes d'evolució, que és el que ens interessa fonamentalment als historiadors. He consultat els darrers anuaris del Banc Mundial i de les Nacions Unides per tal de copsar la dinàmica actual i hi trobo unes dades que em sembla que resumeixen eloqüentment l'evolució: entre 1980 i 1999, en el transcurs de les dues darreres dècades del segle XX, el PIB per càpita dels països desenvolupats ha passat de poc més de 20.000 dòlars fins a la vora de 30.000 (xifres expressades en dòlars constants de 1995); als països menys avançats, en canvi, l'evolució ha estat negativa, de 263 a 257 dòlars, la qual cosa vol dir que la xifra de producte per cap dels països avançats equival avui a gairebé 120 vegades la dels endarrerits. Ja no estem parlant de diferències de 10 vegades, sinó de més de cent.[14]

Si, en comptes de parlar de xifres de producte ho fem en termes de la qualitat de vida humana podem veure que, en contrast amb les més de 3.000 calories diàries per cap de què disposen els habitants d'Europa i d'Amèrica del Nord per alimentar-se, a l'Àfrica subsahariana hi ha deu països en què aquesta disponibilitat està pel dessota de les 2.000, que en el cas de Somàlia, un país de què parlarem més endavant, són molt poc més de 1.500. A Somàlia la mortalitat dels nens fins a cinc anys és de 316 per mil i al Níger de 320 per mil, la qual cosa vol dir que gairebé un de cada tres nens mor abans dels cinc anys de vida (per contrastar aquestes xifres tingueu en compte que

[12] Donella MEADOWS et al., *Los límites del crecimiento. Informe al Club de Roma sobre el predicamento de la humanidad*, México, Fondo de Cultura Económica, 1972.

[13] *L'état du monde 2003*, París, La Découverte, 2002, pp. 595 i 600.

[14] Naciones Unidas, *Estudio económico y social mundial 2000*, New York, Nacions Unides, 2000, p. 289.

a Espanya no passa del 5 per mil; és a dir que en mor un de cada dos-cents). A Níger la taxa d'alfabetització d'adults és d'un 22 per cent per als homes i de només un 7 per cent per a les dones (només una de cada 15 dones sap llegir).[15]

Si l'evolució des de 1945 no va complir les esperances que s'havien posat cal dir que, al damunt, la fi de la guerra freda ho va empitjorar tot. Ara ja no importava mantenir aquella mena d'ajuda als països subdesenvolupats que tenia el seu fonament essencial en l'intent de guanyar aliats. A les seves memòries com a secretari general de l'ONU Boutros-Ghali escriu: «Durant tota la guerra freda hi va haver competència entre els Estats Units i la Unió Soviètica per respondre a les necessitats dels estats africans en matèria política i econòmica (...). Però a la fi d'aquesta l'interès del món exterior per Àfrica ha caigut brutalment. (...). A falta de desenvolupament, els conflictes d'Àfrica poden arribar a esdevenir endèmics. Tota democratització serà impossible de fet i s'entrarà en un cicle fatal de fam, malalties, immigració il·legal massiva, destrucció ecològica i criminalitat que arribarà fins a les ribes del món desenvolupat».[16]

Per altra banda, a mesura que els països que havien demanat crèdits per a invertir en el desenvolupament i que començaven a trobar-se ofegats pel deute demanaven nou ajut, el missatge de les institucions econòmiques mundials (Fons Monetari i Banc Mundial) era imposar-los unes mesures de control que el director del FMI, Camdessus, definia en 1990 com «primer i sobretot, disciplina macroeconòmica, començant amb la reducció del dèficit fiscal, i mesures monetàries destinades a assegurar l'estabilitat dels preus i uns tipus de canvi realistes».[17]

Als governs dels països amb dificultats se'ls diu que s'han equivocat intentant mantenir els salaris i els serveis socials a un nivell superior al de les possibilitats del seu marc local, i les institucions internacionals els convencen per tallar serveis socials, subsidis d'alimentació i salaris, i eliminar les proteccions que les lleis laborals donen contra l'acomiadament arbitrari per tal de proporcionar flexibilitat de contractació als inversors. Alguns acadèmics donen un suport populista a aquests arguments dient que els privilegis dels treballadors assalariats urbans surten de l'explotació dels camperols. «Aquests arguments —diu Cooper— poden tenir raó o no, però el fet és que les economies africanes anaven bé als anys cinquanta i seixanta, quan els treballadors assalariats estaven relativament bé, i van començar a decaure en els vuitanta, quan els salaris urbans van caure (...). Pot ésser cert que seguint les recomanacions del FMI es pugui treure diners d'unes burocràcies malgastadores per fer inversions que creïn llocs de treball, però aquestes recomanacions debiliten els recursos socials que fan possible una producció estable i ordenada».[18]

La teoria ortodoxa diu que el creixement econòmic només es pot aconseguir dins de les regles d'una economia de mercat, sense restriccions ni intervenció estatal; però no es té en compte que aquest mercat està lluny d'ésser neutral, sinó que funciona amb un biaix en favor dels que tenen en ell una posició dominant i afavoreix solament l'enriquiment dels que ja són rics. Oblida que, com va dir el 1999 Thomas Friedman, un columnista del *New York Times* que s'ha distingit recentment reclamant amb insistència que es bombardegi l'Iraq, en un llibre que duia el subtítol, ben expressiu, de «comprenent la globalització»:[19] «la mà oculta del mercat mai no funcionarà sense un puny ocult. McDonalds no pot prosperar sense McDonnell Douglas —els fabricants d'avions—... I el puny ocult que manté el món segur perquè prosperin les tecnologies de Silicon Valley s'anomena l'exèrcit, la força aèria, la marina i el cos de marines dels Estats Units». Temes com el TRIP —Trade Related Intellectual Property Rights—, que està imposant drets de propietat sobre les llavors agrícoles, o com la defensa dels «drets de propietat» dels específics necessaris per a combatre la sida mostren prou els efectes de la nova fe liberal que els polítics de la «tercera via» prediquen com a veritat indiscutible contra les velles polítiques d'intervenció pública de l'esquerra tradicional.[20]

Entre d'altres raons que caldria tenir en compte per dubtar de la neutralitat d'un mercat sense restriccions figura que els països són sovint els competidors més dèbils. A la llista de les cent entitats més riques del món, comparant països (pel seu producte brut) i empreses (per la seva xifra de

---

[15] Xifres tretes de Instituto de Recursos Mundiales, Washington, *Recursos mundiales 2002*, Madrid, Ecoespaña.

[16] Boutros Boutros-Ghali, *Mes années a la maison de verre*, pp. 233-234.

[17] Citat a Alex de Waal, *Famine crimes. Politics and the disaster relief industry in Africa*, Oxford, James Currey (i Bloomington, Indiana University Press), 1997, p. 53.

[18] Frederick Cooper, *Decolonization and African society. The labor question in French and British Africa*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, pp. 270-271.

[19] Thomas Friedman, *The olive and the lexus tree. Understaning globalization*, New York, Farrar, Strauss i Giroux, 1999, p. 373 (cito a través d'Anthony Arnove a A. Arnove, de., *Iraq under siege*, Londres, Pluto Press, 2003, p. 18.

[20] Alex Callinicos, *An anti-capitalist manifesto*, Cambridge, Polity, 2003, p. 3.

vendes), 51 són empreses i 49 són estats, la qual cosa vol dir que hi ha almenys cent cinquanta països que són més pobres que aquesta cinquantena de grans empreses que figuren entre els cent primers. Però fins i tot entre aquests cent hi ha diferències que impressionen: per exemple, la xifra de vendes de Ford Motor és superior al producte interior brut de Noruega o de Polònia, la de Volkswagen, supera els del Pakistan o del Perú.[21]

Hi ha un cas de destrucció i ruïna d'un país que val la pena de considerar, perquè il·lustra el que diu Susan George quan sosté que la globalització s'està convertint en un procés d'exclusió en què l'economia mundial de mercat «agafa el millor i abandona la resta».[22] És el de Somàlia.

Somàlia va esdevenir independent el 1960 reunint territoris que havien estat sota domini britànic i italià. Un cop d'estat militar va portar al poder en 1969 el coronel Mohammed Siad Barre. En el seu enfrontament amb Etiòpia pel territori de l'Ogaden, Barre va estar primer aliat als soviètics i després als nord-americans, quan els russos van decidir donar suport al règim suposadament marxista d'Etiòpia. Somàlia interessava molt als nord-americans per la seva posició estratègica prop del golf Pèrsic, i això pot explicar que en els darrers anys vuitanta rebés un 20% de tota l'ajuda nord-americana a Àfrica, que Barre utilitzaria en bona mesura per importar armes.[23] El 1988 va iniciar-se una guerra civil a diverses bandes, que anava destrossant el país, i Amnistia Internacional denunciava les violacions sistemàtiques dels drets humans per part de Barre. Això no havia importat gens ni mica fins ara als seus aliats nord-americans, però el 1989, un cop acabada la guerra freda, els Estats Units ho van prendre en compte per primera vegada i van retallar els ajuts.[24] Siad Barre va marxar del país per l'abril del 1992 i Somàlia va restar sense govern. El general Aidid era l'home fort d'un país desfet, quan pel desembre del 1992 George Bush pare, que havia estat derrotat un mes abans per Clinton a les eleccions, va voler fer un gest de potència i de prestigi en el darrer mes de la seva presidència i va organitzar una intervenció a Somàlia, sota la bandera de l'ONU i d'acord amb el seu secretari general Boutros-Ghali. Se suposava que havia d'ésser una operació ràpida, que en poques setmanes, abans potser i tot que Clinton prengués possessió, hauria restablert l'ordre. El 9 de desembre els americans desembarcaven a la platja de Mogadishu amb la presència de càmeres de televisió i d'un grup de curiosos mirant-s'ho, i s'apoderaven de l'aeroport sense resistència.

Però les coses no van anar tan bé com esperaven i Clinton, que havia heretat la guerra del seu predecessor, se'n va voler sortir, deixant només uns 4.000 homes integrats en les forces internacionals. El juny del 1993, al cap de més de sis mesos, el que s'havia iniciat com una operació d'ajuda humanitària amb el nom de «Restore hope», «Restablir l'esperança», es convertia en una lluita directa contra Aidid, en què els americans oferien 100.000 dòlars pel seu cap. El 3 d'octubre fracassava una operació de ràngers americans que, amb suport de 12 helicòpters Black Hawk, van intentar de capturar Aidid en una emboscada a l'hotel Olympic de Mogadishu: Aidid va fugir tranquil·lament i els americans van perdre tres helicòpters i 18 homes. A partir d'aquest moment decideixen anar-se'n i s'enfronten a Boutros-Ghali, que s'oposa al fet que s'abandoni Somàlia i no es plega a les seves demandes. Això farà que, malgrat que una majoria de països volien que renovés el mandat, els Estats Units vetin Boutros-Ghali —li retreuen, entre d'altres coses, que no parla prou bé l'anglès— i forcin l'elecció d'un altre africà menys incòmode, que almenys no té el vici de pensar pel seu compte, com és Koffi Anan. L'operació de Somàlia va acabar en 1994 en un desastre, havent costat dos mil milions de dòlars i deixant el país desfet (Aidid, per cert, va morir en aquest mateix any).

Aquesta és la versió que es trobarà habitualment als llibres i que apareix en un film projectat no fa massa —*Black Hawk derribado*—, que interpreten la situació actual de Somàlia en termes de tribalisme i de la «incapacitat natural» dels africans per construir i mantenir un estat. Però les claus que expliquen el desastre de Somàlia no s'exhaureixen amb aquesta perspectiva, sinó que tenen un rerefons que mostra, entre d'altres coses, que les receptes del FMI han contribuït, en casos com aquest, a arruïnar l'economia dels països que se suposava que venien a ajudar.

---

[21] Sarah ANDERSON i John CAVANAGH, *Field guide to the global economy*, New York, The New Press, 2000, p. 68.

[22] Susan GEORGE, «Globalizing rights?» a Gibney, pp. 15-33.

[23] Copio d'una nota del llibre de Besteman que citaré seguidament: «L'interès nord-americà a Somàlia és evidenciat pel fet que en 1987, encara que els signes d'enfonsament eren imminents i que s'estenien els abusos dels drets humans, els Estats Units van començar a construir un dels complexos d'ambaixada més grans del món a Mogadishu, amb un cost de 35 milions de dòlars (que encloïa un tros de platja propi, dues piscines, pistes de tenis i un camp de golf) (p, 242).

[24] Catherine BESTEMAN, *Unraveling Somalia. RACE, violence, and the legacy of slavery*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999, pp. 11-19. El llibre és un intent d'una antropòloga nord-americana de trobar subtils raons historicoantropològiques, reals però potser no decisives, per explicar la destrucció de l'estat de Somàlia, sense mencionar l'acció dels Estats Units.

Fins cap a 1970 Somàlia era gairebé autosuficient en matèria d'alimentació. El 50% de la seva població es dedicava a la ramaderia nòmada i fins al 1983 el ramat proporcionava un 80% dels ingressos de les seves exportacions, sobretot a Aràbia Saudita i als emirats del Golf. Tot va començar a canviar quan el FMI els va imposar un programa d'austeritat que estava destinat que reunissin recursos per pagar el deute exterior que tenien, en especial amb el mateix FMI. D'entrada es va obligar el govern a disminuir tota la despesa social, per exemple la sanitària i l'educativa (la població escolaritzada va minvar en un 41% entre 1981 i 1989).

Els salaris dels funcionaris es van reduir en un 90% —el 1989 el salari mitjà al sector públic era d'uns 3 dòlars al mes— i la solució que es va proposar al govern per remeiar-ho va ésser la d'augmentar els salaris dels funcionaris acomiadant el 40% dels que hi havia, de manera que es va mantenir estable el total assignat a aquesta despesa. En aquestes condicions de destrucció de l'administració i d'abandonament de la prestació de serveis socials no té res d'estrany que l'estructura de l'estat acabés desfent-se (això passaria a qualsevol lloc del món i no solament a Àfrica).

Però aquest no va ésser el problema pitjor, sinó que ho va ésser la destrucció de l'economia local. Les obligacions imposades pel FMI incloïen, com a tots els països subdesenvolupats, la disminució de la despesa destinada a donar suport a la producció, circumstància agreujada pel fet que la devaluació de la moneda, imposada també pel FMI, feia molt més cares les compres a l'estranger. Els pitjors efectes es van donar en el sector crucial de la ramaderia transhumant, vital per a l'economia del país. El govern va haver d'atendre la recomanació de no prestar serveis veterinaris gratuïts als ramaders i el col·lapse dels serveis veterinaris i l'encariment de les medicines, i en especial de les vacunes, va donar pas a epizooties, a malalties del ramat, i va fer que Aràbia Saudita i els emirats del golf passessin a comprar carn a Austràlia i a la Comunitat Europea, amb més garanties sanitàries.

Al mateix temps el país rebia generoses i creixents donacions d'excedents agrícoles nord-americans, que als Estats Units els era més barat de proporcionar a baix preu, i fins i tot de regalar, que seguir mantenint emmagatzemats; a Somàlia aquests productes es venien a preus molt pel dessota dels que el govern nord-americà havia pagat als seus agricultors, de vegades fins i tot per dessota del cost del transport.[25] La combinació d'aquestes importacions, que posaven blat i arròs barats en el mercat, amb l'encariment de les compres a l'estranger, que feia impossible als agricultors adquirir fertilitzants o utillatge, va arruïnar l'agricultura que produïa per al mercat interior, deixant les terres per a especuladors que hi plantaven cotó o fruites per a l'exportació. Així es va donar el cas que Somàlia hagués d'importar un 63% dels aliments que consumia en els anys 1980-1984, quan van començar a arribar les grans partides americanes d'aliments, i això en una època en què no hi va haver cap sequera, sinó que, senzillament, els excedents americans estaven traient agricultors de la producció. Com que els ingressos de l'estat havien minvat, aquest va acabar tenint la venda de l'ajuda alimentària com a principal ingrés (de fet l'operació es feia a través de la xarxa dels amics del govern, i així resultava que el mateix ministre que hauria de promoure el desenvolupament agrícola s'enriquia amb la venda d'uns excedents que impedien que aquest desenvolupament es produís).

Seguir al peu de la lletra les recomanacions del FMI no va impedir, però, que el 1989 les obligacions del deute sumessin gairebé el doble del que Somàlia obtenia per les seves exportacions totals i que un nou préstec demanat fos congelat perquè el país no mostrava bones xifres macroeconòmiques: així s'entén perfectament l'enfonsament del règim de Siad Barre el 1991.[26]

Aquest és el resultat final d'un procés en què és clar que la globalització ha conduït a l'exclusió. Una exclusió tal que, si anem a cercar dades sobre Somàlia a les publicacions actuals del Banc Mundial no en trobarem pràcticament cap: la majoria d'estadístiques sobre sanitat, educació, economia, producte per càpita, etc., estan en blanc. A les taules dels indicadors econòmics figura en el lloc 201, el darrer del món, amb dades molt sumàries; a la dels índexs de desenvolupament humà no hi apareix. Es com si hagués desaparegut del mapa. La globalització l'ha destruït.

Com a la major part d'Àfrica l'ajut internacional proporcionat pels estats en els anys de la guerra freda ha estat reemplaçat posteriorment per les ONGs. Els estudis de Michael Maren, centrat en el cas de Somàlia, i d'Alex de Waal ens donen una visió realista de la ineficàcia i la corrupció d'aquestes organitzacions, que contra el que pot fer suposar el seu nom, funcionen molt sovint amb diner estatal. El mite del desenvolupament sostenible —una expressió que és en rea-

---

[25] Michael MAREN, *The road to hell. The ravaging effects of foreign aid and international charity*, New York, The Free Press, 1997, pp. 63, 168 i 192 i ss.

[26] Michel CHOSSUDOVSKY, *The globalisation of poverty. Impacts of IMF and World Bank reforms*, Londres, Zed Books, 1997, pp. 101.107.

litat un pleonasme, perquè si no és sostenible no és desenvolupament— s'usa en una diversitat de sentits per acomodar-lo a tota mena d'interessos: a defensar el control de natalitat, a l'eliminació de la ramaderia transhumant, a la promoció de l'ús dels fertiliztants químics, etc. Moltes ONGs s'han convertit en negocis d'ajuda que consumeixen la major part dels recursos que reben en cases, vehicles tot terreny i salaris per als seus funcionaris. Són organitzacions que venen imatges de catàstrofes a Occident per treure diners i fingeixen la realització de projectes que no existeixen més que sobre el paper, o en reportatges trucats. Sabem d'un projecte a Somàlia que rebia uns dos milions de dòlars a l'any per regar 1.220 ha de terra i repartir-les entre 2.500 famílies de refugiats, mentre que en la realitat no es feia pràcticament res, les coses anaven arrossegant-se i el diner es consumia en els salaris dels funcionaris de l'ONG 'Save the children' (el director als EUA sembla que s'embutxacava uns 45 milions de pessetes a l'any; els funcionaris a Somàlia es feien uns nou milions anuals de salari i fins els 'voluntaris' rebien una suma molt superior als salaris dels natius que els atenien). A ningú no l'interessava que el projecte es realitzés i els refugiats esdevinguessin autosuficients: ni als que el manejaven i en vivien, ni al govern de Somàlia, al qual li convenia tenir els refugiats dependents de l'ajuda alimentària americana que rebien a través d'ell.[27]

El cas de Somàlia, però, no és una mena d'aberració exòtica, sinó el signe del que pot acabar esdevenint una evolució general en aquest procés de globalització. Un estudi recent sobre els efectes que ha tingut per a Mèxic el NAFTA, l'Acord de lliure comerç de Nord-Amèrica, que ha associat la seva economia a la dels Estats Units i a la del Canadà, arriba a les conclusions següents: el creixement econòmic per cap de Mèxic ha minvat (ha passat d'unes taxes anuals del 3,4 per cent en el període de 1960 a 1980 a només un 1 per cent en 1985-1999), s'han perdut llocs de treball a la indústria, els salaris reals han baixat considerablement i es calcula que avui tres quartes parts de la població mexicana viuen per sota del límit de la pobresa (que es considera com el d'uns ingressos inferiors a un dòlar per dia). Si voleu més paral·lelisme amb Somàlia podeu veure que el sector que ha estat més perjudicat ha estat l'agricultura, com a conseqüència de les grans importacions de blat de moro nord-americà que, llegeixo literalment, «no solament han causat empobriment i emigració cap a les ciutats, sinó que amenacen el fons de biodiversitat que representen les plantes cultivades pels camperols tradicionals mexicans, considerades com un bé públic pels elaboradors de noves varietats de cultiu del món sencer».[28]

La polarització de riquesa en mans d'uns pocs i de pobresa per les grans masses de població ha arribat a extrems que fa uns anys, quan vivíem en plena il·lusió del desenvolupament universal, ens haurien semblat increïbles. Segons els càlculs de Branko Mihailovitch, un economista del Banc Mundial, en 1998 les 225 fortunes més grans del món equivalien als ingressos de 2.500 milions de persones, que representen el 42 per cent de l'espècie humana. Encara més, les 3 fortunes més grans del món superen el PNB sumat dels 48 països més pobres.[29]

Parlem altra vegada, per acabar, de la globalització i dels historiadors. M'he queixat, inicialment, que la forma en què hem orientat el nostre treball és responsable del fet que no participem activament, creativament, en l'estudi d'un problema que té, per força, dimensions transnacionals. Som, molt sovint, només els receptors i els repetidors dels tòpics que altres produeixen al nostre entorn. No pot ésser així; no ha d'ésser així. Oblidem, massa sovint, com és d'important la nostra responsabilitat social. Un llibre recent sobre «el negoci del genocidi», per exemple, ens recorda la culpabilitat dels historiadors alemanys de l'època hitleriana: «Molts dels professors que van ensenyar la generació d'historiadors socials [alemanys] dels anys seixanta s'havien dedicat al que en els anys trenta i quaranta s'anomenava «investigacions sobre l'est». Es van implicar directament i profundament en els plans de Himmler d'establir un Nou Ordre, i van aspirar a sintetitzar les eines de la geografia, la sociologia i la història per crear una ciència del 'poble', del 'Volk'».[30]

Nosaltres no podem fer com ells i acontentar-nos de servir a l'ordre establert la mercaderia intel·lectual que ens demana, sinó que tenim en aquests moments una responsabilitat prou impor-

---

[27] Alex DE WAAL, *Famine crimes. Politics and the disaster relief industry in Africa*, Oxford, James Currey (i Bloomington, Indiana University Press), 1997.

[28] Timothy A. WISE i Kevin P. GALLGHER, «NAFTA: a cautionary tale», reproduït a *Post-neoliberal review*, march-april 2003. Dades complementàries, i en un sentit semblant, a Vandana SHIVA, «Food rights, free trade and fascism» a GIBNEY, pp. 87-108. Hi ha, a més, signes generals que el procés està conduint pertot en una direcció semblant: els països subdesenvolupats en el seu conjunt eren exportadors nets de cereals fins a 1934-1938. Van començar a tenir un dèficit de 4 milions de tones en 1948-1952, que el 1978-82 era ja de 63 milions i el 1991-95 ha arribat a 94 milions de tones (BAIROCH, *Victoires et déboires*, III, p. 810).

[29] Susan GEORGE, «Globalizing rights?» a Gibney, p. 22.

[30] Michael THAD ALLEN, *The business of genocide. The SS, slave labor, and the concentration camps*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2002, p. 284.

tant. Ens ho recorda Hopkins: «Els defensors del capitalisme i del lliure comerç veuen la globalització com una força positiva i progressiva que crea llocs de treball i eleva en darrera instància els nivells de vida en tot el món. Els crítics la veuen com un mitjà d'expropiar els recursos dels països pobres enfonsant-los en l'endeutament, duent-los a usar el treball mal pagat dels pobres i accelerant la degradació del medi ambient. Els protagonistes s'adreçaran cada vegada més a la història per trobar suport. Als historiadors els pertoca ara l'obligació d'assegurar-se que la història que se citi es basi en evidència i no en fets extrapolats i d'assegurar-se de com podem aplicar arguments sobre el present per millorar la nostra comprensió del passat».[31]

Em temo que encara no estem a l'altura d'aquestes exigències i em correspon d'invitar-vos a posar-hi remei en la vostra pròpia formació. Només si aconseguiu d'entendre el món en què viviu podreu fer un treball que tingui algun sentit, no solament per a la pròpia tribu acadèmica, sinó per a la gent comú del vostre entorn. A mi m'agrada sovint de recordar aquella darrera carta que Gramsci va escriure abans de morir, adreçada a un fill que no havia arribat a conèixer, perquè havia nascut quan ell ja estava empresonat. Li preguntava què era el que li agradava més del que estudiava a l'escola, i li deia: «Penso que la història et deu agradar, com m'agradava a mi a la teva edat, perquè s'ocupa dels homes vivents, i tot el que s'ocupa dels homes vivents, del major nombre d'homes possible, de tots els homes del món en tant que s'uneixen entre ells en societat i treballen i lluiten i milloren la seva sort no pot ésser que no t'agradi més que qualsevol altra cosa».

Mai com avui no s'ha viscut en un món tan interdependent. A la nostra pròpia ciutat, als nostres propis barris, hi ha molta gent que ha vingut dels llocs més remots, expulsada per les conseqüències de la globalització. D'una globalització que ens afecta també a nosaltres, quan tanquen fàbriques a casa nostra per anar a la recerca de sous més baixos a Eslovàquia o quan ens està obligant a assumir, a través de l'augment dels preus del petroli, una part dels costos de les aventures imperials nord-americanes a l'Iraq, i això que es pot dir que encara ni han començat. El món que hem de tractar d'entendre, per tal de poder-lo explicar, és justament aquest que formen, com li deia Gramsci al seu fill, «tots els homes del món en tant que s'uneixen entre ells en societat i treballen i lluiten per millorar la seva sort». Ens cal de preparar-nos per a aquesta feina.

[31] HOPKINS, *Globalization in world history*, p. 9.

GLOBALITZACIÓ I CAPITALISME: QUATRE LÍNIES D'INVESTIGACIÓ

Marc Jordà Alegria
Universitat de València

Durant els darrers anys, la globalització ha transformat els circuits d'informació en torrents vertiginosos de notícies que caduquen quasi abans d'haver vist la llum. Tot és presentat com una gran revolució durant uns dies per després donar pas a una nova ruptura definitiva. Tant és així que fins i tot la mateixa globalització se'ns ha presentat sota aquest prisma. De l'omnipresència informativa entre les manifestacions Seattle i Barcelona s'ha passat a la seva pràctica desaparició a favor de temes de major actualitat com l'Onze de Setembre o Bin Laden. Tot això ha dificultat l'estudi de la seva complexitat i ha produït una abundant bibliografia caracteritzada, però, pel seu format fragmentari, divulgatiu i sobretot políticament compromès.

Per aquesta raó considero necessari convertir la globalització en objecte d'estudi raonat i allunyar-la dels debats apassionats dels darrers anys. La present comunicació és la meva contribució en eixa direcció. Durant les següents pàgines tractarem de definir la globalització intentant veure-la com un tot per damunt de les seves parts i relacionar les seves característiques específiques amb línies matriu, més àmplies, d'altre fenomens de més llarg abast.

Abans, però, seria convenient advertir que les línes d'investigació plantejades sorgeixen dels punts de connexió de les dues definicions bàsiques de globalització de què disposem. Aquestes, malgrat partir d'una base descriptiva comuna que la defineix com a «procés d'eixamplament dels corrents de comerç, capital, tecnologia i informació en un únic mercat integrat»,[1] discrepen quant a la seva interpretació.

La visió liberal de la globalització la concep com la Tercera Revolució Tecnològica, com una sèrie de canvis qualitatius que han redefinit les barreres d'espai i de temps i que han provocat una millora en la distribució dels recursos econòmics en fer més accessibles els mercats. De la mateixa manera, la globalització significaria l'homologació dels sistemes polítics i la difusió de les institucions democràtiques allà on no hi fossen i el progressiu desdibuixament de l'estat en benefici d'una comunitat humana global.

Per contra, els més crítics amb el fenomen, com Petras o Chomsky, observen la globalització com un producte dissenyat, en absolut inevitable, que és fruit d'un programa polític elaborat per les multinacionals amb la complicitat dels governs occidentals per tal d'augmentar la taxa de benefici. A més, es tractaria d'una redefinició del capitalisme, no d'una ruptura, i de la projecció de l'hegemonia imperialista nord-americana.[2] Un procés en definitiva restringit que, lluny de ser accessible i democràtic, només beneficiaria un grup reduït de persones i entitats del primer món.

Serà, doncs, d'aquesta comparació d'on extraurem les que seran les nostres propostes d'investigació centrades a tractar d'aclarir els seus punts concrets de desacord. Els eixos de discussió seran, doncs, 1) la globalització és un procés inevitable o programat?, 2) hi ha continuïtat o ruptura en la globalització? 3) quina relació hi ha entre l'estat i l'empresa multinacional? I finalment 4) com s'encaixa el fenomen de les identitats i la legitimitat en aquest context?

1. Inevitabilitat o procés conscient?

L'objectiu en aquest primer apartat seria determinar què hi ha d'estructural i què d'intervenció premeditada en els canvis que la globalització representa. Caldria per

[1] PETRAS, J. i VELTMEYER, H. *El imperialismo en el siglo XXI*. Popular. Madrid. 2002. p. 13.
[2] Ibídem. p. 93.

començar, tractar d'evitar cap de les dues postures extremes esmentades més a dalt i no caure, per un costat, en el determinisme absolut de les estructures davant un individu incapacitat per actuar sobre la seva realitat o, per l'altre, en la T*eoria de la Conspiració* on, en detectar una sèrie de problemes, s'assenyala amb el dit governs en l'ombra com a responsables de tot desajust. Per això crec necessari situar-nos en una postura intermèdia que analitze les limitacions d'ambdues interpretacions.

Per un costat valorant el component humà de les dinàmiques considerades estructurals partint de dues premisses: la primera, que l'individu és el protagonista del procés social i no les tendències intangibles i la segona, la necessitat, doncs, d'ubicar l'objecte d'estudi en l'àmbit de les accions i les decissions d'eixe individu. En eixe sentit, caldria estudiar les tecnologies, considerades responsables estructurals de la globalització, en els contextos humans on han pres cos i entendre com aquestes s'han materialitzat en un procés de temptatives on no sempre s'han escollit les opcions més econòmicament racionals. Hauríem d'identificar quines han estat en concret les tecnologies determinants, qui les ha inventades i com han encaixat en un context cientificocultural més ampli que la relació costos-beneficis.

A més, convindria desxifrar les motivacions dels agents de la globalització, és a dir, descobrir les estratègies conscients de les multinacionals, els governs i organismes internacionals i entre quin ventall de possibilitats s'escullen els punts principals dels seus programes i inversions qüestionant de nou el caràcter estrictament econòmic amb què han estat descrits. Només així poden fer-se comprensibles les motivacions nacionalistes dels estats i els alineaments entre empreses i estat matriu que distorsionen les lògiques del lliure mercat o, per contra, la incidència de factors no econòmics que precisament contribueixen a eixe eixamplament dels mercats tals com els discursos o les intervencions militars.

La segona proposta seria investigar l'estructuralitat de les decisions voluntàries, és a dir, estudiar la capacitat limitada per escollir en un context on normes marcades determinen la supervivència d'empreses i governs i, partint d'aquestes normes de control, limitar la vesant conspirativa de moltes de les interpretacions més crítiques amb la globalització. Preguntar-nos sobre si les empreses capitalistes poden actuar més enllà de la dinàmica costos-beneficis que les defineixen hauria de portar-nos a investigar sobre les condicions de competència d'un mercat planetari redimensionat per la globalització per esbrinar, per un costat, si aquesta redefinició ha alterat els marges de la competència i, per l'altre, quines són les possibilitats de cooperació mútua entre els seus actors; determinar el marge d'actuació conjunta entre les multinacionals en un context de competitivitat incrementada i dibuixar les xarxes de possible interacció empresa i estat observant amb detall la lògica que, en cada cas, manifesta aquesta relació.

Determinar l'accidentalitat o la conspiració en la globalització situa les nostres opcions d'estudi en temes de més llarga tradició en la historiografia com la relació entre estructura i acció o la determinació del concepte de poder i el d'hegemonia. Perquè tant si estem parlant de tendències impersonals com de programes polítics, el que s'està discutint és com es manifesta aquest poder en la globalització, qui el posseeix i quines possibilitats hi ha d'alterar la seva configuració actual. Cap de les dues postures esmentades al principi són intencionadament neutrals en aquest tema.

2. *Continuïtat o ruptura?*

La segona de les propostes d'investigació és determinar la importància quantitativa o qualitativa de la globalització com a fenomen amb entitat pròpia. Respondre a aquest pregunta esdevé clau per saber si estem parlant d'una revolució que transformarà els patrons de vida dels individus i la seva organització social o si es tracta d'una nova fase d'un procés de més llarg abast on les seves figures nuclears romanen inalterades. La segona de les hipòtesis ens hauria de conduir a definir millor el capitalisme analitzant una etapa més i, per extenisó, a trencar visions essencialistes que identifiquen o han identificat el capitalisme amb els trets que aquest ha manifestat en algun del seus moments concrets i que han passat posteriorment a valorar en termes de modernitat o endarreriment la resta de les seves materialitzacions. Tal és per exemple la interpretació que hauria identificat capitalisme amb *gran indústria* o aquella que hauria vist en l'estat del benestar el punt d'arribada del capitalisme avançat.

Però, en qualsevol cas, la dificultat d'analitzar la continuïtat o la ruptura rau en el moment amb què ho comparem. Continuïtat o ruptura respecte a què? En aquest sentit caldria dividir l'estudi en dos subapartats. Primer. Determinar els canvis o fractures respecte a un moment immediatament anterior que, per contrast de característiques, es diferenciaria del present. Caldria elaborar per començar una cronologia de la globalització —que tots pareixen acordar té el seu inici en algun moment entre 1985 i 1995— per esbrinar quines tendències i quins fets concrets determinen aquest canvis i des de quins espais geogràfics s'irradien cap a la resta del planeta. De la mateixa manera, seria convenient posar èmfasi en els mateixos processos de canvi, com s'operen, quins factors són substituïts i a quins ritmes es produeixen desencadenant elements nous. Aquesta anàlisi del canvi d'estructura, semblant a l'elaborada per Lebrun per a la industrialització belga,[3] hauria d'oferir-nos un panorama més complex que els discursos descriptius de canvis apareguts per generació espontània que predominen en la majoria d'interpretacions sobre la globalització i a proveir-nos d'una visió més esclaridora sobre què

[3] LEBRUN, P. «La revolución industrial belga: un análisis en términos de estructura genética.» En LANDES *et alii*. *La Revolución Industrial*. Crítica. Barcelona. 1988. pp. 65-66.

és allò realment nou i què una continuïtat o redefinició respecte al passat. Finalment, elaborar una geografia de les transformacions completaria el quadre en inidicar-nos una mecànica pautable d'irradiació de les novetats i potser alguna explicació pel fet que els mateixos canvis provoquen diferents efectes en les diverses regions del planeta. L'asimetria geogràfica dels canvis hauria de donar-nos claus per entendre el caràcter mundial de la globalització com a fase «encara més superior» del capitalisme avançat.[4]

Segon. Comparar la globalització amb les tendències matriu del capitalisme i desmitificar així la imatge que la globalització dóna de si mateixa com a ruptura en identificar eixos trets que són definitoris del sistema socioeconòmic i que, per tant, no serien exclusius del moment actual. En aquest punt, però, ens trobem amb un problema: la multiplicitat de definicions que hi ha sobre el capitalisme centrades en la discussió sobre el seu moment de naixement. Com ja hem dit, es tendeix a essencialitzar un període concret o a elevar a la categoria de paradigma un cas específic per comparar-lo amb la resta. Enfront d'això, potser seria més convenient intentar trobar una nova definició de capitalisme buscant les constants a tots els seus períodes per mitjà del mètode de la saturació o de la coincidència.[5] Ací podríem destacar-ne provisionalment tres. a) la necessitat de recórrer al mercat per a la subsistència, b) la condició mundial d'un mercat de competència econòmica i c) la divisió d'aquest mercat en unitats territorials-estatals que marquen la separació entre una realitat interna i una altra d'externa. Un exercici així, d'identificació de les constants, hauria de permetre'ns dilatar o acurtar la durada del capitalisme segons el nivell de coincidències entre la fase actual i les seves precedents. De la mateixa manera, ens permetria acotar els seus períodes històrics, els factors econòmics i d'altre ordre que determinarien un canvi de fase i, en darrer terme, què és propi i què capitalista, en el sentit general, d'allò que acadèmicament i com a etiqueta abstracta denominem globalització.

3. Agents de la globalització: estat i empresa

El tercer vector d'aproximació a la problemàtica de la globalització és tractar d'explicar la relació entre estat i empresa. Raonar aquesta connexió és important en tant que les dues visions contraposades esmentades més a dalt posen molt d'èmfasi en el paper de l'estat i les multinacionals en el procés d'ampliació dels mercats. Mentre uns constaten la tendència de l'estat a desaparéixer com a entitat reguladora de l'economia en benefici d'esferes majors responent a la internacionalització dels fluxos, els més crítics consideren que, en la globalització, l'estat perd la seva autonomia i acaba subordinat als interessos de les multinacionals.

Crec que convindria, no obstant, tractar de relativitzar tant el concepte d'estat com el d'empresa i reforçar la seva investigació en el sentit històric i geogràfic per, d'aquesta manera, trencar molts del tòpics formats sobre aquestes dues nocions. Potser el més extés és la dicotomia entre l'esfera privada, definida per la persecució individual del màxim benefici econòmic i l'àmbit d'allò públic entès com l'intent de compensació per mitjà de lleis, dels desajustos socials provocats per l'actividtat privada. Aquesta visió dualista, crec, simplifica en extrem la connexió d'ambdues esferes i no contempla la implicació de l'estat en el naixement del capitalisme —i a la inversa— o els interessos compartits entre el cos d'individus que conformen l'aparell estatal i les elits econòmiques que operen al seu territori.

Però, sens dubte, el tòpic més perillós per estar donat per suposat, és la creença que el capitalisme es manifesta de la mateixa manera en tots els llocs i que té, com a imatge en l'espill, un model concret d'estat i d'empresa que li corresponen orgànicament. Tota divergència en aquest sentit és valorada com un endarreriment o anomalia. No crec, però, que la diversitat cronològica o espacial tinga a veure amb construccions deficients respecte a una norma, sinó al contrari, al lloc relatiu que cada societat estatal ocupe en la divisió internacional de la producció i el treball. El model polític i empresarial que adopta una societat en el capitalisme emana, segons aquesta visió, de la societat on pren cos i aquesta singularitza els dos elements amb les seves dinàmiques socials particulars. Per això, no crec que siga adient estudiar la relació entre estat i empresa en la globalització recorrent als models tradicionals de retracció-participació o subordinació-autonomia sinó cercant noves definicions per aquests dos conceptes que aprofundesquen en la implicació multidireccional entre mercat internacional, grups de propietaris i format d'estat adoptat i que ens permeten decidir si la diversitat de morfologies específiques entra o no en contradicció amb el caràcter capitalista que, funcionalment, adopten les societats estatals.

En eixe sentit les línies d'investigació per aquest tercer apartat podrien ser: Primera. Reformular el concepte d'empresa capitalista transcendint els termes tradicionals d'estricta privacitat i càlcul econòmic introduint-hi la comparació de constants com a mètode d'estudi i la dimensió espacial específica adoptada per cada societat estatal concreta. Per un costat, caldria elaborar un origen de la corporació i una evolució dels seus formats fins a l'actualitat posant èmfasi en la conversió de models d'empresa determinats en referents a imitar, com a recepta, per la resta buscant el seu origen econòmic i cultural i la facilitat o dificultat per transplantar-lo a escenaris diferents a l'original. Per l'altre, seria convenient analitzar la implantació geogràfica de l'empresa —valorant la ubicació de la seu central, treballadors i filials i cercant la connexió entre els mercats que treballa i les

[4] LENIN, V. I. *El imperialismo, fase superior del capitalismo*, ediciones en lenguas extranjeras. Moscú. 1947.

[5] LEBRUN, P. «La revolución industrial belga: un análisis en términos de estructura genética.» En LANDES *et alii*. La Revolución Industrial. Crítica. Barcelona. 1988. pp. 66-67.

vies de comunicació que utilitza— per obtenir així un ancoratge físic de la seva activitat i com aquesta es manifesta de diverses formes als diferents espais on treballa. En darrer lloc, una nova lectura de la figura de l'empresari-productor, seguint aquesta perspectiva, hauria de permetre'ns superar la seva caracterització normativa i tractar d'entendre la seva aparició en el seu entorn capitalista concret. Això ens oferiria la possibilitat d'elaborar una visió psicològica de les seves activitats; com concep l'espai, els mapes mentals d'identitat i poder que pren com a referència o la importància de factors que el poguessen fer comprometre's amb projectes polítics i territorials que subordinessen les seves motivacions estrictament econòmiques.

Segona. Reconsiderar globalment el concepte d'estat partint de la constatació que la diversitat de característiques concretes que manifesta és el resultat de la síntesi, com ja hem dit, dels trets propis de la societat concreta i el tipus de capitalisme que incorpora (central, perifèric, agrícola, industrial, etc.) i que, per altre costat, queda encara per definir i contestar la pregunta de què és relament el que mou l'estat com a entitat autònoma, és a dir, quins són els seus interessos i objectius definitoris. Seguint la mateixa línia d'anàlisi que havíem usat amb l'empresa —trajectòria, constants, models imitats, etc.— hauríem de poder aproximar-nos a la resposta i ser capaços de dilucidar en aquest sentit si és vàlida la contraposició entre estat fort i estat feble partint de la seva intervenció en l'ecomomia o si caldria, com fa Wallerstein, situar aquest debat en el terreny de la interdependència i l'harmonització entre les motivacions dels productors-propietaris i els interessos hegemònics de l'estat.[6] Finalment, comprendre el paper de l'estat en el capitalisme podria donar-nos respostes diferents a les tradicionals quant a l'estudi de la globalització. Seguint el model proposat, no es tractaria tant d'analitzar l'autonomia o la subordinació de l'aparell estatal dintre d'un esquema linial que conclouria en l'Estat del Benestar i que ara es trobaria retrocedint, sinó que seria més convenient veure en el *Welfare State* una manifestació concreta de l'estat en una àrea restringida del planeta en funció de la seva ubicació dintre de la divisió internacional i analitzar la seva progressiva desaparició, no com un retrocés, sinó com la recerca d'un nou model d'estat en un context on la convergència entre estat i empresa s'ha vist redefinida pel processos econòmics, polítics i culturals derivats de la globalització.

4. *Globalització i identitats*

L'última línia d'investigació que propose és l'estudi de les identitats i com es manifesten aquestes en el món de la globalització. Aquest tema em sembla important perquè la globalització, per un costat, ha estat sempre descrita en termes econòmics i per l'altre perquè ha d'ajudar-nos a completar l'esquema ja esbossat de la relació entre economia i política intentant entendre com les percepcions individuals esdevenen col·lectives i com prenen cos en el capitalisme i la globalització els processos de legitimació.

Per començar caldria tenir presents tres consideracions. La primera, que encara no s'ha analitzat el paper de l'economia en la formació d'identitats més enllà de les dicotomies *desenvolupament capitalista-consciència de classe* i de *capitalisme avançat-modernitat dels comportaments polítics*.[7] No s'ha pres en consideració com afecta informalment i específica —tant al propietari com al treballador— la implantació de les lleis del mercat, l'articulació d'un mercat intern o l'especialització d'un territori en un producte determinat, en la percepció de la realitat que l'envolta i en la delimitació d'eixa realitat que considera seva enfront d'una d'exterior o aliena. I l'estat, com a escenari on es desenvolupa el capitalisme hauria de considerar-se, en eixe sentit, com un element clau en marcar patrons comuns de percepció de la realitat en termes capitalistes i en manifestar-se, per contra, de forma diferent en cada realitat específica.

Segona. No s'ha analitzat el paper de legitimació implícita del capitalisme de la majoria dels dicursos d'identitat en tenir l'estat com a màxim objectiu de les seves aspiracions. No ens hem preguntat què tenen en comú tots els discursos, per què competeixen entre ells i quina relació hi ha entre els destinataris i els subjectes teòrics —com la Nació— que són presentats com els nuclis d'identitat i acció col·lectives. Per això crec necessari introduir una sèrie d'hipòtesis prèvies: a) tots els dicursos d'identitat contemporanis expliquen i justifiquen l'existència de l'estat —i amb ell la del capitalisme— completant-se en cada cas amb un projecte de futur vinculat a l'aconseguiment del poder polític, b) els discursos tenen èxit en tant que encaixen en les percepcions informals dels individus derivades de l'establiment del capitalisme sobre un territori i quan són capaços de mobilitzar la quantitat d'individus necessària per portar els seus projectes a la praxi, i c) l'amplitud d'aquests destinataris necessaris és de dimensions històriques canviants en funció de la participació de les masses en la decisió de qui posseeix el poder polític i els subjectes teòrics són construïts depenent de la quantitat dels necessaris requerits per aconseguir l'esmentat poder.

I Tercer. Dintre de l'esquema proposat, la globalització es presenta com un procés de restricció dels necessaris en un context on les decissions són traslladades a organismes internacionals no escollits per sufragi i on els no-necessaris no són exclosos del tot. Formarien part de l'esglaó més baix d'una cadena jeràrquica de legitimitat necessària, de factura absolutament nova, que requereix diferents intensitats d'adhesió segons el lloc ocupat dintre d'aquesta. Els individus pertanyents a la part més baixa rebrien dicursos de legitimació on la nació

[6] WALLERSTEIN, I. *El moderno Sistema Mundial*, vol. II. Siglo XXI. Madrid. 1984. pp. 156-158.

[7] RIQUER, B. *Identitats Contemporànies: Catalunya i Espanya*. Eumo. Barcelona. 2000. pp. 45-87, 213-233.

hauria perdut la seva càrrega política, on es presentaria a la democràcia política com a baluard de legitimació i que tindria en els mitjans de comunicació, redefinits quant a la seva potència en la globalització, el màxim exponent i difusor d'aquests referents despolititzats en substitució dels mecanismes formals estatals que havien predominat des de finals del segle XIX.

Partint d'aquestes afirmacions les tres sublínies d'investigació podrien ser: Primera. Esbrinar què ha canviat en la globalització en les percepcions informals dels individus, és a dir, com s'han alterat els horitzons de realitat amb el canvi de característiques del capitalisme. En aquest sentit, seria interessant observar com fenòmens com les migracions, la deslocalització, la difusió de pautes de treball i consum estrangeres o els efectes asimètrics que en la geografia del capitalisme ha introduït la globalització, han pogut desajustar les percepcions individuals quotidianes amb els discursos col·lectius consolidats durant la segona meitat del segle XX. En segon lloc i seguint la mateixa línia, veure com encaixen els antics discursos indentitaris de la Nació en el context de la globalització. En eixe sentit caldria que ens preguntéssem si s'estan fabricant subjectes teòrics nous, diferents al de Nació que, respectant la divisió estatal del capitalisme, permeten reajustar discursos i percepció per descobrir quin paper juguen en eixa direcció conceptes com el de «Civilització» de Huntington.[8] Paral·lelament convindria relacionar el retrocés de l'Estat de Benestar amb la restricció dels necessaris abans esmentada i preguntar-nos que, si el procés anomenat «nacionalització» s'havia produït amb el desplegament per part de l'estat de determinats instruments com l'escola pública o el servei militar,[9] què és el que siginificaria el retrocés d'aquests amb relació a l'espectre dels necessaris i sobretot, seguint l'esquema proposat, quins serien i com es nacionalitzarien eixos «necessaris» nous. I tercer. Quin paper tindrien els mitjans de comunicació en la nova construcció del Jo i de l'Altre. Primerament, caldria determinar la importància de la seva nacionalitat, explícita o suggerida, parant atenció a la llengua utilitzada i la seva implantació geogràfica, condicions ambdues que el permetrien presentar-se com a mitjà de comunicació «nacional». La capacitat de legitimació d'un *mass media* estaria doncs, tant al seu contingut com al fet d'estar assentat sobre un territori i presentar-se com el seu representant.

Estudiar amb quins materials s'estarien construint eixos discursos d'identitat nous representaria el darrer intent d'aproximació a la globalització. Podríem proposar quatre nivells. El capitalista, per començar, significaria buscar en els discursos la permanència o l'alteració del fons subjacent referit al sistema de lliure mercat o, sobretot, a la inviolabilitat de les fronteres amagada sota la retòrica nacional. El nacional, per continuar, representaria l'intent de trobar el concepte Nació en les manifestacions despolititzades d'aquesta com els triomfs esportius o la preocupació per individus nacionals fora de les fronteres pròpies. La tercera dimensió seria la contextual i tractaria de buscar la permanència de determinats valors indentitaris fruit del món bipolar que haurien romàs després de la seva caiguda. Potser el discurs democràtic com a rerefons justificador i la retòrica dels drets humans podrien donar-nos alguna resposta. Finalment, i en connexió amb l'anterior, caldria cercar els matetrials internacionals que permetrien explicar la convivència entre un discurs nacional despolititzat i un altre d'internacional fortament polític i que precissament tindria en la democràcia i les llibertats la barrera de separació entre el Jo i un Altre, més llunyà, que permetria canalitzar els conflictes entre estats propers cap a unitats majors i cuturalment llunyanes. És potser aquesta lògica la que portaria implícit el concepte de Civilització i en aquesta direcció, l'estudi de Said sobre l'orientalisme[10] podria oferir-nos claus per entendre la tesi —o el projecte— que Huntington ens proposa al seu «Xoc».

Conclusió

Amb aquesta comunicació hem intentat donar una visió de la globalització diferent de la que predomina en les definicions i estudis més actuals. Hem intentat, per un costat, oferir les múltiples cares d'un fenomen que només ha estat interpretat amb passió i amb xifres introduint-hi les dimensions política i identitària. Hem tractat de mostrar, per un altre, un component de continuïtat que trenqués amb el tòpic del canvi revolucionari, sense negar-li les seves novetats qualitatives, encaixant-la però, en el seu context concret i, finalment, hem intentat donar-li una dimensió major que allò acotat estrictament amb el nom de globalització tractant de vincular-la a temes i debats més antics per a la historiografia. Enfront de visions més complexes i exhaustives —però de fons monocausal—, és possible que aquestes quatre línes permeten obrir camins d'investigació que superen la visió bipolar predominant en l'actualitat.

Bibliografia

ARCHILÉS, F. i MARTÍ, M. «Un país tan extraño como cualquier otro. La construcción de la idea nacional española contemporánea». En ROMEO, M. C. i SAZ, I (eds.). *El siglo XX. Historiografia e historia*. Universitat de València. València. 2002. p. 245-288.

GUIBERNAU, M. *Los nacionalismos*. Ariel. Barcelona. 1996.

HUNTINGTON, S. *El choque de civilizaciones y la reconfiguración del orden mundial*. Paidós. Barcelona. 1997.

[8] HUNTINGTON, S. *El choque de civilizaciones y la reconfiguración del orden mundial*. Paidós. Madrid. 1997. pp. 19-38.

[9] WEBER, E. *La fin des terriors. La modernisation de la France rurale*. 1870-1914- Fayard. París. 1983

[10] SAID, E. W. *Orientalisme, Identitat, negació i violència*. Eumo. Barcelona. 1991.

LEBRUN, P. «La revolución industrial belga: un análisis en términos de estructura genética». En LANDES, D. MATHIAS, P. MORI, G. NADAL, i SAUL, S. *La Revolución Indutrial*. Crítica. Barcelona. 1984. p. 64-106.

PETRAS, J. i VELTMEYER, H. *El imperialismo del siglo XXI. La globalización desenmascarada*. Editorial Popupar. Madrid. 2002.

RIQUER, B. *Identitats contemporànies: Catalunya i Espanya*. Eumo. Barcelona. 2000.

SAID, E. W. *Orientalisme, Identitat, negació i violència*. Eumo. Barcelona. 1991.

TAIBO, C. *Cien preguntas sobre el nuevo desorden*. Punto de lectura. Madrid. 2002.

WALLERSTEIN, I. *El moderno sisitema mundial. El mercantilismo y la consolidación de la economía-mundo europea, 1600-1750*. siglo XXI. Madrid. 1984.

WEBER, E. *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale. 1870-1914*. Fayard. París. 1983.

FEIXES I BARRAQUES: EL LLEGAT RURAL QUE SE'NS FA INVISIBLE

David Gallardo

Presentació

Vaig iniciar la presentació oral d'aquesta aportació, comunicant que també volia dir la meva en les jornades, malgrat la senzillesa del meu rol d'estudiant d'Història encara no llicenciat ni doctorat. I si ho vaig dir i ho torno a dir, és per mostrar que la meva dedicació en el tractament de la temàtica que aquí presento conté un volum d'investigació en relació als requeriments d'un treball de curs —que no ha finalitzat— i no pas d'un treball de fi de carrera i encara menys d'una tesi doctoral. Amb això ben entès, doncs, espero calmar les expectatives dels lectors i de les lectores més exigents.

El perquè de la meva participació aquí és senzill: vaig ser receptiu a la difusió que es va fer de les jornades; em vaig interessar per l'espai de trobada d'inquietuds que oferien, així com per les temàtiques programades; em van seduir les possibilitats de participació activa que es plantejaven, concretament, la presentació oral d'una comunicació publicable; em vaig identificar amb la categoria de jove historiador; tenia un tema que feia uns mesos havia encetat i ganes de valorar-lo compartint-lo.

El resum i, sobretot, la presentació oral, van ser eines de garantia d'una exposició breu, clara i concisa per a un desenvolupament posterior. Llavors tan sols vaig tractar d'oferir unes idees bàsiques, però suficientment profundes, per a ambientar la temàtica i motivar mínimament aquesta lectura.

El que aquí comunico és el conjunt de punts de mira que he focalitzat en una temàtica d'una amplitud que s'ha demostrat creixent. Creixent pels camps d'estudi que prenen contacte i pels treballs que he anat descobrint que s'han fet o s'estan fent, demostrant que som moltes les persones que hi pensem. Aquí plasmo informacions essencials per a endinsar-s'hi. És un disseny dels camins oberts a través del meu treball de curs. De fet, aquí en desenvolupo només els que considero més transcendents.[1] Són propostes de treball d'explotació d'una riquesa temàtica gens menyspreable. Són perspectives d'anàlisi, horitzons oberts vers un projecte més ampli en engreix. I, sobretot, són motius de reflexió, en el marc de la tercera sessió de treball de les jornades, amanits —al final— amb el poder de la imatge exemplificadora d'alguns dels testimonis del present relat.

Afany d'observació

En aquesta vida poc assossegada, que no té temps per viure, marcada per un ritme de pas frenètic i basada, per a molts de nosaltres, en una dinàmica de colors, olors i sons urbans, sovint ens manca temps per a observar el pas canviant dels esdeveniments i per al plaent exercici de contemplar allò que ens envolta. La petjada de la industrialització i de l'urbanisme en el nostre paisatge quotidià porta a plantejar-se moltes qüestions. Però

[1] Les referències bibliogràfiques bàsiques que passo a comentar, permeten eixamplar camins i localitzar bibliografies més específiques. Primer apunto com a model per la seva brillantor de paraula el llibre de Josep GIRONÈS DESCARREGA: *L'art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*, Diputació de Tarragona, Tarragona, 1999. El llibret que ha estat la meva iniciació teòrica a la temàtica és de Josep SOLER I BONET: *Les barraques de vinya. Les construccions de pedra seca a la comarca del Bages*, Centre d'Estudis del Bages, Manresa, 1994. Destaco el dossier de diversos autors «La preservació del patrimoni en pedra seca als Països Catalans» del número 78 de la Revista cultural de la Catalunya central *Dovella*. Apunto també alguns recursos a Internet, en les pàgines http://www2.arnes.si/aa/shelters, http://www.pierreseche.com i http://personales.com/espana/barcelona/barraquesvinya/index.html. I, per a una contextualització històrica, dues lectures bàsiques poden ser: Pierre VILAR: *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Edicions 62, Barcelona, 1968 i Llorenç FERRER I ALÒS: *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1987.

ara, tan sols allunyem-nos per uns moments de la ciutat i veurem com són moltes les coses que atreuen la nostra atenció en un espectacle natural que tenim a l'abast.

Si anem a cercar l'arrel més senzilla i profunda, l'historiador, la historiadora, és aquell que veu, és aquella que veu. Doncs això: les feixes i les barraques són qüestió d'observació.

Adonem-nos que vivim en un territori en què hi ha molta pedra. Pedra que s'ha utilitzat, i molt, i en moltes i per a moltes creacions. Doncs una manera de treballar-la ha estat el que es coneix com la tècnica de la pedra seca que, com indica el seu nom, consisteix en construccions fetes de pedra i res més, sense cap material d'unió. El camp, el món rural que ens envolta, amb més o menys distància, amb més o menys oblit i invisibilitat per part nostra, n'està ple. De fet, existeixen molts tipus de construccions en pedra seca: marges, feixes, bancals, tanques, parets, murs, avencs, barraques, cabanes, pous de gel, tines de vi, forns, passos, carrerades, escales, fites o simples amuntegaments.

Per la seva quantitat, però sobretot pel seu significat, en destaquen les barraques (conegudes com a barraques d'agricultor o de vinya), entre feixes i bancals la majoria dels quals ja no es treballen. Avui les podem trobar amb facilitat als camps de conreu i en aquelles feixes abandonades cobertes de bosc. Hi són. Només cal fixar-s'hi i se'n troben. Tan sols cal aprendre a veure que hi són. Aquest és el primer pas d'aproximació. I el meu interès per la temàtica va començar precisament per la seva observació, acompanyada d'una certa nostàlgia ruralista en la recuperació de la barraca del meu avi, adquirint una capacitat per veure i admirar un nombre, sorprenentment, molt elevat d'aquest tipus de construccions del meu paisatge més quotidià: la Catalunya central profunda. Però la sorpresa ha estat encara més gran en descobrir i prendre consciència que els paisatges esquitxats de construccions de pedra en sec s'estenen molt més enllà: com a mínim, abracen la Mediterrània.

La tesi del meu treball com a neguit és, entès així, aquest estat d'invisibilitat de les feixes i les barraques. Un estat de no percepció d'aquestes restes materials com a font històrica i com a llegat cultural de la vida rural a Catalunya Una invisibilitat que es manifesta en tres dimensions:

1) Una invisibilitat física, per l'estat de deixadesa i d'abandonament, pel procés de desintegració i pel perill imminent de destrucció i desaparició d'aquestes construccions. Moltes d'elles es troben pràcticament engolides en les zones boscoses que havien estat antigues terres de conreu; en aquests casos, els desastres dels darrers incendis forestals en les han redescobert. D'altres són eliminades per l'expansió de les zones urbanes i industrials. I la resta van sobrevivint als processos erosius.

2) Una invisibilitat en la nostra percepció, deguda a l'estat d'oblit i desconeixement d'aquestes obres. Feixes i barraques passen desapercebudes als nostres ulls en els nostres paisatges rurals més quotidians per la manca de valor que suposen en un panorama d'abandonament i d'arraconament en un context de modernització de les formes de vida. No obstant això, la seva observació és molt abundant a tot Catalunya.

3) Una invisibilitat deguda a l'atenció preferent pels grans monuments o per les obres d'artistes amb renom, i no per petites construccions com aquestes, sovint considerades marginals. Fins i tot els mateixos propietaris són els qui en desinflen el valor.

L'objectiu, doncs, és ben clar: dotar-les de visibilitat, mostrant el missatge testimonial que suporten les seves pedres. Es tracta de fer-les parlar, escoltar-les i d'aprendre novament a llegir-les.

Llegint les pedres

Un cop acceptem que feixes i barraques existeixen, que són realitats concretes dels nostres paisatges, la lectura segueix a la observació. És així com la proposta d'aquesta comunicació és un viatge reflexiu de la mà d'aquests testimonis inclosos en l'anomenada arquitectura preindustrial. Per això l'eix d'aquest escrit es basa justament en el valor d'aquests testimonis amb relació al canvi i a les transformacions d'hàbitat, paisatgístiques, econòmiques, demogràfiques i culturals que expressen en les seves pedres.

Anem, doncs, més enllà, i no ens limitem a veure que hi són. Escoltem de què ens poden parlar en l'embolcall del seu silenci, com si de camps d'estudi es tractessin. Vet aquí unes simples pinzellades.

a) Escenari físic: transformació, ordenació i integració en el paisatge

Les feixes i les barraques les trobem associades a zones pedregoses i més aviat seques. Observem una alta densitat de barraques als plans, però també les trobem disseminades en terrenys més accidentats on és molt característic el paisatge margenat, formant grades seguint els pendents del sòl.

Fixar-se en el seu testimoni en el seu entorn, és assenyalar l'evolució històrica del paisatge i una determinada forma de relació entre l'home i el medi natural, a través de l'aprofitament dels propis recursos naturals: l'abundància de pedres, extretes directament del sòl per a definir la zona de treball agrícola. Així, observem les feixes i les barraques com a elements ordenadors de l'espai agrari, trobant-s'hi perfectament integrades.

b) Solucions arquitectòniques

Les essències de la tècnica constructiva de la pedra seca es remunten tan enllà en el temps com quan l'espècie humana va començar a treballar per modificar el seu entorn natural, i aquest llarg comportament enllaça amb els testimonis que ara observem.

Les barraques i les feixes, com a formes constructives pròpies de l'arquitectura rural, responen de manera simple, racional i econòmica a les necessitats plantejades per les explotacions agràries que les van crear. De manera que avui es presenten com a autèntics monu-

ments d'arquitectura i d'enginyeria populars. Són conjunts que transmeten una sensació de solidesa i resistència, en què predominen la utilitat i també la senzillesa i la sobrietat estètiques, i que combinen un equilibri dinàmic de les seves formes a partir d'un panorama divers en els seus aspectes més tècnics i formals: així podem trobar barraques exemptes, adossades o encastades...; de planta quadrada, rectangular o rodona...; de murs gruixuts amb filades que es contrapesen formant falses cúpules; amb cobertes de terra i pedruscall...; amb petites obertures...; amb elements complementaris com queixals o menjadores...; i, igualment, pel que fa a les feixes, podem trobar una bona varietat de marges cantoners, corbats, rectes, atalussats, desalineats o aplomats... segons els diferents jocs de col·locació de les pedres.

Existeixen algunes propostes tipològiques de classificació i de definició de models.[2] Es pensa fins i tot en determinades cronologies segons les tipologies, i en determinades tipologies segons les rutes de les quadrilles de barracaires.

c) Cultura popular i anònima

Les barraques i les feixes són obres d'autors que no han deixat signatures i, per tant, de caràcter diguem-ne popular i anònim. Però les construïren obrers especialitzats o els mateixos pagesos? Podem pensar en picapedrers i en quadrilles de barracaires i margenadors que es traslladaven d'un poble a un altre. També en l'esforç dut a terme per una gent que combinava la seva feina de pagès amb nocions d'altres oficis com el de constructor per tal d'aconseguir fer productiu un terreny boscós i erm. Personatges, tots ells, que contribuïren a la creació d'imponents marges que van possibilitar fer conreables unes terres realment aspres i costeres, escrivint amb les seves traces sobre el terreny un capítol important de la nostra història.

Les barraques i les feixes s'identifiquen amb uns oficis tradicionals (com el del pagès de vinya, per exemple) i, per tant, amb unes eines o espais associats en la dinàmica laboral del seu paisatge: des d'aixes, compassos i ribots, fins a portadores, tines, premses, bótes i cellers si ens atenem al món de la vinya. I, amb elles, unes tasques manuals i unes condicions de treball i de vida àrdues.

Més enllà encara, ens porten a pensar en els tipus humans del seu món particular: propietaris, rabassaires, majordoms, masovers, mesuradors, boters, traginers, especuladors, veremaires, pesadors, fonyadors, pastors... Cadascú amb els seus rols socioeconòmics i les pròpies maneres d'encaixar en aquest món.

No ens fixem ara en els protagonistes de les pedres, sinó en les paraules que utilitzaven, i ens adonarem com les feixes i les barraques, i totes les accions que comportaven, recullen una toponímia sobre el terreny i un lèxic molt particulars: unes variants dialectals i lingüístiques molt interessants a l'hora de trobar denominacions de tècniques o eines.

d) Usos i funcions

L'aspecte més pragmàtic d'aquestes construccions recau en plantejar-se'n el perquè. Per què algú un bon dia es va plantejar aixecar un marge o una barraca de pedra seca?

Les barraques s'han utilitzat per a protegir els pagesos en el seu treball, com a refugi de pastors i agricultors, com a lloc proper al camp on guardar les eines del camp o els animals de treball, com a indret d'un confortable aïllament de l'exterior per a fer-hi la migdiada o aixoplugar-s'hi en cas de pluja... Avui, les que es mantenen dempeus, segueixen oferint un refugi ocasional a excursionistes o a enamorats. Per la seva banda, les feixes, com a dipòsit de pedres que fan nosa al camp, han servit per a aprofitar el màxim i ampliar els espais conreables, a més d'evitar l'erosió del terreny. Murs, parets i feixes, doncs, han possibilitat, en un passat, la pràctica agrària i l'aprofitament per al conreu d'àmplies zones de vessants costerudes o terres més marginals.

e) Organització de la vida rural en el passat

Les barraques i les feixes són testimonis d'una època i d'una manera de viure en ambient rural. A la Catalunya central es troben estretament vinculades al desenvolupament que va tenir el conreu de la vinya durant els segles XVIII i XIX. A les llindes d'algunes pedres trobem alguna datació esporàdica; i els nombrosos contractes de conreu i els cadastres són alguns dels rastres als arxius que en corroboren l'antiguitat. La importància de la viticultura durant aquella època es va traduir en l'extensió del conreu i de la producció del vi, manifestat en un artigatge intens que transformà la fesomia física del territori. És així com una lectura amb profunditat de les pedres de les feixes i les barraques ens porta a considerar les condicions històriques i l'entorn socioeconòmic d'una època passada. Un passat en què creix la demanda de productes agrícoles i es posen noves terres en conreu en un procés d'especialització en la vinya —en unes terres que per al cereal no eren gaire bones—, abastint un mercat interior. Un model expansiu que arribaria fins a finals del segle XIX, encetant una bona colla d'anys de recessió de la tradició vitivinícola, amb la sotragada de canvis importants: la fil·loxera, la maquinització agrícola, l'avenç de la industrialització, el despoblament... Una vida rural tradicional, doncs, afectada per la tecnologia i per noves formes de comunicació, relació i intercanvi. És per això que feixes i barraques són testimonis d'un model que avui es percep anacrònic.

Però el que és interessant és que la seva presència ens porta a copsar els antics espais rurals, els seus conreus, les formes de producció agrícola i d'explotació de la terra. I la gent que vivia d'aquest sistema: les comunitats rurals, el seu cicle vital anual al voltant del calendari agrícola, les seves cançons i els seus balls, els seus vestits i aliments, el seu habitatge, la seva mentalitat i l'imaginari col·lectiu del món de la família rural tradi-

[2] Es poden trobar en la bibliografia explicitada anteriorment.

cional. I un aspecte més: l'enfrontament social pel repartiment de la riquesa segons qui s'aprofita del treball de qui, i de quina manera. En definitiva, l'observació atenta i acurada de totes aquestes pedres ens desplega una xarxa de relacions socials i econòmiques del món rural català: una organització vital genys menyspreable i en cap cas poc transcendent de la nostra història.

Per tot això, cal no considerar les feixes i les barraques com a muts testimonis d'unes èpoques passades.

Revalorar per a revitalitzar

Feixes, marges de pedra seca i barraques de vinya es presenten avui com a patrimoni cultural rural. Una bona colla d'aquests vestigis han deixat de fer la funció per la qual van ser construïts i es mantenen com a testimonis del pas canviant d'un paisatge, d'una societat i d'unes activitats que l'evolució tecnològica del nostre temps ha arraconat, relegant a l'oblit aspectes del món rural lligats íntimament a la nostra cultura.

Com hem pogut copsar, aquest llegat tradicional de les col·locacions de la pedra en sec forma un ric patrimoni que ha d'ésser analitzat des de perspectives pluridisciplinàries. Pel seu significat, caldria revaloritzar-lo, conservar-lo, protegir-lo i fins i tot restaurar-lo per a revitalitzar-lo. Però cal pensar de quina manera.

El generalitzat desús i enrunament de barraques i feixes està contribuint de forma lenta i silenciosa, però decidida, a la formació de jaciments arqueològics. I, en aquest sentit, cal dir que el punt de mira de l'arqueologia en aquests espais, sobre les restes materials i la seva interpretació, es presenta molt útil per a l'estudi d'aquest escenari de la història moderna i contemporània. Perquè el valor d'aquests testimonis rau en l'accés a una informació històrica arqueològica. No en la valoració de l'objecte en si, descontextualitzat, sinó en una visió de conjunt a partir de la seva càrrega de significat i de missatge que comparteix amb el seu escenari i els seus protagonistes humans. I que, d'aquesta manera, ens permet traçar la història agrícola de fa 200 anys i la formulació de senzills però grans i profunds interrogants: Per què el primer marge? Per què el seu abandó?

Per tant, feixes i barraques prenen una nova funció: testimoniar. Difícilment tots els testimonis poden ser conservats i protegits. Però sí que té el màxim sentit i interès un procés de documentació previ a qualsevol remodelació de l'espai, per tal de poder recordar allò que ha existit i que tard o d'hora s'acaba oblidant perquè no es viu de la mateixa manera. Per a tenir-ne constància ens cal la seva catalogació, el seu inventari, però sempre com a eina i no com a fi. Aquesta costosa tasca porta al disseny d'un fitxa eficaç per tal de registrar el màxim de records útils i poder ésser utilitzada en diferents regions i en una gran varietat de casos, i així poder definir escenaris o crear classificacions. Les referències mínimes sobre cada testimoni haurien d'incloure: 1) la situació, la localització, el context ambiental i els accessos; 2) una avaluació de l'estat de conservació o del nivell de degradació; 3) una descripció dels aspectes tècnics i formals i 4) una documentació gràfica: situació en un mapa, dibuix de planta i alçats, i fotografia.

El treball de curs que estic realitzant és un reclam més en les experiències dutes a terme en aquest camí de revaloització del significat de les construccions de pedra seca. Un treball que traça, d'una banda, les línies d'inventari d'un grup de testimonis de la comarca del Bages, així com el recurs a les fonts orals que hi són vinculades, com a experiència de camp i, de l'altra, una cerca bibliogràfica dels passos ja realitzats per d'altres observadors i observadores i de les grans formulacions dissenyades. En aquest segon marc de treball, després de la sorpresa d'anar trobant força aportacions sobre la temàtica, vaig percebre la necessitat d'abraçar els diferents estudis locals i regionals, d'agrupar els diferents plantejaments teòrics i programes d'actuació. Però de seguida em vaig adonar que ja s'havien creat també importants espais formals de trobada i d'intercanvi d'experiències, en forma de seminaris, col·loquis, congressos i programes de treball.[3] Així he anat coneixent experiències d'estudi, de neteja i reconstrucció de barraques, de reclams per a un entorn de protecció legal (a través de les categories de béns culturals d'interès local o nacional) i d'iniciatives de difusió i dinamització de la temàtica. En aquest darrer sentit, les possibilitats són molt variades: exposicions fotogràfiques, museïtzacions, camps de treball, cursos d'aprenentatge de la tècnica de la pedra en sec, concursos per a la rehabilitació i conservació de barraques de vinya, concursos de fotografia històrica al voltant del món de la vinya, rutes de senderisme, itineraris de turisme cultural, propostes pedadògiques (tallers, crèdits de síntesi)... Crec que segueix sent necessària una suma d'esforços vers projectes d'ampli abast.

Tot plegat per a explicar tal com érem, no a través d'obres arquitectòniques úniques sinó de vastíssims paisatges arquitectònics. Paisatges d'un saber popular a través d'uns testimonis d'un passat i d'una vida associada a ell, que ha permès el nostre present. Una vida rural, de treballs al camp, manuals. Una vida de població més dispersa i no basada en la centralització urbana acusada d'avui, en què sembla que l'únic sistema de vida és l'urbà. Perquè la profunditat i la complexitat de l'impacte de processos etiquetats com a industrialització i urbanització, han generat noves maneres de viure radicalment diferents a fa relativament pocs anys —considerant una perspectiva històrica ampla—: 50, 100, 150 anys? Una, dues, tres generacions?

Desembocats en una manera de viure globalitzada i globalitzadora, les silenciades pedres de les barraques, per bé que desintegrant-se dia a dia, recorden que un altre sistema de vida és possible.

[3] En són uns exemples, el *I Seminario Internazionale Architettura in Pietra a Seco* (Noci-Alborello, Itàlia, 1987), el *I Col·loqui Internacional de Construcció de Pedra en Sec* (Barcelona, 1990), la *Trobada d'Estudi per a la Preservació del Patrimoni en Pedra Seca als Països Catalans* (Manresa, 2002), el proper congrés *Els Paisatges de la Vinya* (per a l'octubre del 2003 a Manresa), o el programa europeu *PATTER* per al tractament i l'anàlisi d'espais marjats.

ANNEX: Un passeig

Vet aquí la proposta d'un passeig en imatges[4] d'alguns dels testimonis que es poden observar en els 10 primers km de la carretera que va de Callús a Castelltallat, al Bages.

[4] Fotografies autor.

LES COMARQUES: MITE O REALITAT?

Paola Lo Cascio
Universitat de Barcelona

Justificació

El territori és el marc en què s'organitza en el seu nivell bàsic la vida econòmica, civil i social dels ciutadans, en el qual es desenvolupa la participació a la vida col·lectiva i s'experimenten directes sentiments d'identificació. La reivindicació de l'existència d'àmbits geogràfics diferenciats i propis del territori català, ha representat una constant de la història contemporània del país i ha trobat la seva cristal·lització més concreta en la reivindicació comarcal.

Aquest treball pretén analitzar en una perspectiva diacrònica el debat viscut en la classe política i en la societat catalana al llarg de l'últim segle i mig sobre les comarques, posant l'accent sobre el contrast entre el seu valor simbòlic (el mite), compartit per la gairebé totalitat de les forces polítiques, i el seu valor funcional (la realitat), respecte al com, en els moments que les circumstàncies polítiques van fer possible l'adopció d'un sistema d'organització territorial autònom, les solucions indicades han estat profundament diverses.

De la demarcació natural a la comarca

El concepte de demarcació natural va néixer com a resposta a la divisió provincial de l'Estat espanyol adoptada en 1833 i va arribar a definir-se a la fi del segle XIX més precisament com a comarca assimilant-se progressivament al patrimoni ideològic del nacionalisme català, apareixent al costat del municipi com a ens bàsic de l'estructuració administrativa del territori en el programa de les Bases de Manresa en 1892. Però, de fet, la profunda relació que va acabar lligant la reivindicació comarcal a la història del nacionalisme català, no va implicar mai, al llarg de tot el segle XIX i fins ben entrat el segle XX, un consens sobre la naturalesa, el nombre i l'extensió de les comarques catalanes.[1]

L'adopció del mapa comarcal republicà

Proclamada la República, en abril de 1931, es produïren les circumstàncies polítiques adequades per a la instauració de una divisió territorial autònoma. La nounada Generalitat es va disposar a presentar i aprovar un nou projecte de divisió territorial de Catalunya basat sobre la comarca[2] i a aquest fi va nomenar una ponència.

La Ponència per a l'Estudi de l'Estructuració Comarcal de Catalunya, formada per personalitats d'altíssim nivell polític i científic[3] i presidida pel conseller de cultura Ventura Gassol, va començar els seus treballs a l'octubre de 1931.[4]

---

[1] Entre 1880 i 1931, es van publicar com a mínim quinze diferents mapes comarcals de Catalunya. Entre d'altres, Auléstia i Pijoan, en la seva *Història de Catalunya*, publicada en 1887 inclou un «Mapa comarcal de Catalunya», i Esteve Sunyol, deu anys més tard en una conferència a l'Ateneu Barcelonès va presentar una primera concreta divisió comarcal com a organització administrativa de Catalunya. Ja en el segle XX, en 1924, J. M. Rendé presentava un projecte de divisió comarcal, i en 1928, l'Assemblea Constituent del Separatisme Català, reunida a l'Havana, aprovava una Constitució Provisional de la República Catalana en la qual figura una divisió del país sobre la base d'un mapa comarcal. Vegeu A. Aulestia i Pijoan: *Història de Catalunya*, Impr. La Renaixensa, Barcelona: 1887-1889; Generalitat de Catalunya: *La divisió territorial de Catalunya*, Edicions del Departament Tècnic de la Conselleria d'Economia, Barcelona: 1937 pàg. 37 i J. M. Rendé: *Pla d'organització social agrària de Catalunya* [s.n], Barcelona: 1924.

[2] La nova divisió es basaria sobre allò disposat per l'art.10 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932.

[3] La ponència era integrada per: Pau Vila (vicepresident); Josep Iglèsies (secretari); Antoni Bergós; Pere Blasi; Antoni Esteve; Manuel Galés; Antoni Rovira i Virgili; Miquel Santaló, Felip Solé.

Un any més tard, en l'informe final del seu treball, la Ponència reconeixia textualment: »Malgrat que dolgui dir-ho, (...) el que es dedueix és la vaguetat que domina amb referència al món comarcal i respecte al concepte de comarca».[5] Amb aquest lapidari judici es donava constància de la material impossibilitat de definir exactament des d'un punt de vista geogràfic el mapa comarcal de Catalunya. Si bé —s'argumentava— l'enorme majoria dels catalans se sentia efectivament identificada amb una unitat territorial pròpia, anomenada comarca, que agafava el seu nom de la toponímia autòctona tradicional que de vegades fins i tot remuntava a l'època de les vegueries prefelipistes, no existia, en la pràctica, en l'imaginari col·lectiu del país, un mapa compartit de l'extensió i de la capitalitat de cada comarca.

Van ser aquestes les consideracions que van dur els ponents, realitzant d'alguna forma una pressió[6] política respecte a la Generalitat que havia encomanat l'estudi, a voler canviar, fins i tot formalment, els objectius per als quals havia estat nomenada. Naixia així la *Ponència per a l'Estudi de l'Organització Territorial*, l'òrgan que dissenyaria el mapa comarcal i regional finalment aprovat, després de la suspensió de l'estatut, en el desembre de 1936[7].

El passatge del mite a la realitat havia estat més complex i problemàtic del que molts, fins i tot entre els polítics més comarcalistes, havien imaginat. Havia comportat una redefinició del concepte de comarca sobre la base de criteris de funcionalitat i racionalitat administrativa, i la construcció del mapa finalment adoptat va ser el resultat d'un treball científic d'observació de la realitat social i econòmica del país més que d'un reconeixement geogràfic-identitari.

Si bé els resultats directes de la implantació de les 38 comarques (i de les vegueries) es van poder veure només breument i en circumstàncies decididament excepcionals durant la guerra civil, des d'un punt de vista polític, el treball de Pau Vila i dels seus companys va tenir conseqüències molt profundes, que van transcendir aquella breu i accidentada experiència administrativa. L'actitud de la ponència de 1931 va fer que es concretés finalment el concepte de comarca associant-lo materialment al d'administració territorial, desmitificant-lo, i transformant-lo de referència ideològica a instrument polític per a l'afirmació d'una administració de base nacional.

De la reivindicació al projecte: la qüestió comarcal sota la dictadura franquista

L'entrada de les tropes franquistes a Catalunya i la derogació de l'estatut van implicar automàticament la derogació de la divisió territorial construïda a l'empara del seu art. 10. Les comarques s'incorporaven sòlidament a les reivindicacions dels partits antifranquistes,[8] i seguirien animant un poc sorollós però interromput debat en les institucions acadèmiques.[9]

La reaparició d'una «qüestió comarcal» important i pendent de resolució no trigaria a manifestar-se, i, paradoxalment, ho farà gràcies a aquelles mateixes autoritats franquistes que van negar vint anys abans la seva existència. En 1956, com a conseqüència de la promulgació de la Llei sobre Règim del Sòl i Ordenació Urbana, s'encomanava la redacció d'uns Plànols Urbanístics Provincials. En aquesta ocasió molts plans sectorials d'actuació de les diputacions catalanes van utilitzar obertament el concepte de comarca natural, com en el cas dels plans del Vallès i del Maresme.

A la fi dels anys cinquanta, la qüestió comarcal començava a sortir dels reduïts cercles acadèmics per a tornar, encara en un vessant eminentment científic i divulgatiu, al gran públic, gràcies a la iniciativa de diverses editorials.[10]

---

[4] La documentació del treball de la ponència va ser recollida i publicada en els dos volums (documents i mapes) de E. LLUCH i O. NEL·LO: *La gènesi de la Divisió territorial de Catalunya (1931-1936). Edició dels documents de l'arxiu de la Ponència*, Diputació de Barcelona, Barcelona: 1983 .

[5] Vegeu Generalitat de Catalunya: *La divisió territorial de Catalunya...* ob.cit. pàg. 52.

[6] Vegeu J. OLIVERES «Vigència i realitat de la divisió territorial» a DD.AA.: *La Regionalització del territori i els ens intermedis,* Diputació de Barcelona, Barcelona: 1990 pàg. 118.

[7] Malgrat que el 31 de desembre de 1933, els governadors civils i els caps de província delegats de l'administració estatal deixaven d'actuar a Catalunya, la divisió en comarques i vegueries no va poder posar-se immediatament en pràctica. Els fets del 6 d'octubre de 1934 van dur a la suspensió de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya, i, conseqüentment de la divisió territorial establerta a l'empara del seu art. 10. En l'agost de 1936, ja començada la guerra civil, el president Companys encomanava a la Conselleria d'Economia el nomenament d'una nova ponència, que va recollir el treball portat a terme quatre anys abans. El 27 d'agost de 1936, Joan Comorera, conseller d'Economia de la Generalitat aprovava el projecte que seria engegat finalment amb un decret signat pel president Companys el 23 de desembre del mateix any. La divisió territorial de Catalunya serviria sobretot, fins 1939, per a coordinar l'actuació de la Generalitat amb la de les forces polítiques i sindicals en les operacions bél·liques. Vegeu GENERALITAT DE CATALUNYA: *La divisió territorial...* cit. pàgs. 42 i ss.

[8] A més, partits i sindicats antifranquistes seguirien organitzant-se internament per comarques. Anys més tard, el mateix criteri va ser adoptat pels organismes unitaris de l'oposició com l'Assemblea de Catalunya.

[9] Per a una panoràmica del debat acadèmic sobre l'organització territorial de Catalunya durant el franquisme, vegeu l'estudi d'Enric Lluch i Oriol Nel·lo que introdueix l'antologia documental *El debat de la divisió territorial de Catalunya: edició d'estudis. Propostes i documents*, Diputació de Barcelona, Barcelona: 1984.

[10] Entre unes altres, les editorials Aymà, Aedos i Bruguera. En 1958 començava a sortir, publicada en fascicles, l'obra *Geografia de Catalunya*, dirigida per Lluís Solé Sabarís. En ella van treballar, entre altres, Josep Iglèsies, Salvador Llobet i Vila i Valentí, i després del seu retorn de l'exili, a partir de 1961, Pau Vila. En la segona meitat dels anys 60, Iglèsies tornava a fer pública la seva reflexió sobre la naturalesa de la comarca publicant en la col·lecció *Quaderns de Cultura* els dos volums *La realitat comarcal de Catalunya (Assaig sobre el concepte de comarca)*, Bruguera, Barcelona: 1966 i *La divisió comarcal catalana*, Bruguera, Barcelona: 1967. I en 1968, l'editor Joan

I a la fi de la dècada següent, les entitats econòmiques, recuperaven massivament la divisió del 1936 per a portar a terme els seus estudis. Els bancs la van utilitzar per a conèixer millor el terreny en què operaven, però els resultats més immediats d'aquests estudis van ser substancialment uns altres. D'una banda, es va contribuir a difondre encara més en la població la divisió comarcal del 1936, i per l'altra, es va obrir un debat sobre les desigualtats econòmiques, socials i demogràfiques interterritorials entre les comarques i sobre les transformacions ocorregudes en els últims trenta anys.

El pas de la consciència de les desigualtats a la formulació d'estratègies d'actuació per a la seva superació es va produir amb claredat a principi dels anys 70. En 1974, es va obrir una profunda discussió arran de la publicació del llibre de Josep Miró, Ernest Sena i Frederic Miralles *La Catalunya pobra. Introducció a una anàlisi territorial de la pobresa.*[11] L'aparició del llibre va despertar crítiques de tot signe en aquelles noves revistes catalanes que començaven a recollir els grans debats que es plantejarien durant la transició i la divisió territorial tornava a ser un tema de l'actualitat política més immediata. A la meitat dels anys 70, com subratllen Enric Lluch i Oriol Nel·lo «la idea que la divisió territorial no era una matèria neutra, sinó que dependria de les opcions polítiques generals, s'anava obrint pas amb força».[12]

Conseqüència directa d'aquesta circumstància va ser la inclusió de l'ordenació territorial en els treballs del Congrés de Cultura Catalana. El *VIIIè Àmbit del Congrés de Cultura Catalana, d'Ordenació del Territori dels Països Catalans*, va desenvolupar els seus treballs entre el juny de 1976 i el setembre de 1977. Dintre de l'ampli debat que es va generar en el si del *VIIIè Àmbit*, una sessió específica, celebrada en el novembre de 1976 en la Seu d'Urgell[13] es proposava d'analitzar la qüestió de la divisió territorial.[14] Si bé es reivindicava la vigència de la divisió comarcal de 1936 com a punt de partida, s'apuntaven totes les qüestions candents a l'hora de perfilar una nova, eficaç i vàlida divisió territorial.

Com una immensa Ponència, el *VIIIè Àmbit del Congrés de Cultura Catalana* havia sabut proporcionar noves lectures del fet comarcal, transformant una reivindicació tradicional del catalanisme i de l'antifranquisme en un instrument polític viu, al servei de la reconstrucció del país.

Les comarques en el procés constituent i estatutari

Les forces polítiques catalanes antifranquistes van optar en la fase constituent i estatutària per posposar la discussió sobre les diferències entre els seus respectius projectes territorials, i formular una estratègia comuna que pogués guiar la seva actuació durant la negociació de la Constitució i de l'Estatut. Aquesta estratègia es basava sobre dos pilars fonamentals: la desaparició de les províncies (i, per tant, dels Governs Civils); i la reivindicació que l'organització del conjunt del territori català s'estructurés imperativament i exclusivament a partir d'una llei del futur Parlament de Catalunya. Malgrat que, amb l'excepció d'AP i UCD, els partits polítics catalans van mantenir una sòlida unitat entorn d'aquestes reivindicacions, cap d'ella va poder finalment fer-se realitat. Els articles 137 i 141, i 149.1.18 de la Constitució Espanyola de 1978 perpetuaven definitivament l'existència de l'ens provincial i la negociació amb el govern condicionaria profundament el text final de l'Estatut en matèria d'organització territorial. Si segons l'art. 5 EAC la Generalitat seguiria organitzant-se territorialment en municipis i comarques, gràcies a un paràgraf volgut expressament per la presidència del govern central, s'especificava que la nova organització territorial es realitzaria «sense prejudici de l'organització provincial»[15] i a l'art. 9.8 s'establia finalment que l'organització territorial de Catalunya hauria de seguir obligatòriament les directrius contingudes en una Llei-marc estatal.

No obstant això, tots els partits catalans antifranquistes, van incloure en els seus programes per a les primeres eleccions al Parlament de Catalunya la superació de l'ens provincial i l'estructuració del territori en comarques,[16] demostrant que malgrat que la qüestió s'havia volgut tancar, almenys legalment, amb l'aprovació de l'estatut en 1979, quedava una qüestió política important encara pendent.

De la Llei de Diputacions a la ruptura del consens

La determinació de les tres majors forces polítiques catalanes de voler abordar ràpidament i amb profunditat el problema de l'organització territorial no va trigar a produir els seus fruits. El 17 de desembre de 1980, el

---

Ballester complia una condemna de tres mesos de presó per haver publicat el mapa *Països Catalans. Divisió Comarcal a escala 1:1,1,25 M*, signada pel cartògraf Antoni Bescós i utilitzada per diverses entitats excursionistes, que reproduïa la divisió comarcal de 1936.

[11] J. Miró; E. Sena; i F. Miralles: *La Catalunya pobra. Introducció a una anàlisi territorial de la pobresa*, Nova Terra, Barcelona: 1974.

[12] E. Lluch, i O. Nel·lo: *El debat de la divisió...* cit. pàg. XL.

[13] Les actes de la sessió han estat publicades en el volum dirigit per P. Riera: *La nova divisió territorial de Catalunya*, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra: 1983.

[14] Els títols de les tres ponències presentades «Questions sobre el per a què d'una divisió territorial» (Marçal Tarragó); «Què són i per a què els comarques» (Manuel Ribas i Piera); «Incidència dels nous fets urbans i territorials en la divisió territorial del 1936» (Lluís Cantallops) donen una mica la idea de l'orientació d'aquella trobada. Vegeu P. Riera: *La nova divisió territorial...* ob. cit.

[15] Art. 5.4 de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1979.

[16] Vegeu els programes electorals «Aixequem Catalunya» de CIU; «Programa de Govern d'Esquerra Republicana de Catalunya» d'ERC; «En el Parlament el poble ha de ser majoria i governar» del PSUC; i «Programa de govern socialista per a la Catalunya nova» del PSC. Arxiu CEHI: carp. 78.224, 78.223 i 78.241.

Parlament de Catalunya, amb els vots favorables de PSC, PSUC i CIU[17] aprovava la *Llei de Transferència Urgent i Plena de les Diputacions a la Generalitat*, que ordenava el buidat de les competències provincials en favor de la Generalitat en vista d'una futura organització comarcal del territori.[18]

Com és sabut, la llei va tenir vida molt breu. Poc després de la seva aprovació, el govern central va recórrer davant del Tribunal Constitucional,[19] i aquest va declarar la llei inconstitucional.[20]

La sentència va produir, com és natural, les seves conseqüències en l'activitat parlamentària catalana respecte a aquest tema. Una ponència unitària, que al febrer de 1981 havia rebut l'encàrrec de redactar un esborrany per a la discussió d'una llei d'organització territorial, ja a l'estiu del mateix any pràcticament havia paralitzat els seus treballs.

Un any més tard la qüestió va tornar a presentar-se en aula, quan al desembre de 1982 el Govern va fer públic el document *Criteris Bàsics sobre l'Organització Comarcal de la Generalitat de Catalunya.*[21] La comarca, segons l'executiu català, no seria ja una demarcació per a la descentralització de l'administració de la Generalitat, com ho havia estat en època republicana, sinó un ens local de segon grau destinat a la prestació d'alguns serveis de caràcter supramunicipal.

Entre 1980 i 1985, després que el govern central aprovés la Llei de Bases de Règim Local l'organització territorial va tornar prepotentment en l'agenda dels partits polítics, el sistema polític català havia viscut canvis profunds que inevitablement van acabar per afectar el consens construït durant la dictadura i els primers anys de la transició entorn de la qüestió territorial. La disminució de la mobilització popular, els efectes del 23-F i de la LOAPA, la menor autonomia del PSC respecte al PSOE, la debilitació del PSUC, la creixent conflictivitat interinstitucional, la tendència a la bipolarització de l'esquema polític, la codificació de les contraposades doctrines municipalista i regionalista, van ser, entre altres, elements que van fer que el debat sobre les comarques no tingués les mateixes premisses ni les mateixes expectatives d'èxit.

La guerra del territori i l'aprovació de les Lleis d'Organització Territorial de 1987

El PSUC, a principi de 1985, reprenent les línies contingudes en el seu programa electoral per a les eleccions autonòmiques de 1984, va presentar públicament[22] tota una sèrie de propostes, centrades sobre la idea de constituir Catalunya com a comunitat autònoma uniprovincial. Això —en opinió dels representants del PSUC— permetria la definitiva transferència de les competències de les quatre províncies a l'administració de la Generalitat i la desaparició dels Governs Civils. Al mateix temps, facilitaria una nova divisió territorial lliure dels condicionaments imposats per l'existència de l'ens provincial. Les comarques, en el projecte comunista, haurien de representar un ens local estretament relacionat amb els municipis i al servei d'aquests, amb la funció de racionalitzar l'administració primària i de contribuir a solucionar el problema del minifundisme municipal català.

El raonament del PSUC, que va ser influït significativament pel treball portat a terme per un grup de geògrafs encapçalat per Lluís Casassas a principi dels anys 80,[23] descansava sobre la constatació que el territori podia ser interpretat com el conjunt de les unitats territorials en què els ciutadans realitzaven diàriament les seves activitats i que comprenien sovint més d'un municipi. Les noves comarques redactarien i aprovarien uns estatuts en els quals figurarien les seves competències, es constituirien entorn d'un pol d'atracció urbà, i personificarien l'ens local diputat per representar democràticament i administrar aquestes unitats. El PSUC descartava en aquesta fase la idea d'una confecció a priori del mapa comarcal, en la convicció que s'hagués de deixar en el procés de «comarcalització» del territori tot el protagonisme a les institucions municipals.

No és versemblant pensar que els dirigents comunistes ignoressin la distància política, a més de temporal, que separava 1980 de 1985. Sembla més probable que va ser una meditada elecció política orientada a crear les condicions per a un debat en què les forces polítiques es veiessin gairebé forçades a trobar motius d'entesa.

---

[17] ERC havia votat en contra per considerar que el text aprovat havia resultat finalment massa «tímid», ja que, encara que només com a demarcació territorial, les províncies seguirien existint a Catalunya, UCD-CC i PSA havien votat en contra per revisar en la llei caràcters d'inconstitucionalitat.

[18] En el preàmbul de la llei es pot llegir: «El manteniment de les funcions actuals de les diputacions provincials representa un obstacle a la nova organització territorial catalana que el Parlament de Catalunya haurà d'establir basant-se en l'enfortiment de la vida municipal, la institucionalització administrativa de les comarques i l'establiment d'entitats supercomarcales que s'adaptin millor que les províncies a les necessitats de la societat catalana actual». Llei 6/1980, de 17 de desembre, preàmbul.

[19] En la decisió del Govern central de recórrer contra la Llei va pesar decididament l'opinió de l'aleshores ministre d'Administració Territorial Rodolfo Martín Villa, que mesos més tard va ser un dels principals impulsors dels Pactes Autonòmics de l'estiu de 1981. Vegeu *Avui* 31 de juliol de 1981 i R. Martín Villa: *Al servicio del Estado* Planeta, Barcelona: 1985 pàg. 204 i seg.

[20] STC 32/1981, de 28 de juliol.

[21] El document és possible consultar-lo en E. Lluch i O. Nel·lo: *El debat de la divisió...* cit.

[22] Vegeu *Treball*, 23 de febrer de 1985.

[23] Vegeu Ll. Casassas i Simó (*et al.*): *L'Organització territorial de Catalunya* Fundació Jaume Bofill, Barcelona: 1981.

[24] Vegeu *El País*, 16 d'agost de 1985.

El silenci de PSC i CiU respecte a la qüestió, es va trencar en l'estiu de 1985, quan el conseller de Governació Macià Alavedra, anunciava públicament[24] les conviccions de l'executiu català respecte al tema comarcal. El Govern, reivindicava com a vàlida la divisió de 1936 i confirmava les orientacions expressades en el document presentat a la fi de 1982: les noves comarques, serien un segon nivell de govern local de marcat perfil funcional, elegits en segon grau,[25] entre els membres dels consistoris dels municipis que les integrarien, i en les quals seria central la figura d'un gestor.

En el devessall de declaracions provocades per les paraules d'Alavedra, el PSC, que de fet hagués hagut de ser l'interlocutor de més pes del govern, semblava haver estat pres gairebé per sorpresa.[26] Les propostes socialistes, fetes públiques, en aquesta fase, de manera fragmentària a través de diverses declaracions dels seus dirigents a la premsa, imaginaven un govern territorial centrat en municipis, vegueries, i un instrument específic de govern de l'àrea metropolitana de Barcelona en el qual les comarques, així com per als comunistes, es constituirien sobre la base d'una lliure elecció dels ajuntaments, i serien ens de suport dels municipis.

Entre 1985 i 1986 hi va haver intents per part del PSUC d'exercir una funció mediadora entre les dues majors forces polítiques del país. El PSUC es declarava disposat a assumir la restauració del mapa comarcal del 1936 vinculant-la a una àmplia consulta municipal a realitzar-se en sis mesos i a mecanismes de facilitació de formació de noves comarques per part de municipis limítrofs. El pas donat pels comunistes, formalitzat amb la presentació d'una proposició de llei al desembre de 1985[27] havia intentat harmonitzar el principi de voluntarietat, defensat per PSUC i PSC i la necessitat d'una engegada al més ràpida possible de les comarques, defensada per CiU. Però l'esforç «unitari» del PSUC aviat es va veure frustrat, ja que la distància entre PSC i CiU ja era massa profunda.

L'esborrany presentat pel govern com a document de treball[28] de la ponència conjunta constituïda en el Parlament al gener de 1986, no deixava cap dubte respecte a la voluntat del govern d'aprovar ràpidament i integral les tesis de CiU en matèria d'organització territorial. Quan a la fi de gener de 1986, després de només dues setmanes de treball dintre de la ponència, el dirigent socialista Lluís Armet, va declarar la impossibilitat d'arribar a un acord,[29] va semblar només la ratificació d'una situació ja coneguda per tots. A l'estiu de 1986 acabava pràcticament el treball de la ponència: l'11 de juliol el PSC presentava en la ponència un text alternatiu, que recollia les propostes ja fetes públiques en els mesos anteriors.[30]

El debat parlamentari, com és sabut, va ser relativament ràpid,[31] sense sorpreses, i influït per la dura polèmica que va acompanyar la supressió de la Corporació Metropolitana de Barcelona. El duríssim conflicte del bienni 1985-1987, va destrossar qualsevol tipus de possibilitat de recompondre entorn de la proposta comarcal ni tan sols un debat que impliqués la classe política catalana en la seva totalitat. Al contrari, l'elecció de CiU de resoldre la qüestió a partir de la força de la seva majoria absoluta sobre la base d'una proposta percebuda com a partidista,[32] confusa i poc innovadora (es crearan només tres noves comarques),[33] danyarà les comarques tant en un sentit simbòlic com polític. Simbòlicament, perquè, almenys en part, passaran a ser identificades com a instrument de control territorial de CiU; i polític perquè la seva escassa influència i definició de funcions (deguda en bona part a la duplicació de funcions que va implicar la persistència de les diputacions provincials i als conflictes que va comportar la seva implantació) evidenciaran al llarg dels anys la seva pràctica inconsistència política.

Acabava el cicle polític iniciat a Sau trencant-se el consens històric de les forces polítiques catalanes respecte als temes «constituents». S'abandonava, almenys transitòriament, la reivindicació de la superació de l'ens provincial i es consolidava un esquema que veurà, al llarg dels anys 90, convergents i socialistes enfrontar-se durament utilitzant com a quarters generals les institucions que controlaven. Els primers en la Generalitat, en la majoria dels consells comarcals, en les diputacions de Tarragona, Lleida i Girona i en moltes ciutats mitjanes i petites; els segons en l'Ajuntament i en la Diputació de Barcelona, en els grans municipis de l'àrea de la capital i en tota una sèrie de ciutats mitjanes i grans, generalment capitals de comarca.

---

[25] Així com establia l'art. 42.2 de la Llei de Bases de Règim Local, aprovada a l'abril de 1985.

[26] De fet, Lluís Armet, dirigent socialista va declarar a la premsa que havia hagut contactes i trobades constants entre CiU i PSC al llarg de l'últim any i que Macià Alavedra poc abans de realitzar les seves declaracions havia interromput bruscament la negociació. Vegeu *El Correo Catalán*, 29 d'agost de 1985.

[27] *Proposició de llei sobre organització territorial i divisió administrativa de Catalunya* BOPC núm. 106, 23 de desembre de 1985.

[28] *Proposició de Llei de l'organització territorial i el govern local de Catalunya. Iniciativa parlamentària conjunta*. BOPC núm. 110, 30 de gener de 1986.

[29] Vegeu *El Món*, 24 de gener de 1986.

[30] *Proposició de Llei d'Organització territorial i Govern de Catalunya presentada pel grup Socialista*. BOPC núm. 146, de 23 de juliol de 1986.

[31] Entre el 24 de març i el 2 d'abril de 1987 el Parlament aprovava, gràcies a la majoria absoluta de CIU (i el concurs dels vots d'ERC), les quatre lleis en les quals havia finalment estat fragmentat el text originari de la ponència unitària. La Llei d'Organització Comarcal (LLOC 6/1987) va ser aprovada el 27 març amb els vots de CIU, AP i d'ERC. PSC i PSUC van votar en contra i van presentar textos alternatius. Fins i tot, els diputats socialistes van arribar a abandonar l'aula en senyal de protesta.

[32] El sistema electoral finalment aprovat per als Consells comarcals es basava decididament sobre el principi de territorialitat. El 66% dels consellers comarcals era elegit sobre la base dels nombre de regidors de cada força política i només el 33% sobre la base dels vots efectivament obtinguts en les eleccions municipals. Això ha garantit per a CiU el control de l'enorme majoria dels consells comarcals.

[33] Alta Ribagorça, Pla de l'Estany i Pla d'Urgell

Les conseqüències d'aquesta situació l'han acabat pagant la capacitat d'innovació, l'eficàcia, la racionalitat, la coherència i la popularitat d'un sistema de govern local que, des de la seva constitució, a l'abril de 1987, no ha deixat mai de ser posat en dubte.

Una nova qüestió comarcal: les perspectives de futur

No obstant això una qüestió comarcal encara existeix, i està a la recerca d'un nou equilibri entre mite i realitat. Les disfuncions del sistema comarcal (i en primer lloc la seva enorme disparitat d'eficàcia en les distintes parts del territori) i les divisions que va crear la seva implantació semblen empènyer cap a l'únic camí que pot garantir per a elles un futur possible: crear una realitat funcional per a construir un nou mite compartit.

En aquest sentit va la proposta realitzada per la Comissió creada, sota la iniciativa del govern però amb el consens de tots els grups parlamentaris, a l'abril de 2000.[34] Al triple dèficit, institucional, territorial i de legitimació, acumulat per les comarques en els últims 15 anys, sembla oposar-s'hi una voluntat política fundada en la flexibilitat (no totes les comarques són iguals, i per tant no han de disposar de les mateixes competències), racionalització (assimilació, a través de la regionalització, de l'ens provincial al sistema català i reconeixement de l'especificitat metropolitana) i recerca del consens.

La proposta no va obtenir encara resultats legislatius d'ampli respir.[35] Però va evidenciar definitivament que el mite comarcal, el seu arrelament en la població i les seves esperances de seguir sent un element distintiu percebut com a propi per part dels ciutadans estan estretament lligades a la seva capacitat de proporcionar respostes a les preguntes de la realitat present, i, en definitiva, a la seva renovació.

[34] La Comissió, presidida per Miquel Roca i Junyent va redactar un informe que va ser publicat finalment al desembre de 2000. Vegeu DD.AA.: *Informe sobre la revisió del model d'organització territorial de Catalunya*, Barcelona: desembre de 2000.

[35] Al moment de redactar aquesta comunicació, un acord entre PSC, PSUC, PP i ERC ha permès una parcial modificació de la Llei d'Organització Comarcal. S'ha canviat el sistema per a l'elecció dels consells comarcals i introduït una nova estructura de govern: el Consell d'Alcaldes. El nou sistema inverteix el criteri d'elecció (ara el 66% en base als vots emesos i el 33% en base als regidors) i la creació del Consell d'Alcaldes recull una de les reivindicacions històriques de les forces progressistes, o sigui la presència de tots els alcaldes en els òrgans de govern de les comarques. L'aprovació d'aquestes mesures normatives ha estat durament criticada per CiU. Vegeu *Avui*, 30 abril 2003.

PARTITS POLÍTICS I SOCIETAT CATALANA CONTEMPORÀNIA: ELEMENTS DE REFLEXIÓ HISTORIOGRÀFICA

Josep M. Ortiz Arilla

Introducció

Amb la presentació d'aquesta comunicació he tingut l'ocasió d'exposar tota una sèrie de dubtes i reflexions que se'm van plantejant a mesura que avanço en la realització de la recerca vinculada als meus estudis de tercer cicle. La celebració d'aquest III Congrés de Joves Historiadors dels Països Catalans ens ha permès l'intercanvi d'informació i d'inquietuds a tota una sèrie de gent que ens estem iniciant en aquest món de la recerca històrica. Hem tingut l'ocasió de debatre tota una sèrie de temes que ens interessen i alhora tenir l'oportunitat d'escoltar companys i mestres dins de tres dies sens dubte molt profitosos per a tots plegats.

El fil conductor de la present ponència té el seu origen en aquesta realitat que experimentem com a historiadors, en tenir a les nostres mans la matèria prima històrica en forma de font, i alhora ens trobem convivint quotidianament amb la indefugible i sovint aclaparadora realitat dels nostres dies, ja sigui en primera persona o a través dels mitjans de comunicació. Es genera així un cert procés dialèctic intern sovint viscut amb un cert punt de contradicció, però que simultàniament proporciona un interessant prisma que ajuda a distanciar-te un xic d'un cert brogit informatiu generalitzat. En el meu cas, fa aproximadament dos anys que per tal de tirar endavant la meva tesi estic realitzant un sistemàtic treball d'hemeroteca i recopilació bibliogràfica, tractant d'indagar la complexa trajectòria periodística i política del que va ser president de la Generalitat de Catalunya durant l'època republicana, en Lluís Companys i Jover. La importància de la premsa escrita d'aleshores i la dinàmica constitutiva dels moviments polítics catalans amb una orientació esquerrana de principis del segle XX són dos dels principals eixos que estan directament relacionats amb el meu estudi.

El període que m'ocupa comprèn els anys 10, 20 i 30 del segle XX. Dins d'aquest espai temporal s'està produint la consolidació a Catalunya d'una societat moderna, industrial i amb una clara vocació de vincular-se socialment, culturalment i políticament amb la resta del continent europeu. Societat que es caracteritza per la seva complexitat i a la vegada per l'existència de nombrosos conflictes al seu interior. D'altra banda, es pot observar com es consolida la dinàmica iniciada a la segona meitat del segle passat respecte a l'aparició en escena de diverses formacions polítiques específicament catalanes, així com la creixent influència que aniran adquirint els sindicats i els diversos mitjans de comunicació, especialment la premsa escrita. La complexa i conflictiva formació d'un conglomerat esquerrà, catalanista i d'arrels populars que patirà una catarsi electoral als anys 30, la heterogeneïtat política i social de la Catalunya de principis de segle, el combat contra el caciquisme i tota forma d'autoritarisme passat de rosca, són elements que estan presents en els documents que he tingut l'ocasió d'analitzar. Des d'aquesta perspectiva m'ha interessat fer cinc cèntims sobre alguns aspectes relatius a la relació dels partits polítics amb la societat catalana de principis del segle XX fins a arribar als nostres dies. Hi ha implícitament en aquesta incompleta exposició, una reivindicació de la necessitat d'incorporar la sensibilitat historiogràfica en els diversos estudis i anàlisis relacionats amb el món de la política que es fan arreu del nostre país, per tal de poder arribar a un coneixement més precís de les diverses realitats polítiques i socials en aquesta complexa societat de principis del segle XXI.

Sovint es té la percepció que vivim en un món on aparentment els canvis de tota mena es produeixen a una velocitat presumptament vertiginosa. Processos que simultàniament vénen acompanyats a la vegada d'una certa saturació, desordre i caos informatiu. Es pot comprovar

amb una certa facilitat donant un cop d'ull a diversos mitjans de comunicació, que hi ha un aiguabarreig de diferents informacions sobre temàtiques diverses fetes sense solta ni volta ni cap mena de jerarquització, circumstància que impossibilita un cert distanciament crític per entendre amb un mínim de lucidesa en quin món estem vivint. Hom pot arribar a preguntar-se que se n'ha fet del dret a la informació crítica, a què qualsevol persona hauria de tenir accés, i més quan formem part d'aquest món occidental que presumeix d'haver instaurat allò conegut com a «Societat de la Informació». Es tractaria d'establir uns paràmetres d'anàlisi que afavorissin l'aclariment d'aquells elements informatius que ens interessen, ja no només a nosaltres com a estudiosos de la història, sinó a qualsevol ciutadà que vulgui formar-se una opinió respecte a la societat en què està vivint. Els historiadors sabem que els processos de canvi històric són de mitja o llarga durada, i aquest distanciament amb molta freqüència es troba a faltar, i més quan sovint les agendes electorals i el màrqueting imposen la seva llei amb una visió massa conjunturalista de la jugada.

a) La integració econòmica, social i política catalana dins d'un procés supraestatal (Europa)

Cal referir-se en primer lloc al concepte de globalització, terme que ha generat als darrers anys infinitat de polèmiques, incerteses i pors, especialment després de la caiguda del Mur de Berlín i amb la confirmació dels Estats Units d'Amèrica com a potència hegemònica a nivell mundial. Cal dir que per afavorir una comprensió dels processos anomenats com a globalitzadors s'hauria de procurar no caure en el parany d'un cert reduccionisme, simplificant l'anàlisi a un fenomen merament tecnològic de telèfons mòbils i Internet, d'una certa mitificació del món científic com podria ser amb tota la complexa qüestió al voltant de les recerques que es fan relatives a l'estudi del genoma humà, i ni tan sols simplificar-ho tot des de l'adopció d'una perspectiva economicista, molt oportuna d'altra banda, respecte a l'estudi dels mecanismes de funcionament i la cerca de benefici de les poderoses transnacionals.

Aquesta aproximació a la realitat encara que pertinent i necessària, no seria completa si mentrestant ens descuidéssim dels complexos mecanismes de funcionament de les societats davant una realitat que altera l'essència mateixa de les regles del joc que havien perdurat durant segles. De fet aquesta és una circumstància important si tenim en compte que molts dels nostres esquemes, conquestes socials i principis democràtics estan en joc. Fent un símil es podria dir que la globalització encara seria en força aspectes com una mena de llibre en blanc on moltes de les seves pàgines estarien per escriure. Cal veure, però, si aquest procés globalitzador consistirà en una perpetuació de les moltes diferències econòmiques per raons geogràfiques hereves d'una pèssima descolonització. Importants diferències de poder adquisitiu existents també al si de les mateixes societats occidentals perpetuant-se situacions que impossibiliten l'accés a un protagonisme en la presa de decisions d'amples capes de la població mundial actualment condemnades a la misèria i a la marginació.

Cal veure si continuarà el procés iniciat d'ençà de la desaparició de la guerra freda que tendeix a augmentar l'hegemonia econòmica, cultural i militar nord-americana, o si hi haurà elements d'equilibri entre les diverses regions del món amb un sistema geopolític més compensat. D'altra banda cal contemplar la possibilitat que es produeixi un retrocés en determinades conquestes d'allò que a Europa havíem conegut amb la formulació keynesiana anomenada com a «Estat del Benestar», especialment en els temes relatius a l'educació, la sanitat i la protecció social respecte a les persones més desvalgudes.

Cal referir-se, amb relació al que hem dit a les línies precedents, a la vinculació de Catalunya amb la nova i incerta realitat europea i als anomenats estats-nació europeus davant aquest fenomen globalizador, on els tradicionals elements que havien definit i consolidat a aquests estats es difuminen. Podrien exemplificar aquest procés la desaparició d'antics elements que havien constituït durant segles l'essència mateixa d'aquests estats: la desaparició de la moneda pròpia estatal amb l'establiment de l'Euro com a moneda comuna per a tota la Unió Europea, la difuminació de mercats econòmics estrictament interiors amb la volatilització de les antigues fronteres, la inexistència d'exèrcits estrictament propis ja que estan integrats en estructures superiors com l'OTAN, etc. La societat catalana lògicament es veu afectada directament per tot aquest procés. Les incerteses i preguntes que ens formulem tots plegats són molt variades. De fet, la peculiaritat de la realitat social i política catalana fa singularitzar aquesta relació amb la nova realitat europea. Sovint hi ha una certa reticència per part de determinats economistes, sociòlegs, politòlegs, etc., a fer lligar el concepte de globalització amb les realitats culturals i nacionals minoritzades. És freqüent observar com es presenten aquestes realitats com a antagòniques i incompatibles, adoptant una certa perspectiva darwinista cultural, on només cultures majoritàries, tipus l'anglosaxona o la francesa estarien en condicions de sobreviure a aquests processos. L'estudi historiogràfic dels mecanismes de pervivència de la realitat catalana davant contextos històrics diferents sens dubte pot donar algunes claus interpretatives al respecte.

Dins d'aquesta conjuntura d'internacionalització o de desaparició d'antigues tendències autàrquiques i inèrcies estatistes, en el cas concret de la Unió Europea cal tenir present el procés d'integració dels seus estats membres en una entitat superior com és la Unió Europea, fet inèdit i sense cap mena de precedent històric. El projecte de construcció europea és força ambiciós, ja que es parteix de realitats històriques, culturals i lingüístiques secularment diferenciades amb la idea de crear un projecte polític comú que teòricament és el que està en l'horitzó final com a gran fita, malgrat l'inicial impuls eco-

nòmic donat a aquest projecte. Un procés de canvi estructural profund com el que ens ocupa, pot generar un cert grau de rebuig i incertesa social donada la seva magnitud. Tots els europeus des de fa uns quants decennis ens hem vinculat, independentment que ens agradés o no, amb la nostra pertinença a determinat estat. Quan aquesta realitat desapareix, el sentiment d'incertesa i fins i tot de por per part d'una bona part de la ciutadana, s'ha de tenir present quan es realitza qualsevol mena d'estudi al respecte. Si parlem de les nacions sense estat, com és el cas de Catalunya, la complexitat analítica augmenta.

b) La dissolució de les velles estructures estatistes

Els ciments mateixos dels tradicionals estats europeus integrats a la Unió Europea estan força afectats com a conseqüència de la legislació europea actual i amb la dinàmica econòmica integradora que afavoreix la desaparició d'antigues tendències autàrquiques. Molt sovint els estats reaccionen oposant-se a aquest procés dissolvent amb els importants mecanismes de poder que encara disposen. Com a historiadors hem de procurar en la mesura de les nostres possibilitats, distanciar-nos de la present conjuntura, tot fugint de les anàlisis massa influenciades per una visió presentista i fer una reflexió que tingui present que aquesta mena de processos tenen una durada llarga, no deixant-nos impressionar, en el nostre intent d'aproximació a la realitat, pel fet que estiguem assistint a una important resistència per part de determinades estructures estatistes. Un exemple paradigmàtic d'això que estem dient és l'equilibri de poders presents a la Convenció pel futur d'Europa, dominada pel sector partidari d'una visió jacobina de la construcció europea en detriment dels defensors d'una perspectiva culturalista i federal germànica en tot aquest procés. Un dels elements de debat als propers anys serà el paper que hauran de jugar determinades cultures i llengües com la catalana, que malgrat tenir un nombre de parlants superior a alguns dels estats que properament ingressaran a la Unió Europea, no tenen un estat propi al darrera que les recolzi.

La diversitat i la protecció de les anomenades cultures minoritàries serà un patrimoni a protegir en aquest procés de construcció europea? La pregunta és important i definirà en bona mesura quina mena de construcció política ens espera i quines possibilitats d'adaptació dins d'aquest futur incert tindrà una realitat com la catalana. Caldrà veure d'altra banda, si serà una construcció amb un tarannà federal o no, i si els estats seran els directors d'orquestra tal com està succeint en aquests moments, o si les diverses realitats culturals tindran un paper protagonista en tot aquest procés, en el qual Europa seria concebuda com a entitat descentralitzada, federal i culturalment complexa. Cal tenir present que ja des dels inicis de la construcció europea, després de la segona guerra mundial, hi ha hagut partidaris del federalisme davant els defensors de l'hegemonia dels estats en la construcció política europea.

c) Caducitat de determinades pràctiques polítiques

El curs històric contemporani ha proporcionat breus períodes democràtics a l'Estat espanyol. El que estem vivint actualment tot i ser el més llarg de tots, és recent i instaurat després d'un període de quaranta anys de dictadura. Seria una ingenuïtat o un atreviment per la nostra part pensar que vivim en el millor dels mons possibles i que estem a l'alçada d'altres sistemes democràtics consolidats fa decennis, amb una experiència al respecte molt més gran que la nostra. Fer aquesta observació és necessari per assenyalar la necessitat de fugir d'una certa sensació de cofoisme i despreocupació, amb una determinada actitud de donar-ho tot per fet per part de la ciutadania respecte a la política i a la presa de decisions que els afecten d'una manera directa. L'anomenada transició política espanyola, duta a terme quan la dictadora franquista va finalitzar, va ser un fet peculiar i amb un cert grau d'excepcionalitat dins el panorama polític europeu. Aquesta transició política que va marcar les regles del joc que ens regeixen actualment, es va dur a terme dins d'una determinada conjuntura internacional que avui dia ja no és vigent, entre d'altres raons per la caiguda del Mur de Berlín i la desaparició de la guerra freda.

d) Periodització

A continuació faig una delimitació cronològica, amb la intenció de remarcar els períodes més significatius i els aspectes a tenir en compte per tal de fer l'anàlisi de l'evolució dels partits polítics, i la relació d'aquests amb la societat catalana al llarg de tot el segle XX i aquests primers anys del XXI.

1. Els partits polítics catalans a començament del segle XX

A principis del segle XX a Catalunya s'estan consolidant les tendències modernitzadores i industrialitzants que s'havien apuntat al llarg de la centúria anterior. Des d'un punt de vista polític, cal fer esment de la plasmació del moviment catalanista en una sèrie de partits que tot i tenir perspectives i inquietuds socials diferenciades, es caracteritzaran per tenir una determinada idea de país diferenciat de la resta de l'estat. La Lliga Regionalista serà el partit hegemònic en aquest començament de segle. D'altra banda la complexitat del panorama polític i social català, com correspon a una societat industrialitzada, serà un fet característic al llarg d'aquests anys, establint així una clara diferència amb la resta de l'estat.

El procés no només és important per la presència dels partits, sinó per la presència dels sindicats amb certes derives apoliticistes, tot i que cada cop són més nombrosos els sectors anarquistes que comencen a veure clar que intervenir en política pot resultar beneficiós per als interessos que defensen. Cal dir que al llarg d'aquest

període no existeix un sistema democràtic pròpiament dit. El període restauracionista borbònic inaugurat el segle XIX continua vigent fins als primers anys 20. Tot i mantenir les aparences d'una democràtica parlamentària, aquesta és falsejada electoralment per les nombroses tupinades i la forta influència de les xarxes caciquils. La dictadura de Primo de Rivera que vindrà després de la caiguda del règim restauracionista és un sistema explícitament antidemocràtic i militaritzat, on en molts aspectes serveix d'assaig per a la posterior dictadura franquista. D'aquesta primera part hauríem de destacar la complexitat d'un catalanisme heterogeni i convuls, la irrupció del lerrouxisme, la decadència tradicionalista i l'establiment de les bases que conformaran una societat industrialitzada amb una clara vocació europeista.

1.1. La decadència tradicionalista i carlina

El nucli urbà barceloní cada cop guanya en importància demogràfica, social i política respecte a la resta del Principat. El seu *hinterland* cada cop és més extens i influent en relació al territori que l'envolta, impregnant aquest de molts dels seus valors modernitzadors. Es comença a concretar allò conegut pels noucentistes de principis de segle com el model de la Catalunya-Ciutat. En aquest sentit cal destacar la col·lisió i l'enfrontament entre els ideals que defensen l'antic règim representats pels partits dinàstics i carlins, amb una clara orientació clerical, monàrquica i en determinats aspectes foralistes (no s'ha d'oblidar que elements carlins van formar part de l'heterogeni moviment de Solidaritat Catalana), i el nou sistema de valors republicans, laics, urbans i burgesos. El procés que seguiran aquests corrents tradicionalistes cada cop serà més erràtic, prenent una deriva explícitament decadent. Finalment molts d'ells acabaran integrats dins del moviment falangista que donarà suport al cop d'estat del general Franco.

1.2. El catalanisme polític: conservadorisme Burgès versus *republicanisme esquerrà*

L'hegemonia de la Lliga Regionalista serà destacable en aquests primers anys de segle, perdurant fins a la proclamació del directori militar de Primo de Rivera. Aquesta hegemonia li permetrà tenir un protagonisme destacat en la constitució d'una de les institucions més destacades de la Catalunya contemporània: *La Mancomunitat de Catalunya*. El conservadurisme burgès representat per la Lliga Regionalista tindrà en el seu si destacades personalitats com Prat de la Riba, Puig i Cadafalch o Francesc Cambó que intentaran impulsar la col·laboració política amb la resta de l'estat, fent compatible aquesta realitat amb la defensa dels interessos econòmics dels sectors benestants de la societat catalana. Aquesta formació política explicita la seva idea d'estructuració de país mitjançant la tasca duta a terme mitjançant la Mancomunitat. D'altra banda aquests anys comencen a fixar-se les bases del complex i heterogeni moviment esquerrà, federal i catalanista, que seguirà una trajectòria convulsa i erràtica fins a la catarsi electoral d'abril del 31. A partir de la proclamació del règim primoriverista, la decadència d'una Lliga que ha caigut en nombroses contradiccions es comença a fer palpable, i les simpaties populars comencen a canviar de signe, tal com es veurà reflectit anys després.

1.3. El partit radical d'Alejandro Lerroux

Davant l'aparició de partits específicament catalans i catalanistes, el govern central reacciona amb la promoció del Partit Radical capitanejat per Alejandro Lerroux. Aquest partit propugna un republicanisme revolucionari, incendiari i anticatalà. El lerrouxisme ha transcendit el seu temps i ha estat vist com el paradigma de l'intent de la introducció del conflicte i fragmentació dins la societat catalana. Cal dir que aquest intent no ha arribat a fructificar tot i els esporàdics intents de reeixida que s'han donat al llarg del temps.

2. La catarsi politicopopular de la Segona República

El període de la segona república destaca per la seva curta durada (1931-1939) amb tres anys de guerra civil. Malgrat tot, aquest és un període d'una extraordinària importància pel seu projecte de realització d'un canvi en profunditat en els mecanismes polítics, socials i institucionals de l'Estat espanyol sense precedents fins aleshores. Malgrat tot, no es pot arribar a produir una reforma estructural en profunditat per l'atzarosa vida d'aquest règim. Cal tenir present que si observem el període transcorregut entre els anys 1931 i 1936 es poden abordar amb unes certes garanties d'èxit únicament importants canvis a nivell institucional i legislatiu, amb fites importants com l'aprovació de l'Estatut de Catalunya. El període republicà està marcat pels continus intents de sabotatge per part de les forces reaccionàries i privilegiades i pels sectors més arrauxats del faisme, amb nombroses infiltracions lerrouxistes, que posen les coses molt difícils als governants d'aquest règim.

Des que triomfa el front popular al febrer del 36 fins al juliol del mateix any només van cinc mesos, que és quan es preveu una reforma estructural en profunditat a tot l'estat. Així d'entrada cal dir que la II República no va poder modificar d'una forma ferma les arcaiques estructures de l'Estat espanyol tal com havien previst els seus fundadors, fonamentalment des de tres vessants: l'estructura territorial de l'Estat espanyol, la reforma agrària i la qüestió religiosa i educativa.

A Catalunya triomfa electoralment Esquerra Republicana de Catalunya en coalició amb el minoritari partit de la Unió Socialista de Catalunya, culminant tot un procés convuls que s'havia dut a terme al llarg de les dècades anteriors. Destaca la voluntat per part d'aques-

ta formació política d'integrar diferents sectors de les classes mitjanes i intel·lectuals en el seu si. Així mateix vol mantenir el diàleg i la interacció contínua amb diverses entitats cíviques i culturals així com amb els nuclis sindicalistes, aspecte força complex donades les inèrcies apoliticistes de determinats sectors d'arrel anarquista que comencen a imposar-se en els nuclis directius. Malgrat tot, el comportament electoral del sindicat majoritari, la CNT, serà favorable a Esquerra Republicana de Catalunya per tota una tradició d'anys de col·laboració i coneixença entre els dirigents d'ambdós moviments, explicant aquest fet en bona mesura l'èxit electoral de l'esquerranisme catalanista als grans nuclis urbans. A molts nuclis rurals un altre sindicat, en aquest cas rabassaire, servirà d'enllaç amb Esquerra Republicana. Es demostra la importància que tenia aleshores mantenir unes bones relacions per part dels partits d'esquerra amb els moviments sindicals per tal de poder tenir una acceptació electoral ampla.

Acció Catalana com a facció dissident i fortament intel·lectualitzada de la Lliga Regionalista pateix un greu revés electoral tot i l'oferta de pacte per part d'Esquerra Republicana de Catalunya abans de les municipals del 31, i molts dels seus membres més destacats acabaran formant part d'Esquerra. La Lliga també pateix una profunda decadència, mostrant evidents símptomes de ser un projecte polític esgotat. El Partit Radical, malgrat la importància que a nivell estatal arribarà a tenir Alejandro Lerroux, és minoritari i les forces tradicionalistes són gairebé residuals, encara que en petites poblacions mantenen una certa influència.

3. El franquisme: la negació de la democràcia liberal

La guerra civil posa fi d'una manera violenta a aquest període democràtic i s'instauren 40 anys de règim dictatorial. A partir del triomf dels aliats a la segona guerra mundial, aquest règim dictatorial s'autoanomenarà cínicament «democràcia orgànica» (família, municipi i Sindicat Vertical). El franquisme, per salvar la pell, renunciarà explícitament a qualificar-se com a feixista després de la derrota a la segona guerra mundial de l'eix feixista Roma-Berlín i ven la imatge d'anticomunista, que és acceptada per raons geostratègiques pròpies dels inicis de la guerra freda pels Estats Units d'Amèrica erigida com a gran superpotència enfrontada a la URSS, tot i ser ben conscients de la manca de voluntat democràtica intrínseca a aquest règim. A Catalunya la desfeta de tot el teixit cívic, polític i social construït durant els anys republicans és immensa. Exili, mort i repressió és el destí dels milers d'afiliats i militants dels diferents partits i sindicats. L'intent d'acabar amb la realitat social, cultural i política catalana diferenciada de la resta de l'estat és ben evident. Josep Benet ho va exposar magistralment al seu treball *L'Intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Intel·lectualment, el franquisme mira de trobar una justificació, aprofitant-se de les debilitats i mancances del sistema partidista per donar cobertura al seu sistema antidemocràtic, feixistitzant i repressiu. Des d'un punt de vista històric cal remarcar la importància de l'estudi de tots el tòpics i mites que va establir aquest règim, ja que van impregnar àmpliament el subconscient d'una gran part de la població d'una manera molt important. Només cal sentir comentaris de persones d'una determinada edat que lloen les excel·lències del «*desarrollismo*» d'aquest règim on suposadament tothom tenia el sis-cents, apartament a la platja i feina estable. Els partits polítics aleshores eren presentats com l'encarnació del mal i com una mena de cavalls de Troia del règim comunista de Moscou. Aquesta crítica a la democràcia liberal parlamentària va ser devastadora, fins i tot per als mateixos partits polítics en el període de la transició, on les seves decisions i actuacions eren rebudes amb un cert grau d'acriticisme per una societat fortament anestesiada i manipulada políticament al llarg de quaranta anys de dictadura.

4. La transició política catalana

La transició política a Catalunya encara ha de ser estudiada més àmpliament ara que es comença a disposar d'una determinada perspectiva històrica, ja que s'han acomplert els vint-i-cinc anys de les primeres eleccions democràtiques. Les peculiaritats i la realitat social catalana feien que el procés fos diferent al de la resta de l'estat. Hi havia l'existència d'una plataforma unitària i transversal com era l'Assemblea de Catalunya integrada per infinitat d'associacions cíviques, culturals i polítiques. D'altra banda cal ressaltar el protagonisme que van tenir en aquests anys les Associacions de Veïns, els sindicats i determinades agrupacions de cristians de base. Des d'un punt de vista historiogràfic encara està per fer un estudi en amplitud de tots els processos en els quals va intervenir l'Assemblea i l'impacte que aquesta va tenir en la formació dels diversos partits polítics d'aleshores. És important la recuperació de la institució que havia estat el símbol de l'autogovern català durant l'etapa republicana, la Generalitat de Catalunya. El procés de restitució d'aquest organisme de govern autònom va ser complex, polèmic per molts sectors i de resultats incerts. Més enllà de la mitificació de determinats protagonistes d'aquest important esdeveniment, s'hauria de tenir present que caldria estudiar més àmpliament com va anar tot plegat i quins errors i ingenuïtats es van donar. Sembla evident que existeix un descontent generalitzat respecte a l'aplicació de determinades competències i al finançament de les institucions d'autogovern. D'altra banda l'estructuració territorial de Catalunya és una de les grans assignatures pendents del govern català. A moltes zones del territori existeix un malestar respecte a un hipotètic centralisme barceloní, en aquest cas però, sense comptar amb un estat propi. Al llarg d'aquests anys de Generalitat restaurada hi ha hagut contínues tensions entre el govern central espanyol i el govern català, perfectament simbolitzades per les múltiples vegades que

ha hagut d'intervenir el Tribunal Constitucional per conflictes de competències. Actualment hi ha un nou actor en escena, Brussel·les, i les regles del joc segurament patiran importants transformacions en un futur no excessivament llunyà...

5. La crisi del sistema polític representatiu

El model polític que es va configurar a la segona meitat dels anys 70 del segle XX a l'Estat espanyol està patint una profunda crisi, paral·lelament a la que es dóna a altres democràcies occidentals amb diferents graus d'intensitat. Si més no el model consistent en l'existència d'una classe política amb un cert grau d'endogàmia cada cop està més mal vist pel gruix social que reclama una participació activa en la gestió quotidiana de tota mena de decisions que l'afecten, no limitant-se a passar cada quatre anys per les urnes Si tenim present que Catalunya com a realitat històrica, social i cultural no disposa d'un estat propi i històricament el teixit social ha substituït en infinitat d'ocasions aquesta mancança, sens dubte una despolitització de la seva societat seria francament perjudicial per a la seva supervivència en aquest nou context europeu. El catalanisme polític s'ha caracteritzat al llarg dels anys per la seva transversalitat, és a dir, la voluntat d'integrar el major nombre d'entitats cíviques, culturals i socials, i que a la vegada aquestes puguin formar part de la presa de decisions polítiques. Si Catalunya ha sobreviscut com a entitat política i cultural davant els intents homogeneïtzadors i assimilacionistes per part de l'estat, en gran part ha esdevingut així perquè un gran nombre d'entitats, associacions, teixit productiu, etc., han tingut una determinada voluntat de construcció nacional. El miratge que pot representar la recuperació de les institucions d'autogovern i la dinàmica de funcionament dels partits polítics pot ser una arma de doble tall en molts sentits. En produir-se la delegació en la presa de decisions per part de la societat a aquestes institucions es perd una de les característiques tradicionals de funcionament del catalanisme polític.

S'hauria de tendir a propiciar una interacció i diàleg entre el gruix social i entre aquests partits per evitar que es puguin divorciar aquestes dues realitats. Caldria, d'altra banda, democratitzar el funcionament dels partits polítics, ja que l'actual legislació no afavoreix precisament la democràcia interna, i impedeix que molts ciutadans es puguin apropar a la vida política i es plantegi la militància activa, ja que sovint es té la percepció que els partits són maquinàries electoralistes amb un cert component aristocratitzant on només les cúpules directives tenen poder decisori. Sens dubte seria desitjable la consolidació d'uns mínims democràtics que en molts casos es veuen trontollar. Cada cop es fa més evident la demanda social de gestors eficients i transparents d'administracions públiques que puguin garantir els drets mínims en educació, sanitat i vivenda i simultàniament establir unes bases per tal de poder exercir la llibertat social, econòmica i cultural.

Bibliografia

J. Benet i Morell: *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona. 1995.

N. Bilbeny i García: *Europa después de Sarajevo: claves éticas y políticas de la ciudadanía europea*. Ed. Destino. Barcelona. 1996.

A. Colomines i Companys: *El catalanisme i l'estat: la lluita parlamentària per l'autonomia, 1898-1917*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona. 1993.

J. E. Stiglitz: *El malestar de la globalització*. Ed. Empúries. Barcelona. 2002.

J. Termes i Ardèvol: *Les Arrels populars del catalanisme*. Ed. Empúries. Barcelona. 1999.

Adreces web

Convenció Catalana per al debat sobre el futur de la Unió Europea. Patronat Català Pro Europa: www.conveniocatalana.org

LA VISIÓ DE L'ALTRE EN EL REREFONS DEL CONFLICTE PALESTINOISRAELIÀ: DES DELS ORÍGENS DEL SIONISME FINS A LA CREACIÓ DE L'ESTAT D'ISRAEL (1896-1948)

Carmen Pérez Herrera

L'objecte de la nostra recerca és intentar aprofundir en les arrels de la qüestió palestina més enllà de les interpretacions més recurrents sobre el tema, que es limiten, en molts casos, a subratllar l'Imperialisme i el joc de forces econòmiques, polítiques i estratègiques que s'enfronten a la zona com a causes últimes del problema. Considerem necessari, si més no, complementar aquest tipus d'anàlisi situant en el rerefons d'aquest conflicte la visió que de l'Altre, els àrabs de Palestina, van elaborar el sionisme i Occident des que Herzl va publicar *L'Estat Jueu* fins a arribar a la constitució de l'Estat d'Israel el 1948.

En aquest sentit, la principal hipòtesi d'aquest treball afirma una identitat entre els mecanismes de negació i desvalorització etnocèntrica de l'Altre del colonialisme europeu i la construcció nacional de l'Estat jueu a partir del sionisme, establint-se un paral·lelisme entre ambdós processos al marge de les característiques singulars del projecte sionista. La seva percepció estigmatitzada de l'àrab de Palestina a partir de categories de superioritat cultural i eficàcia econòmica se situaria als orígens d'un enfrontament que, més enllà d'ésser l'escenari de lluites d'interessos polítics i econòmics concrets a nivell internacional, simbolitza, com planteja G. Corm,[1] l'ambivalència conflictiva de la relació Orient-Occident, en tota la seva dimensió històrica, cultural i religiosa, econòmica i política.

Defugint d'essencialismes estèrils, tanmateix, som conscients, d'una banda que no té cap interès historiogràfic o antropològic jutjar el sionisme, ni tan sols el colonialisme europeu a partir de criteris de relativisme cultural comunament acceptats actualment; i d'altra banda, que els estereotips desvaloritzadors de l'Altre són compartits per ambdues comunitats. Necessàriament, però, dins les limitacions d'aquesta recerca, ens centrarem en l'anàlisi de la percepció del grup hegemònic en tant que pot traslladar la seva imatge desvaloritzadora de l'Altre en polítiques discriminatòries efectives.

Desenvoluparem la hipòtesi plantejada, establint prèviament, les connexions entre el nacionalisme jueu i els paradigmes de pensament predominants a l'Europa del període, els quals influïren en la valoració sionista de la societat àrab, i, analitzant, després, com en el procés històric que conduí a la creació de l'Estat d'Israel, la dinàmica d'implantació en el territori en contacte amb els àrabs i el debat dins del pensament sionista sobre la mateixa qüestió, es retroalimentaren per definir la seva percepció de l'Altre.

1. El sionisme en el context polític i ideològic europeu del s. XIX: nacionalisme, colonialisme i socialisme

En una Europa on triomfa l'esperit del romanticisme nacionalista de la «primavera dels pobles», amb les revolucions de 1848 i les unificacions alemanya i italiana i on l'estat-nació esdevé símbol de civilització i modernitat, la solució de la «qüestió jueva» es planteja també en termes de renaixement nacional a nivell cultural i polític de les comunitats en diàspora.

En un moment en què els progroms a l'Europa Oriental i l'assimilacionisme dels jueus d'Europa Occidental, emancipats legalment a partir de la Revolució Francesa, plantegen el risc de pèrdua d'identitat, la consecució d'un estat apareix com l'única opció viable per a les ètnies minoritàries que aspiren a «normalitzar» la seva situació en termes d'equiparació política amb la resta de les nacions.

[1] G. Corm: *Le Proche-Orient eclaté,* La Découverte, París: 1988.

Malgrat les peculiaritats respecte de la resta de pobles europeus del període, i de la seva insistència en el retorn als valors jueus, el sionisme comparteix el mateix supòsit: la identitat ètnica nacional només és possible a partir d'un estat. Un estat-nació que ja en la seva gènesi com a idea pressuposa una hegemonia uniformadora orientada a eliminar les diferències, subordinant les minories i que, com assenyala Breton[2] conté l'expansionisme com a característica inherent.

Així, el sionisme coincidí amb el període sense precedents d'annexió i ocupació territorial europea a Àfrica i Àsia, i formà part d'aquell moviment, de manera que, adherint-se a l'entusiasme general d'Occident per l'adquisició territorial d'ultramar, el sionisme mai va parlar de si mateix ambiguament com d'un moviment d'alliberament jueu, sinó com un moviment per a l'assentament colonial a l'Orient.

I associats al colonialisme, el nacionalisme jueu s'identificà amb l'etnocentrisme, l'hegemonia racial europea i el darwinisme social que corrents antropològic associats a l'expansionisme europeu com el funcionalisme anglès o el culturalisme nord-americà contribuïren a expandir.

En aquest context s'interpretà que els jueus, com a avantguarda d'Occident, podrien implantar els ideals de civilització i progrés en les considerades estàtiques societats orientals, susceptibles, com es consideraven, de ser explotades amb uns criteris d'eficiència occidental que els nadius desconeixien, esdevenint, per tant, obstacles al progrés.

De fet, el criteri d'eficiència i productivitat econòmica sinònim de civilització i superioritat cultural va ser el més important adduït per a justificar la colonització de Palestina per part dels sionistes.

La conquesta, però, es subordinava a una idea que pretenia dignificar-la amb arguments científics, morals i fins i tot ètics: el progrés en termes occidentals desenvoluparia les societats endarrerides, i, per tant, acabaria beneficiant els autòctons.

En aquest sentit, la no explotació de la mà d'obra nativa per part dels sionistes, que predicaven la «conquesta del treball», i la compra legal de les terres, foren els arguments principals per negar el caràcter colonial del seu projecte quan aquest terme adquirí un to pejoratiu.

Aquests principis novament reflectien una altra influència del pensament europeu de l'època, bàsica en el sionisme: el socialisme, que serà la tendència d'un sector important del moviment que anys més tard seria hegemònic i sustentaria les bases del nou estat.

Els pioners que arribaren a Palestina, especialment a la 2a onada d'immigració (*alyah*) a principis de segle, estaven imbuïts d'ideals socialistes i aspiraven a construir una societat exemplar basada en l'ideal comunitari del socialisme revolucionari que impregnava la joventut jueva europea i que propugnava l'ideal d'emancipació a partir dels mateixos treballadors, els quals haurien de construir els fonaments de la renaixença nacional.

La renovació jueva passaria pel treball de la terra enfront de la degradació de la vida jueva a les ciutats europees i es concretaria en estructures comunitàries de producció i desenvolupament social com els kibutz. Era la utopia del socialisme constructivista que es desenvoluparia amb contradiccions importants. D'una part, respecte al socialisme europeu incapaç d'entendre la prioritat nacional del sionisme socialista sobre els principis generals internacionalistes dels partits europeus que jutgen el nacionalisme com a ideologia burgesa. De l'altra part, l'ideal de la «conquesta del treball» entrava en competència amb la mà d'obra nativa a la qual finalment acabava desplaçant.

En tot cas, com veurem, el sionisme socialista compartia els mateixos prejudicis etnocèntrics que el marxisme europeu contenia en les seves anàlisis de les societats precapitalistes. La legitimació del seu assentament a Palestina en base al progrés modernitzador d'una explotació agrícola intensiva i una cultura més avançada que beneficiaria la població nativa, és un lloc comú també en aquesta tendència del sionisme, que l'impediria valorar el nacionalisme àrab en la seva autèntica dimensió, tot esperant que els beneficis materials derivats de la colonització jueva acabarien per eliminar la seva raó d'ésser.

2. La percepció de l'Altre en el pensament i la praxi sionista

«No hi ha tal cosa com un palestí... No existeixen»,[3] aquesta negació de l'Altre explícita en una afirmació de Golda Meir, membre del primer govern de l'estat d'Israel, posa de manifest l'actitud sionista respecte de la població àrab de Palestina des dels orígens del moviment a finals del s. XIX. Malgrat excepcions com A. Haam o I. Epstein, en una primera època, i de persones i grups com Brit Shalom durant el Mandat, que intuïren la importància crucial que tindria per al sionisme les seves relacions amb la població àrab, la resta de líders i seguidors del moviment ni es plantejaren l'existència d'una població autòctona a tenir en compte en la construcció del seu projecte nacional.

Palestina es percebia com una terra buida i desolada, per la qual cosa escasses referències ocupaven en els seus debats i escrits els pocs àrabs primitius que la poblaven. En aquest sentit, Herzl definia el sionisme com un «problema de transport»: hi havia una terra sense poble i un poble sense terra. Només es tractava, doncs, de reunir-los.

Les revoltes àrabs durant el Mandat britànic van fer visible una població àrab que esdevenia un problema de complicada solució. Tot i així, difícilment es reconeixia l'existència d'un moviment amb una reivindicació naci-

[2] R. Breton: *L'ethnopolitique*, PUF, París: 1995.

[3] Citat a I. Souss: *Carta a un amigo judío*, Muchnick, Barcelona: 1988.

onal sinó que s'interpretava, com ja hem mencionat, que els beneficis econòmics que derivarien de la colonització jueva acabarien per neutralitzar l'hostilitat àrab. Tant el país com els seus habitants es descrivien en base als estereotips menysvaloradors que s'atribuïen a l'Orient per part d'un moviment que, com vam assenyalar, compartia els valors etnocèntrics i expansionistes de l'Europa imperialista.

Des d'aquesta lògica, tal com afirma Taylor,[4] la creació de l'Estat d'Israel acabaria justificant-se amb una imatge deshumanitzada de l'àrab palestí que l'invalidava des d'un punt de vista econòmic i social, la qual cosa va permetre obviar en gran mesura el problema ètic que el nou estat representava respecte als palestins. El sentiment de culpabilitat s'alleugerava amb referències a una gran causa i a la tendència a considerar els àrabs com una entitat irracional i insignificant.

Al marge d'actituds minoritàries, significatives per a evitar una simplificació del debat, l'esquema que va des de la negació de l'Altre, percebut com una cultura inferior, a la seva identificació amb l'enemic a conjurar, és aplicable a gran part del pensament sionista i de l'escassa bibliografia que analitza aquest tema.

Encara així no podem obviar tendències conciliadores com el binacionalisme que van defensar alguns sectors del sionisme durant el Mandat, ja que encara que sense efectivitat real, la seva importància va radicar a conformar la consciència crítica del moviment respecte de la qüestió àrab.

Analitzarem, doncs, els elements bàsics d'un debat que evoluciona en paral·lel a la implantació sionista a Palestina, abans i durant el Mandat britànic.

2.1. El descobriment de l'Orient (1896-1917)

«Si feu una ullada a la literatura sionista d'abans de la Guerra, trobareu a penes una paraula sobre els àrabs»,[5] admetia Weizmann en un discurs pronunciat en 1931.

De fet, a les reflexions d'Herzl, fundador del sionisme polític, els àrabs ocupen un lloc molt secundari.

Com molts sionistes de l'època estava convençut del caràcter únic i excepcional de la raça jueva i de com «la nostra raça és, en tot, més capaç que qualsevol dels pobles del món»,[6] mantenint un plantejament evolucionista que establia un progrés continu des de l'estat primitiu a la civilització, de tal manera que l'Estat jueu es convertiria en el baluard d'Europa a l'Orient on «constituiríem l'avantguarda de la cultura en la seva lluita contra la barbàrie».[7]

Com deia en una carta al Gran Duc de Bade: «Si la voluntat de Déu es tornar-nos a la nostra pàtria històrica, serem els campions de la civilització occidental. Aportarem la propietat, l'ordre i la puresa de costums, en un racó abandonat i infestat de l'Orient. Ho farem per a poder subsistir, i aquesta obligació serà una tasca excel·lent per al nostre poble, en tant que la necessita (...) L'Estat jueu es una necessitat del món: llavors es constituirà».[8]

Herzl identifica el seu projecte amb una empresa colonitzadora per a construir un estat i la planeja amb detall, molt al marge del fet que, com reconeixia un altre sionista, I. Zangwill,[9] Herzl no sapigués res de les condicions reals, polítiques i agrícoles de Palestina i ignorés completament la població àrab de la zona en la realització dels seus projectes.

De fet, de la seva visita a Palestina en 1898 només es referí a la població àrab en la mesura en què podria ésser un obstacle als seus plans: «les masses de nadius pobres, [afirmava], ha d'ésser expropiada, expropiació i desplaçament que ha de dur-se a terme de la manera més discreta i circumspecta possible»,[10] concloent que la resistència de la població local suposaria l'ús de la força militar per a «implementar el desplaçament de la població indígena».

Des d'un altre punt de vista, A. Haam, representant del sionisme cultural, fou un dels primers sionistes preocupats per la qüestió ètica que plantejava la relació entre l'establiment de colons jueus i el desplaçament de la població àrab.

Al 1891, després de la seva visita a Palestina i anys abans que el sionisme polític es convertís en un moviment organitzat, va publicar *La veritat sobre la terra d'Israel*, a on ja advertia sobre l'error de considerar Palestina com un país buit, preveient que els àrabs quan es veiessin amenaçats per un nombre més gran de colons jueus, no ho acceptarien sense oposició.

«Tenim el costum de pensar que tots els àrabs són homes salvatges del desert, que no veuen o no comprenen el que passa al seu voltant, però és un gran error. Els àrabs, especialment els que viuen a les ciutats, veuen i comprenen el que nosaltres fem i volem a Palestina. (...) Si alguna vegada ens desenvolupem fins al punt d'usurpar el seu espai vital de manera apreciable, no cediran el seu lloc fàcilment».[11]

En el mateix sentit es manifestà Y. Epstein[12] al VII Congrés Sionista de 1905 entorn del que va denominar

---

[4] A. R. Taylor: *The Zionist Mind,* Institut for Palestinian Studies, Beirut: 1974.

[5] W. Laqueur: *Histoire du Sionisme,* Gallimard, Saint-Amand (Cher): 1994. p. 310.

[6] Ibídem, p. 104.

[7] T. Herzl: *L'état juif,* Lipschutz, París: 1926.

[8] Ibídem, p. 39.

[9] *Le jubilée du Premier Congrès Sioniste.1897-1947,* L'Exécutif de l'Organisation Sioniste, Jerusalem: 1947. p.58.

[10] Citat a E. Said: *The Question of Palestine,* First Vintage Books Edition, Nova York: 1980, p. 13.

[11] A. Haam: «Nous allons vers une guerre dificile», D. Charbit: *Sionismes. Textes fondamentaux.* Éditions Albin Michael. París. 1998, p. 31.

[12] Y. Epstein: «La question disparue», D. Charbit: *Sionismes...*, pp. 337-346.

«la qüestió oblidada», la població autòctona de Palestina: «...només una qüestió, menyspreable, se'ns ha escapat: en aquesta terra, que és la nostra pàtria estimada, viu tot un poble que s'establí fa segles i que mai ha somiat abandonar-la (...). És hora d'extirpar la falsa idea estesa entre els sionistes que hi ha a Palestina terres no cultivades per manca de mà d'obra agrícola o per la incúria dels seus habitants. No hi ha terres desertes. Ans al contrari!»[13]

En qualsevol cas, després d'aquesta constatació, justifica la colonització jueva en termes de suposats beneficis als àrabs: «No només poden, sinó que deuen, pel seu propi bé, deixar als jueus establir-se a la seva pàtria, ja que són incapaços de millorar sols la seva situació i sortir de la seva misèria i la seva ignorància; només el poble jueu pot ajudar-los a fer-ho».[14]

Dins del sionisme, Smilanski va criticar les contradiccions d'Epstein en pretendre evitar els efectes negatius de la colonització sense renunciar a la nació jueva a Palestina, esperant dels jueus, en la seva opinió, una moral extraordinàriament superior a la normal. Des de la seva perspectiva els àrabs no podien reclamar una terra que havien transformat en un desert.

Encara que l'origen semita comú fou al·ludit freqüentment com a base per a l'enteniment entre ambdues comunitats, com assenyala Laqueur,[15] aquesta referència formava part del recurs comú a principis generals de fraternitat que pretenien ocultar la incapacitat sionista per a trobar una forma més tangible de millorar les seves relacions amb els àrabs.

De fet, els primers colons jueus a Palestina demostraren un absolut desconeixement dels costums, la llengua i la forma de vida de la població autòctona. Aquests colons arribaren a Palestina sense desprendre's dels seus costums europeus i les seves idees d'avantguarda d'orientació marxista, protagonitzant el primer xoc entre Orient i Occident que enfrontà aquests primers colons amb motivació nacional i intencions de crear una societat moderna basada en la llibertat de treball i la propietat individual de les terres, amb un país que analitzen amb categories etnocèntriques com arcaic i feudal, on la mísera població àrab treballa les terres dels rics propietaris per un salari de fam i amb un rendiment escàs.

Compartint aquesta percepció foren pocs els partidaris de l'assimilació cultural, és a dir, els que proposaren desprendre's de les influències europees per a adquirir els costums i els hàbits mentals d'Orient més positius, corregint en raó de la seva influència occidental, la ineficiència i ineptitud àrabs.

Per a Jabotinsty, representant de la dreta revisionista dintre del sionisme, els jueus no només no tenien res en comú amb l'orientalitat sinó que havien d'ajudar els àrabs de Palestina a emancipar-se de les seves tradicions i prejudicis orientals, estenent les fronteres d'Europa fins a l'Eufrates. Durant el període de transició aconsellava, doncs, no impregnar-se d'Orient, «no perquè siguem jueus ni perquè siguem europeus, sinó simplement perquè som homes civilitzats».[16]

L'objectiu de la implantació jueva a Palestina seria, doncs, òbvia, desfent-se dels seus propis aspectes tradicionals-orientalistes, s'hauria de «portar aquesta Europa, amb ell i en ell [poble jueu], i continuar desenvolupant la tradició europea que els és propera i que porta a la seva sang des de fa mil·lenis. I el que desitgem als nostres veïns és el mateix: la liquidació d'Orient».[17]

En definitiva, des de l'evolucionisme més estricte, Orient i Occident arribarien a ésser una mateixa cosa, una vegada superades les etapes que separen Orient de la civilització occidental, destí final i paradigmàtic de tota evolució cultural, i també un cop que aquesta última es desprengués dels seus propis trets de fanatisme oriental. «Això que s'acostuma a anomenar «orientalitat» entre nosaltres, defineix Jabotinsky, no és més que un estadi inferior i molt fluix de civilització com tota cosa antiga, aquest estat d'endarreriment pot ser considerat pintoresc (...). Després de dos mil anys de viure en mig de pobles cultivats, no podem ni hem de desitjar tornar al nivell cultural de pobles mig-salvatges».[18]

En qualsevol cas Roi[19] observa una evident diferència entre l'actitud dels sionistes europeus, massa allunyats de la realitat sobre el terreny com per a donar prioritat a la qüestió àrab, i la de l'Oficina Sionista que s'instal·larà a Palestina a partir de 1908 a càrrec del Dr. Ruppin, molt més sensible a aquest tema.

Ruppin i Thon junt a Jacobson, representant de l'Organització Sionista a Estambul, foren qui més iniciatives i contactes establiren per a fomentar una relació d'amistat amb els àrabs.

En aquest sentit Laqueur destaca com no es pot acusar l'Oficina Palestina de manca de prudència política i de sentit moral en la seva adquisició de terres, ja que progressivament intuïren que al marge de consideracions morals existia també un problema polític que podia esclatar i començaren a indemnitzar els camperols o a buscar-los llocs de treball alternatius. La qüestió decisiva era la lluita per l'hegemonia en el país, malgrat que molts dirigents sionistes volguessin trobar, subestimant-lo, una influència oculta darrere del moviment, agents britànics als anys 20 i el feixisme a la dècada dels 30.

Malgrat aquestes consideracions Ruppin compartia amb la resta de sionistes la convicció que la implantació jueva beneficiava la població àrab i el govern otomà i pensava que la immigració jueva havia alliberat els camperols de l'explotació dels grans propietaris, en com-

[13] Ibídem, p. 338.
[14] Ibídem, p. 343.
[15] W. LAQUEUR: *Histoire du Sionisme...*
[16] V. JABOTINSKY:»L'Orient», CHARBIT, D.: *Sionismes...*, p. 375.
[17] Ibídem, p. 379.
[18] Ibídem, p. 377.
[19] I. ROI: «The Zionist attitude to the arabs 1908-1914», *Middle Eastern Studies,* (abril 1968), pp. 198-242.

prar les pitjors terres, pagar-los salaris alts i practicar una agricultura moderna que podia ésser un exemple per a ells.

Autors com Bastenier o Weinstock,[20] assenyalen com el sionisme no tardarà a esdevenir un factor nacionalitzador i «palestinitzador» de l'opinió àrab, contribuint a la cristal·lització del sentiment nacional àrab a Palestina.

3. El debat sobre la «qüestió àrab» durant el mandat britànic

La Declaració Balfour sustentada en una conjuntura de rivalitat d'interessos europeus a l'Orient Mitjà i la frustració de les aspiracions àrabs després de la I Guerra Mundial, acabarà configurant les bases d'un conflicte entre dos nacionalismes enfrontats, agreujat a partir de llavors per la intervenció estrangera a la zona.

Enfront del nacionalisme àrab de Palestina i la seva oposició als projectes sionistes, tres grans tendències es van perfilar durant el Mandat, segons Charbit.[21]

La més minoritària fou el binacionalisme de l'Aliança per la Pau (Brit Shalom), formada por intel·lectuals jueus com Buber o Scholem, orientalistes i delegats de l'Organització Sionista a Palestina, com Ruppin o J. Thon, amb gran sensibilitat per la qüestió àrab.

El seu plantejament passava per reconèixer les aspiracions dels àrabs de Palestina a l'autodeterminació, tant per una consideració de justícia moral com per una opció de prudència política necessària per a construir el projecte sionista. La seva opció per a aconseguir conjugar els drets legítims d'ambdues parts sense violència, seria un estat binacional basat en el federalisme. La qüestió àrab representava per a aquesta tendència el test moral pel qual seria jutjat el sionisme.

Com plantejava Buber, només relativitzant el propi nacionalisme enfront del dels altres seria possible mantenir criteris ètics que evitessin cometre injustícies més enllà de les estrictament necessàries. Reconeix que la colonització sionista pot causar inconvenients però davant la necessitat vital que constitueix la implantació sionista, a la qual considera impossible renunciar, l'única opció és el «mal menor», a través d'una actuació responsable basada en criteris ètics i en la consciència de les seves necessàries limitacions.

Tanmateix, però, també aquesta tendència compartia els supòsits etnocèntrics del sionisme. Així, Buber considerava que el desenvolupament del país aconseguit per la colonització jueva enfront de segles de desolació en què el país fou un «desert inhabitat» justificava, encara que subordinant-lo al compliment de la missió divina, el dret del poble jueu sobre Palestina i es mostrava convençut que la seva explotació intensiva li donaria capacitat suficient perquè ambdós pobles compartissin el mateix territori.

«Ha d'insistir-se a mantenir les formes sense sentit d'una antiquada economia, ha d'evitar-se la productivització del sol per a impedir el flux de nous habitants sense menyscabament dels antics? (...) Demani'l què han fet els àrabs en 13000 anys i què hem fet nosaltres en 50! La resposta que doni, no constitueix un important testimoni en una negociació justa sobre el capítol «a qui pertany» aquest territori? (...) Aquest país ens reconeix perquè gràcies a nosaltres es torna fructífer i precisament en tornar-se fructífer demostra reconèixer-nos».[22]

D'altra banda, la dreta revisionista de V. Jabotinsky, intentava demostrar la impossibilitat d'un acord, ja que considerava que cap compromís polític o territorial satisfaria les aspiracions àrabs a una pàtria indivisible àrab.

En la seva opinió no seria possible l'acord amb els àrabs fins que no es trobessin amb una «muralla d'acer» i comprenguessin que no podrien fer res sinó acceptar la colonització jueva. Només llavors els grups més moderats estarien disposats a negociar concessions mútues com a garanties contra l'expulsió dels àrabs i la igualtat de drets civils i polítics.

Reconeix, tanmateix, que als àrabs els pot semblar una proposta insuficient viure en un país jueu i en aquest cas considera la possibilitat de transferència de la població àrab a països veïns.

Per a Barnavie[23] foren els revisionistes qui millor van entendre el problema àrab i en opinió de Laqueur Jabotinsky és el més inequívoc i menys ambigu dels pensadors sionistes, encara que el punt més dèbil de les seves tesis va ser la convicció que el sionisme era moralment inatacable al marge dels mètodes que faci servir.

Entre aquestes dues postures extremes, de binacionalistes i revisionistes, se situaven el pragmatisme de Weizman i el de l'esquerra.

L'esquerra, de fet, s'erigia en una tercera via no homogènia. La seva actitud enfront del problema àrab fou la més complexa i a la vegada la més important atès que va constituir la força política més important del *yishuv* (comunitat jueva a Palestina). El socialisme, fos o no d'inspiració marxista, era, com van subratllar, contradictori en els seus principis.

L'esquerra entenia la importància d'un acord per a evitar un estat de permanent conflicte, però al mateix temps no transigia en els aspectes que considerava fonamentals per a aconseguir les seves aspiracions nacionals: la immigració i la colonització del país.

Ben Gurion, líder de l'esquerra sionista i primer ministre de l'Estat d'Israel reconeix que el moviment nacionalista àrab tenia un caire polític però sense contingut social positiu, referint-se al caràcter reaccionari,

---

[20] M. A. Bastenier: *La guerra de siempre. Pasado, presente y futuro del conflicto árabe-israelí,* Península, Barcelona: 1999, i N. Weinstoch: *Le Sionisme contre Israel,* François Maspero, París: 1969.

[21] D. Charbit: *Sionismes...*

[22] M. Buber: *Escritos escogidos*, Ediciones Porteñas y Departamento de Cultura de Argentina, Buenos Aires: 1978.

[23] I. Barnavie: *Une histoire moderne d'Israel*, Flammarion, Saint-Ammand (Cher): 1988.

feudal, clerical i apartat de les necessitats del poble que l'esquerra atribuïa al nacionalisme àrab.

Per a Ben Gurion l'apropament àrab-jueu no arribaria fins que es constituís l'Estat jueu, quan una vegada consolidada la seva força econòmica i militar, els àrabs s'adonessin que un Israel fort podria beneficiar-los.

Es tracta doncs d'una reelaboració de la «muralla d'acer» de Jabotinsky, de qui Ben Gurion en alguns aspectes no es diferencia substancialment si no és en una estratègia més pragmàtica.

En tot cas Ben Gurion va marcar distàncies amb el revisionisme, defensant el diàleg amb els àrabs i la possibilitat que coexistissin els drets d'àrabs i jueus a Palestina.

Va defensar la colonització jueva no sols per la necessitat vital que representa per al poble jueu sinó també per ser l'avantguarda de la revolució social en la zona, la qual cosa conduiria a l'alliberament de tots els explotats.

Pensava que el país tenia recursos inexplotats que permetien l'existència d'ambdues comunitats, malgrat que els àrabs fossin incapaços de desenvolupar-los per ells mateixos. En aquest sentit és explícit quan afirma:

«Eretz-Israel és un desert cobert de runes: els pocs àrabs que hi viuen no sabran donar-li vida i aixecar les seves runes. Només una petita part de la terra està treballada, entre 10 i 20%. La superfície explotada no produeix el rendiment que es necessitaria perquè l'àrab, inadaptat a un treball harmoniós, no sap explotar totes les seves virtualitats. Els seus mètodes són primitius, empobreixen la terra produint poc per als seus propietaris. El país espera un poble evolucionat i ardent, ric en forces materials i espirituals, armat de la ciència i la tècnica moderna (...), que irrigarà els deserts, farà reflorir els turons abandonats, enriquirà el sol esgotat, plantarà les sorres, transformant les mines en paradisos. (...) La instal·lació dels hebreus no destorbarà la vida dels àrabs, al contrari, els traurà del seu endarreriment econòmic, elevarà el seu nivell social, material i moral.»[24] (...) «No reconeixem el dret de ningú d'imposar a aquest país la misèria i la desolació, només perquè no es vulgui canviar la seva identitat nacional».[25]

Constatem, doncs, en aquest esquemàtic plantejament del debat sionista entorn de la visió de l'Altre, com la percepció respecte als àrabs en funció de la hipòtesi que presentàvem es reitera des de qualsevol tendència del sionisme, malgrat els matisos. Com conclou Taylor,[26] en aquest sentit, el nacionalisme jueu afegí a l'èxit del seu projecte territorial, la derrota d'alguns dels seus ideals de renaixement nacional, deixant plantejada la qüestió ètica de les seves relacions amb els seus veïns àrabs. De fet, el llarg i sagnant conflicte que persisteix no fa més que enfrontar-los contínuament amb tota cruesa a aquesta qüestió pendent.

Bibliografia bàsica

CULLÀ, J. B.: «Junto a la tumba de Herzl», *El País*, 20 de noviembre de 1995, p. 14.

I. BARNAVIE: *Une histoire moderne d'Israel,* Flammarion, Saint-Amand (Cher): 1988.

H. FISCH: *The Zionist Revolution. A New Perspective,* Weidenfeld and Nicolson, London: 1978.

S. D. GOITEIN: *Jews and Arabs. Their contact through the ages*, Schochen Books, New York: 1955.

W. LAQUEUR: *Histoire du Sionisme*, Gallimard, Saint-Amand (Cher): 1994.

A. ROFFE: *Sionismo. Hechos i personajes,* Ed. Aurora, Tel Aviv: 1980.

I. ROI: «The Zionist attitude to the arabs 1908-1914», *Middle Eastern Studies*, (abril 1968), pp. 198-242.

I. SAID: *The Question of Palestine,* First Vintage Books Edition, New York: 1980.

A. R. TAYLOR: *The Zionist Mind,* Institute for Palestine Studies, Beirut: 1974.

P. VOLTES: *El Sionisme o la qüestió nacional hebraica,* Obispado de Barcelona, Barcelona: 1928.

Textos sionistes

M. BUBER: *Escritos escogidos*. Tomo I. El humanismo hebreo y nuestro tiempo. Tomo II. Sionismo y universalidad, Ediciones Porteñas i Dep. de Cultura de Argentina, Buenos Aires: 1978.

D. BEN GURION: *Israel, anys de lluita*, Aymà S.A. Editora, Barcelona: 1973.

D. BEN GURION: *Mémoires. Israel avant Israel*, Éditions Gresset et Fesquelle, París: 1974.

D. BEN GURION: *Le peuple et l'état d'Israel,* Éditions de Minuit, París: 1959.

D. CHARBIT: *Sionismes. Textes Fondamentaux*, Éditions Albin Michel, S.A., París: 1998.

T. HERZL: *L'État juif. Essai d'une solution de la question juive*, Librairie Lipschutz, París: 1926.

T. HERZL: *Écrits*, Dep. de Juventud de la Organització Sionista Mundial, Jerusalem: 1948.

T. HERZL: *Discours aux Congres*, Organització Sionista Mundial, Jerusalem: 1947.

V. JABOTINSKY: *The war and the jew*, The Dial Press, New York: 1942.

Le Jubilée du Premier Congrès Sioniste. 1897-1947, L'Executif de l'Organisation Sioniste, Jerusalem: 1947.

The Zionist Idea. A Historical Analysis and Reader, Atheneum, Jerusalem: 1970. (Edited and with an introduction by Arthur Hertzberg).

CH. WEIZMANN: *A la verdad por el error*, Santiago Rueda editor, Buenos Aires: 1949.

[24] D. BEN GURION: *Mémoires. Israel avant Israel,* Éditions Gresset et Fresquelle, París: 1974, p. 81.

[25] D. BEN GURION: «Un peuple comme tous les autres peuples», D. CHARBIT: *Sionismes...* p. 558.

[26] A. R. TAYLOR: *The Zionist Mind...*

COMUNITATS DIASPÒRIQUES I ESTATS NACIÓ: LA COMUNITAT GOAN DE ZANZÍBAR[1]

Pilar Abellán
Grup de Recerca Multiculturalisme i Gènere
Universitat de Barcelona

L'objecte d'aquesta comunicació és la comunitat Goan (procedent de l'Estat indi de Goa) establerta a Zanzíbar, tot intentant una aproximació a aquesta des d'una perspectiva diacrònica, des de la segona meitat del segle XIX fins a la data actual, amb la pretensió de començar a qüestionar certes aproximacions estàtiques a realitats socioculturals diferents de la moderna occidental.

Partint dels pressupòsits que les fronteres, tant conceptuals com físiques, de l'Estat-nació es veuen transcendides per uns sistemes socioculturals basats en paràmetres comunitaris, jeràrquics i religiosos, plantegem la hipòtesi de la comunitat goan de Zanzíbar, com a part d'una xarxa diaspòrica estructurada i d'abast mundial, que s'articula a nivell quotidià a dos nivells que tenen la mateixa importància, un de material i un de simbòlic, la qual cosa implica que l'espai físic esdevé relatiu per al manteniment fluid de contactes, i que les comunicacions es mantenen igual d'efectivament amb persones que viuen a l'entorn immediat com amb persones que viuen a milers de quilòmetres de distància. Els moviments i desplaçaments de població, contràriament als arguments de la mitologia de l'Estat-nació, han estat la tònica general de la història de la humanitat; la fixació de fronteres territorials rígides són quelcom molt recent i fruit d'una determinada evolució sociocultural, la moderna occidental,[1] i la creativitat i vitalitat de societats diferents se l'apropien de diferents maneres i, en els seus plantejaments, el transcendeixen.

Estat-nació i identitas ètniques a Zanzíbar. Una mirada diacrònica

Zanzíbar és un arxipèlag que té dues grans illes, Unguja i Pemba, més una multitud de petites illes, situat al nord-oest de l'oceà Índic, vint-i-cinc milles a l'est de la costa de Tanzània. D'aquest conjunt d'illes, quan aquí parlem de Zanzíbar ens referirem a l'illa més gran i més poblada, Unguja, d'una superfície de 650 milles quadrades, amb una població de 800.000 habitants, amb més d'un 95% de musulmans, composta per un nucli urbà i diverses poblacions rurals interconnectades. I, fonamentalment, en aquest text ens referirem al context urbà, la ciutat de Pedra, lloc preferent d'assentament dels diferents col·lectius immigrants i capital administrativa en el període històric a què ens referirem.

A finals del segle XVIII, Seyyid Said bin Sultan, sultà d'Oman, va triar la ciutat de Pedra d'Unguja com a nova capital del sultanat. I per tal de convertir-la en un gran imperi de producció d'espècies i intercanvi comercial va encoratjar la immigració d'àrabs i indis, amb la qual cosa, a la ja heterogènia població swahili, s'hi afegiren dos grups, numèricament importants i que es van mantenir en la mesura possible com a grups endogàmics.[2] Si bé aquests grups no eren estàtics ni internament homogenis, el cas és que al llarg del segle XIX es distingien tres grans grups a la societat zanzibari: *àrabs*, *asiàtics* i *africans* (tant swahilis com africans procedents del continent, arribats a Zanzíbar com a esclaus), grups que les

[1] R. Crespo, «Asociacionismo africano en Europa: el caso de Catalunya». a J. R. Trujillo, *África hacia el siglo XXI*. Madrid: ed. La casa de África, 2002. p. 248.

[2] A. Sheriff (ed.), *The History and Conservation of Zanzibar Stone Town*. Londres: James Currey Ltd., 1992. p. 12.

polítiques del protectorat britànic establert sobre Zanzíbar a partir del 1890 van contribuir a solidificar i que es van anar polaritzant a mesura que van anar apareixent les reivindicacions polítiques i nacionalistes autòctones.

A la dècada dels 1950, l'aparició dels partits polítics i les demandes nacionalistes no es van resumir a Zanzíbar en una demanda de transferència del poder a mans autòctones, perquè les reivindicacions sociopolítiques es dividiren en dos projectes nacionalistes diferents, nacionalismes racials, exclusivistes i mútuament excloents,[3] un d'*àrab* i un d'*africà*. Així, després de l'accés pactat a la independència el desembre de 1963, el 12 de gener del 1964 va tenir lloc una violenta revolució que va proclamar Zanzíbar una república popular d'orientació socialista sota la direcció d'un Govern Revolucionari que va engegar la construcció d'un projecte *nacionalista zanzibari* que es concebia com a bàsicament *africà*. I per tal de consolidar la revolució, el nou president, Abeid A. Karume, va firmar un tractat amb el president de Tanganyika, donant lloc al naixement de la República Unida de Tanzània.

Però la construcció d'un sentiment nacionalista zanzibari que esborrés les diferenciacions ètniques interiors no era tasca fàcil, sobretot tenint en compte les nombroses poblacions d'origen asiàtic i àrab amb què comptava Zanzíbar. I ni les confiscacions de propietats ni els discursos i accions del nou govern dissenyades per a eliminar les divisions existents abans de la revolució aconseguiren el seu objectiu, i la progressiva consolidació d'un sentiment nacional zanzibari no va significar l'atenuació dels sentiments de pertinença ètnica; i això va donar amb el temps una situació en la qual, si bé formalment es nega, de facto, fins i tot des de les institucions polítiques es reconeix aquesta articulació de base de la societat zanzibari.

Si prenem l'exemple dels col·lectius indis, observem la doble articulació que han vingut desenvolupant des d'aleshores i que transcendeix la idea del projecte de creació d'un Estat-nació com a única referència sociopolítica dels individus. A nivell intern perquè les associacions ètniques continuaren funcionant, i perquè l'evidència d'aquestes pràctiques comunitàries obligà a comportaments polítics que les tinguessin en compte. I a nivell extern, les xarxes diaspòriques ampliades a partir dels èxodes massius des del 1964 impliquen la relativització de les rígides fronteres polítiques territorials que han pretès fixar-se.

En aquest sentit, convé des de l'inici aclarir des d'on parlem, perquè al referir-nos al llarg del text a les adscripcions identitàries que considerem que estructuren la societat zanzibari parlarem d'identitats i solidaritats *ètniques*. Mitjançant l'ús d'aquest concepte ambigu i controvertit pretenem referir-nos sobretot a una referència identitària que es diferencia de la nació moderna en el fet de no estar basada en paràmetres individualistes. I fem servir aquest concepte lluny de percepcions teleològiques que concebin l'espai comunitari com un obstacle al desenvolupament d'una societat d'individus *alliberats* i sí com una forma simplement diferent de consciència i organització sociopolítica; partim de paràmetres que, lluny de concebre l'etnicitat com una adscripció identitària estàtica, rígida i creadora de conflicte en la relació amb altres grups socioculturals, la perceben, lluny de dualismes, com a relacional, canviant i dinàmica.

Una plasticitat i una versatilitat identitària que ara passem a desenvolupar mitjançant la comunitat Goan zanzibari.

Zanzibari, yet Goan: *la comunitat goan de Zanzíbar*

A missa de set del matí dels diumenges assisteixen gairebé tots els membres de la comunitat goan zanzibari, i encara i així hi ha més africans que goans i l'església està mig buida: la comunitat compta a dia d'avui amb cent vint-i-quatre membres.[4] L'estona després de la missa és una bona ocasió per xerrar, un punt de trobada setmanal fix. Les converses giren al voltant de familiars i amics que viuen lluny, de membres de la comunitat que estan de viatge o que acaben de tornar d'algun viatge, situacions que no sols no són anòmales, sinó que són la norma en la vida quotidiana d'aquesta comunitat.

La geografia imaginària dels goans, els seus mapes mentals, no es mesuren per quilòmetres o per hores de viatge, sinó que per a ells, com per a tants pobles diaspòrics o migrants, el món és una extensa, complexa i estructurada xarxa de relacions humanes, de persones que viuen a milers de quilòmetres però dels qui s'està més a prop que de molta gent que habita propera físicament; *llocs separats es converteixen efectivament en una sola comunitat a través de la circulació de persones, mercaderies, diners i informació.*[5]

Entre els goans zanzibaris s'observen nítidament dos espais de vida que conformen la quotidianitat, el material i el simbòlic, tot transcendint la idea de lloc físic i de persones físicament properes com conformant l'entorn més quotidià i immediat, i la vinculació d'aquestes comunitats amb un territori concret no se circumscriu al fet d'haver nascut o de viure en un Estat-nació determinat, sinó que hi ha vincles emocionals i sentiments de pertinença amb diferents llocs que responen a diversos factors i, en ocasions, constitueixen més aviat idees o mites socioculturals que entitats polítiques reals, que en la seva importància simbòlica transcendeixen la dialèctica i l'exclusivitat dels passaports.

Zanzíbar va ser el primer lloc de les possessions bri-

[3] J. GLASSMAN, «Sorting out the tribes: the creation of racial identities in colonial Zanzibar's newspapers wars». *The Journal of African History*, vol. 41, 2000, núm. 3. p. 395-428.

[4] Dades proporcionades per Ignatius Moniz, tresorer de la Saint Xavier's Society, associació que agrupa i representa els goans zanzibaris.

[5] CLIFFORD, *Itinerarios transculturales*, ibíd. p. 301.

tàniques a l'Àfrica oriental on es va establir una comunitat goan, a la segona meitat del segle XIX. Segurament ja hi havia goans establerts a l'illa abans, però no es documenta l'existència d'una comunitat fins a la dècada dels 1860.[6] Els goans que van arribar a Zanzíbar provenien fonamentalment de les províncies costaneres de Goa, el que es coneix com a *Velhas Conquistas* portugueses, Salcette, Ilhas i Bardez, i eren catòlics.[7] En un primer moment, a Zanzíbar van arribar només homes, que es dedicaven sobretot a oficis de sastres, sabaters, músics i cuiners ; i quan aquests homes establiren els seus petits tallers i negocis, van portar familiars i coneguts dels seus pobles d'origen que van començar a treballar per a ells. Poc després començaren a arribar treballadors de coll blanc que ocuparen alts càrrecs a correus, als bancs, al servei civil, als consulats, a les duanes, i també professors. La majoria d'homes que s'instal·laren a Zanzíbar, joves i solters, prosperaren econòmicament i cercaren aleshores una núvia a Goa. La manera més habitual de fer-ho, sobretot entre membres de castes altes, era arreglar un matrimoni entre famílies pertanyents a la mateixa casta, sovint dintre de la mateixa família. Generalment, una vegada establert el compromís, el nuvi viatjava a Goa, es casava, i tornava sol a l'Àfrica. La dona es traslladava a la casa dels pares del seu marit i, en diferents visites de l'home, la família anava creixent.[8] Amb el pas del temps els paràmetres migratoris van anar canviant, quan les comunitats Goans van anar consolidant-se a l'Àfrica i moltes dones començaren a emigrar amb els seus fills per tal d'instal·lar-s'hi amb els seus marits. I en la reproducció d'aquestes comunitats, en les relectures de la cultura goan que es feien, es desenvolupà un nou grup, alhora goan i zanzibari.

Tot i provenir d'un territori petit, les diferències els dos grans grups procedents de Goa —en funció de l'adscripció de casta— eren percebudes per ells mateixos com tant importants que les re-estructuracions comunitàries en territori zanzibari es van donar tot formant agrupacions separades, una segregació jerarquitzada que, a efectes associatius, no va acabar fins a la Revolució de 1964. Els sastres, sabaters i cuiners procedien de la *taluka* de Salcette i pertanyien a una casta intermèdia, mentre que els treballadors de coll blanc procedien de Bardez i eren brahmans. Així que, quan els brahmans fundaren el *Goan Institute* el 1890 no van permetre que individus no brahmans formessin part del club, de manera que els sastres, sabaters i cuiners van fundar anys més tard la seva pròpia associació, la *Saint Xavier's Benefit Society*; associacions que eren espais quotidians d'afirmació ètnica, i actuaven alhora com a plataforma del col·lectiu per al diàleg amb la societat «receptora».

L'onada migratòria més forta de goans cap a Zanzíbar es produí a la dècada dels 1890, a partir de l'establiment del protectorat britànic sobre Zanzíbar; i és també en aquesta dècada que la comunitat goan va comprendre el nombre de membres més alt de la seva història a Zanzíbar, al voltant dels mil individus, i a inicis del segle XX van començar a baixar els números, quan alguns membres de la comunitat van traslladar-se a viure a altres llocs de l'Àfrica oriental britànica.

El període comprès entre 1890 i 1961 va ser de gran prosperitat per a la comunitat goan zanzibari. La proximitat d'aquest col·lectiu als cercles sociopolítics dirigents es devia a les seves maneres de fer occidentalitzades, la possibilitat de cuinar qualsevol mena de menjars i les no prohibicions respecte de l'alcohol. Així, en un període en què a Zanzíbar hi havia consulats de diversos països occidentals, en què visites de representants d'aquests llocs eren freqüents a la cort del sultà, resultava útil i prestigiós comptar al servei amb persones que coneixien les maneres de fer occidentals. I aquestes circumstàncies, alhora, reforçaven les fronteres psicològiques i simbòliques dels goans respecte d'altres comunitats, en un lloc de majoria social musulmana.

És a través de la vida associativa zanzibari en aquesta primera meitat del segle XX que podem observar les *dinàmiques comunitàries* i els *espais de participació sociopolítica*[9] dels goans i les construccions d'esferes públiques alternatives, revelant una *acomodació selectiva* a les formes polítiques, culturals, comercials i quotidianes de les societats «amfitriones». Si pensem que les esferes quotidianes dels goans joves nascuts a Zanzíbar en aquest període comprenien la família, l'àmbit educatiu i el cercle d'amics, podrem fer-nos una idea dels nivells de relació amb altres col·lectius, així com entre els mateixos goans: estudiaven a l'escola de Saint Joseph, centre educatiu depenent de la Society of the Holy Ghost —perquè no comptaven amb una escola comunal pròpia—, centre d'educació mixta on la majoria d'alumnes eren goans; i, fora de l'escola, les activitats se centraven en la pertinença a equips d'esports dintre del *Goan Institute* o la *Saint Francis Xavier's Benefit Society*, a festes religioses de la comunitat o celebracions de ball dintre de les associacions. Era freqüent, a més, realitzar viatges a Goa amb la família, així com visitar altres comunitats goans a l'est d'Àfrica. I, alhora que davant d'altres comunitats els Goans tenien fama de ser una comunitat molt unida, compacta i solidària, les relacions entre els dos grans grups que formaven es reduïen a la missa i a l'escola.

Durant aquestes primeres dècades del segle XX, les diferents comunitats goans van anar teixint una xarxa que connectava Zanzíbar amb Goa i amb les diferents comunitats est-africanes, en què els viatges i les visites eren freqüents. L'autorpercepció com a occidentalitzats, la seva vida social articulada entorn d'un *club* que perce-

[6] Arxius personals de John de Silva, expresident de la Saint Xavier's Society.

[7] La majoria de la informació sobre el desenvolupament de la comunitat goan zanzibari provenen de les entrevistes realitzades a John de Silva, expresident de la Saint Xavier's Society, i de la recerca als Arxius Nacionals de Zanzíbar.

[8] S. Mascarenhas-Keyes, *Migration and the International Goan Community*, London: SOAS, 1987.

[9] R. Crespo, «Asociacionismo africano en Europa: el caso de Catalunya». Dins de J. R. Trujillo (ed.), *África hacia el siglo XXI*. Madrid: ed. La casa de África, 2001. p. 252.

bien com de *western style*, i el fet de ser catòlics eren els marcadors identitaris més importants de la comunitat goan zanzibari, mentre que, interiorment, allò determinant era l'adscripció de casta.

En aquest context, el col·lectiu es va anar transformant, com a resultat de desenvolupar-se i créixer en un nou ambient sociocultural, tot donant lloc a un procés d'etnogènesi a mesura que s'anava reproduint en context zanzibari, en tant que s'anaren donant en ell una sèrie de trets de la cultura d'origen que perviuen en el nou àmbit, mentre que alhora s'organitzava un nova cultura que responia a una experiència històrica determinada; i paral·lelament es va anar creant el mite de Goa com a terra ancestral.

Quan als anys 1950 es van començar a desenvolupar a Zanzíbar els moviments i partits polítics, com a comunitat, els goans no es van mobilitzar. Però dos esdeveniments a la dècada dels 1960 van venir a trencar la prosperitat de la comunitat goan zanzibari d'una manera decisiva: d'una banda, els conflictes socials produïts després de les eleccions del 1961 i de l'altra, la Revolució del 1964. El seu no-posicionament voluntari i la seva fama de comunitat honesta i treballadora significaren la concessió de certs privilegis després de la Revolució, com el manteniment del càrrecs a l'administració pública. Però, tot i això, molts d'ells van abandonar Zanzíbar, en el que es coneix com els *Èxodes,*[10] desplaçaments massius de goans des de l'est d'Àfrica de tornada a Goa i vers l'Occident.

Per als qui no van marxar, quedar-se a Zanzíbar va significar no sols un canvi de passaport —ja que la majoria de goans van esdevenir ciutadans zanzibaris, tot renunciant als seus passaports portuguesos o indis—, sinó sobretot una re-estructuració interna de la comunitat i un nou plantejament de la seva situació a Zanzíbar.

A nivell intern, si al fet que la marxa de famílies pertanyents als dos grans grups en què es dividia el col·lectiu no es va produir de manera equilibrada, sinó que van marxar molts més brahmans que famílies pertanyents a grups socials més baixos, li sumem que els *clubs* van ser nacionalitzats perquè eren associacions ètniques que a efectes de la construcció d'una *nació zanzibari* havien de deixar de tenir sentit, trobem que el que quedà és una comunitat petita i desorientada que, davant aquesta situació, va decidir unir-se. És a dir, que davant d'un intent d'imposar una lògica estructural diferent per part de la societat «amfitriona» que tendís a diluir el seu sentiment ètnic diferencial, la creativitat psicològica i social dels goans zanzibaris es va activar per fer front als canvis que s'imposaven des de fora, mitjançant una recreació simbòlica de la comunitat que la presentava no només com a compacta cap a l'exterior, sinó sobretot vers l'interior, tot cercant la cohesió interna que en el període interior no havia existit.

Els intents del Govern Revolucionari de Zanzíbar de crear un sentiment nacionalista que esborrés tota diferenciació ètnica interior era el que potenciava la necessitat d'explicitació d'un sentiment de *ser goan* que es va considerar amenaçat i confrontat en una situació dialèctica a aquesta idea nacionalista moderna de l'Afro-Shirazi Party. Perquè, d'una banda, s'esperava de les comunitats *asiàtiques* que oblidessin les seves peculiaritats ètniques en favor d'una mena de *zanzibaritat* que havia de ser comuna a tots els zanzibaris, alhora que se'ls considerava *estrangers* pel fet de no ser d'origen africà, perquè la zanzibaritat era una qüestió *africana*. Aquestes circumstàncies podien venir a reforçar el sentiment de ser forans de la comunitat goan zanzibari que, com a comunitat immigrada, mantenien lligams amb la terra d'origen però que se sentien alhora part de les realitats est-africanes dins les quals havien vingut realitzant processos d'adaptació selectiva.

En aquest sentit, i tot i ser ciutadans de l'Estat tanzànic, els goans, en les diferents ciutats tanzanes en què viuen, s'han organitzat, en aquests prop de quaranta anys després de les independències, en associacions que són exclusives per a goans. En el cas zanzibari, després de la Revolució la comunitat es va reestructurar tot articulant-se al voltant de la *Saint Francis Xavier's Benefit Society*, que va passar a dir-se *Saint Xavier's Society*, associació que continua funcionant avui dia, oficialment enregistrada. El que això representa significa una dimensió que va més enllà dels límits conceptuals de l'Estat-nació, perquè davant d'una percepció moderna occidental d'una relació directa entre l'individu i l'aparell estatal, les associacions ètniques com la Saint Xavier's Society, que aspira a *promoure el benestar social, esportiu, mèdic i educacional dels seus membres,*[11] signifiquen una esfera comunitària entre l'individu i l'Estat i teixeixen una sèrie de relacions en què es desenvolupen parcel·les que s'entén que haurien de ser cobertes per l'Estat. A més, la complexa estructura en xarxa que les diferents associacions de goans est-africans teixeixen entre elles i amb altres comunitats al llarg i ample del planeta traspassa els límits, tant físics com conceptuals, de l'Estat-nació. Perquè, al mateix temps que se senten part de la realitat sociopolítica zanzibari, territori que habiten físicament, els goans viuen a nivell quotidià en uns espais simbòlics que tenen la mateixa força, la consciència de ser un poble en la diàspora i la fluïdesa de les connexions i comunicacions múltiples, que dóna lloc a la creació d'una comunitat que transcendeix les fronteres territorials.

En aquest sentit, la Comunitat Internacional Goan Catòlica[12] és una xarxa de llaços verticals i horitzontals, multi-focal i complexa, amb una gran fluïdesa de comunicacions, que en les grans trobades internacionals per tal de celebrar *l'herència cultural comuna*[13] palesen ní-

[10] S. Mascarenhas-Keyes, *Migration and the International Goan community*. Op. cit.
[11] Constitution of Saint Xavier's Society, Zanzibar. Aims and objectives.
[12] S. Mascarenhas-Keyes, *Migration and the International Goan community*. Op. cit.
[13] I. Fernandes, «Celebrating a common heritage». *2nd East African Goan Convention*. Dar es Salaam, 2000. p. 5.

tidament que la força del sentiment comunitari no ve ja sols dels vincles amb la terra d'origen que és Goa, sinó, com expressen Stella Mascarenhas-Keyes i Amitav Ghosh,[14] en les fluides comunicacions entre les diferents comunitats i en la capacitat de reproduir les maneres culturals tradicionals en contextos diversos i llunyans. La força de la seva unió i de la vitalitat de la comunitat, en paraules de John de Silva, la dóna l'apel·lació a la tradició; el recurs a la tradició i el mite de la *Goa Dourada*, doncs, reforcen i vitalitzen simbòlicament el present d'una comunitat la identitat de la qual se sosté, en part, en una *identitat de diàspora inherent a la seva identitat ètnica.*[15]

Conclusions

Els goans zanzibaris es perceben sense contradiccions al mateix temps com a zanzibaris i com a goans i, en funció del context, poden definir-se com *tanzans*, *est-africans*, *indis* o *asiàtics*. No es tracta d'una definició identitària difosa, sinó que el problema de comprensió radica en l'ús de conceptes rígids i unilineals que puguin abastar la plasticitat i policularitat dels enfocaments adoptats per aquestes societats.

El marc conceptual de l'Estat i una identitat nacional zanzibari compartida són poderosos a Zanzíbar, almenys en el que a la ciutat de Pedra es refereix. El que no funciona com caldria esperar segons paràmetres moderns occidentals és un Estat-nació com a referència unívoca d'individus que responguin a les característiques de *ciutadans,*[16] perquè el que es dóna és un funcionament segons uns paràmetres molt llunyans de la ideologia individualista, materialista i igualitària moderna occidental. Les bases identitàries no resideixen en el concepte d'Estat ni en el de la nació,[17] i el sentiment de ser *zanzibari* és una més de les adscripcions identitàries que operen entre les persones i grups que conformen el calidoscopi social zanzibari, i el que s'observa és una relectura de conceptes rígids des de paràmetres plàstics i pluriioculars que els travessen i transcendeixen en múltiples direccions, tant a nivell extern com en projeccions exteriors.

Les comunitats diaspòriques, com la goan, desenvolupen altres tipus de *processos de globalització* en el sentit que tenen un abast mundial i, alhora que es troben limitades per les estructures dels Estats-nació, les excedeixen i les critiquen. És en aquest sentit que Bob Stucliffe critica els enfocaments que analitzen els moviments de població, com les migracions i les diàspores, amb enfocaments negatius, excepcionals, anormals, que sempre generen problemes;[18] perquè, com ja hem dit, la Història evidencia que el més usual han estat els moviments de poblacions i l'existència de fronteres, tant culturals com físiques, molt més obertes i permeables del que ara podem ni tan sols imaginar. El que hem tractat de fer, amb aquest text, és un qüestionament de qualsevol mena de vies úniques i una evidenciació de vies alternatives de fer, dinàmiques, plàstiques i creatives.

Bibliografia

M. Aguiar, *Indian communities in East Africa. www.africana.com*

B. Anderson, *Comunidades imaginadas*. México: FCE, 1983.

J. F. Bayart, *El Estado en África*. Barcelona: eds. Bellaterra, 1999.

J. Clifford, *Itinerarios transculturales*. Barcelona: ed. Gedisa, 1999.

A. P. Cohen, *The symbolic construction of community*. London: Routledge, 2000.

Dd.Aa. *Ètnia i nació als mons africans*. Barcelona: *l'Avenç*, 1995.

L. Fair, *Pastimes and Politics. Culture, community and identity in post-abolition urban Zanzibar, 1890-1945*. Ohio: Ohio University Press, 2001.

J. F. Flint, «Zanzibar. 1890-1950». En V. Harlow, E.M. Chilver, *History of East Africa*. Vol. II. Oxford: Clarendon Press, 1965.

K. Larsen, *Where humans and spirits meet: incorporating difference and experiencing otherness in Zanzibar Town*. Unpublished Ph.D. Thesis. University of Oslo, 1995.

O. R. Mapuri. *Zanzibar. The 1964 revolution. Achievements and prospects*. Nairobi: Tema Publishers company Ltd., 1996.

S. Mascarenhas-Keyes, *Migration and the International Goan Community*, London: SOAS, 1987.

A. Sheriff (ed.), *The History and Conservation of Zanzibar Stone Town*. London: James Currey Ltd., 1992.

A. Sheriff, E. Ferguson, *Zanzibar under colonial rule*. London: James Currey Ltd., 1991.

[14] Citat per Clifford, *Itinerarios transculturales*, ibíd. i Mascarenhas-Keyes, *Migration and the international Goan community*, ibíd.

[15] M. Nash, «Diversidad, multiculturalismos e identidades: perspectivas de género». a M. Nash, D. Marre (eds.), *Multiculturalismos y Género. Un estudio interdisciplinar*. Barcelona: ed. Bellaterra, 2001.

[16] A. Nicolau, «La citoyenneté, la dimension communautaire et le pluralisme culturel». *OPTION CEQ* (Montreal), núm. 11, tardor 1994.

[17] F. Iniesta, *El Planeta Negro. Aproximación histórica a las culturas africanas*. Madrid: ed. Los libros de la catarata, 1998 (2a edició).

[18] Citat per R. Crespo, «Asociacionismo africano en Europa: el caso de Catalunya». a J. R. Trujillo, *África hacia el siglo XXI*. Madrid: ed. La casa de África, 2002. p. 248.

LA PERSPECTIVA HISTÒRICA COM A INSTRUMENT D'ANÀLISI ANTROPOLÒGICA: EL CAS DE GOA (ÍNDIA)

Asunción García
Grup de Recerca Multiculturalisme i Gènere
Universitat de Barcelona

Introducció

Amb el següent article pretenc subratllar la importància de la disciplina de la Història i el seu aparell metodològic per a altres disciplines. No em proposo presentar un discurs teòric, sinó una experiència pròpia de la meva carrera com a investigadora; aquest text està així directament relacionat amb les meves vivències durant una recerca portada a terme a l'Estat de Goa, Índia, els anys 1990-1991.

En efecte, al principi dels meus treballs de camp vaig haver d'enfrontar-me amb la realitat que en la literatura científica existien abundants manuals metodològics, però els relats sobre experiències de terreny personals eren, si més no en les ciències socials, escassos. La major part d'aquestes metodologies parlaven sobretot d'èxits, i enfront del propis fracassos, o el que jo aleshores vaig considerar com a tals, em proporcionaren gairebé un sentiment d'inferioritat que va fer perillar els meus treballs, que tot just començaven.

Un llibre, que no considero obsolet malgrat els seus prop de vint-i-cinc anys d'existència, B. Russell: *Research methods in Cultural Anthropology*, em va obrir noves perspectives. L'autor, un reconegut antropòleg, feia èmfasi sobre aquest buit. Entretant, les coses han millorat, però penso que la situació encara no és completament satisfactòria. És així que jo pretenc contribuir, tot exposant les meves experiències, un per a mi important episodi en la meva carrera d'investigadora, en el qual la perspectiva històrica constituí una eina decisiva per a la realització de bona part del meu treball de camp.

Per a moltes persones la Història és només un relat i una anàlisi de fets, una eina per a conèixer el passat de les societats. Però el seu camp d'acció va molt més enllà de la simple relació o anàlisi d'esdeveniments. Amb el meu relat em proposo il·lustrar com aquesta disciplina abasta àmbits que semblen llunyans i és útil en qüestions que a primera vista no tenen cap relació amb ella.

La vivència goanesa

En efecte, per a la realització de la meva tesi doctoral em proposava portar a terme un treball de camp a l'Estat de Goa, en el marc del qual tractava d'analitzar la relació d'una comunitat de pescadors, els *kharvi*, amb la indústria turística, que s'havia desenvolupat des de la dècada dels 1970 i es trobava aleshores en el seu moment àlgid. L'Estat de Goa està situat a 594 km al sud de Mumbai, i la seva població era segons el cens del 1991 de 1.168.622 habitants, un 33% catòlics, 60% hindús i 2% musulmans.[1] Les dues comunitats principals estan ordenades d'acord al sistema de *jats*,[2] que els occidentals van definir com a *castes*. Es tractava d'una temàtica de gran actualitat i que, aparentment, no tenia gran relació amb la Història. Aquesta comunitat (un *jat* pertanyent al varna *sudir*)[3] s'havia decantat totalment en l'anomenada *indústria sense xemeneies*. Per a realitzar

[1] Les xifres corresponents a 2001, data del darrer cens de població, no es troben a la meva disposició. Entretant, el nombre de cristians ha patit un descens i el d'hindús ha augmentat, a causa de l'emigració de membres de la comunitat cristiana i de l'arribada de persones procedents d'altres Estats de la Unió Índia, de religió hinduista, procés que començà el 1991 i que s'ha accelerat en les dues darreres dècades.

[2] Significa *naixement*, és la realització local i viscuda del sistema d'adscripció per naixement, o sistema de *varnes*, que s'ha traduït a Occident freqüentment com *sistema de castes*, que consisteix en quatre categories: brahmans, ksatrya, vaisha i sudra.

[3] En Konkani, llengua de la regió del Konkan, a què Goa pertany, *sudra*, un *jat* situat a la part inferior del sistema de *varnes* i que proporciona serveis als varna superiors.

el meu estudi, havia de descobrir en primer lloc les raons que conduïren els *kharvi* a concentrar-se massivament en turisme. Les teories explicatives vigents a l'època es basaven essencialment en els resultats dels anomenats «estudis d'impacte», segons els quals les societats dels països que constitueixen destinacions turístiques, sobretot els de l'anomenat Tercer Món, havien estat pràcticament obligats a les activitats turístiques a causa de la imposició exercida pel *lobby* turístic i les autoritats polítiques dels respectius països. Per tant, els membres d'aquestes societats eren quelcom semblant a víctimes del dit fenomen.

Això és cert en gran mesura. Però l'observació de la comunitat de pescadors evidenciava que malgrat que tot ells controlaven bastant bé el seu destí i que les raons de la seva implicació en el turisme no eren solament les preteses per aquests estudis.

Després d'una llarga reflexió, vaig pensar, gairebé de manera casual, que una anàlisi de l'esdevenir d'aquest grup des de la colonització portuguesa de Goa podia proporcionar una resposta a la qüestió. I així va ser.

L'elecció d'aquesta data i no una altra es deu al fet que l'arribada dels portuguesos va suposar un canvi gairebé revolucionari en les estructures socials del lloc, que ja havia estat visitat per dinasties procedents del subcontinent indi, però que aquesta vegada rebia una potència exterior a aquest.

De la colonització a la independència: els kharvi, *subalternitat i oposició*

La colonització va suposar per a Goa, entre d'altres coses:

- La imposició del cristianisme, que no va eliminar el sistema de castes vigent.
- La introducció d'una mentalitat i valors mercantils de tall occidental, que acabaria o afebliria algunes institucions de reciprocitat locals.
- L'afavoriment dels conversos d'alta casta, que passaren a formar part de l'administració local i constituïren quelcom semblant a una elit local just per sota de l'elit ocupant.
- La progressiva transformació de Goa en una societat orientada a l'emigració.

La colonització lusitana, i els esforços, en gran part fracassats, d'occidentalitzar el conjunt d'institucions locals, no va significar el final d'aquestes. Una de les que pervisqueren va ser la del *mundkharat*, una relació patró-client entre membres d'altes i baixes castes.

Els *kharvi*, convertits al cristianisme pel missionerisme lusità, mantingueren la seva posició inferior dins la jerarquia socioreligiosa local i la seva funció de *mundkhars*, és a dir, clients, al servei dels seus *bhatkars*, o patrons, cristians igualment convertits.

Voldria anotar, per a comprendre el que segueix, que en el sistema de *jats* o castes, malgrat la seva rigidesa, existeixen camins per a aixecar-se dins d'aquest i assolir un estatus superior, dins d'una estratègia de mobilitat vertical, en què la hipergàmia o matrimoni amb persones d'un estatus ritual superior, l'adopció dels usos rituals de les castes superiors, sobretot del vegetarianisme, la reclusió de les dones i el costum del dot, ocupen un lloc d'honor.

El 19 de desembre de 1961 amb l'operació *Viyaja Goa*, l'exèrcit indi ocupà la colònia portuguesa i Goa es va alliberar de Portugal. L'alliberament tingué implicacions decisives sobre l'economia, que va passar d'un estatut de fals benestar a formar part del sistema de desenvolupament de la Unió Índia. Els canvis econòmics van afectar altres àmbits: entre d'altres coses, els grups econòmicament marginals milloraren les seves condicions de vida. Però el que és més, l'ideari de la «més gran democràcia» del món seria adoptat massivament. Per als *jats* inferiors, entre ells els *kharvi*, el propi estatus no va ser acceptat submisament sinó que es produí una oposició al mateix però, com és el cas freqüent a l'Índia, dins del marc socioreligiós vigent. No es tractà de revolució sinó d'estratègia: els *exclosos* han intentat des d'aleshores *pujar* dins del sistema tradicional.

L'emigració cap a països del Golf, que iniciaven la seva aventura petroliera, constituí una primera possibilitat. A principis de la dècada dels 1970, la introducció dels vaixells d'arrossegament, amb el fi d'augmentar el rendiment de la pesca, tingué repercussions negatives sobre moltes comunitats de pescadors, que van veure les seves possibilitats de guany autònom en la pesca molt disminuïdes. La situació econòmica d'aquesta comunitat es va deteriorar en gran mesura.

Aquestes dates coincideixen amb el *descobriment* de Goa per part dels primers turistes, joves *hippies* occidentals que, en vista dels seus limitats recursos, cerquen instal·lar-se a les, per a ells, idíl·liques cases dels pescadors, en les immediacions de la platja.

Els *kharvi* consideraren aleshores l'arribada dels turistes com una possibilitat d'obtenir beneficis econòmics que els ajudessin a lluitar per un millor estatus al si de la societat goanesa. El turisme suposà un complement i al mateix temps una alternativa a l'emigració. Molts d'ells, si bé combinaren en un principi ambdues possibilitats, donat que l'emigració aportava i aporta un capital susceptible d'ajudar-los en la seva inserció al turisme, tendiren a abandonar aquesta possibilitat, lucrativa però incòmoda. I és així que es llençaren amb ímpetu en la nova indústria, tot fent servir el *know how* i les infrastructures pròpies al seu món.

Conclusió

L'anàlisi històrica ens ha permès treure a la llum la situació dels *kharvi* en el moment de la colonització de Goa i observar els processos que van tenir com a escenari l'antiga colònia portuguesa, al mateix temps que han palesat els efectes pauperitzants que els dits processos tingueren sobre aquesta comunitat de pescadors. La his-

tòria ens ha donat llum sobre la seva oposició al sistema socioritual vigent i ens ha proporcionat una eina explicativa de la inserció dels *kharvi* en la indústria turística: la dita inserció obeeix en gran mesura als processos socioeconòmics que tingueren lloc a Goa des de la colonització portuguesa, així com a certes mesures de política econòmica preses des de la independència.

Bibliografia

1961 *Goan Freedom Struggle*. Bombay, T. B. Cunha Memorial Comitee.

BORGES, C. H. 1987 *Christianization of the Caste System in Goa*. en: Shastry, B. S. (ed.), pp. 48-55.

BRAGANÇA PEREIRA, A. B. 1991 *Ethnografia da India Portuguesa*. (1923).

DELHI, Asian Educational Services.

CAMILLERI, J. L. 1980 *L'Acculturation des Catholiques dans les Vieilles Conquêtes de Goa*. Aix en Provence, Thèse non publiée.

CHANDEIGNE, M. 1996 (ed.) *Goa 1510-1685: L'Inde Portugaise, Apostolique et Commerciale*. Paris, Autrement.

CUNHA, T. B. 1957 *La Vérité sur les Portugais à Goa* Delhi, Sinha et New Age.

GOMES, O. J. F. 1987 *Village Goa: A Study of Goan Social Structure and Change*. Delhi, Chand & Co.

IFEKA, C. 1985 *The Image of Goa*. in: de Souza, T. R. (ed.) pp. 181-193.

MASCARENHAS-KEYES, S. 1987 *Migration and the International Goan Community*. London, School of Oriental and African Studies.

PINTO, J. B., 1961 *Goan emigration*, Saligao, Goa,

PRIOLKAR, A. K. 1961 *The Goan Inquisition*. Bombay, University Press 1983 *Who is a Goan*. in: Journal of South Asian Literature, vol. 13 núm. 1 pp. 269-270.

SOUZA DE, T. R. 1985 (ed.) *Indo portuguese History: old Issues, new questions*. Delhi, X.C.H.R. Publications.

1989 (ed.) *Essays in Goan History*. Delhi, Ashok Kumar.

1991 (ed.) *Goan Culture and Identity Historicaly speaking*. in: Boletim Instituto Menezes Bragança n. 162.

1991 *A Question of Identity*. in: Goa Today, núm. 8 pp. 24-25.

XAVIER, P. D., *Goa, a social History (1510- 1640)*, Rajauns Offset, Panaji, Goa.

PINTO, J. B., 1961 *Goan emigration*, Saligao, Goa.

MÚSICA *SKINHEAD* A L'ESTAT ESPANYOL: UNA EINA DE CAPTACIÓ POLÍTICA

Carles Viñas i Gràcia

És evident que des de la historiografia certs fenòmens al voltant de la joventut no s'acostumen a tractar des de la nostra ciència. Ben al contrari del que succeeix al món acadèmic anglosaxó, on des del camp de la història sovint es realitzen recerques sobre les manifestacions juvenils.[1] Fet que malauradament al nostre país es deixa en mans d'altres disciplines, o en el pitjor dels casos dels professionals dels mitjans de comunicació.[2] Ciències com l'antropologia o la sociologia acostumen a focalitzar totes les investigacions al respecte del subjecte que ens ocupa.[3]

Entenent la història com una ciència que s'apropa d'una manera interdisciplinària als objectes d'estudi més contemporanis, creiem oportú i adient abordar des d'aquesta la recerca vers les anomenades subcultures juvenils. Aquest enfocament necessari des de diversos àmbits acadèmics, els abans citats de l'antropologia i la sociologia, així com també la psicologia, la farmacologia i d'altres;[4] ens facilitarà la comprensió de l'objecte d'estudi i afavorirà la seva conceptualització i contextualització.

En la nostra investigació, encara lluny de finir, ens hem apropat a la subcultura *skinhead*, tot seguint el camí iniciat per l'escola antropòloga de Xicago, una de les primeres aportacions interessants en estudiar els moviments juvenils a la dècada dels anys 30, amb el que anomenaren *streetgangs*.[5] Així prenent aquest model que va bastir les aportacions científiques britàniques als anys 60 ens hem apropat al fenomen subcultural que es reprodueix al nostre entorn més proper.

Hem realitzat el nostre treball de camp acotant el subjecte d'estudi a l'Estat espanyol. Això ens ha permès esbrinar des de com es va importar la dita subcultura juvenil, fins a quines són les expressions que ha recreat a la nostra societat actual.[6] Aquestes descobertes ens permeten bastir i entendre a posteriori, totes les manifestacions que han generat les diferents generacions de joves que s'hi han adherit, posant èmfasi en els quatre elements que configuren la seva construcció com a estil: l'argot, la música, l'estètica i les produccions culturals.

L'element clau és la música *skin*, entesa com a eina de captació política. Coneixerem de quina manera els grups *skinheads*, en tot el seu ventall prolífic que va des de l'extrema dreta fins a l'extrema esquerra, utilitzen la música com a estri que els permet, en primer lloc, apropar-se a un segment de joves que comparteix unes inquietuds determinades (ja siguin ideològiques o musicals), i en segon que els referma en una identitat grupal pròpia i forta.

---

[1] Vegeu els treballs de B. Osgerby: *Youth in Britain since 1945*, Blackwell Publishers, Oxford: 1998 ; M. Brake: *The Sociology of Youth Culture and Subcultures*, Routledge and Kegan Paul, Londres: 1980 o S. Cohen: *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*, Paladin, Sant Albans: 1973 entre d'altres.

[2] Sobre aquestes aproximacions des del camp dels *mass media* a les subcultures juvenils a l'Estat espanyol podeu consultar A. Salas: *Diario de un skin*, Madrid, Temas de Hoy: 2003 o P. Colubi: *El ritmo de las tribus*, Alba editorial, Barcelona: 1997, M. Sánchez Soler: *Los hijos del 20-N*, Temas de Hoy, Madrid: 1993. Cal esmentar, però, que el gruix principal, a nivell quantitatiu, el componen articles de premsa escrita publicats als diaris.

[3] Cal destacar els treballs de l'antropòleg lleidatà Carles Freixa: *La joventut com a metáfora*, Generalitat de Catalunya, Barcelona: 1993; *De jóvenes, bandas y tribus*, Ariel, Barcelona: 1998 o també *Joves entre dos mons*, Generalitat de Catalunya, Barcelona: 2000.

[4] La inclusió d'altres disciplines ens permet poder analitzar l'univers subcultural en la seva totalitat, incloent per exemple l'ús de substàncies lligades a les drogues de disseny, que irrompen fortament a la subcultura *skinhead* a la dècada dels 90, gràcies a la farmacologia.

[5] Vegeu l'obra pionera de F. Thrasher: *The Gang. A study of 1313 gangs in Chicago*, University of Chicago Press, Chicago: 1963.

[6] Sobre aquest tema, vegeu C. Viñas: *Música i skinheads a Catalunya. El so de la política*, Diputació de Barcelona, Barcelona: 2001.

La música entesa com vehicle cohesionador de l'imaginari skinhead

Repassem el conjunt del que s'anomena «escena» musical *skin*, centrant, però, la nostra anàlisi en les expressions musicals sorgides des de l'àmbit del neonazisme espanyol. Explicant el terme *Rock Against Communism* (RAC) i tot el que s'hi aixopluga al seu darrere, citant les diferents *internacionals skins* d'extrema dreta (actualment bipolaritzades), fins a les formes estructurals que empren a nivell organitzatiu per ser més eficients i alhora eludir, en la mesura del possible, els obstacles que d'uns anys ençà la pressió mediàtica i policial els comporta.

Dins els diversos i múltiples elements que diferencien la subcultura *skinhead*, entenent-la com a l'articulació d'un estil juvenil a partir d'un conjunt heterogeni de comportaments, materials, habillaments, llenguatge, representacions de l'espai i del temps,[7] centrem la nostra anàlisi en la música. La triem com a eix central perquè és una de les claus per entendre l'adhesió de molts joves a aquesta subcultura, ja que permet apropar-nos-hi mitjançant un llunyà però alhora estret lligam, sempre present entre els joves i les manifestacions artístiques expressades a través de les sonoritats musicals.[8]

Essent coneixedors de la realitat actual i relativitzant en tot moment, tant a nivell quantitatiu com social, el fenomen *skin* a l'Estat espanyol, i un cop esmentada la importància de la música (tant en aquesta com en qualsevol de les altres subcultures juvenils existents) compartint sempre importància amb l'element estètic, analitzem quins són els estils musicals que els són més propers, que van dels provinents de la Jamaica dels anys 50 i 60 fins al so dur del *punk* de finals dels 70 o la potència de la música *Oi!*, sense oblidar la irrupció de la música RAC (rock anticomunista) que aparegué als anys 80. A partir d'aquesta taxonomia podrem entendre com es realitzarà aquesta tasca de captació amb posterioritat.

Quan parlem de música *skinhead*, ens hem de remuntar a la dècada dels anys 50, on apareix una varietat autòctona del *rhythm-and-blues* nord-americà barrejat amb estils com el *mento*, propis de l'illa de Jamaica, és el que després evolucionarà fins a arribar a conéixer-se popularment com a música *ska*.[9] So que exportaren els emigrants caribenys a la Gran Bretanya als anys 60. La música *ska* fou el primer dels sons adoptats pels primers *skins* britànics, un ritme sincopat d'arrels negres pels joves blancs anglesos de classe obrera, és a dir, pels *skinheads*.

L'estil musical *ska* fou el pioner dels *skins*, els seus primers ídols foren els solistes antillans, com el cubà Laurel Aitken, Delroy Wilson, Derrick Morgan, Alton Ellis o un encara jove i desconegut Bob Marley. Actualment l'estil *ska* segueix sent un dels principals referents musicals de l'autoanomenada «escena» *skinhead*. Al ser una música d'orígens negres és, òbviament, adoptada per tots aquells caps rapats que es consideren hereus de la tradició inicial *skin*.[10] Els *skinheads* ideològicament allunyats i sovint enfrontats majoritàriament a l'extremisme ultradretà són fervents seguidors d'aquests ritmes caribenys, tant els que es declaren apolítics (i entenen la subcultura com una senzilla barreja de culte a l'estètica i a la música), com aquells que aposten per incloure la consciència política d'esquerres o llibertària dins el seu propi imaginari, també anomenats *redskins*, o *skins* d'esquerres.[11]

El segon dels estils musicals que és adoptat pels *skins* fou el *punk*. Aparegut a Anglaterra a finals de la dècada dels 70, que destaca pel seu so contundent, les guitarres distorsionades i el seu missatge anàrquic. El *punk* emergirà definitivament amb els Sex Pistols. Fou justament la seva imatge i el seu particular *look* el que seduí molts joves britànics, entre ells bona part dels *skins,* que des dels inicis escoltaren la música que feren grups com Buzzcocks, Stiff Little Fingers o The Adverts entre altres. El *punk* cohesionà la unió entre *punks* i *skins*, que encara perdura avui en dia.

Malgrat tot molts veieren certes actituds per part d'alguns grups o personatges vinculats al *punk* que començaven a desvirtuar la seva essència inicial. Aquesta serà la raó principal que permet entendre l'aparició d'una nova fornada de bandes, al voltant de l'any 1980, que pretenia reprendre el contingut original del *punk*, allunyat de qualsevol tipus de comercialitat. A la música que feien aquestes bandes se l'anomenà *Oi! music,*[12] per la seva contundència i potència sonora aviat fou seguida per molts d'aquells *skins* que anteriorment havien abraçat el *punk* dels pretèrits 70.

---

[7] Prenem així la definició de subcultura juvenil emprada entre altres per l'antropòleg francès Jean Monod, tot aprofundint en la recerca feta abans per l'escola de Xicago i posteriorment pel també antropòleg W.H. WHYTE a *La Sociedad de las Esquinas*, Diáfora, Mèxic: 1972.

[8] Per a una major informació al voltant del lligam entre les successives generacions juvenils i els diversos estils musicals vegeu el pròleg de Carles Feixa a VIÑAS, *Música i skinheads*, pp. 13-54.

[9] Sobre les arrels de la música ska, vegeu S. BARROW, P. DALTON: *Reggae. The rough guide*. Rouge Guides, Londres: 1997; Ch. FOSTER: *Roots, rock, reggae,* Bilboard books, Nova York: 1999 o Ch. POTASH: *Reggae, rasta, revolution. Jamaican music from ska to dub*, Schirmer, Nova York: 1997.

[10] Per tradició *skin* entenem el que els propis rapats anomenen com *Spirit of 69*, la mítica data que oficiosament utilitzen com a baptisme de la subcultura *skin* a la Gran Bretanya. Per a més informació vegeu G. MARSHALL: *Spirit of 69. A skinhead Bible,* S.T. Publishing, Dunoon: 1991.

[11] En una primera aproximació al fenomen *skin* ens pot sobtar l'àmplia amalgama de postulats que podem trobar sota una mateixa estètica. Des dels anomenats *redskins* passant pels *skins* apolítics, llibertaris, nacionalistes fins arribar als caps rapats neonazis, neofeixistes, etc. Sobre els redskins vegeu C. VIÑAS: *«Skins sense un pèl de nazis», El Temps*, 781 (1/VI/1991), pp. 68-70.

[12] Mot utilitzat per primer cop pel columnista del magazín musical londinenc Sounds, Gary Bushell, que va popularitzar el terme fins al punt que actualment hom coneix l'estil com a música *Oi!* El seu origen semàntic té a veure amb la conjunció dels mots *Eh you* (eh, tu) amb què s'inquiria l'atenció del qualsevol persona al barri londinenc del East End. Sobre l'aparició del terme i el seu significat vegeu G. JOHNSON: *The Store of Oi! A view from the dead-end of the street*, Babylon Books, Manchester: 1982; M. MADER: *Oi! The book vol. 1*, IP Verlag Jeske, Berlín: 1996.

Però amb la irrupció de l'extrema dreta britànica dins l'escena *skin*,[13] a partir dels anys 80, el panorama musical annexà un altre estil musical, només seguit pels caps rapats ideològicament vinculats a l'extrema dreta, que no és altre que la música RAC (*Rock Against Communism*) també coneguda com a *White Noise* (soroll blanc) o *White Power Music* (música del poder blanc).[14]

Un cop feta la relació d'estils musicals que fan seus els *skins*, tot i que cadascun d'ells opta pel que més sintonitza amb la seva filiació política, a continuació establirem la vinculació entre la música i la instrumentalització que en fan, sobretot, els grups musicals de caps rapats, que mitjançant la seva creació —i lletres— ajuden que molts joves s'apropin a la subcultura *skin* i se'n sentin seduïts, no només per l'aspecte estètic, sinó també per la seva vessant musical.

Incidirem especialment en la música racista, practicada per les bandes neonazis espanyoles, ja que esdevé una de les eines més eficaces a l'hora de captar nous adeptes per les seves doctrines nacionalsocialistes o neofeixistes.

És evident que la música sempre ha estat un vehicle excel·lent per transmetre qualsevol tipus de missatge o consigna al segment de població al que més es desitgi fer-lo arribar, fet encara més obvi si, com en el cas que ens ocupa, ens referim als joves. No descobrirem ara quins són aquests efectes entre els adolescents que troben en la música l'ideal d'evasió que cerquen en molts casos, perquè la creació de cançons amb marcats continguts transgressors, militants o polítics fa anys que és present arreu.[15] Tampoc pretenem fer una història de la música de protesta o contestària, però és obvi que és un fet innegable que sovint s'utilitza per fer arribar, de manera ràpida i eficient, idees i missatges a bona part de la població (avui en dia és un sistema encara més exitós gràcies a l'impacte de les noves tecnologies i a les facilitats i celeritat amb què es transmeten les dades audiovisuals).

La música *skin* esdevé l'element de «realisme virtual» que molts joves cerquen per defugir de la rutina diària que els envolta i no els agrada. Aconsegueix recrear un nou escenari fictici on els caps rapats generen el seu propi imaginari al seu propi gust, sense lleis ni regles socials preestablertes.

En el cas de l'Estat espanyol l'aparició de les primeres bandes de música racista no es dóna fins a la dècada dels anys 90. Aquesta dada ens permet veure l'endarreriment pel que fa a la resta d'Europa i del món, on la proliferació d'aquests grups comença gairebé deu anys abans.[16]

Els primers rapats neonazis espanyols aparegueren cap a l'any 1987, sobretot a Barcelona i posteriorment a Madrid, estaven vinculats a penyes de seguidors radicals d'equips de futbol, com és el cas de les BBBB (Brigadas Blanquiazules) del RCD Espanyol SAD. A partir d'aquests primers nuclis neonazis de caps rapats, que paradoxalment escoltaven grups *punks* espanyols a causa de la seva propia orfandat creativa a nivell musical, emergiren els primers *fanzines*[17] on començaren a publicar-se notícies sobre el moviment RAC a Anglaterra i a donar-se a conèixer la música racista blanca de tot el món.

A causa d'aquestes primeres influències que arribaven, sobretot d'Europa, a finals dels anys 80 es creen els primers grups musicals de RAC espanyol, Fuerza Joven de Miranda de Ebro, Alternativa 3 de Roses o Producto Nacional i V Columna de Barcelona, tot i ser molt primerencs ja els podem considerar com a obertament neonazis.[18] No serà fins a la segona meitat de la dècada dels 90 quan realment es donarà un importantíssim increment numèric del conjunt de grups que toquen música neonazi. Es donà per diversos factors, com ara la incipient estructuració del moviment rapat racista espanyol, la seva visibilitat i reconeixement internacional[19] i també pel seu propi creixement, cosa que afavorí que alguns joves es juntessin per donar forma a les seves inquietuds musicals.

Aquest esclat de grups racistes donà formacions com Klan o División 250 en una primera fornada, i posteriorment una segona amb bandes com Batallón de Castigo, Zetme 88, Céltica, Primera Línea, Estirpe Imperial, Torquemada 1488, Patria o Siete Muelles... Avui en dia ja ens trobaríem amb una nova generació de grups musicals racistes espanyols, la tercera, amb joves que ja tenen com a influència musical directa les cançons dels seus compatriotes predecessors. Els nous grups ja es poden fornir a partir de temes cantants en la seva llengua, no necessiten cercar grups forans. Aquest fet és

[13] Sobre la vinculació entre la ultradreta britànica i els caps rapats vegeu R. THURLOW: *Fascism in Britain*, I.B. Tauris Publishers, Londres: 1998; M. CRONIN: *The Failure of British Fascism*, MacMillan Press, Londres: 1996; G. HARRIS: *The Dark Side of Europe. The Extreme Right Today*, Edinburgh University Press, Edinburgh: 1990.

[14] Per aprofundir en els orígens de la música racista vegeu N. LOWLES, S. SILVER: *White Noise. Incide the Internacional nazi skinhead scene*, Searchlight, Londres: 1999; N. LOWLES: *White riot. The violent story of Combat 18*, Milo Books, Bury: 2001.

[15] Sobre músiques transgressores i la vinculació entre estils musicals i subcultures juvenils vegeu S. MARTÍNEZ: *Enganxats al heavy. Cultura. Música i transgressió*, Pàges editors, Lleida: 1999 o J. C. KREIMER: *Punk, la muerte joven*, Distal, Buenos Aires: 1993.

[16] Per a més informació al voltant de l'emergència de la música RAC a nivell europeu vegeu D. BAACKE, K. FARIN, J. LAUFFER: *Rock von Rechts II*, GMK, Bielefeld: 1999 o A. CASTELLANI: *Senza chioma nè legge. Skins italiani*, Manifestolibri, Roma: 1994.

[17] Nom amb què hom coneix les publicacions confeccionades per membres adherits a les diverses subcultures juvenils, normalment de maquetació modesta i tirada molt reduïda, exerceixen funcions de comunicació interna. Se'ls coneix també com *skinzines*, en l'argot dels caps rapats.

[18] Sobre els primers grups musicals neonazis espanyols vegeu VIÑAS, *Música i skinheads*, pp. 107-113.

[19] La consecució d'aquest prestigi internacional vingué donat per l'exitosa organització del concert Fallas'92 a la ciutat de València, on s'aconseguí aplegar, malgrat diversos problemas, una important quantitat de caps rapats neonazis europeus, el mateix fou ideat per AR (Acción Radical) un grupuscle d'extrema dreta ja dissolt. Per a mes informació vegeu Viñas: *Música i skinheads*, pp. 113-188 o O. MALLÓ, J. SEBASTIÀ: *La impunitat feixista*, *El Temps*, 464 (10 maig 1993), pp. 8.

important ja que ajuda a entendre la rellevància que està prenent la música neonazi feta en llengua espanyola. Dins aquestes novelles formacions trobaríem noms com Krasny Bor 1943, Iberos Saiti, Toletum, Hermanos Blancos, 14 Palabras, Tormenta, Sangre y Oro, Reconquista. Estandarte 88, Centuria, Código de Honor, Cruzada... Precisament en aquest darrer grup tenim un excel·lent exemple de l'estret lligam que uneix un grup musical racista amb una opció política de caire ultradretà.

Cruzada és un grup lligat al col·lectiu Batzegada, la secció juvenil de l'organització d'extrema dreta catalana MPC (Moviment Patriòtic Català). La banda ha realitzat diversos concerts programats pel mateix MPC,[20] per crear punts d'encontre entre el que ells anonemen «*jóvenes patriotas*», mitjançant els concerts aconsegueixen l'assistència de nois i noies que se senten atrets per la música, més que no pas per la doctrina política. Però a partir del moment en què entren en contacte amb aquest tipus d'organitzacions polítiques, com l'Associació Juvenil Batzegada, ja s'estableix un flux de comunicació, amistats, etc., que insereixen sovint el jove dins el teixit social de l'organització política. En moltes ocasions aquests grupuscles solen estar configurats per grups afins d'amics que es coneixen fa temps (de l'escola, el barri o l'institut) i entren en contacte amb la política, normalment, gràcies a un dels membres de la colla.

Altres exemples de la utlització de la música com a eina de captació política els podríem trobar en altres partits i organitzacions d'ultradreta, que d'un temps ençà, han vist en els concerts de bandes racistes, un lloc ideal per aconseguir més fidels als seus postulats, i on fer arribar la seva propaganda al segment més jove de la societat. Un d'ells és Democracia Nacional, el partit que es defineix com a defensor de «*la identidad cultural común española*» i contrari a la immigració. DN també ha organitzat diversos concerts per promocionar-se arreu del territori espanyol, dins els seus actes polítics. Com a dada rellevant, alguns dels membres més destacats de la seva taula nacional són, o eren, caps rapats neonazis i la majoria arriben a DN provinents de la dissolta AR (Acción Radical). Fins i tot en les seves files s'hi troben militant diversos membres del grup de RAC valencià División 250.

A part de la lluita que podríem anomenar més política, tot i que convé sempre relativitzar el terme quan parlem de rapats neonazis o neofeixistes,[21] la música racista també és utilitzada en altres camps per atreure més joves vers les idees d'extrema dreta.

Un d'ells són els estadis de futbol, lloc de cita obligada els caps de setmana per a molts rapats neonazis o neofeixistes espanyols. També allà la música realitza la seva funció d'aconseguir noves adhesions. En molts camps de futbol el grup d'aficionats ultres radicals d'extrema dreta, sovint instal·la punts de venda del seu material, i a part del propi de qualsevol penya futbolística, també hi podem trobar discs compactes de música racista i *fanzines* on es comenten les darreres novetats fonogràfiques. Però, a més a més, molts dels joves rapats que assíduament van als estadis i són membres dels anomenats grups ultres troben, precisament al futbol, un lloc propici per relacionar-se amb gent amb els seus mateixos ideals.[22] No és d'estranyar que algunes de les bandes musicals racistes hagin sorgit al voltant de grups de seguidors ultres de futbol, com el cas dels sevillans Primera Linea o el dels catalans Torquemada 1488.

Aquest darrer grup està íntimament relacionat amb les *Brigadas Blanquiazules*, el sector més radical de seguidors del RCD Espanyol SAD. Torquemada 1488 llança els seus missatges a través d'una música dura deixant clar en tot moment quin és el seu posicionament polític, amb cançons com »Terrorista», «A Degüello» o «España» on exalça l'orgull patriòtic espanyol «*ha llegado ya la hora de empezar, juventudes españolas empezaremos a atacar, con sangre y honor lucharemos de verdad, este es nuestro suelo y no es de nadie más*».[23]

Com hem comprovat el panorama musical RAC espanyol està incrustrat en les diverses expressivitats que són pròpies del fenomen dels caps rapats neonazis (organitzacions d'ultradreta, grups ultres...). Amb tot no és quelcom que es pugui només reduir als rapats d'extrema dreta, perquè la música, com ja hem esmentant amb anterioritat, exerceix les mateixes funcions de cohesionador identitari també a l'altra banda del ventall ideològic-estètic *skin*. És un factor que es repodueix en l'oposat extrem del moviment, amb els grups musicals *skinheads* d'extrema esquerra o nacionalistes.

Un cop la música s'integra com a element essencial de la subcultura *skin* (fet que succeeix gairebé alhora que apareixen els primers membres) és el vehicle que permet transmetre, des d'il·lusions fins a missatges ideològics. Així ho comprengueren perfectament certs caps rapats ultradretans espanyols quan a la seva pàgina web «Raza y Honor» escrivien «*todos sabemos que la izquierda ha sabido modernizarse (...) porque si pienso que han podido lavar el cerebro a tanta gente ha sido gracias a la música*».[24] S'adonen de la seva importància com a eina política i des de llavors no s'ha aturat l'augment del número de grups de música racista a l'Estat espanyol. Volen oferir l'alternativa anhelada per molts joves que no troben els seus neguits polítics musicats enlloc.

---

[20] La banda formada per joves vinculats a la secció juvenil del MPC ha actuat en concerts organitzats per Batzegada a la ciutat de Barcelona per conmemorar el 12 d'Octubre l'any 2002 o en un altre concert d'estiu celebrat el mateix any entre d'altres.

[21] Considerem idoni utlitzar el terme de *lumpen política* o perifèria de la política, com indica l'historiador Xavier Casals, com a més correcte a l'hora definir tota actuació política vinculada als grups de caps rapats neonazis o neofeixistes. Vegeu X. Casals: *Neonazis en España. De la audiciones wagnerianas a los skinheads,* Grijalbo, Barcelona: 1995, pp. 269-285.

[22] Sobre la relació entre caps rapats neonazis i els grups ultres del futbol espanyol vegeu T. Adán Revilla: *Ultras y skinheads. La juventud visible*, Nobel, Oviedo: 1996, J. Durán González: *El vandalismo en el fútbol*, Gymnos, Madrid, 1996.

[23] Torquemada 1488, «A Degüello», Rata-Ta-Ta-Tá (1998).

[24] *Raza y Honor*, pàgina web (extret el 8/VIII/1998).

Aquesta és una de les claus del seu èxit, la novetat. Fins fa relativament pocs anys el panorama musical racista espanyol era pobríssim si ho comparem amb l'actual. Després d'alts i baixos, són al voltant d'una trentena les formacions musicals racistes espanyoles en actiu, encara molt allunyades de les més d'un centenar existents a Alemanya.[25]

Podem constatar la utilització com a eina propagandística que es fa de la música per part de les bandes racistes, així com també la instrumentalització que en fan certes organitzacions polítiques espanyoles d'extrema dreta. La música és el principal vehicle emprat per arribar als adolescents espanyols, als quals es vol fer arribar les habituals consignes pròpies de les opcions ideològiques esmentades. Si bé no és l'únic instrument que es fa servir per aconseguir aquests objectius, sí que és el més important i el que més fruits ha donat a l'extrema dreta d'ençà de la seva explotació. Només així s'explica com des de grupuscles o petites organitzacions neonazis o neofeixistes, que temps enrere es volien desvincular totalment (almenys oficiosament) de qualsevol vincle públic amb els caps rapats, ara siguin les que no dubten a estretar lligams amb ells mitjançant la música racista.

Aquest gir radical en els seus plantejaments, pot venir donat per l'anàlisi realitzada sobre quina és realment la joventut que s'adhereix a les seves idees. En veure com només els caps rapats opten per definir-se en els termes d'extremisme que mostren aquestes organitzacions, aquestes han vist com la seva única solució per trobar nous adeptes era l'enquadrament d'aquests joves, i la via triada per aconseguir-ho ha estat la música, que realitza la funció de pont generacional, entre aquests adolescents i les generacions pretèrites.

La inclusió d'apartats de venda de discs compactes de música RAC en els webs oficials de les diverses agrupacions polítiques ultradretanes o bé, com abans hem referit, l'organització de concerts de música neonazi per part d'aquestes (o si més no l'oferiment de suport logístic o econòmic necessari per a la seva realització), ha ajudat en gran mesura a l'enquadrament de força joves caps rapats en diverses organitzacions polítiques (fet més minoritari anys enrere).

Com a conclusió, caldria matisar i relativitzar la importància de la música com a única eina de captació política, perquè seria un greu error caure en aquest parany reduccionista. Si bé la música és un dels camins possibles que ajuden a l'hora de captar nous joves, no és pas l'únic. Però cal apuntar que va prenent, a mesura que passa el temps, més rellevància i força. La música racista és un dels engranatges més complexos i sòlids amb què compta avui en dia l'extrema dreta a nivell internacional. Alhora és molt difícil de desmantellar malgrat els intents fets mitjançant certes polítiques institucionals realitzades en alguns països, com Alemanya, que no han acabat de ser reeixides del tot.[26]

Tot i els canvis de lleis efectuats, també a l'Estat espanyol, els grups i les discogràfiques racistes han sabut emmotllar-se a la nova situació legislativa. La seva música segueix essent la primera via de contacte amb l'extremisme per a molts adolescents d'arreu del món.

[25] Vegeu al respecte E. VAL: «Los skinheads alemanes no dan tregua», *La Vanguardia* (5/IV/2000).

[26] Sobre la situació a Alemanya vegeu K. FARIN: *Die skins. Mythos und realität*, Links, Berlín: 1997 o D. BAACKE, K. FARIN, J. LAUFFER: *Rock von Rechts*.

30 ANYS DEL GOB (1973-2003). DE LA IL·LUSIÓ CONSERVACIONISTA AL DESENGANY PROGRESSISTA

Antoni Riera

L'aparició del GOB (Grup Ornitològic Balear) a finals de 1973 no és un fet casual, la societat balear viu un moment de profundes transformacions a tots els nivells. Per raons òbvies és a l'illa de Mallorca on aquest fenomen es fa més palès. El detonant principal del canvi és l'adopció d'un nou model econòmic per a l'arxipèlag basat en el turisme de masses, iniciat en la dècada anterior. Amb el teló de fons del *tardofranquisme* les manifestacions negatives d'aquest impacte, causat pel creixement vertiginós i caòtic de l'oferta turística, s'agreujaran per la contracció econòmica generada per la crisi energètica de 1973.

La velocitat amb que s'havien produït els canvis amaguen tot un seguit d'externalitats que marquen el pas d'una societat tradicional i una economia principalment agrària, amb sectors industrials puntuals (bàsicament calçat i bijuteria) a una societat fortament terciaritzada.

L'origen de l'activitat turística a les Balears i concretament a Mallorca s'enceta en els darrers anys dels segle XIX, el 1905 ja es crea la societat de Foment del Turisme de la mà d'Enric Alzamora llavors president de la Cambra de Comerç. La conjuntura de la Gran Guerra va permetre que les illes fossin un important centre exportador de productes propis i redistribuïdor de mercaderies externes durant el conflicte. Aquesta situació va provocar la seva inserció en les línies més importants del comerç internacional amb un important desenvolupament de les activitats primàries i secundàries. L'activitat turística no es reprèn fins a la dècada dels vint, amb la inauguració de les primeres infraestructures hoteleres i urbanitzacions de luxe a la costa destinades a un turisme selecte. L'aixecament de 1936 i els anys de postguerra provoquen una contracció econòmica a tots els nivells, amb un replegament cap a les activitats del sector primari, per la manifesta paràlisi del teixit industrial i la caiguda dels visitants pels efectes de la Segona Guerra Mundial.

De tota manera a la dècada dels anys quaranta coincideixen amb les primeres campanyes de propaganda turística institucional —les cèlebres *Llunes de mel a Mallorca*— per atreure el turisme peninsular. Els *Planes de Desarrollo* de la dècada dels cinquanta, amb l'obertura del règim cap a l'exterior permeten la normalització econòmica espanyola. Tot el litoral mediterrani i en particular les illes explotaran el recurs excedentari del sol i la platja a més de comptar amb una nombrosa mà d'obra i una moneda devaluada. Les elevades rendes dels ciutadans del nord d'Europa, a més de la creació de les primeres companyies de vols *charter* afavoriran un escenari idoni per al desenvolupament del turisme de masses.

A la primera meitat dels seixanta s'enceta una intensa activitat urbanística a l'àrea de la Badia de Palma, amb la concentració d'edificis hotelers, apartaments turístics d'ocupació intensiva a més d'establiments que conformen l'oferta complementària. El seu creixement sense cap reglamentació d'ordenació sectorial deteriorarà greument el paisatge. El període 1967-1973 veurà un creixement encara més desmesurat, el terme *boom* agafa tota la seva dimensió. S'inicia una especialització econòmica que absorbirà la mà d'obra existent que abandonarà progressivament els altres sectors productius. S'haurà de recórrer a la immigració peninsular per cobrir els milers de nous llocs de treball. La incapacitat dels recursos propis per fer front al nou contingent demogràfic, era més que manifesta, la dependència exterior anirà lligada des de llavors a l'expansió econòmica balear.

A principis de la dècada següent aquest procés comença a manifestar greus deficiències i és criticat per diversos sectors, és parla obertament de *saturació* de l'oferta. L'editorial aparegut a *Diario de Mallorca* el primer de setembre de 1971 sota el títol «La Destrucción de Mallorca» esdevé la primera crítica al *boom*. Diaris

estrangers s'afegiren a la crítica denunciant casos d'oferta il·legal, turisme de baix poder adquisitiu, manca d'infraestructures i desastres paisatgístics —detallats de primera mà en el documental de la BBC de 1972 *Majorca Observed*— que causaren impacte en l'opinió pública illenca.[1]

La crisi energètica de 1973 i el sotrac econòmic que comporta, amb davallada de turistes, tancament d'hotels (257 entre 1973 i 1978)[2] i la sobtada aparició de l'atur aguditzen la preocupació per la temàtica mediambiental al mig d'un clima de pessimisme. L'autoritat franquista engegarà la redacció i tramitació d'un pla provincial d'urbanisme, per reglamentar el desordre en la construcció i limitar l'excés d'oferta i mirar de protegir mínimament les àrees naturals més emblemàtiques.

És en aquest escenari on un grup d'afeccionats mallorquins a l'ornitologia preocupats per la desaparició d'hàbitats de moltes espècies a causa del procés urbanitzador, decideixen iniciar una tasca d'estudi científic i divulgació per denunciar la problemàtica. Aprofitant una resolució del Govern Civil de desembre de 1973 es constitueix a Palma l'associació sota les sigles GOB (Grupo de Ornitologia Balear). Aviat iniciaren el recull d'obres de consulta, material de treball i publiquen el butlletí *Aegypius,* denominació científica del voltor negre, en aquella època a punt d'extingir-se a Mallorca, la campanya a favor de la seva protecció fou la carta de presentació del grup —de fet la seva silueta és encara avui el distintiu de l'associació—.

El contacte amb grups afins de la península va fer prendre consciència d'un gran nombre d'aspectes de temàtica ecològica, no estrictament conservacionistes, fins llavors no tinguts en compte. Fet que motiva la inclusió de la defensa de la naturalesa en general a la seva tasca inicial d'estudi i protecció de l'avifauna illenca.

Amb les seves campanyes, el GOB esdevindrà un dels principals protagonistes de la transició política a les illes Balears, sent un referent de la lluita ecologista arreu de l'arxipèlag. Els casos més emblemàtics seran la lluita per la protecció de l'Albufera d'Alcúdia i la impugnació del projecte de macrourbanització de l'illot de Sa Dragonera.

Aquestes accions permeteren aglutinar les iniciatives mediambientals que anaven apareixent de manera minoritària i descoordinada, contra la *balearització*, la destrucció massiva de litoral amb projectes urbanitzadors tan característica dels seixanta.

El desenvolupisme hereu del franquisme semblava paralitzat pels efectes de la depressió econòmica global generada per les puntes que oferí la crisi el 1973, 1974 i 1979. Aquest fet provocà reajustaments econòmics a les societats industrialitzades occidentals amb l'adopció de postulats de caire neoliberal. Simultàniament, la política econòmica adoptada per l'Estat se centrarà a aconseguir la inserció en les coordenades macroeconòmiques de l'Europa Comunitària i poder aspirar a una futura integració.[3]

Les illes es veuran afectades per l'accentuada davallada de la demanda procedent dels mercats europeus, principalment britànics, entrant tant l'hostaleria com la construcció en una dinàmica clarament regressiva. De tota manera molts interessos urbanitzadors tramitats en els darrers anys de la dictadura, es veieren ràpidament legitimats per majories municipals amb tota la garantia democràtica. En aquest aspecte fou clau la Llei de Règim Local que atorga un paper crucial als ajuntaments pel que fa a la planificació urbanística dels seus municipis.

Davant això el GOB combinarà les accions de denúncia i les campanyes de sensibilització amb una postura d'oposició real encara que no formal a les majories municipals partidàries de la urbanització massiva.

La recuperació econòmica de mitjan vuitanta converteixen les Balears de bell nou en un destí turístic de primer nivell. Això permet una nova escomesa urbanitzadora, que no era més que la continuació dels projectes no concretats anteriorment afegits a una allau de noves modalitats de consum de territori —blocs d'apartaments, camps de golf, ports esportius—. Tot en un moment en què l'associació que havia consolidat el seu prestigi[4] i ampliat el nombre d'afiliats —s'havien establert delegacions arreu de l'arxipèlag— intuïa l'esgotament de la doctrina conservacionista com a única línia d'acció. Ja es manifestaven compromisos plenament «ecològics» amb temes com el reciclatge de residus, l'estalvi d'aigua i energia, solidaritat amb els països del Sud entre altres. Aquesta multiplicitat de facetes a què s'havia de fer front encetà un debat intern que portà el 1989 a la celebració d'un congrés a Mallorca, per establir les prioritats d'actuació i fer-les més efectives.

Pel que fa a la política balear del moment des de 1983 l'arxipèlag s'havia constituït en la Comunitat Autònoma de les Illes Balears. La força majoritària que controlarà l'executiu durant quatre legislatures serà Alianza Popular (posteriorment Partit Popular) en coalició amb Unió Mallorquina (1983-1993) i en solitari a partir de la tercera legislatura.

Amb la consecució plena de les competències en gestió del territori i afavorits per la recuperació econòmica, els governs conservadors optaran per un model basat en

---

[1] S. Verd: «Trenta anys de turisme a la premsa mallorquina. Crònica d'una història repetida», *30 anys de Turisme a les Balears*. Institut d'Estudis Baleàrics, núm. 37-38 (1990), pp. 224-226.

[2] A. Sastre: «Transició: Illes Balears i el món del turisme» *La Transició a les Illes Balears. Simposi 25 anys d'Institut d'Estudis Baleàrics*. (1998), pp. 165-169.

[3] C. Manera i J. M. Escartín: «Notes sobre la conjuntura econòmica de la Transició política espanyola, 1973-1985». *La Transició a les Illes Balears. Simposi 25 anys d'Institut d'Estudis Baleàrics*. (1998), pp. 131-140.

[4] El 1988 veuran la protecció definitiva de l'illot de Sa Dragonera, amb litigi judicial amb l'empresa PAMESA i l'Ajuntament d'Andratx. També la declaració parcial de la zona de l'Albufera d'Alcúdia com a parc natural del Patronat del qual el GOB en forma part (nota de l'autor).

l'explotació del monocultiu turístic. Aquest nou creixement travessarà definitivament el punt de no retorn en la terciarització sectorial de l'arxipèlag. Aquesta nova proliferació d'una oferta massificada provoca l'inici d'un debat relatiu a la necessitat de promoure un turisme alternatiu, o també enfocat cap a la «qualitat», que hauria de tenir en els espais naturals un reclam de primer ordre i no tant el sol, la platja i la diversió nocturna.

L'inici de la dècada dels noranta, el GOB manifesta la seva oposició frontal al model econòmic i social, les externalitats que comporta, no centrades exclusivament en la degradació paisatgística, ja afectaven el consum energètic, d'aigua i la generació de residus, factors que a la llarga afectarien el benestar dels habitants de les illes.[5] El terme «sostenibilitat» començava a deixar-se sentir, desplaçant altres mots que havien marcat els debats en anys anteriors com ara «conservació», «saturació», «balearització», etc.

Amb la majoria del Parlament de les illes en mans conservadores i amb centenars de projectes d'urbanització a punt d'autoritzar, l'associació juntament amb altres entitats cíviques agafa el paper d'oposició activa, al carrer, als tribunals i als mitjans de comunicació. Una de les polèmiques que marcaran aquest etapa serà l'aprovació de la Llei d'Espais Naturals, una proposta legislativa que hauria de garantir la protecció definitiva d'importants àrees territorials del conjunt de les Balears. El debat s'havia iniciat l'any 1988 amb la promulgació de la Llei de Costes, d'àmbit estatal i destinada a regular la problemàtica urbanística que genera l'excés d'activitat socioeconòmica en el litoral. S'establí que la vorera de mar com un espai públic i protegit i contemplava la regulació dels accessos a les platges. Es disposava que la delimitació de les zones costaneres fos una competència de l'Estat, però la seva organització a les àrees més interiors correspondria a les comunitats autònomes i als ajuntaments. Vista la gran pressió existent sobre aquests espais a l'arxipèlag, es podia intuir fàcilment que la seva explotació intensiva podria ser una de les opcions triades per les administracions locals. El GOB i d'altres entitats s'esforçaren a bastir una campanya que frenés el ritme de construcció i el deteriorament de les àrees naturals, centrant els seus objectius en l'exigència d'una moratòria urbanística. S'elaboraren informes científics, comunicats i un manifest dirigit al president del Consell Insular de Mallorca Jeroni Albertí (UM), «Per una LEN digna ara!» acompanyat de més d'un centenar d'adhesions i d'entitats representants de la ciutadania.

Tres anys més tard, el gener de 1991, el Parlament Balear aprovà la LEN, es tractava d'un catàleg d'àrees protegides que afectava el 38% del territori de les illes. La llei aprovada era la millor de les possibles si es tenia en compte la composició del Parlament (PP-UM). Però deixava sense protegir alguns espais molt valuosos, a part que el grau de protecció atorgat era sovint molt baix. El mes de maig de 1991 estaven previstes eleccions autonòmiques, aviat membres del govern de Gabriel Cañellas avisaren que en cas de tornar a guanyar-les revisarien a la baixa la llei acabada d'aprovar. La LEN teòricament contemplava quasi totes les zones amb un cert valor natural i paisatgístic, classificades sota dues categories: les àrees naturals d'especial interès (ANEI) i àrees rurals d'interès paisatgístic (ARIP). De tota manera les ANEI es dividiren en dues categories diferents, la primera, «d'alt grau» de protecció, les deixava com a zones no edificables. La segona, anomenada de «règim general», establia una parcel·la mínima per a edificar de 200.000 metres quadrats. A més dins les ARIP, s'establí la parcel·la de 30.000 metres quadrats si s'hi volia edificar. Dins aquestes darreres es permetia la instal·lació de camps de golf al seu interior però se'n prohibia la ubicació de l'oferta urbanística complementària habitual.

Abans d'un any el GOB i altres col·lectius ja havien presentat nombroses denúncies pel seu incompliment i el debat sobre la utilitat de la llei encara continuava viu.

Amb la majoria absoluta del PP a la Cambra Autonòmica, després de la cita de 1991, proposà la modificació de la LEN en tres aspectes referits a la delimitació d'alguns espais protegits. Aquests espais serien: la delimitació d'alguns espais per poder reduir les elevades indemnitzacions als promotors afectats per la protecció; la reducció de la parcel·la mínima a Eivissa i Formentera, massa restrictiva segons el PP per a la construcció; finalment l'articulat de la llei referit a l'oferta complementària dels camps de golf (hotels, restaurants, pàrkings...) a fi de permetre aquestes edificacions s'ubiquessin dins les ARIP. Al llarg de 1992 l'associació s'integrà dins la «Coordinadora Ciutadana en defensa de la LEN» la qual va dur a terme nombroses accions reivindicatives en protesta per l'anunciada reforma. Si la modificació prosperava el 15% dels espais naturals llavors protegits quedarien parcialment o totalment desprotegits.[6] La rebaixa definitiva de la LEN es produí en la sessió parlamentària del 23 de desembre de 1992 amb els vots a favor del PP i UM, amb tota l'oposició d'esquerres en contra i en un clima de gran indignació entre els membres de la Coordinadora. Els recursos interposats pel GOB a la modificació no prosperaren, car la reforma suposava un cop important a les expectatives de millora en la gestió territorial.

En aquests anys, davant la saturació urbanística del litoral, la pressió immobiliària s'adreça principalment cap a les àrees rurals, la qual cosa es traduïa en la construcció de segones residències (moltes de les quals entraven dins el mercat de l'allotjament turístic), grans superfícies comercials, polígons industrials i de serveis. Aquesta tendència comportava greus impactes al medi, amb tales d'arbres, esteses elèctriques, nous camins, parcel·lacions que sovint afectaven àrees incloses dins els límits establerts per la LEN. El que aviat s'anomenà tercer *boom* turístic, caracteritzat per l'expansió de les vivendes unifamiliars. Moltes d'elles dins sòl rústic i

[5] J. VALERO: «Quins objectius es marcarà el moviment ecologista a les illes?», Lluc núm. 754 (1990), p. 12.

[6] Extret de l'*Ecologista* butlletí informatiu del GOB, núm. 8 (1992), p. 3.

espais naturals destinades principalment al turisme residencial procedent de països de la UE. La construcció residencial, turística o no, començà a substituir el mateix turisme com a motor del creixement econòmic.[7]

Les contradiccions del model es feien ja paleses i no deixaven indiferent gairebé ningú, sobretot en l'aspecte referit al fet que l'explotació del paisatge havia repercutit en la pèrdua d'atractiu per a les illes. De fet l'empresariat turístic des d'inicis de la dècada, havia començat a invertir els immensos guanys de les etapes precedents a «jaciments» més rendibles (República Dominicana, Cuba, Bali, Cap Verd, Tunísia, etc.) demostrant l'esgotament del producte turístic balear, saturat i desnaturalitzat.

La mateixa administració autonòmica començava a apostar per mesures destinades a limitar el creixement, a elevar la qualitat de l'oferta i usar el terme sostenibilitat com un objectiu a assolir. La tardor de 1997 s'anuncià la redacció d'unes Directrius d'Ordenació del Territori, pendents d'aprovació des de la dècada passada, també s'anunciaren Plans Territorials Parcials, Plans Sectorials i Plans de Medi Natural que haurien de servir de pilar d'un nou concepte de planificació territorial (escenificat en la campanya «Les Illes que volem»).

Aquesta sobtada preocupació de l'executiu per les qüestions relatives al medi ambient posava de manifest l'elevat grau de conscienciació ecològica en la societat illenca com mai abans s'havia donat. La gran mobilització convocada pel GOB el 12 de novembre de 1998 simultàniament a les tres capitals de l'arxipèlag, demanant l'aturada immediata de totes les urbanitzacions, reuní més de 30.000 persones a Palma, 6.000 a Menorca i 11.000 a Eivissa va esdevenir la més nombrosa de totes les fins llavors realitzades a la comunitat.

El ressò del 12-N es féu sentir aviat, el CIM en mans progressistes des de 1995, aquell mateix mes va suspendre la vigència de nombrosos sectors urbanitzables a quinze municipis de l'illa. El mes d'octubre de 1999 s'aprovà les Normes Subsidiàries i Complementàries de quasi vuitanta sectors que passaren a ser sòl rústic.

L'abril del mateix any, el Parlament havia aprovat les DOT que augmentaven la protecció del litoral.

A les eleccions de maig de 1999 el desgast patit pel PP en la darrera legislatura el féu perdre la majoria absoluta, el substituí una heterogènia aliança de les forces progressistes i UM, l'anomenat Pacte de Progrés. El nou executiu anuncià un seguit de mesures legislatives pel que fa a la política territorial i urbanística, aquestes quedaven reflectides en el document que formalitzava l'acord de govern. Per tant les expectatives de canvi respecte al model de creixement semblaven plenament realitzables.[8] I això feia suposar que per primer cop es podria donar el fet que hi hagués una sintonia real entre el GOB com a representant del moviment ecologista, i una majoria governant, a més tenint en compte la participació dels Verds en l'executiu.

Al cap d'un any moltes d'aquestes expectatives encara seguien intactes però el GOB s'afanyà a recordar-ho[9] davant la manca d'iniciatives que mostrava el govern per engegar iniciatives valentes en pro de la sostenibilitat. L'informe sobre la situació turística i urbanística del GOB «Mallorca al límit, és hora d'aturar!» de juny de 2000 volia ser un cop d'atenció sobre la necessitat d'iniciar mesures de contenció immediates. Algunes dades aportades (un autèntica veta historiogràfica) per il·lustrar la situació extrema que patia Mallorca les reproduïm seguidament:[10]

> Aquests darrers anys, l'expansió immobiliària i residencial ha assolit fites inimaginables, i està provocant en una evident saturació turística, una degradació dels recursos naturals i un col·lapse de les infrastructures més importants. [...]
> 1. Als darrers tres anys, el nombre de places residencials visades als col·legis oficials ha estat superior a 40.000 cada any.
> 2. L'increment anual del nombre de turistes està entorn del 5%, és a dir, entre 400.000 i 500.000 persones cada any.
> 3. El consum d'aigua augmenta cada any entorn del 7%.
> 4. El consum energètic s'incrementa anualment entre un 8 i un 12%.
> 5. L'any 1999 la producció de residus augmentà un 9,4%.
> 6. La saturació de les infraestructures, especialment les carreteres, platges, aeroport es manifesta. [...]
> La capacitat de població dels plans generals i les normes subsidiàries dels municipis de les Balears supera els 3.700.000 habitants, una xifra que multiplica per cinc la població de dret de les Illes Balears (750.000 habitants), per tres la capacitat actual d'allò que ja està construït (1.400.000). [...]

La comparació entre els turistes que arriben a les nostres illes i el nombre d'estades als establiments turístics legals demostra que hi ha de l'ordre de 2 milions de turistes que s'allotgen a establiments no legalitzats, molts dels quals s'han creat aquests darrers anys.

Finalment la comparació de les xifres dels turistes arribats a Mallorca es prou expressiva, el 1990 el nombre de visitants era de 5,9 milions, el 1999 la xifra arribava als 10,7. Una conjunció de factors que podria portar segons alguns especialistes a l'anomenat *infart turístic*[11] ja que: *estem vivint per damunt de les possibilitats del territori i els recursos, això ens fa perdre qualitat de vida i qualitat ambiental, i ens du cap al col·lapse.*

---

[7] J. Buades: «SOS Balears: el miratge progressista», *Pissarra*, núm. 109 (2002) pp. 13-15.

[8] «El GOB recorda que el pacte firmat per PSOE, PSM, EU-Els Verds i UM contempla mesures de contenció urbanística i moratòries.» Nota Informativa del GOB 23 de juny de 2000.

[9] Ibíd.

[10] «Mallorca al límit, és hora d'aturar», Informe sobre la situació turística i urbanística a Mallorca (2000), pp. 1-14.

[11] Ibíd.

La crítica a la manca de compliments dels compromisos en matèria mediambiental es va voler apaivagar per part del Govern amb una de les iniciatives més controvertides de la legislatura, l'impost turístic o Ecotaxa la recaptació del qual s'hauria d'invertir en millores mediambientals, rehabilitant zones turístiques, preservant el patrimoni cultural etc. Com és de suposar l'aplicació d'aquest tribut iniciat el primer de maig de 2002, anà acompanyat d'una forta oposició per part del sector més afectat, el de l'hoteleria, el qual interposà recursos a la justícia contra el seu cobrament. La crisi econòmica internacional (especialment la recessió al principal mercat de procedència, Alemanya) la minva en l'arribada de turistes desfermà una forta campanya entre els sectors periodístics conservadors, l'empresariat turístic i el mateix PP culpant l'aplicació de l'impost com un dels causants de la caiguda de la demanda. La postura del GOB envers aquest tema fou prou aclaridora,[12] el Govern s'havia afanyat a dir que la implantació de l'impost no reduiria l'arribada de turistes, en canvi des de l'associació es defensava la seva necessitat però la consideraven insuficient, així s'afirmava: *La millor iniciativa per a millorar el nostre medi ambient és, sens dubte, des del nostre punt de mira, aquell que avanci cap a l'estabilització del nombre de turistes que ens visiten o el nombre d'estades, o fins i tot que es redueixi una mica.*

Enfilant ja l'any final de la legislatura, el GOB recordà als membres del Pacte, que els partits que l'integraven havien manifestat el seu rebuig a la reforma de la LEN aprovada pel govern Cañellas el 1992, i que encara no havien fet res per restituir-la. Vista la manca de compromís real en les qüestions més punyents en la matèria i la lentitud en les iniciatives, es percep un clar canvi en el to dels comunicats i informes de l'associació passant a ser obertament crítics amb la gestió mediambiental progressista, vist que el ritme de creixement, sobretot de la construcció no havia davallat gens ni mica en la legislatura iniciada el 1999.

El punt de partida de la «nova etapa» haurien d'haver estat les DOT aprovades pel PP, les quals no acabaren de ser retocades, ja que UM s'estimà més optar per una sèrie de mesures cautelars (moratòries), i posar en marxa un sistema de quotes en la construcció per a tots els municipis de les illes. A aquesta Llei de Quotes, s'havia de sumar els projectes de Llei de Biodiversitat i la Llei d'Impacte Ambiental. La política de parcs s'havia concretat en la protecció d'enclavaments puntuals arreu de l'arxipèlag el més emblemàtic de tots el parc de Llevant a Mallorca, el GOB retreia que l'eterna aspiració de crear un parc natural a la Serra de Tramuntana tampoc s'havia dut a terme. Segons una nota informativa del 17 de març de 2003 per a l'associació semblava haverhi una raó que justifiqués la decebedora incapacitat del Govern en la presa de decisions respecte al territori:[13]: *UM, mentrestant segueix dissenyant autopistes i vies ràpides (això sí, camuflades de verd) per al transport privat, predica que vol més camps de golf i ports esportius i sembla que no té cap intenció de frenar el creixement urbanístic, ni detenir la degradació ambiental. La resta de components del pacte de progrés semblen callar perquè UM els deixí governar la propera legislatura.*

La mateixa nota informativa enumerava un seguit d'incompliments flagrants de moltes de les propostes anunciades, impossibles d'acomplir a poc més de tres mesos per a les eleccions de maig de 2003, com ara un Pla Territorial per a Mallorca, la Llei de Quotes i la Llei d'Impacte Ambiental. En definitiva, un balanç que el mateix comunicat qualificava de *Fracàs i Ridícul* recordant que les formacions progressistes havien treballat més i aconseguit més fites quan estaven a l'oposició que durant tota la legislatura.

El motiu d'aquest article ha volgut ser un breu repàs a la trajectòria del GOB l'any que s'acompleix el trentè aniversari de la seva fundació, centrant-nos en la seva faceta reivindicativa pel que fa als aspectes relatius al model de desenvolupament que ha convertit les Illes Balears en avantguarda del turisme de masses. Hauríem pogut parlar també dels seus treballs científics pel que fa a les espècies illenques, l'aposta pel consum i comerç responsable, i la seva activa participació en campanyes per a la preservació del patrimoni natural i cultural illenc (la gestió de la finca de la Trapa com a reserva natural en seria un magnífic exemple), la celebració d'exposicions, seminaris i cursos de formació, l'edició de material divulgatiu, etc. Aquesta multiplicitat en l'acció —actuant autònomament a cadascuna de les quatre illes— que ha sabut bastir el GOB en aquests trenta anys són segurament una de les raons que l'han aixecat com un dels principals moviments ecologistes de l'Estat amb un reconegut prestigi dins i fora de les illes. Encara que els Verds tinguin representació en el Parlament i el Govern autonòmic, l'ecologisme illenc, ha sabut marcar una línia d'actuació des de la societat civil, fet que li ha permès estar més a prop de les demandes de les diverses comunitats que conformen el teixit social illenc. Ha bregat amb altres col·lectius —com hem intentat mostrar en aquestes línies— per una vertadera reestructuració de les xarxes econòmiques cada vegada més nocives amb el medi ambient i injustes amb les persones (indiscutiblement l'especulació immobiliària fa que tot i la immensa oferta creixent, l'adquisició d'una vivenda digna sigui un vertader privilegi) i els seus representants continuen més arrelats en els cànons desenvolupistes dels seixanta que no amb la sostenibilitat, tot i que encara avui es vulguin considerar a ells mateixos com a portadors de la modernitat i la prosperitat per als habitants de les Balears. Pel que fa a la política, en mans conservadores durant una gran part de l'etapa autonòmica, i la seva identificació amb els interessos dels sectors econòmics emergents posava el GOB al costat de l'oposició esquerrana al Parlament. Durant molt de temps se'l considerà

[12] «Una ecotaxa necessària però insuficient», comunicat del GOB (2002) pp. 1-3.

[13] «El GOB fa balanç de la política territorial del Pacte», Nota informativa (2003) pp 1-3.

una perllongació dels partits progressistes al carrer, com una mena d'avantguarda insurgent. L'arribada del Pacte al poder podria semblar que la veu de l'associació es diluiria en el missatge institucional, aparentment coincident amb els interessos ecologistes. La realitat econòmica demostra que el creixement sobrepassa la capacitat dels recursos i el benestar del conjunt de la població perilla, ha mantingut el compromís militant del GOB plenament activat tot i el canvi en l'executiu vista la seva suposada incapacitat per fer política vertaderament encaminada a l'equilibri sostenible.

Bibliografia

BUADES, Joan: «S.O.S. Balears: el miratge progressista», *PISSARRA*, Revista d'ensenyament de les Illes, núm. 109 (2002), pp. 13-16.

CAMPILLO, Màxim i MARIMÓN, Antoni.: «L'Ecologisme», Història de Mallorca, Volum III (1998), pp. 263-275.

DD.AA.: «Editorial» l'*Ecologista* butlletí informatiu del GOB, núm. 8 (1992), p. 1.

MANERA, Carles i ESCARTÍN, Joana Maria: «Notes sobre la conjuntura econòmica de la Transició política espanyola, 1973-1985». *La Transició a les Illes Balears. Simposi 25 anys d'Institut d'Estudis Baleàrics.* (1998), pp. 131-140.

SASTRE, Antoni: «Transició: Illes Balears i el món del turisme» *La Transició a les Illes Balears. Simposi 25 anys d'Institut d'Estudis Baleàrics.* (1998), pp. 165-169.

VALERO, Josep: «Quins objectius es marcarà el moviment ecologista a les illes?», Lluc núm. 754 (1990), p. 12.

VERD, Sebastià: «Trenta anys de turisme a la premsa mallorquina. Crònica d'una història repetida», *30 anys de Turisme a les Balears.* Institut d'Estudis Baleàrics, núm. 37-38 (1990), pp. 224-226.

«Pensar en el futur», *L'Ecologista,* núm. 23 (1998) p. 21.

Recursos electrònics

«Aniversari de la manifestació del 12-N, el motor del canvi en la política urbanística» Nota informativa del GOB, 12 de novembre de 1999: http://www.gobmallorca.com/comuni/991112.htm

«El GOB recorda que el pacte firmat per PSOE, PSM, EU-Els Verds i UM contempla mesures de contenció urbanística i moratòries.» Nota Informativa del GOB 23 de juny de 2000. http://www.gobmallorca.com/comuni/00623.htm

«Mallorca al límit, és hora d'aturar». Informe sobre la situació turística i urbanística a Mallorca juny 2000. http://www.gobmallorca.com/urban/moratoria.htm

«Una ecotaxa necessària però insuficient». Comunicat del GOB maig 2002. http://www.gobmallorca.com/urban/ecotaxa.htm

«El GOB demana al *Pacte* que recordi el compromís de restituir els espais desprotegits per la reforma de la LEN de l'any 1992». Nota Informativa del GOB, 23 de juliol de 2002. http://www.gobmallorca.com/comuni/020723.htm

«El GOB fa balanç de la política territorial del Pacte». Nota informativa del GOB, 17 de març 2003. http://www.gobmallorca.com/comuni/030317.htm

APROXIMACIÓ A L'ORGANITZACIÓ SINDICAL DEL FRANQUISME

Juli Cuéllar i Gisbert

Abolir la lluita obrera, l'emancipació femenina i el catalanisme: destruir les bases materials de la societat catalana contemporània

El tractament del fet nacional català per part del règim franquista no només respon a una ideologia determinista espanyola[1] sinó a les exigències econòmiques del desenvolupament capitalista. En aquest sentit el franquisme optà per augmentar la dominació patriarcal, l'explotació classista i l'opressió d'un poble per un altre, situant-se a redós del capitalisme alemany.

S'intentà anul·lar el catalanisme desarticulant el teixit socieconòmic que des de finals del segle XVIII havia impulsat la societat catalana. L'ocupació militar franquista establí la subordinació de l'estructura econòmica catalana, la qual cosa implicà la submissió nacional i l'enduriment de les condicions de vida i de treball de les classes populars i de les dones de manera més agreujada.

El sollevament del bloc dominant buscava la liquidació de les bases materials sobre les quals havien sorgit el catalanisme, l'obrerisme i els nous rols sexuals i econòmics de les dones. Econòmicament, cercaven incrementar les taxes de beneficis, ja sigui per extracció fiscal, d'energia i recursos naturals, sense traves «autonomistes» o bé a través de l'increment de la taxa de plusvàlua del treball obrer. Aquests interessos només els pogueren assolir abolint l'Estatut d'Autonomia i les llibertats polítiques i sindicals guanyades durant el període de republicà.

Tot i així, l'intent d'abolició de la catalanitat, de la lluita de classes i de les llibertats burgeses són elements constitutius de l'Estat espanyol contemporani, que ja es forgen al segle XIX i que tenen la seva màxima expressió en el discurs conservador i espanyolista de la *Generación del 14* executat brillantment pel règim franquista.[2]

El primer franquisme, consolida una nova doctrina econòmica basada en una mescla eclèctica d'aprioris copiats del feixisme italià i nazisme alemany, que malgrat els beneficis que reporta a la burgesia catalana, acaba amenaçant la supervivència dels centres de producció catalans i sotmet la classe obrera i les dones a la indignitat.

El partit únic, FET y de las JONS, influí en la normativa econòmica del nou Estat i al llarg dels anys l'empremta inicial dels ideals feixistes és manté: autarquia, intervencionisme de l'Estat i sindicalisme vertical.

Junt amb la privació de les llibertats polítiques i nacionals, durant els anys 40, en ple context bèl·lic europeu, la classe dominant acceptà l'autarquia[3] com a mal menor, però a canvi de la subordinació de l'economia a les directrius polítiques i ideològiques pogué mantenir salaris baixos i controlar els treballadors a través del Sindicat Vertical.[4]

L'ordenació de la indústria i de la producció del primer franquisme partí d'una concepció repressiva, totalitària, jeràrquica i piramidal. Els màxims exponents de la política econòmica repressiva són les Comisiones de Incorporación Industrial y Mercantil (CIIM)[5] encarregades de liquidar les col·lectivitzacions; les noves comissions gestores de les Cambres de Comerç, Indústria i Navegació; les Comisiones Reguladoras de la Produc-

[1] BENET, Josep: *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1995.

[2] SORT I JANÉ, Josep: *L'ombra del poder: un estudi sobre el nacionalisme espanyol*. Oikos-Tau. Vilassar de Mar, 1995.

[3] MOLINERO, C.; YSÀS, P.: *Els industrials catalans durant el franquisme*. Eumo Editorial. Referències, 13. Vic, 1991, p. 65.

[4] RAMOS, G.: «El sindicat vertical: mecanisme de control social i instrument de poder» dins BARBAGALLO, F.: *Sobre resistència i consens a Catalunya (1938-1939)*. Ed. Crítica. Barcelona, 1990.

ción que foren l'embrió del futur enquadrament de l'economia i dels treballadors en rams de producció integrats als Sindicats Verticals; la creació de l'Instituto Nacional de Indústria (INI) que regulava l'energia i la política d'importacions; la Comisaría General de Abastecimientos y Transportes, responsable del control dels *cupos* i del racionament; en la Fiscalía de Tasas, encarregada de la fiscalitat amb finalitats repressives; i la Junta Superior de Precios, destinada a fixar els preus polítics.

Tot aquest engranatge econòmic i burocràtic tingué uns efectes devastadors en l'economia catalana i, particularment, en les condicions de vida i treball de les classes populars catalanes.[6]

Malgrat l'enriquiment parasitari i especulatiu d'una part de la burgesia catalana, en global l'economia catalana en surt fortament afectada perquè fins a l'any 1952 no recupera els nivells de producció i comercialització de la preguerra. Alhora també es pateixen greus dèficits d'infraestructura (restriccions elèctriques, manca d'inversió pública), acompanyats de la voluntat política de dislocació industrial que en molts casos es traduí en el trasllat a Madrid de les seus socials d'empreses catalanes (ENASA, Elizalde...) que en ser controlades per l'Estat, a través de les directrius marcades per l'INI, traslladen els seus centres de decisió a Madrid.[7] A tot plegat cal sumar-hi les dificultats per a la concessió de crèdits, la hiperfiscalitat, els impediments per al comerç exterior i per l'ampliació o obertura d'empreses.

En termes absoluts, durant aquests anys, no és gens estrany que el volum de capitalització de les empreses de l'àrea de Barcelona minvi respecte al de Madrid. La gran indústria (siderúrgia, companyies navilieres, aviació, electricitat...) s'instal·là, gràcies al règim, i a l'escassa reacció de la burgesia catalana, fora dels Països Catalans. L'expansió econòmica catalana se sostindrà exclusivament en la creació de petites i mitjanes empreses.

El declivi del món financer català fou un capítol més de les conseqüències negatives de la política intervencionista del franquisme sobre l'economia catalana.[8] La desaparició de la banca catalana i la clausura del Mercat Lliure de Valors són factors que reflecteixen la pèrdua de pes econòmic, la incapacitat decisòria i d'intervenció política en els grans afers econòmics.

Tot plegat evidencia la dimissió política de la burgesia catalana, que aprofità el primer franquisme per lliurar-se a la mediocritat de l'economia especulativa.

El nacionalsindicalisme

Els franquistes van abolir la llibertat política i sindical, tant per a obrers com, teòricament, per a empresaris, en el Decret del 25 setembre de 1936. Alhora, desfeien tota la legislació, regulacions, i disposicions de caràcter laboral i sindical elaborades des del govern autonòmic i els Ministeris de Foment, Agricultura i Indústria del govern republicà espanyol.

Fins a la promulgació del *Decreto de Unificación* (19 d'abril 1937), sobreviuen tres opcions sindicals dins del bloc franquista: la Confederación Española de Sindicatos Obreros (CESO) vinculada a la CEDA, defensora del sindicalisme catòlic amb vocació autoritària i corporativista; l'Obra Nacional Corporativa (ONC), que aplegava els obrers d'ideologia carlista —Arauz Robles— disposats a retornar la societat a l'organització gremial i corporativa de tipus medieval; l'Organització de FE y de las JONS, subdividida en dues branques, l'empresarial i l'obrera, liderada per Ramiro Ledesma Ramos i Legaz Lacambra, que postulava l'ideal mussolinià de l'Estat Sindicalista sota una concepció totalitària de la producció, on es pretenia suprimir la relació contractual per abolir la divisió classista de la societat, amb el propòsit de «nacionalitzar» el sindicalisme revolucionari (la CNT) per transformar-lo en un organisme d'obediència.

Després de la Unificació, el sindicalisme quedà inserit en la FET y de las JONS. Tot i així, el desenvolupament de l'entramat econòmic i sindical sempre estigué subordinat als equilibris i les pugnes de les diverses tendències de l'entramat polític franquista[9] durant el procés de construcció institucional del Nou Estat. Però, al capdavall, el pilar fonamental que sustentà les bases teòriques de la nova organització econòmica sindical foren els plantejaments de FE y de las JONS, amb les aportacions sintètiques del corporativisme catòlic.

Els primers embrions dels futurs Sindicats Verticals es gestaren l'11 de maig de 1937, a partir de l'afiliació obligatòria dels treballadors i dels empresaris, separats, en agrupacions de les principals branques de producció (agricultura, indústria, comerç, banca i assegurances).

Tot amb tot, l'ambigüitat institucional s'aclarí, després de la unificació orgànica de les diferents tendències del bàndol insurrecte en el Partit Únic.

Primer, amb el Decret de creació del Sindicat Vertical dins del Partit Únic i sota la jerarquia suprema del Cap de l'Estat (4 d'agost de 1937).[10]

---

[5] ARACIL, M. [et al.]: *Empresaris de la postguerra. La Comisión de Incorporación Industrial y Mercantil nº 2 1938-1942*. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Barcelona. Barcelona, 1999.

[6] YSÀS, Pere: «Treballar, obeir i callar» dins *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Volum 10. *La llarga postguerra, 1939-1960*. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1997.

[7] RIBAS I MASSANA, A.: *L'economia catalana sota el franquisme (1939-1953). Efectes de la política econòmica de postguerra sobre la indústria i les finances de Catalunya*. Edicions 62. Barcelona, 1978, p. 127.

[8] RIBAS I MASSANA, A. [op. cit]: p. 231.

[9] THOMÀS, J. Mº.: *Lo que fue de la Falange. LaFalange y los falangistas de José Antonio, Hedilla y la Unificación. Franco y el fin de la Falange Española de las JONS*. Plaza&Janés. Barcelona, 1999, p. 233.

[10] APARICIO, M. Á.: *El sindicalismo vertical y la formación del Estado franquista*. Eunibar. Barcelona, 1980, p. 24.

Segon, a través de la *Ley de bases del Estado*, es dibuixà l'organigrama de l'administració central espanyola i la creació de departaments ministerials, entre els quals aparegué l'efímer Ministerio de Organización y Acción Sindical (del 30 de gener de 1938 al 8 d'agost de 1939), amb l'objectiu específic d'organitzar l'entramat de la futura organització sindical.

En aquest estadi constituent es promulgà la supressió dels Jurats Mixtos de l'època republicana i l'establiment de les Magistraturas de Trabajo (Decret 13 de maig de 1938).

La nova superestrucutra sindical fou ineficaç fins a l'acabament de la guerra, i s'articulà a través de la Delegación Nacional de Sindicatos (DNS), amb la seva reproducció piramidal a totes i cadascuna de les províncies ocupades. Tot i així, establí l'esquelet bàsic del nou marc de relacions laborals amb la creació de les Centrales Nacional-Sindicalistas (21 d'abril 1938), les CNS, que pretenien servir a la política intervencionista i repressiva del govern i que van desplegar un cúmul de serveis sindicals; paral·lelament naixia un Servicio Económico (5 d'agost 1938), compost per empresaris, «notables», i destinat a servir com a òrgan consultiu del govern en l'aplicació de mesures econòmiques.

Però la norma més rellevant d'aquest primer període, a partir de la qual es desenvoluparen les lleis de reglamentacions de treball i la de contracte de treball, fou el *Fuero del Trabajo* (Decret 9 març de 1938), que esdevingué un del principis *«fundamentales»*[11] del Nou Estat franquista, inspirat en els referents econòmics del feixisme italià (*Carta del Lavoro*, 21 d'abril 1927) i en la Llei de Treball Nacional d'Alemanya (20 gener 1934).

El *Fuero del Trabajo* serví de fonament ideològic del règim i com a element de legitimació, per imposar «l'ordre», «combatre l'anarquia» i traslladar «l'esperit de croada» al món laboral, fent dels sindicats «un instrument totalitari al servei de la integritat de la pàtria», pretextos compartits per totes les faccions del bàndol franquista per justificar l'alçament militar.

La consideració del treball recollida al *Fuero* establia que aquest era un *«ejercicio voluntariamente prestado»* i *«un tributo obligado al patrimonio nacional»*.[12] Per tant les relacions laborals eren reduïdes a una fabulosa comunitat d'interessos, on la intervenció de l'Estat forçava la col·laboració dels diferents integrants del procés de producció, per dissoldre el conflicte de classes. L'anul·lació de l'obrer com a subjecte jurídic és evident en el pòsit de l'ideari falangista, i els seus 26 punts programàtics, que influeixen en aquesta primera etapa de l'ordenament econòmic i social del règim.

A les empreses, anomenades «unitats productores», es fixà un control jeràrquic en el qual l'empresari preservava el seu lideratge com a «Jefe de Empresa» i representant de l'Estat. Malgrat tota la retòrica feixista, el paper del capital en la producció i de la propietat privada fou escrupolosament respectat. De fet, la nova legislació laboral es limità a sotmetre la lluita dels treballadors, ara titllats de «productors». La visió imperant de les relacions laborals d'aquest primers anys, subjuga els treballadors a la jerarquia interna de les empreses, a les normes repressives i intervencionistes de l'Estat i els obliga a enquadrar-se en Sindicats Verticals i a acceptar «irremeiablement» l'explotació laboral, sense capacitat de resposta i/o negociació de les condicions de treball o dels salaris.

Si bé l'Estat es definia com a *Nacional-Sindicalista*, el fet és que la DNS, inicialment ocupada pels falangistes, es va anar quedant sense les atribucions d'organització econòmica. Primer, el govern va crear les Comisiones Reguladoras de Producción, sense cap lligam amb les institucions sindicals i destinades a executar les decisions econòmiques. I més endavant, amb la supressió del Ministerio de Organización y Acción Sindical, l'organització sindical es reintegrà com a organisme perifèric dins del *Movimiento*, i perdé les atribucions econòmiques i, fins i tot, la capacitat legislativa en matèria laboral i salarial que passà a mans del Ministerio de Trabajo.

L'acabament de la guerra imposà un nou tipus d'organització sindical, destinada a servir de corretja de transmissió i a eliminar qualsevol temptativa d'autonomia sindical. Inicialment es va desenvolupar en la *Ley sobre la Unidad Sindical* (26 gener de 1940) on s'establia la Organización Sindical Española (OSE) com a única instància sindical sota els principis del *Fuero del Trabajo* i la creació de Sindicatos Nacionales, encabits en ordre de jerarquia a la DNS, a les CNS o *Hermadades*, en els respectius àmbits geogràfics nacional, provincial, comarcal i local. Posteriorment, la *Ley de bases para la Organización Sindical* (6 desembre de 1940) regulà les funcions de cada organisme de la «Comunidad Nacional-Sindicalista».

Els nomenaments de Girón (ministre de Treball), Arrese (secretari general de FET y de las JONS) i Sanz Orrio (delegado nacional de Sindicatos) suposaren la pèrdua de poder de l'OSE. Aquest desenllaç cal situar-lo en la ineptitud dels falangistes col·locats en els càrrecs de responsabilitat econòmica de l'estructura sindical (Gregorio Merino), que la feren servir com a plataforma política. Aquest fet motivà la transferència de les decisions de política econòmica als empresaris i la reducció de les atribucions de l'Organització Sindical a funcions repressives, d'intermediació laboral i assistencials, a través de les Obras Sindicales.

L'aprovació de la *Ley de Sindicatos* (23 de juny de 1941) reblà el clau en aquest sentit i, entre juliol i octubre d'aquest any, s'obrí un període de purgues i destitucions dels antics càrrecs sindicals. Els Sindicatos Nacionales de FET y de las JONS, van quedar destinats a l'enquadrament dels obrers entorn de 24 branques de pro-

[11] DNS. *Los Sindicatos en España. Líneas generales de su actuación, 18 julio de 1949*, p. 10: «[Fuero del Trabajo] primera obra fundamental en que se plasma el pensamiento y el anhelo social del Régimen (...)».

[12] *Fundamentos del Nuevo Estado*. Ediciones de la Vicesecretaría de Educación Popular. Madrid, 1943.

ducció i la DNS, òrgan de comandament de l'OSE, fou emmarcada dins de la Vicesecretaría de Obras Sociales, al costat de la Delegación Nacional de Excombatientes y Cautivos i del Auxilio Social.

L'ulterior desplegament de la burocràcia institucional de l'OSE es completà amb la creació de la figura de l'enllaç sindical (1942) en l'intent de cercar la representativitat entre els obrers col·laboradors, anomenats «*afectos*». Aquest primer intent de legitimació es traduí en una convocatòria d'eleccions d'enllaços sindicals (Decret de la Jefatura Nacional del Movimento, 17 de juliol de 1944). Més endavant, el 1947 es crearen els Jurats d'Empresa, amb la intenció d'assegurar la presència de l'OSE a les empreses, però fins al 1953 no començaren a constituir-se i a rutllar i no foren definitivament regulats fins a la dècada dels anys seixanta.

El col·lapse de l'autarquia i la creixent ebullició sociopolítica[13] comportà un canvi de tendència econòmica i en el terreny laboral això es traduí en l'aprovació de la *Ley de convenios colectivos* (1958) i en una reforma de la llei electoral destinada a ampliar les atribucions dels enllaços sindicals (10 de gener 1961). Però malgrat tots els esforços d'adaptació a les noves circumstàncies econòmiques, la maquinària sindical es veié progressivament desbordada per la penetració d'opositors obrers que negociaven directament amb els empresaris o bé ocupaven les CNS des de dins.

Davant de la pèrdua de control repressiu, l'OSE pretengué reestructurar-se amb la *Ley Sindical* (17 de febrer de 1971) dissolent les CNS i creant organitzacions professionals de «treballadors», «tècnics» i «empresaris» integrats en unions i agrupacions destinades a «coordinar interessos laborals» sense cedir ni un pam en la concepció jeràrquica original.

Finalment, desbordats, els verticalistes foren inclosos com a funcionaris de l'Administración Institucional y de Servicios Socio-Profesionales (AISS), Reial Decret 8 d'octubre de 1976, dedicant els seus esforços a gestionar la riquesa del patrimoni sindical acumulat i a mantenir el caràcter dictatorial de les relacions laborals durant el procés de transició política.

La permanència de l'OSE al llarg de quatre dècades rau, primer de tot, en la seva funció repressiva i en el fet de ser un organisme instrumental al servei de l'Estat i de la seva burgesia. Un cop sotmesa al control administratiu i «purgats» els elements falangistes de la primera època, els burgesos feren el salt cap al Sindicat Vertical, si bé conservaren alguns òrgans propis com les Cambres de Comerç. La legislació laboral repressiva i el control de l'OSE els transferiren total impunitat per acomiadar, fixar salaris, categories professionals i règims disciplinaris a les empreses. Fins als anys cinquanta, l'OSE fou una plataforma política ideal perquè assignava els *cupos*, distribuïa els encàrrecs de l'administració, alhora que era un niu d'influències, favors polítics i econòmics que permetien la intervenció directa en els afers de la política municipal a través del Tercio Sindical.[14] Amb el procés de liberalització de l'economia espanyola sorgiren els tecnòcrates, és a dir, empresaris que assumien un rol polític explícit, que eren refractaris a la rigidesa de l'OSE, i apostaven pel «*desarrollismo*» com a argument de contrapès a les eventuals reivindicacions socials.[15] Però, no hi ha cap dubte que malgrat els recels empresarials, el creixement del patrimoni i de l'entramat burocràtic sindical foren factors determinants en la seva continuïtat.

Inicialment l'OSE s'havia apropiat dels béns i del patrimoni dels sindicats de la República (*Ley de 23 de septiembre 1939*), però la seva principal font de finançament foren les quotes sindicals. Les quotes sindicals, a partir dels decrets 2 setembre i 28 de novembre 1941, gravaven el 2% sobre l'import total de les nòmines dels treballadors amb contracte de treball. El 1948 van passar a ser percebudes a efectes de subsidis socials i assegurances de treball i gravaven el 2% del sou base. El 1971, amb la reforma de la llei sindical, s'establí una quota general, una de formació professional i una d'específica.[16]

Paral·lelament, l'OSE percebia gran part dels seus ingressos desenvolupant el seu paper assistencial mitjançant els concerts econòmics amb les empreses per realitzar cursos de formació i l'impuls de les *Obras Sindicales*, que en conjunt suplien les mancances de benestar públic de l'Estat des d'una mentalitat paternal, que va afavorir la corrupció i el clientelisme.

Per a fer recerca històrica del nacionalsindicalisme espanyol comptem amb un abundant material i documentació generada per les distintes instàncies de l'OSE, que actualment és dipositat als Arxius Històrics Provincials i a l'Archivo General de la Administración.[17]

L'obra d'Aparicio[18] segueix sent de referència obligada per situar el naixement del sindicalisme vertical i comprendre el desplegament institucional de l'Estat franquista dels anys 40. Complementàriament cal esmentar els treballs de Babiano Mora,[19] Molinero i Ysàs.[20] Per a una síntesi de la qüestió destaquem l'aportació de Cazorla Sánchez.[21]

---

[13] Ros Hombravella, J.: *Política económica española (1959-1973)*. Ed. Blume. Barcelona, 1979, p. 18.

[14] Moreno, R.: «Actitudes y relaciones políticas de la burguesía» dins Sánchez, G.; Moreno, R.; Sevillano, F.: *Estudios sobre el franquismo en la provincia de Alicante. Poder político. Actitudes económicas y Opinión*. Universidad de Alicante, 1995, p. 61.

[15] Ros Hombravella, J. [op. cit.], p. 30.

[16] Cubells, J.: «Els fons de l'Organització Sindical Espanyola de l'Arxiu Històric de Tarragona. Documentació per a la investigació de la història del franquisme a les comarques de Tarragona» dins DDAA: *Franquisme a les comarques tarragonines*. Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials «Guillem Oliver» del Camp de Tarragona. Tarragona, 1993, p. 165.

[17] Cubells, J. [op. cit.], p. 167.

[18] Aparicio, M. Á. [op. cit.].

[19] Babiano Mora, José: *Paternalismo industrial y disciplina fabril en España (1938-1958)*. Consejo Económico y social. Colección Estudios, 59. Madrid.

Dins l'àmbit dels Països Catalans disposem dels estudis regionals de Roque Moreno,[22] que investiga l'estreta relació entre la burgesia de la província d'Alacant i les institucions sindicals del franquisme. També disposem dels treballs d'Antoni Gavaldà per a la província de Tarragona[23] i en la mateixa línia, les aportacions de Ramos[24] i les ja esmentades de Molinero i Ysàs confirmen l'OSE com a instrument de poder i de canalització de beneficis econòmics a mans de la burgesia, que durant les dues primeres dècades del franquisme utilitzà el Sindicat Vertical per defensar els seus interessos de classe i assegurar el restabliment de la seva hegemonia absoluta en les relacions de producció.

[20] MOLINERO, C.; YSÀS, P.: *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en España franquista.* Siglo XXI (Historia). Madrid, 1998.

[21] CAZORLA SÁNCHEZ, A.: «El oportunismo filantrópico: la búsqueda de una identidad política para la Organización Sindical Española, 1939-1951» dins DDAA: *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del franquismo (València 17, 18 y 19 de noviembre de 1999).* Ed. Universitat de València. València, 2000, p. 177.

[22] MORENO, R. [op.cit.] i «Burguesía y nacionalsindicalismo. Control obrero, beneficio económico y poder político en la Organización Sindical alicantina (1939-1952)» dins *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, núm. 8-9 (1991-1992).

[23] GAVALDÀ, A.: «Els inicis del sindicalisme vertical comercial-industrial franquista a la província de Tarragona (sindicació de carajillo i fària)» dins DDAA: *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana.* Palma, 1997.

[24] RAMOS, G. [op. cit.].

GLOBALITZACIÓ, REFORMES LABORALS I CONFLICTIVITAT LABORAL A L'ESTAT ESPANYOL

Emili Cortavitarte Carral

1. De l'Estat del benestar al neoliberalisme

Una de les característiques fonamentals del neoliberalisme i la globalització econòmica a Europa és la ruptura amb el model d'acord social, posterior a la II Guerra Mundial, conegut com a Estat del benestar. Des dels anys 70, aquest model ha estat soscavat per un nou liberalisme. El pensament únic situa la supremacia de l'economia sobre la política, planteja que els mercats financers orienten l'economia, que el mercat és l'estat natural de la societat,[1] que la competitivitat dinamitza i modernitza les empreses i la societat, que la liberalització i la mundialització de l'economia és positiva per al comerç però també per al conjunt de la societat, que la divisió internacional del treball rebaixa els costos salarials, els preus dels productes i les reivindicacions sindicals...

En el nostre àmbit, aquestes transformacions han estat lligades als objectius macroeconòmics del Mercat Únic (1993) i de la Unió Econòmica i Monetària (1999), dirigits pel *lobby* industrial[2] i financer amb el paper subsidiari i gestor dels governs europeus, a cop de tractat: Roma (1957), Acta Única (1986), Maastricht (1992) i Amsterdam (1997). Han contribuït, a més, la nova estructuració del sistema productiu (el pas de la gran fàbrica fordiana a la fàbrica difusa),[3] la divisió internacional del treball i la primacia dels serveis i les finances.

A l'Estat espanyol, el procés neoliberal s'ha anat conformant, entre d'altres elements, amb les successives reformes del marc legal sociolaboral. Moltes vegades aquestes reformes han estat imposades mitjançant lleis o decrets. Però, en força ocasions la fórmula ha estat el pacte social entre govern, patronals i sindicats majoritaris.

2. De les lluites obreres als pactes socials en els 70

Des de mitjan anys 60, el moviment obrer i el ciutadà van protagonitzar una etapa de forta conflictivitat social, que s'incrementà entre 1976 i 1978[4] i fou corregida a l'inici de la transició mitjançant un pacte social, una llei laboral i molta repressió.

Els Pactes de la Moncloa

Signats, a l'octubre del 1977, per tots els partits amb representació parlamentària, van comptar amb el suport decidit de les direccions de la Unió General de Treballadors (UGT) i de Comissions Obreres (CCOO) i l'oposició frontal de la Confederació Nacional del Treball (CNT) i alguns sectors de CCOO.

Des del punt de vista laboral, els aspectes més rellevants van ser: la contenció dels salaris (pujades entre el 20 i el 22%) i la seva vinculació a l'IPC previst (el 22%, encara que l'any anterior va ser del 26,4%), enfront de la tradició obrera de recuperar poder adquisitiu amb augments iguals o superiors a l'índex de preus de l'any anterior; la possibilitat d'acomiadament del 5% de la plantilla, de contractacions eventuals i d'ajustaments de plantilles en les empreses en crisi.

---

[1] «La democracia no es el estado natural de la sociedad, el mercado sí» Alain Minc, *Cambio 16*, 16 de desembre de 1994.

[2] *European Round Table of Industrialist*, creada en 1983 i integrada per les direccions de Fiat, Siemens, Shell, Nestlé, Daimler Benz,...

[3] J. García Rey: *Informe sobre la precariedad social.* Confederación General del Trabajo. Madrid, 1998, pp. 10-11.

[4] 13.200.000 jornades de vaga de mitjana anual, en Moran, Agustín: «Auge y crisis de los grandes acuerdos de los 80. De la clase obrera al mercado de trabajo», *Cuaderno de Relaciones Laborales* 9, Madrid, 1996.

CCOO i UGT s'asseguraven el protagonisme en les negociacions col·lectives (qüestionat per la pressió obrera i les pràctiques assembleistes) i la seva participació en l'Instituto Nacional de Empleo (INEM) i en les empreses públiques.

Estatuto de los Trabajadores (ET)

Publicat en març del 80, es va presentar com un triomf de la democràcia sobre el corporativisme i el paternalisme, propis de les relacions laborals en l'etapa franquista, i com la introducció d'una reglamentació democràtica en el mercat de treball.

L'ET va introduir canvis fonamentals respecte a la legislació laboral anterior i així al costat del reconeixement de la negociació col·lectiva, es potencià la contractació eventual amb caràcter conjuntural (temporal, en pràctiques, en formació) i la possibilitat de pròrrogues, es possibilità l'acomiadament amb indemnització encara que fos declarat improcedent[5] i s'abaratí i facilità en les petites empreses (que responien a la globalització i a l'obertura de mercats amb el tancament o una profunda desregulació laboral i reestructuració productiva) en ser subvencionats pel Fondo de Garantia Salarial (FOGASA).[6]

L'Estatut deixava en les mans dels patrons la competència per portar a terme expedients de crisi, regulacions i reconversions. A nivell sindical, l'ET mantenia l'ambigüitat del nou model sindical, entre els comitès d'empresa (dels quals eren partidaris en CCOO) i les seccions sindicals (en la línia de la UGT i la CNT).

3. Els acords interconfederals dels 80

L'Acuerdo Marco Interconfederal (AMI) el van signar, el 3 de gener de 1980, la UGT i la Confederació Espanyola d'Organitzacions Empresarials (CEOE), amb posterioritat es va adherir la Unió Sindical Obrera (USO). L'AMI és un exemple de com dotar determinats sindicats, amb escassa implantació, de la capacitat per decidir en nom del conjunt dels treballadors.[7] Les contrapartides sindicals van ser: el dret a formar seccions sindicals en empreses de més de 250 treballadors amb una representativitat superior al 15%, el cobrament de les quotes sindicals per nòmina i el dret a excedència laboral per als càrrecs sindicals.

El mateix any, el govern de la Unió de Centre Democràtic (UCD) va promulgar la Ley Básica de Empleo, que vinculava les prestacions per atur al període de cotització dels desocupats[8].

L'Acuerdo Nacional de Empleo (ANE) va ser signat també per CCOO i el Govern central. Conegut com «el pacte de la por», es va produir pocs mesos després de l'intent de cop d'Estat del 23 de febrer de 1981. Novament, les direccions sindicals de la UGT i de CCOO apareixien vinculades a la consolidació de la democràcia.

L'ANE va establir un marge d'increments salarials entre el 9 i el 11%. L'IPC a la fi d'any fou del 14%: assalariats, pensionistes i desocupats van tornar a perdre poder adquisitiu. Per contra, els sindicats i patronals signants es van incorporar institucionalment a la Seguretat Social (SS), a l'INEM, a l'Instituto Nacional de Salud...

A principis de 1983, les mateixes organitzacions sindicals i patronals van signar l'Acuerdo Interconfederal (AI). Any i mig més tard, el govern socialista va modificar l'article 15 de l'ET, amb tres decrets sobre noves modalitats de contractació temporal, l'ampliació dels contractes a temps parcial i variacions en els contractes en formació i de pràctiques. Es tractava de nous passos en el camí inequívoc de la flexibilització de les relacions labors i especialment en l'ampliació de l'oferta de contractes precaris.

A la tardor de 1984, la UGT, la CEOE i la Confederació Espanyola de la Petita i la Mitjana Empresa (CEPYME) van signar l'Acuerdo Económico y Social (AES),[9] amb vigència per a 1985 i 1986. L'AES constava de dues parts: els Acords Tripartits que afectaven també el Govern central i els Acords Interconfederals que competien únicament a les patronals i a la UGT. Del primer apartat cal destacar: desgravacions fiscals per a les empreses per inversió i creació d'ocupació, un Fons de Solidaritat[10] destinat a la formació i orientació professional, la creació d'una Comissió de Seguiment de la cobertura de les prestacions per atur,[11] la reducció de les cotitzacions a la Seguretat Social per «disminuir la seva participació en els costos laborals de les empreses» i per «afavorir l'ocupació», la creació del Consejo General de la Formación Profesional, la programació dels cursos i les activitats de formació ocupacional de l'INEM «en contacte amb les Organitzacions Empresarials i Sindicals afectades», l'ampliació de la participació institucional de les organitzacions signants (que arriben fins el Consell Assessor del President del Govern)...

---

[5] L'article 35 de la Ley 17/1976 de Relaciones Laborales establia el dret dels treballadors a la readmissió, en els casos d'acomiadaments improcedent i nul. Des de l'aprovació de l'ET aquest dret va quedar circumscrit als acomiadaments nuls.

[6] CORTAVITARTE, Emili: *El movimiento obrero en el Estado español: entre el corporatismo y las alternativas transformadoras*, en GRAU, E. i IBARRA, P.: *Anuario de Movimientos Sociales. Una mirada sobre la red*, Icaria, Barcelona, 2000, pp. 58-60.

[7] *«Si no firmamos el acuerdo, nos cargamos a la UGT y perdemos un posible aliado en el bando sindical. UGT no resistirá la lucha convenio a convenio, porque tiene menos organización y virulencia que CCOO»*, Ferrer Salat, president de la CEOE, *Cinco Días*, 18 de desembre de 1979.

[8] *«La cobertura de las prestaciones por desempleo cayó del 46,4% en 1980 al 26,3% en 1984... en este período el número de parados casi se duplicó, pasando de 1.482.100 a 2.768.500»*, MORAN, A.: «Auge y crisis...».

[9] Ministerio de Trabajo y Seguridad Social: *Acuerdo Económico y Social*, Madrid, 1985.

[10] Es dotà amb 20.000 milions de pessetes dels Pressupostos Generals de l'Estat i uns 40.000 milions a obtenir d'una nova cotització, repartida de manera que un 0,28% del salari anava a càrrec de l'empresa i altre 0,28% a càrrec del treballador.

[11] El percentatge era del 29% i els objectius es xifraren en el 43% en 1985 i el 48% en 1986.

Vaga general de 20 de juny de 1985

El govern socialista va promoure una llei que enduria les condicions per a accedir a les pensions de jubilació. El 20 de juny de 1985, els sindicats de classe, excepte la UGT, van convocar una vaga general contra la reforma de les pensions que va ser àmpliament secundada, però incapaç de frenar la llei.

La pèrdua creixent d'afiliació, la desconfiança en uns sindicats majoritaris —els quals se suposava més preocupats de la seva participació institucional i de les seves economies que dels interessos generals dels treballadors— i una situació sociolaboral negativa, van produir un canvi de posició de les direccions de la UGT i de CCCO.[12]

Vaga general de 14 de desembre de 1988

El govern González va presentar, al maig de 1988, un Plan de Empleo Juvenil que plantejava un nou tipus de contracte, que no era necessari formalitzar en l'INEM, amb una retribució igual al salari mínim interprofessional (SMI) per als majors de 18 anys i al 60% de l'SMI per als menors d'aquesta edat i subvencions i exempcions fiscals i de Seguretat Social per als empresaris. Tots els sindicats de classe van unir les seves forces per a convocar la vaga general del 14 de desembre de 1988 que va rebre un suport multitudinari, va frenar la mesura governamental i va suposar una certa recuperació del moviment sindical.[13]

4. Els 90: aplicació de les directrius de Maastricht i de la Unió Econòmica i Monetària

El cop de decret i la vaga general de 28-M de 1992

La UE recomanava disminuir la despesa social i el govern socialista va decidir retallar la seva nòmina de desocupats per mitjà d'un decret[14] que va elevar el període mínim de cotització amb dret a prestació (de 6 mesos a un any) i va rebaixar la quantia de la prestació. La reacció sindical es va debatre entre les convocatòries de vaga general de 4 hores per torn, de CCOO i UGT, i de 24 hores de la CGT,[15] el 28 de maig de 1992. En aquesta ocasió el govern socialista va mantenir i posar en pràctica la seva mesura.

La contrareforma laboral i la vaga general de 20-J de 1994

La reforma laboral de 1994,[16] va introduir profunds canvis en la contractació, en les condicions de treball, en la suspensió i l'extinció del contracte, en la negociació col·lectiva i en la protecció per atur. Per al professor Alarcón,[17] catedràtic de Dret del Treball, l'anomenada Contrareforma Laboral consistia a flexibilitzar els tres moments de la relació laboral: la contractació, la permanència i l'acomiadament.[18]

En la contractació: es van legalitzar les Empreses de Treball Temporal (ETT) com a agències privades de col·locació sense ànim de lucre, encara que pels seus serveis podien quedar-se una part del cost salarial dels seus empleats, que cobraran menys que els treballadors del sector. Es van potenciar els contractes a temps parcial (especialment dones) i d'aprenentatge (per als joves, sense garantia de formació ni d'estabilitat i amb un sou igual al 70% de l'SMI)

En la permanència: mitjançant la mobilitat geogràfica (la negativa suposava l'acomiadament amb una indemnització de 20 dies per any treballat) i funcional (en la negociació col·lectiva s'establia la categoria, grup professional i remuneració i les polivalències) i la supressió de l'autorització administrativa per a les modificacions substancials dels contractes, que quedaven també a discreció empresarial i posterior revisió judicial, cas que es denunciés.

En la sortida: amb dues noves causes d'acomiadament (organitzatives i productives) que reforçaven el caràcter unilateral de les decisions empresarials; només es consideraven acomiadaments col·lectius aquells que afectaven un determinat nombre de treballadors[19] en un període de 90 dies i es modificava la normativa de l'acomiadament disciplinari que passava a ser considerat improcedent i, per tant, subjecte únicament a indemnització.

No obstant, la Reforma Laboral socialista feia l'ullet als sindicats més representatius amb la reforma de les eleccions sindicals. CCOO i UGT havien pactat un projecte que el govern socialista va incorporar. Es tractava de consolidar la forma de representativitat que tan bé els havia funcionat i evitar els enfrontaments entre ambdues organitzacions. Per a això es prioritzaven les seves propostes d'eleccions sindicals (control de la promoció d'eleccions), es prorrogaven els mandats dels delegats si no havia nova convocatòria, l'administració no havia de donar a conèixer els resultats generals...[20]

---

[12] No signaren cap acord general amb el govern socialista en el que restà d'aquesta dècada.

[13] CORTAVITARTE, E.: *El movimiento obrero...* pp. 60-62.

[14] Reial Decret 1/1992, de 3 d'abril, *de Medidas urgentes sobre fomento del empleo y protección por desempleo.*

[15] Confederació General del Treball, nom que rep a partir de finals d'abril de 1989 el sector renovador de la CNT (organització que havia patit una profunda crisi i divisió interna a finals dels anys 70).

[16] Lleis 10/1994 i 11/1994.

[17] Un dels experts que van elaborar el document d'inconstitucionalitat de diversos articles de la Reforma Laboral, presentat al Defensor del Pueblo i no tramitat per aquest.

[18] ALARCÓN CARACUEL, Manuel: *Reforma del Estatuto de los Trabajadores*, XXII Conferència de Delegats. CGT de Catalunya, Barcelona, juny de 1994.

[19] 10 treballadors en empreses de menys de 100, el 10% en empreses de 100 a 300 treballadors i el 30% en les de 300 o més.

Les organitzacions sindicals de classe van convocar una nova vaga general, el 20 de juny de 1994, contra el govern socialista. Malgrat l'èxit de la convocatòria, UGT i CCOO no van donar continuïtat a les mobilitzacions i van proposar de parar la reforma conveni a conveni, cosa que es demostrà ineficaç.

El Pacte de Toledo i el sistema de Seguretat Social

L'anomenat Pacte de Toledo va ser el resultat del consens de totes les forces polítiques parlamentàries estatals, CCOO i UGT, en 1994, respecte a la inviabilitat de la Seguretat Social (SS) i la necessitat d'una sèrie de reformes estructurals en el seu sistema. A l'octubre de 1996, el nou govern del Partit Popular (PP) va signar un acord amb UGT i CCOO que va ser la base d'una llei, aprovada pel parlament al juny del 97. La llei i les seves bases (pacte de Toledo) qüestionaven els principis de la SS a Espanya (la universalitat del sistema i la garantia de cobertura assistencial i de pensions) i implicava un nou transvasament de rendes: s'augmentaven els beneficis empresarials per mitjà de la reducció de la quota empresarial i disminuïen les rendes dels treballadors a causa de la reducció efectiva de les pensions mitjançant l'ampliació del període de càlcul als últims 15 anys i la penalització de les jubilacions anticipades voluntàries.

La nova reforma laboral de 1997

CCOO, UGT, CEOE i CEPYME van signar l'Acuerdo Interconfederal para la Estabilidad en el Empleo, que va ser dut a la pràctica pel govern del PP. El contracte de foment de la contractació indefinida donava satisfacció a les empreses que necessitaven uns treballadors fixos amb una indemnització per acomiadament improcedent més barata (de 33 dies per any en comptes de 45) També es va abaratir l'acomiadament per als treballadors amb contractes indefinits anteriors a maig del 97 i es van acordar (Pacto Laboral por Empleo) noves causes d'acomiadament objectiu (posició competitiva en el mercat i exigències de la demanda). En aquesta ocasió també van existir compensacions: dues de les tres parts de l'acord estan dedicades a consolidar el poder contractual confederal i sectorial de CCOO i UGT en la negociació col·lectiva. S'asseguraven la representativitat i el que comportava (polítiques sectorials, subvencions, comissions de seguiments, consells d'administració...).[21]

5. El segle XXI: entre pactes, reformes imposades i la vaga general

Nova reforma laboral

Després d'un any de negociacions, els grans sindicats i les patronals no havien arribat a cap acord i la *responsabilitat* del govern central i dels seus aliats de Convergència i Unió i de Coalició Canària, en el tràmit parlamentari, va donar cos legal a la reforma laboral.[22] Afectava fonamentalment determinats articles de l'ET, abaratia l'acomiadament[23] i ampliava els treballadors als quals es poden aplicar determinats contractes temporals i en formació (discapacitats, aturats de més de 3 anys i immigrants). Incrementava les bonificacions als empresaris per la conversió de contractes eventuals en fixos i la quota patronal en els contractes temporals, de durada inferior als 7 dies!

Nou pacte de pensions

Signat en 2001 pel govern *popular*, CCOO i CEOE, en el seu preàmbul estableix com a objectiu la consolidació del sistema de Seguretat Social en el marc establert pel pacte de Toledo. L'acord donava allargs (12 anys) perquè l'Estat es fes càrrec de les pensions no contributives (700.000 milions de pessetes anuals, en l'actualitat) i s'ajornava al 2004 la constitució del Fons de reserva que asseguri la viabilitat del sistema públic. Aquest fons es limita a un bilió de pessetes i es rebaixarà l'aportació patronal en cas de superar-se tal quantitat. També contenia el compromís de negociació, en el 2003, del període de càlcul de les pensions, situat en els últims 15 anys, i que el govern i la patronal pretenen ampliar a tota la vida laboral.[24]

Nou cop de decret i vaga general del 20-J de 2002

A l'abril de 2002, el govern va presentar un nou model de prestacions per atur. Les manifestacions de l'1 de maig van ser les més nombroses dels últims anys i la convocatòria de vaga general un clam. El president Aznar va procedir per mitjà de decrets.[25] El 20 de juny, les confe-

[20] González i Calvet, Jaume: *Sobre la reforma de las Elecciones Sindicales*, XXII Conferència de Delegats. CGT de Catalunya, Barcelona, juny de 1994.

[21] Cortavitarte, Emili: *El movimiento obrero...* pp. 63-66.

[22] Llei 12/2001, de 9 de juliol, *de medidas urgentes de reforma del mercado de trabajo para el incremento del empleo y la mejora de su calidad.*

[23] S'establia un màxim de 33 dies per any i 24 mensualitats per als nous contractes estables, anteriorment el límit era de 45 dies i 42 mensualitats.

[24] Cortavitarte, E.: *El movimiento obrero entre reformas, pactos y resistencias* en Grau, E. i Ibarra, P.: *El futuro de la red*, Icaria, Barcelona, 2002, pp. 85-86.

[25] Reial Decret-Llei 5/2002 i Reial Decret 459/2002.

deracions sindicals van respondre amb la convocatòria d'una vaga general (la primera després de 6 anys de govern popular) i amb massives manifestacions en les principals ciutats de l'Estat. El govern va sofrir una remodelació ministerial i Zaplana, nou ministre de treball, va oferir diàleg social a Méndez i Fidalgo[26] i va donar algunes explicacions a Cuevas[27] respecte a la marxa enrere en la reforma. El cop de decret va ser modificat,[28] però gairebé cap dels aspectes tornà a la seva situació anterior, pel que podríem parlar de mini-reforma del decret i no de retirada. Algunes de les evidències són:

- prestació contributiva per atur: abans del decret, calia estar en situació legal d'atur; amb la Llei 45, a més de la situació legal s'exigeix disponibilitat per buscar ocupació i subscriure un compromís d'activitat.
- subsidi per atur i treball per compte aliè: abans, eren incompatibles; amb la Llei, són compatibles encara que han de tenir caràcter voluntari.
- treballadors fixos discontinus: abans del decret, percebien la prestació per atur en els períodes d'inactivitat; ara, no.
- salaris de tramitació: l'empresari havia de pagar els salaris des de la data de l'acomiadament fins la de la sentència si era declarat improcedent; ara, l'empresari només pagarà els salaris de tramitació si no reconeix la improcedència de l'acomiadament i no consigna, en 2 dies, la indemnització en el jutjat.
- col·locació adequada: abans, es tenien en compte les condicions personals i familiars i es vinculava a la formació i l'ocupació anterior; amb la nova Llei, la possibilitat de desplaçament no ha de superar el 25% de la jornada i és adequada qualsevol ocupació encara que es tindran en compte les condicions personals i les del mercat laboral local.

El principal escull per dur a bon port la pau social era la reforma del Plan de Empleo Rural (PER). S'havia convocat una vaga general en el camp a Andalusia i Extremadura, per al 20 de febrer de 2003. El ministre Zaplana va mantenir converses amb els presidents de les comunitats autònomes afectades i amb els secretaris generals de UGT i CCOO i tot sembla indicar que com en el conjunt del cop de decret s'admetrà un nou redactat «menys bo que la situació anterior però menys dolent que el decret».

6. Els resultats: transvasament de rendes, desregulació laboral, atur, eventualitat, precarietat laboral, exclusió social

El resultat social d'aquest procés, de més de 20 anys, d'aplicació de mesures neoliberals (imposades o pactades) producte directe de la globalització és la triple ruptura de les classes populars respecte de la riquesa, del treball i de generació i gènere.

Rendes del treball

Les classes populars no únicament han perdut riquesa per mitjà dels salaris directes (contenció salarial), també per la continuada retallada de les prestacions socials i les successives reformes dels impostos de societats, en el sentit de reduir els ingressos de l'Estat i augmentar els beneficis empresarials i financers, així com les reformes fiscals basades en l'accentuació de la imposició al consum o impostos indirectes.

L'SMI és de 451,2 mensuals. La Carta Social Europea planteja que el salari mínim dels estats membres no sigui inferior al 60% de la seva mitjana salarial. En l'Estat espanyol, el percentatge és del 36,9%. El 54% dels jubilats cobra menys del SMI. Els treballadors en actiu, menys qualificats o més precaris, tenen com a base salarial el SMI.

Atur i precarietat

En 1977 l'atur estava situat en el 5,3%, en 1994 en el 24,3% i en 1998 en el 19,2%. En 2002 es va aplicar una nova fórmula per a elaborar l'Encuesta de Población Activa (EPA) que va modificar substancialment les xifres de l'atur, atès que moltes persones aturades van ser considerades inactives. Malgrat això, la taxa d'atur espanyola (12%) es va situar al capdavant de la UE, amb una mitjana del 7,8%.

En l'Estat espanyol s'està donant un tipus de contractació eminentment precària i temporal. La majoria de contractes no responen a la causalitat i sí a una casuística (formació, aprenentatge, obra o servei...), que com a conseqüència comporta l'absència o la retallada de drets socials i laborals. Les taxes de temporalitat laboral són les més altes de la UE, el 30,7% en el cas dels homes i el 34,6% en el de les dones. Es duplica la mitjana de la UE.[29]

A l'agost de 2002, de més d'un milió de contractes enregistrats, únicament el 7,73% van ser fixos o indefinits. El 60% dels contractes tenien una durada inferior als 6 mesos, el 35% es movien entre els 6 mesos i l'any i el 5% entre un any i tres anys. Set de cada deu inscrits en les llistes de l'atur ho fan després d'expirar un contracte temporal.[30]

La fragmentació de la classe treballadora respecte a l'ocupació, entesa com a treball remunerat, és evident: amb contracte indefinit antic, amb nou contracte indefi-

[26] Secretaris generals de la UGT i de CCOO, respectivament.

[27] President de la CEOE.

[28] Llei 45/2002, de 13 de desembre, *de medidas urgentes para la reforma del sistema de protección por desempleo y mejora de la ocupabilidad*

[29] *Informe sobre la precarietat laboral en Europa*, Eurostat, oficina estadística de la UE.

[30] Fonts: Enquesta de Població Activa (EPA) i dades d'atur i contractació elaborades per l'INEM.

nit, amb ocupació eventual directa, amb ocupació eventual a través d'una ETT (1 de cada 5), amb treball remunerat a temps parcial (voluntari o involuntari), amb una relació mercantil (autònoms, *free lances*...), en atur...

Dones

El 75% del treball remunerat a temps parcial és femení. També és fonamentalment femení el treball reproductiu considerat en les estadístiques com a inactivitat. Pràcticament 6 milions de dones es dediquen a les labors de la llar, l'atenció de les persones grans, dels malalts... Dona, menor de 25 anys, que treballa en empreses de menys de 6 treballadores i canvia freqüentment de treball és el retrat robot del tipus de treballadora de l'economia submergida.

Les dones es veuen sotmeses a una triple marginació: el no reconeixement del treball reproductiu ni des del punt de vista social, ni des del retributiu; la seva limitació gairebé generalitzada a ocupacions menys qualificades, amb discriminació salarial, horària i professional; i, la consideració de situació temporal o de complementarietat familiar del seu accés al món del treball.

Joves

Els joves tenen altes quotes d'atur,[31] són la carn de canó de les ETT, dels treballs relacionats amb els serveis personals. La mà d'obra fixa o amb major estabilitat laboral són els pares que van entrar a treballar en els anys 60 i principis dels 70, coincidint amb la industrialització del final de franquisme i amb la vigència del model taylorista-fordista, els seus fills es troben immersos majoritàriament en les files de l'eventualitat i s'han incorporat el món del treball a la fi dels 80 i principis dels 90 coincidint amb l'aplicació en gran escala del model neoliberal.[32]

7. El sindicalisme en l'Estat espanyol: entre la cogestió del sistema i les alternatives transformadores

Des de diferents àmbits s'ha fomentat la idea que les classes populars no existeixen (vivim en el millor dels mons, en el qual les diferències vénen marcades per la capacitat i voluntat d'aprofitar les oportunitats) i per conseqüent el moviment obrer organitzat no té cap sentit, els sindicats són relíquies del passat i únicament serveixen per plantejar traves a la modernització dels sistemes de treball i de les relacions laborals. D'aquestes desqualificacions únicament se salven aquelles organitzacions sindicals que accepten donar carta de naturalesa, mitjançant la utilització del seu prestigi, a les mesures laborals i a les normes socials i econòmiques implantades pel neoliberalisme.

En l'Estat espanyol, els dirigents de CCOO i UGT han entrat en la dinàmica d'acceptació de les estratègies neoliberals: res es pot fer en oposició al creixement econòmic, a la productivitat i a la competitivitat. Als pactes dels anys 80, els va succeir una etapa de major confrontació (2 vagues generals, paralització de certes mesures antisocials, fort creixement afiliatiu i conseqüent descrèdit per als governants de torn), per tornar en els 90 a la dinàmica de la cogestió virtual. És a dir, de l'acceptació de les propostes dels poders econòmics, polítics i mediàtics sense aconseguir a canvi res més (i, potser, res menys) que prerrogatives organitzatives i personals (representativitat inqüestionable i indiscutible, control de la formació i el reciclatge amb el conseqüent sucursalisme sindical i beneficis econòmics, participació en determinats organismes i consells públics i privats...).

Aquesta dinàmica no es dóna únicament en la gran escala o en els temes generals, sinó que s'estén a les empreses i sectors. La negociació col·lectiva dels últims anys ens ofereix, en general, exemples significatius de dobles escales salarials, pèrdua de drets laborals, sacrificis salarials mentre s'incrementa la productivitat, augment i flexibilitat en les jornades de treball, acceptació de subcontractacions i ETT... I totes aquestes qüestions acostumen a afectar de manera més directa els nous treballadors, de manera que a la tanca generacional es va afegint una altra quant a les condicions de treball i a les garanties laborals.

Altres sindicats i sectors sindicals (CGT, ESK-CUIS, LAB, IAC, sectors crítics de CCOO...) com a Europa o al món, han centrat la seva activitat en la denúncia del que consideren profundes contradiccions del sistema (repartiment de riquesa, reducció de la jornada,[33] igualtat salarial i laboral, salari social, llibertats individuals i col·lectives...) És la confrontació entre el sindicalisme de gestió i el sindicalisme alternatiu, entre el sindicalisme institucionalitzat i el sindicalisme transformador. Aquesta dualitat es dóna entre organitzacions, però també en el seu propi si. De fet és transversal i l'exemple de CCOO és una mostra evident.

Aquesta mateixa dualitat es reflecteix en les relacions amb els moviments antiglobalització i en les mobilitzacions contra els organismes internacionals lligats al procés globalitzador (Banc Mundial, Fons Monetari Internacional, Unió Europea...). Uns consideren el sindicalisme com una part d'un moviment emancipador a ni-

[31] Entre 15 i 19 anys, el 86% dels homes i el 83% de les dones treballadores a l'Estat espanyol tenen contracte temporal, la mitjana de la UE se situa 30 i 35 punts per sota respectivament; entre 20 i 29 anys, el 54,4% de les dones i el 53,2% dels homes que treballen estan en situació d'eventualitat, la mitjana de la UE és del 26% i del 23,6%, respectivament. Informe Eurostat.

[32] PETRAS, James: «Informe», *Ajoblanco*, Barcelona, 1995.

[33] En 1999, el sindicalisme alternatiu (amb el suport d'Izquierda Unida i altres organitzacions polítiques i socials) va recollir més de 500.000 signatures per plantejar una Iniciativa Legislativa Popular al Parlament espanyol, a favor de la jornada de 35 hores setmanal, per llei i sense reducció salarial.

vell individual i col·lectiu més ampli i multiforme. Uns altres situen els marges del sindicalisme en el marc laboral i estableixen una distància de seguretat amb els nous moviments socials. Una mostra gràfica va ser la Marxa Europea sobre Niça (6 i 7 de novembre de 2000): els sindicats integrats en la Confederació Europea de Sindicats (CES) es van manifestar per la inclusió de certs temes socials i laborals en la Carta Europea de Drets Fonamentals, mentre que el sindicalisme alternatiu es mobilitzava per una Carta dels Drets Socials Fonamentals en la qual es contemplés: el foment de l'ocupació, la reducció de la jornada laboral, la igualtat de gènere, la defensa de la immigració i el seu accés als drets bàsics, etc.[34]

[34] CORTAVITARTE, E.: *El movimiento obrero en el Estado español*, pp. 68-75.

SI ZAPATA VISQUÉS. EL CAMP MEXICÀ EN TEMPS POSTZAPATISTES

Walter O. Arias Estrada
Universitat de Barcelona
Universidad Autónoma de Querétaro. Mèxic

Sovint s'observen a moltes de les manifestacions, sobretot dels sectors populars, la imatge d'Emiliano Zapata, acompanyada del lema *Tierra y Libertad*. També podem escoltar consignes com: *Zapata Vive, la lucha sigue, Si Zapata viviera, con nosotros estuviera*, etcètera. La imatge del general Zapata és una icona de les lluites socials.

La lluita zapatista, fou un moviment agrari, que va marcar una fita a la història de Mèxic. L'Estat de Morelos, a la república mexicana, es troba en una regió del centre del territori nacional, on des de temps enrere es gestava una gran problemàtica agrària, des de temps colonials; és a dir, el problema agrari era un problema de llarga durada.[1]

La problemàtica que va haver-hi durant segles a la regió es va concentrar, encara que no exclusivament, al problema de la terra, però als anys de l'anomenat *Porfiriato* els problemes van augmentar, i van portar a la rebel·lió de 1910. El govern d'en Porfirio Díaz, una dictadura, que alguns han qualificat de *progressista*, es va encarregar de la modernització econòmica del país. D'aquesta modernització econòmica, van derivar problemes que perjudicarien grans sectors de població mentre que, d'igual manera, aquesta modernització va beneficiar una elit que controlava els sectors estratègics de l'economia del país.

Seguint l'anàlisi dels tipus de dominació de Max Weber,[2] a la societat morelenca del *porfiriato* entrarien dos tipus de dominació. Si Weber parla d'una dominació *Legítima* i una altra d'*Autoritària*, les hi podem trobar. Dintre del tipus de dominació legítima, Weber ens diu que hi poden haver tres tipus purs de dominació, els quals a la societat morelenca prenen els caràcters de tipus: racional, tradicional i carismàtic. Al tipus de *dominació legítima racional*, existia un consentiment per part de la societat camperola quant al treball per un contracte social com el treball assalariat. És a dir, que tenien en compte l'autoritat local com una institució que hauria de respectar-se.

Hi trobem el tipus pur de *dominació tradicional*, on es manté la creença que l'autoritat és exercida de tal o qual manera, perquè ha estat així des de temps llunyans, i en aquesta societat era vista com una forma de vida quotidiana. Sens dubte, el tipus de dominació de caràcter carismàtic existia a la societat morelenca, però personalment atribueixo aquest tipus al que seria el seu líder Emiliano Zapata. La figura de Zapata a la rebel·lió a la regió de Morelos fou entre els camperols l'heroi, l'exemple a seguir quan es va reclamar la dignitat dels camperols.

Weber parla del tipus de dominació Autoritària, que la trobem on hi ha una imposició de manera jeràrquica, òbviament sense que hi hagi un consens dels afectats. Aquest tipus de dominació estava molt present també a la societat morelenca i en general a la societat rural de la república mexicana, encara que més a les regions on l'economia agrícola era més present.

Es pot identificar la dominació autoritària al cas concret de les *Haciendas*. La *Hacienda* va ser un element de producció econòmica que existia a Mèxic des del segle XVIII, el seu principal objectiu fou el de satisfer demandes d'altres sectors de l'economia, com la mineria; de tal manera que va haver-hi una diversificació de *haciendas* quant a la seva producció. Al mateix segle XX encara es mantenia aquesta antiga i anacrònica institució. Generalment les *haciendas* comptaven amb una ex-

[1] Ávila Espinosa, Felipe A. *Los orígenes del zapatismo*. Mèxic. El Colegio de México-UNAM. 2001 p. 37.
[2] Weber, M. *Economía y sociedad*. Mèxic. F.C.E. 1987.

tensió ampla de territori, on existia una gran diversitat de recursos naturals, que es traduïen en terres laborables, aigua, pastos, etcètera.[3]

Cap a l'any 1900, segons l'autor Herbert Nickel, existien 8.111 *haciendas*, la gran majoria dedicades a activitats agrícoles, i altres tantes a ramaderes.[4]

Moltes *haciendas* s'imposaren a terres fèrtils provocant el desposseïment de les seves terres als camperols que des de feia segles hi havien viscut i la seva manera de viure era aquella i no en coneixien una altra.

Els tipus de dominació de Weber no han de ser interpretats necessàriament com un estat aliè a la violència. A la societat morelenca els tipus de dominació inclouen una violència de classe,[5] la qual va implicar un brou de cultiu per a una rebel·lió popular.

Una conjuntura va condicionar el destí dels camperols de Morelos, en coincidir amb l'augment dels problemes a la regió. De l'exhauriment del govern d'en Porfirio Díaz, qui portava tres dècades al poder sortejant les rebel·lions i els malcontentaments populars, va sorgir una escissió política encapçalada per Francisco I. Madero, qui guiava a una burgesia disconforme i era recolzat per alguns sectors populars. En el cas del sud de la capital, a l'Estat de Morelos, la rebel·lió fou liderada per Emiliano Zapata. En aquesta regió havien sorgit diversos líders, però el més conegut fou Zapata. El líder anomenat *el Atila del sur*, mai fou un camperol pobre, tenia terres i el cognom Zapata sempre fou relacionat amb una família de renom.[6] Però pel seu caràcter i carisma seria elegit el líder del moviment conegut com a *zapatista*, o *zapatisme*.

La modernització que va patir el país en aquests anys fou un dels elements importants per a la detonació de la rebel·lió; l'augment de la producció agrària va significar l'augment territorial de les *haciendas*, el que, com ja s'ha esmentat, provocava el desposseïment de terres; també el problema de l'aigua es va fer present, mitjançant lleis d'irrigació que beneficiaven la producció *hacendaria* a costa del despullament d'aquest recurs als pobles limítrofs.

Es poden esmentar i analitzar moltes més causes de la rebel·lió camperola, però un dels elements més importants del moviment recau en l'essència de ser un moviment camperol, reivindicatiu i que va deixar una petjada de diverses maneres, una és la imatge, la bandera dels moviments que reclamen justícia.

El *Plan de Ayala*, emanat directament de la lluita zapatista va demanar que els camperols tinguessin en ordre els seus títols de propietat, la presa de possessió immediata de les seves terres i la possibilitat als grans terratinents de pledejar mitjançant tribunals establerts després del triomf de la revolució per l'afectació d'aquest pla; sempre tenint en compte que els indemnitzarien. Però si aquests grans latifundistes s'oposessin completament al *Plan de Ayala,* llavors els confiscarien totes les seves terres; de les quals les dues terceres parts dels bens «*se destinarían para sufragar gastos de guerra y pensionar a viudas y huérfanos de la Revolución*». Des d'aquest moment se'n van prohibir els latifundis.[7]

Els *aconseguiments* de la lluita camperola, principalment la *zapatista,* se'n van traduir a l'article 27 de la Constitució: la restitució de les terres comunals que havien estat despullades pels latifundistes. La propietat va quedar supeditada al benefici social. —*La terra és per a qui la treballa*—.

La mort a traïció del *general en jefe del ejército libertador del sur*, Emiliano Zapata, va significar un cop molt greu per al moviment camperol, quan s'havien pres en compte el significat de les demandes camperoles però encara no s'havien resolt. Un cop més el programa de govern va convertir en paper mullat els acords de la lluita zapatista.

Els anys següents, es va crear el partit polític més fort que ha tingut el país, el Partido Nacional Revolucionario (PNR), el qual es va fer fort, agrupant els diversos sindicats i organitzacions camperoles del país, en la *Confederación Nacional Campesina*,(CNC), el lema del qual irònicament és *Campesinos de América Unios*, i la seva insígnia és una falç creuada d'una coa[8] i acompanyada d'una espiga de blat. Amb molta semblança a la bandera de la internacional comunista.

El repartiment agrari dels anys posteriors a la mort d'Emiliano Zapata es va fer amb interessos personals: el president Álvaro Obregón va organitzar milícies agràries per a combatre la rivalitat cabdillista i quan ho va aconseguir, el repartiment va ser disminuït i fins i tot aturat. No fou fins al govern del general Lázaro Cárdenas quan es va fer un repartiment més conseqüent, complint les demandes de la lluita revolucionària.

Als anys posteriors de govern del partit oficial, que va canviar el seu nom al 1938 per Partido de la Revolución Mexicana (PRM), i el 1946 es va transformar en Partido Revolucionario Institucional, (PRI); el repartiment agrari seguiria realitzant-se, se'n van crear institucions de crèdit per als camperols, i escoles especialitzades en formar al camperolat mexicà per obtenir millors rendiments de les terres.

Mentre el govern del PRI es va comportar com un govern paternalista i al mateix temps autoritari, les més grans confederacions del país, tant la Confederación

---

[3] ANAYA PEREZ, M.A. y BAUTISTA ZANE, R. (coord.) *¡Todos somos Marcos! Historia del México moderno y contemporáneo.* Mèxic, Universidad Autónoma Chapingo, 2a ed. 2001. pp. 16-17.

[4] NICKEL, Herbert J. *Morfología social de la hacienda mexicana.* Mèxic, F.C.E. 1988, citat per Anaya Pérez, M.A. i Bautista Zane, R. (coord.), *Op. Cit.* p. 17.

[5] Concepte utilitzat per Felipe Arturo Ávila Espinosa per explicar els conflictes des de les mases subalternes contra els dominants. Ávila Espinosa, F. A. *Op. Cit.* p. 111.

[6] WOMACK, Jhon B. *Zapata y la revolución mexicana.* Mèxic, siglo XXI. 1979.

[7] ANAYA PEREZ, M. A. y BAUTISTA ZANE, R. (coord.). *Op. Cit.* p. 72-73.

[8] Eina prehispànica de sembrat que consisteix en un pal llarg amb punxa utilitzat per fer un forat on es diposita la llavor.

Nacional Campesina (CNC), com la Confederación de Trabajadores Mexicanos (CTM), van donar suport al partit en les seves polítiques socials, deixant-se corrompre i convertint-se en un element de xoc. Moltes vegades, allunyant-se de la defensa dels interessos dels treballadors.

El primer de gener de 1994 va entrar en vigor el Tractat de Lliure Comerç d'Amèrica del Nord, (TLCAN), o NAFTA per les seves inicials en anglès, (*North America Free Trade Agreement*), implicant una competició molt desigual entre dues economies tan dispars com la mexicana i la dels Estats Units d'Amèrica.

Entre els acords del TLC hi ha el de l'obertura dels productes agrícoles, els quals es troben a un gran desavantatge amb els productors dels Estats Units i el Canadà. Les mobilitzacions camperoles s'han deixat veure als mitjans d'informació nacionals. La imatge de Zapata torna a aparèixer com a bandera de la lluita camperola.

El moviment actual mostra un abandonament del camp mexicà des de fa molt de temps, i que l'economia del país no és gens competitiva en aquest aspecte. Les polítiques neoliberals dels últims tres períodes presidencials, també en l'actual de l'autoanomenat *gobierno del cambio*, han beneficiat els camperols rics, deixant-se consumir la gran majoria dels petits productors.

Els sectors agrícoles dels Estats Units i el Canadà, reben un subsidi molt fort, a l'igual que Europa i el Japó.[9]

Ara ens podem preguntar: cap a on van els *aconseguiments* del moviment camperol revolucionari?, on han quedat en aquests temps de globalització, competitivitat econòmica i lliure comerç?, podrien els camperols actuals protagonitzar una lluita armada?

Si continuem amb els tipus de dominació de Max Weber,[10] trobarem que existeixen les mateixes dominacions de fa cent anys, però en diferents proporcions. Aquesta vegada el brou de cultiu per a una rebel·lió es veu disminuïda, potser aturada. Cent anys després, els motius poden ser diversos, però principalment podem reconèixer:

1. El corrompiment de les associacions camperoles i la seva manipulació a favor del PRI

2. La memòria històrica que evoca la violència, la destrucció i les morts dels anys revolucionaris zapatistes, 1910-1919. I que els resultats van quedar en paper mullat.

3. La imatge actual de la política mexicana en el context internacional que vol aparentar l'aposta per un diàleg i la ruptura amb els règims passats.

Bibliografia

ANAYA PÉREZ, M. A. y BAUTISTA ZANE, R. (coord.) *¡Todos somos Marcos! Historia del México moderno y contemporáneo*. Mèxic, Universidad Autónoma Chapingo, 2a ed. 2001.

ÁVILA ESPINOSA, Felipe A. *Los orígenes del zapatismo*. Mèxic. El Colegio de México-UNAM. 2001.

MEYER, Lorenzo. «Agenda ciudadana. El campo, campo de batalla» en: *Reforma*. Mèxic, 5 de febrer de 2003

WEBER, M. *Economía y sociedad*. Mèxic. F.C.E. 1987.

WOMACK, Jhon B. *Zapata y la revolución mexicana*. Mèxic, siglo XXI. 1979.

Altres fonts consultades

Periòdic; *La Jornada*, Mèxic.

Revista Milenio. Publicació setmanal. Mèxic.

[9] MEYER, Lorenzo. «Agenda ciudadana. El campo, campo de batalla» en: *Reforma*. Mèxic, 5 de febrer de 2003.

[10] Seguint l'anàlisi de Max Weber podem tenir en compte molts casos paral·lels de dominació, tant legítima com autoritària. Els casos de Catalunya i Euskadi poden ser emblemàtics per a l'anàlisi d'una dominació autoritària, hi ha elements culturals imposats per l'Estat i que no sempre van lligats a l'economia com poden afirmar els partidaris del materialisme hstòric dialèctic.

ESQUERRA I GLOBALITZACIÓ: EL BRASIL DE LULA

Berta Rodrigo i Mateu

La victòria de Luiz Inácio *Lula* Da Silva a les eleccions presidencials del Brasil a finals del mes d'octubre del 2002,[1] ha provocat una tempesta d'articles i estudis sobre l'elecció de l'exdirigent sindicalista, la majoria dels quals destacaven el gir a l'esquerra del gegant amazònic després de la reinstauració de la democràcia el 1985. Tanmateix, encara avui en dia, sis mesos després de la victòria del PT, no ens aventurem, potser encara és prompte per explicar que és allò del *lulisme* com a fenomen polític i per valorar allò del «nou contracte social» com a expressió del que el nou president anomena *la mudança do modelo.*

Si l'Amèrica Llatina és en el seu conjunt una zona marcada per la desigualtat, especialment si prenem com a variables d'estudi fonts socioeconòmiques, potser el Brasil siga el paradigma d'aquesta desproporció. La pobresa al Brasil és un fenomen col·lectiu; parlem de més del 20% de la població sota el llindar de la pobresa. La gran polarització social ve de la mà de la diferència d'ingressos entre els distints sectors socials. Estem parlant d'un territori que s'estén pel 42 % de la superfície subcontinental i que, amb una població que supera els cent setanta-dos milions d'habitants, representa el 35% de la població total de l'Amèrica Llatina (*El Estado del Mundo 2003. Anuario geopolítico, 2003*). Al Brasil els desequilibris no sols són regionals; trobem gran desnivells entre les zones rurals i les urbanes en un país en què el fenomen de la metropolització ha fet explosió en els darrers anys. Allò que trobem al Brasil és el que es coneix com a «*societat dual, aquella en la que coexisteixen dos móns en ú, el primer i el tercer, sota la mateixa bandera i el mateix govern*» (Alcàzar, 2003).

Brasil és el gegant llatinoamericà, i no sols ho és per les seues proporcions físiques, sinó també pel seu potencial econòmic. Són aquestes dues característiques les que fan que tots els canvis interns al país tinguen efectes *extra muro*. En tal sentit la victòria de *Lula* no ha passat d'incògnit no sols al continent, sinó que també a la resta del món ha provocat reaccions. Pel que fa a les valoracions de la victòria, a Amèrica Llatina trobem, per una banda, les interpretacions d'aquells sectors dretans que veuen que la política de *Lula* abocarà en una espècie de populisme; i, per altra banda, trobem les noves vibracions de l'esquerra continental.

A Amèrica Llatina l'esquerra ha tingut dues realitats contraposades; vam assistir al naixement i a la consolidació d'una esquerra armada, que va legitimar la violència i la revolució com a procés imparable i necessari, és a dir, una Esquerra Revolucionària. Per altra banda, però, aquella esquerra democràtica, aquella que participa dels processos electorals, una Esquerra Tradicional. El bressol de l'Esquerra Revolucionària és, sense cap dubte, la Cuba del 1959, una revolució que «*marcarà per a un sector de l'esquerra llatinoamericana l'inici de la guerra colonial*» d'alliberament (Alcàzar, 1998 a). És aquesta, precisament, una victòria que es produeix en un moment de màxim apogeu del socialisme mundial. Enfront d'aquesta, però, existeix l'altra esquerra, aquella que té com a màxim exponent l'experiència del Xile de inicis dels 70 amb Salvador Allende i que és clarament deixebla d'aquella esquerra que domina a l'est del vell continent (Alcàzar, 1998 a).

Com diu Joan del Alcàzar a Llatinoamèrica hem assistit a una *dicotomia reforma/revolució*, que no ha fet

[1] A la primera ronda d'eleccions, celebrades el dia 6 d'octubre, els percentatges es van distribuir de la manera següent: el PT de Lula un 46,47%, el Partit Social Demócrata Brasiler de Serra un 23,2%, el Partit Sindicalista Brasiler de Garotinho un 17,9% i el Partit Popular Socialista de Giro Gomer un 12%. Pel que fa a la segona ronda d'eleccions celebrada el 27 d'octubre Lula va aconseguir el 61,3%, mentre que J. Serra el 38,7%.

sinó suposar «*el triomf d'aquells que no volien ni la reforma ni la revolució*» (Alcàzar, 1998 b). En tal sentit, el propi Alcàzar afirma que:

> «*La Izquierda Tradicional, enquistándose en la defensa del modelo de marchamo soviético, y la Izquiera Nueva, aferrándose al cubano, no sólo facilitaron sinó que propiciaron la acción de la contrainsurgencia y el fortalecimiento del militarismo que (...) arrasaron primero a la Izquierda Nueva, luego a la Izquiera Tradicional, y acabaron masacrando a los simples discrepantes por ser potencialmente subversivos*» (Alcàzar, 1998 b).

Han passat, però, dècades des que aquest esquema dual era vàlid per a l'Amèrica Llatina. L'Esquerra Revolucionària, la insurgent, va ser derrotada sense pal·liatius i l'esquerra sistèmica, la que hem dit Tradicional, va ser perseguida i empresonada per les dictadures de Seguretat Nacional. Les experiències esquerranes a l'Amèrica Llatina, però, no s'han vist massa agraciades, arrossegades pel neoliberalisme que ha imperat arreu del continent, i no sabem ben cert si cal parlar de fracàs o de derrota. Allò ben cert és que, en l'actualitat, sols el petit reducte cubà quedà com a darrer baluard d'aquesta esquerra dels temps de la Guerra Freda. A la resta del continent, potser tret de Xile i tal vegada Uruguai, l'esquerra americana viu hores molt baixes, per la qual cosa encara és més important el fenomen brasiler. Amb *Lula* l'esquerra llatinoamericana recobra validesa com a opció de govern. Al mateix temps, revoca qualsevol paral·lelisme que es puga establir entre Chávez a Veneçuela, Gutiérrez a l'Equador o Castro a Cuba.

És difícil ubicar el que significa Lula i el *lulisme* en aquest mapa polític de l'esquerra llatinoamericana, i això perquè la línia medul·lar de la proposta de *Lula* és combinar creixement i estabilitat econòmica. D'ací que resulte tan interessant analitzar el fenomen.

Després de tres derrotes a les eleccions presidencials del Brasil, *Lula* ha aconseguit el seu màxim objectiu: ser president. Tota una carrera com a dirigent sindicalista avalen aquest personatge que, en aquesta ocasió, amb gran astúcia ha moderat el seu discurs polític durant la campanya electoral per tal que els sectors empresarial i financer brasilers no posaren el crit en el cel amb la victòria d'un líder d'esquerres i, ja en plena campanya electoral, va aconseguir obrir el diàleg amb aquests. Fins i tot, el component estètic ha variat; el *Lula* de la campanya 2002 era un home amb vestit i corbata. I tot açò perquè, si bé és cert que els ciutadans exerceixen el seu dret de vot cada quatre anys, els mercats voten tots els dies.

Malgrat tot, l'essència del programa del PT no varia gaire: millorar la qualitat de vida dels brasilers, més concretament, d'aquells sectors de la societat més castigats i aconseguir una major justícia social. *Lula* haurà de ser capaç de solventar el problema de la polarització social. La política de desenvolupament del PT ha d'afrontar dos grans problemes més: el deute i la inflació. A més, pel que fa a l'àmbit rural haurà d'aplicar una reforma agrària, pacífica i negociada, amb el *Moviment dels Sense Terra* (MST).

El desenvolupament econòmic de Brasil, però, ha d'anar lligat necessàriament al social, apostant per polítiques de benestar social que atenuen les diferències i minven la pobresa.

J. Estefania estima que el programa del PT s'emmarca dintre un corrent més ampli que s'estén per l'Amèrica Llatina i, en tal sentit, afirma que:

> «*Lula conecta con una corriente intelectual que se está ampliando en América Latina y que piensa que hay que introducir en el continente reformas de segunda generación: las reformas a las reformas*» (Estefanía, 2002).

Ens trobem amb un programa totalment revolucionari que, si tingués èxit, podria suposar una ona expansiva a tota l'Amèrica Llatina. La revolució, però, haurà de ser moderada. Alcàzar ens parla d'una *revolució a la brasilera* (Alcàzar, 2003) que al seu parer «en aquests temps de mundialització i de canvis radicals en els patrons productius no pot ser una revolució de ruptura, sinó que ha de ser necessàriament passiva» (Alcàzar, 2003). El mateix autor fa també referència a l'impacte que l'èxit del govern del PT pot tenir a les resta del continent:

> «*Si esta revolución pasiva a la brasileña pusiera en marcha profundas reformas sociales financiadas desde el crecimiento con estabilidad, que es el contenido de lo que Lula llama nuevo contrato social, eso sí resultaría democráticamente revolucionario. Y podría serlo no sólo para el Brasil, sino, como referencia para toda la América Latina*» (Alcàzar, 2003).

És difícil precisar què és allò que *Lula* i el PT han d'aconseguir per a crear un espècie d'*efecte dominó* sobre la resta de l'Amèrica Llatina, o bé, esbrinar que és allò que l'esquerra llatinoamericana espera del nou Brasil. En opinió de C. Malamud allò decisiu per a la victòria de *Lula* ha estat la moderació del discurs, a la qual nosaltres ja hem fet referència adés, i és aquesta, per tant, la clau, al seu parer, del futur èxit de l'esquerra llatinoamericana:

> «*Lo que si es indudable es que el triunfo de Lula tendrá efectos sobre el resto de la izquierda latinoamericana, y en este punto la gran duda que se repetirá en muchos países es si los partidos de izquierda que pugnan por alcanzar el poder serán capaces de repetir el gran esfuerzo de moderación hecho por el PT para ganar la elección*» (Alcàzar, 2003).

Al llarg de les darreres dècades hem assistit a l'expansió global de les finances, del comerç i de l'economia, fenomen que coneixem com a *Globalització*. Ben

bé no sabem on ens porta, però d'allò que ja ningú dubta és que és un procés irreversible. Coincidim amb Joaquín Estefanía quan diu:

> «*La globalización (...) no es un progreso, ni una regresión, ni una ideología, ni siquiera una política; es una etapa de la Historia de la Humanidad*» (Estefanía, 2002).

Un dels factors claus en aquest procés de globalització ha estat el desenvolupament de les noves tecnologies de la informació i de la comunicació; ha nascut el sistema de comunicació i l'explosió de la *World Wide Web* ha suposat una important reducció de les fronteres físiques. Els mateixos brasilers per a aquestes eleccions d'octubre del 2002 van disposar d'urnes electròniques repartides per tot el país.

Malgrat tot, els efectes perversos d'una Globalització econòmica salvatge com la que estem assistint, són denunciats; el fenomen és perfeccionable i ampliable a altres esferes de la vida com l'educació, la cultura, els drets humans... Ja són molts els qui ha perdut la fe en aquells *missioners de la globalització* (Estefanía, 2002) que ens parlaven d'una *Globalització feliç*, i la malfiança en aquests ha donat pas al debat sobre els efectes més immediats d'una Globalització eminentment econòmica que es tradueix en desigualtat i desequilibris regionals i socials. I és que, la Globalització, a la fi, està resultant un tant més complexa del que es preveia en un primer moment.

La crítica implica, doncs, una reflexió al voltant del perfeccionament del procés de manera que esdevinga profitós per a totes les persones. Ací es troba la clau del nou moviment; en la crítica i no en la renúncia a la Globalització. Aquesta és la força que congrega per tercer any consecutiu un grup nombrós de gent a Porto Alegre (Brasil) per a celebrar el Forum Social Mundial (FSM). A Porto Alegre trobem una nova esquerra, aquella que, temps enrere, va fer ús de l'autocrítica i que ara denuncia el funcionament d'aquell sistema que fa més de vint anys la va desplaçar de l'escenari polític mundial.

En aquesta ocasió el mateix *Lula* també va assistir-hi davant una multitud ansiosa per la presència del novell president del Brasil. I de Porto Alegre a Davos amb una mateixa divisa: «*Altre món és possible*»; *Lula* aposta per una redefinició del paper dels Estats amb una nova política social i econòmica, i va a esforçar-se per revertir la pèrdua progressiva del paper d'aquests en favor del poder que van adquirint els mercats en l'esfera pública. És ací on rau un dels majors problemes de la Globalització: el debilitament de la democràcia donat que els centres de decisió estan allunyats de la ciutadania.

La preeminència dels Estats resulta de vital importància per a donar cohesió a les societats, perquè és l'únic element capaç de garantir l'equitat i la seguretat interregional. Aquest és el primordial objectiu del president del Brasil, rehabilitar l'Estat. Es tracta d'un aspecte molt important a tenir en compte tenint present que segons els estudis sols el 56% de la població llatinoamericana recolza la democràcia i, casualment, és al Brasil on aquest percentatge cau violentament, un 37% (www.latinobarometro.com), tot i que les eleccions d'octubre del 2002 mostren un índex de participació elevat que contradiu aquesta dada. Allò important, però, és que l'Estat ha de complir un nou rol en aquestes societats on el seu paper està, generalment, devaluat. En tal sentit, *Lula* haurà de prioritzar i crear un consens ciutadà que legitime la democràcia i li facilite la tasca de govern. A parer de H. Jaguaribe el nou president:

> «*Necesitará dos cosas: mantener una gran base popular para enfrentar las grandes dificultades domésticas y externas, y por otro lado un equipo de gran nivel en la cúpula técnica*» (Jaguaribe, 2002).

Lula aposta per una «globalització solidària», i és per açò que és conscient de la importància que suposa una progressiva integració de l'economia brasilera dintre l'economia global. Al mateix temps, el president, centrarà els esforços per garantir la prosperitat de la zona Mercosur i de la seua possible ampliació a altres països de l'Amèrica Llatina. Tanmateix, *Lula* haurà de lidiar amb la forta pressió que exerciran els organismes financers mundials, especialment el FMI, que al cap i a la fi, ens agrade més o menys, són els qui estableixen i regulen les regles del joc geopolític.

La Globalització fracassarà si les elits polítiques de cada país no són capaces d'ajustar el fenomen a les distintes i particulars realitats nacionals. *Lula*, potser, siga la gran experiència del procés amb la combinació d'estabilitat i creixement. Tanmateix, la governabilitat del país promet no resultar-li gaire fàcil i la seua política es trobarà en el punt de mira dels més poderosos organismes mundials de control econòmic.

Amb la caiguda del Mur de Berlín i la desaparició del bloc de l'Est l'esquerra internacional tocà fons. Començava el temps del món unipolar regit per doctrines neoliberals on sols cabia l'adaptació al sistema com a darrera opció de supervivència. Els temps, però, avancen, i hem pogut comprovar que aquell sistema capitalista no sols no dóna respostes sinó que a més aguditza encara més alguns dels problemes amb què ja comptàvem. Enmig de tot açò al Brasil apareix una nova esquerra regenerada, lluny d'aquella que fregava l'utopisme, desvinculada d'aquella revolucionària que fracassà. El Brasil de *Lula* haurà de ser capaç de demostrar els nous camins de l'esquerra del segle XXI.

Bibliografia

J. ALCÀZAR (1998 a): «Mimetismo y fracaso en la izquierda latinoamericana (1956-1990), en J. ALCÀZAR i N. TABANERA (coord..): *Estudios y materiales para la historia de América Latina, 1955-1990,* Valencia, Universitat de València.

J. ALCÀZAR (1998 b): «América Llatina: transversalidades temáticas del proceso histórico contemporáneo», en

CALVO, J. i JORQUES, D. (eds): *Actas de las IV Jornadas Internacionales de lengua y cultura amerindias,* València, Universitat de València.

J. ALCÀZAR (2003) : «Lula, el síndrome Allende y la revolución pasiva a brasilera», www.ojosdepapel.com

DD.AA. (2002):«El estado del mundo 2003. Anuario geopolítico», Madrid, Akal. www.latinobarometro.com

J. ESTEFANÍA (2002): *Hijo@, ¿qué es la globalización? La primera revolución del siglo XXI,* Madrid, Aguilar.

J. ESTEFANÍA (30.09.2002): «América latina: quejíos y quebrantos», *El País.*

H. JAGUARIBE (28.10.2002): «El Ballottage en Brasil: el balance de Helio Jaguaribe», www.clarin.com

C. MALAMUD (2002): «Lula presidente: ahora empieza lo más difícil», www.observatorioelectoral.org/informes

S'acabà d'imprimir
al País Valencià
el primer dia
de l'estiu del 2004.

C- 09.1 Jor

Col·lecció Actes de Congressos

1. *Els catalans a Espanya, 1760-1914*. M. Teresa Pérez Picazo, Antoni Segura i Mas i Llorenç Ferrer i Alòs (editors). Actes del Congrés «Els Catalans a Espanya» (Barcelona, 21 i 22 de novembre del 1996), 504 pp.
2. *Sense memòria no hi ha futur*. Actes de les III Jornades de Joves Historiadors i Historiadores de la Universitat de Barcelona (Barcelona, 13, 14 i 15 de març del 2003), 400 pp.

ISBN 84-95916-28-2
9 788495 916280

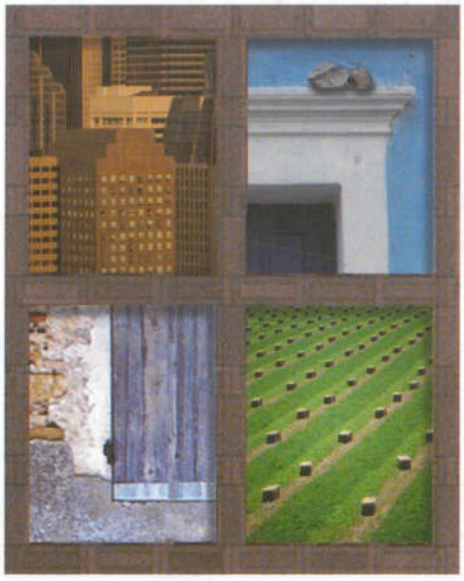

La memòria i el futur són les claus de volta que obren pas a una nova fornada de joves historiadores i historiadors dels Països Catalans. El 13, 14 i 15 de març del 2003, més d'un centenar de joves historiadores i historiadors van celebrar, al Museu d'Història de Catalunya de Barcelona, les III Jornades de Joves Historiadors, resultat d'un any i mig d'intensos preparatius duts a terme per l'Associació de Joves Historiadors i Historiadores de la Universitat de Barcelona. La publicació de les actes serviran per difondre una pila de treballs inèdits que van exposar-se en el marc de les jornades. No en va les actes són el resultat d'un treball col·lectiu en què trobem seixanta comunicacions agrupades en tres àmbits temàtics ben amplis: «Poder polític i moviments socials», «Globalització, societats capitalistes i desenvolupament» i «Tecnologies de la informació i recerca històrica». Destaca la gran diversitat de períodes i temes tractats, fonts documentals emprades, i el recurs a diferents metodologies i línies d'investigació històrica. Som davant uns treballs de recerca interessants i atractius, que combinen el rigor científic amb la passió per la divulgació de la història. Són aportacions de gent que tot just comença a donar a conèixer les seves recerques i, per tant, amb la publicació de les actes de les III Jornades de Joves Historiadors i Historiadores disposem d'un bon termòmetre per mesurar el nivell de la jove historiografia catalana, de la historiografia que prenent com a base la nostra tradició s'endinsarà en el segle XXI.

Els joves historiadors i historiadores destaquen per la voluntat compartida de dignificar i professionalitzar el treball de recerca històrica, la qual cosa implica un compromís per superar la deficitària inversió pública, la precarietat laboral i el corporativisme acadèmic vigents i, sobretot, un canvi de mentalitat envers les noves plataformes de comunicació, en què els historiadors i les historiadores tenen molt a dir. Perquè, fet i fet, «sense memòria no hi ha futur».

Museu d'Història de Catalunya

Centre d'Estudis Històrics Internacionals

Generalitat de Catalunya
Departament de la Presidència
Centre d'Història Contemporània de Catalunya